

Уредници

Видак Перић

Милутин Крушчић

Рецензенти

Ђорђе Ђурлић

Др Венцеслав Глишић

Графичка опрема

Стева Вујков

Миливоје Станковић
ПРВИ
ШУМАДИЈСКИ
ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

НАРОДНА КЊИГА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

О улози Шумадије и њених људи у народноослободилачком рату ни приближно није речено и написао онолико колики је био њен прилог у броју бораца, ангажованости грађана, људским жртвама и материјалним губицима. Многе појаве из овог времена, једног од најславнијих из мукотрпне историје народа Шумадије, нису довољно истражене. Историјска грађа из овог периода још није систематизована и доведена на такав ниво да би могла да послужи за израду научних анализа и синтеза као и за размах стваралаштва на уметничком пољу. Овакво стање отежава објективно информисање југословенске јавности о рату и револуцији у Шумадији. У досад објављеним публикацијама из ове области доста података ће се наћи о броју четничких бригада и корпуса Драже Млхајловића, о Пећанчевим четницима, недићевцима и љотићевцима, а недовољно о партизанским четама, батаљонима, одредима и бригадама Шумадије. Публикација *Преглед историје НОБ у Шумадији*, објављена 1981. године, представља знатан допринос изучавању савремене историје Шумадије, али и она обухвата само период закључно са 1942. годином.

Ова књига настала је из књиге *Први шумадијски партизански одред* коју је објавио Војноиздавачки завод 1963. године у 3.000 примерака. Та књига је преко војне дистрибуције доспела у гарнизонске библиотеке, тако да је и нема у библиотекама градова и села Шумадије. Жеља аутора је да ова књига постане приступачна и читаоцима оних места у којима су се одиграли догађаји описани у њој. У међувремену објављене су књиге *Прва шумадијска партизанска бригада* и *Друга шумадијска бригада*. С обзиром да су у књизи *Први шумадијски партизански одред* — описани само догађаји из 1941. године са краћом предисторијом, настала је празнина између краја 1941. године и октобра 1943. године. У консултацији са борацким организацијама шумадијско-поморавског региона дошло се до закључка да овом књигом треба обухватити све најважније догађаје од почетка оружане борбе па до краја рата, али са тежиштем на догађаје у 1941. години. Период од краја 1941. године па закључно са септембром 1943. године захваћен је такође у знатном обиму, а од септембра 1943. године па до краја рата само најважнији догађаји ради постизања целине, а имајући у виду остале две књиге.

После повлачења партизанских јединица из Шумадије у Санџак и Босну, Први шумадијски одред, једини од четири партизанска одреда Шумадије из 1941, обновљен је у априлу 1942. и од тада се одржао све до краја рата. (Фактички није постојао само четири месеца). Од обнављања па до лета 1943. године његова зона борбених дејстава била је цела Шумадија. После обнављања Космајског одреда (лето 1943. године) сузио је своју оперативну зону утолико што је њен северни део (младеновачки, космајски и грочански срез) припао Космајском одреду. Из редова Шумадијског партизанског одреда обновљен је Ваљевски одред, који се није дуго одржао, а и Космајски одред је обновљен из редова Шумадијског одреда. Прва и Друга шумадијска бригада израсле су из редова Првог шумадијског одреда. Имајући у виду ове чињенице, било је неопходно да се у овој књизи, више него у првом издању, обухвате догађаји на шумадијском простору као целини. Тежиште је и даље на Првом шумадијском одреду, а имају се у виду и публикације у којима су обрађена дејства других шумадијских одреда.

Књига има десет глава. У првој глави, фрагментарно али у континуитету, учињен је покушај да се читаоцу дочара слика историјског развоја Шумадије као централне области која је често пресудно утицала на догађаје у Србији. Освртом на ратничке традиције Шумадијанаца могуће је сагледати како је дошло до тога да је у менталитету Шумадијанаца настала црта брзог дрилагођавања — од земљорадника у ратника. Тако је то било у аустријско-турским ратовима, у првом и другом српском устанку, у балканским ратовима, у првом светском рату. Тако је то било и у јулским данима 1941. године. Шумадијанац брзо оцењује политичку ситуацију, код њега су развијени честољубље и осећај правичности и људског достојанства. Овим се може објаснити учешће Шумадијанаца у многим бунама како против страних завојевача тако и домаћих узурпатора људских права. Бунили су се против Турака, али и против деспотије кнеза Милоша и других Обреновића, против аустријског окупатора у првом светском рату, немачког окупатора и квислинга у другом светском рату. Шумадија је колевка савремене радничке класе Србије. У њој се родио, живео и стварао Светозар Марковић. Те традиције су неговане и развијене. Овим се објавдњава чињеница да су људи Шумадије масовно прихватили курс Комунистичке партије и међу првима у земљи ступили у оружану борбу против окупатора. То нису чинили само комунисти — они су били малобројни — већ и широке народне масе.

У другој глави описано је како је Шумадија доживела априлски рат и прве дане окупације. Тако читалац сагледава овај неславни рат у реалним димензијама, а такође и систем окупације и стварање марионетске издајничке државне творевине и њених институција. Сагледава се и рад Партије на припреми устанка у тешким условима окупације.

Остале главе, заklучно са осмом, обухватају догађаје из 1941. године. И поред тога што је тежиште остало на дејствима јединица Првог шумадијског одреда, у њима се шире приказују рат и револуција у целој Шумадији, а не само на територији округа Аранђеловац.

Девета глава садржи долађаје који се односе на борбу шумадијских партизана далеко од родног краја и њихово ступање у Прву и Другу пролетерску бригаду. У њој се није ишло у детаље, јер би то превазишло оквире ове књиге. Има се у виду да су објављени зборници сећања о Првој и Другој пролетерској бригади и разне друге публикације.

У десетој глави обрађен је период од краја 1941. па до краја рата. У њој је приказано стање у Шумадији настало после велике немачке операције чишћења Шумадије и западне Србије, изведене у јесен 1941. године. Шумадија у почетку остаје без партизанских јединица, нестају многе партијске организације, окружна, среска па и градска партијска руководства, престаје функција нароодноослободилачких одбора. У народу влада потиштеност и страх од терора окупатора. Поново се успоставља власт домаћих издајника. Реакција тријумфује. По селима црне мараме и тужно нарицање мајки и сестара за изгинулим синовима и браћом. Изгледало је да су партизани отишли заувек. Али, такво расположење не траје дуго. Већ у зимским месецима 1942. године Шумадијом поново одјекују рафали партизанских митраљеза. После повратка из Санцака, Космајци се лавовски боре на тлу Шумадије и херојски гину. Али њихови животи нису дати узалуд. Показали су народу да су партизани Шумадије живи и да ће живети. У пролеће 1942. оружана борба се поново шири, крајем априла се обнавља Први шумадијски партизански одред. Утихли пламен устанка у Шумадији поново се распламсава да се више не угаси до краја рата.

Књига је писана с намером да буде приступачна широј читалачкој публици, у првом реду омладини, да постане корисна у неговању револуционарних и борбених традиција наших људи уопште, а Шумадинаца посебно. Догађаји су описани добрим делом на основу сећања аутора као учесника, али огрси се ослањају и на историјску грађу, документа наша и непријатељска, а вођени су и разговори са учесницима појединих догађаја. Није мало докумената у којима су поједини догађаји нетачно приказани. Ово се имало у виду, па су такви документи коришћени критички. Аутор је тежио да догађаје прикаже објективно, указујући и на грешке које су чиниле старешине појединих партизанских јединица. Пружене су велике могућности и читаоцима да сами извлаче закључке.

Свестан чињенице да у овој књизи, поред осталог и због њеног ограниченог обима, није било могуће обрадити на одговарајући начин све оне догађаје који су се у овом временском раздобљу и на овом простору одиграли, аутор моли добронамерног читаоца да му то не узме за зло. Аутор ће осећати велико задовољство ако ова књига да подстрека новим истраживачима који би све догађаје из народноослободилачког рата и револуције у Шумадији отргли из заборавља.

Аутор

I глава

ИСТОРИЈСКИ КОРЕНИ
СЛОБОДАРСКИХ
И РЕВОЛУЦИОНАРНИХ
ТРАДИЦИЈА
ШУМАДИНАЦА

ШУМАДИЈА ДО ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Шумадија у географско-историјском погледу је простор који се са севера граничи рекама Дунавом и Савом, са истока Великом Моравом, са југа Западном Моравом, са запада линијом река Дичина — Јбиг — река Колубара.¹ Њено таласасто земљиште са надморском висином која се најчешће креће између 200 и 300 метара, веома је погодно за гајење воћарско-виноградарских култура. У далекој прошлости Шумадија, а нарочито доњи ток реке Јесенице, била је позната по производњи ратарских култура, првенствено пшенице. После турске Најезде шумадијске оранице су опустеле и временом су се претвориле у непрегледне шуме у којима су се товили многи чопори свиња. Свишогојство је постало врло значајна привредна грана на којој се заснивала спољна трговина са Аустро-Угарском. У последњих двестотина година шуме су исечене а на њиховом месту су подигнути виноградни, воћњаци, ратарске културе.

Некада је Шумадијом водио војни пут Римљана (Via Militaris) који је преко Гроцке, Колара, Смедеревске Паланке и Баточине повезивао Београд (Singidunum) са Константинопољем. Ова комуникација повезивала је римске војне логоре а користиле су је и касније бројне војске. Остаци тих војних логора из доба Римљана (Кусадак, Азања, Голобок, Паланка, Космај) сведоче о том времену.

Шумадијски пејзаж украшава више планина међу којима се истичу Рудник, Букуља, Венчац, Вујан, Котленик, Јухор, Космај и Авала. Рудник, са својим највећим врхом (Велики штрац 1.132 м) доминира Шумадијом. Планине су биле уточишта збегова у које се склањала нејач пред најездом Турака, а пружале су заштиту хајдучима и борцима за слободу. У планинама Шумадије изграђени су манастири у којима се неговала народна култура.

Шумадија, у првом реду предео Доње Јесенице насељена је веома давно. На основу археолошких истраживања око Аранђеловца (пећина Рисовача), Крагујевца (брдо Градац), Смедеревске Паланке (брдо Дреновача и извор речице Аузе), Церовца (брдо Змајевац), Ратара (брдо Шиљаковац), може се закључити да су на овим локалитетима постојала насеља из старијег каменог доба. Претпоставља се

¹ Наведене границе Шумадије су у складу са подацима садржаним у Енциклопедији. Лексикографског завода, св. 7, стр. 324, и Војне енциклопедије св. 9, стр. 573.

да су први становници данасдње Шумадије били Трачани. Њих су у петом и четвртном веку пре наше ере покорили Илири, уништили их а делом асимилирали, тако да им се изгубио сваки траг. Доња Јасеница била је централна област Илира, што потврђују археолошка истраживања у селу Мраморцу. Око 420 године пре наше ере Шумадију су почели да насељавају Келти. Њихово племе Западни Скордиди дуго се задржало у овим крајевима, што потврђују археолошке ископине у селу Азањи. Римљани су запосели простор дакашње Шумадије половином другог века пре наше ере и остали на њему вшпе од петстотина година. О њиховом присуству сведоче бројни подаци (археолошка налазишта у Голобоку, Азањи, Паланци, Водицама, Кусатку, око Космаја и Рудника).

Словени су продрли на тле Шумадије крајем шестог века. Они су се истицали као вешти ратници на рекама и у блиској борби (дејство из заседа), као и у ноћном ратовању. Римљани су открили ове шихове осоине и ангажовали их као најамнике. Словени су ратовали за рачун Византије у Италији, на Блиском иетоку (Сирији), на Кавказу, а ратовали су и у Средњој Азији против Персијанаца. Срби су почели брже да наеељавају Шумадију тек од 971. године када су Византијци потукли Хуне и протерали их преко Дунава. После смрти Византијског цара Манојла Комнина (1180 година) Стефан Немања је овладао долином Западне Мораве и делом Шумадије. Први српски краљ Стефан Првовенчани (1217—1227), а нарочито његов трећи син краљ Урош (1243—1276) проширили су свој утицај на средњи део Шумадије и развили рударство. За време владавине крал>а Уроша Шумадија је доживела највиши економски просперитет. Краљ Милутин (1282—1321) је коначно учврстио владавину српске државе над целим простором данашње Шумадије. Од тада па до 1459. године (са изузетком пет година) Шумадија се налазила у саставу српске државе. Она је постепено прерасла у њено средиште.

У другој половини четрнаестог века Шумадија је била густо насељена и представљала је једну од економски најразвијенијих области Србије. Из села под Космајом и из долине реке Јасенице, кнез Лазар је врбовао коњанике за своју војску, који су одиграли важну улогу у познатим биткама на Плочнику и Косову пољу. За време владавине деспота Стефана Лазаревића Шумадија је доживела велики културни и економски просперитет. Поред пољопривреде, деспот Стефан је развио рударство, занатство и трговину. Нарочито је било развијено оружарство. У то време у Србији су израђивана и артиљеријска оружја великог калибра. Деспот Стефан Лазаревић је још у почетку своје владавине формирао јаку коњицу која је била тако добро опремљена и увежбана да су му завидели Угари и Турци. Са пет хиљада коњаника из Шумадије и Поморавља Стефан Лазаревић се веома успешно борио против војске татарског кана Тамерлана код Ангоре (Анкаре) крајем јуна 1402. године, што му је подигло углед у Византији, Угарској и Турској. Сјајно држање српске коњице у бици код Ангоре омогућило је деспоту Стефану да се ослободи турског вазалства. Стефан Лазаревић је проиштрио границе своје државе, ширио је културу а лично се бавио књижевношћу. (Слово љубве и друга дела). На Угарском двору уживао је висок углед.

Наследник Стефана Лазаревића, Ђурађ Бранковић продужио је стопама свога ујака. Даље је развијао рударство, занатство и трговину. За његове владавине велики просперитет доживели су рудници Ново брдо и Сребреница, а проширена је трговина са Дубровником. И деспот Ђурађ Бранковић је имао снажну коњицу која је била бројнија од коњице деспота Стефана. Коњица деспота Ђурђа Бранковића ратовала је против Млечана у Црногорском приморју. Деспот Ђурађ је покушавао да јужну границу своје државе помери на обалу Јадранског мора. У спољној политици деспот Ђурађ Бранковић се сувише ослањао на Угарску и тиме изазивао подозрење турског султана. У лето 1439. године Турци продиру са великом војском у Шумадију и опседају Смедерево. После вишемесечног јуначког отпора браниоци Смедерева су у октобру исте године положили оружје. Деспот Ђурађ са неколико стотина коњаника пробио је турски обруч и отишао у Црну Гору. Сегединским миром од јула 1444. године Турци су се повукли из Србије и деспот Ђурађ Бранковић се поново вратио у Смедерево. Владао је још дванаест година водећи еластичну спољну политику, а посебно према Турској. Деспот Ђурађ Бранковић умро је 24. децембра 1456. године у осамдесеттвртој години живота. После његове смрти српска држава је живела још непуне три године. Растрзани борбом за престо, деспотови наследници су напустили ранију спољну политику. Једни су се ослањали на Угаре а други на Турке. Дилему је решио турски султан Мухамед Н. Он је 20. јуна 1459. године стигао са великом војском под бедеме Смедерева. Босански кнез Стефан, муж унукe Ђурђа Бранковића и последњи деспот Србије, предао је град Турцима без борбе, а они су му дозволили да са женом и свитом оде у Босну. Тако се, после шестотина година постојања, на тлу Шумадије угасила средњовековна српска држава.

После пада Смедерева, због турског терора, побегло је у Угарску више десетина хиљада становника Шумадије, а међу њима и велики број ратника. Око пет хиљада српских коњаника постали су угарски хусари, а на 350 наоружаних речних бродова налазило се око 10.000 српских војника. Неки српски великаши добијали су титуле од угарских краљева. Унук Ђурђа Бранковића, Вук Гргуровић добио је 1471. године титулу српског деспота (Змај деспот) коју му је доделио угарски крал, Матија. Доделом титуле деспота потомку Ђурђа Бранковића Угари су желели да код српских великаша ублаже тугу за изгубљеном славом и да их тако јаче вежу за себе, а греко њих и избеглице из Србије које су из дана у дан постајале све бројније.

У Шумадији, око планине Венчаца и Букуље, налазила се мања аутономија којом је управљао властелин Павле Бакић, лични пријатељ смедеревског Санџак-бега Ферхада. Бакић је имао утврђени дворца на Венчацу са војном посадом од неколико десетина коњаника. Његов посед претстављао је оазу у поробљеној Шумадији. У јесен 1524. Ферхад је пао у немилост и био погубљен. Годину дана каеније Павле Бакић је напустио Венчац са породицом и педесет коњаника и пребегло у Угарску. Године 1526. борио се код Мохача против Турака. После погибије краља Лудвига прешао је у аустријску војску.

У аустријској војсци Павле Бакић се истакао као даровит војсковођа, постао је командант речне флоте, а затим командант коњице. Два-

десетог септембра 1537. године аустријски краљ Фердинанд именовао га је за деспота српског. Повеља о наименовању није затекла Бакића живог. Погинуо је у жестоком сукобу са Турцима код Горјана у Славонији (између Осијека и Ђакова). За жвота, Бакић је одржавао чврсте везе са угледним људима из Шумадије, помагао их и уливао наду да истрају под турском игом. Помагао је и хајдучке дружине. После његове смрти Шумадија се умирила и више од сто година у њеним плагошама ретко су се чуле пушке.

У турско-аустријском рату који је вођен крајем XVII века са краћим примирјима луних шеснаест година (од 1683 до 1699) српски народ, а посебно народ Шумадије, доживео је најтеже страдање у својој иначе мукотрпној историји. Србија је била поприште борбених дејстава две велике силе. Војске обе зараћене стране сматрале су Србију туђом земљом и на њој су се понашале као на полигону — пљачкале, рушиле, палиле. Романтичне наде српског народа да ће се ослободити помоћу аустријске „хришћанске“ војске убрзо су спласнуле. Због указивања помоћи аустријској војсци, Турци су свирепо кажњавали Србе — масовно **XX** убијали и палили села. С друге стране, аустријска војска састављена од професионалних војника и разних пробисвета, сматрала је Србију турском земљом, па ју је немилосрдно пљачкала. Србија је тада још била богата и лепа, па су о њеним лепотама и богатству европски путешественици и летописци, писали с усхићењем. Простор око Крушевца, долина Западне Мораве, лева обала Велике Мораве, затим северна Шумадија и Гружа, били су густо насељени, са култивираним пољима и лепим кућама.²

Знатно раније, у тридесетогодишњем рату (1618—1648) Срби у Аустрији у великом броју одлазили су у хајдуке и шајкашв (нека врста речних гусара). Аустријска држава их је толерисала и сматрала као своју полурегуларну војску. Хајдучија се ширила и на просторе јужно од Саве и Дунава. После доласка султана Мухамеда IV на турски престо, човека који се одао личним уживањима, а запостављао државне послове, и смрти великог везира Ахмета Кеприлија (1676. године), пријатеља балканских народа, на чије место је дошао Кара-Мустафа, ситуација у Србији се јако погоршала, Турски намети су рапидно порасли, а народ је нагло почео да сирوماши. Овакво стање довело је до ширења хајдучије у Шумадији, Мачви, Поморављу, а и по другим крајевима.

Године 1682. Турци су увелико почели да се спремају за рат. Београд им је служио као оперативно-стратегијска основица и у њега су стигли конвоји од 2900 камила и 800 кола натоварених барутом за топове, пушке и за шширање. Европа је реаговала на турске ратне при-

² Бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер је 1433. године прсшао на тло Србије код пограничног града Крушевца и наишао на „лепу земљу са многобројним селима и густо насељену“. И византијски историчар Критовул у биографији султана Мухамеда II описао је Ново Брдо као град од 40 000 становника, у коме се сребро и злато „проско изорава из земље“. У њему је била, чувена у Европи, ковница новца. Зурађ Бранковић је из Новог Брда добијао годишње 120—200 хиљада дуката и 30000 сребрњака. Енглески путописац Браун је 1669. године пропутавао кроз Србију и писао о њој као о „лепој и плодној земљи са много лепих насеља“. што потврђује претпоставку да се стање и после 220 година није битно изменило.

цреме тако што је, на иницијативу Пољске, 1682. основана Света лига — војни савез Аустрије и Пољске, коме је касније приступила и Венеција, за борбу против турске најезде. Крајем 1682. у службу турског султана ступио је татарски кан са 40000 коњаника. Тако је Кара-Мустафа у првој половини 1683. године располагао експедиционом армијом која је имала преко 150000 људи.

У лето 1683. године кроз Шумадију је прошла огромна турска војска која је пљачкала и злостављала становништво. Народ се склањао у збегове, а мушкарци способни за борбу одлазили су у хајдучке дружине. Хајдучке харамбаше су се одазивале позиву са запада да ступе у „свети рат“ па су са својим четама нападале турске колоне, нарочито снабдевачке конвоје. Ово је давало још више повода турским властима да се брутално понашају према српском становништву.

Дванаестог септембра 1683. године снаге европске коалиције јачине око 70000 људи потукле су под Бечом турску војску која је имала око 130000 људи. У овој битци је тријумфовала пољска кошица коју је предводио пољски краљ Јан Собјески. Турска војска је била катастрофално поражена. Оставила је целокупно тешко наоружање и дала се у бекство. Хајдучке дружине су нападале из засада колоне турске војске које су одступале и наносиле им тешке губитке. Због масовног хајдучког покрета у Шумадији Турци су били присиљени да главнину снага повлаче северно од Дунава, преко Румелије. Када је аустријска војска, гонећи Турке, стигла у Шумадију, под утицајем виђених Срба који су живели у Аустрији отпочело је обједињавање хајдучких чета у веће формације. Тако је настала такозвана Данова регимента — састава 10 чета и ескадрона, а њено бројно стање је износило 2299 пушака и 1035 коњаника. Формирани су и мешовити одреди од Срба из Аустрије и Србије. Један такав одред јачине 2500 људи под командом потпуковника Антонија Знарића напао је 23. јануара 1690. године турски логор у близини Софије и убио 300 турских војника. Том приликом је заплењено девет застава. Капетан Тома Колашиновић са 1500 српских војника напао је 8. марта 1690. пећког пашу Махмудбеговића и нанео му тешке губитке.

Српски одреди ратовали су и у Македонији и на Косову. Устаничке снаге у Србији почетком деведесетих година XVII века биле су нарасле до те мере да су за Турке значиле други фронт. У пролеће 1692. шумадијски хајдуци су између Београда и Мораве сачекали у заседи колону од 1000 јаничара и потпуно је разбили. Борба против турског ропства у Србији одјекнула је широм Балкана. У Далмацији су се појавиле оружане дружине које су предводили сердар Стојан Јанковић и Илија Смиљанић, а сличне формације су се појавиле и у Грчкој.

Године 1697. одиграла се чувена битка код Сенте у којој је узело учешћа око 10000 српских војника. Турска војска је 7. септембра кренула левом обалом Тисе према Сегедину. Предводио је султан Мустафа II. Евгеније Савојски који је командовао аустријском војском, кренуо је за Турцима на таквом одстојању да га они нису открили. Аустријске трупе су се кретале обема обалама Тисе. Код Сенте, 9. септембра ујутру, Турци су почели да прелазе Тису. Када се готово половина турске војске пребацила на десну обалу Тисе, уследио је изненадан напад Савојског. Турци су били збуњени. Бранили су се очајнички, али нису

могли да одоле. Око 20000 их је пошнуло, 10000 се удавило у Тиси, а остатак је пао у ропство или се разбежао. Само је султан Мустафа II успео да се са 2000 коњаника организовано извуче и побегне у Темишвар, али је доживео нервни слом. На бојишту је остало пет мртвих везира, 13 беглер-бегова, 30 ага, 20 алајбегова. Заллењено је 87 топова, 323 заставе, 5400 топовских ђулади, 19000 кг. барута и много другог ратног материјала. Ова победа је прославлена у Европи помпезно као и победа под Бечом. Срби су је славши и као своју победу, јер су сматрали да је њом учињен крупан корак ка њиховој слободи. За ту слободу пало је 1000 српских ратника из данашње Војводине и Шумадије.

У ратовима Турске и Аустрије вођеним крајем XVII века Србија је учествовала са 30 000 војника. Њу су газиле војске обе зараћене стране. Без обзира што се српски народ односио према аустријској војсци као према пријатељској, она је безобзирно пљачкала, а турска поред пљачке убијала и палила. Спалено је око 600 насеља, а када су, 26. јануара 1699. Аустријанци потписали мир с Турцима, Срби нису заштићени ни једним чланом мировног уговора. Београд је и даље остао у турским рукама. Око 70 000 Срба је емигрирало.

Из аустријско-турског рата 1683—1699. године Срби нису извукли неопходна искуства у односу на Аустрију и њен став према будућности Србије. У рату Аустрије и Турске 1718—1736. Срби су опет инострано помагали аустријску војску. У том рату Аустрија је запосела цео простор између Дрине и Велике Мораве и успоставила своју окупацију која је трајала 18 година. Аустријанци су били шкрти у давању грађанских права становљцима окупираних подручја и енергично су сузбијали све покушаје за стицањем аутономије и већих грађанских права.

Године 1736. Аустријанци су се поново повукли из Србије остављајући је на милост и немилост вековном отоманском угњетачу. Али сада су Турци, лоучени примером из претходног рата и масовном емиграцијом становништва, увели нешто сносљивији режим. Све до 1788. године, када је избио нови аустријско-турски рат, Србија је живела релативно мирно. Хајдучија је расла и јенавала, а унутрашње везе народа су јачале, као и везе с емиграцијом у Аустрији. У овом периоду народ се окупљао око својих регионалних вођа. Они су имали знатан утицај на функционисање турског окупационог система, тако да су и високи турски чиновници рачунали с њима као са значајним фактором свог личног опстанка.

У другој половини XVIII века српске народне старешине све чешће су постављале питање својих права. Турци су ишли на извесан компромис и угледне Србе постављали за оборкнезове (регионалне старешине) преко којих се скупљао харач. Овим је народ стекао већа права, али жеље за аутономијом и потпуном слободом су расле. Народ је масовно почео да се наоружава. У томе су трговци, снабдевачи оружјем, играли велику улогу. Оружарство се развијало као грана занатства. Турци су настојали да га ставе под строгу контролу, али у томе нису успели. Пушке из пушкарских радњи, поготово пиштољи, ханџари и сабље, одлазили су у народ.

Године 1787. Аустрија је почела да се припрема за рат против Турске. Српске старешине такође су се припремале за обрачун с Турцима.

Страхујући за сопствени опстанак Турци су прибегавали насилном разоружавању народа у београдском пашалуку. Ово је изазвало бекство великог броја за борбу способних људи у Аустрију. Од њих су Аустријанци образовали добровољачке одреде. Истовремено су се формирали и у Србији, првенствено у Шумадији, оружани одреди, а јачале су и хајдучке дружине које су имале и по 50 људи. Карађорђе је такође раније пребегао с породидом преко Саве у село Јаково.

Карађорђе се у Срему упознао са капетаном Радичем Петровићем истакнутим официром аустријске граничне војске. Под утицајем Радича ступио је на курс за трупне подофиције. На курсу се истакао и добио чин фелфебела (каплара). По оцени аустријских официра поседовао је војнички таленат. Када су отпочеле непосредне припреме за напад на Турке, Карађорђе је постављен за заменика Радича Петровића. Било му је поверено да формира одред хајдука који ће да дејствује у позадини турске војске. Одред је попуњен претежно хајдучима који су последњих година пребегли из Србије. Црвих дана јануара 1788. године у Карађорђевог одреду било је 30 већ познатих хајдука из Шумадије, међу којима и седам харамбаша.⁵ Карађорђе и његови људи нису облачили аустријске униформе. Носили су своја одела од чохе и фесове. И сабље су им биле српске, израђене у радионицама у Србији. Аустријанци су их опремили пушкама и пиштољима а давали су им и плату. Када су отпочела борбена дејства Карађорђе је са својим људима форсирао Саву код Остружнице (27. јануара 1788. године) а затим је са Радичем Петровићем учествовао у нападу на Шабац. Код Шалца се одвојио од Радича Петровића и кренуо према Авали: где је 500 устаника из Шумадије чекало пристизање аустријске војске да би с њом учествовали у нападу на Београд. У селу Јабучју у Колубари, неки буљубаша Живан који је по налогу свог кнеза прогонио хајдуке, сачекао је Карађорђа и његове људе у заседи. У тој борби рањен је само Карађорђе и то у десну руку. Од те ране остале су му последице све до краја живота. Када је Карађорђе стигао под Авалу, устаници су се били разишли по четама. Дозлогрдило им је оклевање Аустријанаца. Карађорђе је са својим одредом дејствовао извесно време око Крагујевца, Паланке, и Јагодине, а затим је отиптао у околину Рудника где се поново састао са Радичем Петровићем који се са 350 стрелаца, Срба у униформама аустријске војске, пробијао ка долини Западне Мораве. Одред Карађорђевић хајдука био је тада нарастао на око стотину људи. Радич и Карађорђе су заједно напали Пожегу. Карађорђеви хајдуци су ноћу упали у Пожегу, изненадши Турке, нанели им тешке губитке, запленили им стоку и куће спалили. Турци су интервенисали коњицом из Ужица и принудили Радича и Карађорђа на брзо повлачење. Карађорђеви хајдуци су иггитили одступницу. Турска коњица је предузела енергично гоњење тако да је Карађорђе био принуђен да ступи у одсудан бој с турском претходницом. Сачекао је Турке у заседи на јужним падинама Маљена и лично убио команданта турске претходнице познатог у Ужицу по надимку Ломигора. Многи други Турци су изгинули а остали су се разбежали. Радич

⁵ Према казивању Гаје Пантелића то су били: Младен из Божурње, Миљунко из Левча, Радосав из Драче, Бурмаз из Пајсијевића, Стеван из Бачевице, Богдан из Кораћице, Теодосије из Орашца и други.

Петровић је похвалио Карађорђа за успех. Карађорђе је са својим одредом ратовао у Шумадији све до краја рата. Повремено је одлазио у ужички крај и околину Сјенице. Често је садејствовао с одредом капетана Коче Анђелковића, који је заједно са Радичем Петровићем први прешао у Србију.⁴ Кочин одред је дејствовао у источном делу Шумадије и Поморавља. Њему су се придружиле већ раније формиране чете устаника из Србије, па је Коча за кратко време ослободио Пожаревац, Паланку, Баточину и Багрдан. Са делом снага затворио је Багрдански теснац и пресекао основну цариградску саобраћајницу којом су Турци снабдевали београдску тврђаву. Коча је отргнуо чишћење Шумадије од Турака, заузео је Крагујевац и кренуо према Београду. У Хомољу, а затим у Ресави, дејствовао је одред Марјана Јовановића, јачине око 700 људи, одреди Михаљевића око Шапца, Ваљева и Лознице, а одред Бранковачког у долини Тимока (Неготин, Кладово, Брза Паланка). После повратка из долине Западне Мораве одред Радича Петровића најшпље је дејствовао око Београда. Карађорђе је и с њим често садејствовао. Тако су 1788. године у Србији ратовали углавном ерпеки добровољачки одреди (фрајкори) који су прешли Саву и Дунав, и одреди који су се формирали у самој Србији. Алекса Ненадовић је имао под командом 300 добровољаца, Карађорђев мали одред фрајкороваца од 30 људи брзо је прерастао у одред народне војске од 150 људи. Према неким изворима, у рату 1787—1790. године учествовало је преко 20 000 српских добровољаца. На командним положајима се налазило 25 старешина који су имали официрске чинове аустријске војске.⁵ У овом рату српска народна војска претрпела је знатне губитке, али је стекла велика борбена искуства и навику да се организовано бори у већим формацијама.

Аустријанци су у децембру 1791. отпочели с Турцима преговоре о миру не водећи опет рачуна о интересима Срба, њиховој проливној крви и жртвама у том рату. Троношхи архимандрит Стеван Јовановић који је имао извесне везе са аустријским утицајним круговима, покушао је да у дневни ред Свиштовских мировних преговора уврсти и програм српске самоуправе који је раније утврђен на скупу српских старешина.

Идеја о аутономији Србије датира још из 1691. године, када је одржан скуп истакнутих народних вођа у Будиму. Тада је захтевано

* Радич Петровић, рођен у селу Сиоковцу у Левчу. Прешао у Аустрију и ступио у фрајкор. Истакао се и брзо унапређен у чин капетана. Имао је имање у Јакову у Срему. Синови су му такође били официри аустријске војске. Родом из Левча (из села Ланишта), био је и капетан Марјан Јовановић, такође познат официр у редовима фрајкора.

⁴ Капетан Коча Анђелковић рођен је у селу Пањевцу у јагодинској нахији. Бавио се трговином. Због сукоба с Турцима побегао је у Банат и окупио око себе избеглице из Србије. Формирао је одред од неколико стотина људи. Аустријанци су Кочу и његов одред укључили у фрајкор а Кочи је додељен чин капетана. По објави рата Турској од стране Аустрије, 9. фебруара 1788. године Коча Анђелковић прелази са својим одредом Дунав и опседа Смедерево. Аустријанци се повлаче, а Коча одлази у пожаревачку нахију и диже народ на устанак.

Мирослав Ђорђевић, у својој студији *Србија у устанку 1804—1813*, стр. 16, наводи податак да је у добровољачким одредима било 6 капетана, 5 потпоручника, 9 потпоручника и 5 заставника.

да се поново успостави деспотовина, а да се за деспота прогласи Ђорђе Бранковић који се налазио у турском ропству. Желело се, заправо, да се продужи легитимна династијска лоза Бранковића. Турци нису прихватили овај предлог српских старешина. О траженом програму српске самоуправе вођене су дуге преписке српских представника са аустријским двором, али резултати су изостали. Аустријској монархији која се није била одрекла својих претензија на Балкан, осамостаљење Србије, чак и у најнижем облику, није одговарало.

ШУМАДИЈА У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Свиштовским миром Турци су прихватили једино обавезу да ће амнестирати све Србе који су узели учешће у рату на страни Аустрије. Они су ово учинили због тога што је Porta намеравала да искористи Србе у борби против јаничара и крџалија који се нису покоравали султану.

Везир Бећир-паша, који је у име Порте управљао Београдским пашалуком, почео је жестоко да се обрачунава са јаничарогма. Забрањено им је долазак у Београдски пашалук, а инсистирао је на стриктном спровођењу султановог хатишерифа из 1791. којим је било забрањено да се од српских села стварају читлуци и успостављају феудални односи. Бећир-пашу је заменио Мустафа-паша, приврженик реформи султана Сулејмана III, па је успостављена стара институција српске самоуправе, која последњих година није постојала. Уведени су по селу кнезови, оформљене кнежевине и постављени оборкнезови — Срби. У априлу 1796. одржан је скуп српских првака у Београдском пашалуку. На скупштини је изабрано 12 оборкнезова за дванаест нахија, а поставило се и питање избора врховног српског кнеза.

Прва српска оружана формација у служби београдског везира јавила се 1791. године и одиграла је, код Колара, значајну улогу у разбијању јаничара који су били кренули на Београд. Године 1797. формирана је нека врста српске народне војске којом је командовао Станко Арамбашић. Према подацима које наводи Лазар Арсенијевић Бата-Лака, ова војска је имала око 6 000 људи, а представљала је главну ударну снагу у борби против јаничара. Карађорђе је у овој војсци био један од првих Арамбашићевих помоћника. Заправо, Мустафа-паша је у договору са српским нахијским главарима (оборкнезовима) дао пристанак да се формира српска војска од 6 000 људи која би се, заједно са оулановом војском, борила против видинских јаничара које је предводио Пазваноглу. Овом комбинованом војском командовао је Дервиш-бег, син Мустафа-паше.

Српска војска је саиостално решавала своје задатке. Наступала је у две колоне. Једном колоном је командовао Станко Арамбашић, а другом Карађорђе Петровић. Сваки од њих је по командној линији био директно везан за Дервиш-бега. Нижи команданти у тој српској војсци били су сердари (што одговара рангу команданта одреда), барзактари (команданти баталона) и буљубаше (командири чета). Код Ћуприје Карађорђе и Станку Арамбашићу прикључили су се кнез из Ћуприје и Стеван Јаковљевић из Левча са својим одредима. Српска војска је немилосрдно уништавала јаничаре и код њих изазивала страх.

Блмбаша Балота, помоћник Дервиш-бега, био је пројањичарски расположен па је из дна душе мрзео команданте српских трупа, али ништа против њих није смео да предузме. Ове две српске колоне тукле су јањичаре више пута узастопно и прогнале их са Мораве све до Видина. Борбе су трајале пуне две године.

Октобра 1799. године јањичарски диверзанти, уз помоћ својих једномишљеника, увукли су се у Београдску тврђаву и на препад ухватили Мустафа-пашу и присилили га да напише сину писмо и да му нареди да распусти српску војску, а да са остатком турске војске крене у Румелију (Румунију). Дервиш-бег се тада налазио у Гроцкој надомак Београда, где је стигао на вест да му је отац у опасности. Извршио је очево наређење. У Гроцкој је остао његов заменик Балота да регулише распуштање српске војске. Лукави Балота, по налогу јањичара, планирао је да похвата и побије све српске старешине. Он их је обасипао поклонима и хвалама, уверавао их у своју оданост и пријатељство. Карађорђе, и сам проницљив, а посебно неповерљив према Балоти, није упао у замку. Покупио је своје људе који су иначе били из крагујевачке нахије, и отишао према Тополи. Станко Арамбашић насео је Балоти па је заједно с њим и још неколицином својих старешина отшао у Смедерево. Тамо га је Балота са својим људима напао и разоружао, а онда убио на свиреп начин. Јањичари су убили и Мустафа-пашу и увели своју страховладу у Србији. Уклонили су српске кнезове и нахијске старешине и поставили јањичарску управу. У нахијама се налазио муселим са 20—30 јањичара, а у сваком већем селу постављен је јањичарски субаша са по неколико јањичара-пратилаца. У паланкама и велгашм селима отворени су ханови са посадом од 10 до 20 јањичара и старешином хана. Поново су уведени турски судови (кадије), а многа српска имања претворена у читлуке. Нахијски оборкнезови доведени су у Београдску тврђаву као таоци, Почело је убијање истакнутих српских вођа које су ратовале против Турске на страни Аустрије.

Тако је отпочела владавина јањичара и њихових вођа Аганлије, Мула-Јусуфа, Кучук-Алије и Мехмед-аге Фочића. Они су на кључна места по Србији разместили своје блиске рођаке и приврженике. Тако је на Рудик доспео Сали-ага, рођени брат Кучук-Алије, по злу познат широм Србије. У Срба је тада било доста оружја осталог још од аустријског рата. Зулуми јањичара наишли су на отпор народа. Хајдучке дружине су се умножавале. Народне старешине су се састајале и већале. Отпочела је набавка оружја и муниције, која је организована преко Стевана Станојевића, избеглице, настањеног у Земуну. У марту 1802. преко Саве је стигла велика количина пушчане муниције коју су прихватила браћа Марко и Васа Чарагпић из Белог Потока и ускладиштили под Авалом. Средином маја 1802. под Авалом се сакупило око 2 000 добро наоружаних устаника спремних да ударе на дахије. Чекали су султанове снаге које су из Тимочке крајине наступале према Великој Морави. Тосун-ага је, са 1 400 султану оданих војника, у јуну напао Пожаревац. Њему се придружило 500 српских устаника. Али, јањичари су на Морави потукли Тосун-агу, па је он одступио према Јагодини. Тада се, половином јула, разишла и српска устаничка

војска, прикупљена под Авалом. Српске старешине нису хтеле да се излажу ризику.

У јесен 1802. Сава Текелија и Петар Новаковић Чардаклија, агитовали су код осталих старешина да се дигне устанак против дахија. Карађорђе је међу првима изразио спремност за оружану борбу. Рачунао је да сваког момента може да покрене неколико стотина Горњојасеничана. Почетком 1803, у манастиру Боговађи, одржан је састанак коме је присуствовало дванаест истакнутих кнезова ваљевске нахије. Закључили су да треба отпочети интензивне припреме за устанак. У то време је румелијски везир Терсеник Оглу потукао јањичаре у Влашкој, што је још више охрабрило Србе. Карађорђе је са земунским трговцима склопио уговор о набавци оружја и муниције, а лично је обишао села Шумадије и позивао народ на устанак. У Орашцу је почетком новембра 1803. одржан састанак кнезова крагујевачке нахије, и то на иницијативу Карађорђа. Састанку су присуствовале старешине Доње Јасенице и смедеревског краја, а такође и Валчевци. Тада је одлучено да устанак почне у пролеће 1804. године. После овог скупа уследила је посланица Хаци-Рувима којом се народ позива на устанак.

Војне припреме су се одвијале брзо и организовано. Народне старешине су биле стекле велико искуство у организовању народне војске за време аустро-турског рата, а и касније, у доба Мустафа-паше и борбе против јањичара. Поново је актуелизован план од марта 1797. године по коме је сваки сеоски кнез био задужен да се стара о прикупљању и опремању одређеног броја војника. На сваких десет села одређен је срески старешина који је обједињавао припреме. Он је био одговоран за прикупљање и опремање најмање сто војника. Према предвиђањима на новембарском скупу у Орашцу, очекивало се да ће устанак отпочети са најмање 12 000 добро опремљених војника. Србијом су тада већ крстарили хајдучке чете. То су биле добро опремљене и организоване војне формације високих борбених квалитета. Свака нахија је имала бар по једног харамбахију са најмање десет хајдука који су се јавно одметнули. Више десетина људи било је наоружано. Они су радили код својих кућа, нису били одметници, али су, по потреби, учествовали у хајдучким акцијама и крили се од Турака. Највећи проблем је представљао недостатак тешког наоружања и муниције за њега. Земунски трговци, који су се обогатили кријумчарењем оружја у Србију, нису могли да испоручују топове и артиљеријску муницију.

Припоеме српских старешина за устанак нису могле остати незапажене. Дахије су за њих сазнале и треко својих муселима, свџата и разних шпијуна. Направљен је план за ликвидирање свих видљивих људи. Реализација овог плана отпочела је половином јануара 1804. године. Јањичари су кренули у „сечу кнезова“ и њихове главе слали су у Београд. Двадесет четвртог јануара стигло је у Београд пет кнежевских глава, а 27. јануара пуна троја кола. До половине фебруара погубљено је око 150 кнезова, свештеника и других угледних људи. Дахије су покушале да у првом налету ликвидирају и Карађорђа. О њему су се у народу већ стварале легенде. Постао је чувен још у време када је предводио српску народну војску у борби против јањичара. Поред својих Шумадинаца он је под командом имао и војнике из дру-

гих нахија. Упознали су га као храброг и правичног старешину. Кад би се појавио на вашару или неком другом скупу, људи би шапатом показивали на њега: „Ено Црног Ђорђа“ и окупљали су се да га виде. До дахија је стигао глас да Карађорђе има 30 хајдука, да су сви они јунаци као и њихов х^арамбаша и да сваки може да убије најмање по три Турчина. У јануару је стигло у Тополу 12 одабраних јањичара да некако на превару ухвате Карађорђа. Али, он је имао своју обавезану службу. Старешина хана у Тополи био је у то време некакав Ибрахим-баша кога је Карађорђе обасипао поклонима па су се и побратимили. Ибрахим је тајно обавестио Карађорђа да се пред Турцима не појављује без обзира шта му они поручивали. Тако је овај покушај дахија пропао.⁶ Карађорђе је одмах затим кренуо са својим момцима на Саву да испоручи чопор свиња својим пословним партнерима из Земунa и добије оружје и муницију. Осећао се сигурнијим кад је у покрету. Уз пут је чуо да је Сали-ага, „Руднички бик“, убио Хаџи-Ђеру игумана из Моравида, и Хаџи-Рувима (Рафаила Нешковића) архимандита манастира Боговађа, омиљене у народу, а такође и буљубашу Гаврила Буђевца. Ово га је узнемирило, па је на брзину предао свиње трговцима у Остружници и вратио се у Тополу. У повратку стигао је у село Зеoke, у време када су мештани сахрањивали свога кнеза Станоја. Цело село је било на окупу. Сви су плакали и жалили доброг кнеза кога су јањичари свирепо убили. По Бата-Лаки, то је био дресудан момент да се Карађорђе одлучи за брзо дизање устанка. Од Зеoka до Тополе он је ишао од села до села, причао људима о тужној слици из Зеoka и позивао људе на устанак.

Код куће се није ни задржавао. Одмах је кренуо према Смедереву и пронашао Станоја Стаматовића Главаша у његовом селу Глибовцу. Главаш је имао чету чувених момака, храбрих и сналажљивих, и одмах се одазвао Карађорђевоm позиву. Карађорђе је обишао и друге харамбаше и виђеније људе. Позив су прихватили још и Милета из Глибовца са својим људима, Милован из Плана, Милосав Лаповац из Лапова и Милован Пожаревац из Анина. Када је дошао у Тополу, сазнао је да су Јанићије Ђурић из Страгара и Петар Дугоњић из Маслошева са осам хајдука 27. јануара 1804. године убили из заседе под Венчацом, у близини села Бање, Асан-агу спахију из Велике Иванче. Јанићије Ђурић се већ био одметнуо и са једном десетином добро наоружаних момака крстарио је Горњом Јасеницом. Карађорђе није оклевао. Одмах је сакупио групу Тополаца и кренуо да се нађе са Ђурићем.⁷ Са својих 11 Тополаца и Крћевчана стигао је у село Бању

⁶ Мирослав Ђорђевић, у својој књизи *Србија у устанку 1804—1813*, стр. 54—60, наводи податке на основу којих се може претпоставити да је Карађорђе био изненађен. Турци су га, наводно, били опколили у кући у Тополи, али је он успео да се пробије и том приликом убије два јаничара. О везама Карађорђа и ханције Ибрахима пише Лазар Арсенијевић Бата Лака у свом делу *Историја устанка, књ. I*, стр. 49.

⁷ Карађорђе је тада повео: Јована, кнеза тополског, Петра Јокића, Ристу Ђорђевића, Михаила Манојловића, Пауна Чолића. Андрију Јокића (брат Петров), Матијаша Милошевића, Матију Јовичића, Лазара Милосављевића, Димитрија Перића и његовог брата (Бата Лака, исто стр. 51). Ускоро су му се придружили Никодије Добрић из Овсишта, Веса Опутић из Колчара, Вуле Јелић из Колара и други, па је његов одред нарастао на 40 људи.

код браће Дукића, својих пријатеља и једномлшљеника. Из Бање се кренули шесторица (три брата Дукића — Ђорђе, Алексије и Танасије, и три брата Томковића, Сретен, Теофан и Јаков), у Брезовцу се Карађорђе са својим пријатељима Николом Лекићем и попом Арсенијем Војновићем договорио да прикупе чету Брезовчана. Затим је отишао у село Буковик код Јована Крстовића и проте буковичког Атанасија Антонијевића. Из Буковика се упутио у Даросаву код свог побратима Симе Сердара, а онда се воатио у село Копљаре код Мате Каратошића. Тамо га је већ чекао Јанићије Ђурић са својим Стругарцима и Маслошевцима и одмах изјавио да се ставља под Карађорђеву команду. Тако је Карађорђе крајем јануара имао под непосредном командом одред одважних и добро наоружаних људи. Станоје Главаш је остао у Глибовцу и око себе окупио бугарске војводе из околних места. Био је спреман да крене на борбени задатак по Карађорђевом наређењу.

Крајем јануара 1804. у Орашцу се окупило око 300 наоружаних устаника. Иницијатор скупа био је прота Атанасије Антонијевић из Буковика, у договору са Карађорђем. Поред Јасеничана у Орашцу су се нашли Јагодинци које је предводио знаменити харамбаша Стеван Јаковљевић, затим Београђани са Васом Чарапићем на челу. У Орашцу су се нашли још и многи доуги виђени људи из околине Аранђеловца, као, на пример, Арсеније Лома из Драгоља, Милутин Савић из Гараша, кнез орашачки Марко. гласовити трговац из Орашца и Теодосије Марићевић, који је био домаћин скупа, и чувени јунак из Трешњевице Петар Кара. У Марићевића јарузи. на имању трговца Матјевевића. одржан је овај историјски скуп. Карађорђе је имао уводну реч. Према наводима Бата-Лаке. Карађорђе је говорио ватрено и убедљиво. Указао је на зверстава јаначара и неминовност да се на њих крене са оружјем. Највећи утисак на слушаоце оставио је Карађорђев огрис сахране кнеза без главе из Зеока. Ово је изазвало прекретницу и код оних који су се колебали и нису знали какве су Карађорђеове намере.

Предвече 1. фебруара одржан је свечани део Орашачког сабора. После одлуке да се напред дигне у организовану борбу против дахија. која је усвојена акламацијом, на предлог Атанасија, проте буковичког. Карађорђе је изабран за вођу устанка. Он се у почетку опирао. Изговарао се да није подобан за такву функцију због своје преке нарави и гоедлагао је за вођу Станоја Главаша, затим Теодосија Марићевића из Орашца као угледног човека и на крају Марка, кнеза орашачког. Главаш је енергично одбио такав предлог и запретио да, уколико се Карађорђе не прихвати вођства, неће кренути у устанак. Ово је био довољно јак аргумент за Карађорђа. Без Главаша он није био сигуран у успех. Примео се вођства.

Борбена дејства су отпочела одмах сутрадан, 2. фебруара. Карађорђе је наредио да се ханције из Тополе. Бање и Орашца, са којима је он био побратим, пошаљу у места која су они одабрали, а ханови су спаљени. Палаче ханова у јасеничком крају извршили су Петар Јокић и Јанићије Ђурић са својим људима за свега два-три дана. После

спаљивања ханова у Жабарима и Јагњилу, њихов одред је нарастао на 70 људи.⁸ Карађорђе је из Орашца кренуо са 60 устаника према Космају и Београду. У Раниловићу је побио Јањичарску посаду тамошњег хана и запалио га. Радоја из Трнавe послао је у Венчане и Тулеж са налогом да диже народ на устанак, а сам је продужио у Дрлупу, запалио хан и побио јањичаре; одатле је отишао у Рогачу и Дучину, а затим се вратио у Стојник. И у овим селима је запалио ханове и побио јањичаре. У Рогачи му се придружио Марко Катић са групом устаника. У правцу Рудника Карађорђе је упутио Петра Кару из Трешњевице, са задатком да диже Рудничане на устанак и да га обавештава о намерама Сали-аге. Лома, из Драгоља, успео је да за неколико дана формира свој качерски одред који је имао 80 људи. Лома је кренуо за Карађорђем и са одредом стигао у Стојник. Мисија Радоја Трнавца није успела. Пушкар Томаш из Венчана убеђивао је људе да се не придружују Карађорђу, говорећи да су све то сумњива посла и да не треба слушати хајдуке. Карађорђе је онда кренуо лично у Венчане, Стрмово, Тулеж и Миросаљце. Из сваког домаћинства дигао је по једног војника. Преко Даросаве и Орашца, половином фебруара, стигао је на Опленец са 3 000 наоружаних устаника.

Према податцима које наводи Бата Лака, Карађорђе је пре повратка у Тополу имао јачи сукоб са једним омањим јањичарским коњичким одредом кога је Кучук Алија упутио на Рудник у помоћ свом брату Сали-аги. Заправо, када је Јанићије Ђурић убио под Венчацом Турчина, Турци су тело убијеног однели на Рудник. Сали-ага је хтео да искористи ову околност па да дигне Рудничане, Турке и Србе против „јасеничких хајдука“. У Београд је упутио трговце Николу Ракића и некаквог Тому Терзију да однесу поруку његовом брату. Кучук Алија је одмах вратио трговце назад са писмом Сали-аги, а с њима је послао и 35 коњаника. Када су зановили на Сремчици, трговци крену сами да би „припремили конач јањичарима у Сибници“. Међутим, они искористе прилику и обавесте Карађорђа, који је тада био у Стојнику, о кретању одреда јањичара.

Карађорђе је сутрадан организовао „дочек“ јањичарима код Сибничког хана. Прво је ухватио ханцију и његове јањичаре и у хану распоредио своје људе. Арсенија Лому је упутио са његовим људима да на мосту, северно од Сибнице, организују заседу и сачекају јањичаре кад почну да беже натраг за Београд. Турски коњаници су стигли пред хан не слутећи шта их чека. Један плотун је оборио 16 јањичара,

⁸ Према забелешкама Боже Грујовића, које је он саставио 1805. на основу личне изјаве Карађорђа, оружана борба је отпочела пре Орашачког сабора. Наиме, половином јануара јаничари су дошли у Тополу да убију Карађорђа и однесу његову главу у Београд. Међутим, он их је предухитрио, напао их изненада са својим момцима и растерао. Одмах затим је отишао Станоју Главашу и они почишу да окупљају људе за устанак. Седмог дана било се скупило 300, а десетог 2000 наоружаних устаника. Карађорђе је извршио смотру људства и установио да оскудевају у муницији. Отпустио их је кућама, да им породице не би страдале, али да буду спремни да на његов позив крену у борбу. Према овим изворима, са Главашем је ипак остало више од 200 људи које је он касније довео у Орашац на сабор. Према једној другој верзији, прив скуп старешина одржан је у Копљарима када је одлучено да се одмах сазове скуп у Орашцу. Карађорђе је пре скупа био на свадби код Луке Марковића из Орашца са једном својом групом. После ручка, запалио је турски хан.

а осталих 19 је у паничном страху јурнуло назад према Сремчпци. На мосту су их дочекали Качерци Арсенија Ломе. Јањичари су схватили да су изгубљени. Вратили су се у Сибницу и предали се Карађорђу.⁹ Ова победа устаника изазвала је праву панику међу београдским Турцима. Дахије су одмах одржале саветовање и закључиле да је „хајдучија“ узела великог маха те да је неопходно предузети чинишење терена и то на широком простору¹⁰, концентричним дејством од Велике Мораве, Колубаре, Саве и Дунава и из долине Западне Мораве. Намеравали су, заправо, да ангажују све гарнизоне Шумадије, а да Ужичанима пошаљу поруку да и они крену према Руднику.

Карађорђе је по доласку у Тополу послао писма јагодинском кнезу Јефти, бимбаши Стевану Јаковљевићу и левачком кнезу Милоју да се дижу на устанак. Сличне поруке је упутио трговцу Ђуши Вулићевићу из Азање и Обраду из Крсне. У Тополи се Карађорђе задржао кратко време. До њега су стигле вести да Турци прикупљају на Руднику јаче снаге, које су пристигле од Карановца (садашње Краљево) и Чачка, а да је из Београда кренуо јачи одред кога предводи дахија Аганлија. Карађорђе је наредио Арсенију Ломи да са својим људима крене према Руднику и да заједно са Петром Каром из Трешњевице не допусте Турцима да продру у Јасеницу, а сам је са главноном војске кренуо у сусрет Аганлији. Када је дошао у Јагњило, добио је обавештење да је Аганлија стигао у Дрлупу и да покушава да од Срба из Колубаре формира одред од 1 000 војника кога би употребио против Карађорђа и „његових хајдука.“ Колубарци су се још колебали, па је претила опасност да ће ова акција јашичара успорити дизање устанка у Колубари. Зато је Карађорђе донео одлуку да ипак пре стигне у Дрлупу и нападне Аганлију. Устаници су брзим маневром успели да изненаде јањичаре. Аганлија је имао 400 својих људи, а успео је да наоружа и неколико стотина Колубараца, па није могао да претпостави да ће се неко усудити да га нападне. Карађорђе је успео да у току ноћи дође пред саму Дрлупу и развије своју војску. Колубарци који су били на предстражи нису пружили отпор. Сутрадан је Карађорђе позвао Аганлију на предају, а када је овај то одбио, извршио је напад. Борба је била жестока, али краткотрајна. Јањичари су имали 36 мртвих и 14 рањених међу којима и Аганлију, који је одмах по рањавању наредио повлачење према Београду. Карађорђе је са својим коњаницима предузео гоњење јањичара.

Ова победа је имала изузетно велики морално-пропагандни значај и ефекат у Колубари и околини Београда. Три стотине педесет јањичара бежало је у паничном страху вукући са собом рањенике, а за њима се била стушила устакичка коњица. Док су пролазили кроз села, устаницима су се придруживале стотине нових бораца. За свега неколико дана после борбе у Дрлупи Карађорђевој војска се повећала за неколико хиљада нових бораца.

• Једног заробљеног Турчина Карађорђе је обесио изнад кућног прага оног Томаша пушкар из Венчана који је наговарао људе да не дижу устанак. Томаш се крио од Карађорђа и он му се на овај начин светио.

Када је стигао у Лисовић, Карађорђу су се придружили кнезови Сисџа Марковић и Јанко Катић чијег је брата Марка Карађорђе још раније повео собом. Ова два угледна човека из околине Космаја нису присуствовала Орашачкој скупштини. И они су у извесној мери зазирали од „хајдука“ — Карађорђа и Главаша. Заправо, они су почетком фебруара окупљали своје борце, али нису отпочињали оружане акције. Чекали су „да шума озелени“, а основни разлог је био да виде шта ће бити са Јасеничанима. Сада је било јасно да се устанак расгламсава. На састанку старешина устаничке војске, одржаном у Липама, разматран је план даљих борбених дејстава. Одлучено је да се тежипте борби пренесе на шире подручје Београда. Сима Марковић је добио задатак да мобилише сву воју кнежину и да се са својим одредом приближи Железнику, а Јанко Катић да заузме повољне положаје према Кнежевцу и не дозволи Турцима да се пробијају путевима из Београда на југ. Васи Чарапићу, који се са одредом налазио на Авали, поручено је да контролише путеве који из Београда воде на југоисток. Арсенију Ломи је јављено да убрза дизање на устанак Рудничана, да са делом снага поседне Јасеничку клисуру у рејону данашњих села Војковаца и Гуришеваца (између Рудника и Јарменоваца) и спречи продор Турака према Тополи. Тако је отпочела блокада Београда с југа још у првим данима устанка.

Карађорђе је са својим Јасеничанима почетком марта стигао у смедеревски крај где су га дочекали Ђуша Вулићевић и Обрад из Крсне са 200 бораца.¹⁰ Карађорђе се зауставио у Ратарима, а његова војска је отгсела Паланку (тада се звала Хасанпашина паланка). Паланачки јањичари су послали калуђера Мату да преговара са Карађорђем и да га одврати од напада. Заправо, Мата је позвао Карађорђа да дође у Паланку на преговоре са делегацијом која је стигла из Београда. Карађорђе је прихватио предлог и са 40 својих војника ушао у Паланку. Дочекала га је дахијска делегација у чијем саставу се налазио и београдски митрополит Леонтије. Карађорђеви услови су били ригорозни — тражио је да му се изруче четири дахије. Такви услови су за турску делегацију били нелрихватљиви. Одмах по повратку, Карађорђе је наредио напад. Паланка је спал>ена, залраво спал>ени су ханови и турске куће, а сви јањичари су побијени. Паланка је гтрва варош коју су устаници ослободили.

Карађорђе је свој главни штаб сместио у Азању. Одатле је упутио више писама народним вођама из других крајева Србије, Проти Матеји Ненадовићу, Јакову Ненадовићу, Милану Обреновићу, Лазару Мутапу, Милићу Дринчићу и другима. Позивао их је да убрзају припреме за устанак и да не оклевају са отпочињањем оружане борбе. Ступио је у преговоре са крагујевачким јањичарским муселимом Кучук Хусеином око размене заробљеника. Успео је да замени Младена Миловановића, свињарског трговца из Ботуња, који се налазио у кра-

¹⁰ Према аустријским информацијама из тог времена, у околини Смедерева било је крајем фебруара око 400 наоружаних устаника. Они су већ изводили оружане акције, убили су 17 Турака и опседали Смедерево.

гујевачком затвору." Затим је упутио курире у Ресаву, кнезу Милији Здравковићу, у Пореч Миланку Стојковићу, у Хомоље, Илији Стошићу и Петру Добрњцу, у Стиг Момиру Јгучици. У марту је Браничево имало крупне одреде. Највећи је био поморавски са око 1 000 бораца, а предводио га је Стсјко Кривокућа, родом из Ацибеговца.

Пролеће 1804. карактерише се масовним одласком „свих који су за пушку стасали" у оружане одреде. Захваћени паником. Турци су напуштали села и мање вароши. Дахије су на све начине покушавале да одврате народне вође од устанка. Служиле су се разноврсним средствима, а најчешће митом. Тако су покушали да подмите и самог Карађорђа. Послали су Мату калуђера из Жабара са поруком Карађорђу „да смири народ", а као противуслугу су му понудили 500 кеса дукаата. Основна брига дахија био је неповољан однос оружаних снага. Најјаче снаге су имали у Београду, али су се плашили да их покрену и развуку на великом простору, чиме би ослабили одбрану саме тврђаве. Ших је посебно забрињавала кондентрација јаким устаничких снага на непосредним прилазима Београду. Очекивали су напад и стално били на опрезу. По наређењу дахија један коњички одред јањичара покушао је да се пробије од Ћуприје према Београду. Заправо, Кучук-Алија је смислио план по коме је Гушанац Алија са 800 својих крцалија требало да крене од Ћуприје, а њему би из Београда био упућен у сусрет одред од 600 коњаника. После спајања, ова два одреда би кренула у чишћење Шумадије од устаника. Али, догађаји се нису развијали по плану. Крцалије су сузбијене на Морави и Гушанац је одустао од планиране намеое, а због тога је и Кучук Алија одмах одустао од свог плана. Он је направио нови план — да на Руднику прикупи јаче снаге и да с њима изврши продор према Београду. По наређењу дахија, на Руднику се окупила јањичарска војска од око 1 300 људи. Из Карановца (данашње Краљево) стигло је 300 јањичара под командам муселима Пљакића, из Чачка 250, под командом Осман-паше, а из Ужица 400, под командом капетана Џавића. Сали-ага, „Руднички бик", имао је под командом око 350 људи. Међутим, устаничке снаге у долини Западне Мораве и Горњој Јасеници, оријентисане према Руднику, осујетиле су и овај план дахија.

Према подацима којима су у то време располагали аустријски обавештајци и који су касније прихваћени у аустријским војно-политичким круговима као званични, може се закључити да је стање српске устаничке војске у првој половини марта 1804. било следеће:

— јужно од Космаја, са седиштем команданата у Кораћици и Неменикућама, налазила су два одреда под командом Станоја Главаша и Младена Миловановића, укупне јачине 600 људи;

¹¹ Крагујевачки муселим Кучук Хусеин је претходно затворио и убрзо убио Мату буљубашу из Липовца (код Тополе). Младена, као гласовитог и богатог трговца, није хтео одмах да убије. Надао се великом откупу. Карађорђе је чувао у Тополи 18 јаничара које је заробио у Сибници. Поручио је крагујевачком муселиму да ће их свих 18 пустити ако му он доведе у Тополу Младена жива и здрава. На крају му је и запретио да ће, у случају да убије Младена, напасти и спалити Крагујевац исто онако као што је спалио Паланку, а све јаничаре ће побити. Турци су довели Младена у Тополу са почасно мпратњом, а Карађорђе је пустио јањичаре.

— око Авале се налазио одред Васе Чарапића јачине 700 људи; команда одреда налазила се у Рипњу;

— код Остружнице се налазио одред јачине 1 000 устаника којим је командовао Сима Марковић;

— Јанко Катић са одредом јачине 400 људи налазио се у Колубари, са штабом у Кљештевици;

— Петар Добрњац (Влаховић) налазио се у Великој Липи, а командовао је одредом јачине око 1 000 људи;

— код Ћутрије се налазио одред јачине 800 људи, којим је командовао Стојко Кривокућа, а задатак му је био да контролише прелазе на Морави;

— рудничка војска била је највећа — имала је близу 2 000 људи и састојала се из више одреда над којима је команду обједињавао Стеван Јаковљевић.¹²

Са Карађорђем се налазио одред Опленчана, око 300 коњаника, којим је командовао Петар Јокић.

У Хомољу, шабачкој и валевској нахији налазило се неколико мањих одреда.

У марту су отпочела дејства ширих размера. Карађорђе је одлучио да заузме Рудник и тиме онемогући Турке да са тог правца угрожавају Шумадију. С друге стране, постојање јаког турског гарнизона у Руднику негативно се одражавало на ширење устанка на простору јужно од Рудника.

Карађорђе је наредио да се Милан Обреновић, Лазар Мутап, Арсеније Лома и Петар Кара упуте са својим одредима према Руднику и окруже га. Лично је кренуо према Руднику са Петром Јокићем и његовим одредом. Упутио је поруку Токалић-аги, најугледнијој личности рудничких Турака, староседелаца, да дође на договор. Токалић је прихватио позив. Карађорђе му је предложио да се врати у Рудник и издејствује сагласност осталих да Сали-ага са придошлицама Алилом Џавићем из Ужица и Пљакићем из Карановца напусти Рудник, а устаници ће поштовати сва права Турака староседелаца.¹³ Карађорђе је захтевао да ова тројица дођу на преговоре око услова за напуштање Рудника и пролазак турске војске кроз устанички распоред. Пљакић и Џавић су са Токалићем дошли на састанак са Карађорђем, Салиага се није усудио.¹⁴

Турци су прихватили Карађорђеве услове. Али, кад су се вратили у Рудник, Салиага је протурио вест да његов брат Кучук Алија долази са великом војском у помоћ. Остале главешине су прихватиле предлог Салиаге да не напуштају Рудник. До Карађорђа је дошла ова вест и он је наредио својој војсци да у четири колоне следећег дана нападне Рудник. Турци су се организовано супротставили, користећи ранije припремљене шанчеве. Налет устаничке војске био је тако сило-

¹² Устанак се ширио у Западној Србији, у долини Западне Мораве и око Ужица. У марту је било више мањих одреда раштрканих на великом простору. Главне снаге су биле око Рудника.

¹³ Карађорђе је обећао да имовина староседелаца неће бити ни такнута, а нико им неће смети да каже „црне су ти очи у глави“ (Бата Лака, исто стр. 851).

¹⁴ Карађорђе је лично мрзео Салиагу, па је по свој прилици намеравао да га том приликом ликвидира.

вит да је одбрана била пробијена на више места. У првом налету погинуло је 50 Турака, а колона која је наступала од извора Јасекице продрла је у варош и запалила десетак турских кућа. Турци су одмах тражили преговоре и прихватили да су спремни да поступе по ранијем договору.

Карађорђе је захтевао да Сали-ага, Алил Џавић и Пљакић са њиховом војском, сви заједно, крену путем за Ужице. Турци су кренули ужичким путем, али је Карађорђе упутио одред Петра Јокића од 300 коњаника испред њих да их на погодном месту нападне из заседе. Опрезни Сали-ага открио је трагове коњских копита и закључио да је већи број коњаника прошао истим путем. Наредио је да напусте ужички пут и крену у Чачак. Карађорђе је будно пратио кретање Турака, па је на време уочио њихов маневар. Са четовођом Јованом Игњатовићем и Сретенком Томковићем из Бање енергично је кренуо у гоњење, сустигао их и напао на реци Дичини. Турци су претрпели тешке губитке — око 200 мртвих. Погинули су муселими Џавић и Пљакић. Сали-ага је једва успео да умакне у Пожегу, са остатком војске. У руке устаника пао је велики ратни плен — коњи, оружје, одећа и злато.¹⁵

После пада Рудника, устанак се брзо проширио у чачанском крају. Овоме је доста допринело и лично ангажовање Карађорђа. Он је наредио Милану Обреновићу и Лазару Мутапу да енергично и без оклевања дижу народ на устанак, да формирају одреде и опседну Чачак. Налог Војвода био је спроведен у дело. Карађорђе је упутио у чачанску нахију Арсенија Лому са његовим одредом, да помогне Лазару Мутапу у прикупљању нових бораца, а затим да нападне Чачак. Мутап и Лома су са својим четама крстарили по селима у долини Западне Мораве, а онда су прешли преко планине Јелиде у Драгачево. Свуда су говорили да иду на Чачак и позивали људе да им се придруже. Придружио им се прота Милутин из Гуче са 400 добро наоружаних Драгачеваца, а одмах затим, у Горачићу, буљубаша Новачић са 300 бораца. Мутап и Лома су целу ту војску превели на леву обалу Мораве и улогорили се у селу Љубићу надомак Чачка. Устаничка војска није стигла да се утврди и организује за одбрану, а Турци су је, на инсистирање Сали-аге и избеглица из Рудника, напали. Сали-ага је претпостављао да се на Љубићу налази она иста војска која је напала Рудник и која га је сачекала на Дичини. Уздао се у троструку бројну надмоћност турске војске и горео је од жеље да се освети за претрпљени пораз. Веровао је да ће му победа на Љубићу обезбедити брз повратак у Рудник. Турци су жестоко напали. Мутапови и Ломини борци, који су имали извесно борбено искуство, бранили су се организовано и упорно. Али, новопридошли Чачани и Драгачевци, којима је ово била прва борба, почели су да се колебају. У том критичном моменту у борбу је ступио Милић Дринчић из Теочина са 300 коњаника и изненада напао турско лево крило и бок, што је у редовима Турака изазвало пометњу, а браниоце охрабрило. Мутап је искористио забуну међу Турцима и наредио јуриш. Турци нису могли да одоле овом налету па су почели да одступају, а одступање се убрзо претворило у панично бекство.

¹⁴ Жена Сали-аге, у страху је оставила двогодишњег сина. Коњаници су довели дете Карађорђу. Неки су предлагали да се од Сали-аге тражи откуп. Карађорђе је дете даривао сребрном паром и послао га родитељима.

Устаничка војска их је гонила у стопу и немилосрдно уништавала. Многи турски војници су се удавили у Морави.

Чачанске Турке је спасао од потпуне катастрофе Пореч-Алија који се са јаким одредом повлачио од Ваљева ка Чачку. Он је стигао у Љубић пред крај борбе, али је ипак, нападом с леђа, успео да заустави српске снаге и да их спречи да гређу Мораву и продру у Чачак. Али, Турци нису смели више да остану у Чачку, па су га после три дана напустили и отишли према Ужицу и Карановцу. Одвели су и целокупно своје становништво. Ослобођењем Чачка створена је велика територија ослобођена од Турака. Карађорђе је именовао за команданта свих јединица у рудничком и чачанском крају Милана Обреновића. Он је истовремено представљао највишу цивилну власт у овом крају.

Карађорђе је са коњичким одредом Петра Јокића напустио Рудник и отишао у Врбицу, где се задржао краће време, а онда је продужио у Тополу и дао војсци одмор од неколико дана. Сам је отишао у Кљештевицу да обиђе породицу која се тамо налазила у збегу.

Са коњичким одредом који је био под његовом непосредном командом и који је већ тада представљао зачетак стратегијске резерве устаничке војске, Карађорђе је крстарио по целој Шумадији. Гонио је Кучук Алију који се половином марта пробио од Авале према Крагујевцу са око 100 јањичара. Гонећи јањичаре, налагао је и ослободио Крагујевац, а онда је брзо извршио марш од Остружнице да би узео учешћа у разбијању турских снага које су покушавале да се из Београда пробију према Ваљеву. Из Остружнице је извршио марш ка Морави и својим учешћем убрзао ослобођење Јагодине, а затим напао Кучук-Алију и Гушанца у Баточини, али они су ипак успели да се пробију ка Београду. Брзи маневар Карађорђевог коњичког одреда по унутрашњим правцима имао је огроман значај. На овај начин је право време испољавано и преношено тежиште борбених дејстава, а са друге стране лично присуство Карађорђа као врховног команданта на свим важнијим поприштима борбе уливало је устаничкој војсци поверење у вође устанка и јачало њен морал. Карађорђе је испољавао личну храброст и вештину у руковођењу, а то је у овим првим данима устанка било од огромног значаја, посебно за прикупљање нових бораца.

Сумирајући резултате постигнуте у прва два и по месеца устанка, Карађорђе је половином априла у свом писму упућеном са Липара аустријском мајору Митезеру, одмах по ослобођењу Јагодине, између осталог рекао да је у Јагодини убио 207, а у Баточини 143 турска војника. Своју војску је ценио на око 4 000 људи. Европска је са великом пажњом пратила развој устанка у Србији, а нарочито Аустрија, која је настојала да прикупи што више информација о јачини устаничке војске, њеној опремљености и вођама. О јачини устаничке војске прављене су веома различите претпоставке. У Цариграду се оперисало са цифром од 6 000 „хајдука“, у Влашкој су оцењивали српски оружани потенцијал на 30—35 хиљада људи, а аустријски војни аналитичари сматрали су да у Србији има око 20 000 наоружаних војника који су учествовали у последњем аустријско-турском рату.

У мају су лугови озеленели, а устаничка војска је расла из дана у дан. Крајем 1804. Карађорђе је изјавио да се не боји Турака чак и ако би располагали са 50—60 хиљада војника.

Први српски устанак се даље развијао онако како је то историја забележила, што је и познато. У овом делу књиге обрађени су најважнији моменти из организације устанка и првих борби које су се и одиграле на истом простору на коме су дејствовали и шумадијски партизански одреди. Иако је ова два устанка у Шумадији делило 147 година, између њих има доста сличности. Оба устанка настала су из исконске жеље широких народних маса за слободом. У оба устанка било је и сличних циљева: борба против страног завојевача и истовремено борба за боље друштвено-економске односе. Заправо, између ова два устанка успостављен је одређени историјски континуитет борбе народа Шумадије за слободу и социјалну правду. Сам начин борбених дејстава, поједини тактички поступци имају много заједничког са тактичким поступцима партизанских јединица у НОР-у 1941—1945, што потврђује тезу о постојању континуитета и у развоју ратне вештине од првог српског устанка до данас. Први српски устанак је почео са мало оружја. На 30 потенцијалних бораца долазила је по једна пушка. Топова није било. (Слично је било стање и у устанку 1941. године). Али, већ 1806. (после две године) устаничка војска је имала 54 000—56 000 бораца са оружјем, а у нападу на Београд, крајем новембра 1806, устаничка војска ангажује 40 топова. Устаничкој војсци у оба устанка основни извор снабдевања наоружањем био је плен — отимање од непријатеља.

ШУМАДИЈА ОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА ДО АПРИЛСКОГ РАТА 1941. ГАДИНЕ

Од краја септембра 1813, када се устаничка војска разишла, а делом пребегла у Аустрију, када су и најугледније старешине напустиле земљу, у Шумадији је, после једне деценије, поново завладао турски терор.¹⁶ Турци нису поштовали осму тачку Букурешког уговора сматрајући да су је Срби први прекршили. Русија, заузета ратом са Наполеоном, није била волјна да ремети односе са Турском, па је није ни упозоравала да поштује дате обавезе. Српски народ, па и народ Шумадије, био је препуштен сам себи. Али, у Шумадији је остало неколико знаменитих војвода из устанка. Њихов став је био да се некако презими без рата, па су препоручили нижим старешинама да чувају људе, али да оружје не предају, да чувају збегове и избегавају оружане сукобе са Турцима, осим у крајњој нужди. Читаве чете устаника наставиле су да хајдукују. У пролеће 1814. хајдучке чете се упуштају у оружану борбу са Турцима. Сусрећавају пљачке и ометају покрете трупа.

Тако је Србија привидно мировала само непуних десет месеци. Нове оружане акције у Шумадији забринуле су београдског везира и он је почео да тактизира. Војводу Милоша Обреновића, који се посебно истакао у боју на Равњу, по чему су га многи Турци запамтили, поставио је за оборкнеза три нахије — крагујевачке, рудничке и по-

¹⁶ Карађорђе је прешао у Аустрију 21. септембра у пратњи Луке Лазаревића и још неколико војвода.

жешке. Милош је у пролеће 1814. имао 34 године, био је у пуној снази и вичан ратовању, али се ипак ставио на располагање београдском везиру, претпостављајући да ће му бити потребнији жив него мртав.¹⁷ У рачуну се није преварио. Турци су дали Милошу извесну самосталност у управљању трима нахијама под условом да у њима обезбеди мир. Милош је у почетку строго поштовао слово договора са београдским везиром. Сузбијао је хајдучију, и настојао да обезбеди потпуну контролу поверене му територије. Али, у септембру 1814, тачно годину дана од пропасти првог устанка, у чачанском крају је избила буна под вођством Хаци-Продана. Буна је почела без Милошевог знања, а иначе није била добро организована, па је Милош узео учешће у њеном гушењу. Овај његов поступак оцењен је у народу са подељеним мишљењем.

Мир је трајао кратко време. Почетком 1815. поново су се узнемириле народне масе. Турском насиљу народ се еупротстављао оружјем. Милош је осетио да народни гнев достиже врхунац. Није желео да остане по страни ослободилачких кретања, па се 23. априла 1815. на сабору у Такову ставио на чело побуњеног народа. Тако је дошло до другог ерпског устанка. За кратко време под Милошевом командом окупило се више хиљада бораца из 1813. и новостасалих. Победама на Љубићу, Палежу (Обреновац) и Дубљу, Милош је принудио новог београдског везира Марашли Али-пашу на преговоре, а 25. октобра постигао је с њим усмени договор о мешовитој српско-турској управи.

Спољнополитичке прилике ишле су у прилог Србији. Рат са Наполеоном био је завршен, а улога Русије знатно порасла. Турци су се прибојавали нових руских потеза на Балкану. Тако је Милош, без султановог фермана, али уз сагласност београдског везира, постао врховни кнез Србије. Ово наименовање Милоша за господара Србије под окриљем турског окупатора многи виђени људи сматрали су илегалним и издајом. Јер, у иностранству је постојао легално изабран вожд нације — Карађорђе. Милош је почео безобзирно да учвршћује своју власт, уништавајући физички своје противнике. Пале су многе виђене главе, међу којима и Карађорђева. Истовремено, Милош је изнуђивао од Турака све веће уступке, користећи се подршком руске дипломатије која је код Порте заступала интересе Србије. Поново је актуализирана осматка Букурешког уговора о обавезама Турака у давању аутономије Србима. Уследили су Акерманска конвенција из 1826, Једренски мир из 1829, и султанов хатишериф из исте године. Следеће, 1830. године, Србија је постала држава са унутрашњом самоуправом, врховном влашћу султана и заштитом Русије. Милош је устоличен са титулом „књаз српског народа“ и то са правом наслеђивања. Тада је Србија имала свега 12 нахија, према 18 колико их је било у слободној држави створеној у првом устанку. Турци нису журили са враћањем осталих шест нахија, без обзира што је то Једренским миром било предвиђено. Милош се с таквим стањем није мирио. Године 1833. организовао је устанак у нахијама које су још биле под турском влашћу и коначно их припојио. Тако је постао господар над свих 18 нахија. Од тада његове присталице почињу да га називају „велики господар“.

¹⁷ Сима Милутиновић, *Историја Србије после 1813.*

Још у периоду заједничке Милошеве и турске управе народ је осетио знатне олакшице у односу на стање из 1813. и 1814. године. Започети процеси модернизовања друштва у првом устанку наставили су се. Поред сточарства све више су се развијали ратарство, трговина, а посебно занатство. Развијала се и просвета коју је кнез Милош фаворизовао на одређен начин, иако је био неписмен. Сеоска домаћинства су јачала на основама крупних породичних задруга, са великом радном снагом и организованим радом. Ове задруге су у економском погледу биле у високом степену независне од спољних фактора. Куповала се само со и шећер. Све остало: одећа, обућа и артикли исхране — претежно су се производили у оквиру задруге. Развојем занатства и трговиле ова аутархичност задруга је развијена, вршена је и размена (купопродаја), али су, у случају потребе, могле самостално да егзистирају.

Као владар Милош је мпољавео већу вештину и еластичност у вођењу спољне него унутрашње политике. У давању политичких и личних слобода, којих је народ био жељан, веома је шкртарио. Заправо, био је крут и типичан самодржац. Ово је изазвало негодовање у народу, а повремено су избијале и оружане побуне, као тшо је била Ђакова буна 1825. године.

Милош Обреновић је настојао свим силама да приграби што више личне власти и да се обогати. Шумадинци су били први који су му се супротставили. Године 1825, 25. јануара, у селу Селевцу, недалеко од Смедеревске Паланке, екупило се 500 људи, представника средњих сељака, трговаца и ситне буржоазије. Протестовали су против Милошеве самовоље, великих пореза, пијачарина и царина. Милошеви чиновници наплаћивали су таксе на робу и стоку приликом преласка из нахије у нахију. То је отежавало кретање робе и развој слободне трговине. Дошло је до стварања затворених, нахијских тржишта, што је одговарало крупним трговцима, богатим произвођачима (сеоским газдама) и државним чиновницима — слојевима на које се Милош и ослањао. Предвођени Милојем Поповићем Ђаком, селевачки побуњеници, 26. јануара, дошли су у село Азању. Ту су им се придружиле присталице из Београда, Крагујевца, Гроцке и Пожаревца. Било их је око 2 000, и то са оружјем. Милош је послао у Азању брата Јеврема да умири масу. Хтео је да добије у времену, да би могао да прикупти војску. Јеврем је у тој мисији делимично и успео. Број побуњеника је растао, али је слабио њихов побуњенички дух. За два дана број побуњеника је нарастао на цреко десет хиљада. Тридесетог јануара Милоје Ђак је кренуо са овом масом наоружаних људи преко Кусадка у село Жабаре где су им се придружили Јасеничани и Љепеничани. Првог фебруара побуњеници су стигли у Тополу и организовали политички збор на коме је било око 20 000 људи. Ређали су се разни говорници. Милоје Ђак и његове ватрене присталице били су за рушење Милошевог самодржтва. Други су иступали умереније. Сматрали су да је и ово што је учињено довољно да се „књаз уразуми" и промени политику. Одлучено је да се кнезу упути протестно иисмо и у њему изнесу захтеви побуњеника. После овога, људи су почели да се разилазе кућама. Али, Милош је за то време успео да при-

купи неколико батаљона народне војске која је, предвођена Томом Вучићем Перипшћем, стигла на брдо Светињу изнад Чумића, ноћу између 1. и 2. фебруара. Милош је такође био са војском. Лукави Тома Вучић Перишић је 2. фебруара увече отпочео тајно да пребацује своју војску са Светиње на Опленец. Трећег фебруара ујутру изненада је напао побуњенике чија се главнина налазила у засеоку Митровчић (источни део Тополе) и натерао их у бекство. Велики број их је убијен и заробљен. Заробљен је и Милоје Ђак кога је Милош свирепо мучио све до смрти. Недовољна одлучност побуњеника и одсуство војне организације били су основни узроци њиховог брзог пораза.

После једне деценије, 1835. године, поново је избила буна, ширих размера и далеко организованија, позната као Милетина буна која је приморала Милоша да донесе Устав, познат као Сретењски устав.¹⁸ Ова буна је показала да је кнежева лична власт угрожена до те мере да су почеле да га напуштају и најприврженије присталице. То га је принудило да ее повуче, а власт преда свом наследнику, сину Милану. Кнез је 1839. напустио Крагујевац, а ускоро и земљу.

За време прве Милошеве владавине формиране су прве регуларне јединице српске војске (1831. године). У почетку су била заступљена само три рода — пешадија, артиљерија и коњица, а касније су формиране и инжењеријске (пионирске) јединице. Милош је почео да школује војне старешине у руским војним школама, тако да је на тај начин створио услове за изградњу сакремене војне организације. Од посебног значаја је развој војне индустрије. Милош је издејствовао да се артиљеријска радионица, која је прво била турска, а од 1806. је припадала устаничкој војсци, пресели из Београда у Крагујевац.¹⁹ Још 1818. Милош је преселио свој главни стан из села Црнућа у Крагујевац и прогласио Крагујевац својом престоницом. То се позитивно одразило на развој ове вароши. Крагујевац је почео да се развија као административно-политички, културни и економски центар Србије. Године 1831. кнез је основао такозвану Гвардејску школу, и изградио касарну на два сирата са 66 соба. То је била најлепша грађевина у Србији. Из Београда је пресељена и такозвана књажевско-сербска банда, која је 1833. преименована у војну музику. Године 1837. кнез Милош је обновио и проширио стару барутану из првог устанка, тако да је имала одељење за производњу барута (баруциницу), амбар за чување сумпора и шалитре и кућицу за пречишћавање барута (кућицу сејања). Изграђене су стамбене зграде и магацини за чување барута који су били удаљени од барутане више стотина метара. Сле-

¹⁸ Такозвани Сретењски устав, који је Милош дао под притиском народних маса жељних више личних права и слобода, изазвао је негодовање Порте, а затим Русије и Аустрије, јер није био у складу са мировним уговором. Отуда је дошло до његове суспензије. Милошеви противници су наметнули нови устав којим се предвиђа формирање Цржавног савета и ограничење кнежеве личне власти. Овај устав је потврђен 10. децембра 1838. у форми султановог хатишерифа, па је отуда у народу познат као Турски устав.

¹⁹ Артиљеријска радионица са опремом и 20 мајстора пресељена је 1836. и преименована у арсенал. Године 1841. арсенал се проширио са још три погона — пушкарница, ковачница и браварница. Године 1847. арсенал је прерастао у фабрику војне опреме.

деће године, 1838, барутана у Страгарима произвела је 7 700 кг барута (5 948 ока — 1 ока 1,282 кг), и то пушчаног и топовског.²⁰

У мају 1839. долази до прве побуне српске регуларне војске у гарнизонима Ћуприје и Крагујевца. То је заправо било време када је Милош напустио Крагујевац и отишао у Београд спремајући се за абдикацију. Његове присталице су пронеле међу војском вест да је кнез ухапшен. С обзиром да је била привилегована, а тиме и одана кнезу, војска се побунила и кренула за Београд да га ослободи. Дванаестог маја побуњеници крећу и 16. маја стижу на Трешњу. На побуњенике је кренуо Вучић Перишић са казненом експедицијом, напао их и у кратком, жестоком сукобу потукао и разбио.

Године 1848. кнез Александар Карађорђевић формирао је од Шумадинаца добровољачки одред, који је под командом Стевана Петровића Книћанина прешао у Банат ради помоћи побуњеним Србима. У неколико сукоба са мађарском војском Шумадинци су одаели победе и обезбедили сређивање устаничких редова.

Године 1851. у Крагујевац је стигла прва парна машина која је почела да се користи као погонско средство у тополивници. Заправо, то је било време када се влада уставобранитеља определила за производњу савремених топова са бронзаним цевима. Године 1853. у крагујевачкој тополивници произведено је првих шест бронзаних топова и две кратке хаубице.²¹ Упоредо са модернизацијом погона војне индустрије у Крагујевцу модернизовала се и барутана у Страгарима. Застареле ступе замењене су бурадима са хидрауличним пресамa, што је омогућавало знатно повећање производње. Израђено је и посебно упутство за рад у барутани.

Крагујевачка фабрика за војну опрему, како се званично називала, а у народу била позната као тополивница, развијала се брзо. Пред

²⁰ Страгарска барутана изграђена је 1806. године после ослобођења Београда, а помоћу опреме заплењене од Турака и уз извесну помоћ Руса. Њени капацитети су проширивани у складу са растом потреба устаничке војске, тако да је 1809. проглашена првом српском државном барутаном, која је у потпуности задовољавала домаће потребе. Овим је престала потреба за набавком барута из Аустрије. Турци су крајем 1813. оталили барутану у Страгарима.

²¹ Крагујевачка тополивница развила се из београдске тополивнице која је основана 1808. у Доњем граду, у близини куле Небојше. Први тополивац је дошао из Сремских Карловаца, а раније се бавио ливењем звона. Половином 1809. у тополивницу су стигла два руска тополивца (пушкарa) — Козма Калињин и Григориј Пољаков. Од српских тополиваца истицао се Милисав Петровић, ковач из Земунa, који је оковао Карађорђев трешњеви топ. Под руководством два мајстора интензивно су ливени топови пуне три године — све до краја 1812, када су Руси повукли своје тополивце. У 1813. ливница је продужили да ради под руководством Томе Милиновића који је имао титулу артиљеријског војводе — али са смањеним капацитетом. Милиновић се лично бавио и конструкцијом артиљеријских оруђа. Конструисао је брдски топ који се расклапао на пет делова. У почетку, тополивница је користила као репроматеријал старе турске топове. Ускоро затим интензивирани су рудници гвожђа и бакра на Руднику, и Качеру. Поред ливења артиљеријских оруђа, у тополивници су ливена ђулад (топовске кутле) и разне мине (лагуне), произвођене су пушке и оправљани топови. У београдској ливници створен је први кадар војних мајстора-оружара, који је касније прешао у Крагујевац. Поновним доласком у Београд, Турци нису уништили тополивницу, али је њен рад углавном сведен на производњу муниције и оправку топова, а ливење нових топова само у ограниченом броју. Али, у овој ливници је обучено неколико генерација тополиваца и оружара других профила.

крај подесетих година XIX века у њој је припремана производња модерних топова са изолученом цеви по белгијској лиценци »Lahit«. Године 1863. у крагујевачкој војној индустрији било је запослено 620 радника, већином квалификованих металаца, ливаца и пушкара. Њена редовна дневна производња износила је 20 000 пушчаних зрна и 40 000 калисли. Месечно се производило 1 000 пушака, а годишње 50 артиљеријских оруђа. Таквим производним капацитетом у оно време могли су да завиде познати произвођачи оружја у Европи.

Развоју крагујевачке војне индустрије допринео је у извесној мери и Миливоје Петровић Блазнавац (рођен у селу Блазнави) који је као један од првих српских официра завршио високу артиљеријску школу у Франдуској. Он је заправо извршио утицај на развој артиљерије која је представљала значајан борбени фактор српске војске.

У крагујевачкој војној фабрици родила се савремена радничка класа Србије. То је заправо била школа металаца високе стручности. Њима су више пута давана висока признања на изложбама у Европи и то у веома општрој конкуренцији.²²

У српско-турском рату 1876—1878. српска војска се борила претежно топовима и пушкама крагујевачке производње. Касније, кад је Европа прешла на производњу топова са челичним цевима, Крагујевац није био у стању да примени нову технологију, па је производња топова престала (1889, после 33 године), али су зато проширени производни капацитети пешадијског наоружања.

Упоредо са развојем индустријске радничке класе, Крагујевац се развијао и као школско-образовни центар Србије. У савременој радничкој класи рађао се и напредни раднички локрет. Радници, са њацима учитељске школе и интелигенцијом, која је у другој половини прошлог века била све бројнија, били су седамдесетих година XIX века политичка снага која је често имала пресудан утицај на догађаје у Шумадији. Оваквом стању много је допринео и Светозар Марковић који је од 1873. до 1875. живео у Крагујевцу.²³ Он је покренуо политички лист „Јавност“ преко кога је ширио напредне идеје међу радничком класом и школском омладином. После повратка из пожаревачког затвора интензивно је сарађивао у листу „Глас јавности“, а почетком 1875. покренуо је нови лист „Ослобођење“. Надахнута идејама Светозара Марковића, радничка класа Крагујевца ступала је у организовану борбу за своја права. На општинским изборима 1875. у Крагујевцу су победили социјалисти. То је била прва социјалистичка општинска управа у Србији.

У фебруару 1876. године радничка класа Крагујевца дошла је у оштар сукоб са династијом Обреновића. Режим је покушао насилно да смени социјалистичку општинску управу. Радници и остале напредне снаге устале су у одбрану демократије и грађанских права. Улицама

²² Драгутин С. Милошевић у свом раду објављеном 1877. под насловом *Индустрија и њени чиниоци у Србији* писао је: „Крагујевачки арсенал био је до сада најбоље гајилиште металотехнике у Србији.“ На светској изложби производа металне индустрије у Паризу 1889. свет је чуо за крагујевачки Војнотехнички завод. Шест његових производа било је награђено медаљама. (Фабрика за производњу војне опреме преименована је 1882. у Војнотехнички завод).

²³ С. Марковић је 1874. провео девет месеци у пожаревачком затвору. Осуђен је због чланака објављених у листу чији је био уредник.

града пролазиле су дуге колоне радника са црвеним барјацима и паролама: „Живела слобода, живела самоуправа!“ Ово су у Србији биле прве масовне радничке демонстрације изразито политичког карактера. Двор је био принуђен да ангажује јаке војне снаге ради смиривања „црвеног Крагујевца“.

У новембру 1877. у Крагујевцу, на Становлџанском пољу, дошло је до побуне Другог батаљона (лепеничког) народне војске, за време полагања заклетве. Било је постројено шест батаљона. Из лепеничког батаљона, који је имао 443 човека, њих 283 нису хтели да се зајакну на верност владару. Побуњеници су, предвођени подофицима Миланом Живићем и Ранком Радивојевићем, напустили крагујевачки гарнизон и стигли у Тополу у којој су успоставили своју власт. Ухапсили су среског начелника и остале владине чиновнике и прокламовали општу мобилизацију. Успели су да у Страгарима набаве доста барута и олова. Ова побуна војске, позната као Тополска буна, представљала је револт против самовоље Милана Обреновића. Њени циљеви су делимично имали и социјални карактер, али је јавно било прокламовано обарање династије Обреновића и довођење Карађорђевића.

Двор је реаговао веома енергично. У лепеничком и јасеничком срезу уведено је вакредно стање, а на побуњенике у Тополи упућен је јак одред кадровца — најбоље опремљене и обучене регуларне војске. Под командом потпуковника Милутина Јовановића одред је 29. новембра стигао из Београда пред Тополу и с марша кренуо у енергичан напад. Побуњеници су посели брдо Калипоље у намери да пружи отпор. Међутим, јуриш кадровца био је неодољив. Бројно слабији побуњеници, који су иначе били припадници народне војске, разбежали су се. Седамдесет их је ухапшено и изведено пред суд, 25 од њих осуђено је на смрт, 17 помиловано, а шесторица су стрељани, међу којима и оба водника. Владар је искористио побуну да би се обрачунао са опозицијом. Оптужен је и већи број официра за велелепство. Неки су стрељани. Том приликом стрељан је и потпуковник Јеврем Марковић, брат Светозара Марковића, који се иначе истакао у рату против Турака. Милану Обреновићу се он није свиђао. Преки суд га је осудио на смрт, под оптужбом да је подстрекач Тополске буне. Стрељан је у Аранђеловцу.

Социјалистичке идеје крагујевачког пролетаријата зрачиле су по целој Шумадији. Тамо где су настајала већа производна предузећа, где су се формирали јачи колективи, социјалистичке идеје су брзо усвајане. У Паланци, Младеновцу, Светозареву, почетком XX века ствара се индустријска радничка класа — још малобројна, али се њен утисак осећа. После Крагујевца, у тим местима, појављују се групе социјалдемократа — у Паланци, Светозареву, Младеновцу, Аранђеловцу и неким другим местима Шумадије. Преко социјалдемократа и њихових гласила, у народу се шире идеје Париске комуне и Марксове Комунистичке интернационале. Још од њеног оснивања (1864.) њене идеје, изражене у Комунистичком манифесту, биле су прихваћене у ужим круговима интелектуалаца. После Светозара Марковића у Шумадији је отпочела политичка борба за утицај у селачким масама. На том плану истицала се Радикална странка. Радикали су груписали борбу за веће грађанске слободе, поштовање устава и демо-

кратију. Краљ Милан Обреновић оценио је њихову активност као субверзију, усмерену на обарање династије, па се с радикалима жестоко обрачунавао. Међутим, борећи се против радикала, режим је ударио на све прогресивне снаге друштва, па се тако створила снажна опозиција, што је погодно извршењу државног удара да би била срушена династија Обреновића и Карађорђевићи доведени на престо Србије.

Смена на државном врху није представљала никакву квалитетно нову друштвено-политичку промену, али су се видно побољшале политичке и личне слободе грађана. Нови монарх је прокламовао вишепартијски систем, слободу збора и договора и гарантовао личне слободе грађана. У таквим околностима основана је, 1903. године, и Социјалдемократска странка Србије, која је убрзо стекла јака упоришта у Шумадији.

Без обзира на оштре унутрашње борбе и поделе, српска социјалдемократија предвођена Димитријем Туцовићем израсла је у класну борбену организацију пролетаријата. Она је изградила чврсте и принципијелне ставове о синдикатима, њиховом начину организовања и улози, о аграрном питању, о демократији и националном питању. Уочи балканских и првог светског рата била је на страни антиратних снага и сугротстављала се освајачким тежњама буржоазије. Опанчарски радници, најбројнији у мањим местима Шумадије, ступали су у штрајкове, прво у Паланци, а затим у Аранђеловцу. Ови игграјкови, којима су руководили социјалдемократи, организовани су ради побољшања радних услова и добијања бољих надница.

У балканским ратовима 1912—1913. године синови Шумадије, сврстани у редове Шумадијске дивизије првог и другог позива, и Коњичке дивизије, а делом и у редовима Дунавске и Моравске дивизије оба позива, проливали су крв и сејали своје кости на многим бојиштима Македоније, под Једреном и у Албанији. Ради пружања помоћи црногорској војсци, специјални одред Шумадијске дивизије првог позива прешао је албанске врлети и заједно са одредом Дринске дивизије потукао трупе турског паше Хасан Ризе и овладао градовима Драчом, Кројом и Љешом, а затим је, у новембру 1912. године, учествовао у опсади Скадра.

Шумадинце није шошишао ни рат са Бугарима, 1913. године. Годину дана касније, у лето 1914, почео је први светски рат — до тада највећи у историји. Шумадинци су учествовали у одбрани граница земље на Дрини и Сави, херојски се одупирали бројнијем агресору бранећи сваку стопу земље од Дрине до Колубаре, а онда су се са Колубаре, прикупивши последњу снагу, као лавови бацили на негтријатеља и сложено, са осталим војницима, сломили нападача и нагнали га у бекство преко Дрине и Саве.

У јесен 1915. године, када је Србију напала удружена аустроугарска, немачка и бугарска војска и гтрегазила Шумадију, њени синови су одступили преко беспућа Санџака, Црне Цоре и Албаније, праћени глађу, лошим временом и болестима. Из Валоне су их превезли савезничким бродовима на Крф, а затим у Солунски залив. Многе је прогутала „плава гробница“, а многи су оставили кости на Ветернику када су у 5,30 часова, 15. септембра 1918. године, јуришали

на бугарске положаје на Крвавом зубу и Савином камену, утврђивање пуне две године. Шумадијска дивизија је прва пробила Солунски фронт и дала свој допринос коначној победи савезника над централним силама.

Када путник данас прође селима Шумадије, наћи ће у сваком селу и граду споменике палим борцима у балканским ратовима и првом светском рату. Њихова имена су поређана у дуге редове и подсећају «а колоне војника који крећу на јуриш. Имена многих налазе се на споменицима српским војницима на Крфу, острву Виду, на гробљу Зејтинлик у Солуну, у Бизерти. Споменици палим јунацима у балканским ратовима и првом светском рату нису само специфичност Шумадије — њих је пуна цела Србија. На споменицима у градовима (Крагујевцу, Светозареву, Горњем Милановцу, Паланци, Смедереву, Аранђеловцу, Тополи и другим градовима) налазе се стотине имена — читави батаљони. На жртвеник слободе, Србија је положила у тим ратовима живот сваког четвртог становника.

У првом светском рату сељаци Шумадије имали су могућност да сретну припаднике разних народа из далеких земаља, да се упознају са њиховим обичајима и «ачином живота. То је допринело развоју социјалне и политичке свести људи, а посебно развоју критичких погледа на сопствене прилике.

Социјалдемократи нису се чврсто ослањали на сељачке масе. Они су се више оријентисали на градове, радничку класу, и интелигенцију, док им је далеко бројније сељаштво остало и даље под јачим утицајем радикала. Социјалдемократи су оставили у наслеђе Комунистичкој партији Југославије извесну организацијску базу у градовима, али села Шумадије била су под slabим њиховим утицајем.

Фракцијске борбе којима је раније била захваћена КПЈ негативно су се одразиле на стање Партије у Шумадији, првенствено на идејно јединство и организацијску чврстину њених основних организација. Практично обнављање Партије у Шумадији и њено организацијско учвршћивање почело је тек у пролеће 1940. године, после обласне партијске конференције одржане крајем фебруара 1940. на Црном врху, недалеко од Светозарева. На овој конференцији утврђене су смернице за организацијско учвршћивање Партије. Закључено је да одмах треба да почне формирање окружних комитета, и то путем партијских конференција по окрузима. Убрзо после ове одлуке одржана је партијска конференција за Олфут Крагујевац и на њој изабран Окружни комитет, а за секретара комитета Мијалко Тодоровић.¹⁴ Члан комитета из опленачко-орашачког краја постао је Милан Илић Чича, сељак из Горње Трешњевице, рођен 1886. године и члан КПЈ од 1919. године. Нешто касније члан Окружног комитета постао је и Милован Милосављевић Мика, радник, рођен 1920. године у Копљарима код Аранђеловца. Милосављевић је живео и радио у Крагујевцу до јуна 1940, када га је полиција ттргнала у родни крај.

¹⁴ Мијалко Тодоровић, инжењер, рођен у Драгушници 25. септембра 1913. године, члан КПЈ од 1938. године. Године 1940. прво је био члан Обласног комитета за Шумадију, а затим секретар Окружног комитета за округ крагујевачки. Први чланови комитета били су пород поменутих још и Раја Недељковић, Светозар Тоза Драговић, Лазар Колишевски, Душан Петровић Шпане, Милорад Јовановић Врањанац, Олга Јовановић и Станислав Сремчевић Црни.

У лето 1940, стицајем околности, на територији ондашњег среза ораидачког нашла су се два члана окружног комитета — Илић и Милосављевић. Први је био искусан партијски радник, а други је тек постао пунолетан — имао је непуних 20 година. Окружни комитет је задужио ову двојицу својих чланова за рад у орашачком и опленачком орезу. У септембру исте године Покрајински комитет КПЈ за Србију дошао је до закључка да поједини комитети покривају велике просторе, што им отежава рад, нарочито у селима где је, у овој фази, било потребно усмерити тежиште рада. Тако се дошло на идеју о предузимању нових организацијских мера у руковођењу партијским организадијама, без робовања државној административно-територијалној подели Србије. Тако се јавила идеја о формирању Окружног партијског повереништва за округ Аранђеловац, како би се олакшао рад крагујевачког Окружног комитета. У складу са овом одлуком у Аранђеловцу је упућен Станислав Сремчевић Црни, лимарски радник, рођен у селу Гунцатима код Кнића 1910. године, а члан Партије од 1935. године. Од 1938. Сремчевић је био члан Обласног комитета Партије, а у пролеће 1940. изабран је за члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Тако је дошло до оформљења језгра будућег Окружног партијског повереништва за Аранђеловац.

До пролећа 1941. учвршћене су и ојачане постојеће основне партијске организације и формиране нове у великом броју села ондашњих срезова — орашачког, опленачког, колубарског и космајског. Заправо, ово руководство је неколико месеци координирало рад партијских организација на територији ова четири среза ондашње административне поделе. Када је, почетком 1941, формирано партијско повереништво за округ Младеновац, срез космајски је изузет из надлежности аранђеловачког руководства, али је зато њему додељен срез качерски. У јесен 1940. аранђеловачком партијском повереништву додељена је и Ангелина Милосављевић Анга. Она је била члан КПЈ и задужена да заједно са Радомиром Илићем Жућом, столарским радником, ради на учвршћивању и омасовљењу скојевских организација. Анга је већ била искусан руководилац СКОЈ-а, а Жућа велики прегалац и ватрени скојевац. Њих двоје су много учинили да се у овом делу Шумадије крајем 1940. и у првој поливини 1941. развије интензивна активност омладине која је била инспирисана идејама Партије.²⁵

²⁵) Ангелина Милосављевић, студент медицине, рођена је 20. марта 1917. у селу Грошници код Крагујевца. Као гимназијалка била је члан СКОЈ-а и члан Месног комитета СКОЈ-а за град Крагујевац. У лето 1940. за време школског распуста продужила је активан политички рад у Крагујевцу. Ухапшена је и остала у затвору неколико недеља. По изласку из затвора, у септембру 1940. примљена је у Партију и упућена у Аранђеловац као помоћ новоформираном партијском руководству за рад у СКОЈ-у. Студије је морала да напусти. Као велики ентузијаста зналачки и храбро је са успехом извршавала овај одговорни задатак све до октобра 1941. када се поново вратила у родно село, где је убрзо откривена и ухапшена. Стрельана је у Јајинцима маја 1943. године.

Радомир Илић, син Милана Илића, родио се 13. октобра 1921. године, у бројној породици. Завршио је столарски занат у Врбици код Аранђеловца, а затим радио у Крагујевцу и Аранђеловцу. У лето 1940. постао је члан СКОЈ-а, а у јесен исте године био је задужен да заједно са Ангелином Милосављевић ради са омладином. На овом задатку, истакао се као велики прегалац. Крајем 1940. постао је члан КПЈ. У јулу 1941. међу првима је ступио у Први шумадијски партизански одред.

Оријентација Покрајинског комитета КПЈ за Србију на формирање партијског повереништва (поверенства) за округ Аранђеловац убрзо се показала као добра и правремена. Још пре одржавања Пете земаљске конференције КПЈ у Загребу, у овом делу Шумадије били су створени повољни услови за спровођење нових директива. То је било од изузетног значаја с обзиром на растућу опасност од непосредног фашистичког угрожавања суверенитета Југославије. Због тога је требало да се КПЈ идејно и организацијски припреми за бескомпромисну борбу против фашизма, укључујући и оружану борбу. Крајем 1940. и почетком 1941. у овом делу Шумадије биле су оформљене и проширене следеће основне организације КПЈ и СКОЈ-а:

У Аранђеловцу — основна организација КПЈ са осам чланова (један лнжењер, два студента, један ђак, остали обућарски радници). Секретар ове оргашгзације био је Живан Ћосић, обућарски радник.²⁶

Постојала су и два скојевска актива, и то актив средњошколаца, којим је руководио Слободан Дамјановић Цане, од шест чланова, и актив радничке омладине од седам чланова којим је руководио Ђорђе Ђурић.

У селу Горњој Трешњевици, где је живео и радио истакнути револуционар овог краја и члан партијског повереништва за округ Аранђеловац — Милан Илић Чича, било је 12 чланова КПЈ и два члана СКОЈ-а. На Чичаго инсистирање, а ради постизања веће конспиративности и отпорности у случају провале, у Трешњевици су постојале три основне партијске организације са по четири члана и скојевски актив. Ово је било село са највише чланова КПЈ у целој Шумадији.

Друго село по броју чланова КПЈ била је Винча која је имала основну партијску организацију са девет чланова и два кандидата. У јуну 1941. формиран је и актив СКОЈ-а који је имао седам чланова. Секретар основне организације био је Панта Станковић, обућарски радник, који је у лето 1940. дошао из Београда, отворио у селу обућарску радионицу и, по задатку Партије, почео да формира партијску организацију.²⁷

Село Вукасовци имало је партијску организацију од пет чланова, а секретар је био Александар Комненовић, поткивач.

У селу Даросави партијска организација је имала шест чланова, а секретар је био Веља Герасимовић.

У Горњој Трнави основна организација имала је четири члана. Секретар је био Живадин Аксентијевић из Шума. Заправо, овој организацији прјшдали су чланови из оба села — Трнавe и Шума.

" Обешен 18. јула 1941. у Београду.

" У партијској документацији постоје подади да је у Винчи постојала основна партијска организација са секретаром Пантом Станковићем и још осам чланова, и ништа више. Међутим, реконструкцијом је утврђено да су у јуну 1941, у Винчи, поред Пантс Станковића, били чланови КПЈ још и: Влајко Ранковић, Миладин Радовановић, Василије Васиљевић, Павле Радовановић, Живота Јовановић и Драгослав Јовановић, Велимир Вучићевић и Војислав Александриовић. Кандидати за чланове КПЈ били су Божидар Божа Ранковић и Светомир Лазаревић. Доласком Милића Радовановића у Винчу маја 1941, развио се веома интензиван рад с омладином, па је створен и Скојевски актив — претежно од школске омладине.

Села Жабари и Горович имала су основну организацију од 4 члана. Секретар је био Драгутин Станић, адвокатски приправник из Жабара. Остала три члана били су студенти. Ова основна организација формирана је у мају 1940. У Горовичу је постојао скојевски актив од три члана.

Варош Топола имала је основну организацију од три члана. Секретар је био Момчило Петровић, лимарски радник.

Село Бања имало је партијску организацију од четири члана. Секретар је био Станиша Ризнић. Ова организација је радила веома слабо па је одлуком Окружног повереништва за Аранђеловац распуштена почетком 1941, а формирана је нова од три члана са секретаром Душаном Радоњићем, учитељем.

Село Брезовац такође је имало партијску организацију од три члана, а секретар је био Живко Јовановић. Скојевски актив у Брезовцу сачињавале су четири омладинке. Секретар је била Драгана Вујановић.

Основна организација КПЈ у Страгарима имала је три члана. Секретар је био Драгослав Јоковић, опанчарски радник. Скојевски актив се састојао такође од три члана — секретар је био Жика Радосављевић, столарски радник.

Основна организација у селу Гарашима имала је четири члана КПЈ, секретар је био Миодраг Стевовић, учитељ.

Село Копљари није имало основну организацију КПЈ, али је постојао релативно јак актив Скоја од пет чланова и рад скојеваца се осећао.

Села Орашац, Стојник, Врбица, Марковац, Јеловик, Рајковац, Наталинци²⁸; Маскар, Крћевац, имала су по 1—2 члана КПЈ. Њих је Окружно повереништво за округ Аранђеловац сматрало партијским упориштима, а чланови из тих села повремено су позивани на партијске скупове.

У срезу колубарском најјачу партијску организацију КПЈ имао је Лазаревац — од 17 чланова и четири кандидата. Претежно су то били радници. Међу њима била су два средњошколца, један судија и један студент. Секретар је био Живота Ђуковић. Лазаревац је имао актив Скоја од девет чланова — средњошколаца и радника. Карактеристично је да су од девет чланова њих седам биле средњошколке омладинке. Омладинка Јела Стефановић била је секретар.

Села Шопић, Јунковац, Велики Црљени, Петка и Цветојевац имала су партијска упоришта од 1—2 члана.

У јуну 1941. у Лазаревцу је формирано месно партијско повереништво са предвиђањем да касније прерасте у Комитет за срез колубарски. Повереништво је имало шест чланова КПЈ, а секретар је био Душан Вуковић, учитељ.

У мају 1941. у срезу орашачком било је 45 чланова КПЈ, три кандидата и 30 чланова Скоја, а у срезу опленачком било је 25 чланова КПЈ и два кандидата. Број чланова СКОЈ-а није тачно познат, али се сматра да их је било четрнаест.

²⁸ Наталинци су имали скојевски актив од три члана, али име секретара није познато.

Срез колубарски имао је 18 чланова КПЈ, четири кандидата и 11 чланова Скоја. Још десетак лица било је веома блиско Партији и извршавали су савесно задатке партијског руководства.

У срезу космајском није било евиденције чланова КПЈ и Скоја, јер је овај срез изашао из евиденције руководства за округ Аранђеловад.²⁹

Стање чланова КПЈ и Скоја у срезу качерском у јуну 1941, када је он укључен у надлежност партијског повереништва за округ Аранђеловац, није сасвим истражено. Овај срез је имао веома мали број радника и мали број чланова Партије. У неколико села (Белановица, Рудник, Драгољ, Трудељ) постојала су партијска упоришта.

У јуну 1941, на територији у надлежности партијског повереништва за округ Аранђеловац, било је око 20 основних организација КПЈ са 120 чланова, око 15 кандидата за чланове КПЈ и 17 актива Скоја са око 70 чланова. Упоришта нису признавана као елементи организацијске структуре па нису «и евидентирана, а поједини чланови у селима прикључивани су најближој партијској организацији.

Округ крагујевачки, односно територија коју је покривао Округни комитет за округ Крагујевац, имао је, у то време, 150 чланова КПЈ и око 200 Скојеваца. Само у граду Крагујевцу било је 12 основних партијских организација.

Београдски округ имао је 143 члана КПЈ и 150 чланова СКОЈ-а.

У Смедеревској Паланци партијским радом је крајем 1940. руководио Лазар Колишевски. Формиран је Месни комитет КПЈ од пет чланова и комитет Скоја чији је секретар био Љубомир Ивошевић. Главно упориште Партије била је фабрика вагона „Јасеница“ у којој је радило 35 чланова КПЈ, 15 кандидата за чланове КПЈ и 36 чланова Скоја. Уочи мартовских догађаја 1941. на територији централне Србије било је 450 чланова КПЈ и око 500 чланова Скоја; у јуну исте године број једних и других повећао се за више од педесет процената, тако да је број чланова КПЈ нарастао на око 700, а број Скојеваца на осам стотина.

²⁹ У срезу космајском постојале су основне партијске организације у селима: Рогача, Дучина, Поповић, Ропчево, Мали Пожаревац, са 3—5 чланова најчешће.

II глава

ШУМАДИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ И ПРВИМ ДАНИМА ОКУПАЦИЈЕ

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА ПРЕД АПРИЛСКИ РАТ

Краљевина Југославије није била толико војнички слаба да је морала да доживи слом за свега дванаест дана. Напротив, према критеријумима које су војни аналитичари Европе примењивали пред други светски рат, југословенска краљевска војска како по броју, тако и по обучености, моралним квалитетима па и опремљености, убрајана је међу осам борбено најспособнијих оружаних снага у Европи, а после слома Пољске и Француске, нашла се на петом месту, иза италијанске војске, а испред шпанске и турске. Југославија је имала средње опремљено ваздухопловство и одлично увежбан летачки састав; морнарица је располагала многим пловним јединицама — једном крстарицом, разарачима, и тешким торпиљерима, подморницама и хидроавионима. Копнена војска није располагала оклопном техником, нити је била механизована, мало је имала моторних возила — чак их није било довољно ни за вучу артиљерије средњег калибра. Али пешадија је била опремљена модерним наоружањем и, с обзиром на геофизичка својства ратишта, могла је веома успешно да дејствује, а првенственбо на оним просторима који ограничавају употребу оклопне и механизоване борбене технике.

Оружане снаге Краљевине Југославије располагале су борбеним потенцијалом од 1 700 000 људи. Од тога 1 200 000 било је у оперативној војсци (од 20 до 40 година старости претежно) и 500 000 у резерви (од 41 до 50 година старости). Непосредно пред рат у јединицама се нашло 600 000 људи (од тог 12 952 активни официри), а остало људство је позвано објавом опште мобилизације.

Копнену војску је сачињавало 28 пешадијских дивизија, три коњичке дивизије, 18 здружених одреда, 16 посадних пукова. Ове јединице су биле распоређене у седам армија а армије у три армијске групе. Ваздухопловство је имало 309 борбених авиона, а било је груписано у две ваздухопловне бригаде (седам авио пукова у обе) и две ваздухопловне групе. Морнарица је имала у свом саставу једну крстарицу („Далмација“), један разарач („Дубровник“), три велике топовњаче („Београд“, „Загреб“ и „Љубљана“) наоружане са по четири топа 120 мм, ПА оруђима и торпедима; четири подморнице („Храбри“, „Небојша“, „Смели“, „Осветник“), већи број минобацача, минополагача, торпедних чамаца, стражарских бродова, монитора и других

борбених и помоћних бродова. У саставу морнарице било је још 150 хидроавиона и 500 оруђа обалске артиљерије. У ратној армији налазило се и 900 000 грла стоке (коња и волова). Копнена војска имала је врло разноврсно наоружање.³⁰

Али и поред овакве оружане силе Југославија је прегажена за свега 12 дана. Претерано би било тврдити да је једини узрок априлске катастрофе лоша унутрашња ситуација у земљи. До изражаја су дошли и неки други феномени који су се јављали и у другим земљама Европе. Није спорно да је војска Краљевине Југославије требало да буде боље опремљено. То је, заправо, предлагао и Генералштаб у неколико узастопних година. Тражена су новчана средства за набавку 1 000 модерних авиона — бомбардера и ловаца; 600 до 700 тенкова и других оклопних возила којима би се опремиле две оклопне дивизије, затим средства за модернизацију артиљерије првенствено противавионске. Међутим, војсци су додељивана новчана средства којима није било могуће реализовати ни десети део планираних потреба. Али, ако би се поставило питање шта би било са Југославијом, да је имала боље опремљене оружане снаге одговор би био — опет би била поражена. Отпор би, вероватно, трајао дуже, више би било уништено немачких и италијанских авиона, тенкова и војника. Али, пропаст је била неумитна. Њени узроци су настали раније и огледали су се у слабости друштвено-политичког система земље и његовој неспремности да се одупре таквом непријатељу какав је била Немачка; у недоследности вођења спољне политике и у изузетно лошим политичким приликама у Европи и свету уопште, у којима прогресивне снаге нису

" Пешадијско наоружање сачињавало је 1 500 000 пушака (7,9 УМ маузер и манихер), 20 000 пушкомитраљеза 7,9 мм, збројовка од чега 17 000 нових, 19 000 тешких митраљеза „шварцлозе" и максим 7,9 мм од којих 1 000 нових, а остали су били из првог светског рата. Овим митраљезима било је опремљено 10 митраљеских батаљона од којих се девет налазило у дивизијама, а један у резерви Врховне команде, и 17 митраљеских чета које су такође биле у саставу дивизија. Противавионских митраљеза — 2 000 (7,9 мм, 8 мм и 15 мм) али су сви били застарели; лакших ПА топова — 500/20 мм — једноцевни, сви нови, набављени у Немачкој и Чехословачкој 1940. године; пешадијских топова 481 (пито), кал. 37 мм из првог светског рата; ручних бомби — противтенковских и противпешадијских — шест милиона. Артиљерија је располагала са: 4 331 оруђа, од тога: противоклопних топова 37 мм и 47 мм шкода, сви у добром стању; минобацача 81 мм 2 300, од којих 1 600 нових; пољских топова за подршку — 931 (калибар 75 мм шнајдер) од којих 300 нових; брдских топова — 466 (кал. 75 мм и 65 мм) од којих 256 савремених; хаубица — 732 (кал. 100 пољске и брдске) од којих 72 нове, остале из првог светског рата; тешких артиљеријских оруђа — 592 (105 мм дугачки топови; 150 мм топови, 150 мм хаубиде 220 мм и 305 мм мерзери) од овога 96 оруђа нових, а остала су била из првог светског рата; противавионских топова средњег калибра — 580 (кал. 75 мм, 76,5 мм и 80 мм). 80 оруђа 75 мм (20 копнених батерија са возилима и прибором за управу ватром) била су потпуно нова (испоручили су их Немци из чешких фабрика 1940. г.), а остала оруђа била су застарела. Муницијске резерве кретале су се од 1 000 (за пољска) до 2 000 метака (за противавионска) на оруђе, што је по прорачуну обезбеђивало потребе за 100 дана рата. Артиљерија је била обједињена у 41 артиљеријски пук и 42 самостална дивизиона за подршку, десет минобацачких дивизиона, два противоклопна дивизиона и десет противавионских дивизиона. Оклопне јединице — два батаљона борних кола са 54 тенка укупно и око 30 оклопних аутомобила. Инжењерија се састојала из 53 самостална батаљона и седам самосталних маскирних чета. Располагала је са 300 000 нагазних мина и 120 000 мина за рушење.

биле у стању да пресудно утичу на развој догађаја, да обуздају експанзију набујалог фашизма. Тако је ланац буржоаске демократије почео да се незадрживо кида. Југославија се напгла као једна од последњих карика тог крхког ланда који се већ био распао. У таквим околностима краљевска војска, као фактор безбедности земље, није могла да одигра пресудну улогу, без обзира на њене борбене квалитете.

Ова теза се може поткрепити низом примера. Полска је имала болје унутрашње прилике од Југославије, бројнију и болје опремљену армију (30 пешадијских и једна коњичка дивизија, 860 тенкова, око 900 борбених авиона, 1 000 модерних протљавионских топова, 3 300 противоклопних пушака и 1 200 топова за подршку, оспособљених за борбу против тенкова), али је њен организован отпор био сло.мљен за свега 17 дана. Немци су напали Пољску са 53 дивизије (шест тенковских и пет моторизованих), са око 3 000 претежно лаких тенкова (које су могле да уништавају, полске противтенковске пушке на даљинама до 500 метара) и 2 000 борбених авиона. Однос у људству био је 1,5:1 у корист агресора, а 3:1 у тенковима. Према теоретским нормама овакав однос снага је толерантан за успешну одбрану од агресије. Данску и Норвешку Немци су покорили са свега 10 дивизија, уз ангажовање око 1 000 авиона, укључујући и транспортне (извршили су шест ваздушних десаната).

Десетог маја 1940. Немци су отпочели велику стратегијску операцију и једновременно напали Француску, Холандију и Белгију. У овој великој операцији ангажовано је 135 дивизија (десет оклопних и седам моторизованих) са око 2 600 тенкова и 3 500 борбених авиона. Удружене снаге западних савезника (Француска, Енглеска, Холандија, Белгија) располагале су са 143 дивизије, преко 3 000 тенкова и око 3 800 борбених авиона. Савезници су били надмоћнији у основним борбеним компонентама, квалитет ратне технике није заостајао за немачком. Са оваквим односом снага, теоретски, Немци нису имали никакве шансе. Међутим, они су успели да за 23 дана (од 10. маја до 4. јуна) заробе 1,2 милиона савезничких војника, ране 200 000 и убију 120 000 хиљада. Савезници су једва успели да евакуишу 338 226 војника и официра (француских 120 000, а остало су били Британци). Четрдесет другог дана рата, (22. јуна) престао је сваки отпор на западноевропском ратишту. Маршал Петен је потписао примирје са Хитлером. Савезничка армија од четири милиона војника са распала.

Италија је 28. октобра 1940. напала Грчку са 22 пешадијске дивизије, пет планинских дивизија и једном оклопном дивизијом, уз подршку 347 борбених авиона. Грци су супротставили агресру 15 пешадијских и једну коњичку дивизију и око 200 борбених авиона. Грци су се веома успешно супротетавили Италијанима. За непун месец дана грчка армија је сломила офанзивну моћ агресора и прешла у против-офанзиву. У децембру, Грци су продрли на територију Албаније (Италијани су је окупирали у априлу 1939. године) на дубину од 70 километра. Врховна команда италијанске фашаистичке војске у паничном страху тражила је ангажовање Немачке. По њеној оцени, Албанија као операцијско-стратегијаска основица, „није била повољна за предузимање рата против Грчке". Захтевали су да се Грчка нападне

из Бугарске или Југославије. Грчка је тада била једини светски пример моралне чврстине и хероизма у Европи, која се већ гушила у опортунизму и конфузији. Врховна команда Вермахта је на брзину направила план помоћи („Марита“) свом верном савезнику. Предвиђено је ангажовање 12. армије и 8. ваздухопловног корпуса. Реализација плана „Марита“ имплицитно је у вези са априлским ратом у коме се нашла Југославија. Наиме, Италијани су 4. новембра 1940. покушали да изврше поморски десант на Крит, али је покушај пропао, и то је дало повода Британцима да у споразуму са грчком владом поседују Крит, и да на њему створе поморску и ваздушну базу. Овај догађај је убрзао припреме Немачке да овлада Средоземљем. С обзиром да је немачка Врховна команда 5. августа 1940. усвојила план ратних операција против Совјетског Савеза (план „Барбароса“), било је неопходно да почну припреме за реализацију овог плана. Отуда је немачки политички врх инсистирао да се преостале непокорене земље Европе придобију за политику сила Осовине мирним путем. Ово је било неопходно ради економије снага и обезбеђења повољних услова да се ратне припреме против СССР-а одвијају неометано. Резултат ове политике је био да су Мађарска и Румунија приступиле Тројном пакту као равноправне савезнице са обавезом да ангажују своје оружане снаге у ратним походима. Мађарска се обавезала да немачким трупима стави на располагање своје комуникације, а Румунија је дозволила стационирање немачких трупа на својој територији. Бугарска је 1. марта 1941. приступила Тројном пакту са обавезом да дозволи на својој територији стационирање немачких трупа. Пре тога (27. фебруара) Бугарска је била потписала са Турском пакт о ненападању. Ускоро затим (20. марта) председник Турске Инени дао је званичну изјаву да ће се „односи Турске према Немачкој изграђивати на пријатељским основама“. Тако је немачки план мирног освајања остатака Европе (ауторство се приписује фон Папену) половином марта 1941. био реализован. Остале су само Југославија и Грчка. За то време припреме за напад на СССР текле су без застоја. У фебруару и првој половини марта 1941. на совјетску границу (у јужној Пољској и источној Румунији) стигле су 33 немачке дивизије од којих су три биле оклопне а једна коњичка.

Политичко вођство фашистичке Немачке није имало илузија о придобијању Грчке мирним путем. Спољна политика Грчке била је чврсто везана за Велику Британију, а Британија је већ била у рату са силама Осовине. Заправо, Британија је у то време била једина сила у свету која је изводила активна дејства против Немачке и Италије. У складу са оваквом проценом ситуације, Немци су своју 12. армију са 18 дивизија груписали у Румунији и она је до краја фебруара завршила прикупљање свих својих једница на концентрадијској просторији. Од 2. до 25. марта немачка 12. армија у целини је прешла на територију Бугарске, а у Румунију је у исто време стигло нових шест немачких дивизија у својству стратегијске резерве, али првенствено намењених за дејство на ратишту.

Половином марта 1941. године Југославија се нашла скоро потпуно окружена силама осовине. У Бугарској, Италији, Аустрији, Румунији и Албанији налазиле су се снаге Осовине спремне сваког мо-

мента за прелазак у напад. Борбена спремност мађарских оружаних снага није била висока, али се на територији Мађарске могао очекивати брзи долазак немачких трупа. Једини зрачак наде долазио је од Грчке. Ако се хтелo избећи приклањање пред силама Осовине, онда је рат био неминован, а веза са Грчком морала се обезбедити по сваку цену. Спољна политика Краљевине Југославије традиционално је вођена са ослањањем на Француску и Велику Британију. Међутим, у годинама пред други светски рат, ни једна од ових сила није показала спремност да помогне модернизацију југословенске војске на бази војне помоћи и дугорочних кредита. Веће разумевање показала је Немачка. Ова ситуација је умногоме допринела да се у редовима официра Краљевине Југославије, нарочито виших, прошири незадовољство према западним савезницима. У војним круговима јавно је критикована војна доктрина Француске и Британије због инертности, дефанзивности и нереалних предвиђања природе будућег рата. До англуса Аустрије, основу ратног плана, који је разрадио генералштаб југословенске војске, представљала је варијанта да је Италија агресор. Касније је разрађена варијанта рата на фронту према Италији и Аустрији. У обе варијанте рачунало се са савезништвом и помоћи Француске и Британије, а такође и са савезништвом са Грчком. После слома Француске било је изгубљено поверење и у Велику Британију. Од тада југословенски генералштаб из свих процена војно-стратегијског положаја Југославије извлачи суморне и песимистичке закључке. За њега војно савезништво не постоји. На Грчку се гледало као на експонента политике Велике Британије за чије интересе „грчка војска треба да вади кестење из ватре“. Тако је Југославија остала по страни италијанско-грчког сукоба. Чак је у то време армијској групи у Макеронији издата директива да буде спремна да овлада ширим рејоном Солуна. Дакле, не помоћ Грчкој, већ „заштита југословенских интереса на територији Грчке“, другим речима подела интересних сфера.

Када је коначно Југославија доспела у стратегијско окружење сила Осовине, процена генералштаба је била да Југославија нема никаквих реалних шанси да води рат против тих сила, те да решење треба тражити у избегавању рата по сваку цену. Адаптрани ратни план према конкретној војно-стратегијској ситуацији почетком 1941. године („Р-41“) имао је више формалан карактер. Он је био без „душе“. Нису се видели крајњи исходи, већ само како треба поступати у почетку. Политичари су делили мишљење са људима из војног врха. Заправо, они су једни на друге утицали. Правили су се покушаји да се преко Грчке успостави контакт са Енглезима, за случај да не буде могуће избећи рат. Али, при овоме се испољавала велика обазривост да се Југославија не увуче у рат ради туђих, а не сопствених интереса. Према томе, и у политичким и у војним круговима Краљевине Југославије у марту 1941. године преовладало је расположење да се по сваку цену избегне рат. Овако нису мислили само профашистички елементи већ и они који су сматрали да је „судбина народа у њиховим рукама и да су одговорни пред историјом за будућност нације“. Само мањи број министара сматрао је да је везивање за силе Осовине срамно и равно капитулацији. Код оваквог стања у политичком

и војном врху Краљевине Југославије, дошло је до потписивања уговора о приступању Југославије Тројном пакту са обавезом да допусти немачким трупама комуницирање преко југословенског простора и стационарање неких вјних установа, првенствено снабдевачких и здравствених. Ово је било потпуно у складу са немачким плановима. Остао им је мањи напор да сломи отпор Грчке, а онда да се баце свим силама на Исток и поразом СССР-а докрајче рат.

Без обзира са каквим су побудама потписници акта о приступу Југославије Тројном пакту приступили овом чину, народ је одлучно рекао „не“. То је била, с обзиром на брзину реаговања, спонтана манифестација расположења широких народних маса. Било је очигледно да се у народу већ оформило политичко опредељење према конкретној међународној ситуацији. Овакво опредељење се првенствено оформило под утицајем активности Комунистичке партије Југославије, али то је добрим делом био и одраз високе патриотске свести и мржње према агresiји. Показало се у пракси да спољнополитичке калкулације владајућих кругова земље нису биле засноване на расположењу народних маса. Отуда се и догодило да је ово припадништво Југославије Тројном пакту живело свега три дана, и то на папиру.

Шумадија је дала значајан допринос рушењу споразума о приступању Југославије Тројном пакту. Закључке Пете земаљске конференције КПЈ пренели су на комунисте и скојевце Шумадије Мијалко Тодоровић и Лазар Колишевски, који су били делегати на конференцији. У свакодневним контактима са људима комунисти су указивали на фашизам као на непријатеља број један демократије и суверенитета. Посебно је указивано на непосредну опасност да Југославија буде нападнута и истицана је потреба бескомпромисног ангажовања свих грађана, без обзира на политичка опредељења, у одбрани слободе. Уочи мартовских догађаја комунисти су будно пратили спољнополитичке потезе владе. Растуран је проглас ЦК Партије под насловом — Против капитулације — за пакт о узајамној помоћи са Совјетским Савезом. Овим прогласом позиван је народ да се супротстави „продаји независности земље“. Такође су по селима и градовима одржавани многи тајни састанци на које су, поред комуниста, скојеваца и њихових симпатизера, долазили и други угледни људи — демократски оријентисани и патриоти. Када је владина делегација кренула у Беч на потписивање споразума о приступању Тројном пакту, уследила је директива Партије о припремама демонстрација.

Крагујевачки гролетаријат је реаговао први. Окружни комитет Партије у Крагујевцу сазнао је да, Коло српских сестара и друге прорежимске организације прштремају за 27. март митинг с циљем пружања подршке владиној политици. Ово је заправо била директива владе, да се манифестацијама за пакт предухитре демонстрације противника овакве владине политике. Увече 24. марта код споменика палим Шумадинцима било се окупило око 5 000 грађана Крагујевца. Била је то веома шаролика маса света како по социјалној и политичкој припадности, тако и по одећи и узрасту — ђаци средњих и занатских школа, богато одевене даме из Кола српских сестара, индустријалци у црним громби капутима, с полуцилиндрима, радници у

комбинезонима, сељаци из околних села. Окружно и месно руководство Партије упутило је своје присталице на митинг с намером да спрече манифестације подршке влади и претворе митинг у демонстрације против пакта. Један члан Окружног комитета одређен је да први говори и да тон скупу. Полиција је прекинула говор Срете Младеновића, члана Окружног комитета КПЈ за округ крагујевачки, па се на говорничкој трибини појавио сенатор Каменко Божић, а за њим представнице Кола српских сестара. Радници и остали противници пакта дочекали су пропагандне говорнике повицима „Доле пакт!“, „Доле издајници земље!“. Галама је била таква да се говорници нису чули. Замисао владиних присталица била је осујећена.

Сутрадан су се на улицама Крагујевца појавиле групе средњошколаца и радничке омладине, које су предводили скојевци. Групе су се објединиле у поворку која је демонстрирала против пакта. Полиција је покушала да растера омладинце па је дошло до многих сукоба омладине и полиције. Било је и више повређених, и то на обе стране. Омладинске демонстрације наишле су на широко одобравање и подршку грађана Крагујевца. Ноћу између 25. и 26. марта одржан је заједнички састанак Окружног комитета и Комитета за град Крагујевац. На састанку је дата оцена новонасталих догађаја. Закључено је да су грађани Крагујевца огромном већином против владине спољне политике и пакта. На основу такве оцене ситуације донесена је одлука да се наставе још жешће и још масовније демонстрације и то одмах сутрадан, 26. марта. Разрађен је детаљан план. Утврђене су пароле које је требало исписати на транспарентима и извикивати, одређена места за прикупљање појединих група и правци кретања ка месту збора. Било је предвиђено да на збору говори секретар Окружног комитета Мијалко Тодоровић Плави. Упућени су позиви сеоским основним партијским организацијама да окупе људе и дођу у град на демонстрације. Рачунало се и са отвореним сукобом са полицијом, па су и у том погледу предузете одговарајуће мере. Двадесетшестог марта у поподневним часовима uzavрео је град на Лепеници. Колоне демонстраната кренуле су са свих страна према центру одређеном за одржавање протестног збора. Демонстранти су наступали са паролама: „Доле Пакт!“, „Доле крвави фашизам!“, „Живела Комунистичка партија Југославије!“, „Савез са Совјетским Савезом!“, „Живела радничка класа!“, „Живео савез радника и сељака!“, „Живела југословенска војска!“, „Боље рат него пакт!“. Певале су се песме „Падај сило и неправдо“ и „Ланци нам се кују клети, крвави се спрема рат, ал' прећемо ми умрети него своју земљу дат“. Присталице пакта и полиција предузели су одређене противмере. Жандарми су блокирали улазе у град и спречили долазак сељака, љотићевци су организовали своју поворку са паролама у прилогу пакту, а основна је била „Доле комунисти!“. Попови су кренули са црквеним барјацима и иконама и децом из основних школа. Али, маси демонстраната нико није могао да се супротстави. У центру града окупило се преко 15 хиљада људи који су гневно осуђивали капитулантску политику владе. Збор је отпочео стиховима Ђуре Јакшића „... и овај камен земље Србије...“ Громким гласом рецитовао је радник Божан Антонијевић. Мијалко Тодоровић се обратио збору у име Комунистичке партије Југославије. Жан-

дарми су покушали да се пробију до говорника, али су били спречени. По завршеном збору маса од 15 хиљада кренула је главном улицом. Пред касарнама је узвикivano „Војска с народом!". Тражено је да се из затвора пусте комунисти, да се распусте концентрациони логори. Тако је Крагујевац 26. марта отворио своју душу слободарску — душу целе Шумадије и рекао одлучно НЕ — влади и свим присталицама савеза са фашизмом.

Догађаји у Крагујевцу 25. и 26. марта покренули су целу Шумадију. Истога дана демонстрирали су радници Паланке и Јагодине. Чланови будућег партијског повереништва за округ Аранђеловац обишли су 26. марта партијску организацију у Аранђеловцу и договорили се с комунистима и скојевцима о организацији демонстрација у Аранђеловцу, а упућен је позив комунистима и у осталим местима да дођу у Аранђеловац, односно да организују демонстрације у Лазаревцу и Тополи. Протестни збор заказан је у Аранђеловцу на пијаци у 10 часова, 27. марта. Комунисти и скојевци Аранђеловца провели су ноћ између 26. и 27. марта, на ногама. Обилазили су људе и позивали их на демонстрације, не само Аранђеловчане, већ и људе из околних села. Пре заказаног времена, на пијаци се окупило преко 1 500 људи. Узвикиване су сличне пароле као и у Крагујевцу. Неколико говорника спонтано су иступили осуђујући капитулантску политику владе Цветковић—Мачек. Затим се поворка упутила главном улицом према парку и Старом здању. Демонстранти су се кретали мирно и дисциплиновано. Њима су се придружили људи из кафана, опанчарских и обућарских радњи и продавница (многе радње и трговине биле су затворене), групе сељака из Буковика, Бање и Врбице. Малобројни жандарми су стајали на тротоарима, слушали „противдржавне" пароле и гледали како маса поздравља високо уздигнутим песницама, али ништа нису предузимали. На челу поворке демонстраната вијорила се државна застава. Приступање Југославије Тројном пакту поздравили су у Аранђеловцу само крупни трговци и банкарџије са познатим зеленашом Илијом Михаиловићем на челу. Обучени у свечано, са дебелим златним ланцима преко белих прслука, окупили су се у Старом здању, да заједнички прославе „победу разума" и „мудар потез намесничке владе". У њиховој режији грунуло је неколико прангија пред Здањем, црквом и железничком станицом. Из парка се поворка демонстраната вратила у главну улицу и прошла њом све до краја. Одатле се маса мирно разишла кућама, а две групе комуниста и скојевца, по директиви партијског Окружног повереништва, упутиле су се према Тополи и Страгарима и демонстрирајући и даље. Пролазећи кроз села ове групе су говориле народу о великим демонстрацијама широм земље, а посебно су истицали значај масовних демонстрација у Крагујевцу и Аранђеловцу. Сељаци су позивани да са њима заједно крену у Тополу и Страгаре. Када су ове две групе Аранђеловчана стигле у Тополу, односно Страгаре, влада Цветковић—Мачек била је свргнута, па су се демонстрације претвориле у опште народно весеље.

Партијска организација Лазаревца почела је да организује демонстрације у исто време кад и Аранђеловчани. Комунисти и скојевци Лазаревца провели су ноћ између 26. и 27. марта, прикупља-

јући људе за демонстрације. Позивани су радници термоелектране и рудника Вреоци, рудника Јунковца и Рудоваца и сељаци из околних села. У току ноћи исписане су пароле против пакта по улицама Лазаревца. Прикупљање демонстраната у Лазаревцу отпочело је у раним часовима 27. марта. Прво су стигли радници из Вреоца, а затим сељаци из Ћелија, Брајковца, Дудовице и Трбушнице. И ове групе демонстраната носиле су државне заставе. То је, заправо, била директива партијског повереништва за округ Аранђеловац. Овим је требало спречити полицију да пуца у демонстранте. Збор демонстраната у Лазаревцу одржан је на пијаци пред подне 27. марта. Говорио је члан месног руководства КПЈ Драгослав Мартиновић. Он је оштрим речима напао владу Цветковић—Мачек, назвао је издајничком и позвао народ на обарање те владе и избор такве владе која ће следити жеље народа. Жандарм су стајали около са ножевима на пушкама, упозоравали су говорника „да не диже бунт“, али ништа друго нису предузели. Затим је говорио свештеник Чедомир Поповић који је такође осудио владину политику. Иступање овог свештеника потпуно је збунило жандарме и они су се по наређењу свог старешине повукли у касарну.

Уочи 28. марта Шумадија је славила рушење владе Цветковић—Мачек. По селима и варошима орила се песма, свирала је музика, пило се и веселило до касно у ноћ. У срећка места стизали су људи из околних села у великим поворкама певајући родољубиве песме. Свима је било јасно да је обарањем владе Цветковић—Мачек упућен директан изазов вођама сила Осовине, Хитлеру и Мусолинију, да је тиме направљен крупан корак према рату као неминовности. Али, то никога није плашило. Парола „Боље рат него пакт“, која се спонтано винула из срца народних маса, била је веран одраз њиховог расположења. У Рачу је, на пример, умарширала колона од 300 сељака из села Поповића са песмом и музиком. На челу су, на коњима, носили развијене заставе. Буржоазија је била потпуно збуњена наглим обртом ситуације. Аранђеловачки „бели прслуци“ су се покуњена носила повукли у своје виле. Плашио их је „гнев светине“. Сада нису били сигурни ни да ће полиција моћи да их заштити. У неким местима су трговци и људи одани династији Карађорђевића организовали манифестације у гхрилог извршених промена, кличући „краљици мајки“ и „младом краљићу коме су хтели да отму круну“; али то се губило у општој плими народног одушевљења. Био је то весник наступања нове ере у историји наших народа.

АПРИЛСКА АГОНИЈА

Мартовске демонстрације против Тројног пакта широм Југославије и рушење владе Цветковић—Мачек протумачени су у политичким и војним круговима Немачке и Италије као драстично испољавање непријатељства према силама Осовине. Војни пуч у Београду и образовање владе са генералом Симовићем на челу, значило је практично осујећење реализације немачког плана за мирно придобијање балканских земаља и њихово упрезање у мегаломански план вође Трећег

рајха да овлада светом. Југославија му је била од посебног значаја, јер је њен приступ пакту омогућавао бржи завршетак војне кампање у Грчкој, а убрзао би и припреме за напад на Совјетски Савез. Без обзира на уверавање Симовићеве владе да изведени војни пуч има искључиво унутрашњи карактер, а да се спољна политика Југославије неће мењати, посебно према Немачкој, Хитлер није оклевао. Наредио је да се стави у акцију план рата против Југославије („Подухват 25“) који је био раније разрађен.³¹ Хитлер је желео да немилосрдно казни „непослушне“ — да се освети.

Увече, 27. марта, одржана је седница у Врховној команди Трећег рајха. председавао је Хитлер лично. На дневном реду била је само једна тачка: „Стање у Југославији и неопходне мере“. Закључци овог скупа били су:

- што је могуће раније отпочети реализацију плана „Марита“ (напад на Грчку);

- истовремено напасти Југославију, и то тако што ће се главне снаге усмерити правцем Софија — Скопље ради одсецања Југославије од Грчке и обезбеђења левог крила италијанских трупа у Албанији, затим, правцем Софија — Ниш — Београд ради директног угрожавања стратегијског тежишта Југославије, правцем Целовац — Загреб — Карловци ради разбијања левог стратегијског крила југословенске војске;

- извршити снажно бомбардовање Београда ради одмазде, а истовремено уништити југословенско ваздухопловство;

- према Турској упутити снаге обезбеђења.

Према овој одлуци требало је да операција почне између 3. и 10. априла, што ће зависити од завршетка непосредних припрема. Ово је био став команде немачке копнене војске. Немачка 12. армија, која је завршила концентрацију у Бугарској, и 8. ваздухопловни корпус, такође базиран у Бугарској намењен за подршку 12. армије, могли су одмах да отпочну борбена дејства. Међутим, 2. армија, која је имала задатак да нападне из Аустрије, није се налазила на планираној концентрацијској просторији, а ваздухопловне снаге предвиђене за напад на Београд нису биле пребазиране. Било је потребно организовати садејство са италијанским снагама које су предвиђене да нападају од Ријеке према Карловцу, где је планирано спајање са немачким снагама.³²

Двадесет деветог марта 1941. одржан је у Бечу састанак коме су присуствовали команданти 2. и 12. немачке армије, генерал-пуковник Вајкс и фелдмаршал Лист, и командант 1. оклопне групе, генерал-пуковник Едвард фон Клајст. У име команде копнене војске Немачке састанком је руководио фелдмаршал фон Паулус у својству заменика начелника штаба. На овом састанку је прецизирано да се за реализацију плана „Подухват 25“ ангажују 24 немачке, 23 италијанске и 5 мађарских дивизија, укупно 52 дивизије, уз подршку 2 170 борбених

³¹ На суђењу у Нирнбергу 1946. немачки фелдмаршал Браухич изјавио је да је план „Подухват 25“ разрађен после 27. марта када је донесена одлука за напад на Југославију. Међутим, фон Паулус је касније изјавио да је план напада на Југославију разрађен знатно раније (у јесен 1940. год.) и то у свим детаљима, а да је крајем марта 1941. ажуриран и стављен у дејство. Са војног гледишта Паулусова тврдња је логичнија.

авиона (од тога 670 италијанских). Утврђени су задаци сваке групе. Предвиђено је да Италијани прикупе своју 2. армију у Истри, да отуда дејствује главним снагама према Карловцу, а да главним снагама 9. армије, која се налазила у Албанији, дејствују офанзивно према Македонији и Косову, а према Црној Гори да пређу у одбрану. Мађари су имали задатак да нападају кроз Бачку и Барању. Није се предвидело ангажовање румунских и бугарских трупа. Немачке ваздухопловне снаге намењене за рат против Југославије и Грчке обједињене су у 4. ваздухопловну флоту којом је командовао генерал-пуковник Александар Лер. Јединице ове флоте биле су базиране у Аустрији, Мађарској, Румунији, Бугарској и Италији.⁸²

У односу на дивизије југословенске краљевске војске, војни аналитичари оног времена сматрали су да су италијанске и мађарске дивизије истог нивоа са југословенским, што се тиче опреме и наоружања, а да је морал југословенских војника већи, па је тако и борбена вредност југословенских дивизија била већа од дивизија Италије и Мађарске. Немачким дивизијама је давана знатна предност и то у следећим компонентама: боља увежбаност и поседовање ратног искуства, већи број оклопне технике, више аутоматског наоружања, боља авио-подршка, боље организован и уходан систем командовања и веза, виша укупна покретљивост.

Петог априла снаге 12. немачке армије под командом фелдмаршала Листа завршиле су оперативни развој на југословенско-бугарској, а делом и на румунско-југословенској граници. Друга армија генерал-пуковника Максимилијана фон Вајкса још није била потпуно извршила оперативни развој на аустријско-југословенској граници. Њен други ешалон је тек завршавао превозење и није био посео одређени рејон. Ни италијанска 9. армија није била завршила прегруписивање ради преласка у напад, а снаге у Истри биле су спремне. Мађари су такође били спремни.

Армијски генерал Душан Симовић, када је дошао на чело пучистичке владе, имао је 59 година. Уживао је реноме образованог ваздухопловног официра, али слабо је познавао проблематику копнене војске. Одмах по доласку на власт образовао је Брховну команду — оперативно тело које је имало задатак да руководи непосредним рат-

" Распоред немачког ваздухопловства:

— северна ваздухопловна група (280 бомбардера за даљно бомбардовање, 160 бомбардера за обрушавање, 160 ловаца и извиђача — укупно 600) базирана на аеродромима око Беча, Граца и Целовца;

— самосталне извиђачке ескадриле (укупно 15) на аеродромима у Јужној Мађарској;

— ваздухопловна команда „Арад“ (240 авиона) на аеродромима Сегедин, Темишвар, Арад;

— 8. ваздухопловни корпус (280 авиона од којих 120 за обрушавање) на аеродромима Софија, Дупница, Петричани, Пловдив;

— 11. ваздушно-десантни корпус (7. и 22. влд) базиран у Пловдиву, с делом у Румунији, намењен за дејство на грчким острвима;

— 10. ваздухопловни корпус (200 авиона од којих 120 за даљне бомбардовање) базиран на аеродромима у јужној Италији. Заправо, у саставу 4. ваздухопловне флоте налазило се укупно 1500 борбених авиона (480 бомбардера, 480 ловаца и 180 извиђачких), а осталих 730 авиона ангажованих у овом рату били су транспортни и помоћни и припадали су 11. ваздушно-десантном корпусу који је самостално дејствовао.

ним припремама. Он се ставио на чело ове команде у својству начелника генералштаба. Од претходног начелника генералштаба, армијског генерала Косића, Симовић је наследио план „Р-41“ који је требало знатно кориговати и ускладити са најновијом стратегијском ситуацијом. Први закључак команде био је да је рат неминован и да може да отпочне ускоро. Ратним планом се предвиђало да се мобилизација заврши за 12 дана и то од момента објављивања опште мобилизације. Извештај о стању борбене готовости копнене војске, са којом се Симовић упознао 28. марта, није био оптимистички. У њему је стајало да од 31. дивизије, колико је требало развити, било их је развијено свега 11 али ни оне нису биле комплетиране. Артиљеријски пукови су активирали свега 4—6 батерија од 9 до 12 колико их је било по формацији, недостајала су средства веза, радио-станица је била врло мала, а телефони дотрајали. Бројно стање свих дивизија кретало се око 70% ратног састава. Противтенковска артиљерија имала је врло мале количине панцирне муниције. Пешадија је имала униформе за 60—80% људи, а попуна шлемовима једва је достигло 45%, ћебадима и шаторским крилима 30—50%, гас-маскама 40 процената. И поред свих уочених недостатака, Симовић је извео закључак да је морал војске добар, што ће нарочито доћи до изражаја у првим данима рата. Његов је закључак био да југословенска војска није спремна да води дугорочан рат.

Као председник владе, Симовић је покушао да ублажи гнев Немаца, да их одврати од оружаног напада шти да бар одложи почетак рата за извесно време. Зато је оклевао да објави општу мобилизацију и продужио је тајну мобилизацију која се спроводила по директиви министра војске Пешића још од почетка марта. (За извршење опште мобилизације тајним путем мобилизацијски план није постојао). Истовремено је упутио две тајне војне мисије — једну у Грчку ради успостављања везе са Енглеском, а другу у Москву. У Грчку је упућен генерал Радивоје Јанковић са генералштабним мајором Милисавом Перишићем који је већ раније остварио тајни контакт са британским генералом Вилсоном, а у Москву је отишао потпуковник Симић.³³

Адаптирани ратни план заснивао се на стратегијској дефанзиви на свим фронтовима осим Албаније, где су се предвиђала офанзивна дејства. За руковођење операцијама формиране су три стратегијске команде. Команда Прве армијске групе (командант армијски генерал Петар Ј. Недељковић), са седиштем у Сиску, имала је у свом саставу 4. и 7. армију, а задатак јој је био да организује одбрану северозападног дела земље и затвори правце који из Италије, Аустрије и Мађарске воде према Загребу. Другу групу сачињавале су 1. и 2. армија и резерва. Њен командант је био резервни армијски генерал Милутин

³³ Генерал Јанковић и мајор Перишић састали су се тајно са генералом Вилсоном. 3. априла, на једној железничкој станици. Вилсон је инсистирао на брзом завршетку мобилизације. Рекао је да је 20 дана, колико је било предвиђено да се заврши општа мобилизација тајним путем — прекасно. Божин Симић био је потпуковник српске војске, а затим официр Црвене армије. По наређењу кнеза Павла био је ухапшен и спроведен у Пожаревац. На сопствену иницијативу, после пуча. Симовић га је упутио у Москву у тајну дипломатску мисију ради преговора о склапању уговора о узајамној војној помоћи. Симовића су претекли догађаји.

Ђ. Недић, са седиштем у Сарајеву. Задатак ове армијске групе био је одбрана правца који из Мађарске и Румуније воде у средиште земље. Трећу армијску групу сачињавале су 3. армија и ибарска дивизија. Њен командант био је армијски генерал Милан Ђ. Недић, са седиштем у Приштини. Задатак ове армијске групе био је одбрана македонског фронта према Бугарској и нападна дејства према Албанији.

Стратегијски правац који из Софије води преко Ниша у долину Велике Мораве и Шумадију бранила је 5. самостална армија којом је кшандовао армијски генерал Владимир Г. Цукавац. У састав армије улазиле су следеће јединице: Топличка дивизија (командант дивизијски генерал Владислав П. Костић), Тимочка дивизија (командант дивизијски генерал Антоније С. Станић); Крајинска дивизија (командант дивизијски генерал Милоје Ј. Попадић); Дринска дивизија (командант дивизијски генерал Коста Р. Ђорђевић); Калнички и Власински одред. Јединице 5. армије биле су релативно добро попуњене — око 90 до 100 процената. Али фронт армије био је широк, око 400 км, па јединице нису биле у стању да благовремено стигну у одбрамбене зоне и да их организују за дејство. Заправо, неке дивизије су кренуле на борбене задатке из мобилизацијских рејона пре него што су биле потпуно комплетиране, па су поједини њихови пукови и друге самосталне јединице лутале тражећи команду своје дивизије.

Шеста армија (командант армијски генерал Димитрије Р. Живковић) такође је извршавала самосталан задатак и бранила фронт према Румунији од Голупца до Бегејског канала. У њеном саставу су се налазиле: Дунавска дивизија (командант дивизијски генерал Петар М. Љубичић); Сремска дивизија (командант дивизијски генерал Јован К. Антић); Браничевски, Пожаревачки и Смедеревски одред. Друга коњичка дивизија (командант дивизијски генерал Димитрије П. Предић) по завршеној мобилизацији прикупила се на просторији села: Жабари, Горович, Јунковац. Била је првобитно предвиђена за стратегијску резерву, а касније је додељена 6. армији у својству оперативне резерве.

Врховна команда је оформила своју стратегијску резерву састава: Церска дивизија (командант резервни генералштабни бригадни генерал Милорад М. Мајсторовић) на концентрацијској просторији Младеновац, Топола, Кусадак, са командом дивизије у Тополи. Као и све друге, тако је и ова дивизија кренула на концентрацијску просторију по деловима. Први је стигао артиљеријски пук, али и он некомплетан. Увече, 5. априла, на концентрацијској просторији налазили су се само један пешадијски и један артиљеријски пук попуњен са око 80 посто од формацијског састава. Пук који је мобилисан у Шапцу, 66. пешадијски, тек је био кренуо према Младеновцу и стигао са предњим деловима на Уб. Један пук се делом попуњавао из Босне. Његови делови су у то време тек прелазили Дрину. Унска дивизија (командант дивизијски генерал Гаврило М. Маринковић) мобилисана је на просторији Сисак, Бањалука, Бихаћ, а добила је задатак да се распореди на концентрацијској просторији Рума, Стара Пазова, Сурчин. Увече, 5. априла, на концентрацијској просторији Најина се команда дивизије, главнина 26. пешадијског пука и делови артиљеријског пука. Остале јединице биле су на маршу, а неке су тек завршавале мобилизацију.

Попуњеност дивизије људством износила је око 70%, а стоком једва 35 процената. Личка дивизија (командант дивизијски генерал Живоград Р. Божић) завршила је мобилизацију и упућена возовима према концентрацијској просторији Добој, Пурачић, Модрича. Била је попуњена људством око 90% и стоком 60 процената. Динарска дивизија (командант дивизијски генерал Коста Р. Ђорђевић) добила је задатак да се прикупи у Сарајевском пољу. Међутим, њена мобилизација је текла веома слабо, тако да је 5. априла била попуњена са свега 35% људи и 25% грла стоке. У таквом стању није могла да крене на извршење задатка. У стратегијској резерви налазио се још 2. батаљон борних кола који се увече 5. априла нашао са две чете у Младеновцу. У шири рејон Младеновца у својству стратегијске резерве били су упућени и један тешки артиљеријски пук и један противтенковски дивизион. Главне снаге ратног ваздухопловства налазиле су се на аеродромима око Београда, а ратна морнарица била је базирана у Боки Которској.

Изнесене чињенице уверљиво говоре да оружане снаге Краљевине Југославије у моменту избијања рата нису биле у стању да пруже отпор у духу постојећег ратног плана, па је и њен борбени потенцијал остао неискоришћен. Од 31 дивизије само се њих 11 (око 32%) нашло на планома утврђеним просторијама, али и оне нису биле комплетирани по ратној формацији. Ово је био један од основних узрока брзог пораза југословенске војске, али не и једини.

Борбена дејства су отпочела 6. априла у два часа ујутру. Група немачких командоса напала је Сипски канал, заробила јединицу која је чувала објекте и спречила њихово рушење. Немцима је било много стало до неометане пловидбе Дунавом. У 5,10 часова, 6. априла, ваздухопловни корпуси 4. ваздушне флоте напали су аеродроме код Загреба, Љубљане, Брежице, Скопља, Куманова и Ниша. У 5,30 часова 234 немачка бомбардера у пратњи 120 ловаца напали су Београд, без обзира што је он 3. априла био проглашен отвореним градом. У 6,00 часова, 6. априла, Адолф Хитлер је у говору преко берлинског радија објавио свету да је кренуо у нови ратни поход. Дотле је већ неколико хиљада недужних грађана Југославије било убијено, не будући се из јутарњег сна. У току дана немачки бомбардери су још три пута напали Београд (у 11 часова, 14 часова и предвече) са још 250 бомбардера од којих је око сто било за обрушавање. Око 2 500 становника Београда изгубило је животе. Фашистички небески пирати су доследно извршавали наређења свога вође који се светио слободарском Београду што му се 27. марта одлучно супротставио. Небо над Београдом јуначки су бранили припадници 6. ловачког авио-пука, успевши да оборе 10 немачких бомбардера, али су и сами изгубили 15 својих ловаца. До вечери 6. априла немачка авијација је успела да уштгги 115 југословенских авиона, од којих 77 на аеродромима, а изгубила је свега 21 свој авион.

Корпуси немачке 12. армије прешли су југословенско-бугарску границу 6. априла ујутру. На први јачи отпор наишла је 2. оклопна дивизија 18. корпуса пред Струмицом. Шумадијска дивизија (командант дивизијски генерал Коста Ј. Адамовић), која је бранила струмички правац, успела је да са својим 49. пуком и дивизионом арти-

љерије, организује правовремено одбрану рејаона Ново Село. Била су постављена противтенковска минска поља штићена митралеском ватром, а испред њих је организована унакрсна противтенковска ватра помоћу топова 37 и 47 милиметара. Немци су покушали да овладају овим положајима из покрета, без артиљеријске и авио-подршке. Тако су њихови тенкови из првог ешалона налетели на минско поље и потлали под ефикасну ватру противоклопних оруђа. За само неколико минута изгубили су 14 тенкова. Немци нису успели да сломају отпор Шумадица из покрета, па су били принуђени да позову у помоћ авијацију и ангажују артиљерију. Тек после жестоке артиљеријске и авио-ватре отпор Шумадица код Новог Села био је сломањен. Предвече истог дана, код Сушева, Шумадинци су пружили 2. оклопној дивизији још једном јачи отпор и уништили јој шест тенкова. Јачи отпор немачком надирању пружила је 6. априла и Моравска дивизија (командант дивизијски генерал Лазар Р. Томић) испред Куманова на познатим Страцинским положајима које је СС дивизија „Адолф Хитлер“ покушала да заузме из покрета. И овде су Немци изгубили неколико тенкова који су уништени топовима 47 мм из 1. противоклопног дивизиона који је био придодат Моравској дивизији.

Немачка Прва оклопна група (командант генерал-пуковник Едвард фон Клајст) прешла је у напад 6. априла у 5,30 часова на широком фронту (између Сливнице и Враце).³⁴ Њен 14. оклопни корпус (командант генерал-лајтнант пешадије Густав фон Витерхајм) који је заправо представљао главну ударну снагу ове групације (састав: 11. оклопна дивизија, 5. оклопна дивизија, 294. пешадијска дивизија, 4. брдска дивизија) наступао је правцем Пирот — Ниш — Ћуприја — Плана — Топола — Младеновац — Београд. На правцу Пирот — Ниш у првом ешалону бранила се Топличка дивизија (командант дивизијски генерал Владислав П. Костић) из састава 5. армије. Немци су напали Тогошчку дивизију фронтално. Једанаеста оклопна дивизија пробијала се комуникацијом Цариброд — Пирот. Командант Тимочке дивизије организовао је село Суково као упориште које је бранило мешовити одред састављен од пешадије, артиљерије и инжињерије. Положаји су били добро утврђени а испред њих су постављена минска поља. Одбраном Сукова руководио је бригадни генерал Михајло Голубовић, командант дивизијске артиљерије. Немачка 11. оклопна дивизија напала је Суково из покрета али је заустављена ефикасном ватром бранилаца и запречавањем. Распламсала се жестока борба која је трајала више од шест часова. Генерал Голубовић, учесник првог светског рата, показао је вештину у руковођењу и велику личну храброст. Немци су били принуђени да развију за борбу главнину 11. дивизије, да ангажују њену целокупну артиљерију и да подржавају напад авијацијом. Генерал Голубовић је бодрио своје војнике излажући се ватри непријатеља. Тек када је Голубовић тешко рањен, одбрана је попустила и Немци су заузели Суково, али је 11. оклопна дивизија стигла у Пирот тек у 14,30 часова. Генерал Голубовић је умро у војој болници у Лебанима. Он је једини генерал југословенске војске који је дао живот у априлском рату.

“ Подаци прома књизи: *The German Campaigns in the Balkans* издање Америчког историјског института.

После пада Сукова, Немци су брзо сломили отпор крилних пукова Топличке дивизије, а овим је отпор 5. армије на граничном појасу био компромитован. Командант 5. армије, генерал Цукавац, наредио је команданту Дринске дивизије, дивизијском генералу Кости Р. Ђорђевићу, да скрати фронт и на познатим Спајским положајима (улаз у Сићевачку клисуру) прихвати Топличку дивизију и заустави немачки продор. Цукавац је, ради скраћивања фронта, повукао снаге из граничне зоне на оба крила, тако да су му се Дринска и Топличка дивизија нашле у центру распореда, али истурене, што је омогућило Немцима да поново изврше обухват. Своје командно место Цукавац је преместио у Крушевац, а од Врховне команде је тражио помоћ. Генерал Симовић је наредио Унској дивизији да са своје концентрацијске просторије, коју још није била посеела, крене правцем Рума — Београд — Младеновац — Топола — Крагујевац, у ширирејон Крушевца. У ово време југословенско ваздухопловство је са аеродрома Давидовац, крај Параћина, бомбардовало Софију и Ћустендил. Тај јуначки подвиг пилота није имао значајнијег ефекта, сем што је значио извесно охрабрење. Командант немачке 1. оклопне групе генерал Клајст је у току 7. априла запосео простор који је напустила југословенска 5. армија, извршио извиђање нове одбрамбене линије Југословена и пре-групписао своје снаге. Ујутро 8. априла напао је главштну Дринске и Топличке дивизије на Спајским положајима и шкром рејону Беле Паланке примењујући обухватни маневар. Десно од комуникације Пирот — Ниш, правцем Тетош — Крупац, нападала је 4. брдска дивизија, а лево, правцем Висока Ражана — Пирот, нападала је 294. дивизија. Пета оклопна дивизија налазила се у другом ешалону. Отпор на овим положајима трајао је цео дан. Немци су за то време успели да у ширем рејону Беле Паланке окруже главнину Топличке дивизије и да је принуде на предају. Ова дивизија је маневрисала врло споро, а крила су јој била незаштићена, па су је Немци, брзим маневром, својом 294. пешадијском и 4. брдском дивизијом успели да наткриле и онемогуће њено спајање са Дринском дивизијом. Плашећи се окружења Дринске дивизије, генерал Цукавац је наредио да се она ноћу између 8. и 9. априла повуче на положај Плочник. Ујутро 9. априла после снажне артиљеријске и авио-припреме, 14. немачки корпус напао је енергично снаге 5. армије на Плочнику и за кратко време овладао овим положајем, а затим је његова 11. оклопна дивизија извршила енергичан продор правцем Свође — Нишка Бања. Дринска дивизија није имала резерве и тенкови 11. «немачке оклопне дивизије» напредовали су веома брзо. Генерал Цукавац убацио је у борбу делове 2. коњичке дивизије која му је накнадно додељена, али она није успела да заустави надирање тенкова. Око девет часова, 9. априла, 11. оклопна дивизија 14. оклопног корпуса заузела је Ниш без отпора. Истога дана Немци су спустили у рејон Гуже маневарску групу падобранаца ради стварања забуне.

Брзи пад Ниша збунио је Врховну команду југословенске војске која се у то време налазила у Бањи Ковилџачи. Симовић је био огорчен на команданта 5. армије, па га је сменио са дужности. У то време територија Македоније била је окупирана, а Косово је било непосредно угрожено. Генерал Симовић је наредио команданту Церске

дивизије да са дивизијом крене из ширег рејона Младеновца, где се налазила као стратегијска резерва, преко Тополе, Горњег Милановца и Краљева на Косово, ради ојачања 3. армијске групе, а Унској дивизији наредио је да се задржи у ширем рејону Крагујевца, односно да не настави марш преко Крушевца. Али, ово су биле одлуке на пагофу — без реалне основе да се остваре. Ове две дивизије још се нису биле прикупиле, а кретале су се пешке.

Девог априла у поподневним часовима командант Прве оклопне групе упутио је своју 5. оклопну дивизију из Ниша преко Лесковца ка Прешеву ради сламања отпора Моравске дивизије у Прешеву и спајања са немачким снагама у Македонији. Осталим снагама настављено је енергично напредовање ка долини Велике Мораве. Ноћу између 9. и 10. априла немачка авијација бомбардовала је Крушевац. Ситуација на фронту 5. арлше била је критична. Дринска дивизија, Власински одред и делови 2. коњичке дивизије успели су да се пребаце на леву обалу Јужне и Велике Мораве. Тимочка и Крајинска дивизија са Калнским одредом, у повлачешу од бугарске границе, нашле су се у зору 10. априла у рејону Сокобања, Ртањ, Алексинац. Врховна команда наредила је команди 5. армије да се са ове две дивизије и Калнским одредом изврши противудар на немачке истурене делове који су надирали од Ниша, а онда да се повуку преко Мораве и то Тимочка дивизија према Јастрепцу, а Крајинска и Калнски одред према Јухору. Овај подухват био је подржан авијацијом са краљевачког и чачанског аеродрома на којима су били базирани делови 4. авио-пука. Планирани противудар није дао никакве резултате. Један пук Тимочке дивизије напао је из заседе немачку претходницу у Боанској клисури (између Алексинца и Сокобање) и уништио је. То је био и једини успех овог подухвата.

Немцима је пут у Шумадију био отворен. Врховна команда уочила је опасност, али није имала могућности да реши кризу. Опет је промењен план дејствовања Унске дивизије. Њеном команданту је наређено да главне снаге упути на Велику Мораву, у шири рејон Велике Плане. Главне снаге Дринске дивизије са деловима 2. коњичке дивизије и Власинског одреда једва су се пребациле на леву обалу Јужне Мораве, али нису успеле да се организују за одбрану, па су наставиле повлачење долином Топлице, а мањи делови повлачили су се од Ншпа према Сталаћу. Тако је долина Западне Мораве остала небрањена. Церска дивизија, којој је било наређено да маршује на Косово, нашла се у том моменту са предњим деловима између Горњег Милановца и Чачка.

Команданту 6. армије наређено је да све снаге повуче на леву обалу Велике Мораве и скрати фронт. Командант 6. армије, генерал Живковић, самоиницијативно је упутио 18. пук Дунавске дивизије у рејон Лапова, а своју Сремску дивизију покренуо је правцем Младеновац — Топола — Крагујевац.

Десетог априла у Врховну команду су стизале лоше вести са свих страна. Немачка 9. оклопна дивизија из 40. корпуса (наступала правцем Ћустендил — Кратово — Скопље — Приштина) заузела је Приштину. У 19,30 часова истог дана 14. оклопна дивизија из 46. мо-

торизованог немачког корпуса ушла је у Загреб, а тада је проглашена и „Независна Држава Хрватска“.

Увече 9. априла један предњи одред 11. оклопне дивизије заузео је Сталаћ. Једна мања јединица Дринске дивизије пружила је слабији отпор. Истога дана главне снаге 11. оклопне дивизије стигле су пред Параћин. Ту су наишли на отпор једне противоклопне батерије 47 мм из 2. коњичке дивизије. Немци су ову батерију обасули жестоком митраљеском и топовском ватром из тенкова, а затим су је прегазили и ушли у град. У Параћину је владала паника. Била се пронела вест да са Немцима иду и Бугари који убијају мушку децу, па је народ у паничном страху побегао из града. Немци су ушли у празан град. Од Параћина 11. оклопна дивизија кренула је у правцу Ћуприје и у току ноћи између 9. и 10. априла заузела је Ћуприју без икаквог отпора и одмах наставила покрет преко Велике Мораве према Јагодини (Светозарево). Мост на Морави није био срушен. Десетог априла у раним часовима два југословенска авиона бомбардовала су мост, али нису успели да га сруше. Непрекидна механизована немачка колона наставила је напредовање без застоја. Тога дана уследила је „директива“ бана Моравске бановине председницима општина у бановини да „Немце дочекају коректно“. У Ћуприју је пред подне 10. априла стигла претходница 4. брдске дивизије. „Свечано“ су је дочекали група Љотићеваца, председник општине и полицијски писар.⁵⁵ Немци су задржали у Ћуприји једну мању јединицу, а према становништву су се односили врло толерантно. То је омогућило народу да испразни магацине југословенске војске. Сељаци из околних села и грађани одвукли су неколико стотина тона брашна и других прехранбених артикала и сав инвентар болнице Тимочке дивизије и Подофицирске артиљеријске школе. То је све учињено стихијски и више је личило на пљачку. Најбоље су прошли богати, јер су имали запрежна кола и моторна возила. Сиротиња је узела оно што је могла да понесе на леђима. Али, то је ипак била корисна акција, јер би то окупатор присвојио. Немци су мирно пратили ово разношење војне имовине и интересантније сцене снимали кино-камерама, вероватно у пропагандне сврхе.

Јагодогаа је агресору припремила „дочек“ оружјем. Председник општине Илија Аранђеловић, заједно са чланом Окружног комитета КПЈ Бошком Ђуричићем, стао је на чело бранилаца. Од војних јединица, у граду се налазио само један пионирски вод, кога је председник општине ставио под своју команду. Дан раније у Јагодину је стигло из Војно-техничког завода из Крагујевца сто пушака са неколико сандука муниције. Ово наоружање председник општине успео је да добије преко својих личних веза, па је наоружао омладинце и раднике пиваре. Ђуричић је утицао да се прво наоружају комунисти и

⁵⁵ Хроничари Ћуприје забележили су да су Љотићевци Милан Јовановић (председник општине), Петар Никчевић, Кире Вујиновић и други, заједно са познатим немачким агентима Карлом Варлегером, Готфридом Ернестом и Бишопом, сачекали претходницу 4. брдске дивизије 10. априла око подне на улазу у град. Једанаестој дивизији нису приређивали дочек, јер је она ушла у град касно ноћу — око 23 часа.

скојевци.³⁸ Он је успео да од једне артиљеријске јединице Дринске дивизије, која је била утоварена у вагоне, добије два топа 75 мм са извесном количином муниције. Омладинци су пренели артиљеријску муницију на рукама од железничке станице до полоажа. Десетог априла Јагодина је осванула са барикадама и главној улици. Око 200 наоружаних грађана и 40 војника спремно је чекало да агресору приреди „свечани дочек“, како је то захтевао бан Моравске бановине. Немци су напали рано. Заправо, њихова претходница, не очекујући отпор, упала је код села Јовца у заседу коју су организовали питомци артиљеријске подофицирске школе и била уништена. Тек после тога уследио је организован напад у коме је узео учешће цео један пук из 11. оклопне дивизије. Развила се жестока борба која је трајала све до подне. Бројно слабији, са мало аутоматског оружја и свега два топа, браниоци су напустили барикаде, али је 30 мртвих другова за њима остало. Два пута више било је рањених. Ово је јединствен пример у априлском рату да су становници једног града самоиницијативно организовали одбрану. Да је подељено народу више оружја, било би и више примера оваквог хероизма. Истога дана, после подне, код села Бунара, на комуникацији Јагодина — Крагујевац, наоружани ватрогасци Војно-техничког завода из Крагујевца, који су били кренули у Јагдину ради „уништења групе петоколонаша“ (нису знали за долазак немачких главних снага) сукобили су се са претходницом једне немачке колоне која је из Јагодине кренула према Крагујевцу. Ватрогасци су били изненађени, али су се брзо снадрили и отворили ватру. Читава колона, којасе састојала од једног ојачаног оклопног пука, била је заустављена. Четрдесет ватрогасаца, наоружаних само пушкама, задржавало је преко 4 000 немачких војника око 40 минута. И овај пример убедљиво говори да су у народу постојали огромни одбрамбени потенцијали, али никога није било да их покрене.

Ватрогасци Војно-техничког завода обавестили су грађане Крагујевца о правом стању ствари, наиме да се не ради о „побуни петоколонаша у Јагодини“, већ да се тамо налазе јаке немачке снаге које се крећу према Крагујевцу. У граду је завладало велико узбуђење. На правцу Јагодина — Крагујевац није било ниједне организоване војне јединице. Разбијени делови Дринске дивизије лутали су од Мораве према Шумадији без икаквог плана. Дедови ових исгих војника су у незадрживом јуришу на брдо Зебрњак изнад Куманова, 1912. године, на терали у бекство команданта турске војске Зеки-пашу. Ништа није било остало од некадашње славе Дринске дивизије. У самом Крагујевцу налазила се Команда војног округа са помоћним јединицама ниских борбених квалитета. У Крагујевцу у то време већина чланова Окружног комитета КПЈ као и чланова Месног комитета није се налазила у граду. Већи број их је био мобилисан, а остали су почетком рата напустили град. У одсутности руководећих људи Партије није било никога другог да организује народни отпор. Радници су спонтано, осећајући непосредну опасност, провалили у магацине оружја и наоружали се. Међутим, командант војног округа је веома хитно интерве-

³⁸ Бошко Ђуричић, правник, погинуо 1942. године у селу Уријама код Доњег Вакуфа као интендант 3. батаљона (шумадијског) Друге пролетерске бригаде.

нисао са војском и жандармеријом и поново разоружао раднихе. Овај узорни бирократа плашио се да испразни магацине и народу подели оружје објашњавајући то страхом од анархије. Међутим, шефови магацина рекли су праву истину. Они су били задужени оружјем и нису хтели да га било коме дају без уобичајеног раздужења. Плашили су се за сопствену кожу. У таквим околностима Немци су ушли у Крагујевац — колевку модерног пролетаријата Србије, град Црвеног барјака — без отпора. Ту и тамо, групице војника отвориле су краткотрајну ватру. Грађани Крагујевца који су 27. марта одлучно рекли „НЕ“ Тројном пакту сада су били немоћни.

Јаче снаге немачке 11. оклопне дивизије нашле су се пред подне 10. априла у ширем рејону Лапова. Њихов задатак је био да овладају простором Лапово — Марковац — Плана, а затим да наставе напредовање према Тополи и даље према Београду. Мање снаге су упућене према Крагујевцу ради обезбеђења и садејства са колоном која је наступала од Јагодине према Крагујевцу. Међутим, овде Немцима није кшло сасвим глатко. На овом простору су се нашли 26. и 18. пук Дунавске дивизије. Двадесет шести пук је био у Великој Плани, где се налазило и командно место 6. армије. Десетог априла, у току највеће борбе, у Плану је стигао возом 55. пук Унске дивизије који је био упућен у Крушевац, а у складу са првим задатком дивизије (ојачање 5. армије). Немци су композицију воза дочекали топовима и тенковима, али се пук ипак искрцао и заједно са 26. пуком прихватио борбу. Осамнаести пук је још био на маршу, али је његов 1. батаљон са инжењеријском четом већ био стигао у Марковац и посео положај. Ова три пука пружила су агресору релативно јак отпор. Испред Марковца једна чета из Првог батаљона 18. пука херојски се борила. На утврђеним положајима сачекала је немачке тенкове ручним бомбама и зауставила њихово напредовање. Том приликом су два тенка уништена, а неколико оштећено. Немци су предузели неколико безуспешних напада и изгубили још три тенка. Чак и када је отпор других јединица био сломен, а штаб пука заробљен, ова чета је продужила да се бори. Немци су били принуђени да ангажују и авијацију и употребе бацаче пламена. Чета је претрпела тешке губитке. Погинуо је и њен командир. Немци су још наишли на јачи отпор код Лапова, Старог Села, Кнића и Бара, где се истакао 1. батаљон 45. пешадијског пука. Ово је знатно успоравало напредовање 11. оклопне дивизије, тако да она није извршила свој дневни борбени задатак, па је била принуђена да обустави наћна дејства. Њен командант се плашио заседа.

Касно у ноћи између 10. и 11. априла Врховна команда је издала директиву бр. 120 којом се предвиђало повлачење свих снага на линију ушће Бојане — Метохија — Косовска Митровица — Копаоник — Крагујевац — Београд — Сава до ушћа Уне и река Уна. То је била још једна илузија о даљем вођењу рата. Командант 6. армије наредио је предислокацију Сремске дивизије (командант дивизијски генерал Јован К. Антић) у рејон Младеновац — Аранђеловац — Топола, у својству армијске резерве. Увече 10. априла предњи делови ове дивизије стигли су у Тополу.

У Шумадији а нарочито на простору Крагујевац — Смедеревска Паланка — Младеновац — Горњи Милановац, 11. априла 1941. године

владао је прави кошмар. Немци су били прешли Мораву и заузели Крагујевац, а Врховна команда је инсистирала да се Крагујевац упорно брани. Генерал Живковић није располагао снагама којима би у противнападу повратио Крагујевац, па је наредио да се све јединице које су се налазиле под његовом командом повуку на линију: Космај — Опленад — Рудник — Чачак — планина Јелнца. Живковић је желео да главне снаге 6. армије прикупи на простору Топола — Лазаревац — Рудник. Према његовом усменом наређењу, не прецизирајући правце повлачења и нове рејоне одбране, команданти Сремске, Унске, Дунавске и 3. кошичке дивизије упутили су се у Тополу. У Тополу се упутио и 2. батаљон борних кола, а ускоро за њим истом комуникацијом и тешки артиљеријски пук који се налазио у близини Младеновца.

Сви путеви у овом делу Шумадије били су закрчени војском. Јединице су се кретале у разним правцима, колоне се укрштале, владао је прави хаос. Делови Сремске дивизије били су прошли Тополу и стигли до Овсишта. Тамо су се налазили делови Унске дивизије који су претходног дана били упућени према Крагујевцу. Јединице 3. кошичке и Дунавске дивизије прелазиле су кроз распоред Унске и Сремске дивизије, а између Тополе и Шаторње налазили су се позадински делови Церске дивизије. У Тополи, заправо на Опленцу, налазила се једна митраљеска чета из Дунавске дивизије која је добила задатак да штити командно место 6. армије. Четом је командовао резервни капетан I класе Миодраг Милошевић. Милошевићу је била потчињена и једна противоклопна батерија 47 мм из 3. кошичке дивизије, такође намењена за одбрану командног места 6. армије. У селу Тополи налазила се једна чета везе, чета инжењерије и једна санитетска чета. Кроз Тополу су пролазили многи војници који су били изгубили своје јединице. Они су проглашавани дезертерима и хапшени. Импровизовани затвор у згради среског начелства био је препун. Међу војницима су кружиле разне гласине. Једни су тврдили да су југословенске трупе продрле до Софије и Тиране, други опет да ће убрзо бити потписано примирје, да су Енглези спалили Берлин авионима и слично.

Топола је 11. априла осванула у магли. Падала је киша са суснежицом, кафане су биле пуне официра. На комуникацији од села Крћевца према Тополи, са челом код болнице, налазио се 2. батаљон борних кола. Противоклопна батерија 3. кошичке дивизије била је посела положај изнад раскрснице путева који воде према Наталинцима и Крагујевцу. У Загорицу је био стигао тешки артиљеријски пук и посео положај.

Око 10 часова у кафани „Прандовић“ било се окупило мноштво виших официра међу којима и пет генерала, четири команданта дивизија и командант 6. армије. Пили су врућу ракију коју им је предузимљиви кафеџија обилато служио и покушавали да размрсе крајње неизвесну ситуацију. Изношени су разни предлози и мишљења.

Око 11 часова дилема више није било. Од села Чумића чула се митраљеска паљба. У почетку слабија, па све јача, док није прерасла у огните крклање. У Тополи је завладала пометња. Прво су се пронеле гласине да су Немци спустили у Чумић ваздушни десант, као што су два дана раније учинили у Грузи, и да га сада наши уништавају. Командант Сремске дивизије био је тачно информисан преко својих пот-

чињених. На комунтсацији Топола — Крагујевац код места званог Светиња (западно од села Чумића) један његов батал>он, који се налазио у претходници, сукобио се са немачком оклопном колоном која је наступала од Крагујевца. Убрзо затим чула се пал>ба и са правца Наталинци — Топола. Дивизијски генерал Јова Антић, командант Сремске дивизије, наредио је да се на делу комуникације између села Божурње и Овсишта организује заседа Немцима и спречи њихов брз продор у Тополу. Два батаљона Сремаца дочекали су немачку тенковску колону пушчаном и митраљеском ватром. Биле су формиране и бомбашке групе које су постављене непосредно уз комуникацију и бацале на тенкове ручне бомбе. Испред моста на Јасеници (ксточно од Опленца) направљена је на путу барикада од камена. Један дивизион дивизијске артшверије тукао је комуникацију испред места заседе. Прецизна ватра била је отежана због магле, кише и снега. Тако је дошло до жестоке паљбе с обе стране. Немци су гађали из тенковских топова и митрал>еза по околним брдима. Долина Јасенице је стравично хучала. До-бијао се утисак да из тог пакла нико жив неће изаћи. Међутим, губитака је било мало. Гађало се „у маглу“ у буквалном смислу. Али, да би савладали заседу, Немцима су била потребна пуна четири часа. Тек када су са једном четом извршили инфилтрадију на Опленца и када је на Опленцу дошло до борбе, а претходница колоне која је наступала од Наталинаца избила на брдо Бокању изнад села Жабара, батал>они Сремаца су напустили заседу и нестали у магли.

Код Наталинаца, један ескадрон из 3. коњичке дивизије који је иначе био гарнизониран у Смедеревској Паланци, а сада прикупљен код Наталинаца, (на брду Павловац), извршио је напад на претходницу немачке колоне која је од Марковца преко Раче наступала према Тополи. Немци су били у првом моменту збуњени. Неколико њихових војника је убијено и рањено, а коњаници су спалили неколико извиђачких возила. Али, убрзо су у борбу ступили тенкови. Коњица је претрпела тешке губитке и одступила у неред. После тога, борба је престала. Једино је један дивизион тешке артшверије из Загорице продужавао да туче комуникацију која од Наталинаца води према Тополи.

Командант Сремске дивизије залагао се за упорну одбрану Опленца и Тополе. Патетично је узвикивао да је Опленца „светилиште отаџбине“. Њему се придружио и командант Унске дивизије, дивизијски генерал Гавра Маринковић. Њих двојица су на брзину сачинили и некакав план одбране. Командант Дунавске дивизије, дивизијски генерал Петар Љубичић, сматрао је да нема времена за организацију упорне одбране Опленца. Предложио је да се све четири дивизије повуку на леву обалу речице Каменице, да на њој организују одбрану, а у току наредне ноћи да изврше противудар и униште немачке снаге у ширем рејону Тополе. Њему се придружио и командант 3. коњичке дивизије, дивизијски генерал Жарко П. Мајсторовић. Командант 6. армије, генерал Живковић, прихватио је овај предлог и одобрио повлачење на линију Космај — Венчац — Рудник, али „у готовости за прелазак у противнапад.“ Тако је, уместо одсудне одбране настављено повлачење на запад и то још убрзаније. Извршење противнапада била је само још једна илузија генерала Живковића. Са друге стране, командант немачке Прве оклопне групе, генерал фон Клајст заједно са ко-

мандантом 14. оклопног корпуса генерал-лајтнантом Густавом фон Витерхајмом, кретао се за 11. оклопном дивизијом која се била знатно одвојила од осталих снага 14. корпуса као и Прве оклопне групе у целини. Пред вече, 10. априла, на Велихој Морави нашла се само 11. оклопна дивизија. Она је према Крушевцу упутила делове за обезбеђење, а по заузимању Крагујевца, према Краљеву, Горњем Милановцу и Плани. Главне снаге су усмерене ка Тополи, и то у две колоне — од Плана преко Раче и од Крагујевца преко Чумића. Остале дивизије Прве оклопне групе налазиле су се на простору Ртањ — Озрен — Бованска клисура, држећи у окружењу Тимочку и Крајинску дивизију и Калнски одред из 5. армије југословенске војске. У окруженим јединицама настало је расуло. Десетог априла до краја дана престао је сваки отпор. Командант једног пука Тимочке дивизије, који је претходног дана уништио немачку претходницу у Бованској клисури, није могао да прихвати срамну капитулацију. Постројио је цео пук, одржао војницима и официрима опроштајни говор, ослободио их заклетве, а онда извршио самоубиство наочиглед свих.

Девета оклопна дивизија, која је из Македоније продрла на Косово, са главнином се налазила у Косовској Митровици и Приштини, а само један истурени одред био је у покрету — долином Ибра, према Рашкој. Дакле, 11. априла, у Шумадију је са истока продирао само 11. немачка оклопна дивизија, и то на широком фронту, у више колоне. Њена зона наступања износила је око 100 км. Али, охоли фон Клајст, не обзирајући се на то што су пред 11. оклопном дивизијом стајали делови двеју југословенских армија, наредио је команданту ове дивизије да што је могуће брже напредује према Београду. Желео је да његове снаге прве продру у главни град Југославије, мада му такав задатак на почетку операције није био постављен. Тако је овај, један од најистакнутијих немачких команданата оклопних јединица, одлучио да са 180 тенкова и 12 000 војника овлада централном Србијом и главним градом Југославије.

Борба за Тополу отпочела је око подне 11. априла. До тог времена штаб 6. армије и штабови Унске, Сремске и Дунавске дивизије који су се налазили у Тополи, повукли су се према Аранђеловцу. На Опленцу је остала мешовита тактичка група састављена од једне митраљеске чете и противоклопне батерије. Команду над овим јединицама обједињавао је резервни калетан I класе Миодраг Милошевић.³⁷ Код болнице се налазило чело 2. батаљона борбених кола којим је командовао коњички мајор Душан Радовић.³⁸ Овај батаљон, који се налазио у саставу резерве Врховне команде на концентрацијској просторији јужно од Младеновца, стављен је дан раније под команду команданта 6. армије. Батаљон је добио задатак да изврши марш према Крагујевцу и да се прикупи у селу Лужницама. Тако се догодило да је батаљон освануо у Тополи. Због измењене ситуације мајор Радовић је зауставио колону покушавајући да ухвати везу са командом 6. армије, а кад није успео, остао је у недоумици шта даље да предузме.

³⁷ Миодраг Милошевић, професор математике IX мушке гимназије у Београду, рођен у селу Весиљу код Књажевца 1897. године.

³⁸ Душан Радовић, активни коњички мајор, раније на служби у Коњичкој гарди, рођен у Краљеву 1904. године.

Око 12 часова једна немачка извиђачка група, крећући се пешке, под заштитом магле, продрла је на Опленца. Капетан Милошевић је очекивао напад Немаца комуникацијом, па је обе јединице распоредио на североисточним падинама Опленца. На југоисточној страни Опленца имао је само један вод. Немци су овај вод изненадили и натерали га у бекство. Тако се догодило да је немачка извиђачка група брзо овладава врхом Опленца и наставила напредовање северним падинама ка центру Тополе, односно нашла се у позадини Милошевићеве чете и ПО батерије. Милошевић је био храбар, сналажљив и одлучан официр. Оваква ситуација га није збунила. Прикупио је своје људе и предузео енергичан противнапад. У жестоком сукобу, у блиској борби прса у прса, немачка извиђачка група је разбијена и натерана у бекство. Седам немачких војника и један потпоручник су погинули. Али, у овом окршају погинуо је и капетан Милошевић. С њим су још погинули: поднаредник Петар Грегоријевић из Новог Сада, војници Ђорђе Угреновић из Јарменоваца, Јанко Мркић из Забрђа и Јован Бијелић, цивил из Босанског Петровца, који се био прикључио Милошевићевој чети као добровољац.

Када је отпочела борба на Опленцу, мајор Радовић је издао свом батаљону наређење да се припреми за борбу. Сам је ушао у четни тенк, и кренуо комуникацијом за Крагујевац тежећи да заузме повољнији положај. Испред себе је истурио извиђачко одељење које је предводио један поднаредник, Словенац. За то време и немачка моторизована претходница наставила је покрет комуникацијом. Западније од раскрснице путева источно од Тополе сукобиле су се претходнице 11. немачке оклопне дивизије и Радовићев батаљон. Поднаредник, вођа извиђачке групе, на време је открио Немце, и развио своје одељење за борбу. Сачекао је да му се немачка патрола на мотоциклима што више приближи и уништио је прецизном ватром. Немачка претходница се зауставила и предузела систематски напад. Заправо, она је митраљеском ватром и ватром топова и са северних падина Опленца била присиљена да се заустави. Тако је поново дошло до жестоке паљбе. Нарочито је интензивно дејствовало одељење поднаредника Словенца. На инсистирање команданта немачке 11. оклопне дивизије, а вероватно и самог Клајста, да се покрет продужи по сваку цену, командант немачке претходнице наредио је својим челним тенковима да продуже напад. Извиђачко одељење Радовићевог батаљона се повукло и два немачка тенка брзо су се нашла пред Радовићевим тенком. Радовић је, лично нишанећи, топом свога тенка са свега неколико граната уништио оба немачка тенка. Немачка колона поново је стала. Изненадним обртом ситуације, ненавикнут да трпи поразе, командант немачке претходнице са својим оклопним аутомобилом избио је на чело колоне и стигао до уништених тенкова, вероватно с намером да личним примером покаже како треба ићи напред по сваку цену. За њим је одмах кренула група тенкова са јачим топом. Радовић је хладнокрвно нишанио на немачка оклопна командна кола. Једном гранатом кола су уништена и захваћена пламеном. Командант немачке претходнице је погинуо. Али, одмах затим неколико немачких тенкова отворило је ватру на Радовићев тенк. Радовић је успео да искочи из запаљеног тенка, али су га

дочекали митраљески рафали. Тако је погинуо овај храбри мајор. Ово је био и крај отпора у Тополи.

После погибије свог команданта, баталон се повукао према Крћевцу, а Немци су наставили покрет комуникацијом за Младеновац. Према Аранђеловцу и Шаторњи упутили су само обезбеђења која су заузела положаје на непосредним прилазима Тополи. Клајст је наредио да 11. оклопна дивизија заноћи у рејону Тополе. Био је изненађен појавом југословенских тенкова. Пред вече 11. априла претходница 9. оклопне немачке дивизије стигла је са Косова у долину Западне Мораве, а делови 294. пешадијске дивизије избили су на Велику Мораву.³⁹

Дванаестог априла, у свитање, фон Клајст је упутио 11. оклопну дивизију према Београду. Југословенска краљевска војска налазила се у агонији. Врховна команда, која се тада налазила на Палама код Сарајева, упутила је једну делегацију са генералом Бодијем на челу да ступи с Немцима у преговоре ради склапања „часног мира“.

Испред три југословенске дивизије комуникацијом Топола — Младеновац дефиловала је немачка 11. оклопна дивизија. Командант Унске дивизије, коме је командант 6. армље био поверио руковођење противударом на Тополу, није извршио наређење. Ноћ је била лоша, а средства везе нису функционисала. Веома је било тешко прикупити јединице и поставити им задатак. Дошла је и зора, а припреме за противнапад нису биле завршене. Тако се одустало од замишљеног подухвата, који је у Прандовића кафани, уз топлу фуруну и чаше вруће ракије, изгледао лако остварљив. Генерал Живковић је наредио даље повлачење на линију Букуља — Рудник.

На улазу у Младеновац, код бање Селтерс, 12. априла око седам часова, претходница 11. оклопне дивизије наишла је на добро организовану ватру једне батерије 47 мм из самосталног противоклопног дивизиона који се налазио у резерви Врховне команде. Како од Тополе до Младеновца није било отпора, немачка претходница је била потпуно изненађена. За свега десетак минута батерија је уништила седам тенкова. Положај батерије заузет је пешадијом, али се због тога дивизија задржала испред Младеновца више од два часа.

Најјачи и последњи отпор Клајстовој оклопној групи пружио је 57. пешадијски пук на брду Ковиони изнад Раље. То су заправо они чувени из првог светског рата раљски положаји на којима је српска војска зауставила надирање Аустријанаца, а затим их натерала у бекство. Сада је 57. пешадијеки пук са деловима 2. гардијске бригаде и још неким јединицама које су му се прикључиле дочекао 11. немачку дивизију снажном и веома организованом ватром. Око комуникације, војници су дочекали тенкове ручним бомбама. Тако се развила жестока, драматична и неравноправна борба. Клајст је инсистирао да се настави енергично напредовање по сваку цену. Немачки тенкисти су јуришали безобзирно на положаје војника 57. пука и газили их гусеницама, али су их други сачекивали бомбама и заустављали, кидали су им гусенице.

" Према материјалима Војно-историјског института (изјава генерала Бодија) у Краљево је стигла 10. моторизована дивизија, што није тачно. Таква немачка дивизија уопште није учествовала у Балканској кампањи.

Тако су присиљавали немачке тенкисте да се боре као пешаци. И поред сталног инсистирања немачких генерала — од команданта дивизије, команданта корпуса, Клајста па и самог маршала Листа, команданта 12. армије, напад Немаца на Ковиону је био заустављен. Командант 11. оклопне дивизије био је присиљен да развије све пукове у борбени поредак, а такође и артиљерију. Позвана је у помоћ и авијација. Борба је трајала од подне 12. априла до касно у ноћ. Без обзира на бројну и вишеструку надмоћност и јаку ватру артиљерије и авијације, војници 57. пука су одолели немачким јуришима који су се понављали један за другим. Пук је трпео тешке губитке, али је држао Ковиону. Кад је пао мрак, Немци су обуставили напад. Старешине 57. пука и осталих јединица, пошто су дознали шта се у току ноћи догодило у Београду, распустили су војску. Један командант батаљона извршио је самоубиство пред стројем. Немци су претрпели знатне губитке. Фон Клајст је могао да крене у Београд тек сутрадан — 13. априла. Кретао се веома опрезно, али сада више није било разлога за журбу. У Београду су се већ налазиле јединице 41. корпуса. Жртве на Ковиони биле су узалудне, али тај сусрети отпор војника и старешина (претежно нижих) показао је праву снагу народа. Да су и сви остали пукови кроз чије је редове продефиловала 11. оклопна дивизија од Цариграда до Рад^е следили пример 57. пука, цела немачка Прва оклопна група би се истопила на том лугом путу.

Дванаестог априла у 16,40 часова, док се на Ковиони водила жестока борба, немачки капетан (хауптштурмфирер) Клинеберг из 55. дивизије „Рајх“, која је из Румуније продрла до Панчева, упао је у Београд са свега девет извиђача. Њему се одмах предало 1 000 војника београдског гарнизона, а у 18,45 часова отпочела је формална предаја града. Није више било оних бранилаца избрисаних из спискова Врховне команде и мајора Гавриловића. Неко је са прозора зграде устрелио снајпером немачког мајора из 41. корпуса. То је била једина немачка жртва у освајању југословенске престонице.

Четрнаестог априла, председник владе генерал Душан Симић ослободио се дужности начелника главног генералштаба и ту дужност поверио армијском генералу Данилу Калафатовићу, који је убрзао припреме за капитулацију краљевске војске.⁴⁰

Осамнаестог априла у 12,00 часова у згради чехословачке амбасаде у Београду, представници југословенске Врховне команде и владе потписали су пред немачким генерал-пуковником Максимилијаном Вајксом, командантом 2. армије, безусловну капитулацију југословенске војске. Немци су заробили 344 162 војника и официра.

У вртлогу априлског рата нашао се и Милан Благојевић, металски радник, шпански борац и поручник ИГпанске републиканске армије, бу-

Генерал Боди, опуномоћеник југословенске Врховне команде, 15. априла стигао је у Краљ^{ево} и ступио у преговоре о примирју са командантом немачке 9. оклопне дивизије, генерал-мајором Еберхардом.

дући командант Првог шумадијског партизанског одреда.⁴¹ Благојевић је имао ратни распоред у чети противавионских митраљеза која се налазила у Чоки. У јесен 1940. године био је позван на вежбу. Чета је била добила нове митраљезе „брета“ који су били увезени из Италије. Нико у чети није познавао ово ново наоружање. Командир је држао начелно предавање о техничко-тактичним могућностима овог новог наоружања, али га се није дотицао. По завршетку часа Милан је гтришао једном митраљезу и веома брзо га расклопио на саставне делове. Командир је био запаљен: „Шта то уради, бре, ко ће то сад да састави!“ — питао се. Милан је исто тако брзо саставио митраљез, као што га је и раставио. Оружје му је било добро познато из Шпаније, запленивали су га од фалангиста, а он је иначе био стручњак за тешко пешадијско наоружање. Командир је од тада респектовао Милана. Када је за Миланом стигао и полицијски досије, у коме је стајало да је он комуниста, да је ратовао у Шпанији и да је официр Републиканске армије, те као такав „непоуздан елемент“, командир — капетан I класе није променио став према Милану. Заправо, сада га је сматрао равним себи. Заложиво се да му не мењају ратни распоред. Заправо, осећао је потребу да Милан остане у његовој чети. Догодило се да су Милана пронашли 28. марта 1941. у Врљачкој Бањи где се налазио на рехабилитацији после операције слепог црева и уручили му позив да се јави у јединицу. Тако се он поново нашао у Чоки у својој митраљеској чети. По овлашћењу командира он је одмах по доласку извршио технички преглед наоружања, а затим изабрао ватрене положаје сваком митралџезу и давао нишанцијама инструкције како да дејствују. Како још није био добио униформу, водни официри су се бунили што се „некакав цвил“ меша у њихов посао. Командир их је умиривао. Шестог априла, када је неколико авиона напало његову јединицу, митраљези су врло успешно дејствовали захваљујућл добром раду нишанција које је Милан обучио, а он је брзо отклањао застоје. Једанаестог априла, када је немачки корпус са територије Румуније извршио продор у Банат, Миланова митраљеска чета нашла се у саставу Банатског одреда 6. армије који

⁴¹ Милан Благојевић рођен је 14. октобра 1905. године у Наталинцима. Отац Марко имао је опанчарску радњу, а мајка Полексија била је домаћица. Потпала је из угледне шумадијске породице Миловановића од којих је Милован Миловановић звани „Балашко“. рођени брат Полексијиног деде, био председник ерпске владе. Милан је рано остао без оца, радња је пропала па је остао са мајком на 30 ари земље. Био је одличан ђак у школи, Наталинчани су га из милоште звали „Миле Полексин“. Милан је почео да учи браварски занат у Наталинцима код бравара Драгослава Вукића. а затим је прешао код ковача Жике Николића, званог „Чора“. Интересовала га је израда украсних предмета од кованог гвожђа. Већ 1920. године у Наталинцима је формирана основна организација КПЈ. Милану је тада било свега 15 година, али је већ био загрејан идејама октобарске револуције. Читао је много. Комунисти су га запазили. За време првих посланичких избора у тек створеној Југославији Милан је лепио по зидовима плакате са позивом грађанима да гласају за комунисте. Занат је завршио у Смедереву. у познатој радионици „Металор“. Као млади радник активно је учествовао у борби за права радничке класе. Запажен је као млади активиста и бескомпромисан борац, па је 1928. године примљен у чланство КП Југославије. Имао је тада 23 године. Преласком у Београд његова револуционарна активност се појачала. Године 1929. полиција га је ухапсила као комунисту. Године 1935. Партија га је упутила у Москву на школовање. По завршетку школе отишао је у Шпанију, а није ни видео своју породицу.

је бранио правац Вршац — Панчево. Командир митраљеске чете користио је Милана као свог стручног саветника па је и употребио чету према његовим инструкцијама. Митраљези су постављени тако да могу да дејствује како по авионима тако и по земаљским циљевима. Код Банатског Новог Села, митраљеска чета је дејствовала по немачким оклопним аутомобилима, зауставила њихово напредовање и омогућила извлачење Гардијске коњичке бригаде. Када су Немци избили на Дунав и када је у Банатском одреду настало расуло, Милан је предлагао командире чете да остану у Делиблатској пешчари и да наставе герилско ратовање. Ипак је дошло до поделе чете, део се разишао, а део је пошао са командиром и Миланом. Код Ковина је дошло до блиске борбе са надмоћнијом јединицом Немаца. Претило је заробљавање. Милан је у униформи и са пиштољем препливао Дунав и дошао у Београд.

Оружана сила у чије редове је требало да се по ратном плану сврста 1,7 милиона војника од којих 1,2 милиона млађих од 41 године, престала је да постоји. Евидентирана су 344 162 заробљена војника и официра. Око 500 хиљада војника се разбежало, бацајући или скривајући своје оружје. Десетине хиљада пушака и пушкомитраљеза сакривених у априлском рату нашли су се у рукама бораца Народноослободилачке војске. Више од половине обвезника кралевске војске није позвано или није стигло у своје јединице, па нису ни добили оружје, иначе би се у рукама народа нашло више овог оружја. Бахата војска Вермахта већ је била свикла да олако осваја земље Европе. Промарширала је кроз Југославију на сличан начин као и кроз друге земље. Али тамо, где би им се пружио мало јачи отпор, надменост фашиста би брзо спласнула, постајали су опрезни и неодлучни. Да су старешине југословенске краљевске војске биле смелије и одлучније и са оно војске што је било активирано, могли су да нанесу освајачу тешке губитке, а рат би трајао знатно дуже. Сумирајући резултате седмодневне операције своје Прве оклопне групе, генерал-пуковник Едвард фон Клајст, могао је да констатује да је за то време извршио продор на дубину од 350 км напредујући дневно око 50 км у просеку, да је овладао простором на коме живи преко четири милиона становника, да је заробио 100 хиљада војника и официра Краљевне Југославије, а да је изгубио свега 300 својих војника од којих 70 мртвих, и двадесетак тенкова и оклопних аутомобила.⁴²

ОКУПАЦИЈА

Фон Клајстова Прва оклопна група протутњала је кроз Шумадију попут вихора. Клајст је у Шумадији провео само једну ноћ, и то на Опленцу, у летњој резиденцији последњих Карађорђевића. Када је стигао у Тополу, био се већ спустио мрак. У краљевој вили на Опленду поднет му је опширан извештај о догађајима тога дана. Генерал је изразио дивљење подвизима мајора Радовића, капетана Милошевића и

⁴¹ Немци су у рату против Југославије, који је трајао 12 дана, изгубили 558 војника, од којих 151 погинулих. У заробљенштво су одвели 254000 војника и официра, а остали заробљеници су пуштени (*The German Campaigns in the Balkan's, Spring 1941.*).

шихових војника који су се храбро борили. Наредио је да се свечано сахране, уз све почасте које се дају немачким официрима и војницима.

Дванаестог априла кренуо је за Београд а онда даље — преко Мађарске и Чешке у Пољску. За њега није могло бити одмора. Заједно са осталим, већ прослављеним у пољској и француској кампањи, командантима оклопних јединица Гудеријаном, Хотом и Хепнером, био је предвиђен да крене у нов поход на Исток — у остварење Хитлеровог грандиозног плана „Барбароса“. За успостављање привременог окупационог система у ужој Србији оставио је свој 11. пешадијски корпус под командом генерал-лајтнанта Јоакима фон Коцфлајша кога је ојачао 4. брдском и 294. пешадијском дивизијом. Већ 12. априла увече стигао је са Мораве један баталон из састава 294. пешадијске дивизије који је сменио заштитницу 11. оклопне дивизије. Овај батаљон је имао задатак да успостави власт и у Аранђеловцу и Лазаревцу. Један други батаљон из исте дивизије запосео је Смедеревску Паланку и Младеновац. Четврта брдска дивизија упутила је убрзаним маршем део својих снага у западну Србију. Оне су уз пут запоселе Горњи Милановац, а затим Ваљево и остале градове Подриња и Мачве.

Тринаестог априла у ИГумадији се више није пуцало. Народ је био збуњен и огорчен брзом капитулацијом краљевске војске. По селима су још лутале групе војника и официра с оружјем и без њега, тражећи начин да се докопају својих домова и избегну заробљавање. Шумадијске жене и старци обасипали су погрдама и једне и друге, а офицере више, оптужујући их да су кукавице и „бабетине, а не војници“. Необријани, без оружја и са раскопчаним шињелима, официри су ходали или јахали погнуте главе, избегавајући разговор. Сеоске страже су се разбежале. Дан раније оне су хватале и хапсиле војнике који су појединачно бежали из Крагујевца и Тополе тврдећи да су тамо стигли Немци. Неки ту жалосну истину замало што главом нису платили. Старешине сеоских стража су их проглашавале дезертерима и петоклонашима, мало је недостајало па да их стрељају. Сада су војници из Унске и Сремске дивизије напуштали штале и подруме у које су били притворени. Били су збуњени и они који су их хапсили. Немачки батаљон стациониран у Тополи са делом снага посео је 13. априла Аранђеловац и Лазаревац. Према Руднику је кренуло неколико возила са војницима, али од брда Прокоп изнад села Винче даље нису ишли. Тек од 15. априла на просторију Крагујевац—Паланка—Младеновац—Аранђеловац—Топола почеле су да пристижу главне снаге 294. пешадијске дивизије, а 24. априла на Опленца је стигао и командант ове дивизије генерал-мајор Егелзер, где је распоредио своје командно место. Скоро у исто време у Краљево је стигао и штаб 4. брдске дивизије, а команда 11. корпуса са штабом 60. моторизоване дивизије задржала се у Нишу. Овакво стање било је све до краја маја. За то време Немци су ретко напуштали гарнизоне. Кроз нека села су прошле мање јединице — најчешће јачине вода. Оне би обично певајући промарширале путем. Нису се задржавале нити свраћале у куће. Са Опленца би у поподневним часовима трештала музика, чула се и песма — војничке корачнице. Слично је било тл у осталим гарнизонима.

Окупатор је примењивао тактику „смиривања духова". Тежио је да народ постепено привикава на своје присуство, да се помири са судбином.

У тим првим данима окупације народ Шумадије била је притисла права мора. О великом броју младих људи одведених у заробљеништво ништа се није знало. Због неизвесности њихове судбине у многим домовима владала је туга. Умукла је песма. Људи су се ретко састајали. Нису имали ништа да кажу једни другима. Жене су престале да одлазе на пијаце — своја омиљена састајалишта. Школе су биле распуштене. Окупатор није пропустио прилику да упозори становнике Шумадије на „ред и мир". На јавним зградама појавиле су се плакате којима се позива становништво на лојалан однос према немачкој војсци, захтева се предаја оружја, укључујући и ловачко, и пријава војних лица. Добошари би пијачним даном ударили у добоше, скупљали народ и читали му наредбе сличне садржине.

Група немачких војника зауставила се пред среском кућом у Тополи. Оборили су металну таблу са натписом и грбом. Двоглави бели орао краљевине плеснуо је жалосно у бару пред вратима. На згради се убрзо залепршала немачка застава. Киша ју је немилице квасила и она се све мање лепршала док се коначно није отпустила низ копље. Велики црни кукасти крст млитаво се клатио.

Немци су учвршћивали своју власт брзо и енергично, али су настојали да буду „тактични и не вређају национални понос људи", како је саветовао новоприспели цивилни комесар за Србију Турнер, кога су сматрали добрим познаваоцем прилика у Србији. Крајскокомандантима је дато специјално упутство према коме је требало евидентирати све Јевреје и обележити их жутим тракама. Такође је требало открити све комунисте и њихове симпатизере и будно пратити њихову делатност. Према овом упутству забрањивало се прибегавање масовним хапшењима. Препоручено је да хапшења политичке природе врше искључиво органи старе домаће полиције, коју треба активирати. Све непосредне контакте с народом требало је одржавати преко цивилних власти, које су и раније постојале и које је такође требало активирати. Окупаторске трупе могле су бити употребљене само ако се ради о изразитој антинемачкој делатности, саботажама, атентатима и побунама. Тако су Немци убрзо покренули расклиматани и делимично зарђали апарат срушене државе. Прво што су предузеле окупатарске власти било је: прикушавање оружја и спровођење обавезног откупа хране за немачку војску.

Команданти места у Тополи, Аранђеловцу, Лазаревцу, Горњем Милановцу и Паланци имали су под својом командом по једну комбиновану чету војске специјално намењене за полицијску службу, односно за обезбеђење функционисања окупаторске власти. Десетине огласа и опомена биле су излепљене на телефонским стубовима, по ходницима огаитинских и среских зграда, по кафанама и другим местима. Сви они су почињали претећим тоном „С р б и !" ... „С р б и !" ... „С р б и !" Србима је давано до знања да су окупирани и да морају то да схвате. Опомињали су их да предају целокупно наоружање, да поштују окупаторску војску, **jeD** ће у супротном следити оштре казне, а за убиство немачког војника биће стрељано сто Срба. Позивали су их да на време удовољавају захтевима власти.

Немци су забранили све скупове сем оних на пијацама, па су оне постале главно збориште људи из околних села. Људи су са по-дозрењем гледали на Немце и избегавали да им се приближе.

Народ није хтео да прихвати окупацију. Људи су осећали да је све то произашло брзо и неприродно, да рат није још завршен, да предстоји обрачун. Тиме се једино може објаснити што су људи куповали оружје и муницију, бомбе, шаторска крила и униформе. Нису се обазирали на огласе окупатора за предају оружја и то „најдаље до првог маја“ а да ће после свако код кога се нађе оружје бити кажњен смрћу. Предаване су обично ловачке пушке, пошто су њихови власници били регистровани код среских власти. Али, зато је много оружја у Винчи, Бањи, Доросави, Копларима и другим селима било сакривено. На овом подручју сакривено је тада око 30 пушкоми-траљеза и преко 500 пушака.⁴³

Народ је ћутао, али било је очигледно да не признаје капитулацију, да се припрема за коначни обрачун са окупатором, а и са онима који су га довели.

Трговци и зеленаши прилагодили су се окупацији. Трговци су отварали широм своје радње, а зеленаши почели да комбинују како помоћу Немаца да надокнаде оне милионе који су им пропали у банкама услед изненадне окупације. Они су склапали уговоре са немачком војском за испоруку хране, а неки су већ напредовали долазећи у додир са немачким лиферантима који су упућивали своје агенте у ове крајеве ради набавке разних артикала, првенствено прехранбених, који су немачкој војсци били неопходни.

Живот је почео да тече. Људи су се опорављали од удара који је дошао капитулацијом. Прошао је страх и од неизвесности. Привикли су се и на нове окупаторове мере, полицијски час и друго.

Село је мање осећало окупацију. Немачке поатроле су ретко пролазиле кроз села, не задржавајући се. Сељаци нису много обраћали пажњу на полицијски час. Народ се привремено помирио са судбином.

Ратни догађаји су се тако развијали да је све ишло у прилог Немцима. У мају су Ромелове дивизије незадрживо продирале кроз Киренаику опседајући Тобрук. Радио-Лондон је говорио о жестоки-м борбама у Африци и надмоћности Немаца. Ниједне охрабрујуће вести. Политички хоризонти били су мрачни.

Пијачним данима у кафанама су се почели појављивати људи који су настојали да „објасне политичку ситуацију“. Они су још више увеличавали силу Немаца и наговештавали потребу оснивања „српске државе под окриљем моћног Трећег Рајха“. Ово су били Љотићеве емисари, од којих се нарочито истицао адвокат Аца Лазаревић. Он се често виђао у друштву Немаца, а петком (пијачни дан) би се појављивао у некој од аранђеловачких кафана, окупљао сељаке и излагао им своје погледе. Људи му раније нису веровали и он је

⁴³ Податак из архиве ЦК СК Србије, али је само приближно тачан, пошто је у питању мемоарски материјал и не базира се на документима из рата. Горње цифре су узете на основу реконструкције стања скривеног наоружања коју је извршио Мика Милосављевић, члан ОК у почетку устанка. Оружје је скривано углавном самоничијативно, али је постојала и директива Партије да се оружје не предаје.

редовно пропадао на посланичким изборима, али сада су га неки почели сматрати „мудрим и видовитим, јер је предвиђао пропаст Југославије, па можда он зна и ига ће се у будућности догодити“.

У Тополи је сличну мисију обављао пензионисани мајор краљевске војске Живан Милованчевић. Његове војничке амбиције, које нису биле у складу са другим способностима, нису биле задовољене, Хтео је да постане угледна личност. У војвођачкој каријери није имао среће. Надао се да стави ознаке генералштапца — али је све то гтрпало. Он се с тим није мирио. Пред рат је почео да се бави политиком. Тражио је славу на политичком пољу. Војнички закони су забрањивали политику, па је због тога био пензионисан. Одмах по капитулацији повезао се са Костом Пећанцем и почео с њим да сарађује. Милованчевић је био један од руководећих кадрова Пећанчеве будуће војске. Са препоруком „војводе“ наставио се са породицом у свом родном месту Крћевцу и чекао даља наређења. Четвртком је долазио у Тополу да би „потајно“ разговарао са људима. Говорио им је да се негде тамо на Јастрепцу скупља „огромна четничка војска коју води Пећанац, и та ће војска стићи овамо и предузети власт од Немаца па се за то треба припремити“.

Појављивали су се и други људи, најчешће по селима. Они нису зазирали да пијачним данима дођу и у варош. Били су врло обазриви при избору саговорника и неповерљиви према непознатима. Немачки „нови поредак“ називали су крвавим фашизмом, гробницом слободе и демократије и најцрњом диктатуром коју је човечанство запамтило. Њихови разговори су се обично завршавали речима: „Народ није капитулирао, народ се мора борити за своју слободу, да спере срамоту са својих слободарских традиција.“ ЈБуде су саветовали да не предају оружје и не испуњавају захтеве Немаца, да избегавају кулуке и остало.

Нарочито су се истицали чланови будућег Окружног партијског повереништва, као и неки секретари ћелија КПЈ који су постали познати у овом крају. Било је и других који су долазили из Крагујевца и Београда. За њихова имена сазнало се тек касније. Народ је пажљиво слушао ове људе који су му причали да са Немцима треба ратовати, да не треба признати капитулацију. У њима је видео васкрсење свога херојског и слободарског духа који је брзом и нечасном капитулацијом био негде дубоко закопан.

У мају и почетком јуна Шумадија је поново живнула. Њени људи, који никад нису били равнодушни према политичким збивањима, коначно су се опоравили од моралне кризе коју је донела капитулација. Почели су ведрије да гледају на будућност, иако још није било ничега што би наговештавало пропаст Немаца. Али враћено поверење у сопствене снаге и потреба борбе против Немаца, о којој су им говорили комунисти, отварали су им перспективу. Они су називали лепшу будућност и осећали да се за њу треба борити. Народ је све чешће гтркосои окупатору. Немци су из дана у дан повећавали количину обавезног откупа хране и порезну стопу у натури. У појединим селима цифре обавезног откупа пшенице превазилазиле су целокупну годишњу производњу. Немци су претили тешким казнама ако се план не испуни. Али, људи су ћутали и догонили по коју десетину кила, тек да се каже да су нешто дали.

Ни остали прописи окупатора нису се поштовали. Прописано је било да се приладници оружане немачке силе поздрављају при пролазу скидањем капе. Ретко ко се овога ггридржавао. Омладина, а нарочито средњошколска, често је пркосила. Било је и тежих инцидента. Једног четвртка у Тополи, на пример, два средњошколца су се шетала са својим колегинидама. Појавила се група немачких подофицира који су били на пролазу из Грчке за Источни фронт. Они су одгурнули младића и ухватили девојке да се с њима фотографишу. Један од младића је пришао првом подофициру и рекао му је „неваспитан и простак“ на немачком језику. Подофицир се машио револвера, али је у истом моменту био погођен песницом у вилицу, те се сручио на земљу. Немци су били збуњени. Док су подигли свог друга и сетили се да част подофицира Вермахта заштите револверима, младића и девојака више није било. Успели су да побегну кроз оближње двориште. Настала је пуцњава. Алармирана је месна посадна јединица. Трагали су за нападачима, али узалуд.

Атмосфера у окупираној Шумадији почела је да се мења. Неотало је првобитне смирености и потиштености. Осећали су се знаци пркоса. Поново се чула песма. Немци су осећали да се у народу нешто креће, само још нису могли да сагледају смернице тих кретања. Али осећај сигурности и задовољства их је напуштао. Страх од туђе земље почео се шуњати око њихових логора. Причало се да су око Валаева изгинули неки Немци. Егелзер је појачао будност. На ово га је упозоравао и иггаб корпуса. Његови извепггаји су постајали нешто опижрнији, вишесе нису ограничавали само на излагање бројног стања и стања болесних. У мају су успостављене све жандармеријске станице на територији Шумадије. Немци су повремено правили „пробе“. Пијачним данима су окупљали групе сељака и вршили претрес. Тражили су оружје. Резултата није било. Али неко је у Трудељу пуцао на жандарме. Ко? — Остало је неразјашњено. Немир се увлачио у душу окупатора. Догађаји који ће уздрмати из темеља његов млр били су на помолу.

ПАРТИЈА СТАЈЕ НА ЧЕЛО ПОРОБЉЕНОГ НАРОДА

Окружна руководства Партије окупација није збунила. Од 15. до 25. априла одржани су први састанци на којима је оцењена новонастала ситуација, а затим је расправљано о најпогоднијим методама рада у условима окупације. Неопходно је било успоставити нову евиденцију чланова КПЈ, пошто је извешан број чланова отеран у заробљеништво, или им се није знала судбина. Било је података да су се неки чланови Партије уплашили окупације па избегавају контакте и не прихватају задатке. Са њима је било потребно обавити разговор и утврдити да ли се на њих може убудуће рачунати. На овим састанцима је наглашено да Комунистичка партија Југославије не признаје капитулацију, а самим тим не признаје ни власт окупатора. Одлучено је да се крене у народ и да се објасни став комуниста. Отуда је људима требало препоручити да не предају оружје окупатору, већ да га скривају и чувају, јер рат није завршен. Одлучено је да чланови окружних руководства одмах крену на терен у обилазак основних партијских

организација ради преношења директиве о прикупљању и скривању оружја. Такође је одлучено да комунисти одржавају тајне састанке са симпатизерима Партије и другим часним људима — патриотима и да им објашњавају како треба да се односе према окупатору. Посебна пажња је посвећена СКОЈ-у и раду са омладином. Закључено је да у градовима и селима има знатан број средњошколских омладинаца, а такође и студената којима треба прићи, организовати их, укључити их у рад на терену у духу полиике Партије.

Крајем априла у Аранђеловад је дошао из Крагујевца Милутин Тодоровић, професор, члан Окружног комитета за округ Крагујевац. Сада су се у Аранђеловцу нашла четири члана Окружног комитета Партије од којих је један био још и члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију. То је представљало, ипак малобројно, снажно партијско руководство за Аранђеловачки крај. У срез опленачки и орашачки дошли су крајем априла студенти Милић Радовановић, из Винче, Живко Томић, Пантелија Прокић Пуле и Драгић Гавриловић Гаша из Шаторње, Милош Вујановић из Брезовца, Душан Аврамовић из Влакче, Миладин Јовичић из Жабара, Слободан Крстић Уча из Јарменовада, и други. У овом крају био је и већи број људи са високим образовањем, чао и учитеља који су у данима рата напустили радна места и ранша пребивалишта да би се склонили код рођака који су живели на сешу. Известан број ових људи били су чланови Партије, али су припадали другим основним организацијама. Такође је било доста и скојеваца, а остали су са мањим изузетком били симпатизери Партије. Посебно су се истицали својим напредним идејама и активношћу Милић Радовановић, Живко Томић, Милош Вујановић и Миладин Јовичић. Чланови Окружног комитета, који су се тада налазили у Аранђеловцу, запазили су активност ових студената па су им пришли и настојали да утичу на њихов даљи рад.

Крајем априла консолидује се и Покрајински комитет КПЈ за Србију који се налазио у Београду. Он такође прилагођава метод рада условима окупације, а посебно се ангажује на успостављању веза са окружним комитетима, које су окупацијом биле нарушене. Покрајински комитет је умножио Проглас Централног комитета КПЈ од 15. априла и поделио га окружним партијским руководством. Овим прогласом КПЈ је јасно и недвосмислено изнела свој став о непризнавању комадања Југославије, а самим тим није признавала капитулацију и окупациони систем. Убрзо затим уследио је и Првوماјски проглас ЦК КПЈ којим се народ Југославије позива на отворену борбу против окупатора.⁴⁴) Сада више није могло бити гопсаквих дилема о томе како се треба односити према окупатору. Постало је очигледно да предстоји оружана борба — рат против окупатора, а за рат се треба припремити. Покрајински комитет за Србију у директним контактима

⁴⁴ У Првوماјском прогласу ЦК КПЈ говорило се о неопходности оружане борбе против окупатора, истичући посебно да ће „Комунистичка партија Југославије организовати и предводити борбу народа против окупатора и његових слугу у земљи“ ... да ће се „борити против распиривања националне мржње, а за братство народа Југославије и свих народа на Балкану“... да ће се „борити против изабљивања радног народа и срећнију будућност“... Проглас се завршавао речима: „Радници, сељаци, грађани — сви родољуби — на окуп! Истрајте у борби у коју вас позива и коју води авангарда радничке класе — Комунистичка партија Југославије.“

са окружним партијским руководствима дао је директиву да Проглас ЦК КПЈ треба објаснити — прво партијском чланству и скојевцима, а затим и народу, и да то треба чинити на партијским састанцима, зборовима, саветовањима и другим тајним скуповима. Такође је дата директива да почне прикупљање, односно евидентирање оружја и муниције, да се организује војна обука са омладином, и санитарски курсеви. Биле су то сасвим конкретне припреме за оружану борбу.

Првомајски проглас ЦК КПЈ изненадио је окупатора. Чак и признати немачки стручњаци за Балкан, какав је био, на пример, доктор Турнер, били су у недоумици о чему се заправо ради. Знали су да то није директива Коминтерне, а самостално опредељење југословенских комуниста тумачено је као безуман и непромишљен корак. Било је тумачења да је посреди нека провокација. Јер, у то време, по евиденцијама Специјалне полиције у Југославији није било више од 8000 комуниста. Шефови београдске Специјалне полиције сматрали су да је Проглас документ такве природе да даје повода за масовно хапшење комуниста као „деструктивних елемената који угрожавају безбедност“. Немци нису прихватили ову сугестију, вероватно да не би изазвали извесно подозрење код руководства Совјетског Савеза. Међутим, наређено је ажурирање картотеке и успостављање боље евиденције о члановима КПЈ и СКОЈ-а, да се интензивно прати њихова делатност и да се разраде поступци који омогућавају брзо хапшење комуниста када такво наређење уследи.⁴⁵⁾

За партијско руководство Шумадије мајски Проглас Централног комитета представљао је снажан подстрек за још интензивнији рад. Посебно запажена је активност Милутина Тодоровића, искусног партијског радника.⁴⁶⁾

Већ крајем аттрила осетила се у Шумадији појачана активност комуниста. Први мај је дочекан свечано у више места. У селу Јарменовцима одржан је велики народни збор на коме су били окупљени напредни и родољубиви људи из срезова орашачког, опленачког и качерског. На збору су говорили Милан Илић и Милутин Тодоровић. Оба говорника су позивали народ на пружање отпора окупатору. Говорили су да комунисти Југославије не признају окупацију нити поделу земље, да је оружана борба једини начин да се окупатор прогера из земље и да је пропаст фашизма неминовна. Слични првомајски скупови су одржавани и у Грошници крај Крагујевца, на Јухору, Космају, код Лазаревца и у другим местима.

Првих дана маја 1941. Покрајински комитет КПЈ за Србију донео је одлуку о озваничењу Окружног повереништва Партије за округ Аранђеловац. Ова одлука значила је давање јачег импулса већ залочетој акцији у овом делу Шумадије. Према овој одлуци у Поверени-

⁴⁵ У крагујевачком Историјском архиву чувају се оригинални спискови на немачком језику са именима људи из Шумадије које је окупатор евидентирао као комунисте и предвидео њихово хапшење.

⁴⁶ Милутин Тодоровић, професор, рођен у селу Рајковцу (срез опленачки) 1901. године, члан КПЈ постао 1938. године, а члан Окружног комитета заокруг Крагујевац крајем 1940. г.). У јулу 1941. постављен је за команданта Космајског одреда. У новембру 1941. заробили су га четници Драже Михаиловића заједно са супругом Драгом и обоје стрељали

штво су ушли, поред раније поменута три друга, Душан Петровић Шане и Милутин Тодоровић. Новоформирано окружно руководство одржало је први састанак 5. маја у Аранђеловцу, са следећим дневним редом:

- Стање Партије и општа политичка ситуација на територији новоформираног округа;

- Први и најважнији задаци руководства;

- Разно;

- Одређивање секретара.

За секретара је ПК Србије био одредио Станислава Сремчевића, радника, искусног партијског руководиоца, који је већ добро познавао прилике у овом крају. Сремчевић је поднео извештај о стању у партијским оргаш!задијама на терену.

Према његовом извештају, на територији тада новоформираног округа налазила се 21 партијска ћелија са укупно 112 чланова и 15 кандидата Партије. Скојевских организација, као што је речено, било је пет и неколико скојевских група — око 30 чланова.⁴⁷⁾

Покрајински колитет за Србију констатовао је раније да рад са омладином у овом крају није имао шири карактер. Већина скојевских организација била је слаба, а у многим селима, нарочито у срезу качерском, политичког рада уопште није било.

Такође је констатовано да су вође Удружене опозидије, Чеда Плећевић, Жика Костић и Војин Гајић, иначе популарни у овом крају, били блиски Партији и са њом сарађивали. Закључено је да се са њима успостави још боља сарадња. Профашистичке странке нису на овом подручју имале никаквог упоришта и на њих се није рачунало као на некакву препреку.

На састанку је анализирано и стање окупатора у овом делу Шумадије. Руководство тада још није имало подробније податке о јачини и распореду непријатељских снага. Знало се да се у Тополи налазе јаке немачке снаге, да је у бившој краљевој вили на Опленцу смештен немачки генерал, а да су јаке немачке снаге у Аранђеловцу, Лазаревцу и Паланци. У Наталинцима, Руднику, Белановици, Страгарима и Шаторњи, места где су се раније налазиле жандармерије-

" На основу реконструкције, коју је извршио Мика Милосављевић, стање партијских ошовних организација по срезовима било је следеће:

- орашачки срез — 11 основних организација и четири упоришта са укупно 61 чланом и три кандидата;

- опленачки срез — пет основних организација и четири упоришта са 20 чланова и три кандидата;

- колубарски срез — осам основних организација и три упоришта са 27 чланова и девет кандидата;

Стање Партије у космајском срезу није било познато аранђеловачком руководству и овде није изнето.

У качерском срезу била је само једна основна организација, и то у Белановици, са секретаром Стевом Марковићем Сингером.

У скојевским организацијама било је 27 чланова. У неколико села постојала су скојевска упоришта с једним или два члана.

На основу Сремчевићевог извештаја (касније га је реконструисао Мика Милосављевић), могло се закључити да су се све партијске и скојевске организације које су биле основане крајем 1940. и почетком 1941. године одржале. Није било битних промена ни у броју чланова — заправо неки су отерани у заробљеништво, али је примљено и неколико нових. Неке секретаре ћелија било је потребно заменити, због несналажења и пасивности.

ске станице, није било окупаторске војске. Окупатор је повремено долазио у ова места са јачим моторизованим одредима ради патролирања и кратко се задржавао. Немци су врло ретко залазили у села. У среским местима био је поново активиран административно-полицијски апарат бивше Југославије, а по општинама одбори и административно особље које се нашло после последњих избора. Окупатор је од народа до тада убрао само један порез у сточној храни и месу, и то у незнатним количинама. Као да није желео да се замери народу.

На крају састанка донесени су следећи закључци:

- кренути на терен и обићи све основне организације ради пружања помоћи секретарима око проширења и појачања идејно-политичког рада;

- развити активан рад омладине уз шире ангажовање студената и средњошколаца за окупљање сеоске омладине; као форма рада предвиђено је формирање омладинских актава (читалачких група) по селима;

- преко партијских и скојевских организација бојковати окупаторске наредбе о обавезној предаји оружја и војничке опреме, а истовремено настојати да се прикупе подаци о врсти и количини скривеног наоружања;

- настојати да се прикупе што потпунији подаци о распореду и јачини окупаторских снага и шеговој делатности.

После овог састанка чланови Повереништва су кренули на терен. Проширен је низ организација, а у неколико села формиране су нове. Обишли су све основне организације, али и села у којима их није било. Нарочито велики успех постигнут је у раду са омладином.

Окружно повереништво, поред рада у основним организацијама, организовало је курсеве за пружање санитетске помоћи рањеницима. Овакав један курс је организован за села Горњу Трешњевицу и Вуко-савце. Посећивале су га углавном омладинке.

На састанцима основних организација који су одржавани у мају првенствено је разматрана политичка ситуација у свету и у земљи. Говорило се о неминовности уласка Совјетског Савеза у рат против Немачке и о потреби борбе против фашизма. Објашњавано је да борба коју треба водити против окупатора није само борба за слободу већ и за ново друштвено уређење, за бољи живот и лепшу будућност. Окружно повереништво је одлучило да се о потреби борбе против фашизма говори међу омладошом и људима који су сматрани напреднијим. Скојевским активистима и члановима Партије постављен је задатак да народу указују на потребу борбе против окупатора и подижу му националну свест.

Делатност Милића Радовановића у Винчи брзо је запажена. Милић је био изванредних интелектуалних квалитета и са огромном радном енергијом. Као ђак, а касније студент, осетио је неправду капиталистичког режима и неминовност сукоба потлачених и тлачитеља. Окупљао је средњошколце и средњошколке, читао им поједина поглавља из књига, дискутовао са њима; објашњавао им узроке појаве фашизма и његову неминовну пропаст, говорио им о слабостима капиталистичког друштва и класе југословенских капиталиста која је пала под ударцима фашизма, о новом друштву у коме ће тријумфовати слободан човек — о социјализму. Омладинци су га пажљиво слушали.

Средњошколци око Тополе почели су да носе црвене мараме. То су убрзо прихватили и остали сеоски омладинци. Тако је црвена боја постала најомиленија боја омладине.

Вест о ширењу црвене боје допрла је и до немачке команде. Командант у Тополи наредио је среском начелнику да преко председника општине строго забрани ношење делова одеће црвене — „бољшевичке“ боје. Пијачним данима су немачке патроле крстариле по Тополи ловићи „црвене“. После ових мера младићи су избегавали да долазе у градове са црвеним цемперима, а жене се више нису повезивале црвеним марамама када би одлазиле на пијацу. Али, зато је црвена боја у селима, тамо где су Немци и жандарми ретко залазили, постала још популарнија. Општинске ћате су писале извештаје среским начелницима о овоме, а ови су извештавали Немце. У својим извештајима Немци су наговештавали да у Шумадији нема довољно послушности и првобитног мира.

По упутствима чланова окружног партијског руководства месна руководства су почела, поред радника, вгаије да ангажују универзитетску и средњошколску омладину у ширењу револуционарних идеја, нарочито међу сеоском омладином, јер су ђаци и студенти имали велики углед код сеоске омладине.

И остала партијска руководства у Шумадији имала су исти акциони програм. Разлика је била само у детаљима — због специфичних прилика у појединим окружјама. Окупатор је у то време у Шумадији имао слабе снаге — само 294. дивизију са командним местом у Тополи и делове 60. моторизоване дивизије, чија се команда налазила у Ваљеву. Међутим, окупатор је систематски учвршћивао своју власт, уз настојање да максимално искористи управни апарат Краљевине Југославије. Задржане су бановинске управе, среска начелства и општине. Карактеристична је била чињеница да је огромна већина среских начелника и председника општине задржала своје положаје и за време окупације. Објашњавали су то најчешће страхом од окупаторових репресалија. Једини је изузетак белички срез у коме су председници општина у већини случајева дали оставке.

У присуству немачких официра фон Шлихтинга и Кумарова одржана су у Шумадији, 12. и 15. маја, саветовања са среским начелницима — прво у Смедереву, друго у Крагујевцу. Саветовању је присуствовало 13 среских начелника и сви представници општина из среских места. Саветовање је организовано у аранжману управе дунавске бановине, а немачки представници су се понашали као „посматрачи“. Представник банске управе првенствено је инсистирао на очувању „јавне безбедности“, а затим на интензивној обради земље. Немци су већ били успели да за протеклих двадесетак дана увиде да је доста обрадиве земље запуштено, а њима је много било стало до производње што већих количина хране. Инсистирао је такође на бољем одржавању комуникација. С обзиром да је 30. априла била формирана такозвана Српска комесарска управа (Савет комесара) са Миланом Аћимовићем на челу, присутни су упознати и са њеним ингеренцијама. На овом скупу је дато упутство како поступати са Јеврејима и Циганима. Јевреје је требало обележити жутиим тракама, а Циганима забранити приступ јавним местима и локалима. Наредијено је образовање, у Крагујевцу, сабирног логора за Јевреје. Валута

Краљевине Југославије већ је била стављена ван снаге. Сада је објашњено да ће се као једино платежно средство користити немачка марка, али да је то привремена мера. Тако је почела да функционише окупаторска власт у Шумадији пре него што је коначно била успостављена окупациона управа. Оперативни команданти су се потпуно ослањали на колаборационистичку структуру власти. На овом састанку је дата директива о изради евиденције постојећег жандармеријског и полицијског кадра и захтевано је да се изврши провера њихове политичке подобности.

У мају је одржан већи број партијских састанака, саветовања и скупова грађана под руководство Партије. Објашњавани су узроци брзог пораза југословенске војске, затим подела Југославије и политичко-војна ситуација у свету. На састанку комуниста Смедеревске Паланке одржаном код Попове чесме говорио је Петар Стамболић о задацима Партије у предстојећем периоду, посебно у припреми оружаног устанка. Стамболић је истакао потребу интензивнијег рада са омладином. Цана Бабовић, која је такође била присутна, замерила је што је у редовима комуниста мало жена. То је била слабост свих партијских организација Шумадије, па и штфе.

Комунисти су организовали и традиционалне мајске излете у природу, на којима је највише било омладине.⁴⁸⁾ Ови излети су претварани у митинге на којима су говорили руководиоци Партије, али и истакнути омладинци и виђени људи из појединих крајева. Најуспешнији скупови ове врсте одржани су у близини Крагујевца, код Страгара, Смедерева, Јагодине, Ћуприје и другим местима.

Крајем маја, у шуми између Страгара и манастира Вољавча, тамо где је у првом српском устанку заседао Правитељствујуици совет, окупило се око 30 омладинаца — средњошколаца и студената из среза орашачког и опленачког. Међу њима су биле и две девојке. Скуп су организовали студенти Милић Радовановић, Живко Томић, и Милош Вујановић, као и излет у природу. Овај скуп је добрим делом и имао карактер уобичајеног и безазленог скупа — певало се и свирало. Међутим, организатори излета имали су и одређен политички циљ — припреме омладине за оружану борбу. Говорио је Милић Радовановић: о мукотрпној историји српског народа, о многим насртајима туђина, о борби за слободу. На крају је оценио конкретан историјски моменат. Говорио је о фашизму као највећој изопачености људског друштва у целој његовој историји, о теорији која се заснива на насиљу и неравноправноости народа, која проповеда уништење читавих народа да би просперирала сопствена нација, о подели света на одабране нације које треба да владају и оне које морају да остану подређене — робовске. Назвао је наци-фашизам „гробницом слободе и демократије“ и „тамницом народа“. Посебно је нагласио да младе генерације под фашизмом немају никакву будућност и да су оне првенствено дужне да крену у оружану борбу против фашизма за слободу сопственог народа и свих осталих поробљених народа који ће се укључити у светски фронт бораца за слободу и демократију.

Милићеве речи оставиле су снажан утисак на омладинде. Спонтано су реаговали усклицима „Живела слобода!“, „Доле фашизам!“. А

⁴⁸⁾ Излет је назван Ћурђевданским уранком.

онда се на обронцима Рудника заорила громка песма „Падај, сило и неправдо...!”

Тако се овај излет омладинаца претворио у прави политички збор који се завршио договором о конкретним будућим задацима студентске и средњошколске омладине овог краја. Милић је поново говорио. Истакао је резултате ранијег рада са сеоском омладином на пољу општег просвећивања и подвукао потребу да се сада, користећи се литературом као што је „Мати” Горкога, треба оријентисати на конкретна објашњења социјалних проблема живота, упознати се са радничким покретима у свету и циљевима борбе Комунистичке партије. Милић је истицао потребу да се омладини говори о значајним моментима из националне историје, нарочито о првом и другом устанку, о терору освајача и народним бунама, о Карађорђу и Матији Гупцу. Кроз ове примере и примере бруталних поступака окупатора требало је подизати патриотску свест омладинаца и развијати код њих мржњу према окупатору.

Неки су сматрали да треба одмах формирати борбене групе и отпочети обуку у руковању оружјем, али Милић и Вујановић су се супротставили таквом гледишту. Умиривали су поборнике брзог отпочињања оружаних акција. Милић је објаснио друговима значај и потребу учења. Он се позвао на Лењина и истакао његове мисли „о високој свести пролетаријата као моћном оружју револуције”.

Говорило се и о значају војничке обуке, али се нагласило да прво треба имати људе, борце свесне циљева борбе, да је то основно, а остало ће ићи лакше. Било је, природно, присутних и са опречним мишљењем. Они су уносили неповерење, сумњиво вртили главама и користили термине „младачка пренагљеност”, „непромишљени кораци” и друго. Истицали су снагу окупатора и тиме негирали да се против њега може водити успешна борба. Њихова парола била је: „Чекати боља времена и ништа не предузимати што би изазвало сумњу окупатора.” Било је говора о потреби „чувања људи за боља времена”.

Било је неких који ни за какву револуционарну делатност нису хтели ни да чују. Радиша Томић, наредник-питомац Војне академије, родом из Пласковца, рекао је да се он „заклео краљу на верност и да ништа не може предузети без наређења владе и краља”. Он је био школски друг из гимназије многих студената, па и Милића. Милић је желео да искористи његово војничко знање. И раније му је била позната његова „тврдоглавост”, али је ипак рачунао да ће се некако „преломити”. Међутим, после жустрог објашњавања Томић је, пропраћен повицима „уа”, напустио скуп.

Било је и других погледа. Један студент Академије ликовне уметности говорио је о хуманизму. Он је јадиковао над „злом судбином људског рода”, проклињао фашизам, али је из тога свега следио закључак: „Крви је доста, треба се помирити са постојећим стањем и чекати боља времена. Ваљда ће неко у свету успети да размрси клупко историје.” Он није био упоран у дискусији. Говорио је само „као полемичар”, јер му се „душа буни против насиља”.

На крају је говорио и Вујановић. Рекао је да овај излет не треба схватити као скуп у Орашцу 1804. године. Циљ састанка је да се омладинци међусобно упознају и измене мисли о улози школске омладине у условима окупације. „Ако буде потребно, спремни смо и да при-

хватимо оружје" — рекао је на крају. Омладинци су поздравили Вујановићеве речи.

На растанку се заорила „Интернационала". Први пут у историји овога краја забрујала је на падинама Рудника пролетерска химна, а њене речи су се винуле Шумадијом као борбени зов.⁴⁹⁾

СУКОБ СТАРОГ И НОВОГ

Крајем маја дагоша су групе младића, међу којима је било и старијих људи, пролазиле кроз села, упућивале се у поља и шумарке и тамо се дуже задржавале. На повратку младићи су објашњавали сељацима политичку ситуацију.

На тим скривеним скуповима читане су књиге и чланци напредних писаца и револуционара, а затим се дискутовало. Објашњавање су појаве које омладинцима нису биле јасне. Читалачке групе су убрзо постале масовна стеципга омладинаца и млађих људи. Група у Винчи имала је око тридесет омладинаца и млађих људи. Састанци су се одржавали недељом у забрану званом Голубица, на југоисточној ивици села. Ова група је располагала обилном литературом. Читане су разне књиге, а највише дело Николаја Островског „Како се калио челик", које је тих дана било веома популарно међу омладином, затим „Мати" Горког, „Добра земља" Перл Бак, илустровани часопис „Советски Савез у слици и речи" и друге. Вођене су и дискусије на разне теме.

У Аранђеловачком крају највише је била запажена активност омладине Аранђеловца, Лазареваца, Даросаве, Врбице, Брезовца, Винче, Трешњевице, Копљара, Страгара, Јеловика, Јарменоваца, Дудовице.

У неким селима (Трешњевица, Босута, Шуме, Даросава, Мисача) радили су курсеви прве медицинске помоћи. У близини Доње Шаторње, код манастира Никоља, одржано је неколико инструктажа у руковању оружјем — пушком, револвером и ручном бомбом. Инструктори су били Предраг Димовић, пешадијски капетан југословенске војске, и Жика Новаковић, наредник-академац. Инструктажи су присуствовали омладинци из среза опленачког и орашачког, најчешће скојевци. Новаковић и Димовић су на шапирографу умножили неке одредбе из војних правила и поделили омладинцима. Народ се спремао за оружану борбу широм Шумадије.

Општинске ћате, који су и раније већином били полицијски доушници, јер су себе сматрали „државним чиновницима", остали су то и под окупацијом. Будно су пратили држање и поступке истакнутих омладинаца и упозоравали их да се „окане опасне работе", али су о томе редовно извештавали и среске начелнике. Интензивна активност комуниста, скојеваца и других напредних људи допринела је да је народ почео да се ослобађа море која га је била притисла. Вратило му се самопоуздање и вера у будућност. Комунистичка партија је указивала народу којим путем треба да крене.

*¹ Састанак омладине код Страгара није организовало ОП за Аранђеловац. Организовали су га омладинци који су се бавили агитационо-пропагандним радом са циљем да активирају што већи број средњошколске омладине. Међутим, сасвим је могуће да су Анђа Милосављевић и Радомир Илић, руководиоци СКОЈ-а, знали за овај скуп, на коме је иначе било доста скојеваца.

ОКУПАТОР ЈЕ УЗНЕМИРЕН

Половином јуна 1941. године расположење народа Шумадије и његов однос према окупационим властима били су такви да је то деловало узнемирујуће на команданте немачких гарнизона и команданте округа. Среске власти су биле задужене да прикупљају храну на бази прописаних дажбина, или да је откупљују за немачке марке. Сваки срез је био дужан да испуни утврђени план достављен из банских управа. Међутим, ти планови до краја маја били су испуњени једва петнаест до двадесет посто. Команданти немачких гарнизона били су по својој линији одговорни за извршење планова прикупљања хране. Али, они су били немоћни, а нису могли да се директно мешају. Зато су тражили упутство од виших команди како да поступе.

Нису били узнемирени само крајскокоманданти, већ и шеф Управног штаба доктор Турнер и командант окупационих трупа генерал-мајор противавионске артиљерије Шредер. Са свих страна су стизали узнемиравајући извештаји. Сви су они говорили да је противнемачка пропаганда из дана у дан све јача. Иступање против немачких војника и представника Аћимовићеве администрације била су све чешћа. У вишим круговима окупатора јачало је уверење да постојећи систем окупације није довољно ефикасан и да не одговара приликама у Шумадији. У Управном штабу и штабу команданта окупационих трупа вођене су дуге и жучне расправе о мерама које треба предузети. Неким од тих расправа присуствовао је и командант немачких трупа на Југоистоку фелдмаршал Лист. Шеф Управног штаба државни саветник Харолд Турнер био је за „тактизирање“. Он је предлагао да се избегну директни брутални поступци према становништву, нарочито у виду масовних репресалија и одмазде, и да се обрачун с нелојалним елементима врши преко домаће полиције, и то по постојећим антикомунистичким законима старе Југославије.

Командант немачких оружаних снага за Југоисток, фелдмаршал Лист, није делио то мишљење. Он је сматрао да треба употребити силу и овако је образлагао свој став: „Овај народ је примитиван, привикао је да се са њим строго и сурово поступа. Само тада, ако осети страх од силе, може да постане беспрекорно послушан. Свако коректно понашање склон је да тумачи као слабост власти и тада је склон бунту.“⁴⁰

Ово мишљење је прихваћено као наређење. По њему је разрађен окупациони статус Србије, по коме је било дозвољено масовно мучење и убијање патриота.

⁴⁰ Дослован цитат из једног Листовог извештаја у јуну 1941. Директивом бр. 9 немачке Врховне команде (ОКВ) од 9. јуна 1941. године фелдмаршал Лист постављен је за команданта трупа Југоистока. Под његовом командом налазиле су се и окупационе трупе у Србији. Истом директивом је за команданта окупационих снага у Србији постављен генерал Шредер (*Зборник, књ. I, стр. 335, док 35*). Први командант немачких окупационих трупа у Србији био је генерал-мајор Хелмут Ферстер. Он је у мају постављен за команданта 718. дивизије а на његово место је дошао генерал-мајор артиљерије Паул Бадер. Бадера је заменио Шредер. Тек у јуну почиње да функционише потпуно изграђени систем окупације. Поред 704, 714, 717. немачке дивизије које су биле стационарне у Србији, Шредеру је била потчињена још и 718. дивизија која је контролисала источну Босну и Срем.

Листова схватања убрзо су почела да се спроводе у дело. Улице и надлештва преправиле су плакате на којима је писало:

„Срби!

За сваког убијеног немачког војника биће стрељано 100 мушкараца!"

Отпор у прикупљању хране није био једини отпор на који су Немци наилазили у Србији. Снажни колектив Војнотехничког завода у Крагујевцу, који је имао око 12 000 запослених, отказао је послушност окупатору. На посао је долазило око 400 радника. Била су узалудна сва настојања Немаца да врате раднике на посао. Немци су били принуђени да доведу своје мајсторе и демонтирају фабрику.

Отпор радника испољен је и у Јагодини, Смедереву, Смедеревској Паланци, и неким другим местима. Регистровани су и напади на немачке војнике.⁵¹

Половином јуна 1941. године дошло је до значајних структуралних и персоналних измена у окупационом систему Србије па и Шумадије. Шеснаестог јуна Србија је изашла из надлежности 2. немачке армије којом је командовао генерал Вајкс и потпала је под команду фелдмаршала Листа, команданта немачких трупа на Југоистоку, чије се командно место налазило у Солуну. Дивизије Прве оклопне групе замењене су са четири такозване посадне дивизије које су биле потчињене команданту 65. више команде за специјалну употребу генерал-мајору Лудвигу Шредеру. Генерал Шредер је гарнизонирао своје јединице на простору уже Србије, Баната, Срема и северног дела Косова, где је живело 4,5 милиона становника. Ова просторија је била подељена на 4 војно-управне области којима су руководили одговарајуће команде зване фелдкомандантуре. Шумадајом је руководила фелдкомандантура ФК-610 са седиштем у Смедереву, а делом ФК-559 са седиштем у Београду. Остале две команде (ФК-809 и ФК-816) налазиле су се у Нишугу и Ужицу. Свака од ових команди имала је у свом саставу командни део који је био надлежан за војна питања и управни део — за цивилне послове. Под непосредном командом су имали још војни суд, вод фелдјандармерије (војна полиција) и такозвани ландесшицен баталјон. Овим командама су биле потчињене 2—4 окружне команде (Крајскокомандантуре) које су такође имале војни суд и вод полиције. Њима је био подређен одговарајући број команди места и команди срезова којих је у оквиру окупационог система било укупно сто. Целокупним окупационим системом руководио је, Војно-управни штаб команданта Србије на челу са доктором Харолдом Турнером.⁵²

⁵¹ Половином јуна акције против окупатора добијале су две оштрије форме. Према једном немачком извештају од 15. јуна (извештај команданта гарнизона из Младеновца, (док. бр. 5, Ф-1, к 44-А, ВИИ ЈНА), мештани Сопота спремају су се да разоружају немачку патролу. Један потказивач је о томе обавестио Немце и намера је осујетена.

⁵² Војноуправни штаб команданта Србије формиран је 22. априла. Имао је тада 726 људи (војних и цивилних лица). Њему је био потчињен један баталјон фелдјандармерије који је по четама и водовима придодат територијалним командама. Ниже структуре су развијене у јуну, када су смењене оперативне јединице које су контролисале простор на специфичан начин (својим формацијским јединицама). Немци су успоставили систем окупације по већ утврђеном шаблону и пракси из европских земаља које су раније окупирали. Тако је и-

Командант 65. команде за специјалну употребу, (командант 65. корпуса) генерал Шредер, био је командант окупационих трупа у Србији. Он је дошао у Београд пре својих дивизија (4. јуна) да би се упознао са приликама и примио дужност од свог претходника генерала Бадера. Територију Шумадије контролисале су три команде (крајскокомандантуре) са седиштем у Београду, Крагујевцу и Смедереву. У почетку су постојале команде места само у већим местима: Крагујевцу, Смедеревској Паланци, Јагодини, Младеновцу. После доласка специјалних трупа, формиране су команде места у Лазаревцу, Аранђеловцу, Тополи и Горњем Милановцу.

Београдска обласна команда (ФК-559) имала је 592. ландсшицен батал>он јачине око 1 000 људи (5 чета по 200 људи). Свака чета је имала само један пушкомитраљез. Батал>он је био попуњен људима старијих година, а намењен је првенствено за обезбеђење логора и индустријских објеката. (Није располагао транспортним средствима). Команда овог батал>она налазила се у Крагујевцу, а њене чете су биле гарнизониране у више места (Београду, Младеновцу, Горњем Милановцу). Формирани су и логори у Београду, Смедеревској Паланци и Крагујевцу.

Команда немачке 714. посадне дивизије („специјалне намене“) на челу са командантом генерал-мајором Фридрихом фон Шталом стигла је у Тополу 8. јуна. Ова дивизија је формирана у Прагу половином маја, а имала је у свом саставу два пука пешадије, артиљеријски дивизион, и приштапске јединице. Била је то на брзину скупљена јединица, попуњена људством старијим од 40 година, без тешке технике, са мало аутоматског наоружања, без моторизације. Њене маневарске и борбене могућности биле су мале.

Командант 714. дивизије специјалне намене генерал фон Штал није био млад, али његово право држање и енергични покрети одавали су снагу и виталност. Пре доласка у Шумадију, налазио се на дужности у окупираној Чешкој. У подручјима над којима је владао живот је текао нормално и у духу виших власти. За њега се говорило да се „вешто прилагођава конкретним приликама“. Захваљујући таквој својој репутацији, он је и кренуо са својом дивизијом, састављеном од Аустријанаца и нешто Словака већ зрелих година, да „управља над српским Пијемонтом“. Штал је свој долазак у Шумадију схватио као указану част — признање за његов ранији рад — и одмах је почео да се озбиљно припрема за нову дужност. Прво

хов Управни штаб обједињавао политичку и војну власт, и замењивао владу у згупираној земљи. Отуда је разумљиво што се на челу једне такве институције налазила личност као што је био доктор Харолд Турнер, с титулом државног саветника и чином генерал-лајтнанта. Задатак војске је био да обезбеди функционисање система окупације а да се директно ангажује кад се за то укаже потреба. Када су јединице такозваног Првог операционог ешалона напустиле Србију, на њихово место су дошле посадне дивизије попуњене старијим годиштима са смањеним бројним стањем, редуцираном формацијом и слабијим наоружањем. За руковођење посадним дивизијама формирана је Виша команда за специјалну употребу — 65, у ствари команда корпуса. Командант корпуса био је потчињен претпостављеној војној команди а према шефу Управног штаба односио се као према себи равном. Виша команда за специјалну употребу — 65 (65. корпус) почела је потпуно да функционише тек у другој половини јуна.

је прикупио литературу о Шумадији. Желео је да упозна њену географију, природна богатства, њене људе — њихову историју и менталитет. Када је на челу колоне 721. пука своје дивизије стигао у Тополю, знао је о Шумадији, о њеним устанцима и Карађорђу — „великом сељачком генералу" — много.

Шталов задатак је био да закрпи прве пукотине које су се тек могле назрети на зидовима „нове Европе". Немци су примопредају дужности вршили са урођеном педантношћу. Од опште политичке ситуације, преко економске, до прилика у градовима Шумадије, а посебно у Тополи, Штал је са свим детаљима био упознат. Масовно неизвршавање обавеза становништва у погледу предаје жита и меса за немачку војску, као и појачана антинемачка пропаганда чији су организатори били комунисти, помутили су Шталово расположење из дана када је стигао на Опленец. На лицу му се појавила сенка забринутости. Егелзер му је предао много нерешених питања. Стотине вагона планиране пшенице и кукуруза нису били прикупљени, велики списак сумњивих људи и „комунистичких елемената" био му је достављен, али ни један од тих није био ухваћен. У једном поверљивом извештају, који је био послат са терена месном обавештајном центру, говорило се да у околним селима има извештан број официра бивше југословенске војске, који се нису пријављивали месним властима. Ту је стајало да се у околини налази и један официр војске „Црвене Шпаније". Овај део извештаја био је подвучен црвеном оловком. Још нека имена такође су била подвучена црвеном оловком.

„Изгледа да је то све што су ови до сада учинили за ствар Рајха" рекао је генерал свом ађутанту када је завршио примопредају дужности.⁵³

Смена се извршила уз све уобичајене церемоније. Те вечери су у хотелу на Опленцу официри обеју дивизија имали заједнички банкет. Музике обеју јединица наизменично су свирале бојне маршеве. На тераси хотела официри су певали. Одјекивала је мелодија „Лили Марлен". Звуци песме и музике испуњавали су топлу јунску ноћ. Столови су се купали у опленачком вину, а чаше трештале по поду и зидовима.

Генерали су седели одвојено и посматрали раздрагану гомилу својих потчињених. Ни један ни други нису били нарочито расположени. Вино као да није могло да на њима испољи свој „благодотворни" утицај. Егелзер је хвалио Шумадију и Опленец. Говорио је Шталу како је част за команданта немачких дивизија на територији Србије да управља овим подручјем одакле потиче династија Карађорђевића. Он му је завидео што ће се овде лепо одморити, јер, „бар до сада није било знакова који намећу потребу већег ангажовања." Штал се конвенционално смеикао. Осећао је да његов колега не говори искрено, и да се чак потајно радује што напушта овај крај. Пожелео му је срећан пут, нове успехе и славу на бојном пољу. Егелзера, коме је већ било преко 50 година, није много привлачило бојно поље и војничка слава. Више је волео да слуша музику Баха у свом родном

⁵³) Дијалози и размишљања Немаца изложени у овој књизи рађени су на основу саслушања припадника немачке команде места у Тополи и других материјала са којима располаже СУП у Тополи.

граду на Мајни, него Вагнерове бојне маршеве и грување граната. О походу на Русију међу немачким официрима се навелико причало. То више није била тајна ни за капларе. Али томе се нико није радовао. И поред брзих успеха у Европи, и поред фантастичног веровања у „непогрешивост фирерове одлуке“, визија слома Наполеонове „Велике армије“ на руском простору бадала је сенку на борбени елан немачких официра. Та бескрајна и многољудна руска земља није била привлачна за „освајаче света“. Већина њих интимно је желела да је заобиђе и прескочи. Овом походу се није радовао ни генерал Егелзер. Али, то је било изван његове воље и моћи.

Те ноћи Егелзерова дивизија је напустила Тополу. Генерал Штал је са Опленца посматрао дугачку колону аутомобила чији су фарови светлуцали, да би се повремено стапали у дугу непрекидну светлосну траку. Колона се коначно изгубила. Циљ њеног марша био је Добруца. Млади момци, модерно опремљени, отишли су у возилима. Штал је остао са старцима и свега неколико камиона. Ни једног оклопног возила. Шумадија је поново утонула у таму. Однекуд из даљине допирала је жута светлост петролејске лампе, која је повремено нестајала и поново се јављала, као да је била на издисају. До генералових ушију допирало је завијање паса. Подиلاзила га је језа. Ни сам не знајући зашто, сетио се тада у одломцима превода једне српске народне песме: „Уста раја к'о из земље трава“... „Подиге се кука и мотика“... „Сваки своје побише субаше“. Испрекидане строфе ове песме јављале су се у сећању и нестајале. Када је, крећући према свом стану, прошао поред стражарнице, генерал је наредио командирима да удвоји страже.

Немачка 714. дивизија, чије су могућности биле скромне, добила је обиман задатак, како по простору, тако и по значају. Задатак од прворазредног значаја био је обезбеђење неометаног саобраћаја на железничкој прузи Београд — Солун и то на делу Младеновац — Ћуприја и на путу Београд — Светозарево на делу Младеновац — Светозарево, који је једини у Србији био асфалтиран и оспособљен за релативно брз аутомобилски саобраћај. Други важан задатак био је обезбеђење функционисања окупационог режима у целој Шумадији од Велике Мораве до Колубаре и од Дунава до Западне Мораве. Једина олакшица му је била што је 704. дивизија са седиштем штаба у Валчеву, обезбеђивала пругу између Београда и Младеновца. Али је ипак, зато, морао да деташује по једну чету у рејон Бора и јужни Банат. У таквој ситуацији Штал је сматрао најбољим решењем да штаб своје дивизије смести у Тополи, на Опленцу, да у Тополи задржи приштапске јединице дивизије и један пешадијски батаљон. Штаб 741. пука упутио је у Крагујевац с тим да тај пук образује гарнизоне, поред Крагујевца, још и у Горњем Милановцу и Јагодини, Штаб 721. пука упутио је у Велику Плану са задатком да обезбеђује пругу између Смедеревске Паланке и Светозарева, да у Тополи гарнизонира један батаљон, да у Аранђеловцу и Лазаревцу има по једну чету, а по једну чету да упути у рејон Бора и у јужни Банат. У Смедеревску Паланку упутио је 661. артиљеријски дивизион са задатком да обезбеђује железничку пругу између Младеновца и Паланке и контролише Доњу Јасеницу и Јепеницу.

Према прорачунима начелника штаба 714. дивизије мајора Функеа, све јединице дивизије, осим деташованих у Банату и Бору, могле су да се прикупе у ширем рејону Тополе за осам до десет часова.

За шефа команде која је руководила окупацијом на територији среза опленачког постављен је капетан Конопацки, познат као вешт у организацији власти на окупираним територијама и изналагању „праве мере“. Штал је сматрао да ће му он као Словен добро доћи као командант среза у коме се налазио штаб његове дивизије. Конопацки је за кратко време упознао органе власти Милана Аћимовића. Срески начелник му се није свидео, па је организовао контролу његовог рада и поступака.

На сличан начин су пристигле и остале две дивизије.⁵⁴ Командант 717. дивизије генерал-мајор Паул Хофман изабрао је за командно место Нишку Бању, а командант 704. дивизије генерал-мајор Хајнрих Боровски Ваљево. Четврта, 718. дивизија (командант генерал-мајор Лохан Форстер) упућена је у источну Босну и Срем. Извршена је смена јединица од 8. до 16 јуна. Ангажовањем бугарских јединица извршено је касније извесно померање јединица 717. дивизије на запад.

⁵⁴ Бројно стање немачких посадних дивизија кретало се око 8 000 људи. Два пешадијска пука имала су по три батаљона а баталли по три чете од по 150 до 200 људи. Пукови су имали још чету тешких оружја а у њеном саставу два до три вода тешких митраљеза (осам до дванаест митраљеза М. 34) и вод минобацача (четири до шест оруђа 81 мм). У саставу дивизије налази се још коњички ескадрон (150 до 200 коњаника), артиљеријски дивизион (две батерије по четири оруђа 105 мм); инжињеријска чета мешовитог састава; чета везе и јединица за обезбеђење штаба дивизије која је имала у свом саставу и вод противавионских митраљеза.

III глава

ДИЖУ СЕ ЗАСТАВЕ
СЛОБОДЕ

ВРУЋИ ЈУНСКИ ДАНИ У ШУМАДИЈИ

Јунски дани у Шумадији протекли су у интензивним непосредним припремама за отпочињање оружане борбе. Појачан рад чланова окружних комитета на терену, с циљем учвршћивања основних организација и окупљања око њих прогресивних људи и родољуба спремних да се с оружјем боре против окупатора, дао је добре резултате. Активнији чланови основних партијских организација свакодневно су долазили у додир са људима и објашњавали им неопходност ступања у отворену оружану борбу против окупатора и домаћих колаборациониста. Тако је дошло до јасних опредељења грађана. Сви они који су у себи имали слободарског и револуционарног духа стали су уз комунисте. Они су се често окупљали око секретара основних организација који се више нису крили и присуствовали су разним скуповима које су организовали комунисти. Око партијских ћелија први су се окупили радници, учитељи, студенти, ђаци, занатлије и сељаци из редова Земљорадничке странке и других опозиционих струја. Било је чак и појединих свештеника који су приступили ослободилачком покрету.⁵⁵ На овај начин створена је широка платформа за окупљање родољуба и прогресивних људи у борби за ослобођење земље и њено боље друштвено-политичко и економско уређење у будућности.

У складу са директивом ЦК КПЈ о формирању војних комитета, односно комисија у оквиру окружних и месних комитета, у јуну су у градовима Шумадије образована ова тела која су се непосредно бавила војним припремама за устанак. Крагујевчани су на том пољу постизали најбоље резултате, они су имали и објективно најповољније услове. Њима је у јуну био упућен и инструктор из ПК КП за Србију. Месни комитет Партије у Крагујевцу формирао је своју војну комисију, а затим и рејонске војне комисије. Ове комисије су формиране и у оквиру других окружних комитета или при комитетима. Тако је ОК за Јагодину формирао војну комисију са учитељем Ла-

" У космајском срезу десет учитеља је ступило у Космајски одред одмах првих дана, а такође и три свештеника — познати поп Дука (Живојин Атанасковић), затим свештеници из Стојника и Вранића. У другом шумадијском одреду налазили су се један поп и један ученик богословије. У јагодинском округу петнаест учитеља је погинуло у НОР-у. У Првом шумадијском одреду борило се више учитеља, а народни херој Вељко Дугошевић крио је оружје и муницију у цркви села Турије уз помоћ тамошњег попа Тоше.

будом Ђукићем на ч&лу, резервним официром који није био члан Партије. Слично решење је имао ОК Пожаревац. Војна комисија је формирана у Смедереву и Смедеревској Паланци. Стварањем ових комисија интензиван је војна обука омладине. Вршена су чак и бојна гађања. Смедеревци су формирали и ударне тројке, првенствено са задатком да ликвидирају Димитрија Љотића. Секретар Месног комитета Крагујевца Тоза Марковић, по налогу војне комисије Окружног комитета, организовао је помоћу Комитета Партије Војно-техничког завода извлачење 60 килограма експлозива из магацина гофотехнике који се налазио у Медни крај Крагујевца. Експлозив је чуван у тајном складишту, а касније је Раја Недељковић део овог експлозива ставио на располагање окружном комитету Јагодине, Паланке и Повереништва за округ Аранђеловац. Из Аранђеловца је упућен у Крагујевац Милан Илић Чича коме је Раја Недељковић уступио 20 килограма експлозива. Чича је опасни експлозив донео у сељачкој торби. До Страгара се довезао аутобусом, а одатле је наставио пешке.⁵⁸ Крагујевчани су изградили у Грошаници тајно складиште оружја у коме се крајем јуна нашло око 50 пушака, 20 револвера, неоклико сандука ручних бомби и веће количине пуигчане муниције. Оружје, муницију и експлозив износио је из заводског круга, који су чували Немци, Мата Комненовић, машиновођа, у својој локомотиви. Аранђеловачко Окружно партијско повереништво, које је имало свега пет чланова (тада се већ био укључио и Душан Петровић Шане) истовремено је представљало и војну комисију. Заправо, оно се тих дана као целина бавило војним припремама. За евиденцију и прикупљање оружја био је задужен Мика Милосављевић, најмлађи по годинама члан руководства (имао је тада 21 годину). У Горњој Трешњевици Милан Илић Чича организовао је складиште оружја и муниције. Заправо, Окружно повереништво за округ Аранђеловац заузело је став да се оружје не смешта на једно место, а да се евидентирају места где је оно скривено и направи план прикупљања када то буде потребно. У Треињевци је образовано централно складиште у коме се чувало оружје на које се наилазило, односно које су сами сељаци давали комунистима. С обзиром да је у јуну уследило „последње упозорење“ окупатора о предаји оружја уз претњу смртном казном и палењем домова, појединци су од страха хтели да се ослободе оружја. У неким селима (Бања, Даросава, Винча, Копљари), налазиле су се веће количине скривеног оружја.⁵⁷

У прикупљању оружја помагали су и одбори Народне помоћи који су настали 1939. године од одбора Црвене помоћи. Преко ових

⁵⁴ Милан Илић Чича је о овом свом подвигу причао борцима Првог шумадијског одреда са великим задовољством. Он је о експлозиву мало знао. Крај њега је седео у аутобусу један жандар који је много пушио. Сваког часа је кресао шибицу. Кад би жандар запалио шибицу, Чича би зажмурио очекујући експлозију. Из Страгара, Илић је донео експлозив у Винчу и закопао га у усањеном трлу Живомира Чолића уз помоћ Живомировог сина Танасија који је био скојевац.

⁴⁷ Став окружног партијског руководства био је да се оружје не одузима пре почетка устанка, рачунајући да ће „са пушком кренути и човек“. Касније се установило да га многи, за које се са сигурношћу мислило да имају скривено оружје, нису поседовали, али су се појавили друти, на које нико није рачунао.

одбора првенствено су организовани курсеви за пружање прве санитетске помоћи. У више места су у јуну одржавани ови курсеви. У јуну је почело и формирање одбора Народноослободилачког фонда, а њихов први задатак је био прикупљање оружја. Месни комитет Смедерева је, на пример, ангажовао овај одбор у прикупљању већих количина оружја и муниције, које се нашло разбацано на великом простору после експлозије војних магацина у Смедереву 5. јуна, којом приликом је настрадао знатан број становника овог града.

Половином јуна чланови окружних комитета у Шумадији кренули су на терен ради коначне провере реалног стања и утврђивања са којим бројем људи се може рачунати у моменту формирања партизанских одреда. Од чланова Партије и Скоја, као и симпатизера, тражено је чврсто опредељење за одлазак у партизанске одреде. Онима који су се определили за одлазак у одред речено је да морају бити сгстремни да на позив одмах крену. И чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију и инструктори такође су се нашли на терену. Филил Кљајић у Шумадији, Петар Стамболић у Поморављу, Мома Марковић у пожаревачком крају. И њихов задатак је био да утврде стање припрема за дизање устанка. У неким окрузима тих дана су одржане и окружне партијске конференције. У Шумадији је у јуну извршена евиденција броја чланова Партије, кандидата и скојеваца. Утврђено је да се на територији ОП Аранђеловац налази 113 чланова Партије, 14 кандидата и 50 скојеваца; у крагујевачком и грузанском срезу — 100 чланова Партије и 300 скојеваца; у лепеничком срезу (Рача и околина) 34 члана и 11 скојеваца; у Смедеревској Паланци 35 чланова, 21 кандидат и 39 скојеваца; у Јагодини 37 чланова и 22 скојевца; у Смедереву је било 10 чланова Партије. Препоручено је да се већина омладинаца укључених у омладинске активне прими у СКОЈ. Тако се број скојеваца у Шумадији крајем јуна повећао за више десетина. У посавском и тамнавском срезу налазило се око 400 чланова Партије и скојеваца. То су биле снаге са којима се с великом сигурношћу могло рачунати да ће на позив Партије одмах кренути у борбу.

Јунске активности комуниста и расположење народа да се бори за слободу нису остали непознати Немцима. Доктор Турнер је био убеђен да ће комунисти искористити напад на Совјетски Савез за „организовање бунта“ и предузео је опсежне мере за онемогућавање „деструктивне активности“. По његовом наређењу одржана су у Србији, на нивоу банских управа, саветовања, којима су присуствовали срески начелници. Закључено је да је активност комуниста у порасту и да ће убудуће бити још интензивнија. Наређено је среским начелницима да чешће шаљу жандармеријске патроле у села и појачају обезбеђење јавних објеката; да брже израђују спискове комуниста и других „деструктивних елемената“. Речено им је да већу пажњу обрате на информације које долазе од писара општинских канцеларија, а у којима се указује на „вршљање комуниста и одвраћање народа од испуњавања обавезе према држави“.

Ревносни Милан Аћимовић стриктно је применио Турнерово наређење.⁵⁸ У више градова упутио је полицијске инспекторе. Ноћу 21/22. јуна и следећих ноћи градовима Шумадије крстарили су мешовите патроле састављене од немачких војника и Аћимовићевих жандарма. За време полицијског часа пуцали су на сваког ко би им се учинио сумњивим.

Али, комунистички нису неспремни дочекали ову акцију окупатора. Окружни комитет за округ Крагујевац правовремено је прибавио дупликат списка људи које је окупатор планирао да ухапси.⁵⁹ Људи су обавештавани на време па су се склањали. Тако је Турнеров план о „великом лову на комунисте“ пропао — заправо ухваћен је врло мали број комуниста. Окружни комитети су одмах прешли у илегалност. Тих дана долази до пушкарања између полиције и комуниста, приликом покушаја хапшења. Комунисти из Смедеревске Паланке оружјем су спречили хапшење симпатизера КПЈ у Азањи. Тако је ситуација у Шумадији у последњој недељи јуна постала веома напета.

ХИТЛЕР ЈЕ НАПАО ЗЕМЉУ ОКТОБРА

Двадесетдруги јун освануо је као и сваки други дан. Људи су одлазили у поље. Пшеница се повијала под теретом пунозрних класова. На Опленцу је генерал Штал са својим начелником игаба мајором Функеом правио предрачуна колико ће вагона пшенице упутити у Немачку.

У првим јутарњим часовима људи су у селима и градовима радили као и обично. Око десет сати Радио-Донау почео је да понавља громогласно: Пажња! Пажња! Пажња! А затим: Јутрос рано немачке чете, подржане моћном авијацијом, прешле су совјетску границу.

Вест је била кратка, али је брзо одјекнула Шумадијом. Из дотадашњег искуства знало се да кад Немци први нападају, они и освајају. Али, и поред тога, људи су почели да се веселе. Спонтано су напуштали радна места. Лондон је јавио исту вест. Његов коментатор

⁵⁸ У Турнеровом наређењу, између осталог, стоји: „... На основу последњих ратних догађаја, молим да се одмах изврши хапшење водећих комуниста, а преша ранијем споразуму са Вама...“ Турнер даље захтева да шеф београдске полиције „похапси све њему познате комунисте и да их смести у затвор на Ади Циганлији“, да се у току исте ноћи похапсе сви борци „Црвене Шпаније“, затим захтева да се посебна пажња обрати на градове Крагујевац и Ниш, да се појача патролна служба и боље обезбеде јавни објекти.

⁵⁹ Спискове је прибавио Жика "Борђевић. У Аранђеловцу Чедо Плећевић, адвокат, дознао је од једног свог познаника да Немци припремају хапшење комуниста. Одмах је обавестио секретара ОП Станислава Сремчевића, па су чланови Партије склоњени. Полиција је успела да ухапси Живана Ћосића Лалу, радника и секретара основне партијске организације у Аранђеловцу, и Илију Миловановића који је раније напустио Партију. Сремчевић није успео да обавести Ћосића, а Миловановића нико није обавештавао сматрајући да му не прети опасност. Међутим, Немци су их имали на својим списковима. Због изузетно пркосног држања обојице, Немци су их обесили у Београду, 18. јула 1941. године.

Повереништво Партије за округ Аранђеловац обавестило је том приликом руководеће комунисте у Лазаревцу, Белановици, Тополи, Трешњевици и другим местима тако да у њима није дошло до хапшења.

је охрабрујући изјавио „да је Хитлер данас направио крупан корак ближе свом поразу". Људе је ово још више развеселило. Немци и полиција били су у недоумици шта треба да предузму. Радост је захватила и оне који су у овоме гледали повећане послове и веће профите. Аранђеловачки „бели прслуци" (аранђеловачки зеленаиџи носили су беле прслукe) окупали су се у кафани код „Српског краља", и коментарисали. Илија Михаиловић је излагао своја предвиђања. Подсетио је присутне на вест немачке радио-станице Донау, објављену још у мају, коју није демантовао Радио-Лондон, да су „немачки пукови, предвођени генијалним генералом Ромелом, у незадрживом јуришу разбили британску одбрану код Тобрука и опколили гарнизон у Тобруку од 45 000 британских војника са генералом Клопером на челу". Михаиловић је закључио да Немцима иде добро на свим фронтовима те са њима треба ступати у дугорочне пословне аранжмане. Људи у Шумадији, који су пратили политику, примили су пораз Британаца код Тобрука као свој пораз, као знак јачања заједничког непријатеља. Зато их је вест о рату са Совјетским Савезом обрадовала, јер су у томе гледали уједињење прогресивних снага у свету у борби против фашизма.

„Бели прслуци" су ситуацију другачије тумачили. Говорили су да рат неће дуго потрајати, да су Британци „бачени на колена", а да ће се „црвени колос на климавим ногама" срушити под ударцима немачких тенкова за неколико недеља. Љотићевци су се радовали овом догађају, јер су очекивали да ће сада Немци предузети енергичне мере да би уништили комунисте „према којима су и тактизирали". Они су говорили да се треба спремати за преузимање државне власти од Немаца.

Неколико дана немачке радио-станице нису преносиле вести са фронта. Немци су ћутали. Људи су ово ћутање објашњавали неуспехом. Радовали су се томе. Али, та радост била је кратка. Поново су одјекнуле фанfare. Дивизијска музика на Опленцу громогласно је свирала маршеве. Војници су певали. То је био знак да Немцима поново иде добро. Радио-коментатори су у делиријуму одушевљења викали: „Немачки оклопни одреди јуре према Дњепру." „Бољшевичка одбрана је разбијена. Фон Бокове оклопне групације напредовале су од Минска према Смоленску за један дан сто километара. Бољшевичка армија је у агонији. Њен потпуни слом биће брз и неизбежан."⁶⁰ Немачке новине су доносиле фотографије заробљених црвеноармејаца са подигнутим рукама изнад главе између немачких војника који су се надмоћно смешкали држећи машинке преко груди. Ове вести су обесхрабриле све оне који су се 22. јуна радовали. Нико није очекивао, а најмање комунисти, да ће Немци и у Совјетском Савезу тако брзо напредовати. Добро расположење је нестало. Људи су ћутали. Неки су поново почели да верују да су Немци непобедиви и да ће завладати светом.

Комунисти су се брзо снашли. Они су одступање Црвене армије објашњавали као „тактички потез". „Совјетски Савез је велики, утопиће се Немци у њему. Наполеон је био у Москви па је опет пропао. Немци су стварно јаки. Зато се цео свет мора борити против њих.

⁶⁰ Билтен немачке агенције ДНД за јун 1941. године.

И ми морамо да кренемо у борбу да помогнемо браћу Русе" — завршавали би они. ЈБуди су ћутали. Бшш су у недоумици. Само су неки, оптерећени ранијим предрасудама, у овоме видели „трулост Совјетског Савеза" и потврду својих предвиђања. Радио-Лондон је јављао да се Руси повлаче, али да пружају жилав отпор и да Немци трпе велике губитке.

Партијско Окружно повереништво је још пре 22. јуна преко својих основних организација почело да растура летке којима се народ позива да се не одазива захтевима окупаторских власти. Немци су опггро реаговали на садржину ових летака.

Одмах после напада Немаца на Совјетски Савез, курир ПК за Србију донео је партијском Повереништву Проглас ЦК КПЈ и циркулар ПК КП за Србију о непосредним припремама за дизање оружаног устанка. Чланови Повереништва су кренули у основне организације ради тумачења Прогласа.

Са комунистима и Партији блиским људима одржавани су састанци којима су присуствовали чланови окружног руководства Партије. На састанцима је прорађиван Проглас Централног комитета КПЈ и циркулар ПК. У Прогласу је, између осталог, стајало:

„Радници, сељаци и грађани!

Рано у јутро 22. јуна разуларени немлчки фашисти напали су прву државу радника и сељака, Совјетски Савез. Ови професионални злочинци дошуњали су се и изненадно напали, градове Совјетског Савеза исто онако као што су се дошуњали да изненадно заспу Београд својим убојним гранатама.

Пролетери Југославије, на своја места, у прве борбене редове. Збијте чврсто своје редове око своје авангарде Комунистичке партије Југославије. Непоклебљиво и дисциплиновано вршите своју пролетерску дужност. Спремајте се хитно за последњи и одлучни бој ...

Партија је позвала народе Југославије да крену у оружану борбу против окупатора. Чланови окружних комитета били су стално на ногама. Организовали су састанке по селима и градовима и објашњавали новонасталу војнополитичку ситуацију. Почетак немачко-совјетског рата оцењен је као догађај од изузетне историјске важности. На састанцима је истицано да је дошло време да кренемо у оружану борбу против фашизма, како бисмо, борећи се за сопствену слободу, помогли првој земљи радника и сељака када јој је најтеже и тако одужили свој интернационални дуг према светском пролетаријату. Основним организацијама давани су конкретни задаци у припремању устанка. Речено је да сада треба директно прећи на прикупљање људи за оружану борбу и формирање одреда. Требало је поново утврдити на које људе се са сигурношћу може рачунати у сваком моменту. Истовремено је захте-

⁴¹ Извод из Прогласа ЦК КПЈ (Тито, *Војна дела*, књига I, стр. 31—35, ВИЗ 1978). У циркулару ПК дата су конкретна упутства за организиацију оружане борбе. У њему је стајало: да борба отпочне одмах; да се максимално развије самоничијатива, да се заведе гвоздена дисциплина; да се сваком човеку поставе конкретни задаци; да се против кукавица и колебљиваца поведе одлучна борба; да се у борбу увлаче широке масе. (*Зборник докумената*, том I, књига 2, стр. 32. и 33).

вано да се поново провери стање оружја на територији сваке основне организације и да се, у вези с тим, припреме извештаји. Истакнута је потреба појачања будности против шпијуна и провокатора. Требало је радити брзо, али смишљено. Ни најмања ситница није се смела заборавити.

Последњих дана јуна Шумадија је била на изглед мирна. Људи су радили, трговали, пили. Немци су марширали и певали. Војна музика Штадове дивизије свирала је сваке вечери. Све је изгледало обично. Али није било тако. Немачки шпијуни су непрекидно извештавали своје шефове „да се нешто спрема“, иако ништа конкретно нису могли да открију. А комунисти су вршили последње припреме за устанак.

У моменту кад су немачки тенкови прелазили совјетску границу у Југославији се налазило 90 000 немачких војника и сто борбених авиона. Око три четвртине ових снага налазило се на територији уже Србије. Бугари су растеретили свог великог савезника бриге о окупацији источне Србије и Македоније, ангажујући на том простору три пешадијске и једну брдску дивизију, три граничне бригаде и три самостална пешадијска пука. Поставили су две обласне дирекције, 30 среских управа, 35 полицијских команди и 200 жандармеријских станица. Цар Борис је био одлучио да чврсто држи „новоггрилојене крајеве“.⁶² Мађари су држали под окупацијом Бачку, са око 30 000 војника, а на новосадском аеродрому имали су пук борбене авијације (25 — 30 авиона). Италијанске трупе су окупирале Метохију.

У Шумадији, у Тополи, налазио се најјачи немачки гарнизон: штаб 714. дивизије са приштапским деловима и деловима једног пука. У Крагујевцу се налазио један пешадијски пук и један самостални батаљон. У оба гарнизона Немци нису имали артиљерију, па нису могли да предузимају „ватрену одмазду“ — како су то практиковали Италијани и Бугари. Минобацачи 81 мм са којима су располагали пукови посадних дивизија, и то у мањем броју, имали су домет испод три километра.

ИГеф немачког Управног штаба у Србији, доктор Турнер, на основу извештаја својих шпијуна очекивао је почетак устанка 22. јуна, када је нападнут Совјетски Савез. Због тога је наредио Аћимовићу да са својом полицијом, а уз помоћ Гестапоа, похапси све комунисте, Јевреје, и остале „непоуздане елементе“, и то 21. јуна увече, а према списковима који су већ раније били састављени.

Проглас ЦК КПЈ од 22. јуна комунисти Шумадије су дочекали спремни са жељом да га одмах спроведу у живот — изненађења није било. Нјма, као и осталим комунистима широм Југославије, било је јасно још од Прогласа ЦК КПЈ од 15. априла, да треба бити сгтрман за оружану борбу против окупатора. Осталим прогласима и другим документима руководства Партије овај курс је учвршћиван. Чекао се само погодан моменат. Напад нациста на Совјетски Савез комунисти су схватили као погодни моменат за почетак оружаног устанка. па су самоишгцијативно убрзали припреме.

" По доласку бугарских трупа, немачка 717. дивизија се померила на запад тако да је у своју зону укључила и Крагујевац у коме је стационирала свој 749. пук.

Покрајински комитет КПЈ за Србију одржао је седницу 23. јуна, на којој је проучен Проглас ЦК КПЈ и предузете практичне мере за његову реализацију. Разматрана је потреба да се реорганизује Војни комитет кога би сачињавали: Сретен Жујовић, Филип Кљајић, Бранко Крсмановић, Родољуб Чолаковић, и Никола Груловић. Војном комитету је постављен задатак да одмах почне непосредне припреме за формирање партизанских одреда, да проучи услове у појединим окружима и утврди где се могу формирати први одреди. Било је потребно одредити и команданте одреда. Заузет је начелан став да се на територији сваког окружног комитета Партије формира по један партизански одред.

Војни комитет ПК за Србију одржао је 25. јуна седницу којој су присуствовали и поједини другови одређени за команданте будућих партизанских одреда. Тако се догодило да је Милан Благојевић, на пример, већ 25. јуна увече кренуо у Шумадију у свој родни крај у својству команданта Првог шумадијског партизанског одреда.⁶³ Војни комитет ПК КПЈ за Србију закључио је на овом састанку да се може одмах формирати пет партизанских одреда. Тако је Ваљевски партизански одред формиран истог дана — 25. јуна (командант Здравко Јовановић, комесар Милосав Милосављевић), — Први шумадијски — 28. јуна (командант Милан Благојевић, комесар Милутин Тодоровић); Космајско-посавски — 2. јула (командант Коча Поповић, комесар Бора Марковић), Други шумадијски — 3. јула (командант Богосав Марковић, комесар Танасије Младеновић). Ови подаци убедљиво показују да су припреме за оружани устанак у Шумадији биле извршене правовремено и да је све било спремно да одмах почне стварање оружаних формација.⁶⁴ Војни комитет ПК за Србију је проширен и реорганизован па је 4. јула преименован у Штаб народноослободилачких партизанских одреда Србије (НОПО) кога већ тада називају Главни штаб за Србију.

" Према казивању самог Благојевића, што делом потврђује и његова супруга, он је први пут посетио Наталинде почетком маја 1941. год. Полиција је евидентирала тај његов долазак па се тако његово име нашло на списку полиције у Тополи подвучено првеном оловком. Отуда, према Турнеровом плану хапшења, њега прво тражи полиција у Наталинцима па онда у Београду, а за то време он се већ био склонио. Двадесет петог јуна њему је супруга Перса однела наручене ствари на одређено место. Том приликом јој је рекао да је присуствовао једном састанку на коме је одлучено да он опет мора на далек пут. „Изгледао је исто онако као кад је полазио за Русију” — каже Перса.

⁶⁴ Према сећањима Сретена Жујовића, (оформљена као етенографске белешке и чувају се у Архиву ЦК Србије под бројем 1318), Покрајински комитет КПЈ за Србију састао се 23. јуна у Београду ради анализе новонастале ситуације услед напада Немаца на Совјетски Савез. Разматрани су задаци који произлазе из Прогласа ЦК КПЈ од 22. јуна. На овом састанку је донесена начелна одлука да одмах почне формирање партизанских одреда. Разматрани су и кадровски проблеми. Жујовић тврди да је том приликом одлучено да се прво формирају следећи партизански одреди: Први шумадијски, Ваљевски, Космајски и Чачански. Милан Благојевић је тада одређен за команданта Првог шумадијског одреда.

Ово су били дани када су партијска руководства испољавала максималну иницијативу. Едвард Кардељ пишући о овим данима (*Стратегија оружане борбе у НОР-у*, стр. 29, ВИЗ 1980) каже да се он 22. јуна 1941. нашао у Љубљани. Истог дана сазвана је седница ЦК КП Словеније на којој је донесена одлука да се Војни комитет одмах преименује у Главни штаб НОПО Словеније и почне формирање партизанских одреда. Кардељ каже: „Лисам имао везу са Титом, али сам био сигуран да би и он поступио на исти начин."

ОДЛУКА У КОПЉАРИМА

Комуннисти Шумадије, првенствено чланови окружних и градских комитета, и секретари партијских ћелија били су на време информисани о одлукама ЦК КПЈ, како после седнице ЦК од 10. априла тако и после мајског партијског саветовања. Са оба ова историјска скупа директиве су на време стигле у Шумадију. Курирска служба и „јавке“ функционисале су веома успешно. Сви прогласи ЦК КПЈ и покрајинског комитета КПЈ за Србију стизала су на време и правовремено су прорађивани. Ово је помогло постизању идејног јединства чланова Партије и Скоја. Зато није било дилема у погледу оправданости дизања оружаног устанка против окупатора. Вршене су интензивне припреме и чекао се погодан моменат за почетак. Напад Немаца на Совјетски Савез сви комунисти, скојевци и симпатизери Партије схватили су као погодан моменат за почетак оружаног устанка. Проглас ЦК КПЈ, који је уследио истог дана, само је потврдио већ створена уверења код чланства КПЈ на терену. Окупатор са својом акцијом „лова на комунисте“ убрзао је овај процес. Овим се може објаснити чињеница да су руководства Партије на свим степенима од 22. јуна предузимала конкретне мере за почетак оружане борбе. Војни комитети су учвршћивани и проширивани, проучаване су кадровске и материјалне могућности за формирање партизанских одреда, и то сасвим конкретно.

Двадесет шестог јуна поподневним возом стигао је у село Копљаре Милан Благојевић, поручник Шпанске републиканске армије. Покрајински комитет КПЈ за Србију послао га је у родни крај да настави, започету у Шпанији, борбу против фашизма. Наоружан директивом партијског руководства и чврстом вољом да је енергично и доследно спроведе у живот, Милан је одлучно закорачио шумадијском земљом. Упутио се кући у којој га је чекао члан Окружног повереништва за округ Аранђеловац, Мика Милосављевић. Раније се нису познавали. Мика је био млађи од Милана 15 година. Он је раније само чуо за Милана Благојевића. Средњи раст, црна коса, оштри покрети, крупне црне очи које сипају ватру — то су били први утисци који су се Милосављевићу дубоко урезали у сећање.

Благојевић је саопштио Милосављевићу да долази у аранђеловачки крај по директивн ЦК КПЈ за Србију са специјалним задатком и да је потребно хитно сазвати састанак партијског Повереништва. Договорили су се да се састанак одржи 28. јуна у 10 часова у Копљарима. Заједно су одредили и тачно место састанка. Милан је захтевао да се припреме исцрпни подаци о броју људи с којима се са сигурношћу може рачунати да ће на позив Партије одмах кренути у борбу, а такође и подаци о наоружању.

Чланови Повереништва су већ имали спискове људи и сређене податке о наоружању. Ти подаци су се налазили код секретара Сремчевића, али их је углавном знао и Милосављевић. Међутим, што се људства тиче, неки подаци нису одговарали правом стању, па је спискове било потребно проверити. Заправо, Мика Милосављевић и остали другови у последња четири дана присуствовали су већем броју партијских састанака основних организација на којима је прорађиван Проглас ЦК КПЈ од 22. јуна којим се народ позива у оружану борбу против

окупатора.⁵ На ТУМ састанцима је тражено од чланова Партије, кандидата, скојеваца и симпатизера, који су такође присуствовали овим састанцима, да се изјасне да ли су стварно спремни да одмах крену у оружану борбу. Сада су дошле до израза неке појаве на које се није довољно обраћала пажња.

Када се раније са људима разговарало да треба кренути у оружану борбу против окупатора, многи су се изјашњавали да ће они кренути међу првима. Али сада, после читања Прогласа, постало је јасно да дизање устанка није далека перспектива, већ питање дана. Требало је испунити обећање. Оставити кућу, породицу и кренути у рат, у неизвесност. Настала је код људи унутрашња борба између патриотског осећања и жеље да се боре за слободу с једне стране и бојазни за породицу и имовину — ако се оружјем супротставе окупатору — с друге стране. Људи су постали ћутљиви. Ућутали су и они који су се раније разметали јунашћом. Било је и чланова Партије који су се колебали. То се нарочито запажало у Трнави где је међу члановима било и имућнијих људи.

Омладинци су били најодлучнији. Јављали су се без много размишљања. Старији су се теже одлучивали, па су се изговарали да нису још средили жито и да нема ко да им ради. Неки су давали пристанак, али недовољно одлучно рачунајући да ипак до тога, можда, неће доћи, већ да је то само „проба оданости“. Повереништво је ипак закључило да са сигурношћу може рачунати на око 100 — 130 људи. Највећи одзив био је у селима где је политички рад био најбоље организован. Из Винче се јавило око 15, из Трешњевице 12, Аранђеловца 11, а затим су следила села: Даросава, Шаторња, Страгари, Копљари, Божурња, Овсиште. Три четвртине пријављених били су омладинци.

Што се наоружања тиче, са сигурношћу се могло рачунати на 30 — 40 пушака и два пушкомитраљеца. То је било знатно испод очекивања. Према ранијим подацима рачунало се са најмање сто пушака и око десет пушкомитраљеца. Милосављевић је изнео Благојевићу ове податке као личну процену стања и обећао да ће за састанак бити припремљени потпунији подаци. Благојевић се интересовао и за остале прилике у овом крају у коме се родио, а мало живео, па му је био непознат. Сутрадан је Благојевић поново отпутовао возом према Младеновцу. Милосављевић му није постављао никаква питања. Може се претпоставити да је Благојевић провео 27. септембар на успостављању канала обавештавања између њега и војног руководства ПК Србије. Њему је свакако, као школованом официру, па и ратнику, било јасно

⁵ Овај историјски документ почиње речима: „Раног јутра 22. јуна напали су разуверени немачки фашистички бандити велику и мирољубиву државу радника и сељака Совјетски Савез...“ У другом одељку Прогласа поручује ове радницима, сељацима и грађанима да имају поверења у Совјетски Савез и његову Црвену армију. У трећем одељку се између осталог каже: „... Пролетери, свих земаља Југославије, на своја места, у прве борбене редове. Збијте своје редове око ваше авангарде КП Југославије...!“ На крају се каже: „Комунисти Југославије, дошао је онај најтежи час који смо ми у нашој борби предвиђали.“ И даље: „Комунисти Југославије, не оклевајте ни тренутка. Већ се хитно спремајте за ту тешку борбу. Одважност, хладнокрвност и дисциплина нека влада међу вама, јер ви морате тиме дати пример другима...“ Овај документ је већина руководства схватила као директан позив за почетак оружане борбе.

да се рат не може успешно водити без добро организоване обавештајне службе. Он је за организацију обавештајне службе имао нарочити сми-сао, а посебно развијен осећај за чување тајни.⁶⁶

Двадесет осмог јуна у 10 часова, као што је два дана раније било уговорено, одржан је састанак Повереништва КПЈ за округ Аранђеловац у једној шуми у Копљарима. Били су присутни: Станислав Сремчевић, Милан Илић, Милутин Тодоровић, Мика Милосављевић, Душан Петровић и Милан Благојевић. Сремчевић је отворио састанак, упознао присутне са Миланом Благојевићем и предложио само једну тачку дневног реда: „Формирање партизанског одреда“. Благојевић и Сремчевић састали су се претходно и договорили како да воде овај састанак који је имао историјски значај. Између овог састанка и скупа у Орашцу у фебруару 1804. постоји извесна коинциденција. Копљари се граниче са Орашцем, а место где је одржан састанак окружног партијског руководства удаљено је од Марићевића јаруге, где је донесена одлука о дизању првог српског устанка, непуна два километра. Родно место Карађорђа Вишевац и родно место Милана Благојевића — Наталинци — удаљени су једно од другог десетак километара.

Прво је говорио Милан Благојевић. Почео је оценом узрока брзог пораза југословенске војске. О томе је говорио са огорчењем. Он је ту војску добро познавао. Правио је извесна упоређења са Шпанском републиканском војском која је била слабије наоружана, а борила се херојски. Његов је закључак био да у рату побеђује војска која је свесна циљева своје борбе. Онда је говорио о значају уласка СССР-а у рат и како ће се то одразити на даљи развој војнополитичке ситуације у свету. Благојевић је био приличан оптимиста. Рекао је да ће се сада дићи пролетаријат широм света у борби против фашизма, а да рат неће трајати дуго. На крају је упознао чланове Повереништва о одлуци ПК КПЈ да се формира партизански одред у овом крају, а Војни комитет ПК одредио је њега за команданта одреда.

Станислав Сремчевић је изложио војно-политичку ситуацију на територији округа Аранђеловац. О потенцијалним могућностима у људству и оружју за формирање одреда Сремчевић је изложио оне податке који су свима били познати па и Благојевићу, јер их је њему саопштио Милосављевић при првом сусрету. Рачунало се са 120 до 140 људи, али оружја није било довољно. Благојевића је посебно интересовала старосна структура потенцијалних бораца и њихово војничко знање. Закључак је био да су то претежно омладинци који нису завршили војну обуку. Само један мањи број их је обучавао у руковању пушком, и то на кратким курсевима који су организовани у другој половини маја, а неки још нису били завршени. Благојевић је закључио да се са таквим саставом не сме одмах кренути у оружану борбу, те да треба размишљати о могућности претходне обуке. Њега је посебно заинтересовао податак да се у селу Винчи налази један активни капетан, а у Блазнави наредник-питомац Војне академије југословенске

“Покрајински комитет ПК КПЈ за Србију већ је имао на територији Шумадије уостављену мрежу такозваних „јавки“ преко којих су ишле информације. О њима пише и Родолуб Чолаковић у својим *Записима из ослободилачког рата*: Милана нису интересовале само јавке. Њему су били потребни људи који би га могли обавештавати шта смера непријатељ.

војске који су се определили за одлазак у партизане. Рекао је да треба настојати да они дођу у одред што пре, јер би корисно послужили у обуци младих бораца.

Чланови Окружног повереништва Партије били су добро информисани о инструкцијама Аћимовићеве колаборационистичке управе у овом делу Шумадије. Сва четири среза — орашачки, опленачки, космајски и колубарски — који су сачињавали округ Аранђеловац, потпадали су под управу дунавске бановине са седиштем у Смедереву. Аћимовић је формирао и команду жандармерије са жандармеријским пуковником Јованом Тришићем на челу. Основан је и инспекторат жандармерије са жандармеријским пуковником Телемахом Јанковићем на челу. Комесарска управа за Србију дотле је била активирала око 1800 жандара и близу 160 жандармеријских официра. Обновљене су оне жандармеријске станице које су постојале до 6. априла.

Половином јуна у дунавској бановини формиран је такозвани Дунавски жандармеријски одред (командант жандармеријски потпуковник Милутин Поповић) са пет чета (крагујевачка, горњомилановачка, београдска, смедеревска и пожаревачка). Крагујевачка чета имала је по један вод жандарма у Аранђеловцу и Тополи, а горњомилановачка по један вод на Руднику и у Лазаревцу. Командири водова били су жандармеријски капетани — у Тополи Обрад Кордић, у Аранђеловцу Милан Милошевић, а у Лазаревцу Војислав Марковић. Знао се и број жандарма у жандармерлјским станицама. У већим местима као што су, на пример, Аранђеловац, Лазаревац, Горњи Милановац, Топола, Рача и Рудник, жандармеријске станице су имале 12 до 13 жандарма, а остале (Даросава, Барошевац, Дудовица, Доња Шаторња, Страгари, Наталинци и друга) 7—10 жандарма. Жандармеријске чете, а самим тим и водови, имале су веома мало аутоматског оружја. Располагале су пушкама, пиштољима и ручним бомбама.

Сремчевић је дао оцену моралних и борбених квалитета жандарма. По његовом мишљењу жандарми су били декласирани елементи без идејних опредељења, са закржљалом националном свешћу. Своју службу су схватили као професију и извор егзистенције, и зато су били у стању да служе сваком ко их плаћа. Сви, од обичног жандарма до официра највишег чина, били су склони корупцији. Благојевић је прокоментарисао Сремчевићево излагање и сагласио се да на жандармерију не треба рачунати као на неку озбиљну снагу која би ометала ширење устанка. Подаци о окупатору којима је располагало Окружно повереништво били су скромни. Нису се знала имена јединица, њихов састав, јачина, наоружање и опрема. О официрима се мало знало — чак нису била позната ни имена нити функције. Једино је било познато да је у Тополи (Опленцу) седиште немачког генерала. Оскудност података о Немцима Благојевић је оценио као велики недостатак. Констатовано је да Повереништво није имало организовану обавештајну службу и закључено да треба испитати могућност организованог прикупљања података о Немцима. На територији аранђеловачког округа није било много присталица Димитрија Љотића, и то је била олакшавајућа чињеница. Заправо, Љотић је имао извесна упоришта у Смедереву и ужој околини и више нигде у целој Шумадији.

Благојевић је указао на опасност да непријатељ убаца у одред своје шпијуне. Закључено је да у том погледу треба бити опрезан, али да се мора водити рачуна да се због опреза не пређе у другу крајност — у секташтво и сужавање базе за прикупљање бораца. Благојевић је предложио да организује долазак у одред преко тријажног пункта и да нико не може директно да дође у логор. Нарочито је требало обратити пажњу на пријем непознатих. Посебно се разматрало питање одазивања чланова КПЈ, кандидата и скојеваца за ступање у одред. Већина је сматрала да сви они одмах треба да ступе у одред. Могу се изузети само стари и болесни. Чича Илић, који је и сам био у педесетим годинама, није признавао старост као озбиљан разлог за остајање код куће. Душан Петровић Шане био је против таквог става. Сматрао је да треба један број комуниста и скојеваца оставити на терену и не компромитовати их одмах. Они би помагали око организовања народне власти и пружања разне помоћи одреду. Али, на крају је ипак преовладало мишљење да је у конкретном историјском моменту најважније да се предузму све мере да устанак успе. Неко је цитирао и Лењинове речи: „Са оружаним устанком се не сме шалити.“ Тако је одлучено да се чланови Партије и кандидати нађу у првим борбеним редовима, а ко од њих не прихвати позив аутоматски је себе искључио из Партије. Ово је требало саопштити сваком оном ко се колебао.

Било је речи и о пријему жена у одред. Сремчевић није имао у виду ни једну жену која би првих дана ступила у одред. Други су изнели мишљење да је то слаба страна претходних припрема. Али, жена чланова Партије било је свега неколико. Благојевић је заступао мишљење да жене и не треба примати у одред, већ их ангажовати као санитарско и друго помоћно особље. Према информацијама које је пружио Сремчевић, Благојевић је закључио да у одреду неће бити индустријских радника-металаца, и да је то велики недостатак, нарочито за почетак оружане борбе. Одлучили су да упуте писмо преко курира Окружном комитету Крагујевца да они пошаљу у Корушац извештај број радника из Војнотехничког завода.

На крају састанка утврђен је састав штаба одреда. Покрајински комитет одредио је Благојевића за команданта, што је само констатовано. Договорили су се да комесар одреда буде Милутин Тодоровић, заменик команданта Милан Илић, а заменик комесара Душан Петровић. Сремчевић и Милосављевић су добили као основни задатак да се и даље баве партијским радом на терену, а посебно прикупљањем нових бораца и организовањем народне власти — односно одбора и Народноослободилачких фондова. Благојевић је предложио да одред носи званични назив Први шумадијски партизански народноослободилачки одред. Благојевић је са члановима Војног руководства при ПК КПЈ за Србију утврдио оријентиране границе зоне у којој ће да дејствује Први шумадијски одред. Са југа ова зона се граничила висом Острвица, гребеном планинског масива Рудник, Рамаћким висом и селом Шењом; са истока линијом Лужнице — Светлић — Сараново — Ратари; са севера линијом — Кусадак — Марковац — Велика Иванча — Миросавци — Јунковац; са запада линијом река Колубара — Љиг — Острвица.

Место логора за прикупљање бораца одреда предложио је Милан Илић Чича. Он је претходног дана обишао неке терене у шумском масиву Корушац више Горње Трешњевице и определио се за тешко приступачно место Језербаре под висом Орловац. Чичин предлог је одмах прихваћен. Одабрано место било је удаљено од немачких гарнизона па и жандармских станица. Благојевић је дао Чичи упутство за уређење логора. Онда су се разишли по терену да прикупљају борце.

Оперативну зону Првог шумадијског партизанског одреда пресекала је правцем југозапад—североисток река Јасеница која извире испод највишег врха планине Рудник, а улива се у Велику Мораву код Велике Планае. У најдужем периоду године ово је мирна река, у горњем току брза, бистра и газна, а у доњем спорија и представља извесну природну препреку, како за возила, тако и за пешаке, а делом и за тенкове. Од извора па до села Јарменоваца обале Јасенице су кањон кроз који пролази комуникација која повезује простор око средњег тока Јасенице са долином Западне Мораве. Некада су овом комуникацијом Дубровчани путовали са својим караванима за Београд и Будимпешту. У првом српском устанку, устаници су у кањону Јасенице спречавали рудничког Сали-агу да са својом војском продре према Тополи. У горњем току Јасенице партизани су стално били присутни. Данас, у селу Јарменовцима налази се чесма са мермерном плочом на којој су уклесани стихови посвећени Јасеници:

*„Јасенице што Рудник умиваш,
сећаш ли се оних славних дана
кад је овде било партизана . . .“*

Некадашњи каравански пут кроз кањон Јасенице модернизован је и оспособљен за савремени саобраћај.

Правцем запад—исток овај простор пресецају две речице, леве притоке Јасенице — Каменица и Кубршница — маловодне и лако савладиве осим у кишно време и у пролеће кад се снег топи. Тада оне надођу и поплаве плодне долине кроз које протичу претварајући их у права језера. Како становници овог дела Шумадије не располажу чамцима, ове реке су по више дана непремостиве. Понекад се дешава да се обилне кише сруче на планинске масиве Рудника, Венчаца и Букуље. Тада се јављају изненадне бујице које руше све пред собом. Овакве бујице су прогутале и више људских живота. Отуда људи овога краја, који су већином непливачи, зазиру од ових река. Северним делом простора протиче река Луг, а источним Лепеница. По природи су сличне описаним рекама. Обе се уливају у Јасеницу у њеном доњем току и чине је несавладивом без одговарајуће опреме преко целе године.

Земљиште је таласасто, са просечном надморском висином од око 250 метара. Целим простором доминира масив планине Рудника са највишим врхом Штурцем (1132 м) на који се надовезује Острвица са својим гтарамидалгош врхом (758 м), а затим Букуља (696 м), Венчац (658 м) и на северу, Космај (628 м). Опленац (345 м) заузима централно место овог простора. На његовом врху је црква саграђена од венчачког мермера, видљива из велике даљине, па је партизанима служила као оријентир. Насеља градског типа, Београд, Светозарево,

Смедерево, Чачак и Краљево, налазе се на периферији шумадијског простора. Пред други светски рат у овим местима била је развијена индустрија у мањој или већој мери и створена радничка класа. Остале вароши и варошице, Аранђеловац, Лазаревац, Горњи Милановац, Топола, Рача, Плана, Белановица и Страгари, биле су типичне српске паланке са доста кафана, занатских радши — најчешће опанчарских, поткивачких и лимарских, бакалница, гвожђара, са понеким млином. Потпуну средњу школу имао је само Аранђеловац, а остала места ниже разреде гимназије, или ништа осим основних и занатских школа.

Путна мрежа била је развијена, али лошег квалитета. Постојао је само један асфалтни пут који је преко Младеновца и Тополе повезивао Београд са Крагујевцом. Без обзира што је овај пут представљао део европске магистрале Берлин — Цариград, био је узан, кривудав, а понегде и са оштрим успонима. Остали путеви са макадамском подлогом повезивали су вароши и варошице као и већа насеља сеоског типа и омогућавали саобраћај преко целе године. Моторна возила су се кретала споро, дижући за собом у летње доба облаке прашине. Та прашина је упозоравала партизане на кретање немачких транспорта и казних експедиција. Осим путева Шаторња — Рудник и Страгари — Светиња које је било могуће, релативно лако, запречавати, остали путеви се нису могли запречавати на дуже време, јер је било могуће лако заобилажење препрека. Зато су Немци имали повољне услове за комуницирање моторним возилима и маневрисање снагама и средствима.

Пољопривреда је била основна привредна грана овог краја и то воћарство и виноградарство у првом реду. Воћњаци (претежно шљивари) и виногради прекривали су више од половине шумадијског простора. Остало су биле њиве и ливаде, са шумарцима (забранима) — остацима некадашњих непрегледних шума. Тако је, заправо, цео шумадијски простор личио на море зеленила из кога су изрониле такође зелене планине. У овом зеленилу партизанске јединице су могле лако да маневришу и да се маскирају. За време аустроугарске окупације Шумадије у првом светском рату њене планине су немилосрдно експлоатисане, а нарочито северне падине које су окупатору биле приступачније. За двадесет три године, које деле два светска рата, није биломогуће надокнадити штету коју је туђин нанео шумадијским планинама, а за тако нешто није постојала ни одговарајућа политика. Напротив, земљорадници из околних села освајали су постепено падине планина, вадиле коренове посечених стабала и очишћено земљиште засађивали виноградима и ратарским културама. Ову ратарско-винаградску експанзију зауставила је народна власт после ослобођења, али испод самих планинских врхова. Нестали су добрим делом и романтични лугови, а остали ту и тамо само столетни храстови који су се користили као записи за време религиозних обреда — богомоља и литија. На почетку двадесетог столећа Рудник је обиловао старим храстовима и буквама. Данас је ова планина кротка, њеним гребенима се крећу трактори, а шум јужних ветрова једва је чујан.

ПАРТИЗАНСКИ ЛОГОР У КОРУШЦУ

На сличан начин као у Копљарима, у јуну су донесене одлуке о формирању осталих партизанских одреда у Шумадији — Крагујевачког у Грошници, Космајско-посавског на Космају, Другог шумадијског у Марковачкој Алији.

Учесници састанка у Копљарима одмах су кренули у разне крајеве ради прикупљања бораца. Благојевић је кренуо сам у Наталинце и околна села, Сремчевић у срез орашачки, Тодоровић у срез космајски, а Чича Илић у Трешњевицу и срез качерски. На састанку Благојевић је рекао друговима да на сваки начин доведу што више људи са оружјем. Двадесет деветог и 30. јуна одржани су последњи састанци са људством које се јавило за одред. Са ових састанака требало је кренути у логор. Руководство је рачунало да у одлучујућем моменту може доћи до колебања, да ће људима са села бити тешко да се преломе и реше да напусте куће и породице.

Логор за прикупљање бораца Првог шумадијског одреда почео је да функционише 29. јуна, у рано јутро. У њега су први дошли Милан Илић Чича и његов рођак Живадин Миловановић, земљорадник из Горње Трешњевице, члан КПЈ и резервни пешадијски поднаредник. Чича је довео Живадину да уреди логор, и то према инструкцијама добијеним од Благојевића. Миловановић је био веома одговоран и спреман, а располагао је и извесним војним знањем. Радећи према добијеним упутствима, он је прво одредио стражарска места, затим контролну станицу преко које се улазило у логор, место за одмор бораца, место штаба који је истовремено био и команда логора, места страже и дежурних, санитарску станицу, место кухиње и места осталих помоћних објеката (за клање стоке, печење, нужник). У логору се налазио извор, али неуређен. Живадин га је оспособио за употребу, оградио и направио прилазе. Радио је неуморно цео дан. За штаб је направио настрешницу од грања, затим сто од дасака и седишта од пањева. Покрај ове штапске колибе направио је сошке за пушке, а под кореном једне старе букве ископао рупу за чување ручних бомби и муниције. Ништа није могао да смисли за спавање. На располагању је била сасушена букова шума и понеки комад дрвета уместо јастука. Док се у Корушцу уређивао прихватни логор, чланови Окружног повереништва одржавали су последње састанке са будућим борцима одреда. На тим састанцима им је речено шта све треба да понесу. Препоручено им је да пронађу било какво оружје, у најгорем случају да понесу секиру или добар нож, затим добру одећу и обућу, резервно рубље, шаторска крила или неки други покривач. У више села одређена су зборна места и време прикупљања. Према ранијем договору долазак у логор у Корушцу предвиђен је ноћу између 30. јуна и 1. јула. Прикупљање на зборним местима предвиђено је падом мрака — од 21 до 23 часа.

Са прикупљањем бораца није ишло сасвим глатко. Неки су долазили на зборна места да би сопштили како нису у стању да крену баш ове вечери због послова — да треба да жању жито или да га прикупе и овршу. Други су се изговарали да их не пуштају родитељи, или жена. Било је и таквих који су се нагло „разболели“. Неки

су донели оружје на зборно место, оставили га и, под изговором да су „нешто заборавили“, вратили се кућама. Више их није било — ни код куће. Негде су се изгубили. Тако, на пример, Милорад Станковић из Винче, резервни коњички наредник, на кога се много рачунало, донео је на зборно место пушкомитраљез и сандук муниције и нестао. У селу Вукасовцима Богосав Мијаиловић, борац са Солунског фронта, члан КПЈ и угледан грађанин села који је раније обећао да ће кренути у одред, предомислио се у последњем тренутку. Изјавио је да је глув и неспособан да ратује и да је њему место у позадини. Поводећи се за њим, ни остали чланови Партије из Вукосаваца (укупно њих петорица) нису те вечери кренули у одред. Слично је било и у другим селима. Аранђеловачки комунисти и скојевци нису се одмах одлучили. Прве вечери је кренуло само неколико чланова Партије и скојеваца, неки нови омладинци, с којима се раније није радило, веома су се лако одлучили. На жалост, они су одлазак у партизане схватили као авантуру. Били су то гимназијалци између 16 и 17 година, психички и физички неприпремљени за задатке које намеће рат.

Ујутро 1. јула у партизанском логору у Корушцу нашло се око 40 бораца укључујући и штаб одреда. Из Винче их је било четворица са секретаром партијске ћелије Пантом Станковићем на челу. С њим је био и пешадијски капетан Предраг Димовић, коме је у селу остала жена са двоје мале деце. Увече су из Винче стигла још тројица ђака који у току ноћи нису успели да се искраду из кућа и дођу на зборно место. Они су само оријентационо знали да треба ићи у Корушац. Логор су пронашли захваљујући Сави, кћерки Чиче Илића, која је познавала једнога од њих па им је дала везу. Водила их је некаквим заобилазним путевима више од два сата. Касније су видели да се до логора могло стићи за свега петнаест минута. Али, тако је рађено због тајности. Из Горње Трешњевице дошло је девет бораца, из Даросаве — седам, из Аранђеловца — шест, из Шаторње, Блазнаве и Страгара — пет, из осталих села један до три борца.

Другог јула штаб одреда је одржао састанак. Били су присутни Сремчевић и Милосављевић. На састанку је закључено да прикупљање бораца не иде сасвим онако како је очекивано, али је Благојевић ипак био задовољан. Био је свестан чињенице да није лако селацима да се одреде за један такав корак, и то у време највећих пољских радова. Он је у шали рекао да није случајно што су сви устанци и буне у Шумадији почкњали у зиму или рано пролеће. Тада се људима лакше било одвојити од куће. Одлучено је да Сремчевић и Милосављевић поново крену на терен, да још једанпут разговарају са члановима Партије и Скоја који се нису одазвали позиву, а такође и са осталим људима. Благојевић је захтевао да се одмах организује информативна служба — да се набави радио, организује слушање вести Радио-Лондона и Радио-Москве и да се свакодневно издаје билтен одреда помоћу којег би се обавештавали борци о догађајима у земљи и иностранству. На предлог Чиче Илића одређен је Милић Радовановић, студент медицине из Винче, да организује информативну службу одреда која се тада називала „пропагандна техника“.

Истог дана у логору су формиране дебатне групе, на којима су читане разне књиге и брошуре које су донели поједини другови, затим се водила дискусија. Благојевић је предложио члановима штаба да се капетан Предраг Димовић укључи у штаб у својству начелника. Предлог је прихваћен, а Благојевић је Димовићу одмах дао задатак да направи план обуке. Прворазредни задатак је био да се млади борци обуче да рукују пушком и да знају да обављају стражарску службу и патролирање. Живадин Миловановић је донео свој пиштољ на жутом опасачу до кога је дошао у априлском рату, а такође је негде нашао и црвену траку. Са овим реквизитима снабдевен је дежурни логора који се мењао на 24 часа, а имао је и помоћника. Дежурног су убрзо прозвали „дежурки официр“. Целокупно наоружање чувано је крај штапске колибе, пушке и пушкомитраљези у сошкатама од буковог дрвета, а пиштољи су били поређани изнад њих на једној дасци. муниција и бомбе чуване су у „магацину“ — под буквом. Оружје и муницију издавао је дежурни стражарима и патролама када пођу на задатак. Начелник штаба Димовић коме је помогао Жика Новаковић, наредник питамац из Блазнаве, почео је обуку омладинаца који нису служили војску ујутро 2. јула.

Четвртог јула у логор је стигла група Крагујевчана — њих тринаест. Сви су били чланови КПЈ, кандидати или скојевци, већином радници металске струке. Били су то здрави, речити момци, сви старији од 20 година. Благојевић се много обрадовао доласку Крагујевчана. Био је то значајан допринос побољшању социјалне структуре бораца, јер је то обећавало бољу идејну чврстину и борбеност. Благојевић је предложио Сремчевићу да погодном приликом упути крагујевачком Окружном комитету захвалност за указану помоћ.

Мика Милосављевић је прво успоставио везу са аранђеловачким скојевцима. Нашао је њиховог секретара Ђорђа Ђурића и дао му задатак да организује састанак са свим скојевцима од којих се очекивало да ће да крену у одред. Ђурић је хтео да крене у одред одмах, још 30. јуна, али му је тада речено да не креће сам, већ да прикупи и остале чланове који нису дошли на зборно место. Он је 5. јула поново успоставио с њима контакт и захтевао да крену у одред. Заказан је састанак у шумарку код аранђеловачке цркве у исти дан поподне. У одређено време дошла су четворица. Чекали су све до пред мрак, а онда су приметили приближавање жандарма. Побегли су према Врбици. Неко их је, очигледно, издао. Сутрадан је Ђурић, са још три скојевца стигао у одред. Тог дана је стигло у одред више бораца из Страгара, Босуте, Јарменоваца, Копљара и из колубарских рудника. Сремчевић је прихватио и једну групу Београђана коју је, на његов захтев, упутио Покрајински комитет Партије — да би се побољшала социјална структура борачког састава. Седмог јула поново је заседао игаб одреда. Том приликом су се упознали са одлуком Војног комитета ПК Србије о наименовању Милутина Тодоровића за команданта Космајско-Посавског одреда и постављању на његово место Недељка Жакуле, правника из Лике. Жакула је већ био стигао у одред са групом Београђана.

На овом састанку анализирано је стање одреда. У логору се налазило око 90 људи, све мушкарци.⁶⁷ По наређењу команданта састављени су спискови са основним подацима (име и презиме, година и место рођења, занимање, политичка припадност, да ли је служио војску и у ком роду). На основу овако сачињених спискова закључено је да се у одреду налази 35 земљорадника, 27 радника (16 металаца, а остали су били обућарски радници, рудари, бербери и др.), 15 студената, 23 ђака, два правника, по два професора, и учитеља, два официра југословенске војске, један официр Шпанске републиканске армије и један лекар. Чланова Партије било је 45, а чланова Скоја петнаест. Просечна старост је износила 22 године, старија од 40 година била су свега тројица. Југословенску војску служило је 20, од којих су седморица били резервни официри. Пушака је било 50, систем маузер крагујевачке производње, пушкомитралеза 2, систем збројовка, револвера 8, „војнодржавних“ 9 милиметара крагујевачке производње. Ручних бомби било је 70 од којих мањи број противтенковских. Муниције за пушке и пушкомитраље — 2000 метака. Тридесет људи било је без ватреног оружја. Заправо, неки су имали секире и кухињске ножеве. Један је имао сабљу коју му је поклонио некакав коњаник у априлу кога је он частио ракијом. Евидентирано је и 20 кг експлозива који је Чича Илић донео из Крагујевца почетком јуна, али се налазио у тајном склоништу у Винчи. Овом првом евиденцијом констатовано је да веома мали број људи има шаторско крило или ћебе и да огромна већина спава на лгапћу — једини покривач су им гране букава. У целом одреду било је свега десетак порција и кашика, јело се на смену, па је узимање хране трајало веома дуго.

Благојевић је био задовољан бројем бораца и социјалним саставом. Недостатак оружја га није забрињавао. Рекао је да оружја има код жандарма. Највише га је забринуо недостатак логорске опреме. Лежање на голој земљи, без покривача, могло је негативно да се одрази на здравље бораца. У том планинском крају ноћи су биле прохладне, могла се очекивати и киша. Закључено је да се прикупи војна опрема коју је народ разграбио приликом капитулације краљевске војске. Душан Петровић Шане инсистирао је да се опрема прикупља преко одбора Народноослободилачких фондова, и то на добровољној бази. Заузет је став да се с тим почне, али ако не буде ишло, да се упуте патроле и изврши реквизиција војне опреме. Исхрана је оцењена незадовољавајуће. Тих првих дана борци из Горње Трешњевице доносили су од својих кућа вариво и хлеб. Дељена су дневно два obroка, и то углавном пасуљ. Меса није било, а ни масноћа. Залихе хране ових трешњевичких сељака — партизана биле су минималне.⁶⁸ Благојевић је категорички захтевао да се организује боља

⁶⁷ У књизи *Сећања*, стр. 25, Мика Милосављевић, једини живи члан Окружног повереништва за округ Аранђеловад, износи податак да се 7. јула у логору налазило 80 бораца. Међутим, тих дана број бораца се веома често мењао. Спискови су касније уништени. "Борбе Ђурић Шарац покушао је да реконструише списак и утврдио 57 имена.

⁶⁸ Заправо, чланови КПЈ из Трешњевице су сви учествовали у прикупљању прехрамбених артикала које су доносили кући Бранка Илића. Ту су се кувала јела. Ангажоване су Ката Илић и Даринка Миловановић као куварице. Оне су носиле лонце на обрамацама у логор и делиле храну.

исхрана. На предлог Чиче Илића за интенданта одреда постављен је Бранко Илић, земљорадник, члан КПЈ из Трешњевице. Формација штаба одреда коју је препоручило војно руководство ПК КПЈ за Србију није предвиђала место интенданта, као што, уосталом, није предвиђала ни начелника штаба. Али, Благојевић је осетио потребу за оваквим решењем и самостално одлучивао. Сремчевићу је постављен захтев да у Аранђеловцу прикупи нешто новца на бази добровољних прилога за куповину хране. Интенданту је наређено да пронађе казан, кашике и тањире и да се храна спрема у самом логору. Једнолична и оскудна исхрана, редак пасуљ и проја, повремено су биле узрок тихог гунђања. Први су гунђали „грађани“ из насеља градског типа. Неки од њих су тврдили да први пут у животу једу проју. Пребацивали су интенданту Бранку Илићу због недовољне снажљивости. Он је опет из добре намере и простодушности сву кривицу примао на себе. Није се бранио. Само је увлачио врат у рамена и ширио руке. Али, Чича Илић се није дао. Он није бранио свог рођака, већ принципе. Говорио је борцима да су проју и пасуљ газде оставили сиротињи, да би они могли да се тове месом, белим хлебом и слаткишима:

— Сада видите и сами како живе сиромашни сељаци. Ми се боримо да буде боље, да сви људи једу исти хлеб, а кукуруз стока којој је и намењен.

Тако би Чича завршио своје објашњење прехранбене политике у логору. Политички уздигнутијм би се обично смејали. Божа Кузмановић, мајстор из Крагујевца, који је иначе волео добар залагај, обично је одговарао Чичи:

— Мани ти, Чича, демагогију. То игло причаш познато је од давнина. Али, ми треба прво да победимо Немце па тек онда да делимо народна блага, а Немци су утовљени, имају високу физичку кондицију. Са изгладнелом, метшвавом војском не може се водити рат.

Ове препирке су примане као шала, али било је ту и доста истине. Чланови штаба одреда су и сами почели чешће да се баве проблемима исхране.

На овом састанку је одлучено да се одред подели на четири чете и да се настави интензивна обука по јединицама. Одређени су командир и комесари чета.

Предвече 7. јула, када се сунце клонило западу, а врућина постала сношљивија, начелник штаба је постројио одред — по величини здесна налево, како су то прописивала правила југословенске војске. Командовао је мирно, на десно равнајс, опет мирно, и онда поздрав на десно — све по војничким правилима и прописима. Једва је једна четвртина знала да поступи по овим командама. Остали су се гурали и покушавали да изигравају војнике. Капетан Димовић је прописно закорачио и предао рапорт команданту. Онда је уследила команда на месту вољно.

Командант одреда желео је да се упозна са сваким борцем, да се увери колико је сваки решен да иде у борбу до краја. Он је у томе имао искуства. Њему није било први пут да прими у јединицу добровољце. На основу првих разговора распоређивао је људе и давао им задатке. Сада, када је обилазио одред, јављале су му се асоцијације из минулих дана. Неки борци су већ на први поглед изазвали сумњу

у погледу борбених квалитета. Застао је прво испред Миленка Станковића, боема из Винче. Миленко је имао око 40 година. Био је познат као пијаница. Његово иначе бледо лице, још и необријано, постало је сивожуто, а мутне очи влажне и кржаве. Руке су му се тресле. Милан га је посматрао, а затим упитао:

— Што си ти, пријатељу, дошао овамо?

Миленко се ушепртљао:

— Па ето, дошао. Панта ми рече да треба да се иде и јаи пошао.

Седам ноћи проспаваних под буквом, уз оскудну храну, било је довољно да се најслабији поколеба. Банкарски чиновник, бечки ђак, увидео је да је „залутао" и био је склон да одмах поправн „грешку" по цену личног угледа, на који није много полагао.

— А ти, Панто, купиш све да би вас само било вшне на броју — обратио се Благојевић Панти, вођи винчанске групе.

Панта се мрштио. Није му било право што један „његов", кога је он успео да „обради" и „превасгшта", испољава такву малодушност још на првом кораку.

— Вал>да си дошао да се бориш за слободу — добацио је Панта љутито Миленку.

— Ма нисам вала ја никакав борац — одговорио је скрушено Миленко.

— Имаш ли оружје? — упитао га је Благојевић.

— Немам.

— Онда узми ствари па кући. Овде нам ниси потребан. Ако ћеш да помажеш покрет, можеш нам и тамо бити користан. Све што тражимо од тебе је да ником не кажеш где си био и шта си видео. Ако поступиш другачије, бићеш кажњен — и показао му свој револвер.

— А, не брините, ја сам озбиљан човек — рекао је Миленко и изишао из строја клањајући се дубоко свима.

Тако се завршио разговор са првим слабићем.

Командант је смотру продужио даље и зауставио се пред групом аранђеловачких ђака. Они су били обучени у кратке скаутске панталоне, око вратова су имали црвене мараме. Ништа у њима није било ратничког. Командант им је то и рекао:

— Да ли сте ви пошли на излет или у рат?

Они су се осмехивали збуњено.

Командант није више говорио ни са једним борцем, али се пред некимa нешто дуже задржао. Када се вратио у штаб, изјавио је друговима: „Биће их који ће брзо киднути, али огромна већина су добри момци, они ће моћи ратовати."

Ноћу између 7. и 8. јула из логора се изгубила група ђака, из Аранђеловца. У зору су се не приметно извукли из логора и одмаглили својим кућама. Авантури је био крај. Груба реалност је разбила све илузије о романтичном војевању попут Старине Новака, Хајдук-Станка или Робина Худа. Нестали су Милисав Миливојевић, Јован Јовановић, Ђорђе Радовановић и Димитрије Симић.

Вест о одласку скаута како су борци почели да називају ову групу ђака није изненадила нити онерасположила штаб одреда, а нарочито команданта. Напротив, он се радовао што се одред тако брзо ослобађа непоузданих.

Тога дана десио се још један занимљив догађај. Из Винче је дошао сељак Светозар Чолић чији је унук Таса, ученик седмог разреда гимназије, био у одреду. Таса је побегао у одред без знања родитеља и деде. Деда је од породице Милана Илића назрео где се налази логор. Светозар, који је иначе спадао у ред најбољих газда у овом крају, лутао је извесно време по шуми и тако нагазио на стражаре. Захтевао је да иде код команданта. Благојевић је наредио да га доведу. Одмах је почео да виче како нико нема право „да одводи његову децу“. Командант је позвао Тасу и кратко му рекао:

— Деда је дошао да те води кући, шта ти мислиш о томе?

Таса је ћутао. И њему је било доста „ратовања“, ретког пасуља и спавања на трулом лишћу. Дедино присуство га је подсетило на топло огњиште и обилну храну.

— Све је јасно — рекао је командант. — Нису нам потребни такви борци. Иди кући.

И Таса је, покуњен, напустио логор. Дежурни, који га је спроводио, по повратку је причао да је Таса плакао. Али нека унутрашња сила — да живи без опасности и у комфору — била је јача од поноса.

После ових догађаја командант одреда, у договору са штабом, дошао је до закључка да је време да се заврши „карантински“⁶⁹ начин живота и да логор треба војнички учврстити. Одред је постројен. Извршена је прозивка. Шест имена је прецртано. Бројно стање одреда је за толико смањено. Командант је стао испред средине одреда. Лице му је било строго и одлучно, поглед оштар. Буковом шумом је одјекнула одсечна команда: „Мирно! На десно равнајс!“ Људи, од којих већина нису били војници, инстинктивно су исправили тела и опружили руке. Равнала су се шаролика одела: сељачки гуњеви од грубог сукна и уске чакшире, као да су прављени искључиво *а ратовање, грађанске широке панталоне и кратки сакоји од јевтиног штофа, очигледно непогодни за униформу партизанског борца. Равнале су се шајкаче са шубарама, радничким и ђачким качкетима. Равнали су се опанци са ципелама, планинским гојзерицама и чизмама. Поново је пала команда „Мирно!“ и „На месту вољно!“

Командант се обратио борцима:

— Другови, прошло је више дана откако смо се скупили у овом логору. Ово време је протекло у међусобном упознавању и привикавању новим условима живота. Ми све до сада нисмо представљали чврсту војничку организацију. Штаб одреда сматра да је наступило време да се та фаза превазиђе. Ви сте добровољно ступили у одред. Пошли сте свесно да се борите под заставом коју је развила Комунистичка партија Југославије против окупатора и за лепшу будућност наших народа. Али, Желим да вам дам до знања да војска, нарочито када је у рату, има своје законе по којима живи и дејствује. Ти закони су често оштри, сурови и бескомпромисни. Снага револуционарне — добровољачке војске је у томе што се њени припадници самосвесно — добровољно подвргавају законима који се у војничкој терминологији називају дисциплином. Значи, њих на то нико не при-

⁶⁹ Карантин, специјални логор у коме су се задржавали регрути приликом доласка у јединицу, како би се правовремено открила нека заразна епидемична болест, извршило чишћење људства и облачење у униформе.

сиљава. Али, када већ пристану да се покоравају тој дисциплини, онда су обавезни да поштују прописе које одређује претпостављена команда, да извршавају наређења старешина. Тада се више не може говорити о добровољности. Око извршеша наређења се не може полемисати. Више се не може самовољно напуштати јединица. То се зове дезертерство, а због дезертерства се стрелџа. Желим отворено да кажем да нас чекају тешке борбе, велики физички напори, маршевања, неспавања, па понекад и глад. На све то треба бити спреман. Наше највише партијско и војно руководство које руководи оружаном борбом у земљи, као и руководство нашега одреда, водиће бригу о људима. Наше је гесло: што више нанети губитака непријатељу, а не изгубити ни једног човека. Али, и поред свега тога, не треба рачунати да ће све ићи глатко. До сада ми нисмо ником гравитали сметње да напусти одред. То ни сада нећемо учинити. Ако има још некога међу вама који сматра да не би могао да одговори задацима који га очекују, нека сада напусти строј и нека иде кући. Боље ће бити и за њега и за одред.

Борци су ћутали. Њихова тврда лица одавала су одлучност и спремност да иду до краја.

— Значи, нема таквих — поново се чуо глас команданта.

Борци су ћутали.

— Од данас ћемо живети правим војничким животом — рекао је на крају командант.

Затим су људи распоређени по четамма. Водило се рачуна о игло бољем усклађивању социјалног састава, равномерној расподели чланова Партије, а такође и о потреби груписања људства према познавању терена, како би на својим теренима могли боље да дејствују војнички и политички.

У Прву и Трећу чету одређени су претежно Орашчани, Качерци и Колубарци, у Другу и Четврту људство са територије опленачког среза и из околине Шаторње и Страгара. Крагујевчани су распоређени у ове две чете. Чете су имале од 15 до 25 људи. При избору командира чета Благојевић се првенствено руководио жељом да то буду лица са извесним војним знањем, да су енергични и ауторитативни. Примењујући овај критеријум, за командира Прве чете постављен је Жика Новаковић, наредник-питомац из Блазнаве, који није био члан КПЈ, а за комесара Трифун Петровић Макса, радник из Крагујевца, члан КПЈ и проверени револуционар. За командира Друге чете постављен је Панта Станковић, радник из Винче, већ познати револуционар, а за комесара Живко Томић, студент филозофије из Шаторње, који је постао члан КПЈ у јуну 1941. године. За командира Треће чете постављен је Раде Маричић, радник из Ропчева, а за комесара Веља Герасимовић, земљорадник, обојица чланови Партије. За командира Четврте чете одређен је Никола Филиповић Благојче, радник из Крагујевца, а за комесара Никола Николић Грк, намештеник из Крагујевца, обојица чланови Партије.

Тако је одред добио своје организационе форме. Командант одреда је расподелио оружје и задужио њиме командире чета. Свака чета је добила десет пушака, а по две чете један пушкомитраљез и неколико бомби. Комесар одреда је расподелио комесарима чета литературу која је била прикупљена и намењена за партијско-политички

и културно-забавни рад. Штаб одреда је настојао да сваку чету оспособи за самостално дејство. Командири чета су имали тешкоћа око расподеле оружја, јер га за све није било. Пушкомитраљези су додељени комунистима и то борцима који су раније служили војску и који су знали да њима рукују.

Истог дана штаб одреда је направио распоред рада у логору. Распоред је откуцан и стављен на огласну таблу код дежурног логора. За дежурне су одређивани командири и комесари.

Распоредом рада одређено је: време устајања у шест часова, ручак у 13, вечера у 20, спавање у 22 часа. Првих дана у преподневним часовима извођена је обука у руковању пушком. За касније предвиђена је обука у руковању пушкомитраљезом и бомбом, а затим практична обука у нишањењу, извођењу стражарске и патролне службе и организацији заседа на путевима.

У поподневним часовима по четама су радили читалачки кружоци. Такође су планирана разна политичка предавања и предавања војне природе са примерима из руске револуције и рата у Шпанији.

Благојевић је лично узимао учешће у обуци. Његова излагања била су логична и убедљива. Он је борцима уливао снагу и самопоуздање. Немце, као војнике, није потцењивао. Зато је и говорио да их треба нападати смело, дрско и изненадно. Када би објашњавао практично како треба организовати заседу и из ње нападати, он се толико уносио у радњу да је борцима стварно дочаравао слику борбе. Његов ауторитет код бораца је растао. Они су веровали да ће свака акција којом руководи Благојевић бити успешно изведена. Нарочито је истицао потребу хладнокрвног и смишљеног дејства. „Не сме се пуцати без нишањења“ — стално је подвлачио — „сопствена ватра је најсигурнији заклон.“ Говорио је о потреби доброг познавања оружја. „Треба познавати душу пушке. За ратника је највеће задовољство ако му меци падају тамо где их он шаље.“ Нарочито је истицао потребу упорног рада и вежбања.

Код бораца се развило огромно интересовање за обуку у руковању оружјем. Све слободно време су проводили на малом импровизованом полигону увежбавајући нишањење.

ГЕНЕРАЛ ШТАЛ ВРБУЈЕ ШПИЈУНЕ

По селима и варошицама Шумадије говорило се да се око Рудника виђају наоружани људи. Причало се, али шапатом и „у четири ока“, да су поједини људи из села нестали и да „нико не зна куда су отишли“. Овакве приче су се шириле и стигле до ушију генерала Штала који је тек завршавао свој пројекат плана за „учвршћење власти“ у овом делу Шумадије и „ликвидацију деструктивне делатности“. Вест да су се на територији његове дивизије појавили „одметници“, збунила га је. То му је покварило све планове. Та појава била је врло озбиљна и превазилазила је све његове претпоставке. Она је била узнемиравајућа не само за њега већ и за врховног заповедника за Србију, за команданта трупа Југоистока. О томе је требало одмах послати извештај у Београд, али истовремено и гред-

ложити мере које ће да предузме. То је било оно најтеже. Штал није знао шта да предложи. Никаких података о припремама оружаних акција није било. Претходник му такве податке није оставио, центар Гестапа из Крагујевца, који није ни био под његовом непосредном командом, није га ни о чему извештавао. Његов начелник штаба, мајор Функе, жалио се да је наследио у овом крају врло слабу обавештајну мрежу. Агенти су му били изоловани од комунистичког покрета и због тога неефикасни. Он се жалио и на оскудицу у финансијским средствима. Функе је по линији Абвера (војне обавештајне службе) тражио средства и овлашћење за проширење обавештајне мреже. У томе му је била потребна и сагласност команданта и његова помоћ. Предлажио је конкретне мере. Његов план се базирао на потреби формирања мреже информатора од угледнијих и богатијих људи, који би се ангажовали на идејној основи, тј. на потреби борбе против комунизма, развијајући код њих страх од комуниста. Везу са овим информаторима требало је одржавати преко начелника срезова и преко команданта места. Поред тога планирао је проширење мреже агената које би плаћао редовно. За ове сврхе је у почетку морао бити коришћен новац из среске касе, док претпостављена команда не пошаље новчана средства. Функе је тражио пут да свог човека убаци у редове комунистичких побуњеника. Требало је наћи човека из редова радника, а то није било тако лако. Он је у вези са овим тражио помоћ. Убрзо је био обавештен да је Гестапо из Крагујевца упутио у Пласковац свога агента Огњановића, који је стављен на располагање Функеу.

Огњановић је био обућарски радник и живео је раније у Крагујевцу и Београду. У Пласковцу, где му је живела тетка, био је слабо познат. Више од двадесет дана покушавао је да се некако приближи комунистима. Он се често појављивао међу људима за које је сматрао да су наклоњени комунистима. Тада би говорио против Немаца и фашизма, истицао своју „пролетерску припадност“ и остало. У томе је био толико наметљив да су комунисти у Винчи посумњали у њега и саветовали својим људима да га се клоне. Тако се овај агент нашао изолован пре него што је ишта сазнао. Почетком јула Огњановић је, по савету Функеа, дошао у Винчу кући Милића Радовановића и понудио му „своје услуге“. Он је пошао на директну провокацију. Функе је хтео све или ништа. Огњановић је донео писмо у коме је стајало како неки „друг Тика“ „топло лретторучује друга Огњановића који се показао као активан и поверљив човек, близак Партији“.⁷⁰ Огњановић је засуо Милића бујицом речи о својој класној привржености и борбености. Милић је ћутао. На крају му је рекао да је он студент медицине и да га полигтика не интересује. Огњановић је отишао необављена посла.

Други агент на кога је Функе могао рачунати био је један опанчарски радник из Аранђеловца, звани Мија. Он је регрутован на основу директних Функеових захтева и услова које је постављао (да агент буде радник и то млад и снажан, да су његови борбени квалитети цењени међу радницима и да је у родбинској вези са не-

⁷⁰ Мере Немаца изложене према исказу наредника Зоренца на саслушању пред органима Озне октобра 1944. године.

ким од комуниста из овога краја). Такав радник се могао наћи у Аранђеловцу. Функе је лично отишао тамо. По савету Гестапа он се обратио за помоћ Илији Михаиловићу који је требало да учествује у врбовању агената. Михаиловић је лично познавао све обућарске и опанчарске мајсторе у Аранђеловцу, а преко њих се распитивао за раднике. Мија је био запажен. Раније се истицао у штрајковима и тучама са жандармима. Био је често и затваран, најчешће због туче коју би сам проузроковао. Са комунистима се дружио, јер им је често био од помоћи, али због својих изразитих анархистичких особина остао је по страни Партије. Био је амбициозан и самољубив. Захваљујући тим особинама, Функеов избор пао је на њега.

Мија се тајно састао у вили Илије Михаиловића са мајором Функеом. Потписао је пристанак да ради за Абвер. Одређена му је веза и начин јављања. Нарочито му је наглашено да се повеже са члановима Партије и да утврде да ли се припрема оружана акција. Ако тако нешто сазна, да ступи у ту организацију и да се јави па ће задатке добити накнадно. За почетак је добио 20 хиљада динара.

Само неколико дана после Мијиног сусрета са Функеом комунисти из Аранђеловца кренули су у одред. Мија је још раније дао обећање. Сада је кренуо са њима успевши да јави својој вези само толико да одлази, а где, то ни сам није знао.

Поред Мије, на кога је много рачунао, Функе је греко капетана Конопацког и органа Гестапа настојао да прошири мрежу информатора. У Аранђеловцу је већ и до тада деловао познати петоколонаш Жика Бошњак, али он Функеу није могао ништа да користи. Конопацки је помоћу свог тумача наредника-водника Зоренца и пензионисаног мајора Живана Милованчевића успео да увуче у своју мрежу још неке људе. За ове сврхе је користио и председника Локића, кафеџију званог Лука и још неке. Помоћу њих је требало врбовати информаторе, па их повезивати са Милованчевићем или Зоренцом. Немци нису хтели да долазе у директан додир са овим људима. Службу информатора требало је поставити на „политичку“ основу, као борбу против комунизма, и зато је за те сврхе требало ангажовати Љотићеве присталице.

У јуну и почетком јула Конопацки је успео да створи мрежу петоколонаша — информатора. У већем броју села орашачког и опленачког среза имао је бар по једног човека. У Винчи је имао Миладина Миливојевића, у Пласковцу Милована Врачарића, у Брезовцу Светозара Вујановића, а у Шаторњи Живана Васића, ћату. У Липовцу је имао једног попа, као и неке друге. Ова села била су за Немце нарочито привлачно подручје. Они су имали у својој мрежи још неке људе, али ови нису били нарочито важни, јер нису имали углед у својим селима. Преко информатора Немци су желели да добију увид шта се у селима ради, а и да врше антикомунистичку пропаганду. У ове сврхе су ангажовани и специјални љотићевски агитатори. Љотић у овом крају није имао присталица. Немци су много рачунали са Ацом Лазаревићем, адвокатом. Њему су додељена обилата финансијска средства и он је имао задатак да на територији среза орашачког појача љотићевску пропаганду. Његова канцеларија у Аранђеловцу постала је пропагандни љотићевски штаб за овај крај.

Штаб генерала Штала је, поред политичких, предузео и разне економске мере. Извршен је попис свих вршалица на овом подручју и успостављена контрола вршидбе. Са педантношћу, својственом његовој нацији, Штал је желео да утврди колико ће се тачно пшенице произвести у овом крају и то по домаћинству. На основу тога требало је израдити распис за обавезну предају пшенице. Сваком домаћинству је требало оставити по 180 кг пшенице по глави одраслог члана породице. Практичне мере за завођење „новог поретка“ биле су на помолу. Штал није хтео да дозволи да поробљене „варварске“ нације живе боље од „изабране“ германске расе која је господарила светом. Требало је шумадијску пшеницу слати у Немачку као први продукт са поробљеног Балкана.

Генерал Штал је са начелником штаба мајором Функеом извршио посебну анализу својих гарнизона у Шумадији. Због потребе да обезбеди неометан саобраћај на железничкој прузи Београд — Солун на делу Младеновац — Ћуприја, Штал је био принуђен да ангажује три батаљона. У Крагујевцу, с обзиром на величину града и његову важност морао је да држи цео пук, поготово што је тај пук имао мање посаде у околини Крагујевца и у Горњем Милановцу. У Тополи, где се налазио штаб дивизије, морао је да држи најмање један батаљон, поред приштапских делова дивизије. Прорачуни су показивали да му је за обезбеђење функционисања окупационог система неопходан најмање још један батаљон пешадије. Такав захтев је упутио команданту окупационих трупа у Србији. Генерал Шредер је усвојио Шталов предлог и прехледио га вишој команди. Фелдмаршал Лист је изузео из 164. дивизије која се налазила у Грчкој, 220. противоклопни дивизион и упутио га у састав 714. дивизије. Почетком августа 220. противоклопни дивизион стигао је у Шумадију. Штаб дивизиона са две батерије, сместио се у Аранђеловцу а једна батерија у Лазаревцу. Батаљон 721. пука повукао је своје јединице из Аранђеловца и Лазаревца у Тополу.

Свој захтев да се његовој дивизији пошаље појачање, генерал Штал је образложио тиме што је навео да се после почетка рата с Русијом у Шумадији шири субверзивна активност укључујући и оружане акције.

Дотадашњи рад и предузете мере учиниле су се генералу Шталу довољним да би могао упутити претпостављеној команди извештај у коме је стајало „да се у овом делу Шумадије запажа, после почетка рата са Русијом, појачана антинемачка делатност, али су предузете мере за брзу и потпуну ликвидацију тих појава“.⁷¹

ПРВИ ЧЕТНИЧКИ ЦРНИ БАРЈАЦИ У ШУМАДИЈИ

Јунски и јулски дани нису само узбуђивали Немце и нагонили их да предузимају хитне мере већ су узбуђивали и оне које је забрињавала „будућност државе“ после рата. Ови људи — разни гра-

⁷¹ У извештају штаба 714. дивизије упућеног крајем јула претпостављеној команди, наведене су све акције које су партизани извршили почевши од 12. јула када је срушен мост у Раљи на надаље (док. бр. 5, Ф1 X, *Архив ВИИ ЈНА*).

ђански политичари који нису желели да сарађују ни са окупатором, ни са комунистима — осећали су да догађаји иду испред њих. Они су својим професионалним политиканством увиђали да је мржња народа према окупатору огромна и да се на томе може изградити велика политичка каријера.

Земљорадницима Драгољуба Јовановића комунисти су предлагали да отпочну заједничку борбу за ослобођење. Они су се „у принципу“ сложили с тим и обећали да ће им „пружити братску руку“. Али од обећања даље нису ишли. Припадници осталих грађанских партија нису хтели ни да чују за комунисте. Они уопште нису били спремни да ма шта рескирају, него су желели да се комунисти „истрче“ и компромитују, а они да чекају боље прилике. „Чекати“ — била је парола свих грађанских партија, али су ипак сматрали за потребно да се чује и „њихов глас“, да се види да и они нешто раде. За све њих било је бесмислено предузимати борбу против окупатора када је „он најјачи“. „Треба чекати боља времена“ — узвикивали су! Говорили су да не треба много „лупати главу“, јер има ко „да мисли“. Истицали су да краљ и влада воде политику, да у земљи постоје „јединице краљевске војске које ће ступити у дејство када то буде потребно“. Четнички агенти почели су да шире легенде о четништву. Неки су тврдили да се „тамо негде, око Рудника и Суворора, налази велика војска — читаве дивизије, које чекају наређење краља па да крену на Немце“. Овом пропагандом требало је повратити поверење у краља и владу које је било изгубљено. Истовремено је требало одвратити народ од утицаја комуниста.⁷²

Али није се све ограничило само на пропаганду. Предузете су и извесне ефикасније мере. Наиме, шеф обавештајног центра у Београду једне савезничке земље боље је осећао ситуацију од домаћих буржоаских политичара. Његови информатори из овога дела Шумадије јављали су о расположењу народа, о политичкој активности комуниста и њиховом утицају на масе. „Шумадија се нагло оријентисе улево, изгубићемо политички срце Србије“ — стајало је у њиховим извештајима.

Крајем јуна генерал Љубо Новаковић, о коме ће касније бити *Bilte* речи, поново се срео са савезничким обавештајцем у околини Аранђеловца. Обојица су се много обрадовали овом сусрету. Новаковићу су се отварале перспективе, а обавештајац је у генералу видео личност која треба да води устаничке снаге у Шумадији и елиминисе све „леве екстремисте“. Обавештајац је све радио систематично и смишљено. Генерала није хтео да држи у неизвесности. Одмах му је рекао да није компетентан да одлучује ко треба да буде врховни командант југословенског четништва. Почео је да убеђује генерала.

⁷¹ Прича о „четничкој војсци“ узела је толике размере да је у циљу провера шта је од тога истинито ПК Партије за Србију слао специјалне људе — чланове ПК на терен да испитају право стање (Чолаковић у *Записима из ослободилачког рата*, књига I, стр. 14. пише о овоме). Вест су шириле обавештајне службе Антихитлеровске коалиције. Немци су такође о овоме писали. У извештају 610. фелдкомандантуре од 5. јула говори се да је 29. јуна примећена у околини Белановице група од 70 наоружаних људи коју предводе официри. У групи је и једна жена. (То је био Љубо Новаковић са својом групом) — док. бр. 5, Ф I к. 44-X, ВИИ ЈНА).

Рекао му је да је четнички покрет тек у развоју, истичући нарочито да је Михаиловић са својом групом у западној, а Пећанац у источној Србији, и да они немају утицај на Шумадију, па се са те стране „генералу пружају сјајне перспективе. Шумадија је срце Србије. А ко поведе њу за собом, повешће Србију."

Новаковића су ове речи умирале. Прихватио је предлог према коме он као командант шумадијских четника треба све оружане групе у Шумадији, без обзира ко их предводи, да стави под своју команду. Са Дражом Михаиловићем да организује сарадњу, али да се не потезе питање субординације, све док покрет не добије шире размере. Са Костом Пећанцем треба да успостави лични контакт и да настоји да га одврати од сарадње са окупатором. Обавештајним службама Запада било је већ познато да је Пећанац склон да успостави сарадњу са окупатором. Оне су се сада упињале свим силама да га извуку и искористе његову популарност за усмеравање устаничких кретања у Србији. Новаковићу је препоручено да се, ако буде потребно, привремено стави под команду Пећанца и да га, деловањем изнутра, примора на одустајање од сарадње са окупатором. Обавештајац је обећао генералу и политичку подршку. Овим састанком су били задовољни и генерал и обавештајац.

У селу Буковику, крај Аранђеловца, Новаковић је организовао сусрет са „представницима народа". Овом састанку су присуствовале и политичке личности из Аранђеловца које су генералу обећале финансијску помоћ. Генерал је изнео присутнима свој општи план будућих дејстава, који је био продукт његове бујне маште, а срачунат да фасцинира присутне грађане. Овом састанку је присуствовао и представник партијског Окружног повереништва, али га је генерал врло хладно примио и изразио жељу да разговара са „најстаријим комунистичким вођом". Убрзо после овог састанка генералов одред је напустио околину Аранђеловца. Новаковић је извесно време крстарио селима око Рудника богато гостећи своју дружину. За то време су га посећивали, групно и појединачно, многи грађански политичари из околине — сви они који су схватили појаву генерала са оружаним одредом као изванредно значајан догађај па су похитали да му понуде своје услуге, да буду запажени. Плашили су се да их догађаји не претекну. Новаковић је почео да проширује мрежу своје војне организације. Наименовао је у појединим крајевима војводе и чето-вође. Издашно је делио титуле.

ШКОЛЕ ПАРТИЗАНСКЕ ТАКТИКЕ

Живот у логору Првог шумадијског партизанског одреда био је прожет војничким духом. Већ више од десет дана чете су непрекидно вежбале. Штаб одреда је проверавао успех обуке и ефикасност појединих метода. Са задовољством је констатовано да сви борци добро рукују пушком и бомбом. Стражарска и патролна служба функционисале су беспрекорно. Оно што се у бившој војсци учило месецима млади борци, револуционари, савлађивали су за неколико дана. Људи су учили с вољом. Желели су да што боље упознају своје оружје, да

га учине убитачнијим. Командант је био задовољан. Он је сада тежшпте обуке пренео на увежбавање чета па и целог одреда.

Командант је прво борцима и старешинама теоретски објашњавао како треба дејствовати из заседе. Он је нарочито истицао значај изненађења, али и друге принципе партизанског рата: маскирање, једновременно отварање ватре, прецизност гађања и брзине акције. Благојевић је инсистирао да се ови принципи доследно примењују. Истицао је и значај иницијативе коју треба да испоље старешине и борци.

У току учења напада из заседе командири чета су одлазили на одређени део пута који је пролазио крај шума и организовали заседу. Командант одреда је знао само шири рејон где треба да се налази заседа, а не и само место. Онда би он, са штабом одреда и једном четом, кренуо тим путем. Колона је кретала у групама онако како се претпостављало да је одстојање између немачких возила. Када би колона ушла у заседу, борци су ступали у „дејство". Сложно је одјекивао ударац затварача празних пушкомитраљеза и пушака. Тада би командант одреда давао знак да свако остане на свом месту, а затим је вежба анализирана. Командант је обилазио сваког борца, осматрао његово место у заседи, услове за употребу оружја, маскирање. На лицу места је сваком указивао на добре и лоше поступке. Вежбе су се понављале више пута. Организоване су и ноћне заседе.

Борци су желели да што пре крену у акцију и у борби провере стечено знање у обуци. Командант је сматрао да је потребно остати још десетак дана како би се људство обучило у извођењу неких других радњи, а нарочито напада на насељена места и зграде. Предстојао је и напад на жандармеријске касарне па је за то требало припремити људство.

Комесар је са своје стране желео да што боље припреми људство како би могло што успешније да политички делује када чете крену кроз села. Прорађивао се проглас Покрајинског комитета КП за Србију. На читалачким групама се и даље највише читала књига Островског „Како се калио челик". Омладинци су најрадије читали оне делове текста где се говорило о подвизима Павла Корчагина и маштали о својим будућим подвизима.

Али, план штаба није могао бити до краја остварен. Догађаји су наметали другачије одлуке.

ГЕНЕРАЛ НОВАКОВИЋ НЕ ЖЕЛИ ДА ДЕЛИ ВЛАСТ

Првих дана јула генерал Љубо Новаковић је сазнао да се у Корущцу прикупља оружани одред који формирају комунисти. То га је узнемирило. Није подносио ривале. Преко својих људи дознао је поближе о месту логора Првог шумадијског одреда па је — у жељи да са њим успостави контакт и стави га под своју власт — стигао на источне падине Орловца где се улогорио.

Генерал је зоном „будућих операција" прогласио целу Шумадију са тежиштем на Рудничком крају, Качеру, Колубари и Грузи, јер је желео да прошири границе свог утицаја. За генералове амбиције

прочуло се у Београду. Њему су били упућени специјални емисари који су подржавали Дражу. Они су се уплашили да Новаковић не предузме неке „непромишљене и својевољне“ кораке. Плашили су се за своје будуће положаје и генералну линију чекања. Отуда су саветовали генералу да ограничи подручје својих дејстава, да ради „опрезно“, да се не упушта у „авантуре“, да предузме извесне мере за обезбеђење делимичне мобилизације и „онемогући вршљање комуниста у овом крају“.

Генерал није био расположен да их слуша. Он им је рекао да над собом не признаје никога сем владу и краља и да ће његова дејства бити привремена, док не ухвати везу са владом, према сопственом плану. Говорио је да припрема операције великих размера. Али је ипак настојао да не „пренагли“. Из „тактичких“ разлога решио се да ограничи своју „власт“ на поменуто подручје. Тто се тиче акција, „случајно“ се задржао на сугестијама људи из Београда. Приступио је проучавању мобилизацијских могућности. Наредио је општинским властима да му поднесу спискове војних обвезника и послао упитник према којем је требало за сваког обвезника слати извештај. Нарочито је инсистирао да му се достави извештај о авијатичарима. Његови планови у погледу формирања војске очигледно су били замашни. На крају се латио посла да „реши питање комуниста“ па им је послао отприлике овакво писмо:

Вођи комунистичке дружине,

Ових дана сам са својим штабом стигао у шири рејон села Горње Трешњевице одакле мислим да предузмем руковођење операцијама протав окупатора. Одмах по пријему овог наређења јавићете се у мој штаб ради договора о будућим дејствима и осталим питањима.⁷³

Један четник је однео писмо кући председнику трешњевичке општине, а овај је четника послао кући Милана Илића. Рекао је да он не зна за логор комуниста, а да то вероватно Миланови укућани знају. Писмо никако није хтео да прими. Миланова деца су била врло обазрива, јер им је доносилац писма био сумњив. Изјавили су да „не знају“ — курир се вратио назад. Новаковић је био бесан. Наредио је да крене једна патрола од пет људи коју би предводио један официр и да сами пронађу логор партизана. Кренули су одмах.

У логору Првог шумадијског одреда те вечери било је као и обично. Студент Душан Аврамовић из Влакче говорио је о астрономији. Дискутовало се до касно у ноћ. После је у логору завладала тишина. Остао је будан само дежурни. Око логора су биле страже. На источним прилазима логора држала је стражу Четврта — Пантина чета.

Будимир Ђекић из Винче био је на стражи. Зачуо је шум. Напрегао је пажњу. Шум је постајао јачи. Чуо је и говор, а из сенки букава изашле су људске прилике. Видео је како им се оружје на месечини светлуца. Повикао је:

— Стој!

Шум је постао јачи. Видео је како се неколико људских прилика развија лево и десно и заклања иза букава. Притиснуо је обарач. Пу-

" Садржина писма састављена на основу реконструкције догађаја.

цањ је одјекнуо. Остали стражари су похитали на места која су већ раније била одређена. Са супротне стране зачуло се неколико пуцњева. Меци су зазвиждали. Затим се чуо бат корака и пуцање сувог грања — четници су побегли у правцу одакле су и дошли. Једини траг који су оставили био је коверат са генераловим „наређењем“.

У логору је настала узбуна, али се све убрзо разјаснило. Штаб одреда је већ раније био обавештен да се негде у близини налази генералов логор. Писмо, које је Пантина чета нашла на путу, то је потврдило.

Те ноћи нестао је шпијун Мија. Када је почела пуцњава, он је, престрашен, напустио логор. Преко једног ђака из Аранђеловца, који је раније напустио логор, он је послао писмо својој вези и рекао где се налази. Сада је помислио да су Немци дошли да ликвидирају логор те се уплашио да ће у тој гужви настрадати.

Сутрадан је штаб одреда решио да се са генералом ухвати веза како би се избегли поновни инциденти. Одлучено је да пођу командант, комесар и Милан Илић Чича. Претходно су обавестили генерала о посети.

Генерал их је дочекао свечано. Инцидент, који се одиграо претходне ноћи, наговештавао је да се са комунистима не треба шалити. Четници су били постројени пред генераловим штабом. Генерал се представио:

— Бригадни артиљеријски ђенерал Љубо Новаковић!

— Милан Благојевић, металски радник, поручник Шпанске републиканске армије!

— Како то шпанске? — зачудио се генерал. — Па ви нисте Шпанад?

— Не, ја сам Шумадинац — одговорио је Милан — али сам се борио у Шпанији на страни републике.

Четници су представили Благојевићу и друге своје официре, а он шима свог комесара и свога заменика. Почели су разговори. Изражујући свој план будућих дејстава, генерал је настојао да истакне своје војничко искуство и висок чин и да би било логично да се они ставе под његову команду. Нарочито је истицао потребу јединства командовања, и да о свакој акцији треба добро размислити.

Благојевић и чланови његовог штаба пажљиво су слушали генерала. На његове захтеве одговорили су кратко. Рекли су да они имају своју претпостављену команду и да се, према томе, не могу потчињавати другој, али да ће врло радо сарађивати са сваком патриотском организацијом чији је циљ да води борбу против окупатора.

Приликом напуштања Новаковићевог логора, Благојевића је пратио један потпоручник који је присуствовао овим разговорима.

— Свиђају ми се ваше поставке. Од генерала и његове војске не треба ништа очекивати. Месец дана сам с њима и већ ми их је доста. Само једу и праве планове. Ти у акцију никада неће поћи.

Потпоручник је изразио жељу да пође са партизанима. Благојевић му је рекао да би за сада боље било да остане, па ће о томе касније разговарати.

ШИРЕЊЕ ЧЕТНИШТВА У ШУМАДИЈИ

Четништво је, заправо, почело да се организује у Србији одмах после окупације. Коста Миловановић Пећанац, четнички војвода из првог светског рата, добио је 5. априла 1941. године декрет од председника владе, генерала Душана Симовића, са широким овлашћењима и задатак да организује четничке одреде у Југославији. Пећанац је одмах почео да ради у духу ових овлашћења, и то прво у свом родном крају — око Куршумлије и око Ниша, где је познавао вође четничких организација. Своју активност је започео у данима рата, али је није прекидао ни после окупације. Прво је ступио у везу са богатим трговцима из Ниша и других градова источне Србије, а затим почео да формира четничке одреде. Већ крајем априла и почетком маја 1941. године појављују се четнички одреди у селима око Ниша, Беле Паланке, Алексинда, Сокобање, Сврљига, Куршумлије и других места. Пећанчев „главни стан“ налазио се у Куршумлији. Њему су свакодневно долазиле присталице на саветовање, одакле су се враћале са декретима којима се именују за „војводе“ појединих одреда. Пећанац се није ограничавао само на источну Србију. Он је у мају упутио своје људе у Шумадију са овлашћењима да одабирају и постављају војводе и формирају четничке одреде.

Ова четничка активност није остала незапажена. У народу су кружиле приче о снази четника, која је увеличавана до фантастичних размера. Расла је нада у брзо ослобођење. Немачке окупационе власти регистровале су четничку активност и слале извештаје команданту Србије. Командант 60. дивизије у свом извештају од 11. маја 1941. године детаљно описује активност Пећанчевих четника називајући их „српским политичким фанатичима који се окупљају на појединим местима и покушавају да применом терора покрену српски народ на борбу против немачких трупа.“⁷⁴ Половином маја 1941. године почели су да се формирају четнички одреди Косте Пећанца у Шумадији. До краја јуна на територији која је припадала Окружном партијском повереништву за округ Аранђеловац било је формирано десет Пећанчевих одреда. Код Тополе је формиран Опленачки четнички одред којим је командовао пензионисани мајор Живан Милованчевић, родом из села Крћевца. У селу Орашцу формиран је Орашачки четнички одред под командом Александра Аце Костића, попа буковичког. Код Белановице је формиран Качерски четнички одред под командом капетана I класе Љубисава Миловановића. Код Љига је формиран четнички одред којим је командовао Драгољуб Каменица резервни поручник, иначе познати функционер београдске четничке организације. Било је формирано још неколико мањих четничких одреда које су предводили активни и резервни подофицири — чланови месних четничких организација. Такозвани Руднички четнички одред предводио је наредник Светозар Радичевић, звани „Света руднички“. У селу Венчанима такође је постојао одред Пећанчевих четника којим је командовао млинар Тодор Ђоковић. Резервни наредник Милорад Лазаревић, трговац из Рудовца, формирао је свој одред, а у

⁷⁴ *Зборник докумената*, Т-1, док. бр. 104, стр. 333. У овом извештају стоји још да су четници „у машти народа окружени претераним ореолом“.

Копљарима сличан одред формирао је Лука Милановић. Постојао је и одред једног војног чиновника са Опленца — Ивана Тимотијевића, од неколико људи. Војвода Никола Никчевић, директор рудника угља у Јунковцу и функционер београдске четничке организације, без обзира што је већ био превалио педесету, постао је командант одреда четника још у априлу. Одступао је пред Немцима све до Сјенице. Одред му се уз пут осуо али је остало око 30 највернијих. С њима је намеравао да пређе у Црну Гору, у свој родни крај, али се на Пештеру сукобио са муслиманском милицијом којом је командовао познати колаборациониста из Санцака Хасан Звиздић. Због овога је одустао од ранијег плана и вратио се у Србију. Тако се нашао на Равној гори код Драже Михаиловића.

Коста Пећанац је тих дана издао директиву „свим војводама и четницима“ којом је ставио на знање да је он „командант свих четничких одреда“ и да су му све остале четничке војводе „непосредно потчињене“. У директиви је даље захтевао да немачке и италијанске војнике не треба нападати или убијати „све дотле докле се буду пристojно понашали према нашем народу“.⁷⁵ За прекршај Пећанац је претио смртном казном. Међутим, и поред свих обећања, Немци нису много веровали Пећанцу па су ограничили укупан контингент његових четника на 15 000, а наоружавали су га углавном пушкама. Аутоматско оружје су додељивали у ограниченим количинама, и то само појединим одредима директно задужујући сваког појединца пушкотомитралезом. Финансирање је било такође ограничено. Зато се Пећанац оријентисао на стварање „кадровске базе“ — на одабирање многих „војвода“ које је стављао на платни списак, а обичне четнике наоружавао је и држао код њихових кућа, с обавезом да буду спремни да крену у акцију на захтев војводе. Сваки четник је имао објаву и могао је да се јавно креће са оружјем и у присуству Немаца.

Четничка организација генералштабног пуковника Драгољуба Драже Михаиловића имала је својеврстан развој. Михаиловић је припадао регуларној војсци.⁷⁶ Капитулација га је затекла у источној Босни. Са групом официра и војника он није положио оружје већ је прешао Дрину и наставио да крстари српским планинама од Гучева, Повлена и Маљена до Суворора. На путу му се део војске осуо, али су му се придружили нови следбеници — углавном официри и подофицири који су као појединци или групице лутали по шумама не желећи да иду у заробљеништво. Тако се он нашао на Равној гори половином маја са 26 официра и подофицира. Дража је лично намеравао да пређе у предео јужно од Западне Мораве, који је добро познавао, али су га остали убедили да је боље остати у пределу планина западне Србије који пружају повољније услове за информисање и повезивање са генералом Симовићем и његовом владом у избегли-

" Архиве VIII (К-33, Ф-13, Д-13). Ова Пећанчева директива оформљена је крајем јуна у наредбу и преведена на немачки језик. У њој су детаљно регулисани поступци четника, а посебно у сусрету са Немцима. Наредбом је „регулисано распуштање комунистичких војних организација и узимање њихових вођа на одговорност."

⁷⁶ Драгољуб-Дража Михаиловић, рођен у Ивањици априла 1893, био је обавештајни официр и војни аташе. У априлском рату имао је чин генералштабног пуковника.

штву. Заправо, Дражини официри су одмах по доласку на Равну гору успоставили везу са мајором Александром Сашом Мишићем који се налазио у селу Струганлку, родном месту његовог оца војводе Живојина Мишића. Преко Мишића је успостављена веза са потпуковником Војиславом Пантелићем који се крио у Ваљеву. Ова двојица су дошла на Равну гору и убедили Дражу да треба свакако да остане у овом крају.

Равногорска четничка група живела је у крајњој неизвесности. У почетку нису имали ни радио-апарат. Зато се Дража одлучио да упути на терен неколико официра ради прикупљања информација. Њима је дао директиву да успостављају контакт са угледним људима, бордима са Солунског фронта, да код њих развијају веру у сигурну победу савезника, али и да траже податке о Немцима. Дражу је посебно интересовала организација жандармерије, општинских и средњих управа. Од својих обавештајаца је захтевао да испитају могућност успостављања везе са појединим људима из Аћимовићеве управне структуре који би били спремни да сарађују на страни савезника. Ови равногорски емисари ширили су у народу вести да се на Равној гори окупила огромна четничка војска која очекује „погодан тренутак да крене у борбу за ослобођење земље”. Проносиле су се приче да на Равну гору слећу енглески авиони с наоружањем и другим ратним материјалом.

Тако су Немци сазнали и за постојање равногорских четника. Доктор Харолд Турнер је предложио крајем маја да почетком јуна отпочне широка акција „чишћење српских шума од остатака југословенске војске”. Консултован је и Милан Аћимовић, јер је требало да његова жандармерија и полиција узму учешћа у овој опсежној акцији. Међутим, Аћимовић је имао свој план. Он није знао колико југословенске војске има у планинама, али је сматрао неопходним да успостави везу са њеним вођама и усклади рад своје администрације са плановима „кралевићевих официра у отаџбини”. Заправо, Аћимовић је заиграо на две карте. Желео је да остане у служби окупатора, али да сарађује и са савезницима и тако обезбеди себи „резервни излаз” из ове иначе замршене ситуације. Имајући у виду појачану активност КПЈ у Србији, Аћимовић је искористио ту околност и убедио Турнера да одустане од плана чишћења српских планина. Аћимовић је предложио Турнеру да се „искористе сви национални елементи у борби против комунизма”. С обзиром на предстојећи план Немаца да нападну СССР, Турнеру се Аћимовићев предлог допао, јер је ишао у прилог интересима немачких снага. Тако се зачео план сарадње Немаца, преко Аћимовића, са свим националним елементима који су, наоружани, крстарили српским планинама.⁷⁷

По повратку на Равну гору Дражини емисари су донели вести да је народ расположен за борбу против окупатора, да су људи из Аћимовићеве администрације и жандармерије спремни на сарадњу. На Равну гору је почела да пристиже новчана помоћ од „национално свесних” газда из Ваљева, и Београда, набављени су радио-апарати и друга опрема. Са терена је стигла вест о постојању четничких одреда

⁷⁷ Подаци о овим комбинацијама Турнера и Аћимовића налазе се у *Архиву Војноисторијског института*.

Косте Пећанца и појачаној активности комуниста. Дража и његови блиски сарадници оценили су активност комуниста небитним елементима конкретне војнополитичке ситуације. У односу на четништво Косте Пећанца заузет је резервисан став. Дража није лично ценио Пећанца и сматрао је да с њим треба успоставити контакт па чекати директиву владе када се с њом оствари веза на којој се радило од првог дана.

Појава већ поменутог артиљеријског бригадног генерала Љубомира Новаковића у улози четничког војводе својеврстан је феномен тога доба. Новаковић је имао око шездесет година и био је на крају војничке каријере. У круговима краљевског генералитета није уживао посебан углед. У априлском рату, у својству команданта артиљерије армије, био је рањен код Рал>е и тако доспео у ваљевску болницу. Немци су га затекли у болници као рањеника, успоставили над њим контролу, али га нису дирли. Захваљујући својој горштакској природи, (рођен у Црној Гори у Бјелопавлићима) Новаковић се опоравио веома брзо. Почетком маја побегао је из болнице. Бекство је организовао један велетрговац из Ваљева — његов пријатељ. Међутим, иза велетрговца је стајала обавештајна служба једне савезничке земље. Савезнички обавештајци тада још нису знали за Дражу Михаиловића, а Коста Пећанац се налазио негде у источној Србији. Један генерал им је тада био добродошао, да би се ставио на чело родољуба у централној Србији, повео их у борбу за ствар савезника и сузбио утицај комуниста на народне масе. Представник савезничког обавештајног центра из Београда састао се са генералом и том приликом су се договорили о сарадњи. Савезнички обавештајац је сматрао да Новаковић треба да покрене родољубе у борбу против Немаца и да обједини команду над свим снагама. Обећао му је новчану и материјалну помоћ.

После овог договора Новаковић је уз помоћ свог богатог пријатеља, напустио Ваљево и отишао према Буковима. Четничка организација из Ваљева прихватила га је као свог човека и послала му своје људе. Љубо Новаковић их је својом речитошћу и демагогијом везао за себе. Спаковао је своју генералску униформу и обукао народно одело, а шапку заменио шубаром и прогласио себе четничким војводом. Око њега се половином маја окупило преко 50 чланова четничких организација, активних подофицира југословенске војске и неколико официра. Велетрговац из Ваљева, уз помоћ савезничких обавештајаца, снабдео је генерала оружјем које је за „здраву валуту“ купљено од људи који су га скривали, а делом и од самих Немаца — разних руковалаца магацигоша трофејног оружја — који су га кришом продавали. Тако је генералов одред добио већи број пушкотраљеза и пиштоља, а ускоро му је из Београда стигла и радио-станица са шифром и шифранткињом — младом девојком.⁷⁸ Неки официри из околине Ваљева, нарочито они који су познавали Новаковића, нису га много ценили, поготово када се прогласио за четничког војводу, па нису хтели да му се придруже. У међувремену Новаковић је преко ваљевске четничке организације добио декрет од Косте

⁷⁸ Новаковићева шифранткиња је крајем 1941. напустила генералов одред и прешла у партизане. Преко ње се сазнало о детаљима и активностима четничког одреда генерала Новаковића.

Пећанца о проглашењу за војводу. Новаковић није називао да се одмах потчини Пећанцу кога је међу интимним пријатељима називао „кокошаром“, али му је овај докуменат о постављању за војводу био потребан као легитимација у контакту са људима на терену — а посебно са руководиоцима четничких организација. Када се прочуло о присуству „југословенске војске“ на Равној гори, Новаковић је кренуо са својим одредом у том правцу да на лицу места установи о чему се ради.

Дража је примио генерала са подозрењем. Они су се познавали и раније. Као генералштабни официр Дража је на Новаковића гледао са висине. Али, с обзиром да је он довео одред бројнији од његовог био је принуђен да тактизира. Ускоро је на Равну гору стигао и Никола Никчевић са своја 24 четника. Он је, као и Новаковић, располагао декретом Пећанца о постављању за војводу. По Пећанчевој линији, а и као земљаци, Никчевић и Новаковић су се приближили. Никчевић је такође био старији човек и није имао велике амбиције у погледу власти и руковођења. Новаковићу је то одговарало. Он је тада употребио сву своју вештину да придобије Дражу да му се потчини. Дража је одбијао генералов предлог са мотивацијом да су он и његови људи припадници југословенске војске, а не четништва, и да он не жели да мења тај статус без наређења генерала Симовића. Новаковић је витлао Пећанчевим декретом и истицао чињеницу да је Пећанац овлашћен од Симовића за организовање четничких одреда. Михаиловић је одговорио да је понижавајуће за једног генерала да се проглашава четничким војводом и потчињава некаквом Пећанцу. Тако је дошло до оштрих речи и обостраних увреда. Новаковић је театрално изазвао Дражу на двобој, с намером да га заплаши. Знао је да Дража носи наочаре са јаком диоптријом те да се неће усудити да се бори пиштољем. Међутим, Дража је прихватио изазов. Наводно, неки његови официри су му обећали да ће они у критичном моменту да ликвидирају генерала. Изабрани су секунданти и одређено место за двобој. У моменту када је дошло до избора оружја, Новаковић се „растужио“ и грунуле су му сузе. „Зар у овом времену, трагичном за отаџбину, да се ми, браћа, међусобно убијамо?“ — рекао је, бацио пиштољ и раширених руку полетео према Дражи. Дража је такође бацио оружје. У грљењу и сузама завршила се ова оперетска сцена.

Међутим, стари лисац Новаковић осећао је да му равногорска атмосфера не прија. Истог поподнева је одржао говор Дражиној војсци, својим и Никчевићевим четницима. Рекао је да он истог момента креће у борбу за „крст часни и слободу златну“, да неће губити ни часа више. Тиме је он одговорио на став Драже и његових једномишљеника да „још није наступило време за почетак оружане акције“. Новаковић је позвао све оне који „искрено желе да се боре“ да пођу с њим. Придружило му се неколико подофицира и официра из Дражиног састава. С њим је пошао и Никчевић са својим одредом. Исте ноћи су напустили Равну гору. Сутрадан су се нашли у рејону Белановице. Аћимовићева полиција је регистровала да се у рејону Белановице појавио одред од око 70 наоружаних људи међу којима је и једна жена. Код Белановице Никчевић се растао од Новаковића. Са петнаестак људи отишао је у село Јунковац где му се налазила породица, а Новаковић се упутио на Букуљу где је образовао свој логор

и успоставио везу са четничком организацијом у Аранђеловцу. На Букуљу је са својим одредом остао дуго. Повремено је крстарио околином, али није предузимао никакве акције. Прогласио је себе „командантом шумадијских четничких одреда“ и тражио од Пећанца да му потврди ово наименовање. Међутим, Пећанац је оклевао. Он тада није желео да ствара регионалне војводе, са звучним титулама, бојећи се за сопствени престол. Али, Новаковић је обилазио четничке војводе по Шумадији које је Пећанац поставио својим декретима. Стављао им је до знања да им је он старешина, издавао усмена и писмена наређења. Немци су знали за логор генерала Новаковића на Букуљу, али га нису дирли. Држали су се договора са Аћимовићем да треба објединити „све националне снаге у борби против комунизма“. После 22. јуна оваква оријентација добила је на значају.

ЧЛАНОВИ ШТАБА НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКИХ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА (НОПО) СРБИЈЕ У ЛОГОРУ ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА

Десетог јула штаб НОПО за Србију напустио је Београд. Требало је обићи већ формиране одреде и помоћи да се убрза формирање нових. После обиласка окружних комитета и штабова договорено је да се одржи састанак у Аранђеловцу. Први је из Београда кренуо Никола Груловић. Он је имао задатак да испита функционисање прихватних пунктова и јавки преко којих је требало да дођу остали другови из Београда. За Груловићем су кренули Сретен Жујовић, Родољуб Чолаковић, и Бранко Крсмановић. Чолаковић и Жујовић су 12. јула стигли у Тополу. Истога дана продужили су за Аранђеловац, где су Крсмановић и Жујовић остали, а Чолаковић је сам кренуо на Рудник. Тамо га је сачекао Груловић. Требало је да заједно са Груловићем установи колико су тачне вести које су кружиле по Београду — да се на Руднику налази пет хиљада четника. После овога требало је ухватити везу са игабом Првог шумадијског одреда, чије им је место било приближно познато.

ПК за Србију и штаб НОПО били су обавештени да је формиран Први шумадијски одред и да је Милан Благојевић отишао негде у Корушац да прикупља луку. Тачно место логора одреда нико није знао. Чолаковић је целе једне ноћи заједно са једном студенткињом — водичем трагао за логором. Тек ујутро, 14. јула, у селу Трешњевици, наишли су на Чичу Ил-ића. Нису се познавали и Чича је био неповерљив према дошљацима. Чолаковић је питао Чичу за одред.

— Познајеш ли Милана Шпанца? — питао је Чича, гледајући и даље придошлице са сумњом.

— Сигурно да га познајем. Заједно смо били у Шпанији — одговорио је Чолаковић, а затим описао Милана.

Тек после тога Чича је одвео Чолаковића у логор.

Благојевић је показао Чолаковићу логор. Чете су се постројавале и одлазиле на обуку. Одјекивала је команда. Све је показивало да у овој шуми живи и ради права војска. Чолаковић је био одушевљен.

(Чолаковић у *Записима о ослободилачком рату*, књига I на стр. 14. пише о овом путу — трагању, сусрету са Чичом и наводи разговоре с њим. Такође напомиње да га је водила студенткиња музике). Благојевић је још раније био обавештен са терена да се неки људи интересују за одред, те је предузео посебне мере безбедности.

После обиласка логора и појединих чета које су изводиле обуку, Чолаковић је саопштио Благојевићу да је штаб НОПО Србије одлучио да борци одреда положе заклетву. Заклетви је требало дати свечан карактер и извршити одговарајуће припреме. Договорили су се да одред положи заклетву 16. јула пред представницима Главног штаба и према тексту заклетве који ће они донеги. Благојевић је Чолаковићу пружио исцрпне податке о четницима генерала Новаковића.

Чолаковић је тога дана отишао у Аранђеловац на састанак са осталим члановима Главног штаба за Србију,⁷⁹ а штаб одреда је почео да припрема људство за полагање заклетве.

Петнаестог јула у Врбици крај Аранђеловца одржан је састанак чланова Штаба НОПО Србије. Констатовано је да на територији Србије већ постоји девет одреда. Сем Ваљевског, који је 7. јула почео акције, остали су тек били у формирању. Неки од њих су имали само штабове и по неколико људи. На основу Чолаковићевог извештаја могло се закључити да је Први шумадијски одред бројно најјачи, да располаже и са довољно наоружања. Груловић је такође похвално говорио о одреду, о његовом војничком изгледу. Стари револуционар, борац Црвене армије из октобарске револуције, имао је оштро око. Жујевић се љутио што Први шумадијски одред не иде у акције, већ седи у логору. Предложио је да он лично сутрадан пође у обилазак. Чолаковић је на овом састанку предложио текст заклетве са руководством га је усвојило.

Исте вечери Жујовић и Чолаковић кренули су у логор Првог шумадијског одреда са Миком Милосављевићем, чланом Окружног повереништва. Дошли су касно у ноћ. У логору је владала тишина. Сви су спавали. Убрзо су и они заспали на сувом лишћу.

Ујутро 16. јула Жујовић је обишао логор, а затим је одржан састанак са штабом одреда. Размотрено је питање „неактивности“ одреда. Сретен Жујовић и већина његовог штаба сматрали су да је петнаестодневно седење у логору грешка која се не може објаснити. Командант одреда није прихватио такву критику, те је покушавао да оправда одлуку штаба одреда.

⁷⁹ Бранко Крсмановић и Сретен Жујовић провели су у Аранђеловцу неколико дана. Становали су у кући Ђорђа Крактиса, шумарског инжењера и кандидата за члана КПЈ, а састанке су одржавали у кафани Марка Радовановића бившег члана КПЈ који је и даље сарађивао са Окружним руководством Партије. Марко је, заправо, ослободио једну собу у коју се улазило из кафане. У Марковој кафани „Београд“ одржан је састанак коме су присуствовали једном приликом Милан Благојевић и Недељко Жакула. Они су из одреда долазили у Аранђеловац, упркос појачаној контроли Немаца и жандарма. Курири су долазили из Космајског и Ваљевског одреда, али преко „јавки“ организованих у аранђеловачком парку и неким кафанама. Жујовић је намеравао да са Миком Милосављевићем и још пет чланова КПЈ нападне и разоружају жандарме у станици у Аранђеловцу. Акција је била припремљена, али се од ње одустало.

⁸⁰ Родољуб Чолаковић: *Записи из ослободилачког рата*, књига I, стр. 16.

— Три четвртине бораца никада није у рукама имало пушку — објашњавао је Благојевић. — Поћи са таквим људством у акцију сигуран је пораз.

Жујовић је посебно иснистирао да се одмах иде у акцију-

— Обука се најбоље постиже кроз акције — тврдио је Жујовић.

— Да, али таква обука се плаћа крвљу и животима — одговорио је Благојевић. — Уосталом, ја ћу да радим овако. Ако се то вама не свиђа, изаберите новог команданта.

На крају су Жујовић и остали из његовог штаба препустили штабу одреда да реши ово питање. Познавали су Благојевића као човека живог темперамента и упорног у одбрани својих поставки, тако да би свако даље убеђивање било излишно. Али су познавали и његове војничке способности и борбене квалитете. Сложили су се да се обука убрза и што је могуће пре отпочну акције.

Друго питање о коме се доста дуго дискутовало односило се на ношење револуционарних амблема. Жујовић је сматрао да у почетку не треба носити црвене петокраке са српом и чекићем.

— Можда ћемо их касније и носити, али је сада прерано — рекао је он.

— Звезда је пролетерски амблем, а ову борбу воде пролетери са Комунистичком партијом на челу. То не треба крити — бранио је Благојевић своју тезу.

— У овој борби мора да учествује цео народ, ако мислимо победити — било је мишљење Родољуба Чолаковића.

У ПК КПЈ за Србију било је познато да је Благојевић био склон левичарењу. Замерано му је на односу према члановима Партије који нису ступали у одред. Њих је било око 50 на територији ОП Аранђеловац. Благојевић их је називао „ликвидаторима“, Према извештају Сремчевића и Милосављевића поднесеном Главном штабу, ови људи су се нашли у недоумици, потпуно дезоријентисани. Благојевић је имао према њима тврд став и сматрао је да на њих и даље треба правити притисак да ступе у одред. Сличан став су заузели Чича Илић и Жакула, али су Шане Петровић, Милосављевић и Сремчевић заступали мишљење да ове људе не треба препустити стихији већ их везати задацима на терену. Закључено је да се ово гледиште посебно и појединачно проучи, а да се одустане од „кићења“ револуционарним амблемима.

На крају се разматрало како ће борци полагати заклетве. Први шумадијски одред полагао је први заклетву од свих одреда Србије, тако да није имао искуства. Постављало се питање да ли заклетву полагати скупно или појединачно. Одлучено је да цео одред полаже заклетву једновременно, а касније, када стигну нови борци, полагање заклетве вршило би се по групама.

Када је одред постројен, било је прошло подне. Борци су дотерали у ред своја изгужвана одела и војнички стали један уз другог. Одред је изгледао свечано.

Командант је примио рапорт од дежурног, а затим саопштио да ће одред полагати заклетву. Одјекнула је команда: „Мирно!“

Командант је стао на чело строја. Пред стројем су били Чолаковић и Жујовић. Чолаковић је саопштио борцима начин полагања

заклетве па је лагано читао текст. Шума је одјекивала од сложних људских гласова.

„Ја. ... син српског народа заклињем се својом чашћу да у Први шумадијски одред ступам са чврстом одлуком да се борим против фашистичког окупатора и домаћих издајника. Обавезујем се да ћу извршавати наређења својих претпостављених без поговора, да ћу чувати дисциплину и да ћу сносити све последице кршења дисциплине и неизвршења дужности, борца за народна права и слободу.“⁸¹

— Ово је објава рата окупатору — рекао је Чолаковић.

— Више нисмо регрути, већ стара војска — додао је Благојевић. Тога поподнева чете нису ишле на занимање. Време је проведено у разговорима. Пред вече су чланови Штаба НОПО Србије напустили одред. На растанку су рекли команданту да поближе испита стање и намере четничке групе генерала Новаковића.

НАПАД НА ЛОГОР

После пуцњаве између Новаковићевих четника и страже Првог шумадијског одреда, до које је дошло једне од претходних ноћи, гредседник општине из Горње Трешњевице похитао је у Шаторњу да обавести жандарме о догађају. Нешто раније, он је добио допис из среза којим се ставља до знања председницима општина да су „дужни одмах да пријаве сваки случај ношења оружја од стране грађанских лица, као и појаву непознатих лица на територији своје општине“. Он је пре тог догтиса видео наоружане четнике, али се устручавао да одмах о томе извести среске власти. Са четницима је био генерал Новаковић. Сматрао је да генерал зна шта ради. Али сада је ситуација постала озбиљнија. Пуцњаву су могли чути жандарми из Шаторње. Кренуо је. Свратио је у општину у Горњој Шаторњи да се договори са ћатом Живаном Васићем. Искричао је Васићу све што је чуо о партизанима и генераловој групи. Васић га је пажљиво слушао и важно добовао оловком по столу, а затим је предложио да иде директно у Аранђеловац и лично обавести среског начелника, јер су жандарми немоћни за такве ствари. „Никоме ни речи, ствар је врло озбиљна“ — закључио је мудро ћата.

Док се председник клацкао на чезама путем за Аранђеловац, ћата је бициклом одјурио за Тополу. Он се већ раније обавезао Зоренцу и Конопацком да ће им слати информације. Ово што је сазнао сматрао је својим крупним успехом. Био је узбуђен, јер је сазнао где је партизански логор за којим се дуго трага. Преко десет година он је био тајни полицијски достављач. За то је добијао награду. Зарађени новац са слашћу је трошио, најчешће у картању.

⁸¹ Ово је цитат текста прве заклетве српских партизана који је састављен у логору Првог шумадијског одреда у Орловцу, половином јула 1941. године. Касније је унесено као допуна: „Ми народни пртизани Југославије, латили смо се оружја за немилосрдну борбу против крволочних непријатеља који поробише нашу земљу и истребљују наше народе. У име слободе и права наших народа, заклињемо се да ћемо дисциплиновано, упорно и неустрашиво, не штедећи своје крви и животе, водити борбу до потпуног уништења фашистичких освајача и свих народних издајника.“

Сада је рачунао са замашном новчаном наградом, а и похвалом. За непун сат стигао је из Шаторње у Тополу. Упао је у Зоренцову канцеларију, знојав и задихан. На крају своје дуге приче он је узвикнуо: „Ето тако сам вам ја, господине, сазнао за комунистичко збориште, али замало што ми не оде глава.“

Зоренц га је тапшао по рамену.

„Јуначина си ти, Живане, нећемо ми теби остати дужни.“

Али и организатори устанка су предузели одговарајуће мере како би дознали шта се ради у табору непријатеља. Покрајински комитет за Србију имао је и раније на својој „директној вези“ другарицу „Н“, учитељицу,⁸² која није била укључена у месну партијску организацију, а преко које су ишле везе ПК са организацијама на терену, а касније и са одредима. Покрајински комитет је настојао да у местима где су смештени штабови немачких дивизија обавезно итха по једног свог поузданог човека, који би се бавио и обавештајном делатношћу. И другарица „Н“, која је живела у Тополи, имала је такав задатак. Када је пошао у Шумадију, Благојевићу је била поверена ова веза.

Другарица „Н“ (претпоставља се да се она звала Милица Живковић) била је више партијско-информативна веза, односно „јавка“, како је Чолаковић назива. Међутим, она није била вична обавештајном раду у сложенијим приликама. Отуда је Благојевић, који је имао искуства из организовања обавештајног рада, лично узео на себе задатак да у Тополи организује обавештајни пункт. Претпоставља се да су подади прикупљани из више извора — преко једне девојке из Тополе у коју је био заљубљен мајор Функе и девојчине мајке која је радила као спремачица у штабу 714. дивизије (обе заклали четници 1943); преко преводиоца наредника водника Зоренца — односно његове жене која је много волела ракију и за балонче ракије преносила све што би сазнала од мужа; преко капетана Милетића, управника дворског имања на Опленцу, и мајора Станића који је илегално живео у Тополи и бавио се прикупљањем обавештајних података за рачун Дражине равноргорске војске. Преко једне девојке коју стари Тополчани памте под именом Лела. Станићеве информације доспевале су у руке Благојевићу. Заправо, сумарне информације су се стицале код чика-Влаје, продавца новина. Благојевић је слао свог човека да од Влаје донесе пакет са новинама, а у пакету се налазила обавештајна информација. Курир и није знао шта заправо носи. Лела је била у сталној вези са Милићем Радовановићем и преко њега преносила брзе информације. Лела, која је у Тополи живела као „избеглица из Хрватске“, стрељана је у Крагујевцу 1943. године.

Поред штаба 714. дивизије, на Опленцу се налазио и штаб 741. пешадијског пука, а у самој Тополи команда места (истовремено и команда среза), среско начелство и команда жандармеријског вода. Остала је стара управа имања са свим ранијим намештеницима. Немци су поставили и свог генералног управника. Он је раније био обавештајац и провео је у Београду, у велетрговини Митића, 15 година

⁸² Право име ове жене нису знали ни сви чланови ПК. У документима нигде није забележено. Чолаковић је у свом дневнику помиње на исти начин („Н“).

на дужности благајника. Говорио је одлично српски. Чиновништво је одлазило свакодневно на Оплепац и могло је да види шта се око немачког штаба ради. Међу чиновницима није било изразитих присталида Немаца. Стари управник имања, капетан Милетић, који је пре рата крао свеће са гроба ираља Александра и продавао восак, и сада је за новац хтео да направи понеку услугу.

Наредник-водник Зоренц, десна рука команданта места капетана Конопацког, био је склон да „склапа послове“ како би зарадио нешто више новца. Зоренц је волео да прима мито. Сељаци су то већ раније уочили. Преко њега, помоћу балона ракије, они су успевали да смање своје дажбине које су Немци потраживали. Зоренцова жена је нарочито волела мито, а имала је прилично велики утицај на мужа. Настојала је да одржава широке везе са сељанкама. Грдила је гред њима Немце како би угодила њиховом расположењу и обећавала помоћ.

Командир жандармеријског вода, капетан Кордић, схватио је своју службу као извор егзистенције и није се нарочито у њу удубљиво. Настојао је у првом реду да задовољи форму и избегне одговорност.

За присуство активног генералштабног мајора југословенске војске Бранка Станића знали су председник општине и председник суда, па и Кордић и Зоренц. Али су сви ћутали. У месту се говорило како је он у некој специјалној краљевој мисији⁸³.

Уопште узевши, у Тополи су постојале могућности за прикупљање драгоцених података о делатности и намерама Немаца. Ове могућности су у приличној мери коришћене.

Информације су преношене преко продавца новина Влаје, или преко омладинке Леле која их је предавала у Винчи Милићу Радвановићу, а овај их достављао Благојевићу лично.

Информацију хате Васића о појави групе наоружаних људи у Корушцу Зоренц је пренео капетану Конопацком, команданту места у Тополи. Робусни и самоуверени командант није хтео да изађе пред генерала Штала само са информацијом већ и са предлогом за решење проблема. Позвао је капетана Кордића, командира жандармеријског вода, и затражио његово мишљење. Сматрао је Кордића добрим познаваоцем месних прилика. Конопацки је заправо желео да изведе акцију помоћу жандарма, без ангажовања немачке војске. То је ишло у прилог његовом реномеу, а није волео да узнемирава генерала „ситницама“. Хвалисави Кордић је обећао да ће он са својим водом и водом жандарма из Аранђеловца „потпрашити тур комуњарама, и довести их на ланцу у Тополу“. Очекивао је највише до десет „одметника“ које ће тридесет жандарма лако савладати. Конопацки је прихватио овај предлог, одредио Кордића да руководи овом акцијом, а затим је известио команданта дивизије генерала Штала, који је такође прихватио предлог. Свом начелнику пгаба Функеу наредио је да стави у приправност један батаљон и да га ојача минобацачима и артиљеријом.

⁸³ Касније се установило да је овај мајор био значајна личност у четничким редовима. Дража га је касније поставио за команданта Шумадије.

Осамнаестог јула, пред вече, капетан Кордић је са својим помоћником наредником Скукалом и још 12 жандарма кренуо у Аранђеловац. Тамо му је командир жандармерије орашачког среза капетан Милановић ставио на располагање десет жандарма које је предводио један наредник. Командиру жандармеријске станице у Доњој Шаторњи, нареднику Ловрини, кога су сељаци назвали Лаврња, наредио је да са шест жандарма буде код цркве у Горњој Трешњевици 19. јула у 9 часова. То место одредио је Кордић као полазни рејон за извршење планиране операције „хватања одметника у Корущцу“.

Зоренц је сазнао за акцију коју припремају жандарми. Он је сазнао чак и нешто више: Конопацки је наговестио Зоренцу да генерал Штал припрема одред војске који ће у случају потребе бити ангажован на истом задатку.

Истог дана, када се сунце приближавало врховима Букуље, једна девојка је напустила Тополу хитајући према Винчи. У зору 19. јула од Милићеве куће кренуо је човек наоружан бомбом и револвером преко Брезовица за Трешњевицу, а лево и десно од њега, друмом од Аранђеловца и Шаторње, кретале су се колоне жандарма у истом правцу.

Вест о предстојећем нападу жандарма командант Благојевић примио је хладнокрвно. Искусни ратник није хтео да пренагли и радио је систематски. Са штабом се кратко консултовао. Била су два предлога. Комесар је сматрао да је боље да се напусти логор како би жандарми „ударили упразно“, и тако изгубили сваки траг одреду. Командант није био истог мишљења. Он је сматрао да треба жандарме сачекати и разбити. „Ми немамо шта да се кријемо и да заварavamo траг. Морамо да им дамо до знања да постојимо. Они морају да осете да смо ми организована војска. И Немци треба да осете да Шумадија није опоравилиште, где треба да се тове, одмарају и припремају за нова освајања, већ да им народ објављује рат.“

Остали чланови штаба прихватили су ову идеју. Командант је још наредио да се изврше све припреме за коначно напуштање логора, да се пргатреми обилан доручак и утреше све резерве хране. Око 9 часова у логор су стигла два скојевца из Горње Трешњевице — Роса Илић и Драгослав Ђурић и обавестили штаб одреда да од цркве у Трешњевици креће у правцу логора колоне жандарма са официром на челу, а председник општине из Горње Трешњевице Радоје Мартиновић им показује пут. О јачини жандарма још се ништа није знало.

Благојевић је издао наређење за поседање положаја И дочек жандарма. Он је претпостављао да ће се жандарми кретати шумским путем све до уласка у шуму, и то у колони, а да ће се развити у стрелце тек на ивици шуме. На основу овакве процене ситуације наредио је да се три чете развију на ивици шуме и то са две чете бочно од пута. Тако је образована заседа жандамеријској колони — начин дејства који је Благојевић сматрао најефикаснијим. Заседом је непосредно руководио заменик команданта одреда Милић Илић Чича. Благојевић се са осталим члановима штаба и једном четом коју је задржао у резерви попео на брежуљак у близини заседе, одакле је било могуће посматрати борбу.

Око 10 часова појавила се очекивана колона. Жандарми су се кретали лагано. Повремено су се заустављали и осматрали околину, а затим настављали покрет. Тек су били изашли из села. Од шуме их је делило растојање од скоро два километра. На челу је био официр.

Испред заседе се налазила блага коса обрасла овсем. Жандарми су били принуђени да се попну уз косу до гребена одакле се према ивици шуме протезала узана равнина. До изласка на гребен жандарми нису имали могућност да открију заседу. Зато је овакав распоред чета обезбедио постизање изненађења. Чича Милан Илић је претходно обишао сваког бораца и проверио како је припремио оружје за дејство. Предстојало је „ватрено крштење“ бораца, па је било неопходно спречити нежељене појаве. Чича је наредио да нико не пуца пре него што опали његов наган. Када су жандарми почели да се пењу уз косу, напетост бораца је расла. Свако је желео да што пре „пукне“, да се прекине неизвесност. Када је чело колоне избило на гребен косе, у заседи је настало комешање и жамор. Официр је осетио да се нешто необично дешава па је командовао жандармима да се развију у стрелце, а затим је узвикнуо: „Ко је горе?“

У исти мах уследили су повици из заседе: „Руке увис!“ Чича је излетео пред жандарме, опалио из пиштоља и узвикнуо: „Предајте се!“ Жандарми нису били стигли да се развију у стрелце. На пуцањ Чичиног пиштоља бацили су се на земљу, њихове шапке су се изгубиле у зеленом овсу и бујној папрати. Из заседе су плануле пушке и заштектали митраљеви. Жандарми се нису видели па је пуцано без нишањења, тако да ватра није била ефикасна. Без обзира што су меци летели високо изнад њихових глава, жандарми су се дали у бекство испаливши уз пут само понеки метак. Међутим, командири чета нису правовремено реаговали. Жандарми су се удаљавали, а борци одреда су пуцали из првобитних заклона.

— Јуриш, шта чекате, утекоше вам! — викнуо је командант Благојевић из свег гласа.

Чича Илић се први снашао. Махнуо је пиштољем и уз поклич — „Ура!“ — јурнуо је за жандармима. За њим се стуштио пушкомитраљезац Бранко Савић Ћаћа, радник из Аранђеловца. Пушкомитраљез му је висио о врату на дутачком ремену тако да је могао да гађа из стојећег става. Викао је: „Ура, напред другови!“ За њим је кренула већина бораца, вичући из све снаге — „Ура!“ „Ура!“ Жандарми су престали да пуцају. Бежали су што су брже могли не осврћући се.

Међутим, један број бораца је остао у папрати са носевима забијеним у земљу. Ватра жандарма, иако млака, учинила им се сувише опаком да би се одлучили да гоне непријатеља. Чича Илић са Бранком Савићем и Мирославом Ђурђевићем Зеком, металцем из Крагујевца, сустигао је у потоку двојицу жандарма. Зачули су се звици:

— Стој, доле оружје, руке увис!

А затим плачљив, молећив глас:

— Немојте, браћо, кумим вас богом. Немојте ме убити, имам деветоро деце.

Избезумљени поднаредник Живаљевић, из станице Доња Шаторња, држећи руке изнад главе, изишао је из једног жбуна. Привели су га Чичи. Чича је одредио Зеку да га чува. Зека је претресео жандарма и нашао му испод блузе ланац са катанцем.

— Јеси ли ово понео, жацо, да везујеш партизане? — питао је Зека.

— Нисам — правдао се плачљивим гласом — то онако ја, по навици.

Зека му је везао руке истим ланцем.

— Ех, што не смем да те мало ... — гунђао је Зека.

Остали жандарми су побегли према Аранђеловцу не усуђујући се ни да се окрену да би видели да ли их ко гони.

Ни онн из Шаторње и ни онк из Тополе нису покушали да беже у правцу својих места. Чинило им се то сувише опасним. Бежали су право на север. Заробљен је још један жандарм.

Одред се окупио на брежуљку на коме се налазио командант са осталим делом штаба.

Привели су жандарме команданту. Благојевић их је одмерио оштрим погледом који је секао као сабља.

— Шта мислите сад! Против кога сте пошли да се борите!

— Јаој, моја деца — ридао је поднаредник Живаљевић на сав глас — нећу више никада, господине.

— Зашто служиш Немце?

— Немају деца шта да ми једу, деветоро њих, бога ми немају, хоће гладни да умру — правдао се Живаљевић плачући.

— Зашто нисте одабрали неки поштенији посао него служите окупатору?

Жандарми су ћутали.

— Опраштамо вам животе — рекао им је Благојевић. — Али, запамтите да ми, који смо пошли у борбу за ослобођење поробљене и осрамоћене земље, сваку службу окупатору сматрамо издајом, а издајнике ћемо кажњавати смрћу. Реците то осталим колегама. Нека се не шале главом да поново дигну пушке на нас. А, сада идите!

Благојевић је извршио критичку анализу поступка у протеклој борби. Имао је много замерки. Критиковао је непотребно пуцање, назвао је то „шенлучењем“ и узалудним трошењем муниције. Затим је критиковао претерану галаму.

— Виком се плаше вране, а не добри војници — рекао је. — Немце нећете уплашити галамом, већ прецизном ватром, а они иначе нападају ћутећи!

Споро реаговање у моменту када су жандарми почели да беже било је највећи и ненадокнадив пропуст. За неуспех у пресецању одступнице жандармима, што би довело до заробљавања већег броја, а не само двојице, Благојевић је највише окривио командира 1. чете академца Жику Новаковића. Његова чета се налазила на левом крилу заседе па је тако имала најповољније услове да жандармима пресече одступницу. Та околност није искоришћена због лошег рада командира. Када је почела борба, он се негде био изгубио (вероватно због нужних потреба), а комесар је кренуо да га тражи, тако је чета остала без старешина у најкритичнијем моменту, а кренула је на јуриш када су жандарми, бежећи, били већ далеко одмакли.

После анализе борбе одржан је састанак штаба одреда на коме су били присутни командири и комесари чета. Благојевић је још једанпут указао на пропусте старешина, али сада отвореније и оштрије. Академцу Новаковићу је упутио врло тешке речи, назвао га кукавицом и шепртљом, а на крају целокупан његов рад оквалификовао као издају, па га је сменио са дужности и на његово место поставио командира вода из исте чете Војислава Станојловића. Жика Новаковић је премештен у 2. чету за борца. Тако је судбина овог младог човека била запечаћена. Благојевић је очигледно претерао у оцени његовог рада. Он је много рачунао са војничким знањем једног академица на крају школовања. Међутим, њему је недостајало ратно искуство као и свима. Недостатак практичних знања није могао бити надокнађен теоријом.⁸⁴

На овом састанку је донесена одлука о подели одреда на две борбене групе, а затим је командант дао упутства о предстојећим дејствима и понашању на терену. Благојевић је цео простор одређен за дејство одреда поделио правцем запад—исток у две зоне. За дејство јужно од линије Букуља, Венчац, Наталинци одређене су 2. и 4. чета, а северно 1. и 3. При овој подели примењен је исти критеријум као код распореда људи по четама. У 2. и 4. чети налазили су се претежно Јасеничани и Качерци, а у 1. и 3. Колубарци и Орашчани.

Командант је дао командирима и комесарима чета упутства којих се треба држати при планирању и извођењу акције. Он је изложио предстојеће задатке чета по приоритету.

— Прво, и то што брже, почети рушење телефонских и телеграфских линија на територији својих срезова.

— По извршењу горњег задатка почети паљење општинских архива. Приликом ових акција одржати збор грађана на коме комесари чета треба да објасне циљеве наше борбе и значај акције. Општинским службеницима рећи да прекину службовање, јер ће се таква делатност сматрати издајничком.

— Спалити контролне књиге на вршалицама и рећи сељацима да окупаторима не дају ни зрно жита.

— Разоружавати жандармеријске станице. Жандармима одузети оружје, опрему и униформе и пустити их. Ликвидирати само оне који се одупру позиву да положе оружје.

— Продужити прикупљање оружја и омасовљавање чета.

— Добровољце примати директно консултујући се са партијским организацијама на терену и активистима, а непозната лица упућивати штабу одреда.

" Новаковић је био ћутљив и остављао је утисак да увек о нечему размишља. Благојевићу се његово држање није свидело. Једном приликом је рекао заменику комесара Шанету да се академац вероватно колеба, не одговара му наше друштво, можда мисли „да је залутао међу комунисте" — код Благојевића је извесна доза сумњичавости била присутна. Новаковић је после кратког времена напустио одред и потпуно се пасивизирао. У јесен 1941. ступио је у Недићеву „државну стражу", али не из идејних опредељења, већ по нужди, да би спасао главу, с обзиром да је био партизан. Крајем 1942. недићевци су га стрљали.

— Док се не изврше ове акције, избегавати сукобе са јачим немачким снагама. Ако сукоб буде неминован, онда примити борбу, али при том тежити да се што пре изгуби контакт са непријатељем. Заробљене Немце не стрелјати. Објаснити им циљеве наше бојеве. Истицати потребу солидарности међународног пролетеријата у борби против фашизма и слати их назад у гарнизон. Немце нападати првенствено из заседа.

— Издајнике и друге који буду радили против покрета не стрелјати без одобрења штаба одреда.

— У близини где се изводе акције или у месту где су се чете бавиле у току дана не сме се зановити. У логор долазити у току ноћи. Логоре бирати ван насеља, првенствено у шумама и теже приступачним местима чије прилазе је лако контролисати. Логор осигурати. У једном логору највише остајати 24 часа.

— Храну куповати на терену новцем који ће се запленили у општинским касама и жандармеријским станицама. Ако новца нема, тражити добровољни прилог грчког активиста на терену.

— Штабу одреда слати извештај сваког другог дана.

— Место штаба одреда опленачка група (2. и 4. чета) сазнаваће преко пункта за везу у селу Винчи (кућа Милића Радовановића или Марка Станковића); а орашачка група (1. и 3. чета) преко пункта у Брезовцу (кућа Милоша Вујановића).

— Одредска санитетска станица налазиће се у Трешњевици код Ђурића кућа⁸⁵

Ово је била једна врста борбене заповести штаба одреда.

Пред напуштање логора одред је постројен. Командант је одржао кратак говор.

„Време обуке је завршено. Непријатељ нам није дозволио да завршимо планирану обуку. Али ви сте основно научили. Данас сте показали да знате да се бијете. Научили сте да користите оружје. То је за сада довољно. Остало ће вас научити борба. Ја вам још једанпут препоручујем да боље нишаните. Данашња борба је показала да расположиво знање нисте најбоље користили. Много пуцњаве, а нико мртав. Ми сада напуштамо наш логор у коме смо провели скоро двадесет не баш лаких дана, и који сте ви у последње време почели тако брижљиво да уређујете. Сада ћете кренути у села Шумадије, долазићете у додир са народом. Пренесите народу оно што сте овде научили. Слушајте старешине. Чувајте светао лик борца револуционара. Пред вама су славни, али тешки дани и окршаји, дуги маршеви. Морате бити спремни на то. Надам се да ћете се боље хранити него овде у логору. Ја вам желим успех.“

⁸⁵ Ово је репродукција директиве, по сећањима учесника у борби. Здравствено збрињавање одреда представљало је озбиљан проблем. На територији одреда није било лекара — погодне личности за руковођење санитетом одреда. Благојевић је тражио да му упуते лекара. Јављено је да ће у Први шумадијски одред бити упућен доктор Херберт Краус из Ваљевског одреда. Краус је стигао у Горњу Трешњевицу тек десетог августа. Он је организовао одредску болницу у селу Вукосавцима у кући Богосава Мијаиловића и његове жене Радмиле. У Трешњевици се налазила прихватна амбуланта.

Командири чета су издали команде. Колоне су се почеле издуживати. Једна је отишла према Шаторњи, а друга у правцу Аранђеловца. Борци су једни другима махали капама све док нису замакли иза брда.

Штаб одреда је остао у малој удолини, обраслој густом буковом шумом, а онда је и он кренуо раздвојен у две групе: једна за Винчу, друга за Брезовац.

Само колибице од грађа и ватриште за кухињски казан сведочили су да су ту боравили људи.

Капетан Обрад Кордић, командир жандармеријског вода, стигао је у Тополу 19. јула пред сам мрак. Изгледао је жалосно: шапка изгубљена, сабља сломљена, униформа поцепана, лице изгребано. У оваквом стању појавио се пред Конопацким. Желео је да остави утисак ратника-страдалника и да утовљеном Немцу дочара реалну слику борбе. Конопацки је направио кисело лице и одмахнуо руком. „Будале су они који се уздају у Аћимовићеву жандармерију“ — процедио је кроз зубе, што је Зоренц ревносно превео. Конопацки је известио генерала Штала о поразу жандарма. Без тражења детаља, Штал је наредио начелнику штаба мајору Функеу да упутити гонећи одред у Корушац.

Сутрадан, 20. јула, предвече у Горњу Трешњевицу стигла је из Тополе колона од девет камнона. Камioni су били пуни Немаца. Вукли су и два топа. Запалили су кућу Милана Илића. Укућани су раније евакуисали ствари и сакрили се у шуми. Немци те вечери нису ишли даље. Заноћили су, а сутрадан отпочели акцију чишћења. Другачак стрељачки строј зелених униформи наступао је лагано према шуми. Испред њих су тукли топови и минобацачи. Операцијом је руководио командант једног батаљона из 741. пука. Немац је водио колоне према прописима који су били формулисани у „борбеном правилу“, у одељку о нападу у шуми. Немци нису смели да иду кроз шуму иако отпора није било. Задовољили су се оним што су учинили — запалили су једну кућу и то је све. Два човека, Мика Милосављевић и Бора Нешковић, посматрали су из непосредне близине „борбу“ Немаца с невидљивим непријатељем.

Бора Нешковић стигао је само дан раније из Београда у Аранђеловац, по вези Покрајинског комитета. Сачекао га је Мика Милосављевић и наредног дана повео у одред. Када су стигли у Горњу Трешњевицу, борба са жандармима је већ била завршена. Преноћили су у једној кући и сутрадан рано кренули према логору одреда. Тек када су стигли у виноград изнад Илића куће, постало им је јасно у какав су сос упали. Кућа Чиче Илића је горела, а стрељачки стројеви су се кретали према шуми у којој је био логор. Нешковић је био ненаоружан, а Милосављевић је имао пиштољ и једну бомбу. Пиштољ је задржао, а бомбу дао Нешковићу. Имали су само толико времена да се склопе иза чокота, а Немац, с пушкомитраљезом, ушао је у виноград. Осматрао је, али негде у даљину, прошао је непосредно поред Мике Милосављевића који је држао откочен пиштољ. Тако је борбено крштење Мике Милосављевића и Боре Нешковића било много драматичније од борбе са жандармима пред логором, дан раније.

Следећег дана генерал Штал је послао извештај штабу 65. корпуса специјалне намене. У извештају се говорило да је у операцији чишћења на просторији шумског масива Орловац „ликвидирано једно упориште бандита”.⁸⁸

ПЛАМЕН УСТАНКА У ШУМАДИЈИ

За време које је Први шумадијски одред провео у логору у Корушцу, у попуни и обуци, неки други партизански одреди Шумадије већ су изводили борбене акције. Заправо, у њима је доследније спровођен став Штаба НОПО за Србију — да је „најбоља школа за партизана — борба”. Космајско-посавски одред имао је мале чете, од седам до десет бораца, али је оријентација била да се попуна врши за време извођења акција. Тако је 11. јула Космајска чета покушала да сруши железнички вијадукт код Раље, а већ сутрадан напала жандармеријску станицу у Рогачи. Пре тога је већ спалила неколико општинских архива и срушила телефонске стубове на линијама које повезују Сопот. Посавска чета је ноћу између 11. и 12. јула разоружала жандарме у станици села Скела. Двадесетог јула на Космај је стигло из Београда дванаест нових бораца, претежно радника, а међу њима и два активна официра југословенске војске (поручник Бошко Марковић и капетан II класе Милан Милосављевић Жућа). Посавска чета у то време имала је 50 људи и располагала је једним тешким митраљезом, а Космајска чета је имала 37 људи са пет пушкоми-митраљеза. У то време штаб одреда одлучио се да на Космају формира три чете (1. и 2. космајску и Младеновачку) а у Посавини две чете. Смедеревска борбена група од 16 бораца са четири пушкоми-митраљеза, после неуспелог покушаја да ликвидира Димитрија Љотића, нашла се око Гроцке дејствујући самостално. После одласка из Аранђеловац, чланови Главног штаба за Србију обишли су Космајско-посавски одред. Они су брзо дошли до закључка да Посавина и предео око Космаја не чине јединствену операцијску целину па да би било неопходно овај одред раздвојити на два одреда — Космајски и Посавски, с тим да му се припоји Тамнавска чета из Ваљевског одреда. За овакву одлуку су постојали и објективни услови — постојало је довољно људи и наоружања. Тако је крајем јула формиран Космајски одред састава четири чете — 1. и 2. космајска, Младеновачка и Грочанско-посунавска. За команданта одреда Главни штаб је поставио професора Милутина Тодоровића, који је пре тога кратко време био комесар Првог шумадијског одреда, а за комесара одређен је Јован Јерковић, радник из Београда.⁸⁷

Штаб Другог шумадијског одреда формиран је 3. јула на састанку партијског актива КПЈ за срезове: јасенички (Смедеревска Паланка са околином), лепенички и орашки. Састанку су присуствовали Пе-

⁸⁶ Из дневника 65. окупационог корпуса.

⁸⁷ За заменика команданта одређен је Раде Јовановић, а за заменика комесара Драгослав Дража Марковић. Мајор југословенске војске Бранко Пољанац постављен је за начелника штаба одреда, а за начелника санитета др Дејан Поповић. Коча Поповић и Бора Марковић остали су на дужности команданта и комесара Посавског одреда.

тар Стамболић, члан ЦК КПЈ и Бранко Крсмановић, члан Главног штаба НОПО Србије. За команданта одреда постављен је Богосав Марковић, земљорадник из села Поповића, а за комесара Танасије Таса Младеновић, адвокатски приправник и песник из Сараораца. За заменика команданта и комесара одређени су Богосав Ђорђевић, службеник и Драгослав Гоша Ђорђевић, радник из Смедеревске Паланке. На овом састанку је закључено да се у сваком срезу формира по једна партизанска чета. Одређени су и командири чета. Од 4. до 6. јула формиране су чете — свака у свом срезу. У Азањи је формирана Паланачка чета. Имала је 24 борца. Орашка чета је формирана у Марковцу од 18 бораца, а Рачани — њих 15 — окупили су се 6. јула увече и кренули у Марковачку алију, где је било зборно место свих чета. Ове исте ноћи у Марковачку алију стигла су још 34 борца из Паланке. Ујутро, 7. јула постројен је цео одред. Са штабом одреда бројно стање је било — 95 људи, од којих 18 чланова Партије. Наоружање се састојало од 70 пушака, три пушкомитраљеза, неколико пиштоља, 12 противтешадијских мигаа, око 3000 пушчаних метака, 30 ручних бомби и 20 кг експлозива. Највећа је била Паланачка чета — 58 људи. Њен командир је био Драгиша Шулеић, земљорадник из Азање.

Одред је остао у Марковачкој алији три дана. За то време је извођена обука, формиране основне партијске организације и умножавани леци којима се позивао народ у оружану борбу против окупатора. Штаб Другог шумадијског одреда је одмах отпочео са крупним акцијама. Ноћу, једанаестог и дванаестог јула, цео одред је напао Рачу — седиште начелника среза лепеничког. У Рачи није постојао немачки гарнизон, а жандарми нису давали отпор — напустили су место без борбе. У станици су оставили неколико пушака и већу количину муниције. Одред се задржао у Рачи само неколико часова. На зграду Среског начелства прилепљене су плакате са наредбом команданта одреда о забрани обављања било какве службе у корист окупатора. Сутрадан је у Рачу стигао потерни одред 714. дивизије. Немци су претражили околину, испалили огромне количине метака и вратили се назад.

Вест о упаду партизана у среско место Рачу пронела се Шумадијом муњевитом брзином. Успех партизана је преувеличаван. Стваране су легенде. Ова вест је највише збунила жандарме. Били су у недоумици како да поступају. Вита Цветковић, члан КПЈ и познати активиста из тог краја, отишао је у жандармеријску станицу у Марковцу и отворено у име покрета, позвао командира станице, наредника, да се придружи оружаној борби. Наредник је познавао Виту као комунисту. Имао је и наређење да хапси комунисте. Али тада се збунио, па је чак дао начелан пристанак да ступи у борбу. Са друге стране, срески начелник из Паланке, у пратњи командира жандармеријског вода, дошао је у логор Паланачке чете и позвао борце да се разиђу кућама „пре него што буде касно“. Начелник је познавао већину Паланчана који су били у чети. Некако је избегао да похапси комунисте, иако му је било наређено. Сада им је давао „очински савет да се не хватају у врзино коло“. Борци су реаговали оштро. Потегли су оружје у намери да убију начелника и његовог

пратиоца. Заменик комесара одреда их је спречио и пустио незване госте да иду својим путем. Начелник се разљутио. „Тражите ђавола па ћете га и добити“ — рекао је на изласку из логора. Одмах је обавестио Немце о месту логора, а командант 660. артиљеријског дивизиона, који је био стациониран у Паланци, наредио је да се отвори артиљеријска ватра по шумарцима око Капорина, где се налазио логор Паланачке чете. Тако су неке јединице 714. немачке дивизије почеле да ратују, а да није био прошао ни месец дана од њиховог доласка у Шумадију. Претње среског начелника из Смедеревске Паланке су се обистиниле. Тражио је и добио од Аћимовића помоћ Специјалне полиције, а генерал Штал је упутио из Тополе у Паланку свој потерни одред. Тако је отпочела блокада Паланке и акције „чишћења“ доње Јасенице и Лепенице.

Штаб Другог шумадијског одреда тешко се сналазио у руковођењу борбеним дејствима. Акције су изведене неопрезно и стихијно. Самоуверени и неопрезни били су и борци и старешине. Тако се догодило да је немачки потерни одред успео неопажено да се ноћу између 16. и 17. јула приближи селима Вишевац, Адровац и шуми Градиште, и да их у зору 17. јула окружи. На овом простору су се чалазиле улогорене Паланачка и Рачанска чета. Немци су их изненада напали и у првом налету убили седам бораца из Паланачке чете. Разбијене по водовима, ове две чете су успеле да се пробију из обруча и оду у правцу Рудника, али је у обручу остало 30 бораца — мртвих, рањених и заробљених. Нико од њих није преживео. Тако се догодило да је Други шумадијски одред разбијен десети дан од дана формирања. Две чете, десетковане, биле су принуђене да напусте зону дејства одреда. Остала је само Марковачка чета која је имала 45 људи. Њен командир је вешто маневрисао и избегавао немачке замке. Због овог неуспеха командант одреда је смењен.

Одмах после „чишћења“ Адровца и Вишевца, Шталов потерни одред се бацио на Паланку, блокирао је и детаљно претресао сваку кућу. Целокупно мушко становништво између 16 и 60 година сакупљено је на један простор. Са Немцима су били познати ловци на комунисте из београдске Специјалне полиције, Бећаревић, Космајац и Залада. Са мањим изузетком, у овој рацији похапшени су сви преостали чланови КПЈ и Скоја у Паланци. Овом приликом је ухваћен и Петар Велебит, секретар Окружног комитета за Поморавље. Бећаревић га је препознао. Пуким случајем се спасао Бранко Крешановић, члан Главног штаба за Србију, који је тек био дошао из Аранђеловца у Паланку. Похапшени комунисти и скојевци су већином одведени у логор на Бањицу, а неки су стрељани заједно са заробљеним борцима Паланачке и Рачанске чете. Стрељање је извршено у две групе 20. и 26. јула у кругу коњичке касарне, у Паланци. Једној групи стрељаних прикључио се и млади немачки војник Јозеф Шулиц који је одбио наређење да учествује у стрељању голоруких младића.

У зони коју је покривао ОК Крагујевац борбена дејства су отпочела пре него што је одред био формиран. Војни комитет при Месном комитету града Крагујевца формирао је у граду наоружане десетине још у првој половини јула. Крајем јула у граду се налазило преко 30 група (десетина) наоружаних пиштољима, бомбама и експлозивом. Ове борбене групе су изводиле ситне акције — најчешће

су спаљивале новине „Ново време" и друге публикације које су штампане под окриљем окупатора. Међутим, оне су уливале страх Аћимовићевој полицији и свим колаборационистима, колебљивце су држале у неутралности, а огромној већини становништва, које је било спремно да се бори за ослобођење земље и измену друштвених односа, давале су подстрек да се брже опредељују за ослободилачки рат.

Одлука о формирању Крагујевачког партизанског одреда донесена је на састанку Окружног комитета, коме је присуствовао и Бранко Крсмановић, члан Главног штаба за Србију. Састанак је одржан 20 јула у селу Грошници крај Крагујевца. На овом састанку је, заправо, донесена одлука да се постојеће оружане десетине обједине у чете и тако створе јединице које би могле да изводе крупније оружане акције. Дакле, напуштена је оријентација „на малу герилу" која је објективно била присутна, нарочито у самом граду Крагујевцу, а тежиште борбених дејстава пренесено је на просторе ван градова. За команданта одреда постављен је Раја Недељковић, а за комесара Тоза Драговић, обојица чланови ОК КПЈ за округ крагујевачки. За заменика команданта одређен је Милоје Симовић, члан Главног одбора Народне селачке странке. Ово је учињено на линији ширења политичке платформе оружаног устанка. Прикупљање десетина, односно њихово извлачење из Крагујевца и неких села, трајало је све до 5. августа. Тог дана се окупило 135 бораца који су распоређени у три чете. Одред је положио заклетву. Том приликом је извршена замена комесара одреда. Тоза Драговић је враћен у град на партијски рад, а за комесара одреда је одређен Сава Радуловић.

Чачански партизански одред „Др Драгиша Мишовић" формиран је на планш Јелици (Стјеник), 12. јула. Овај одред је најбрже растао. Од 60 бораца, колико их је било на дан формирања, за само неколико дана нарастао је на 500 бораца распоређених у седам чета. Поред паљења општинских архива и разоружавања жандарма, одред је крајем јула срушио мост на Морави у Кабларско-овчарској клисури, који су Немци добро обезбеђивали. Упао је у Горњи Милановац и палио немачка складишта хране. Четвртог августа, одред се «а Јелици оукобио са јаким снагама окупатора. Убрзо затим, окупаторска власт је престала да функциокише у целом округу чачанском, осим самог Чачка и Горњег Милановца, где су Немци имали гарнизоне.

Тако се цела Шумадија дигла на оружје за свега десетак дана после 4. јула — дана када је ЦК КПЈ прокламовао општи народни устанак против окупатора. Седмог јула — дана који је забележен као почетак устанка народа Србије, у Шумадији су већ била формирања три одреда, а у појединим заједницама борбена дејства су већ била у току. Генерал Штал, командант 714. немачке дивизије, није стигао ни да упозна Шумадију која му је била поверена као окупациона област, а морао је да прихвати рат који **МУ** је изметнуо народ — рат чија правила није познавао, нити је их изучавао ни у једној академији. Брзо ширење устанка у Србији изненадило је и збунило Хитлерову Врховну команду. Тражен је кривац. Генерала Данкелмана команданта окупационих трупа у Србији, чекали су тешки даки.

IV глава

ВЛАСТ ОКУПАТОРА СЕ РУШИ

ЧЕТЕ ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА КРЕЋУ НА БОРБЕНЕ ЗАДАТКЕ

Друга и 4. чета обишле су Шаторњу са југа и севера. Друга чета је пресекла телефоонске линије између Шаторње и Рудника, код места Ђуринаца, а четврта између Тополе и Шаторње. Овим је била пресечена веза Шаторње са Тополом, Аранђеловцем и Рудником. Остала је само веза са поштом и жандармеријском стакицом у Страгарима. Већ у зору 21. јула Друга чета је избила на комуникаштју Шаторња — Страгари и недалеко од општинске зграде у селу Блазнави пресекла телефанске везе између Страгара и Шаторње.⁸⁸ Командир шаторњске жандармеријске станице, наредник Лозргаа, позвао је управника поште и наредио му да успостави везу са Тополом. Наредник је викао, али управник ништа није обећавао. „Линијаш“ из Горње Шаторње је тог јутра известио да су га прошле вечери посетили наоружани људи и одузели му прибор и алат. Они су му наредили да више не „пуже уз бандеру ако жели да му глава остане на раменима“. Испричао је како су они говорили да су народна војска која се бори пропгв окупатора, да телефонске везе служе окуггатору. Њему (управш-гку) су поручили да се не усуђуј^с да успостави покидаие лишлје, јер ће га сматрати издајником.

Управник поште је линијашеву причу пренео жандармеријском нареднику. Наредника је ухватио страх. Наредио је приправност и забранио жандаршгма излазак из станиде. Жандарма Живаљевића, кога су партизани били заробили и пустили, стрпао је у подрум, намеравајући да га упуту командиру вода. Ала и сада је то било опасно предузети. Није чак ни телефоном могао да гтошаље извеиггај. Решио је да Живаљевића поново наоружа, јер у овој критичној ситуацији „једна пушка више“ није била иаодмет. Ревносни чувар свих режима па и окупаторског, наредник Ловрина спремао се да партизанима пружи одлучан отпор. Из саслушања Жотаљевића сазнао је да је међу партизанима велики број дечаха ла и малолетиика. Он, жандарм са двадесетогодгалшим стажом, па још наредник, пред таквима није хтео да устукне.

⁸⁸ Следеће ноћи, из забрана Голубића у Винчи петорица из 2. и 4 чете су дезертирала. Претпостављало се да их је уплашила брза интервенција Немада у Горњој Трешњевици и жестока топовска и митраљеска паљба.

СУКОБ СА ЖАНДАРМИМА КОД СТРАГАРА

Командир жандармеријске станице из Страгара, наредник Франц Триплах, упутло је према Блазнави једну патролу од три жандарма да испита узроке прекида телефонске везе. Патролу је предводио каплар Прокић. Истовремено је командир друге партизанске чете упутио једну своју патролу према Страгарима ради извиђања терена. Ову патролу је предводио Михаило Грујић подофицир из Овсишта, необично снажљив и храбар борац, који је још у логору био запажен. Партизанска и жандармеријска патрола среле су се западно од Страгара на месту Бакчише. Сусрет је био изненадан за обе стране. Догађај у Трешњевици је препричаван међу жандармима у разним верзијама, али закључак је био један: „одметника је много, а гхредводе лх комунисти". Страгарачки жандарми су имали прилику да се и раније сукобљавају са комунистима овога краја и увек су лоше пролазили. Комунисти су против њих употребљавали штагове и камење, а сада су били наоружани. Од те помисли жандармима се кожа јежила. Чим су опазили партизане, без команде су се дали у дивље бекство. Грујић и његови другови позвали су жандарме да стану и баце оружје, али они се на то нису обазирали. Грујић је покушао да пуца, али су се жандарми сакрили у кукуруз. Тада је дошао на нову идеју: гонити их и ухватити живе. Хитри Грујић је гонио каплара. Он је с њим и раније имао неке нерашчишћене рачуне. Настало је вијање кроз кукурузе. Каплар је бацио оружје и опрему само да би лакше бежао. Упињао се свим силама да умакне, али није успео. Грујић га је стигао на самом улазу у варошицу и ухватио за врат. Каплар је био нем од страха. Грујић га је вратио назад и наредио му да скупипу сву опрему и наоружање и да му преда заједно са униформом. Грујић је био активни поднаредник и знао је војнички ред. Каплар је послушно извршио наређење. Грујић је пустио каплара. Остала два жандарма су успела да побегну.

Прва и Трећа чета су у току 20. јула избиле у селу Врбици на комуникације Топола — Аранђеловац, и пресекле телефонске везе између Аранђеловца и Тополе.

Тога дана командир жандармерије оког вода у Тополи, капетан Кордић, који кије дошао к себи од јучерашљих догађаја, писао је извештај командтфу крагујевачке жандармеријске чете „да је ситуација на територији његовог вода врло озбиљна" и да „комунистичке банде" предузимају оружане акције. Тражио је начин како да успостави непрекидане телефонске везе са станицама у Страгарима и Шаторњи, као и са водом у Аранђеловцу. Осећао се неспособним да без помоћи Немаца нешто уради, а тражити помоћ од Немаца значило је признати своју неспособност и неодрживост свог постојања.

НАРОД ПРИХВАТА ПАРТИЗАНЕ КАО СВОЈУ ВОЈСКУ

Двадесетпрвог и двадесетдругог јула чете Првог шумадајаког одреда маришрале су селима. Командирима чета је речено да се не треба крити — нека народ види своју војску. У колоки по два борци су пролазили кроз села. Командир је ишао на челу. Борци су чврсто корачали,

одјекивала је тада популарна борбена писма: „По шумама и горама, наше земље поносне, лду чете партизана славу борбе проносе.”

Громка песма из десетине грла орила се селлма. Народ је хлтао да их изблиза види. До тада су се са Опленца ориле мемачке песме. Народ је одушевљено поздрављао партлзанске борце. Двадесет другог јула у Влнчл су се ориле борбене партлзанске песме и одјеклвале све до Опленца. У бллзлнл забрана Голубица, на њлви Светомира Јовановлћа, жшелл су жетеоци. Партлзанл су стигли на шиву, лрлхвatlлл се коса и српова. За неколлко сатл све је блло готово, пшенлца је сложена у крстлне.

Из Винче се у чете прлјавлло неколлко младлћа: Мллета Живановлћ, Војим Јовановлћ, Драга« Станковлћ, Иллја Гаврлловлћ; онл су бацллл српове л косе л ступилл у партлзанске чете.

Док су чете радлле на њиви, Панта Станковлћ, командир 2. чете, свратло је кућл да влдл породлцу. Срео га је стрлц Љубомир Станковлћ, старл републлканац. л плтао какву је то војску довео у село. Панта му је одговорио да водл револуционаре.

Старом републлканцу су блеонуле очл од задовољства. Плтао је за какву се власт борл. Панта је одговорло да се борл за слободу и републику. Стрлц га је загрлло л пољубло.

Љубомир је партлзанлма спремно обллну вечеру, на лачлн како се то по шумадлјском облчају спрема за сватове ллл госте. После двадесетодневне оскудне лсхране, ово је бло лрвл добар оброк. Истовремено то је била манлфестацлја љубавл народа према партизанском покрету.

Све до краја јула чете су крстарлле по селлма својлх зона дејству-јућл према ранлје утврђеном плану. За неколлко дана попаљене су књлге за контролу врлшдбе, параллсане телефонско-телеграфске лн-нлје а разоружано је неколлко жандармеријсклх станлца.

Ове брзе и ефлкаане акцлје чета Првог шумадијског одреда изне-надлле су л збунлле капетала Конопацког, команданта среза опленачког до те мере да није могао сам да реупи проблем. Комаидант 714. дл-влзлје генерал Штал је о свему детаљно обавелгген. Разјарено је хо-дао по својој канцеларлјл док је његов начелнлк штаба мајор Функе етајао мlrно. Нлсу знатш шта да предузму. У жандарме се нлсу уз-далл. Штал клје хтео да ангажује своје војнике за тако слтне задатке. Обавестио је генерала Данкелмана. Командант Срблје замерло је Мл-лану Аћлмовлћу због неефикасностл српске поллцлје. Комесар Аћл-мовлћ ллчно је телефоном нарећивао среским начелнитцша да ллквл-дирају „бандлтлзам” л одрећлвао чак л рок до кога треба да га из-весте да су лзвршллл задатак. Следлла су «аређења команданта жан-дармерлје. На лнслстирање Немапа. вршаллце су снабдевене новлм књлгаиа, органлзовано је њлхово чешће облажење јаклм патролама које св предводлли командлрл Жандармеријске станлце. Алл и ова мера убрзо је дожлвела крах.

Спал>лвање књета за контролу вршлдбе лзвршено је муњевлтом брзлном. Подељена у мање трупе. свака чета је успевала да за један дан облђе по десетак вршалица и спалл књиге. Отпора није било. Жандармл су само на неколгтко места локушалл да опале понекл метак, а каснлје су престалл да патроллрају. Срескл службених је та-

кође настојао да што пре учакне. Тако су за свега четири дана спаљене књиге на скоро свим вршалицама у опленачком, орашачком и колубарском срезу.

Већ 26. јула, према процени штаба одреда, окупаторова власт у операцијској зони одреда била је озбиљно уздрмана. Контрола вршидбе са којом су Немци рачунали као са једним од својих најважнијих задатака на економском пољу, дефинитивно је пропала. Књиге су спаљене, а вршидба је била при крају. Општинска власт је парализована а и жандармеријска делатност врло ограничена. Све што је окупатор успео да учини за ово време било је успостављање телефонске везе на линији Топола — Шаторња — Страгари. У Страгаре је тих дана упућена једна десетина Немаца као појачање тамошњој жандармеријској станици. Спремали су се да организују експлоатацију рудника азбеста. Азбест је за њих представљао важну сировину, нарочито за војне сврхе. Чета за везу 714. дивизије из Тополе предузела је успостављање нарушене линије. Одред је био обавештен на време о овој немачкој акцији, али кшандант није хтео да предузме напад на Немце, јер је такву врсту акције сматрао још преурањеном. Тако је успостављање линије протекло без ометања. „Треба Швабе пустити, да се шетају па их онда напасти када се најмање надају” — говорио је Благојевић. Али, сада је наредио командирима чета да убрзају паљење општинских архива и нападе на жандармеријске станице. Ово је била друга фаза борбених акција одреда, према његовом општем плану. Он је, а и цео штаб, сматрао да је за то наступило време. Чете су већ дупло нарасле. Народ их је радо примао. Довољно је било само да неко примети да су партизани стигли у село, па да људи крену са храном. На храну више нико није ни мислио. На дане у Орловцу, који су протекли на проји и пасуљу, већ се заборавило.

ПОКУШАЈ РУШЕЊА МОСТА НА ЈАСЕНИЦИ

Командант одреда је 27. јула, наредио командирима 4. чете да сруши мост на Јасеници, у селу Божурњи. Експлозив је још од јуна лежао у трлу Живомира Чолића у Винчи, неупотребљен. Бори „доктору”, који је иначе говорио да се „разуме у експлозив”, поверен је овај задатак. Додељена су му још два партизана ради ношења и постављања експлозива. Чета је имала задатак да обезбеди извршење рушења. Један вод је обезбеђивао правац од Тополе, а други од Крагујевца. По мраку чета је кренула на задатак. Почела је да пада киша. Без икакве сметње партизани су посели друм. Бора је са својим помоћницима изашао на мост. Али, није био довољно упућен у руковање експлозивом па га није ставио на право место. Одјекнула је детонација. Борци су очекивали да ће се стропоштати читав конструкција моста. Али ништа од тога. У ваздух је одлетела само једна пвица моста, коловоз је остао читав. Више се ништа није могло предузети. Експлозива више није било, а Немци, чим су чули експлозију, отворили су са Опленца минобацачку ватру у правцу моста. Рефлектори су обасјавали долину Јасенице.

Командант и комесар одреда желели су да изблиза прате извођење ове акције, па су и сами дошли у Божурњу. Како је експлозија на мосту одјекнула, командант је по звуку оценио да рушење није успело. То га је разбеснело. Кренуо је према мосту. У међувремену се чета прикупила и у колони кренула уз Јасеницу. Бора се изгубио чим је сазнао за долазак команданта и комесара. Благојевић је тражио командира Благојчета, али њега нигде није било. Сав командантов бес сручио се на комесара Жикку Томића.

Сутрадан је чета преданила источно од Винче у Радовановића трлу. Одржан је партијски састанак на коме су разматрани узроци неуспеха чете. Утврђено је да командир чете уопште није присуствовао акцији, а није извршио ни контролу припрема. Остао је у селу са својом вереницом која се однекуд нашла у Божурњи. Благојевића је то још више наљутило. Захтевао је да се командир најстроже казни. На састанку је одлучено да се командир казни строгим укором. После састанка сазвана је четна конференција. Благојевић је говорио о важности развијања осећања одговорности код бораца и старшина. Испричао је и један догађај из шпанског грађанског рата.

Било је то негде у Кастиљи, југоисточно од Мадрида. Интернационална бригада је усиљено маршовала да ојача део фронта који се повијао под ударцима надмоћних фалангиста. Командант бригаде упутио је младог потпоручника — Француза Морена, са мањим одредом, испред бригаде да сруши мост на једној притоци Гвадијане и да задржи положаје на овој реци до доласка бригаде. Морен је кренуо на задатак. Био је храбар, леп и весео момак. Често је после вечере, када је владало затишје, певао уз гитару. Цела бригада је волела Морена. Али, ево шта се десило тог дана када је Морен пошао на задатак. У једном малом месту његова јединица је застала да се одмори и вечера па да продужи марш. Морен је срео црну, витку Кастиљанку. Заједно су вечерали, а затим певали и пили вино. Онда се негде изгубио са њом у ноћи. Вратио се тек у зору. У то време је у то место стигла и бригада, а са југа се приближавала топовска паљба. Тенкови фалангиста били су заузели мост и прешли реку. Бригада је морала да јуриша на тенкове да би одбацила фалангисте преко реке. Многи прекаљени борци-комунисти пали су у тој борби. Сутрадан је потпоручник Огист Морен стрељан пред бригадом. Стрељао га је вод његових земљака. Свима је било жао Морена. Мирно је поднео казну. Ни оком није трепнуо.

Док је командант причао, борци су ћутали. Касније су размишљали о интербригадисти Морену, који је могао постати херој, а не да срамно погине од метака сопствених другова. Размишљали су о рату, о одговорности, о потреби схватања интереса заједнице изнад својих сопствених. Из овог разговора борци су добро сагледали важност и озбиљност задатака које добијају.

ЛИКВИДАЦИЈА ПРВОГ ИЗДАЈНИКА

Двадесет седмог јула пред вече 2. чета је стигла пред општину у Горњој Шаторњи. Жандармеријска станица у Доњој Шаторњи била је удаљена свега неколико стотина метара. Партизани су огжолити оп-

штину. Једна група бораца са пушкомитраљезом распоредила се на путу одакле се могла очекивати интервенција жандарма. Командир и комесар са још два борца ушли су у општину. Затекли су председника и ћату Живана Васића. Ћата је тумачио председнику неку нову наредбу среског начелства и када су партизани ушли, обојица су устали. Бледожуто ћатано лице се грчило, ноге су му клецале.

— Не мичите се са тим хартијама, пошто ћемо са њима ионако у ватру — рекао им је командир уместо поздрава.

Питао их је да ли су чули за проглас руководства устанка којим се забрањује служба окупатору, „или чекају да буду извучени као јазавци из рупе“.

Председник се тресао целим телом.

— Како, молим вас, — одговорио је суво ћата, — како ви смете да запалите општинску архиву?

— Износи све и без разговора! — командовао је Панта.

Ћата је увлачио главу у рамена и тврдоглаво одбијао да изврши наређење. Он није желео да буде саучесник. А како би он то учинио? Шта би му сутра рекао капетан Кордић који је на њега рачунао као на важног информатора у овом месту.

— Ово је разбојништво — промуцао је напрежући сву снагу да савлада страх, — Ви ћете за ово да одговарате!

Панта се више није могао да уздржи, зграбио је ћату за врат и избацио га напоље. Наредио је да га ставе под стражу.

Председник је послушао, изнео архиву пред општинска врата и сложио на гомилу. Комесар ју је запалио. Гомилу пожутелих папира и дебелих књижурина убрзо је обухватио пламен. Људи су се окупљали око запаљене гомиле и радознало посматрали како пламен гута све оно што их је деценијама везивало са државом и омогућавало јој да им узима плодове труда. Неки су се уплашили да све неће сагорети па су донели гвоздене виле и помоћу њих растресали гомилу да би пламен лакше продирао у њену унутрашњост. Разбијен је и сандук са мобилизацијским материјалом. Његова садржина убрзо је нестала у пламену.

— Разбојништво! Разбојништво! — викао је ћата, раздиран до изbezумљености двоструким страхом. Сељаци су се смејали. Панта није издржао; наредио је да се ћата стреља. То је био крај издајничке делатности ћате Васића, а истовремено и први кажњени сарадник окупатора на територији одреда. Штаб одреда је упутио оштру опомену Панти због самовољног поступка, без обзира што је Васић заслужио казну.

Упоредо са палењем општинских архива предузимани су напади на жандармеријске станице.

НАПАД НА ЖАНДАРМЕ У ДАРОСАВИ И НАТАЛИНЦИМА

Пред зору 28. јула, 1. и 3. чета порушиле су пругу између Аранђеловца и Буковика и покидале телефонско-телеграфске зезе, а увече истог дана нападе жандармеријску станицу у Даросави. Нападом јеруководио заменик команданта одреда Милан Илић Чича. Командир жандармериј-

ске станице био је поднаредник Славко Радојичић који је већ раније почео да сарађује са комунистима из Даросаве. Он је обавештен о времену напада. Договорено је да партизани испале неколико метака па онда да уследи предаја жандарма. Пред поноћ чете су окружиле жандармеријску станицу. Чича је наредио да се испали неколико метака у кров зграде а он је са групом бораца упао у станицу. Врата су била незакључана. Затекли су пет жандарма на челу са поднаредником Радојичићем у креветима. Бленули су сањиви у уперене пушчане цеви. И поднаредник је глумио збуњеност. Покупили су им пушке и униформе. Чича Илић им је запретио да поново не ступају у службу окупатора. Сложно су одговорили да то више неће чинити.

Следећег дана, у први сумрак, 2. и 4. чета нападе су жандармеријску станицу у Наталинцима. Нападом је руководио командант одреда Милан Благојевић. Командир и ове станице са још три жандарма прихватио је „безусловну капитулацију“ не опаливши ни метак.

Брза, без борбе, предаја жандармеријских станица у Даросави и Наталинцима уплашила је капетана Кордића и Милошевића — командира жандармеријских водова у Тополи и Аранђеловцу. Генерал Штал је преко капетана Конопацког ургирао да се жандарми присиле на пружање отпора. Кордићу је замерено да је лабав старешина и да је морал његовог људства низак. Кордић је одмах упутио упозорење осталим командирима станица „да ће сваки жандарм који не пружа отпор бандитима бити стављен под војни суд“.

Ово упозорење је имало одређени ефекат. Командири станица су били на муци. Партизани су поручивали да ће у случају пружања отпора бити кажњени слгрђу а предпостављени су претили суровим казнама. Са обе стране вребала је смрт.

НЕУСПЕЛИ НАПАД НА ЖАНДАРМЕРИЈСКУ СТАНИЦУ У ДОЊОЈ ШАТОРЊИ

Тридесетог јула, када је командир жандармеријске станице у Доњој Шаторњи чуо да се партизани налазе у близини, наредио је да се сви жандарми затворе у станицу и припреме за борбу. Он је покушао да на неки начин ступи у везу са партизанима. Преко свог човека послао је поруку командиру 2. чете који се налазио у варошици, да ће жандарми напустити станицу, али да не могу предати оружје и опрему, јер је у наредби стајало да се станица може напустити, али само уз пружање отпора. Партизани се нису сложили. Командир 2. чете је поручио жандармима да предају оружје и опрему, а да ће после тога бити пуштени. Наредник је одбио овакав захтев, па је командир 2. чете Панта Станковић одлучио да нападне. Партизани су опколили касарну и почели да јој се приближавају. Са пиштољем у руци Панта се упутио према главном улазу. — „Назад! Не приближавај се, пуцаћу!“ — чуо се глас жандармеријског наредника Ловрине.

Панта је ишао даље. Био је надамак станице. Само двадесетак метара делило га је од главног улаза. Поново је одјекнуо глас наредника.

— Стој! Пуцам!

Затим се чула команда:

— Пали!

Одјекнуо је митраљески рафал. Запраштале су пушке. Куршуми су звиждали око Пантине главе и ногу и забадали се у земљу. Панта је легао на земљу. Дочекани јаком ватром, остали борци су залегли иза куће и других заклона и отуда пуцали. Жандарми су се охрабрили. Њихова ватра постајала је све интензивнија.

Наредник Ловрина је наредио својим жандармима да не пуцају „у месо“ није желео да пролива крв и на себе навлачи гнев партизана. Пред својима је хтео да се прикаже као јунак, а пред партизанима оправда чињеницом да никога није усмртио или ранио. Али командир 2. чете Панта није знао шта наредник Ловрина смера. Он је лежао на отвореном простору, у прабини, меци су праштали око њега и одбијали се уз стравично фијукање. То је трајало неколико минута. Панта је у једном моменту скочио и побегао главом без обзира — докле су га ноге носиле. За њим се дала у бекство и чета. Комесар чете Никола „Грк“ ни сам није обиловао хладнокрвношћу, побегао је такође. Тако је ова акција пропала, а Панта Станковић се никада није опоравио од онога што је преживео у овој борби. Ова акција је забележена као неуспех одреда.

Вест о неуспелом нападу на жандарме у Шаторњи сутрадан се прочула нашироко међу партизанима и жандармима. Капетан Кордић је покушао да то искористи за поправљање свог личног угледа који је био озбиљно пољуљан. Писмено је похвалио наредника Ловрина и ту похвалу упутио осталим станицама — „комунистима треба показати зубе“ — стајало је у његовој окружности, упућеној командирима станица.

Командир Првог шумадијског одреда Милан Благојевић доживљавао је неуспели напад на жандармеријску станицу у Доњој Шаторњи као свој лични пропуст. Он је иначе био обазрив и прорачунлив у процени ситуације и постављању задатака како неуспеха не би било. Овај први неуспех га је нарочито љутио, очекивао је штетне последице.

Првог августа 2. чета пре подне спалила је општинску архиву у Маслошеву, а увече је поново напала жандарме у Шаторњи. И ова акција је потпуно пропала. Жандарми су се забарикадирали, навукли доста хране и муниције и били спремни за пружање одлучног отпора. Претходни успех их је охрабрио. Они сада нису дозволили да буду изненађени. Организовали су непрекидна извиђања, а обезбеђивали су се јаким стражама.

Милан Благојевић је намеравао да последице неуспелог напада на жандарме у Доњој Шаторњи елиминшу брзим понављањем напада и заузимањем станица, што је неоспорно и најпогоднији начин за превазилажење неуспеха. Благојевић није сумњао у одлучност и чврстину командира и комесара 2. чете. Обојица су били истакнути борци за права радничке класе, комунисти и партијски радници. Међутим, нико из штаба одреда се нмје интересовао какво је психичко стање бораца и старешина 2. чете, после неуспелог напада. Брзо поновљени напади на исти објект и касније су донели лоше

результате, ако им нису претходилиле одговарајуће припреме. Нажалост те припреме су овом приликом изостале. Командир чете Панта Станковић био је нервно растројен и неспособан да држи чету у рукама. Комесару Николићу недостајала је одлучност и смисао за командовање. С друге стране, ово је био први ноћни напад чете, а изостале су претходне припреме. Тако је чета нападала неорганизовано, споро и неодлучно. Утицај старешина није се осећао. Утрошене су велике количине муниције, без успеха. У зору чета се повукла не извршивши свој задатак. Другог августа командир и комесар су позвани у штаб одреда. Командант Благојевић сасуо им је у лице мноштво тешких речи. Назвао их је „шепртљама" и „кукавицама". Командир Панта је смењен са дужности и остао у истој чети као борац. Никола „Грк" прошао је са усменим укором. За командира чете постављен је Лаза Борђошки, службеник из Сремских Карловаца, члан КП Југославије.

НАПАД НА ЖАНДАРМЕ У БЕЛОСАВЦИМА И ДРУГЕ АКЦИЈЕ

Последњих дана јула 1. и 3. чета извеле су неколико брзих и веома ефикасних акција. После разоружавања жандарма у Даросави, стигле су у Мисачу, спалиле општинску архиву, разоружале три жандарма који су обезбеђивали рудник угља у истом селу, а затим су порушене инсталације и опрема за експлоатацију. У руднику су заплениле извесну количину експлозива, а један мештанин **ЈМ ЈЕ** поклатио и пушкомитраљез кога је откупио за храну од војника краљевске војске у априлском рату. Чувао га је у слами па је изгледао као нов. Сутрадан су спалиле општинске архиве у Орашцу, Копљарима, Маскару и Загорици, а 31. јула нападе су жандармеријску станицу у селу Белосавцима на комуникацији Београд — Крагујевац. Овај напад је био слабо организован. Охрабрен ранијим успесима Чича Илић није очекивао јачи отпор жандарма, па је наредио четама да нападну без претходног извиђања. Прва чета добила је задатак да се незапажено приближи станици, ликвидира стражаре и продре у станичну зграду. Трећа чета је добила задатак да пресеке телефонске линије и изолује Белосавце од Тополе и Младеновца, а такође да обезбеђује напад 1. чете. Али, командир ове жандармеријске станице био је врло лукав. Догађаји из протеклих дана подстакли су га на опрезност. Људство је током дана држао у станици, а увече га пресељавао у суседну зграду. Тако је учинио и уочи напада. Партизани су „ударили у празно". Упали су у станичну зграду у којој се од вредних ствари нашло само неколико ћебади и један сигнални пиштољ и то неисправан. Када је чета напуштала станицу, жандарми су отворили ватру из мрака. Пушкарање је трајало краће време. У зору, Чича Илић је наредио повлачење. Командант одреда Благојевић је оценио негативно ову акцију. Критиковао је командире због површности.

Овог истог дана, једна патрола 2. чете сукобила се на Таборишту код села Брезовца са водом жандарма из Аранђеловца. Жандармеријски капетан Милошевић, командир вода, довео је око 30 жандарма из Аранђеловца и Доње Шаторње на Табориште и организовао заседу да сачекају партизана. Патрола 2. чете открила је жандарме и

прва отворила ватру. Како је у патроли било само пет партизана, жандарми су прихватили борбу. Али 2. чета није била далеко. Кад је чуо пуцање, командир чете је похитао у помоћ својима. Жандарми су то приметили и дали се у бекство. Један се предао. Био је то раније познати поднаредник Живаљевић. Предао је пушку из које није био испален ни један метак. Позвао се поново на својих деветоро деце. Комесар 2. чете му је упутио „последње упозорење“ да више не облачи жандармску униформу и пустио га.⁸⁹

Друга и 4. чета су продужиле са паљењем општинских архива. Четврта чета је ноћу између 2. и 3. августа упала у Страгаре и спалила општинску архиву. Жандарми и једна десетина Немаца нису смели да напусте касарну и да интервенишу. Посматрали су кроз прозор како пламен од општинске архиве осветљава дебела стабла храстова пред зградом општине. Само су насумице пуцали у том правцу. Разгонили су страх.

У току трећег августа 2. и 4. чета су спалиле архиве у Пласковцу и Овсишту. Милован Врачарић, ћата општине Пласковачке опирао се овој акцији и вређао партизана. Он је био већ познат као сарадник Аћимовићеве полиције. По одлуци штаба одреда Милован Врачарић је стрељан у оближњем шумарку.

Тих дана су 1. и 3. чета крстариле селима Доње Јасенице, одржавале народне зборове и прикупљале оружје. У селу Башину пронашле су неколико сандука ручних бомби. Успут им се прикључио већи број бораца из Рабровца, Жабара, Шума, Наталинаца и других села.⁹⁰

Овако велики број акција извршен у току једног дана на местима међусобно удаљеним и преко двадесет километара, поново је изазвао забуну код жандарма, а Немце бацио у бригу. Према извештајима који су стигли са терена, у штабу 714. дивизије дошло се до закључка да у овом делу Шумадије дејствује најмање три стотине партизана. Док се петнаестак дана раније сматрало да се на истој територији налази „нешто око осамдесет слабо наоружаних бандита“. Тада је послат извештај штабу 65. корпуса. А сада, за пола месеца, побуњеничке снаге нарасле су за око три пута. Стварно бројно стање одреда тада је било око 150 бораца. Кроз уобичајену штабну методологију процене ситуације тај број је вишеструко увећан. На територији коју је тада контролисала немачка 714. дивизија било је преко 60 општина сеоског типа. Ефикасна контрола оволике територије била би могућа по процени генерала Штала и његовог начелника штаба, кад би се обезбедило присуство немачких трупа у свакој општини. За тако нешто биле су потребне две комплетне дивизије пуног формацијског састава — односно шездесет чета. На брзину скупљена дивизија којом је командовао Штал ни издалека није могла да задо-

⁸⁸ Жандарми који су ових дана заробљени, изгледа да се више нису враћали на дужност. У извештају команданта жандармерије говори се да су од 21. до 31. јула у овом крају убијена 4 жандарма (док. 31/—2, Арх. ВИИ), што није тачно, пошто су сви заробљени пуштени, а у борби нико није погинуо.

У извештају команде жандармерије за август (док. бр. 25/1—1, к. 51. ВИИ ЈНА), са чуђењем се говори о овим акцијама и наводи време када је која извршена (архив у Овсишту спаљен у 11, у Загорици у 16, Маскару у 18 часова и у исто време напад на Вреоце).

вољи ове потребе. Она није била у стању да реши проблем на овом принципу и када би имала у свакој општини по вод, а један вод није представљао никакву снагу. Партизани су могли да их униште лако — сваки понаособ. Све је то Штал имао у виду и није налазио решење. Директивом више команде било је предвиђено да територије у општинама контролишу „српске власти“, а да јединице дивизије остану у великим гарнизонима и да из њих изводе борбене акције. Аћимовићева администрација била је немоћна. Штал је то сасвим прецизно исказао у свом извештају.

Штал је био присталица предузимања „опште акције чишћења“, али за то су била потребна одговарајућа средства и веће снаге од оних којима је он располагао. На његов извештај Данкелман је обично одговарао: „предузети одговарајуће мере да се брзо ликвидира побуњивачка делатност на целом подручју“. Али како то урадити, није било ни речи. Све што је Штал могао да предузме било је појачати патролирање немачких јединица и натерати жандарме да се боре, и то не само у станицама већ и да организују потере.

Четвртог августа капетан Конопацки је наредио командирима жандармеријских водова у Тополи, Аранђеловцу и Лазаревцу да организују потеру за комунистима и изврше увиђаје у попаљеним општинама. Захтевао је о овоме најхитније, исцрпне извештаје. У току тога дана плануле су архиве још у неким општинама, па и у Винчи, надамак Тополе.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ДОЊЕ ШАТОРЊЕ

Пред вече 5. августа 2. и 4. чета нашле су се у близини Шаторње. Било им је наређено да по сваку цену разоружају жандарме. Жандарми су располагали са четрнаест пушака, једним пушкомитралезом и великим бројем метака и бомби. За одред је то представљало велики плен. У четама је био изванредан број нових бораца без оружја које је требало наоружати. Командирима чета је пренесено да ће жандарми предузети акције на терену и да то користе да их нападну када су ван касарне.

Командири чета су на основу ових упутстава организовали акцију. Друга чета је упућена на пут који води за Тополу са задатком да између Винче и Шаторње прекине телефонске и телеграфске везе, а затим организује заседу. Претпостављало се да ће жандарми да изађу ради осигурања оправке линије. Четврта чета се задржала у близини варошице са задатком да разоружа жандарме који остану у касарни.

Све се одиграло онако како је предвиђено. Чим је добио извештај од шефа поштанско-телеграфске службе да је веза прекинута, а убрзо је сазнао и на ком месту, наредник Ловрина, као ревностан жандарм, одлучио је да одмах дејствује у духу наредбе командира вода. Желео је да истовремено обави три задатка: да изврши увиђај, предузме потеру за „извршиоцима дела“ и обезбеди оправку линије. Акцијом је руководио лично. Повео је шест жандарма са пушкомитралезом. У касарни је оставио свог заменика наредника

Јарића, са још четворицом. Када је колона стигла до Исаковићевог винограда, сунце је већ било на западу. Ловрина је напред упутио патролу, за њим су ишли опрезно остали. Патрола је прошла кроз партизанску заседу не приметивши је. Одједанпут су се зачули повици:

— Стој! Одложи оружје!

Иза оgrade и из кукуруза искочили су маскирани партизани. Личили су на покретне грмове и багрмове из којих су штрчале пушчане цеви. Жандарми нису успели ни да се поврате од изненађења, а партизани су већ били међу њима, скидали су им пушке и опасаче. Наредник је покушао да откопча футролу од револвера, али га је неко ударио по руци, а затим се револвер нашао у руци партизана, уперен у наредникове груди. Све се то одиграло врло брзо. Жандарми су били без оружја и униформи. Чувари Аћимовићевог „јавног реда“ жалосно су изгледали.

Жандарми који су остали у касарни предали су се без борбе. Живљевић је по трећи пут пао у руке партизанима. Био је под поштедом и није ни помишљао да употреби пушку. Он се поново позвао на став из „партизанског законика“ и показао неупотребљену пушку. Сусрет партизана који су га познавали и њега био је комичан. Сви су се смејали, па чак и заменик командира жандармеријске станице наредник Јарић, који у почетку од страха није могао да се дигне са столице. Тако је неславно капитулирала шаторничка жандармеријска станица на коју је командант Дунавског жандармеријског пука много рачунао. Сви су жандарми пуштени, само је наредник Ловрина спроведен у штаб одреда. Командант одреда Милан Благојевић лично је саслушавао Ловрину. Закључио је да у њему има нечега шеретског, али и симпатичног, те да ће он „внше штетити непријатељу жив него што би мртав нама био од користи“. Са оваквом оценом Ловрина се вратио у Дунавски жандармеријски пук. Нико није забележио његову даљу судбину. После ове акције жандармеријска станица у Доњој Шаторњи није обнављана до краја 1941. године.

ЗАСЕДА У ВИНЧИ

Одмах сутрадан по ликвидацији жандармеријске станице у Шаторњи, којом приликом су биле уништене телефонске и телеграфске инсталације, команда немачке 714. дивизије почела је да успоставља порушене телефонско-телеграфске везе према Шаторњи. Генералу Шталу је било стало да се одржава добра веза са Страгарима где су се налазили магацини са репродукционим компонентама за израду барута, а биле су у току и припреме за експлоатацију рудника азбеста. Дивизијској чети за везу било је наређено да успостави порушену телефонско-телеграфску линију.

Благојевић је благовремено добио информацију о овој намери Немаца и одлучио да везистима приреди одговарајући дочек. Командант одреда је лично повео 4. чету у заседу којој је ово била прва борба с Немцима. Заседа је постављена на око 500 метара јужно од пута који води у центар села Винче. С једне и друге стране пута био је ви-

сок кукуруз и густа ограда од трња. Командант је зналачки распоредио људство. Он је објаснио борцима да треба Немце похватати живе. Ако покушају да пруже отпор, митраљезац Милета Николић ступиће у дејство.

Око 8 часова камион са десет немачких војника, једним потпоручником и једним поднаредником, зауставио се усред заседе. Немци су искочили из камиона, а двојица су остала на око десет метара од камиона на обе стране пута као обезбеђење. Остали су дигли мердевине и почели да раде. Потпоручник је шетао око камиона. Командант је дао знак, борци су искочили из заклона са уперенош пушкама. Илија Поповић Бледи, гимназијалац из Београда, знао је одлично немачки. Командовао је:

— Одбаците оружје и дижите руке увис!

Немци су били изненађени. Бацали су пушке и дизали руке увис.

Потпоручник и поднаредник тргли су револвере, бацили се на земљу и заклањајући се за точокве камиона отворили ватру. Заштектао је митраљез у сигурним рукама Милете Николића.

— Ухватите заклоне и не пуцајте — командовао је Благојевић. — Чекаћемо док утреше муницију, па ћемо их живе похватати.

— Предајте се, животи ће вам бити поштеђени! — довикнуо је Бледи.

— Ти си дрзак бандит — чуо се потпоручников глас.

Бледи је опалио и ранио потпоручника.

— Не пуцај! — поново се чуо глас команданта.

Чим је потпоручник рањен, поднаредник је дигао руке. Бледи је прискочио потпоручнику и узео му пиштољ.

Иако им нико није наредио, немачки војници су сели крај пута и почели да свлаче чизме и униформе. Они су мимиком звали борце и показивали им да желе да замене одела.

Док је трајала замена униформе између партизана и немачких војника, Бледи је покушао да „политички обради“ потпоручника:

— Рат који ви водите је разбојништво, а наш је ослободилачки. Немачка, предвођена нацистима и Хитлером, брзо ће пропасти.

— Ви сте фанатици. Причате глупости — одговорио је потпоручник, гледајући Бледог презриво, док му је један војник превијао разБену руку.

Бледи је био љут. Стезао је нервозно карабин. Остали борци су се окупили око њих. Неки су понешто знали немачки па су се почели смејати.

— Видиш, Швабо — наставио је Бледи — ми комунисти смо хумани, па чак када су у питању и такви као што си ти. Ми ћемо вас пустити, али другачије ћемо поступити ако се поново будемо срели, а сада слушај и другима реци: против фишизма се диже цела Европа, цео свет. Уништићемо вас и погазити.

— Доста приче! — чуо се Благојевићев глас.

— Свлачи се! — наредио је Бледи потпоручнику.

Немац се ушепртљао. Није знао шта му се спрема. Скинуо је униформу.

Колона Немаца, без камиона и без оружја, кренула је прашњавим путем за Тополу. Неко се од њих питао:

— Weg nach Topola?

— Gerade aus — одговорио је Бледи и показао руком.

— Danke schön! — чуло се неколико гласова.

Војници Хитлерове армије скакутали су по неравном путу, уда-
рајући један другог у стражњицу босим ногама. За то време је њи-
хов камион са опремом догоревао.

ЖАНДАРМЕРИЈСКИ НАРЕДНИК ЗАМЕНИО КОКАРДУ ПАРТИЗАНСКОМ ЗВЕЗДОМ

Вест о разоружању станице у Шаторњи поразила је капетана Кор-
длћа. Није знао шта Немцима да каже. Био му је потребан бар и
најмањи успех који би му послужио као мотив за састављање изве-
штаја и који би ублажио пораз. Предложио је командиру вода у
Аранђеловцу, капетану Милошевићу, да предузму заједничку потеру
за партизанима у правцу Шаторње. Милошевић је кренуо ујутро
шестог августа. Повео је са собом дванаест жандарма и свог помоћ-
ника, наредника Мартиновића. Кретали су се лагано и у скоковима, и
то тек када би добро извидели терен. Мартиновић је гунђао. Био је
присталица смелих акција, па му је неодлучност сметала. Почео је
да губи веру у жандарме и власт којој је служио. „Ако овако бу-
демо дејствовали, партизани ће се намножити као вуков-и" говорио
је он.

Око подне жандарми су стигли у Брезовац. Неко их је обавестио
да се партизани налазе у Каменици (источни део Брезовца) чак им
је показао и шумарак у коме су они логоровали. Мартиновић је про-
ценио да је шумарку у току дана тешко прићи незапажено. Зато је
предлагао да се шумарак само блокира и мотри на кретање партизана,
а напад да се изврши ноћу. Али, капетан се с тим није слагао. Њему
је било важно да састави извештај. Ако сада започне чарку, пар-
тизани ће се, вероватно, удаљити. То је довољно да би могао у из-
вештају да напише да их је „разбио". После овога може да се врати
кући у Аранђеловац.

Тако је и урадио. Развио је жандарме у стрелце на два кило-
метра далеко од шуме. Неко је без наређења опалио метак. Онда су
остали почели да пуцају.

Партизани су (ту је логоровала Друга чета) лагано излазили из
шуме и хватали заклоне на путу. Неко до жандарма почео је да
виче:

— Хеј комунисти, предајте се!

— Хоћеш ли још нешто у готову? — добацио му је подругљиво
Мартиновић.

Жандарми су пуцали. Партизани су ћутали, али су се зачуле
пушке у позадини жандарма. Једна партизанска патрола, која је била
упућена у село ради скупљања хране, наишла је у повратку, на
жандарме и отворила ватру. Настао је општи метеж у редовима
жандарма.

— Опкољени смо! — неко је узвикнуо, а затим је настало без-
главо бежање.

Мартиновић, блед, са револвером у руци, покушавао је да уведе ред. Сви његови покушаји били су узалудни. Пушкомитралезац и његов помоћник који су били са капетаном и Мартиновићем, гледали су се упитним погледима пуним страха.

— Да се негде склонимо, — предлагали су.

— Ви сте кукавице! — дрекнуо је на њих Мартиновић, а онда је пришао пушкомитраљесцу, лупио му шамар и истргао пушкомитралез из руку. Затим је пришао његовом помоћнику, ошамарио и њега, узео торбу са шаржерима и окачио је о своје раме.

А сада кидајте — наредио им је.

Жандарми су побегли, не осврћући се.

— Шта то радиш, наредниче? — питао је шапатом капетан.

Мартиновић је извесно време ћутао. Онда је скинуо са рамена звезде и кокарду са капе и бацио их на земљу испред капетана.

— Готово, капетане, — рекао је осмехујући се јетко.

Са таквом дружином каква је ова не ратује се. Од данас је Мартиновић партизан.

Милошевић га је пренеражено гледао.

Ма шта то говориш? — шапутале су његове бледе усне.

То што си чуо. Реци и осталима да је Мартиновић партизан, пушкомитралезац, и то опасан. Нека знају и нека ме се чувају. А ти сада бежи и не усуђуј се да се сретнемо још који пут.

Те вечери је Мартиновић стигао до Друге чете, Шумадијског одреда и пријавио се њеном командиру. Лаза га је упутио у штаб одреда. Мартиновића су после саслушања примили у одред. Његова је жеља била да носи пушкомитраљез. Упућен је у 3. чету. Мартиновић се убрзо истакао као неустрашиви пушкомитраљезац.

Шести и седми август били су богати догађајима. За ово време 2. и 4. чета успеле су да спале општине у Клоки, Јунковцу, Жабарима, Горњој Трешњевици, Јеловику и Јарменовцима, а 1. и 3. у Калањевцима, Босути и Драгољу. Приликом преласка пута источно од Лазаревца 3. чета је изненадно налетела на један немачки камион у коме су се налазила два војника. Партизани су спонтано отворили ватру. Камион је заустављен. Један Немац је погинуо, а други је успео да побегне. Камион је спаљен. Неколико дана раније борци Другог шумадијског одреда убили су код Велике Плане једног војника из 714. немачке дивизије.

БОРБА НИЈЕ ВОЂЕНА САМО ПУШКОМ

Политичко руководство одреда почело је првих дана августа да организује широку политичко-агитациону делатност. Комесар и његов помоћник организовали су зборове по селима и говорили о политичкој ситуацији у свету, о значају и неминовности оружане борбе против окупатора и позвали народ да подржи ту борбу. Огромна већина шумадијских сељака, и поред тога што су се оклопни клинови Вермахта забијали дубоко у руску земљу, веровали су у слом фашизма и коначну победу савезничких снага. Али, било је неопходно објаснити њима развој догађаја, учврстити веру у сигурну победу и сузбити малодушнике.

У Винчи, у кући Милутина, оца Милића Радовановића, радила је пропагандна група 1. шумадијског партизанског одреда. Из општинских канцеларија, које су биле попаљене, реквириране су писаће машине и остали канцеларијски материјал.

Јосип Шнерсон, студент из Крагујевца, био је технички руководилац пропагандне групе. Група која је припремала пропагандни материјал у Винчи није имала никакав званични назив. Обично су је називали „Техника“.

Окружно повереништво Партије, које је сада било сведено на свега два члана, имало је своју технику смештену у кући Душана Вујановића у Брезовцу, помоћу које је реализована политичко-пропагандна активност у народу, а техником у Винчи реализован је идеолошко-политички рад у јединицама Првог шумадијског одреда. У почетку је постојао само један мали радио-апарат на батерије. Милић Радовановић је уз помоћ Бранке Петровић, матуранкиње из Аранђеловца, састављао радио-извештаје и доносио их у одред. Када је у Корушац стигао Јосип Шнерсон с групом Крагујевчана, на предлог Душана Петровића Шанета, који га је познавао лично, Шнерсон је одређен да руководи идеолошко-пропагандним радом у одреду. Заправо, образовано је незванично пропагандно одељење одреда које су сачињавали: Јосип Шнерсон, Милић Радовановић и Бранка Петровић. Ово троје предузимљивих људи брзо су оформили праву пропагандну технику. Набављен је још један радио-апарат, више писаћих машина, опрема за умножавање и довољно хартије. Организовано је редовно добијање новина, затим слушање већег броја радио-станица, и то на више језика. Тако су у штаб одреда и у чете почеле да пристижу свеже и пречишћене информације, и то се показало врло корисним. Брза и објективна информисаност, без обзира на успехе сила Осовине на свим фронтима, уливала је борцима поверење у руководство и јачала веру у победу. Преко технике одреда уножавани су прописи и директиве, леци, одломци из говора и други материјали. Два млађа брата Милића Радовановића, Предраг и Ненад, и сестра Десанка радили су као курири одредског одељења за пропаганду и разносили материјал који су умножавали у „Техници“.

Шесточлана породица сиромашног сељака Милутина Радовановића цела се ставила у службу народноослободилачког рата и револуције. Живот четрдесетдвогодишњег Милутина био је мукотрпан. Зарађивао је са два мршава вола и косио код буковичких газда да би школовао најстаријег сина Милића и најмлађег Ненада. Желео је да овој двојници отвори нове животне путеве. Судбину двоје деце средњег узраста везао је за своју. Другачије није могло. Али је веровао у бољу сутрашњицу. Знао је да то боље неће да дође само по себи, као што ништа у животу није добијао на поклон. Био је убеђен да се за бољи живот треба борити и бити спреман на жртве.

И тако, у непосредној близини Штааловог штаба, на дometу лaких Штаалових топова, припреман је пропагандни антифашистички материјал, на стотине билтена, летака, и других материјала, које су састављали чланови штаба одреда.

Милићева мајка Станица, припремала је храну за људе из пропагандног одељења и за многобројне курире који су непрекидно долазили и одлазили. Цела ова кућа и сви њени чланови били су анга-

жовани и дању и ноћу у служби устанка. Нико од њих није мислио на умор, нити на опасност која им је претила услед близине окупатора.

Тих дана Винча је постала једна од најважнијих тачака на територији одреда, одакле се руководило оружаном борбом и политичком делатношћу. Командант одреда Милан Благојевић довео је и своју породницу из Наталинаца у Винчу. Он већ годинама није био дуже заједно са женом и кћерком. Винча је листом помагала ослободилачку борбу и у њој су се партизани могли осећати сигурним. Породици Милана Благојевића у Наталинцима претила је стална опасност од хапшења. Бранко Станковић из Винче упрегао је коње и отишао у Наталинце, натоварло оскудне Благојевићеве ствари и пребацио их у Винчу, у кућу Марка Станковића. Пратио га је један омладинац наоружан пиштољем.

Шумадијом су одјекивале партизанске песме, одржавани зборови на којима су ватрено говорили комесари, командири и обични борци. Атмосферу је испуњавао нови дух. ЈБуди су постајали весели. По селима се причало само о партизанима и њиховим подвизима. Те приче прерастале су у легенду.

ДУШАН ДУГАЛИЋ ДОЛАЗИ У ОДРЕД

Седмог августа пред подне у логор 2. и 4. чете, у шумарак више Јасенице у село Божурњу, стигао је један човек. Ушао је у логор лаганим кораком, једшш погледом обухватио присутне, поздравио их уобичајеним „здраво, другови“ и упитао за командира. Стао је пред њега и поздравио:

— Душан Дугалић, упућен под вашу команду из штаба одреда.

Дугалић се брзо спријатељио са борцима. Причао им је о свом жлвоту пре рата, шта је радио као аквизитер неких издавачких кућа, а затим дојављује из школе резервних официра у Сарајеву, из које је отпуштен без унапређења у официрски чин, јер су га сматрали „непоузданим елементом“.

Нарочито је освојио симпатије бораца причањем своје одисеје из априлског рата. Он је завршио школу резервних пешадијских официра, али су га у марту 1941. распоредшш у коњички дивизион Шумадијске дивизије. Иако није имао чин, поставили су га за командира вода, а командант дивизије му је обећао да ће му ускоро стићи наредба о унапређењу у чин потпоручника. Добио је официрску униформу, наоружање и опрему и тако постао коњаник, без обзира што му је тај род војске био мало познат. Када су Немци код Струмице запретили окружењем његове јединице, он се са својим водом пробио и прешао грчку границу. Грци су захтевали да Дугалић и његови људи положе оружје. То се Дугалићу није свидело, па су се једне ноћи вратили на југословенску територију. Лутали су данима избегавајући Немце. Уз пут су их нападали, вод се осипао. Негде код Ђаковице, док је спавао, украли су му коња. Наставио је пеалке до свог родног Драгоља. Од карабина и коњичких бомби није се одвајао. Неколко пута је морао да се оружјем брани од нападача којима су желели да му отму оружје и униформу, а вероватно би му одузели и жлвот.

Истога дана чета је одржала збор у селу Божурњи. Говорио је комесар 2. чете Никола Николић Грк, говорио је, по обичају, лагано, монотono, као да чита научену лекцију. Позивао је људе у борбу против Немаца. Комесаров говор био је неуверљив. Неко од присутних добацио је да је беемислица борити се против Немаца који имају тенкове и топове. На степениште општинске зграде скочио је Дугалић и почео да говори. Свој кратки коњлчки карабин, који је донео из Грчке, о чему је причао са гордошћу, држао је високо. Викнуо је својим одсечним гласом: „Људи, видите ли ову пушку, она може да убије Немца“. — А онда наставио — „Ми немамо чега да се бојимо. Ово је наша родна грудa, познајемо сваки педаљ ове земље. Немци су туђини. Ако се сви дигнемо против њих, можемо их рукама задавити. Тенкови им ништа неће помоћи. Бивша војска је брзо капитулирала не због тога што је била малобројна и слабо наоружана, већ што је слабо вођена.“

Дугалићева речитост оставила је на сељаке снажан утисак. Ни они који су били неповерљиви према партизанима нису се усуђивали да му противурече. Од тада је Дугалић постао запажен у чети. Скоро редовно је иступао на зборовима, а његову паролу: „Видите ову пушку, она може да убије Немца“ — борци су често понављали како у шали тако и у озбиљним разговорима са људима.

Када је Друга чета кренула из Божурње, њој се придружила група омладинаца коју је повео скојевац Ђура Јовановић, матурант из Божурње.

СУКОБ СА НЕМЦИМА У ТРНАВИ

У Божурњи су се 2. и 4. чета раздвојиле и отишле на самосталне задатке. Штаб одреда је планирао да се његове јединице једновременно појављују на више места ради одржавања зборова и објашњавања народу циљева народноослободилачке борбе а истовремено да јачају приливом нових бораца. На овај начин се желело постићи и брже прикупљање оружја кога је према проценама било још доста у народу. Тако је 1. чети било наређено да из Донје Јасенице крене у село Љубичевац и друга села на североисточним падинама планине Рудника; 2. чета је добила задатак да крене у села Горње Јасенице; 3. чета је остала на простору око Букуље и Венчаца а 4. чета је добила задатак да остане на простору између Тополе, Наталинаца и Чумића.

Командир 4. чете је повео чету из Божурње према Овсишту са намером да у северном делу села прикупи оружје од неких људи који су га према расположивим информацијама крили, а затим да пређе у Горњу Трnavу на преноћиште.

Истога дана поподне Крајскокомандатура из Крагујевца упутила је у Тополу два своја подофицира, наредника Крауса и поднаредника Гумперта, да обаве неке послове око снабдевања трупа. Ову двојицу је возио каплар Геринг у малом луксузном опелу. Гојазни позадинци нису се много интересовали за ситуацију. Слушали су да Шумадијом крстаре неке побуњеничке групе, али то им се чинило сувише далеким. Између Тополе и Крагујевца су сваког дана саобраћала немачка

возила без икаквих незгода. Зато су и они, припремајући се за пут, највише мислили како да организују на Опленцу добар ручак и да се напију чувеног вина.

Када се немачки опел у коме су подофицири због врућине дремуцкали (око 15 часова) почео спуштати са Светиње према Ракичевици, 4. чета била се приближила комуникацији. Требало је, по обичају, извидети и једну и другу страну пута, поставити обезбеђење и брзо прећи на другу страну. И овог пута, као и обично јер је то желео, челну патролу чете предводио је Михаило Грујић из Овсишта који је добро познавао овај терен. Он је сишао на комуникацију и осматрао. Пут се видео све до Тополе и био је чист. Према Светињи могућности осматрања биле су слабе, али је он ипак дао знак да отпочне са пребацивањем преко комуникације, а патролу је оријентисао према Светињи да заштити прелаз са те стране. Грујићева патрола се била одмакла од места прелаза за око двеста метара када се изненадно чуо врло слаб шум мотора. Сва тројица су скоро у истом тренутку на своје велико изненађење, угледали мали сиви аутомобил, који је избио иза олуке јурећи асфалтним путем према њима. Био је удаљен нешто више од сто метара. Возач кола угледао је на путу наоружане људе и нагло притиснуо кочницу, тако да су наредник и поднаредник полетели са задњег седишта.

— Комунисти! — викнуо је шофер.

Његови сапутници, пренути из сна, нису одмах схватили ситуацију. Буљили су сањивим очима кроз прозоре аутомобила.

Грујића је збуњеност држала само неколико секунди. Чим је спазио да су у аутомобилу Немци, знао је шта треба да учини. Нанишанио је на возача и опалио. Каплар Геринг је крикнуо, испустио волан и кочницу и скљокао се на седиште. Кола су лагано склизнула у јарак. Наредник Краус је нагло искочио из кола и из револвера опалио на Грујића неколико метака, а затим се муњевитом брзином сјурио у кукуруз испод пута. Скинуо је чизме како би лакше могао да бежи. Јурно је према Тополи. Уз пут је бацио са себе и остале делове униформе. У Тополу је стигао тек после два сата. Имао је на себи само кошуљу и панталоне. Гојазни поднаредник Гумперт, скотрљао се у јарак. Чекао је ту даљу одлуку судбине. Грујић, са своја два друга, притрчао му је и одузео пиштољ. Уплашени Немац уопште се није опирао. У међувремену на место борбе стигли су командир и комесар чете са групом бораца. Поднаредника Гумперт-а чета је повела са собом, а са убијеног каплара скинуто је оружје. Кола су остала у јарку. Нико се није сетио у журби да их запали.

После овог изненадног сукоба, командир и комесар 4. чете одустају од одласка у Трnavу и воде чету у Влакчу како би били ближе планини Руднику.

Када је наредник Краус стигао у Тополу и испричао шта се догодило, Немци су наредили својим јединицама узбуну. Ово је био, за свега неколико дана, други случај напада на припаднике немачких оружаних снага на територији 714. дивизије. Без обзира што нападнуто људство није припадало његовој дивизији, Штала је догађај

" Догађај реално приказан у извештају Фелдкомандатуре из Панчева за август 1941. (док. бр. 5. К. 44-Х. Војноисторијски институт ЈНА).

узнемирио и заинтересовао. Позвао је наредника Крауса и лично га саслушао, упознавши се тако са детаљима догађаја. После овога Штал је издао наређење капетану Конопацком да изврши увиђај и поднесе исцрпан извештај. Оштро му је замерио што слабо контролише територију среза и што нема никакав увид у кретање побуњеника. Конопацком су генералови прекори тешко пали. Скупио је вод своје фелджандармерије и у једном камиону са два мотоцикла са приколицама и једним путничким аутомобилом отишао на место где се одиграо сукоб. Нашли су ауто и мртвог каплара, али поднаредника нигде није било. Претражили су целу околину. Већ се и ноћ приближавала. Конопацки није смео да се врати пред Штала са непотпуним извештајем. Зато се решио на један опасан подухват. Са још једним подофициром и возачем кренуо је у Крагујевац да се консултује са крајскомандантом коме је иначе био подчињен. Остало људство је вратио у Тополу. И у Крагујевцу Конопацки није ништа сазнао о насталом поднареднику. Сутрадан ујутру, на повратку у Тополу, Конопацки је свраћао у Чумић и распитивао се код сељака, а онда се упутио у Горњу Трnavу и стигао око 9 часова пред сеоску кафану где је затекао групу сељака. Конопацки није ни сањао у какав сос је увалио себе и осталу двојицу. Недалеко од кафане налазила се 1. чета Првог шумадијског одреда. На путу за Шењ и Љубичевац, чета је стигла из Жабара, где је преноћила, у Горњу Трnavу рано ујутру осмог августа. Командир и комесар чете одлучили су на сопствену иницијативу да се задрже у Трnavи, спале општинску архиву и одрже збор. Како је био радни дан, у дворишту, општинске зграде скупио се мањи број људи. Како је већ то било уобичајено, архива је изнесена пред зграду и спаљена у присуству окупљених сељака. Док је пожутела хартија догоревала, комесар чете Трифун Петровић Макса говорио је сељацима о политичкој ситуацији и циљевима народноослободилачке борбе. По завршеном збору сељаци су отишли у кафану а чета се одмарала у воћњаку недалеко од кафане. Ускоро се пред кафаном зауставио аутомобил иза кога се дизао облак прашине. Када су из аутомобила изашла три Немца настало је опште запрепашћење. Командир и комесар били су у недоумици шта да предузму. Немци су били удаљени свега нешто више од двестотине метара. Пали су разни предлози. Једни су говорили да је то сигурно претходница неке веће немачке јединице и њихов је предлог био да се што пре напусти Трnава. Овај предлог су подржавали и сељаци који су се нашли у воћњаку. Молили су командира да се не упушта у борбу, да Немци не би запалили село. Мањи број бораца је предлагао да се нападне Немци. Командир чете Воја Станојловић је решио ову неизвесност, али на начин који је за њега био фаталан. Скочио је, подигао пушку високо и довикнуо борцима: „За мном“. Потрчао је према кафани. За њим је одмах потрчао Милорад Маринковић, Лида, ђак гимназије из Аранђеловца. Остали су се мало колебали, тројица су побегла, а остали су кренули према кафани без нарочитог реда. Пуцали су из пушака. Претила је опасност да побију недужне сељаке који су се налазили пред кафаном. Немачки капетан Конопацки, и поред тога што је био изненађен, реаговао је врло брзо. Наредио је својим пратиоцима да уђу у кафану и заузму законе. Испалио је неколико метака из пиштоља на командира Воју и Лиду

који су му били најближи, натерао их да легну а затим и сам утрчао у кафану. Воја је скочио и с бомбом у руци јурнуо према кафани, намеравајући да кроз прозор убади бомбу. Лида га је пратио у стопу. За њима је трчао један селџак чија је кућа била у непосредној близини кафане и преклињао их да не бацају бомбу у кафану „јер ће побити и наше људе а Немци ће запалити село". Воја се није на то обазирао. Већ је био на таквом одстојању од кафане да је могао да бади бомбу. У моменту када је хтео да је активира ударцем у кундак пушке, са кафанског прозора одјекнуо је рафал аутомата.⁹¹ Поднаредник из пратње Конопацког предухитрио је Воју. Сручио му је део шаржер у груди. Пао је испод прозора кафане стежући у шади одшрафљену „крагујевку". У истом моменту планула је Лидина пушка и немачки поднаредник је пао мртав. Конопацки је искористио тај моменат и искочио кроз други прозор у двориште кафане, а затим је наставио да бежи. У суседном дворишту наишао је на једног коња, узјахао га без седла и галопом одјурио у Тополу. У кафани је остао само шофер. Кафану су борци чете већ били окружили и шофер се предао без борбе.

Прва чета је сахранила свог командира Војислава Станојловића на гробљу у Горњој Трнави и наставила пут према источним падинама Рудника. Команду над четом примио је командир 1. вода и истовремено заменик командира чете Драгослав Мартиновић, радник из Лазареваца и члан КП Југославије. Око подне истога дана, стигао је у Трnavу из Тополе потерни одред 714. дивизије — десет камиона пуних војника и већи број мотодикла. Вукли су и два топа. Претресли су село и саслушавали већи број сељака, а онда се вратили одакле су и дошли. За чудо, никога нису убили, нити ухапсили. Према казивању мештана спасао их је онај човек који је молио Воју да не бади бомбу у кафану.⁹² Сутрадан су 1. и 4. чета пустиле заробљене Немце, али без оружја и униформи.

Деветог августа 2. чета је спалила обновљену архиву у Доњој Шаторњи и Блазнави. Трећа чета је спалила архиву у Вукосавцима. Прва чета је провела тај дан у Љубичевцу. Имала је четну конференцију. У присуству комесара одреда расправљало се о морално — политичком стању у њеним редовима.

НАРЕДНИК ТРИПЛАК ЧУВА ЖАНДАРМСКУ ЧАСТ

Деветог августа 2. и 4. чета спалиле су општинске архиве у Горовичу и Божурњи, а затим су се исте вечери пребациле у рејон Страгара. Било им је наређено да нападну жандармеријску касарну. Одељење Немаца које је читавих двадесет дана било стационирано у Страгарима било се поново повукло у Тополу. Није било јасно да ли је

⁹¹ Фелдкомандатура бр. 816 у свом радио-граму од 8. августа упућеном Вишој команди (док. бр. 6, Ф. 1, к. 44-Х) извештава о оба ова догађаја а затим и писмено (док. бр. 5, к. 44-Х). У писменом извештају наводе се детаљи и посебно истиче залагаше неког сељака из Трнавe који је одвратио партизане да не баце бомбе у кафану, чиме је спасао живот немачком официру и војнику.

У извештају штаба првог шумадијског одреда Главном штабу за Србију (*Зборник докумената VII књига 2, стр. 110*) наводи се исти датум.

генерал Штал сматрао да је осамнаест жандарма са Трећем Рајху приврженим Триплаком на челу довољна снага да штити његове интересе у Страгарима. Или је желео да своје људство држи прикупљено. Користећи се овом ситуацијом, командант одреда је наредио да се жандарми одмах ликвидирају, премда је раније намеравао да нападне и Немце.

Друга и 4. чета су пред вече 10. августа упале у Страгаре изненадно. Једну патролу жандарма су ухватиле и разоружале, а затим брзо окружиле станицу. Изненађена и преплашена, остала четири жандарма су се предала не опаливши ни метак. Наредник Франц Триплак налазио се у свом стану. Имао је пушку и револвер. Чим је приметио партизана, отворио је ватру с прозора. Али је тај отпор био кратак. Рафал пушкомитраљесца Милете скратио је живот ревносног наредника. У овој акцији је заплењено осам пушака, један пушкомитраљез, два сандука бомби и око четири хиљаде пушчаних метака.

Док су се водиле борбе око жандармеријске станице у варошици, одељење жандарма које је чувало барутану, удаљену од варошице око два километра, није се усудило да напусти објект и притекне колегама у помоћ. Командир овог одељења је сматрао да је његов задатак да чува поверени му објект — барутне магацине. Није се усудио ни да упути патролу. Распоредио је људство за одбрану и чекао. Свуда око барутане била је шума. Већ се спуштала ноћ, ведро и светла. Нареднику се чинило да га из сенке дрвећа вреба смрт.

Када је следећег јутра чуо да му је колега Триплак погинуо, а остали жандарми разоружани, командира страже код барутане ухватила је паника. Он и његови стражари ноћима су били на ногама, на борбеним местима, непрекидно зурећи у мрак. Сенке дрвећа су поигравале на ветру. Жандармима су се причињавале као авети.

Једне ноћи десило се оно чега су се бојали. Остаци Рачанске и Паланачке чете Другог шумадијског одреда — њих 20 укупно, враћајући се у свој крај са Рудника где су се били склонили после немачке операције „чишћења“ у лепеничком крају, одлучили су да нападну барутану у Страгарима. Одлуку су донели када су сазнали да је жандармеријска станица у Страгарима разоружана, а њен командир убијен. Лепеничани су кренули на барутану, уз галаму и пуцњаву. Било их је мало па су желели да застраше жандарме. У томе су успели. Већ исцрпљени страхом жандарми су побегли. Оставили су десетак пушака, велике количине муниције и другу опрему.

ДАНКЕЛМАНОВА ОПЕРАЦИЈА ЧИШЋЕЊА КОСМАЈА

Без обзира што је крајем јула постало очигледно да је народни устанак захватио целу Србију, немачке окупационе власти у Београду па и сам Данкелман, били су и даље убеђени да је Космај центар побуне и да се отуда руководи оружаном борбом. Са оваквим убеђењем генерал Данкелман молио је свог претпостављеног, команданта немачких трупа Југоисток фелдмаршала Листа да му пружи помоћ за уништење центра побуне у Србији. При томе је имао у виду Космај. Лист је ставио Данкелману на располагање једну моторизовану дивизију која се из Грчке враћала у Немачку, али на свега неколико

дана. Данкелманов оперативни штаб израдио је план ове операције чишћења, којом се предвиђало потпуно окружење Космаја и то дуплим стрељачким стројем и са растојањем међу војницима од свега десетак метара. За овако замишљену операцију било је потребно око 16 000 војника. Толико је и ангажовано, укључујући и око 600 Љотићевих добровољаца.

Операција чишћења почела је насилним извиђањем које је извела мешовита група агената Специјалне полиције и Гестапоа из Београда са Драгим Јовановићем на челу. Трећег августа ова група се изненада сукобила у Стојнику са четом Космајаца. Немци и агенти су побегли остављајући део опреме. Данкелману је стигао извештај да се на Космају налазе јаке снаге комунистичких побуњеника. Шестог августа Немци су оперативно развили своје трупе на кружној основици око Космаја и блокирали све путеве.

Ноћу између 7. и 8. августа Немци су развили своје трупе у борбени поредак, формирајући два густа и непрекидна стрељачка строја око целог Космаја. Ангажовали су и артиљерију. Напад је отпочео пред вече 8. августа. План Немаца био је да до пада мрака потисну партизане према врху Космаја и тако сузе обруч, да их ту блокирају и држе у блокади до сванућа, а затим униште.

Штаб Космајског одреда није знао за намере Немаца. Његове чете су у то време дејствовале по сопственом плану. Подељене у мале групе, оне су се кретале по селима око Космаја спречавајући сељаке да предају реквизицију у житу и месу, како је то био наредио Милан Аћимовић. У Младеновцу је био оформљен сабирни центар за жито и стоку, а Аћимовић је претио суровим казнама за неизвршење обавеза. Преплашени људи, су били спремни да плате данак у житу и месу и заштите чељад. Тако је било почело предавање жита у знатним количинама. Штаб Космајског партизанског одреда одлучио је да осујети овај план окупатора и његових помагача.

Када је командир Младеновачке чете капетан Милан Милосављевић Жућа приметио, 8. септембра ујутро, присуство великог броја немачких војних возила на комуникацији Топола — Младеновац — Ђуринци, закључио је да Немци нешто припремају па је одлучио да чету што пре повуче на Космај. Сматрао је да ће се у шуми лакше снаћи у случају неке опасности. Бранко Крсмановић, члан Главног штаба за Србију, који се налазио у том моменту са Младеновачком четом, сложио се са командиром. Тако су Младеновчани — било их је 27 — сами ушли у немачки обруч. Реално је претпоставити да су их Немци видели, али их нису ометали, јер је, заправо, то и била њихова жеља.

Када су Немци увече 8. августа образовали чврст обруч око врха Космаја, у њему се нашло свега 27. партизана. Храбри и вешти командир Жућа и искусни Бранко Крсмановић Шпанац, покушали су више пута и на разним местима да пробију немачки обруч у току ноћи између 8. и 9. августа. Целе ноћи је вођена жестока борба. Непрекидно су штектали многобројни митраљеви, грувале ручне бомбе и минобацачке мине. Небо су парале светлеће ракете. Четрнаест бо-

" Немачки план реконструисан према извештају штаба космајског одреда (Зборник докумената, НОР Т 1).

рада на челу са Бранком Крсмановићем је у току ноћи успело да се пробије из обруча. У обручу је остало тринаест бораца предвођени капетаном Милосављевићем Жућом. Продужили су да се боре њих тринаест против неколико хиљада непријатељских војника. Командир чете, капетан Милан Милосављевић Жућа борио се херојски. Од погинулог друга преузео је пушкомитралез. Гађао је прецизно, кратким рафалима. Неколико десетина немачких војника-победилаца на многим бојиштима Европе, оставило је животе на врху Космаја, покошени Жућиним митраљезом. Надмоћнији непријатељ, користећи минобацаче и артиљерију, сломио је отпор храбрих бранилаца и то тек пред вече девог августа. Погинули су херојском смрћу капетан Жућа и још једанаест бораца Космајског одреда.⁴ Нико се није предао. Један од тринаесторице је преживео на веома чудан начин. Са свега два-три метка у пушци лежао је иза једног грма. Њему се приближио Немац са упереном пушком. Били су удаљени један од другог само неколико корака. Гледали су се лицем у лице. Обојица су осетили присуство блиске смрти. Више није било значајно ко ће пре да опали. Немац је скинуо прст са обарача и ставио га на уста. Партизан је схватио. Споразумели су се да живе.

После пробоја из обруча Бранко Крсмановић и још три борца упутили су се према Букуљи. Код Велике Иванче, кад су се најмање надали, упали су у заседу коју су им приредили Пећанчеви четници. Четници су мучки убили прекаљеног револуционара Бранка Крсмановића, јунака са Хароме и других бојгапта Шпаније.

Борбу космајских јунака пратио је народ Шумадије. Нада се мешала са страхом. Цео дан и ноћ крљало је на Космају. Ноћу су се видели блесци експлозије мина и артиљеријских граната и безброј разнобојних сигналних ракета, као на ватрометима који се приређују уочи празника. Било је очегледно да је борцима на Космају тешко, да се тамо гине, али им се није могло помоћи. Нису им могли много помоћи ни сви партизански борци колико их је тада било у Шумадији.

НАПАД НА РУДНИК УГЉА У МИСАЧИ

Једанаестог августа увече 1. и 3. чета напале су рудник угља у Мисачи. Партизани су се изненада појавили и разоружали три жандарма који су били на обезбеђивању, а једна немачка патрола, која је дошла из Венчана, побегла је не покушавајући да пружи отпор. Чете су порушиле сва постројења у руднику, затим су сакупљени радници и службеници, одржан им је говор и речено им је да напусте посао и не предузимају оправку постројења, јер ће се то сматрати противнародном делатношћу. Обе чете су те ноћи остале у Мисачи. Командирима чета било је познато да су претходног дана Немци стигли у Вреоце и Јунковац, а није било обавештења да су се повукли. Партизани су

⁴ У извештају штаба Космајског одреда (раније наведени докуменат) стоји да је на Космају тада погинуло 150 немачких војника и л>отићевада, а да је сам капетан Жућа са својим пушкомитраљезом убио преко 50, што је тешко вероватно. Ако је било тако, онда Милосављевића треба сматрати једним од најистакнутијих народних хероја НОР-а.

се задржали у Мисачи, вероватно желећи да провере реаговање Немаца. Према Аранђеловцу и Вреоцима послали су по једну јачу патролу. У Вреоцима и Барошевцу логоровала је цела 9. чета 734. немачког пука 704. дивизије. Требало је да изводи ноћну вежбу, и то после пола ноћи. Али, када се зачуло пушкарање у Мисачи, командир чете је променио одлуку и кренуо раније преко Пркосаве за Мисачу. Уз пут је одпатроле која сераније налазила у Мисачи добио обавештење о нападу партизана. Одлучио је да нападне партизана у Мисачи.

На око 8. километара западно од Мисаче, на брду Медведњаку, Немци су се сукобили са патролом 1. чете. Партизани су били наоружани само пушкама, опалили су некотико метака и повукли се. Немци су пуцали још читавих петнаест минута из неколико митраљеза. Ова паљба је разбудила Трећу чету и она је запосела брдо Кљештевицу изнад Мисаче, а 1. чета се повукла на повољнији положај према селу Буковику. Немачки предњи делови избили су око пола ноћи пред Кљештевицу. Ту су били дочекани организовано ватром. Борба се водила читав сат, а затим су се обе стране повукле. Трећа чета није имала губитака.⁹⁵ Пред зору 12. августа 1. чета је упала у железничку станицу у Буковику и порушила постројења. Том приликом запленила је две пушке. Трећа чета је упала у село Барошевац, спалила општинску архиву и уништила телефонску централу у пошти.

РАЂА СЕ НАРОДНА РЕВОЛУЦИОНАРНА ВЛАСТ

За месец дана постојања, Први шумадијски одред је знатно ојачао. Чете су имале 40 до 50 бораца. Свака од њих имала је по један до три пушкомитраљеза. У сукобима са жандармима и Немцима стекле су и борбено искуство. Борци су научили да рукују оружјем и рационално користе муницију. Најзад, штаб одреда је закључио да је време да отпочну веће акције против Немаца. Командант одреда је био обазрив и није желео одмах да се упушта у борбу са Немцима док борци и старешине не стекну још више искуства. Желео је да са већом сигурношћу обезбеди успех. На терену је ситуација била врло повољна. Народ је радо примао партизана и радовао се сваком њиховом подвигу.

На многобројним митинзима и зборовима народ се упознао са партизанима, са циљевима њихове борбе и масовно је прихватио ту борбу. Окупаторска власт **Еан** већих места престала је да постоји. Општине су биле затворене. Слабо се ко усуђивао да се прихвати било какве функције у служби окупатора. Поште у малим местима нису радиле. Прекинут је железнички саобраћај између Аранђеловца и Младеновца и између Аранђеловца и Лајковца. Жандарми се више нису усуђивали да се стално населе у бивше станице. Само су из Тополе и Аранђеловца предузимали патролирање, и то јачим снагама. Задаци које је штаб одреда поставио били су извршени у потпуности.

⁹⁵ У дневнику 704. немачке дивизије описана је ова борба (Архив Војно-историјског института, док. бр. 7, Ф.1, К-44-Х).

Све ово је омогућавало да се прошире дејства у циљу директног угрожавања окупаторске власти. Требало је паралисати саобраћај између гарнизона и отпочети блокаду гарнизона.

Дванаестог августа штаб одреда је одржао у Брезовцу састанак са члановима Окружног повереништва Партије, где се дискутовало о потреби стварања органа власти по селима.

Констатовано је да су општинске управе у селима у целој зони у којој Први шумадијски одред изводи борбена дејства ликвидирани и да су се органи Аћимовићеве администрације једино задржали у среским местима. Ликвидирана је већина жандармеријских станица. Само мањи број је обновљен (Наталинци, Даросава). Покушај да се обнове неке општинске управе у селима близу немачких гарнизона такође су пропали. Заправо, поново су спаљене новоустројене општинске књиге. Престао је и утицај среских колаборационистичких власти. У оваквој ситуацији наметнула се прека потреба стварања народне власти, на место органа бивше државе које је окупатор упрео у своја кола. Постојала је и директива ЦК КПЈ о потреби стварања органа власти, па се полемисало како ову директиву спровести у пракси. Првенствено се поставило питање кадрова, а и начина функционисања народне власти. У селима и градовима постојали су повереници народноослободилачких фондова, а у градовима још и одбори ових фондова. Чланови одбора су живели илегално, али су зато повереници у селима били легализовани. Они су се првенствено бавили прикупљањем хране и разне опреме за потребе јединица, али су решавали и поједина питања из домена цивилне управе. Заправо, ово им је наметала пракса. Међу људима су настајали спорови које је неко морао да реши. Безвлашће нису желели ни сами сељаци, без обзира што их је свака власт обавезивала материјалним издацима. Станислав Сремчевић и Мика Милосављевић изнели су податке да су у 34 општине сеоског типа, од 57 колико их је укупно било, на територији коју је покривало окружно повереништво Партије за округ Аранђеловац, односно на којој је дејствовао одред, сазрели услови за формирање народноослободилачких одбора. Сремчевић је предложио и председнике одбора у општинама и чланове Народноослободилачког одбора за срез Аранђеловац.

Чланови штаба одреда, у првом реду Милан Благојевић и Недељко Жакула, изразили су извесну резерву према Сремчевићевом предлогу. С обзиром да је био по струци правник, Жакула је сматрао да органе власти уопште, поготово народнореволуционарне, треба бирати одговарајућим поступком, првенствено гласањем, или акламацијом на јавним скуповима. Жакула је заступао мишљење да ово питање треба решавати опрезно и поступно. Благојевић је указивао на опасност од компромитације органа народне власти ако се они брзо плетом изаберу. Сремчевић је бранио свој став потребом коју намеће пракса, а и чињеницом да је Крагујевачки Окружни комитет већ почео да формира народноослободилачке одборе, а на основу избора чланова на јавним скуповима. На крају је преовладало мишљење да се још више прошире и учврсте одбори народноослободилачких фондова који би обављали и неке функције органа народне власти, а да чланови Окружног повереништва Партије наставе припреме за формирање народноослободилачких одбора. Заправо усвојена је политич-

ка оријентација да одбори народноослободилачких фондова прерастају у народноослободилачке одборе, до чега је касније и дошло. Користећи се искуством из грађанског рата у Шпанији, Благојевић је предложио да се у општинама сеоског типа формирају сеоске страже које би имале задатак да организују осматрање и јављање у случају појаве непријатеља, да контролишу појаву непознатих лица, а и да обезбеде рад народне власти. Благојевић је сматрао да прво треба одредити командире стража који би били наоружани, а они би одређивали као осматраче и стражаре ненаоружана лица. Касније би командирима стража била прикључена још 2—3 наоружана лица. Овај предлог је усвојен.⁹⁸ Сеоским стражама је дато у задатак да спречавају одношење животних намирница из села било с циљем трговине, или на захтев Аћимовићеве администрације, односно окупатора. Већ у другој половини августа у неким селима Шумадије сеоске страже су почеле да функционису.

На овом састанку је разматрано и питање исхране јединице.

У снабдевању чета топлотом храном већ су се појавиле извесне тешкоће. У већем броју села (Винча, Бања, Липовац, Копљари, Трешњевида, Жабари, Даросава и неким другим) народ је доносио топлу храну (кувана јела) у довољним количинама. У друга села, из којих је био мањи број бораца (Трнава, Влакча, Пласковац, Маслошево), упућиване су патроле да прикупљају храну као добровољни прилог. Ово је борцима тешко падало, па су нерадо тражили храну. Било је случајева да су неке чете имале дневно само по један оброк, и то оскудан. Тако је, на пример, Друга чета једног дана у Горњој Трнави остала цео дан без хране, јер нико од старешина није хтео да иде у прикупљање. Кад су продужили марш на Чумићу, наишли су крај пута на зреле купине. Борци су се распоредили и почели халапљиво да их беру и једу. Једна стара жена посматрала их је из винограда. Кад је Дугалић спазио старицу, стао је да виче на њу: „Што гледаш како српска војска једе купине, уместо да јој хлеба донесеш!"

Преплашена жена је отрчала кући и донела велики хлеб и лонац сира.

Када се о овоме причало у штабу одреда, било је и смеха, али и озбиљних замерки постојећој пракси. Милан Благојевић је заузео став да се исхрана јединица не може да заскива на „прошњи" под којом је подразумевано и сакупљање хране на бази добровољних прилога. Заступао је гледиште да исхрана сваке војске мора да буде организована и да не сме да зависи од нечије добре воље. И ову своју тезу поткрепио је примерима из рата у Шпанији. Одлучено је да се убудуће исхрана јединица првенствено организује преко одбора народноослободилачких фондова, односно повереника ових фондова тамо где одбори не постоје. Командирима чета је наређено да правовремено упућују своје четне економе, а по потреби и са пратњом, у села где се одреди припремање obroка. Економом чете је имао задатак да ступи у везу са члановима одбора и организује припрему хране за одређен број људи у одређено

•• Село Винча у опленачком срезу било је једно од првих села у Шумадији у коме је организована сеоска стража од три наоружана партизана. Ово је решено око 20. августа из разлога што се Винча граничи са Тополом у којој се налазио немачки гарнизон.

време. Штаб одреда је инеистирао да бар један дневни оброк буде топао. Тако су први органи народне власти у Шумадији имали задатак да се старају о исхрани партизанских јединица у првом реду, али је било и других задатака: прикупљање војне опреме, одеће и обуће, упућивање у одред нових бораца, решавање спорова међу становницима.

БОРБА НА СВЕТИЊИ

После састанка у Брезовцу командант одреда Милан Благојевић и заменик комесара Душан Петровић упутили су се у Винчу где је била заказана конференција са 2. и 4. четом. Благојевић је преко обавештајних канала сазнао да између Тополе и Крагујевца често саобраћају два камиона са немачким војницима. Одлучио је да их нападне из заседе. За извршење овог задатка одређене су 2. и 4. чета. С обзиром на важност предстојећег задатка било је неопходно да се обави разговор са стареишнама и борцима и укаже како треба организовати заседу на моторна возила.

Предвече 12. августа у шумарку званом Голубица окупили су се борци обе чете. На омањем пропланку поседали су на траву и образовали круг око Благојевића и Шанета. Благојевић је објашњавао борцима како се асфалтним путем, крећу камиони са војшкцима, на којим одстојањима, којом брзином, како у њима седе војници и како треба отворити ватру. Није располагао никаквим наставним помагалима, служио се само речима и рукама, али је био сугестиван и убедљив. На борце је оставио највећи утисак и улио им самопоуздање када је објашњавао како војници седе у камионима, како се користе два положаја — или седе на бочним клупама окренути лицем једни другима, или на попречно постављеним клупама када сви гледају напред. У првом случају сви ће бити окренути леђима заседи, а у другом могу да осматарају заседу само петином једног ока, ово упоређивање је изазвало смех. У таквим околностима, ако се ватра отвори са малог одстојања и ако се дејством пушкомитраљеза одмах заустави возило, нападнути непријатељ, без обзира колико је храбар и вешт, нема шансе да пружи озбиљнији отпор. Благојевић је указао да све то ипак није тако једноставно, да су могући разни обрти, те да је неопходно дејствовати брзо и прецизно. Шане је информисао борце о политичкој ситуацији у свету и земљи и указао на проблеме унутрашњег живота и рада јединица. Тако је извршена војно-политичка припрема за један од првих организованих напада на релативно јаке немачке снаге. Заправо, Благојевић није располагао подацима о броју немачких војника. На крају је рекао борцима да ће и он са Шанетом учествовати у заседи, што их је обрадовало, а «арочито борце 4. чете који су учествовали у заседи на Винчи и видели са каквом вештином Благојевић организује заседу.

Истог дана увече, 2. и 4. чета кренуле су преко Пласковца и Маслошева у село Вlachку. Благојевић је предвидео да се у Вlachки чете одморе, а у зору да се распореде у заседу. Командирима је наредио да у току ноћи пронађу место за заседу. За старешину заседе одредио је командира 4. чете Благојчета. После два часа маршевања чете су ста-

гле на источну ивицу Влакче. Од међународног пута Берлин — Београд — Крагујевац — Солун делило их је само неколико стотина метара. Борци су се распоредили око пластова сона и, заморени маршем, брзо заспали. Командири и хомесари ниеу сгтавали. Онл су били сувише узбуђени да би се могли мирно одморити. Требало је сачекати немачке камионе и укиштити их. Било је нгопходно свестрано размислити о сваком детаљу и сачувати хладнокрвност, дејствовати смишљено, а то није било једноставно. Користећи се месечиномл, кренули су да траже место за заседу. Више од два часа су извиђали ттут између Светиње и Чумића. Коначно су се зауставилл у шумарку на јужним пади-нама Светиње на месту званом Кремењача. Ово место им се учикило најпогоднијим — пут је ту правио окуку па је било погодко отворити изненадну ватру; шума је обезбеђивала скривен распоред, а кроз њу се могло лако и одступити. На крају је одређено место прикупљања људи по завршеној акпији. По Благојевићевом наређењу, чете је требало, по завршеној акцији прикуггитм у селу Винчи код трла Милоша Николића, где су били погоднм услови за одмор и исхрану.

Још се није сасвим разданило, а људство се већ нашло на месту заседе. Чете су распоређене на међусобном одстојашу од око 30 метара. Предггостављало се да ће се немачки камион кретати на таквом одстојању. Целокутно људство је распоређено јужно од пута, на свега десетак метара од коловоза, позадм је била шума која се стрмо сгтуштала према дубоком потоку. Пушкомитраљези су постављени на крилима чета. Милета Николић је био на левом крилу 2. чете и имао је задатак да први отвори ватру у случају наиласка Немаца од Крагујевца, а Бора Нешковић са Душаном Дугалићем на десном крилу 4. чете, имао је задатак да лрви отвори ватру ако Немци наиђу од Тогтоле. Дугалић је молио Бору да му допусти да рукује пушкомитраљезом. Позивао се на своје борбено иекуство из априлског рата. Он је, заправо, и раније молио комакдира чете да му додели пушкомитраљез. Али у чети је био само један, па је тако постао помоћник Бори Нешковићу. Бора се опирао, али је попустио и дао му оружје без знања командафа чете. Северно од пута налазила су се по два борца из сваке чете. Једни су осматрали пут према Крагујевцу, а други према Тополи. Рl једни и други су ЈшалЈг одличну прегледност «а даљиии од више километара у сваку страну.

После свих ових предузетих мера остало је само да се чека долазак Немаца. Време је пролазило. Сунце је већ високо одокочило. Свуда је царовала тlшжна. Борци св бшш узбуђеии. Требало се срести лицем у лице на свега неколико метара са освајачима Европе, пуцати у њих и уништити их. Борци су међусобно тихо шапутали. Студент ликовне уметности Душан Аврамовић расправљао је са комесаром 4. чете Жиком Томићем о филозофији рата. Мало даље лежали су Душан Дугалић који је недавно стуггио у 4. чету и шеснаестогодњи оmlадинац Милован Живановић Микан, ђак из Винче. Милован је нервозно вaдио шаржере са муницијом и слагао их у своју капу.

— Шта то радиш, младићу? — ггитао га је Дугалић смешећи се.

— Спремам муницију за борбу.

— Шта ће ти толика муниција, нећеш овде да лежиш данима као твој отац на Кајмакчалаку!

Око осам часова извиђачи су најавили да два немачка камиона долазе од Тополе. Кретали су се на одстојању од око педесет метара. Командџи су издавали последња наређења. Дугалић, који је тог дана постао пушкомитраљезац 4. чете, имао је задатак да отвори ватру на први, а Милета Николић, пушкомитраљезац 2. чете, на други камион. Све је било спрелшо. Настао је тајад. Само су срца јаче ударала.

Није прошло много времена, а иза окуке су се појавили камиони са војницима. Немци су безбрижно седели на клупама у отвореној каросерији једни према другима, баш онако како је Благојевић објашњавао. Свеже струјање ваздуха услед брзе вожње, хладило је њихова гојазна тела. У гтвом кадшону седео је поред шофера поднаредник, а у другом Милер, наредник из Града, старешина конвоја. Већ неколико месеци Милер је сваког јутра одлазио из Тогhole у Крагујевац за следован>е хране. Са њима су ишли један лекар и један ветеринар који су прегледали месо и остале намирнице. Толола није имала кланиду, а ни пекару за снабдевање тако јаког гарнизона.

Дугалић је павукао обарач. Опалио је само један метак и оружје је отказало. Дугалић није имао никакво претходно искуство лз рукован>а пушкомитраљезом па није ни приметио да му је оружје отказало. У том моменту почео је да дејствује друпи ттЈЧИкомитраљез а и пушке па је он био уверен да његов пушкомитраљез дејствује. И даље је притискао обарач све док му Бора Нешховић кије прискочио у помоћ их гтокЈтао да отклони застој. Дугалић је био постиђен, довео је у незавидан положај себе, Бору и угрозио извршење задатка.

— Значи ја сам хрив што је први камион прошао, процедио је кроз зубе;

— Обојида смо криви, тешио га је Бора.

Заправо, кад је Дугалићев пушкомитраљез опалио само један метак, шофер првог немачког камиона нагло је повећао брзину и пројурio кроз заседу. Пушкомитраљез у Милетиним рукама послушно је заштектао. Кабина другог камиона била је изрешетана. По инерцији камион је ишао још неколико метара и зауставио се у средини заседе. Тела каредника Милера и његовог шофера била су изрешетана.

Мллетош пушкомитраљез је и даље дејсгвовао. И остали борци су гађали у камион. Прасак пушака губио се у негтрекидном рафалу пушколпгтраљеза.

Немачки војници ш-ису успели да употребе оружје. Ватра је трајала само неколико минута. Наређен је прекид паљбе.

Из заседе су искочили партизанм са >тлерен!ш пушкама и пошли према камиону. Напред је ишао Жика Томић, комесар 4. чете.

— Hende höh! Gever ablegen! (Руке увис, одложи оружје) — викали су неки на немачком. Ове речи су научили на обуци у Корущцу.

— Из камиона су се ломолила три пара руку.

— Силазите! — наређивао је комесар Жика на немачком.

Немци су почели да силазе са калшона. Лица су им била умрљана крвљу и изобличена од страха. Сви су били рањени, али лакше. Један теже рањен јечао је, тројица су били мртви.

— Hitler alles kaputt — убеђивао је Жика Немца. — Ми смо народна војска коју води Комунистичка партија, ми не мрзимо не-

мачки народ, али ћемо се свом силом борити против фашизма. Редите то својим друтовима. Бежите из наше земље, иначе ће она постати ваша гробница.

Немци су избежумљени гледали Жику.

— Jawohl! — одобравали су углас.

Бора Нешковић звани „Доктор“ скочио је на камион и додавао борцима оружје и опрему. На голгилу је сложено: четири пара немачких униформаша, шест пушака, два револвера, сандуци са муницијом и остала ситна опрема. Бора је пакуио и нека документа која су се односила на требовање хране. Наредено је Немцима да изнесу из камиона лфтве и рањене. Лекар, који је био лакше рањен, указивао је помоћ тешком рањенику.

— Ви ћете остати овде, ваши ће >брзо доћи по вас — саопштио је Бора Немцима.

— Разумем — одговорио је лекар који се сада осећао најстаријим и војнички поздравио.

Бора је запалио камион. Ватра се брзо распламсала и обухватила каросерију.

Омладинац Милован Живановић узео је једну немачку калу, умочио је у крв и написао испред запаљеног камиона на асфалту велико слово „В“.

— Шта то радиш? — питао га је Тошић.

— „Викторија“ — нека им буде — одговорио је Живановић и бацно окрвављену капу у пламен.

Партизани су се брзо удаљили. Мртви и рањени војници Трећег Рајха лежали св крај запаљеног камиона. Лекар је тупо гледао у пламен и слово „В“ које се блистало на сунцу.

Уништење камиона на Кремењачи и погибија наредника и два војника било је за генерала Штала ково непријатно изненађење. Није располагао ни једном јединицом која би се могла брзо употребити. Његов дивизијски потерни одред, по наређењу Данкелмана, био је алгажован у операцији чишћења око Космаја. Тек после два часа успео је да угути из Тополе један мањи одред, састављен од чете пешадије и батерије топова. Наредио је команданту пука у Крагујевцу да и он упути једну чету.

Око подне, на месту заседе слегло се преко две стотине немачких војника са топовима и минобацачима. Дуго су тухли шуму око каменолома Вучјак. Много је муниције >трошено, али узалуд. Партизани су, задовољни изведеном акцијом, ишли према Вршци.

Када су чете стигле на уговорено зборно место, командант одреда је извршио анализу борбе.

— То је први озбиљнији ударац по њушци те надмене солдатске. Убрзо ће да следи и други, трећи и још многи, док их све не истребимо — рекао је.

Ходао је испред постројених бораца. Очи су му пламсале борбеним жаром и задовољством. Озбиљко је замерио командиру 4. чете што није обратио већу пажњу при прегледу пушкомитраљеза. „За такве поступке кажњаваћу убудуће“ — рекао је.

Пушкомитраљесца 2. чете Милету Николића похвалио је, истичући његово добро познавање и одржавање оружја, хладнокрвност и

гтрецизно гађање. Бора Нешковић је прегрпео Јфиггику. Није се правдао. Благојевић, није сазнао да је пушкомитраљезом руковао Дугалић и то без знања командофа чете. Постулак са заробљеним Немцима командант је оценио позитивно. Директива је иначе била да се са заробљеним немачким војницима поступа коректно, како би они, враћајући се у своје јединице, објаснили ко су партизани и какви су циљеви њихове борбе.

Сутрадан су људи радознано гледали немачке униформе и осталу опрему која је у тој акцији запленашена. По селима среза опленачког и орашачког навелико се препричавало о акцији на Светињи. Причало се да је убијено двадесет Немаца и спаљена два камиона, оида четрдесет Немаца и пет камиона, док није изашло на сто мртвих Немаца и десет спаљених камиона. Људи су се радовали успеху своје војске.

У Тополи, међу немачким војшшима, владала је паника. Немци који су били заробљени и после пуштени препрлчавали су догађаје увеличавајући партизанску снагу. Напад је на њих оставио снажан утисак. Причали су како их је напала нека јака јединица, веома чудног састава. Поред комуниста блого је жандарма, попова и ђака. Борци су, заправо, тако и изгледали. Студенти Жика Томић и Душан Аврамовић носили су велике браде. Они су, вероватно, личили на попове, Дугалић и Милета Николић имали су војничке униформе, металац Мирослав Ђурђевић Зека, био је обучен у жандармску униформу, а о појасу му је висио жандармски ланад, којим су везиванм ухапшени. Неколико ђаха су носили школаке хапе, а Божа Кузмановић је имао црвену кошуљу. Он је за Немце вероватно био прави комуниста. Заробљени Нелсци од страха нису видели да је Зека „жандарм“ хода бос. Био је ногат и ниједне цокуле од заробљених жандарма нису ми одговарале. Сад је решен и тај проблем. Чизме наредника Милера који је по висини и тежини превазилазио Зеку потггуно су задовољавале.⁹⁷

ДВА ЕНГЛЕЗА СТУПАЈУ У ОДРЕД

Предвече једног августовског дана у Мисачи су се појавила два висока мршава војкика у униформама које иихо није познавао. На леђима су имали полупразне ранчеве. Били су без оружја. Сељаци су их гледали са подозрешем. Говорили су неким иеразумљоиивш! језиком. Један човек који је у прошлом рату био у немачкххм заробљениигшу покушао је да се са њима стторауме, али му то није успело. Чуо је од њих речи: bread, good u milk (хлеб, добар, млеко) и закључили да су Немци. Један омладинац је одјурио да извести Прву чету која је била у близини, и убрзо се вратио с њом. Партизани су окружили непознате. Били су 'Изненађени и једни и друти. Један Београђанин, који је провео извесно време у Лондону код рођака, успео је да се споразуме.

" У оперативном дневнику немачке 65. команде за специјалну намену (позната и као 65. корпус) овај догађај је објективно описан. Помиње се и погинули наредник Милер. У извештају штаба Првог шумадијског одреда Главном штабу за Србију од 3. септембра 1941. наведени су исти подаци о броју мртвих и рањених Немаца. Међутим, није тачно да су у акцији учествовала само 22 партизана, како стоји у извештају. Учесницима није познато да је том приликом спаљен луксузни аутомобил Владе Ћирића, директора каменолома Вучјак.

Сазнало се да су то Бнглези. Они су испричали да су као британоки војници бранили Крит од немачких падобранаца и тамо заробљени. Искочили су из воза који је транспортовао заробљене британске војнике у немачке логоре. Њих двојица оу се договорила да побегну пре него што гтређу Дунав. Успели су да то учине испред Младеновца. Два дана су лутали избегавајући насеља. Желели су да што даље оду од жељезничке пруге. Сада их је глад «атерала да сврате у Мисачу, а чинило им се да су већ прилично одмакли. Партизани су објавили Енглезима да се они налазе међу устаничком војском која се, предвођена Комунистичком партојом, бори против Немаца. Енглези су изјавили да и они желе да ступе у редове устаника. Селџаци су били радосни. Донели су доста хране — сира, млека, хлеба. Енглези су се смејали и јели са апетитом. Постали у борци Прве чете. Партизани нису могли да запамте њихова необична имена па су им дали своја. Нису се љутили. Њихова је једина жеља била да се не раздвајају и да им се да пушкомитраљез. Та им је жеља испуњена.

У једном сукобу у Даросави Енглези су „заборавили“ пушкомитраљез. Ево како се то десило. Падала је киша и видљивост је била слаба. Енглези оу са пушкомитраљезом били на обезбеђењу на једном брдашцету више кућа у којима је била смештена чета. Оии су поставили пушкомитраљез на погодно меого и маскирали га. Али, када је киша почела јаче да пада, повукли су се од места заседе око двадесетак метара и склонили испод крова једне штале. Рачунали су да по јакој киши нико неће нападати. Међутим, група жандарма и Немаца изненада се појавила испред места где су Енглези оставили овој пушкомитраљез. Жандарми су пре опазили Енглезе и отворили ватру. Изненадна и блиска митраљеска ватра збунила их је. Чинило им се сувише опасним да потрче према пушкомитраљезу, па су се отиснули према кућама, у којима су се налазиле чете. Митраљеска ватра је алармирала чету и када су Енглези стигли близу кућа, борци су већ били развијени у стрелачки строј. спремки да гтрџае борџбу. Командир је срео Енглезе и титао их где им је пушкомитраљез.

— Ох, митраљез, бога му! — викнуо је један и окренуо се назад према Немцима и жандармима. За њим је пошао и други. Имали су само једну пччку и неколико бомби. Али, остали друтови их нису напустили. Пошли су заједно с њима на јургаи. Пушкомитраљесци су отворили ватру. Изненадни противнапад партизана збџио је Немце и жандарме. Енглези су јуришали први испред свих. Засули су Немце и жандарме бомбама и принудили их да напусте брежуљак. Поред партизанског пушкомитраљеза жандарми су оставили и један свој и неколико мртвих. Енглези су дограбили свој пушкомитраљез. Били су радосни и срећни што поново имају своје оружје.

НАПАД НА НЕМЦЕ У СЕЛУ БИСТРИЦИ

Крајем јула 1. чета је порушила мост на речици Бистрици, источно од села Бистрице, чиме је био прекинут саобраћај између Лазаревца и Аранђеловца. Мост се налазио на територији коју је контролисала 704. немачка дивизија. Али како је немачки гарнизон у Лазаревцу

био слаб, командант немачког 220. противоклопног дивизиона гарнизованог у Аранђеловцу одлучио је да својим снагама и средствима оправља мост, па је ради тога 14. августа упутио своју прву батерију — око шездесет људи, које је командовао један потпоручник. Око 8 часова отпочела је оправка моста. Немци су били наоружани пушкама и са два пушкомитраљеза, а подофицири су имали машинке. Немци нису имали никакво обезбеђење осим једног стражара, који је чувао оружје. Дан је био ведар. Сунце је пекло. Недалеко од моста, на једном брежуљку, потпоручник и четири подофицира сунчали су се. Оправљали су мост безбрижно као да су се налазили негде у Баварској.

Командир Прве чете је неколико дана чекао Немце да дођу ради оправке моста. Организовао је заседу према Аранђеловцу, а Трећа чета је држала заседу од Лазареваца. Како се Немци већ неколико дана нису појављивали, обе чете одуетале су од заседе и почеле да изводе друге акције. Тога дана обе су освануле у Рудовцима. Чим су Немци стигли на бистрички мост, командир чета су били обавештени. Чете су се одмах пребациле у Бистрицу. Командири чета са групом бораца пошли су напред ради извиђања. Видели су немачке војнике како марширају. Решили су да их одмах нападну, иако је било тешко због брисаног простора, приликом им незапажено. Требало је развити обе чете у стрелце, приближити им се докле је то могуће и тада отворити ватру. Упућена је једна петорка са задатком да нападне групу која се сунчала. Претпостављало се да су то старешине.

Када су се 1. и 3. чета развиле и кренуле у напад било је скоро подне. Сунце је већ било припекло. Већина војника је радила без кошуља. Стрелачки стројеви чета успели су да се приближе са јужне и западне стране на око три стотине метара. Један борац, из групе која је требало да нападне потпоручника и подофицире, успео је, пузећи, да им се приближи, на око четрдесет метара да би бацио бомбу. У том моменту је један од Немаца устао. Плашећи се да не буде откривен, борац је бацио бомбу. Даљина је била сувише велика. Само један подофицир је рањен. Одмах за бомбом одјекнули су рафали митраљеза и плотуни пушака. Настала је забуна. Потпоручник и подофицири појурили су према месту где су им били војници. Успели су да понесу само оружје. Остала им је опрема. Слично се десило и са војницима код моста. Стражар код оружја први је приметио партизана и отворио ватру. Остали војници јурили су ка оружју али је тај простор био тучен врло ефикасном ватром пушкомитраљеза 1. и 3. чете. За неколико минута на ливади више моста пало је 11 мртвих немачких војника а око 20 их је рањено. Немци су брзо одступили вукући мртве и рањене. Оставши су: 9 пушака, 2 аутомата, неколико сандука муниције и ручних бомби.⁹⁸

Тек на периферији Аранђеловца потпоручник је успео да прикупи и среди своје војнике, умрљане крвљу и прашином. Многи су били

У оперативном дневнику 65. корпуса специјалне намене (док. 5, Ф-1, 44-X) помиње се овај догађај али се не наводи број мртвих. Извештај штаба Првог шумадијског одреда од 3. септембра 1941. године Главном штабу за Србију (*Преглед историје НОБ у Србији*, стр. 108) садржи наведене податке, мада неки учесници сматрају да су наведени губици Немаца претерано велики.

без оружја. Са оваквом војском потпоручник није смео у град. По једном подофициру послао је извештај командиру батерије, а у касарну је отишао тек када је пао мрак. Једино су рањенци официри раније. Према накнадним обавештењима 7 рањених немачких војника је умрло.

ЗАСЕДА У БАЊИ

Штабу одреда било је познато да су Немци свакога јутра око шест часова одлазили са два камиона из Аранђеловца у Тополу и убрзо се враћали. Ти камиони припадали су 220. противоклопном дивизиону, а одлазили су у Тоголу у дивизијску базу по елдовање хране.

После одлуке да се тежиште дејства пренесе на немачке транспорте, Милан Благојевић је имао првенствено у виду ове камионе, па је дао задатак 1. и 3. чети да ову комуникацију ухвате у своју збжу дејства. Али, како су се последњих дана догађаји развијали великом брзином, а 1. и 3. чета биле заузеле сж Лазарева, на овој комуникацији није нико дејствовао. Тринаестог августа увече, када су се 2. и 4. чета нашле у Винчи, Благојевић је дао задатак 4. чети да дејствује на комуникацији Аранђеловац — Топола.

Командир 4. чете Благоје је 14. августа спалио општинске архиве у Липовду и Бањи. Сутрадан, још у току ноћи, поставио је заседу у Липовцу са намером да сачека немачке камионе. Али тога дана камиони се нису појавили. Чета је узалудно лежала у заседи све до подне, а затим се повукла у Брезовац на ручак и одмор. Очигледно је било да су последњи догађаји натерали Немце да буду опрезни и да измене ранији начин комуницирања између гарнизона.

Шеснаестог августа Благоје је поново поставио заседу, само сада у Бањи — поштовао је правило да се на истом месту никада два пута не поставља заседа. Чета је стихла на место заседе у праскозорје и распоредила се иза густе ограде од трња, багренова и храстова. Услови масштрања били су одлични. Читав распоред чете командир је тако подесио како би једновременно могао да нападне оба камиона. Чекање се одужило. Кад је прошло осам часова узалудног чекања, гладни борци почели су да негодују. Они нису волели да иду у заседу „на срећу" и чекају „шта наиђе". Оми којима се није више седело у заседи пецкали су командира. С обзиром да је кроз заседу прошло неколико сељачких кола, постојала је могућност да је већ откривена, те је командир, у договору са комесаром, одлучио да је напусте.

Чета се није била удаљила од места заседе ни три стотине метара, а изненада су забрујали аутомобилски мотори. Командир је зауставио чету и наредио да се врати у заседу. Људи су потрчали према ранијим местима заседе. Напред је јурио Дугалић са пушкомитраљезом у руци. Али, Немци су били бржи. Пре него што је чета стигла да заузме положај у заседи, иза окуке су се појавила два камиона и један оклопни аутомобил. У отвореним каросеријама било је по десетак војника са по два пушкомитраљеза. Немци су своје наоружање држали наслоњено на кабину и са стране, стремни да сваког момента отворе ватру. Из оклопног аутомобила стрчале су цеви митраљеза. Командоф чете није

очекивао овакву **ситуацију**, **поготово** се није надао **оклопном** аутомобилу. Када су угледали оклопни аутомобил, један број бораца **одмах** је потражио први заклон и легао. Нису желели да се приближавају комуникацији. Неки су чак почели да **вичу** да долазе тенкови. Али сада **се** више **шшгга** није могло предузети. Ситуација је сама диктовала расплет. Пушкомитраљезац Дугалић већ је био близу пута. Дугалићу су биле познате особине оклопног аутомобила. Он није знао ко се у њему налази, али је сумњао да би пушкомитраљески меци могли много да му нашkode. Зато је одлучио да гађа први камлан. Залегао је иза **једног** храстовог пања, наслонио на њега пушк. митраљез и напљашао у кабину камлона. У кабини је крај возача седео немачки офицер. Сунце је обасјавало **околу** и Дугалић је тачно могао да види официрске ознаке на шапци и раменима. Још једанпут је проконтролисао шилан и притиснуо обарач. Меци су размрскали стакло на кабини. Глава возача је нагло нестала у унутрашњости кабине. Офицер се подигао са седишта и затим нагло пао, преваљен преко наслонних врата кабине. Камлон је скренуо према горњој левци пута, ударио у ограду и зауставио **се**. Немци **су** скоро истовремено отворили ватру кади партизани. Онлшху могл да вде одакле долази митраљеска ватра, па **су** гађали без напљашења. Оклопни аутомобил се зауставио, окренуо се у правцу одакле је долазила митраљеска ватра и отпочео да дејствује из сватр митраљеза. Војници су слшли из камлона, узатили заклоне и отпочели организовано да туку распоред 4. чете, а нарочито пушкомитраљез. Убрзо је њихова ватра постала доминантна. Дугалић нлје могао да јој одоли, повукао се. Већна чета је одступила још пре њега — без команде. Тако је бојно ложе било напуштено пред надмоћнијим непријатељем. Сопствених губитака није било. Немци су имали три мртва, међу којима и једног оберлајтнанта. Пред вече се чета прикупила у једном забрану у северном делу Бање. Немцима је стигло позачање из Аранђеловца. Ухватили су у Бањи 11 сељака и стрељали их на месту заседе."

ЗАСЕДА У КРЋЕВЦУ

Из Тополе је 17. августа јављено да на Опленца треба да дође из Београда на излет једна група официра. Када је Штаб добио обавештење — да ће официри да посете Опленца да би „видели исторјиске знаменитости и пробали чувено опленачко вло", како је стајало у обавештењу, био је узнемирен.

— Које је сада стало да правим излете? — праскао је «а Фукеа, као да је он био крив.

Штаб није команданту Србије представио право стање на територији своје дивизије, тако да онл „горе" нису ни схватили да је тако

" У депеши штаба 714. дивизије од 17. августа (док. 6/3 к. 2—4 архив ВИИ), упућеној штабу 65. корпуса говори се о овој акцији и признаје да је убијен оберлајтнант (не наводи се име). Такође се тврди да је убијено 11 комуниста. Ово је потпуно произвољно. Чета није имала губитака. Сељаке су прогласили комунистима и стрељали петорицу Ризнића: Војислава, Животу, Милорада, Драгишу и Момчила и двојицу Минића — Властимира и Момчила, укупно седморицу.

опасно путовати за Тополу. Сада му је постало јасно какву је непријатност себи створио. Али, нлје се могло ништа лзменити. Обавестили команданта Србије да официри «е треба да долазе услед опасности од партизана, одјекнуло би у вишим круговима као лзненађење и сувлше неуверљив разлог, а штетило би и његовом личном реоумеу. Остало му је да предузме мере обезбеђења. За долазак ових официра, у Тополи су знала само још два човека поред Штала. То су били мајор Функе и капетан Вагнер. На Вагнера је пао сав терет обезбеђења. Он је био одговоран за „јавну безбедност“ на читавој територији коју је контролисала Шталова дивизија. Алл, он је то био само формално, јер никаквих средстава нлје имао којима би могао да обезбеди контролу немачких власти над овим немачким подручјем. Последњих дана импровизовано је формирање једног коњичког вода фелдјандармерле којл је представљао „главну ударну снагу“. Домаћи жандарми нису више значили ништа.

Вагнер је правилно оценио да је део пута између Белосаваца и Тополе најкритичнији и да га треба на неки начин обезбедити. Преко својих информатора покушао је да добије податке о кретању партизана и сазнао је да се не налазе у близини Белосаваца и Тополе. Он је већ напамет знао имена свих командири партизанских чета. У својој канцеларији имао је секције Аранђеловца и Крагујевца. Помоћу црвених барјакчића, на којима је писало Лала, Благојче, Лабуд, и Живадин, обележавао је места на којима су се, према последњим подацима, налазиле чете. Сада су сви барјакчићи били доста далеко од комуникације Белосавци — Топола. Алл и поред тога, увече 16. августа, упутло је коњички вод на овај део пута. Пола вода се распоредило у Крћевцу, а пола у Белосавцима.

Команданту места капетану Конолацком наређене су строге мере приправности, али није дат разлог. По припремама и нервном гунђању Конопацког могло се закључити да се нешто важно догађа. Зоренц се шуњао околу, док коначно није нађушло да неке важне личности треба сутра да стигну у Тополу. То се могло видети и из припрема у хотелу. Зоренц је својим пријатељима дао ово до знања, као да је хтео рећи да се без њега овде ништа не дешава. Тако је вест стигла и до сарадника одреда. Извештај је одмах пренесен даље. У журби ништа није јављено о покрету Немаца из Тополе. Тако се десило да су се ноћу између 16. и 17. августа ка друму између Тополе и Белосаваца кретале две војске, и Немци и партизани. И једни и други су ишли ван пута, трудећи се да незапажено заузму своје положаје.

Немци су петнаест коњаника задржали у једном шумарку у Крћевцу око двеста метара удаљеном од комуни/кадје. Осталих 20 коњаника кренуло је према Белосавцима и распоређивало се у шумарку на јужној страни Белосаваца. Према процени Вагнера део пута између Крћевца и Белосаваца био је најпогоднији за постављање засада.

Информација да се у Тополу припрема посебан дочек некоме ко треба да стигне из Београда доспела је до команданта одреда који се налазио у Вилчи. Пропенло је могућност постављања засаде. Знао је само оријентационо да се 2. чета налази у Брезовицу, а 4. чета у Горовлчу. Одлучило је да се ове две чете организује заседу на комуникацији Младеновац — Топола. Упутло је курире командирима ових двеју чета

са наређењем да се до пола ноћи прикупе у селу Крћевцу и организују заседу на месту које садги изаберу. За старешину заседе одредио је командира Друге чете Лазу Борћошког.

Чете су стигле у Крћевац како је било предвиђено и прикупиле се у североисточном делу села. Командири су кренули у извиђање комуникације између Белосаваца и Крћевца. На основу извиђања дошли су до закључка да је заседу могуће организовати или испод оног шумарка у коме су били Немци или нешто северније према Белосавцима, на окуци пута. Ово друго место било је слабије, отвореније и удаљеније, али Лаза се ипак одлучио за њега. Учинило му се погоднијим за организаацију ватре. Распоредио је људе са обе стране пута и поставио по једног осматрача према Тополи и Белосавцима. Када је сунце изгрејало, на комуникацији између Белосаваца и Крћевца, на око 2—3 км удаљене једне од других, налазиле су се две групе Немаца и две чете партизана. Партизани су се нашли између немачких коњаника, а да то нису ни знали.

Око седам часова зачуло се брујање мотора, а убрзо се појавио затвореник, сигао обојени аутобус. Према већ утврђеном правилу, пушкомитраљезац је на излазу из заседе требало први да отвори ватру и то ада возило уђе у заседу. Овога пута нишанџија на пушкомитраљезу 4. чете био је Мирослав Ђурђевић Зека пошто је Дугалић био болестан. Зеки је ово било прво руковање пушкомитраљезом у акцији. Али металац је био прибран. Гледао је лгирно преко нишана главу шофера и чекао да му се аутобус што вгаде приближи па да га „ошине“ из непосредне близине. Аутобус је већ био толико близу да је Зека рачунао са сваким поготком. Повукао је обарачу. Затварач је треснуо. Одјекнуо је само прасак каписле. Бар>т се у првом моменту није запалио. Та случајност одложила је погибију тридесет нацистичких официра за извесно време. Остали борци су отворили ватру из пушака. Аутобуска стакла су погрскала. Чули су се и крици. Али све је било касно. Аутобус је пројурио.

Милета Николић, пушкомитраљезац 2. чете, налазио се на почетку заседе, оријентисан да чека следеће возило. Када је схватио да Зекин ггушкомитраљез не дејствује, већ је било касно. Једва је слигао да „закачи“ рафалом задњи део аутобуса у моменту кад је замицао за кривину. Немачки оф>гцири осули су ватру кроз прозоре аутобуса који се убрзано удаљавао носећи собом мртве и рањене.

Излет је пропао. Сада су Немци схватили да се шумадијским друмовима мора ићи у оклопљеним колима, а не излетничким аутобусом. За партизанае ово је била пропала акција, јер задатак није био извршен.

Чете су тек биле напустиле место заседе и почеле да се удаљавају од Белосаваца, када су са леве и десне стране колоне запрашталe машинке. Одјекнуо је и пушкомитраљез, а његови куршуми су се забадали око ногу бораца. Борци су угледали немачке коњанике који су се у развијеном строју приближавали. Неко је викнуо у паничном страху:

— Коњаници! Бежите!

Изненађење је било тако велико да је завладала паника. Борци пре тога нису имали прилике да се боре против коњице, а и за време

обуке у Корушцу о овоме кије било ни једне речи. Колона се расула. Командири чета су покушавали да умире борде. Наређивали су им да се организовано повуку према једном брежуљку и на њему организују одбрану. Али, нико их није слушао. Комесар 2. чете Никола Грк упао је у једну бару па се толико запрљао блатом да је стравично изгледао. Пад га је избеумио. Викнуо је што га је грло носило:

— Бежимо, другови! Изгибосмо!

Чувши речи комесара, борци су наставили да беже још брже. Коњаници су их гонили у стопу. Шумарци, вођњаци и ограде ометали су их да их стигну, али су они успевали да их засипају рафалима из машинки. Тако је ова трка трајала до Рабровца.

Зеки и Милети је било најтеже, носили су пушкомитраљеае. На једном узвишењу Зека је стао и окренуо се. Видео је иза себе једну групу од десет Немаца — коњаника.

— Доста бежања! — довикнуо је помоћнику. — Овамо оквире!

Залегао је на земљу. Немци су се приближили на око триста метара. Притиснуо је обарач. Сада је „збројовка“ послушно заштектала. Неколико коњаника се стрмоглавило. Остали су одјурили назад у галопу. Око Зеке се окупила једна група бораца. Био је ту и командир чете.¹⁰⁰ Неко је притрчао и јавио да је бочно од Зекиног митраљеа у виноград избила једна нова група коњаника. Десетак коњаника је јахало раштркано. Зека их је засуо дугим рафалом. У том моменту јавио се и митраљез Милета Николића. Немци су загаламили, окренули коње и сјурили се низ виноград у правцу одакле су и дошли.

— Ето како беже! — прекоравао је Зека себе и другове, али себе првенствено.

Остали борци су сада били весели што су успели да натерају Немце да им окрену леђа. Чим су чули дејство пушкомитраљеа, борци су успорили бежање и по групама се почели постепено прикупљати. Колона се поново формирала. Сви су ћутали. Сваки се осећао кривим.

Пред вече истог дана више Горовича, на Бокањи, прикупиле су се обе чете. Расправљало се о неуспелој акцији. Дошли су из Винче командант одреда и заменик комесара. Комунисти из обеју чета одржали су састанак и разматрали цео случај. Набројали су различите узроке овог неуспеха. Ти узроци нису били тако убедљиви — па се командант љутио. Најтеже од свега била је паника.

Благојевић је оштро критиковао командира 2. чете Лазу који се није добро снашао у улози старешине заседе. Само место заседе оценио је као лоше, није било прегледно, па су возила брзо могла да „искоче“ из ватре. Замерио му је што је извиђање обавио површно и није открио непосредно присуство немачких коњаника. Нарочито му је оштро замерио што није прегледао пушкомитраљеа пре поласка у акцију. Ова се грешка поновила и то после свега неколико дана, од случаја на Светињи. Благојевић није подносио када се грешке понављају. Сма-

¹⁰⁰ Одслење државне заштите у свом прегледу од 20. августа региструју ову борбу (док. бр. 38, к, 51, VJJ) и наводи да су Немци имали једног рањеног. У операцијском дневнику 65. армијског корпуса спец. намене само се напомиње да је овога дана вођена борба код Белосаваца. Према Жакулином извештају борба је била 18. августа. (*Зборник* 1/2.). Губици Немаца 3 мртва и 10 до 15 рањених. Подаци о томе добијени наводко, обавештајним каналима.

трао је то јавашлуком и изразом недисциплине. Претио је Лази да ће да га смени. Пале су и тешке речи. Али и Лаза „Лала" имао је „оштар језик". Шане се умешао и смирио команданта. Благојевић је обећао да ће он лично да прегледа пушкомитраљезе, и утврди узрок честих застоја. Он је иначе био стручњак за аутоматско наоружање. Касније се успоставило да на пушкомитраљезу треба променити ударну иглу.

За стварање панике комунисти су окривили Николу Николића Грка. Он се бракио и покушавао да сву кривицу пребаци на командира 2. чете Лазу као старешини заседе, тврдећи да је узрок свега његов слаб рад. Шане је предложио да се сазове конференција Друге чете. Борци су осудили понашање свог комесара и он је смењен на лицу места.

Штаб одреда је касније донео одлуку да се Никола Николић упути Окружном Комитету за округ Крагујевац. За комесара 2. чете постављен је Данило Дача Станковић, берберски радник из Крагујевца. Лаза Борђошки је добио укор, али је и даље остао командир чете. Благојевић је наредио свом начелнику штаба капетану Предрагу-Драгану Димовићу да обиђе чете и да их научи како треба организовати одбрану од напада коњице.

У ВАТРЕНОМ ОБРУЧУ

Благојевић и Шане су исте вечери напустили 2. и 4. чету. При поласку командант је наредио командирима ових чета да следећих неколико дана контролишу комуникацију Топола — Паланка, да на њој дејствују и спрече Немцима саобраћај између ових гарнизона. Немци су редовно у једном камиону слали из Тополе следеће 660. артиљеријском дивизиону, гарнизонираном у Паланци. Деветнаестог августа обе чете су организовале у Јунковцу заседу, али се Немци нису појавили. Било је необјашљиво зашто су одједанпут прекинули уобичајени саобраћај. Сутрадан су чете поново организовале заседу и остале у њој све до подне. Опет се нпко није појавио. Командири чета су закључили да су Немци вероватно променили план снабдевања и да је даље чекање узалудно. Одлучили су да повуку чете на Бокању.

Дан је био врло топао. Уморни, неиспавани и обливени знојем, борди су се пробијали долином Јасенице кроз спарушене кукурузе које је сунце немилосрдно пржило. Чете су журиле да што пре избију на врх Бокање и потраже уточиште у хладу храстова. Чим су стигли, распоредили су се по групама и поспали. Поспале су и старешине. По обичају су биле постављене страже. Али су стражари, „самоиницијативно оцењујући ситуацију", дошли до закључка да четама не прети никаква опасност, па су и сами заспали.

Само нису спавала двојица, један борац 4. чете, родом из Жабара, и један Београђанин — Карић из 2. чете. Обојица су волели да пију. Договорили су се да сиђу у Жабаре и код познаника потраже ракију. Када су сишли на комуникацију западно од Жабара, стигло је и чело немачке колоне, пет камиона и три мотоцикла, који су долазили од Тополе. Овај немачки покрет је изведен изненада, по наређењу ко-

манданта 714. дивизије. Штал је желео да у ово неуобичајено време изврши „прочишћавање“ комуникације и истовремено демонстрира своју снагу и смелост. То је био заправо његов потерни одред — елитна јединица дивизије. Немачки мотоциклисти су изненада налетели на ову двојицу који нису успели да се склоне и отворили су ватру. Београђанин је остао на месту, рањен у обе ноге, а Жабарац је успео да побегне.

Немци су Београђанина подвргли испитивањима. Рањен и иначе слабе воље, Карић је одао место логора. Жабарац није бежао према месту логора, већ долином Јасенице. Више се никад није ни појавио у чеги.

Немци су се сада развили у стрелце и кренули у опкољавање Бокање. Кретали су се опрезно, кроз кукурузе и источно и западно од шуме, у намери да затворе обруч на брежуљку јужно од Бокање.

Борци су спавали дубоким сном. Нико није претпостављао каква им се опасност приближава. Један стражар је чуо митраљески рафал, али кроз сан, па му се чинило да је то негде врло далеко, и продужио да спава.

Наступајући опрезно, Немци су дошли на ивицу шуме и затворили обруч. Али нису смели да уђу у шуму. Плашили су се неизвесности. Отпочели су да бацају бомбе, међу којима је било и неколико запа-**Лживих**. Пламени обруч окружио је логор. Према њему су наступали немачки војници.

Изненађење је било потпуно. Буновни борди скочили су и прихватили оружје. Било им је јасно да су огкољени. Све очи су биле упрте у командире. Они су неодлучно гледали око себе. Први се снашао Милован, помоћник пушкомитраљесца. Зграбио је пушкомитраљез и потрчао према брду. Јурио је у пламен и притиснуо обарач пушкомитраљеза који му је висио о врату. Зека је трчао за њим. У једној руци је носио оквири са муницијом и Милованову пушку. Чете су без команде јурнуле за Милованом. Његов пушкомитраљез је сипао кратке рафале лево и десно. Зека је тргао са свог појаса две бомбе и бацио их међу Немце. Брзо Милованово реаговање збунило је Немце. Они су се размакли и потражили заклоне. Борци су јурили у створену брешу и за трен ока избили на Ћуковац — врх Бокање. Обруч је био пробијен. Сви борци, сем оне двојице због којих је и дошло до овакве ситуације, били су на окупу. Чете су продужиле у Горњу Трnavу. Немци су претражили шуму, али у логору нису ништа нашли. Самоиницијатива, одзакност и неизмерна храброст шеснаестогодишњег Милована Живановића била је запажена и истакнута као пример.

Командири чета нису одустали од извршења задатка који су добили од команданта одреда. Четврта чета је сутрадан, 20. августа, рано сишла у долину Јасенице и између Жабара и Јунковца организовала заседу. Али сада труд није био узалудан. Акција од прошлог дана охрабрила је Немце. Штал је сматрао да су партизани разбијени и да се неће ускоро појавити у овој околини, па је наредио да се продужи нормалан саобраћај са Паланком. Око осам часова, у уобичајено време, на путу од Жабара према Јунковцу, појавио се камион. Поред возача седео је наредник интендантске службе, а у каросерији су седела још два војника.

Пушкомитраљезац Милета са одстојања од свега двадесетак метара кратким рафалом изрешетао је мотор камиона, који се нагло зауставио.

Немачки наредник, као да је очекивао напад, хитро је искочио из кабине и јурнуо на заседу. Прескочио је преко непокретног Тошића, тако да је овај успео да опали из своје пушке тек када се Немац изгубио у кукурузу. Возач и остала два војника су се предали не опаливши ни метак. Два омладинца су гонила наредника и ранила га, али је он био прилично одмакао па је успео да се сакрије. Заробљеницима је одузето оружје и опрема. Благојче их је два дана водио са четом у намери да их преда штабу одреда, али Благојевић је наредио да се заробљеници пусте. Камион је спаљен.¹⁰¹

НАПАД НА ЈУНКОВАЦ

Пред вече 19. августа 1. и 3. чета стигле су у Стрмог, око пет км јужно од Јунковца. Немци су и даље експлоатисали рудник угља у Јунковцу. Почетком августа, када је учестало разоружавање жандармеријских станида, командант 220. противоклопног дивизиона из Аранђеловца упутио је један вод војника у Јунковац и тамо га гарнизонирао у намери да обезбеди даљу успешну експлоатацију угља. Обезбеђење несметане експлоатације колубарских рудника била је директива команданта окупационих трупа за Србију Данкелмана.

Душан Петровић Шане и Чича Илић пренели су командирима чета директиву штаба одреда да ликвидирају немачко упориште у Јунковцу. Штаб одреда је располагао информацијама да се у Јунковцу налази око 25 Немаца и да поред осталог наоружања имају и два пушкомитраљеза. Били су распоређени у две зграде управе рудника, које су грађене од тврдог материјала, али са ниским прозорима погодним за убацивање бомби.

Уз помоћ бораца који су били родом из Јунковца и оних који су радили у руднику, направљен је план за напад. Према том плану рудник је требало напасти са северне стране, одакле је прилаз био лакши, и то тако што би се најпре кретале групе од по три борца из сваке чете, који би имали задатак да се неприметно привуку, ликвидирају немачку стражу хладним оружјем, а затим убаце бомбе у зграде у којима су смештени Немци. За њима је имао да се креће стрељачки строј чета. Одмах после експлозије бомби, чете су имале задатак да под заштитом митраљеза који би тукли прозоре продру у зграду и ликвидирају Немце. Специјална група је одређена да уништи постројења у руднику. Напад на жандармеријску станицу предвиђен је да се изведе тек када се савлада отпор Немаца. Једна патрола била је одређена да блокира зграду у којој су се налазили жандарми. Напад је требало извести пред поноћ када се претпостављало да га Немци најмање очекују. Чим је пао мрак, чете су почеле да заобилазе Јунковац са истока и око 22 часа нашле су се западно од Араповца. Одатле је требало да се постепено, по десетинама, приближују. Прет-

¹⁰¹ Служба безбедности у свом извештају за август (док. 40/1—1, к. 51, *Архив ВИИ ЈНА*) бележи оба ова догађаја и доста верно их приказује. У дневнику 714. дивизије (док. бр. 206. ВИИ ЈНА) регистрован је само први догађај.

постављало се да Немци могу да имају нека истурена обезбеђења. Групе бомбаша су кренуле напред. Али, чим су десетине ушле у село, открили су их сеоски пси и почели да лају. Лавеж је био све јачи. Очигледно су пси алармирали Немце и они су упутили патроле у село. На око пет стотина метара од рудника патроле су се сукобиле са предњим деловима 1. чете. Настала је спонтана пуцњава. Немци су опалили неколико метака и одступили. Тада је наређено четама да се развију у стрељачки строј и да крену енергичније према руднику. Али, тада је већ цео немачки вод био на ногама. Немци су одмах наместили митраљезе на прозоре и отпочели бесомучно да дејствују у мрак на све стране. Борци 1. и 3. чете су већ били близу зграда у којима су се налазили Немци и отворили су ватру гађајући прозоре. Видело се светлуцање на прозорима па је сва ватра била на њих усмерена. Ово, а вероватно, и општа збуњеност услед ноћног напада, утицало је на слабљење немачке ватре. Једна група бораца се приближила зградама и бацила бомбе. Ово је деловало још разорније на морал Немаца. Како нису осећали ватру са јужне стране, они су напустили зграду и постепено почели да се извлаче на јужну ивицу села. Без обзира што партизани нису енергично наступали, Немци су се губили кроз кукурузе не знајући, очигледно, ни сами шта раде. Неки су се дали у бекство, док су се други заустављали по мањим групама и организовали борбу. Најхрабрији су и даље остали у зградама и гтродужавали дејство. Партизани су ипак дејствовали споро и опрезно, због тога што људство није имало неког нарочитог искуства у ноћним борбама и то још у насељеном месту. Тако се борба продужавала. Почело је и да свиће. Отпор Немаца био је јако ослабио. Недостајао је један јачи напор па да се непријатељ коначно сломи. Али 1. и 3. чета нису сачекале дан. Немаца је било и у Црљенима. Виделе су се ракете и чули кратки митраљески рафали. Могла је са тог правца убрзо да уследи интервенција.

У зору су обе стране налустиле бојно поље. Немачки вод је био потпуно разбијен. Тек је успео да се прикупи пред вече следећег дана у Аранђеловцу. Прва и Трећа чета повукле су се према Вреоцима.¹⁰² Понеле су 200 килограма заплењеног експлозива.

БОРБЕ СА НЕМЦИМА НА КОМУНИКАЦИЈИ ТОПОЛА — НАТАЛИНЦИ И ДРУГЕ АКЦИЈЕ

После заседе у Крћевцу која је оцењена као делимично успела, командант одреда Милан Благојевић отишао је са једном десетином из 4. чете у шири рејон Наталинаца ради извршења неких задатака по сопственом плану. Двадесетог августа десетина се одмарала у једном шумарку на источној ивици села Јунковца удаљеном од комуникације Топола — Наталинци око 300 метара. Дан је био топао па су борци спавали у хладу храстова. Према комуникацији налазио се стражар који је осматрао обе стране пута. Благојевић му је наредио да га оба-

¹⁰² Немци су забележили овај догађај (оперативни дневник 704. док. бр. 7, Ф.1, К, 44-Х). Они признају да је вод из 220. противоклопног дивизиона био разбијен. О губицима се ништа не говори.

вештава о наиласку сваког моторног возила. Око једанаест часова стражар је јавио да се од Тополе креће један путнички аутомобил. До обавештење Благојевића и буђења осталих бораца прошло је извесно време. Благојевић је искочио на комуникацију и двогледом утврдио да се ради о немачком путничком возилу. Заиграло му је срце. Предпостављао је да су у њему официри. Пожуривао је десетину која је успела да поседне заседу. Када се возило већ било приближило на око 200 метара, Благојевић је наредио отварање ватре. Плануо је први плотун из 8 пушака. Према Благојевићевој инструкцији борци су гађали точкове и мотор. Због лошег пута возило се кретало споро па се није преврнуло. Кривудало је неколико десетина метара и стало усред заседе. У том моменту један Немац је искочио са задњег седишта на супротну страну пута, опалио неколико метака из аутомата и дао се у бекство. Сада су сви гађали бегунца. Он је врло вешто маневрисао, мењао правац кретања, падао и дизао се, па је успео да умакне. Касније су откривени трагови крви, што је значило да је био рањен. Остала два Немца били су обични војници наоружани пушкама. Стајали су крај аутомобила са подигнутим рукама. Одузето им је оружје и униформе. Благојевић их је саслушао. Установљено је да припадају 660. артиљеријском дивизиону стационираном у Смедеревекој Паланци а да се налазе у пратњи једног поднаредника који је носио пошту у штаб 714. дивизије, којој је дивизион припадао. Благојевић је наредио да се војници пусте а аутомобил је запаљен.

Неколико дана касније (25. августа) Благојевић и његова пратња поново су се сукобили са Немцима и то на западној ивици Благојевићевог родног места Наталинаца. Тек је било превалило подне. Сунце је жестоко пекло. После обављеног посла у Наталинцима, у којима се тада налазила жандармеријска станица са 12 жандарма на челу са једним наредником, Благојевић је журио да стигне на Бокању изнад Жабара, где је намеравао да одмори лудство. Неочекивано, на путу од Тополе, појавио се висок стуб прашине по коме је Благојевић оценио да му долази у сусрет веће возило — камион или аутобус. Удаљеност је била велика тако да се могла организовати заседа. Користећи врзину и велики кукуруз, Благојевић је распоредио својих осам људи са обе стране комуникације с намером да нападне једно возило а уколико их буде више, да отворе ватру на зачеље и да се изгубе. Ускоро се пред заседом појавио један камион са немачким наредником који је седео крај возача и 5 војника у каросерији. Благојевић је наредио отварање ватре. Плануло је осам пушака. Погођен је возач, возило је слетело у јарак и зауставило се. Немачки војници су испали из каросерије и дали се у бекство — кроз кукуруз. Четворка бораца која се налазила у кукурузу отворила је за њима ватру, али су ипак побегли. Наредник, прави цин, са машинком о врату, искочио је право пред Милана Благојевића који је држао уперен револвер и наредио му да баци оружје. Наредник је јурнуо да бежи низ канал, покушавајући да скине машинку с врата. Благојевић је опалио из свог „нагана“ два метка и гломазни Немац пао је потрбушке притиснувши грудима машинку. Благојевић је тешком муком успео да пре-

врне Немца и скине са њега оружје. Машинка (аутомат) коју је Благојевић тада запленио била је скоро нова високо квалитетна. Њом се Благојевић поносио баш зато што ју је у борби лично запленио. Од ње се није одвајао све до своје погибије.¹⁰³

Двадесет осмог и 29. августа 1. и 3. чета нападе су рудник угља у Црљенима и Рудовцима, растерале жандарме који су их обезбеђивали и порушили постројења. За та два дана ликвидирано је на територији одреда 8 пегоколонаша које је штаб одреда био осудио на најтежу казну. Тридесетог августа једна десетина из 2. чете напала је из заседе један немачки извиђачки аутомобил у Јарменовцима. Немачки возач је вешто маневром успео да извуче возило из заседе и одјурити према Горњем Милановцу, али се претпоставља да је међу Немцима било мртвих и рањених.

Последњих дана августа забележен је и један догађај који нико није умео да објасни. Борац 3. чете Живан Пауновлћ, радник из Лазареваца, отишао је самовољно у Лазаревац и то пијачним даном, сео пред кафану и наручио пиће. Многи у месту су знали да је партизан. Неко га је подказао Немцима. Ухапсили су га и мучили, тражећи да ода остале другове. Држао се пркосно. Стрељали су га јавно.

НАПАД НА ТЕРМОЕЛЕКТРАНУ У ВРЕОЦИМА

Командир 1. чете Милорад Лабудовић Лабуд, професор математике и резервни артиљеријски поручник, био јечовек од акције. До краја неизвршени задатак у Јунковцу није га обесхрабрио. Још раније је он са командиром 3. чете имао договор да нападну електричну централу у Вреоцима која је добрим делом снабдевала Београд електричном енергијом. Пошто су се сада нашли близу Вреоца, одлучили су одмах да нападну централу. Према расположивим подацима централу је чувала једна десети а Немаца. Борба у Јунковцу учинила се Лабуду лакша него што је раније замишљао. Раније је претпостављао да ће борба против Немаца бити тежа. Командир 3. четг предлагао је, да се људство одмори па да се напад предузме следеће ноћи. Лабуд се није сложио. Договорили су се да Лабуд сам изврши напад, а Живадин да врши обезбеђење од Црљена.

Користећи се добрим познаваоцима терена, Лабуд је у сам расвит стигао у Вреоце. Немци нису били изненађени. Као да су очекивали напад партизана. Отворили су ватру још на ивици села. Они су слушали борбу у Јунковцу, па су, изгледа, целу ноћ били будни. Лабуд је сада напао врло енергично. Још са два борца провукао се кроз ку-

¹⁰³ У поменутом извештају Штаба Првог шумадијског одреда од 3. септембра 1941. године, овај догађај је регистрован, али се каже да је убијен возач, наредник се не помиње. Међутим, Родољуб Чолаковић у фељтону *Политике* под насловом „Тако је почело“ објављеном 23. јула 1981. године, наводи разговор са Благојевићем, иначе његовим добрим другом из Шпаније, за време саветовања у Дуленима. У том разговору Благојевић је рекао Чолаковићу да је убио Немца и узео му машинку коју му је тада показао.

куруз у непосредну близину Немаца и бацио на њих бомбе. Немци су напустили положај и побегли у унутрашњост села. Сада је Лабуд наредио својим људима да енергично гоне Немце. Немци су код централе опет пружили отпор. Лабуд их је са својом групом поново напао бомбама. Неколико бомби је било бачено и на инсталације. Један трансформатор је јаче оштећен. Немци су се средили северно од централе и подвргли партизане митраљеској ватри. Лабуд се задовољио постигнутим успехом и повукао.¹⁰⁴ Увече 23. августа 3. чета је оштетила далековод Вреоци — Крагујевац.

¹⁰⁴ Аћимовићево одељење држ. заштите бележи овај догађај (док. бр. 31, кут. 51, *Архив ВИИ ЈИА*).

V глава

ПЛАМЕН УСТАНКА
СЕ ПШРИ

НОВЕ НЕВОЉЕ И ПЛАНОВИ ГЕНЕРАЛА ШТАЛА

У другој половини августа команданту 714. немачке дивизије постало је јасно да је на територији која је била под контролом његове дивизије избио оружани устанак широких размера. Све до напада на немачки излетнички аутобус у Крћевцу, којом приликом је случајно већи број немачких официра избегао сигурну смрт, погибије официра у Бањи и паљења камиона у Жабарима, у непосредној близини његовог штаба, генерал Штал није могао да схвати да се неко усудио да озбиљно и организовано поведе рат против немачких окупационих трупа. Без обзира што му је капетан Конопацки подносио извештаје о партизанским акцијама, он је мислио да су то „остаци бандитизма" који су настали као последица брзог распадања југословенске војске. Веровао је да ће тај „бандитизам" сам по себи брзо ишчезнути и да због тога није потребно губити нерве. Али сада, када је био принуђен да направи биланс свог тромесечног деловања, дошао је до лоших закључака. План откупа меса није био остварен, контрола производње пшенице потпуно је пропала, а тиме и извршење планиране реквизиције; контрола територије била је никаква. Он је морао да призна да има власт само у варошима у којима су се налазиле јединице његове дивизије, а да је веза између њих врло слаба и несигурна. Власт му је измакла из руку. Сада је са жалошћу морао да констатује да се на територији са око сто хшвада становника под његовом контролом налази једва нешто око четрдесет хиљада, али и то само формално. Та чињеница је генерала забрињавала. Осећао се немоћним да предузме нешто ефикасно да би изменио постојеће стање. Његова дивизија, распоређена на просторији од близу хиљаду и пет стотина квадратних километара, није представљала поуздану снагу. Схватио је да се његова јединица не налази на окупираној и умиреној територији, како се то војничким језиком каже, већ је на фронту, да ратује и да јој предстоје још већи сукоби.

Правила ратовања на оваквим фронтовима нису се изучавала на Берлинској академији и ПГтал их није познавао. Војни теоретичари од Вегеција преко Клаузевица, Жоминлја и Молткеа, па до Секта и Ајмансбергера, разматрали су скоро исте видове борбених дејстава: напад, одбрану и маневровање. Ове борбене радње биле су познате генералу у свим нијансама. Он је знао да непријатеља треба прво открити, одредити његове намере и јачину, па тек онда донети одлу-

ку за дејство. Непријатељ који је опседао његове гарнизоне био је неуловљив. Изненадно се појављивао и исто тако нестајао, али се његово присуство стално осећало. Штал је био храбар човек. Ратнички занат му није био непознат. Он је ратовао као потпоручник у првом светском рату под Верденом. Ратовао је и у Пољској.

Али сада, овде у Шумадији, није се сналазио, у његову душу је продро неки немир. Ноћи су му постале дуге. Слабо је спавао. Често би устајао ноћу и кроз прозор гледао у помрчину. Пред његовом вилом била је постављена дупла стража. Војници са тешким падобранским машинкама стајали су као кипови на угловима зграде. Недалеко од виле била је стражарница где се налазила следећа смена. Тамо су постављена два митраљеза. Око Опленаца, заштићеног минским пољима, иза жице кроз коју је била пропуштена електрична струја, на сваких три стотине метара налазило се митраљеско одељење од три војника у заседи. Овакве мере обезбеђења предузео је после једне узбудљиве ноћи када је група партизана са Дугалићем отворила ватру из села Тополе по вилама на Опленцу. Куршуми су долазили са даљине од преко хиљаду метара, па су летели са смањеном брзином и зујали као јато стршљенова.

Дата је узбуна и цео 741. пук, који се налазио на Опленцу, развио се на његовим западним падинама. Отворена је ватра из целокупног наоружања. Готово целе ноћи трештали су митраљези. Повремено је отворана топовска и митраљеска ватра. Штал је лично изашао на осматрачницу са намером да осматра бојно поље. Командант пука се трудио да му покаже непријатељску линију коју је установио на основу светлуцања митраљеских и пушчаних метака. Партизанске снаге имале су свега четири војника. Командант одреда их је лично упупш да „царну“ Немце и да им не дају да мирно спавају. Дугалић је извео ову акцију врло смишљено. На међусобном одстојању од око стопедесет до двеста метара, борци су се кретали путем и повремено отварали ватру. И пушкомитраљез је дејствовао мењајући често положај. Тако је изгледало да дејствује већи стрељачки строј. Партизани су демонстрирали овај препад око два сата, а онда су отишли у Липовац на спавање. где им се налазила чета. Али су зато Немци, заједно са Шталом, остали целу ноћ на положају. Од те ноћи око Опленаца су биле сталне заседе. Штал је прећутно одобрио да заседе могу повремено да отварају ватру, а стражарима код своје виле наредио је да се непрекидно шетају на одређеној стази.

Штал више није крио стање од претпостављене команде. Написао је опширан извештај свом команданту. Генерал је за настало стање скидао одговорност са себе. Хтео је да поново скрене пажњу на свој. већ раније изложен план о потреби предузимања драстичних мера. Од команданта је тражио да му се пошаље попуна дивизије, да му се упуте већи број камиона, нешто тенкова и артиљерије која недостаје по формацији. затим новац за организацију активне обавештајне службе и помоћ Гестапа на том плану. Штал је често истицао успех свог потерног одреда у јулској „операцији чишћења“ у Лепеници против две чете Другог шумадијског одреда. Али тада је била сасвим друга ситуација — било је свега неколико партизанских чета, а и њихова активност је била много мања. Сада су и дању и ноћу трештали митраљези — баш као на правом фронту.

„Изволите примити на знање, уважени генерале, да се моја дивизија не налази на одмору већ на фронту и то на таквом фронту на коме је све помешано. Не зна се где је непријатељ а где је наша позадина у којој би се могли осећати сигурним. Ово неизвесно стање се мора што пре окончати и успоставити логична веза између одређених елемената.“

Тако је Штал завршио свој извештај. Али он се није задовољио само писањем извештаја. Од својих потчињених тражио је да му набаве литературу о борби са герилом. Капетан Вагнер му је донео Толстојев „Рат и мир“ и „Прах и pepeo“ Жеромског. Генерал се кисело насмејао. Почео је да чита она поглавља књиге у којима се говорило о борби руских и шпанских герилаца.

Штал је лично предузео мере да се појача војно-обавештајна служба на овом подручју. Наредио је мајору Функеу да организује чешће слање јаких патролних одреда у околна села ради извиђања. Овим мерама Штал је желео да поврати пољуљани углед немачке војске, јер су сви извештаји говорили да се народ више не плаши немачких војника, већ да им пркоси, на сваком кораку чини пакости, на пијаци, у продавници, у кафани. Штал је желео да се народ плаши његових војника. Тражио је начин да то постигне. Истовремено је размишљао како би у овом крају код неких људи нашао јачи политички ослонац и како би евентуално организовао и неку сателитску војну формацију. Био је обавештен да је командант за Србију Данкелман готпремао опсежније мере на том плану и Штал је желео да у том погледу испољи иницијативу. Њега је забрињавало што Љотић у овом крају има тако мало присталица да не представљају никакву политичку снагу.

Генерала Штала су високо ценили у немачким војним круговима. Његовим извештајима је поклоњена озбиљна пажња. Немачки командант окупационих трупа у Србији обележио је на својој карти подручје Шталове дивизије црвеном оловком, а то је значило да га сматра зоном којој треба посветити особиту пажњу. Убрзо су предузете опсежне мере да се у овом подручју поправи стање. Шталу су упућена велика новчана средства и појачање у кадровима. У Аранђеловцу је долазио и шгф Гестапа за Србију мајор Карло Краус да око себе окупи аранђеловачке зеленаше са Илијом Михаиловићем на челу и да искористи њихове пословне утицаје за помоћ Недићевој влади која је била у формирању.

Специјалним војним обавештењем дато је до знања Шталу да ће у овај крај стићи Коста Пећанац, са једном групом четника, који треба да организује лојално четништво. Шталу је такође речено да не рачуна у скорије време са неком помоћи у људству и материјалу, јер би то ишло на штету главних фронта. већ да мора првенствено да користи своје снаге и средства. Љотићеве добровољце и Недићеву војску која је била у формирању, а чије се одашаљање у овај крај предвиђало. Шталу је упућена специјална инструкција како да се опходи са Костом Пећанцем. У њој је стајало да „прослављен у прошлом рату вођа српских четника — Пећанац није био задовољан односом краљеве куће према њему. Тражио је много више него што су му дали па чак и више него што је и заслужио. Сарадњу са немачком оружаном силом радо је прихватио и на њега се може рачунати

као на искреног сарадника. те му омогућити већу слободу акције али га треба контролисати." Даље је стајало да је Пећанац врло сујетан, славољубив и формалиста, да често истиче да жели сарадњу на равноправној основи, као савезник, а не као вазал. Препоручивано је да све то треба имати у виду те у разговору с њим задовољити протоколне формалности. Наглашено је да војвода изнад свега воли новац и комфор, новац првенствено у злату, да се спорови с њим овим последњим могу врло лако решити. Немци су сматрали да су војничке и државничке способности Пећанца испод просека, па је препоручено да му се одреде и ненаметљиво сугерирају основне смернице деловања. Наглашено је да треба имати у виду популарност Пећанца у народу. Шегов долазак требало је политички припремити. Специјално организованом пропагандом протурити у народ да се према Шумадији креће војвода Пећанац са великом војском, али да се ништа не говори о карактеру те војске. То је требало да остане тајна све до доласка Пећанчевих четника. Оваквом пропагандном активношћу првенствено је требало настојати да се народне масе одвоје од комуниста, да постану резервисане према њиховим акцијама и пропаганди, што би довело до његове брзе изолованости, а затим до уништења.¹⁰⁵

После ових инструкција и одобрења генерал Штал је одржао на Опленцу саветовање са командантима гарнизона и пренео им директиве. Нарочито је инсистирао на појачању обавештајне делатности. Што се тиче војних акција, Штал је дао директиву да се и даље појача само патролна извиђачка делатност, а војничке акције већих размера могу се изводити само по његовом наређењу. Штал је намеравао да у први борбени ред истури измеђарску војску удружене реакције и тако сачува своје јединице.

Капетан Вагнер предузео је опсежне мере за даљу реорганизацију и учвршћење своје обавештајне мреже. Следећи идеју свог шефа, генерала Штала, Вагнер је прогласио срез опленачки „зоном особите пажње", а капетана Конопацког, команданта места и истовремено команданта среза, учинио одговорним и за организацију обавештајне службе. Он је заправо хтео да искористи постојеће везе Конопацког и његове информаторе. Ову Вагнерову замисао Штал је одобрио, па је Конопацки директно од генерала добио одређене инструкције и овлашћења. Преко своје „десне руке" наредника Зоренца, тумача, Конопацки је сазнао да је у селу Винчи веома жива партизанска активност, да постоје некакве страже које не дозвољавају селацима да носе на пијаци намирнице, а да кроз село често пролазе партизанске чете. Зато је било од непроцењиве важности да у Винчи формира обавештајни пункт. Зоренцу је дао изричит задатак да се специјално посвети проблему Винче, нагласивши му да додељени новац не задржава за себе. Зоренц се трудио да озбиљно схвати упозорење свога шефа. Дао се на посао да би пронашао нове шпијуне.

¹⁰⁵ Оцена коју су Немци дали о Кости Пећанцу обавештајним каналима доспела је у штаб одреда. Ово је коришћено у разобличавању Пећанца и његове војске.

Лакићу из села Тополе дао је већу суму новаца да би му овај преко својих рођака из Винче доставио неке податке. Конопацког је интересовало где су партизанска свратишта, шта се ради у Милићевој кући и где одседа штаб одреда. Подаци које је прибавио Лакић били су површни и Конопацки није био њима задовољан. Али Зоренц је преко Лакића ипак успео нешто да уради. Прикупио је податке о Миладину Миливојевићу из Винче и његовим склоностима. Миладин је и раније долазио у Тополу и Зоренд се за њега заинтересовао. Сада је сазнао да је Миладин велика шкртида, да је због тога убио свог јединог сина. Миладину је причињавало једино задовољство да се нађе у друштву „виђенијих“ људи из вароши. Зоренцу су били потребни овакви људи. Сматрао је да га може за мале паре успешно користити и уз то још и зарадити неку марку. Зоренц је организовао да се Миладин нађе неколико пута у друштву председника Јокића и неких других. Кафеџији Луки, који је такође радио за Зоренца, наредио је да Миладину даје бесплатно пиће па и ручак, ако жели. Тек после оваквих припрема Зоренц је извео Миладина пред Конопацког. Конопацки се није нарочито одушевио Миладином, али је сматрао да може да му користи. Понудио му је новац. Иако богат, Миладин је то похлепно прихватио. Десетак година раније, због неког малог весела које је његов син приредио приликом поласка у војску у кафани и потрошио новац на певачице, Миладин се толико разјарио да је пуцао на јединца сина и задао му смртоносну рану. Потрошио је на десетине хиљада да би се спасао робије. Сада се за новац продао окупатору.

— Сад оволико — рекао је Конопацки. — Ако ми будеш достављао добре податке, добићеш још више. Овај посао биће обострано користан. Добијаћеш новац, а уз то се бориш против комуниста који су и твоји непријатељи. Ако би они дошли на власт, брзо би раскомадали твојих четрдесет хектара земље.

Миладин на политику није мислио. Зграбио је новац и без речи потписао обавезу да два пута недељно доноси обавештења и да их усмено саопштава једном кафеџији. Ово је тражио Конопацки, како би његов долазак у Тополу био што мање сумњив. Конопацки је нарочито упозорио на тајност Зоренца и Луку. Од тада се Миладин чешће виђао око школе у Винчи и крај Милићеве куће. Поред Миладина Зоренц је успео да веже за себе винчанског „клошара“, пијаницу Качаревића. За једне ципеле и неколико стотина динара овај беспосличар је потписао обавезу да ради за Немце. Конопацки и Зоренц су успели да заврбују своје достављаче и у другим селима. Старог свог агента и провокатора Огњановића задржали су у Пласковцу. У Липовицу су јаче активирали Љотићевог присталицу, попа, а у Брезовцу председника општине. Такође су имали по једног достављача у Жабарима, Трнави, Влакчи и неким другим местима. На овај начин је Конопацки успео да на територији среза обнови и ојача раније разбијену обавештајну мрежу која је, када су партизани ликвидирали неколико шпијуна, била потпуно паралисана.^{1M}

^{1M} Поменути шпијуни су и раније коришћени као достављачи, али су се после ликвидације Васића и Врачарића пасивизирали.

КОСТА ПЕЋАНАЦ ОРГАНИЗУЈЕ САБОР НА БУКУЉИ

Двадесет првог августа, у први сумрак, главном улицом Аранђеловца прошла је колона од педесетак шаролико одевених, до зуба наоружаних људи, са укрштеним реденицима преко груди. Напред је корачао кошчат човек у поодмаклим годинама, за главу виши и од свих оних за које се могло рећи да су високог раста. На њему је била антерија извезена гајтанима, која је на његовим повијеним плећима висила као крила старе орлуштине. Био је то четнички војвода Коста Пећанац са својим штабом и телесном гардом.

Неколико недеља раније у специјалном црном аутомобилу који је пратила група СС официра војвода је путовао из Ниша у Београд на преговоре са генералом Данкелманом.

Коста Пећанац се, заправо, састао са гестаповцем мајором Краусом још половином јула на Плочнику крај Ниша, на месту на коме су Срби 1386. године предвођени кнезом Лазаром извојевали сјајну победу над отоманским освајачима и натерали њиховог султана Мурата у бекство. На овом историјском месту, у јулу 1941, иронијом судбине, одиграо се један сраман чин у историји српског народа. Вођа некада слободарског четништва Коста Миловановић Пећанац срео се са крвопијом српског народа Краусом. Краус је обасуо комплиментима војводу и дивио се његовом „херојству“ из минулог рата. Сенилни војвода је био ганут. Загрлио је и пољубио гестаповца и прогласио га својим побратимом. Затим су измењали дарове. Краус је поклонио Пећанцу „парабелум“, а заузврат добио четнички амблем — симбол смрти, мртвачку главу са укрвдгеним костима. На Плочнику је трасиран пут четничке издаје. Све остало је дошло као логична последица.

Одлазак Пећанца у Београд чуван је у строгој тајности. Немци су Пећанцу и његовим четницима поклањали велику пажњу. Сматрали су их за своје савезнике у борби против партизана. Пећанац је Немцима требао да послужи као средство за неутралисање народних стремљења за слободом. Тако су у Београду вођени преговори о сарадњи. Пећанац је добио конкретан задатак: доћи у Шумадију на Букуљу и ставити под своју команду све устаничке снаге, затим ликвидирати „екстремисте“, а са осталима сарађивати према договору. Данкелман је поручио Пећанцу да ће му упутити свог специјалног изасланика са којим ће се договорити о плану дејства. За то време специјални агенти, које је слала немачка обавештајна служба, ширили су гласине о доласку „српског војводе са огромном војском“.

Пећанац се није случајно упутио са својим штабом на Букуљу. У непсхфедној близини Букуље је село Орашац, место које је у историји Србије забележено као једно од најзначајнијих, у коме је на једном сабору народних вођа донесена одлука о дизању првог српског народног устанка против вековног поробљивача. Пећанац је желео да баш овде, у близини овог знаменитог места, организује свој „историјски сабор“. Стари демагог је успостављао некакве своје „историјске корелације“. Поред тога, на Букул>и је тада са својим одредом логоровао генерал Љубо Новаковић, кога је Пећанац већ раније прихватио као команданта шумадијских четничких одреда. Новаковић је био

обавештен о доласку Пећанца и његових људи, па је организовао проширење логора, изграђене су нове колибе. Све је ово било познато и Немцима.

Пећанац се са својим блиским сарадницима сместио у планинској кући на Букуљи. О његовом доласку на Букуљу брзо се прочуло у целој околини. Причале су се разне приче о јачини његове војске и „силном наоружању“, о његовој „артиљерији“. Шпекуланти и пропали политичари из околине, који су се и овога пута уплашили да ће их претећи догађаји, похитали су му у посету.

Међу онима који су пријавили учешће на овом скупу било је и неколико истакнутих политичара, правих народних вођа и великих патриота као што су били адвокати Чеда Плећевић и Жика Костић, а затим и сељаци — угледни људи у овом крају — Војин Гајић и Живко Јовановић. Искрено желећи борбу против окупатора, они су хтели да се увере шта познати војвода из прошлог рата заправо намерава.

Окружно повереништво Комунистичке партије за округ Аранђеловац дознало је за припреме овог четничког збора, па је, у договору са штабом одреда, одлучено да се упути Мика Милосављевић да присуствује том скупу. Мики је постављен задатак да прати рад скупа, како би партијско руководство могло да заузме одговарајући став.

Генерал Новаковић, домаћин овог скупа, пре тога је два месеца „глуварио“ по Шумадији. Са својих седамдесет „делија“ и једном шармантном младом плавушом, коју су звали „госпођица Нада“, ишао је од села до села, држао некакве шупље беседе, покушавајући да се спусти на ниво својих слушаалаца — сељака. Он је 26. јула обнародовао своју „наредбу број 2“ којом је „народу Шумадије дао до знања“ да је командант свих четничких одреда Србије, Пећанац, поставио њега за команданта четничких одреда Шумадије. У тој наредби Новаковић је именовао и војводе и дао им упутства о начину понашања. Деветог августа Новаковић је објавио нову наредбу (наредба бр. 9) на пуних пет страница.¹⁰⁷ У овој наредби генерал је регулисао поступке у вези са мобилизацијским припремама. Наредио је свим војводама да сачине спискове војних обвезника по општинама. Захтевао је да се унесу подаци о виду и роду војске у коме је обвезник служио кадровски рок, чин и године старости. Посебно је требало направити евиденцију наоружања у народу и остале војне опреме. Војводе су биле дужне да за свој одред предвиде потребан број мобилизацијских зборишта како би се на њима могли да прикупе обвезници за 5—6 часова од момента уручења позива. Предвидео је да се у свакој општини одреде позивари, а да сваки војвода стално држи код себе једног или двојицу четника који би имали задатак да позиварима уручују позиве када се нареди мобилизација. Као што се из наредбе види, Новаковић и његов штаб добро су познавали „Правила о извршењу мобилизације“ краљевске војске па су настојали да га примене у пракси. Они су се заправо играли мобилизације. То је само био један од многих блефова овог генерала.

¹⁰⁷ Оригинаал ове наредбе чува се у Заводу за прикупљање и обраду докумената о развоју радничког покрета Србије, као докуменат бр. 1. 104.

У другој тачки своје наредбе Новаковић „регулише поступке“ према оружаним групама „које не припадају нашој четничкој организацији“. Комунисте дели на „умерене и разумне“, с којима треба успоставити „чврсту сарадњу у борби за ослобођење наше отаџбине“ и „екстремне“ које чине „недовршени ђаци, занатлије, шегрти и сеоске пропалице“. Овакве комунисте назива „бандом која руши пруге, спаљује општинске архиве, свргава председнике општина и на власт доводи своје другове“. Новаковић наређује да се ови комунисти „оне могуће и спречи њихов терор“. Љотићевце назива „пеггоколонашима од којих се треба чувати, а њихову активност сузбијати“. Војводи Љишком наређује да покуша успостављање сарадње са четницима Драже Михаиловића. Од војвода захтева да му сваки упутити по једног или двојицу отреситих четника, курира, а да се јављају преко сина власника кафана „Победа“ у Аранђеловцу или преко Љубе Батрићевића из села Буковика.

У осталим тачкама он опомиње војводе: рудничког, суворског, космајског, колубарског, ллцког, орашачког и посавског да га, у духу раније наредбе, редовно обавештавају о стању својих одреда (броју људи и наоружању), о броју „непокорљивих“ комуниста и другим појавама.

Наредба број 9. генерала Новаковића сама по себи говори о његовим мегаломанским амбицијама. Он је заправо имао свој тајни план да ојача четништво Шумадије до те мере да оно буде најјаче у Србији и да у Шумадији учврсти свој лични ауторитет, а затим да се ослободи „Пећанчевог туторства“. Што се Драже тиче, намера му је била да „пуковнички“ потчини себи силом оружја.

Али, „шумадијске четничке војводе“ нису од срца прихватиле Новаковића као претпостављеног старешину. Сматрали су га „дошљаком и зановеталом“, па су се оглушавали о његове наредбе. Они су га дочекивали домаћински — са овновима на ражњу и добром ракијом, слушали су његова хвалисања. Говорио им је како ће ускоро да добије од Енглеске авионе, тенкове, и топове, те да је неопходно што је могуће пре извршити попис ваздухопловаца и артиљеријераца. Причао је о свему и свачему и своја обећања заливао љутом ракијом. Селјаци су га гледали нетремице и гутали сваку његову реч. Војводе су се смешкале и сумњичаво вртеле главама. Сашаптавале су се међу собом: „Лаже чича, кладе ваља“ — био је њихов коментар.

Генерал Новаковић се радо прихватао да буде домаћин четничког скупа на Букуљи. Сматрао је да ће кроз техничке припреме скупа и прихват гостију његов углед порасти. Зато се својски трудио да све буде најбоље организовано.

Командант Првог шумадијског партизанског одреда желео је да ирати кретање генерала Новаковића, да зна његове намере и све што се догађа у „његовом табору“. Упутио му је Жику Радосављевића Пинтера, наочитог момка из Страгара, иначе резервног поднаредника и члана КПЈ, као свог обавештајца. Радосављевић се јавио у униформи са „пришивеним звездицама“, имао је пушку, опасач са ножем и фишвклијама. Овако нагиздан стао је пред генерала и одсечно рапортирао да жели да ступи у његов одред. Генерал га је пољубио три пута и назвао га синовцем.

Благојевић је од тада добијао свеже информације о свему што се догађало у генераловој околини.

Око 9 часова, 24. августа, на Букуљи се нашао на овом шареном скупу и Милосављевић, члан окружног руководства КП Југославије. Око планинске куће у којој су се налазили Пећанац и Новаковић било је постављено обезбеђење од три кордона четника. Кроз сваки кордон се могло проћи само ако би се показала специјална пропусница које су раније биле умножене и одаслате сваком учеснику. Мика је успео да дође до једне такве пропуснице, те је без тешкоћа прошао кроз четничке кордоне. Између четничких „војвода“ и разних „угледних грађана“ он се нашао усамљен.

Уводно излагање имао је војвода гочки који се понашао као друга личност, што је посебно погодило сујету генерала Новаковића. Уводно слово није успамсало срда четничких војвода, а још мање осталих. Говорник је причао о тешком историјском моменту „српског народа“, а затим о „витешком“ духу Срба који знају да се достојанствено понашају према окупатору. Говорио је затим о разним елементима (робијашима, пропалим ђацима, нерадницима) који „из личних интереса буне народ и наводе га на зло“. О оружаном борби није било ни речи. Заправо, осуђивани су они који „руше државну имовину“ и нападају Немце. Уследила је и резолуција у сличном тону у којој се захтева да се све оружане формације у Шумадији одмах потчине Кости Пећанцу, а остале да се распусте и њехове старешине предају Немцима, да се прекине рушење „државних објеката“ и остало. Чедо Плећевић, генерал Новаковић и још неки од присутних покушали су да изнесу своје ставове о садржају резолуције као „историјског документа“, али је Пећанац спречио дискусију. Збор је завршен уз млак аплауз говорнику и организаторима.

Очигледно је било да је према Пећанчевом плану основни циљ овог скупа био ликвидација оружане борбе у целини, а посебно ликвидација партизанских одреда у Шумадији. Мика није успео да до краја прати овај збор. Агент Гестапоа Жика Бошњак препознао је Мику. Одмах је то саопштено четницима. Пећанчева „телесна гарда“ дејствовала је енергично. Зграбили су Милосављевића, претресли га и пронашли код њега револвер и две бомбе. Довели су га пред војводу: „Господине војводо, ухватили смо комунистичког диверзанта који је хтео да вас убије“ — рапортирао је старешина обезбеђења. Пећанац је пребледео, руке су му се јаче почеле да тресу.

Гледао је Мику и бомбе.

— Јеси ли ти комуниста?

— Јесам.

— Како си дошао овде?

— Нико ме није заустављао.

— Честитам. То је јуначки. Вредиш колико мојих десет четника. Микин поступак је задивио, али и уплашио Пећанца.

— Јеси ли хтео да нас побијеш?

— Не, да сам имао ту намеру, већ бих је извршио.

Пећанац је пустио Мику. Рекао му је да пренесе поруку „комунистичким вођама“ да што пре предају оружје како не би било „сувише касно“.

На овом састанку дошло је до извесних неслагања између Пећанца и Новаковића. Нису се сложили око заједничког прогласа. Пећанац је сматрао да ће генерал временом „омекшати“. Он је у разговорима на Букуљи рекао да су комунисти непријатељи број један, да њих прво треба ликвидирати, а за то време сарађивати и са окупатором. Све војводе сем Новаковића биле су сложне у томе. Новаковић је предлагао да се расформирају комунистички одреди, али није био за сарадњу са окупатором. Сваки од њих задржао је своје мишљење.

Пећанац је велике наде полагао у своју ранију популарност. На Букуљи је стекао утисак да ће цела Шумадија и Србија стати уз њега. Сматрао је да ће његов утицај код Немаца бити толики да ће сви остали бити у сенци. Рачунао је да ће се и са Дражом обрачунати и подредити га својој вољи. Тада би био у ситуацији да може да уцељује Немце и југословенску избегличку владу. Остало је још да се са Немцима детаљно договори о предстојећим операцијама, јер је сматрао да му комунисти неће моћи да пружи неки озбиљнији отпор.

Одмах сутрадан по одржаном збору на Букуљи — који је Пећанац окарактерисао „великим догађајем у историји српског народа, који се може упоредити са првим српским устанком“ (Из Пећанчевог писма бану Дунавске бановине из августа 1941. године) његова „војска“ је сишла у Аранђеловац. Четници су пред сам мрак ушли у град у разређене две колоне које су се кретале главном улицом уз сам тротоар. Носили су пушке у рукама. На улицама нигде није било Немаца ни жандарма. Народ је са чуђењем посматрао четнике. Неки су се радовали, док су други, искуснији, сумњичаво вртили главом.

СПОРАЗУМ СА ГЕСТАПОВЦЕМ КРАУСОМ

Пећанац је одмах сутрадан поручио Немцима да је спреман да стугти са „представницима немачке команде“ у директне преговоре ради конкретизовања услова сарадње „по питањима од заједничког интереса“. У састав своје „делегације“ Пећанац је, поред осталих, укључио војводу гочког, попа Ацу, команданта орашачког одреда и свог синовца. Генерал Данкелман је одмах прихватио Пећанчеву понуду, и упутио му свог опуномоћеника мајора Крауса, иначе Пећанчевог старог познаника и побратима.¹⁰⁸

У зору 26. августа у дворишту виле „Карацић“ било се слегло око 200 четника и петнаест њихових војвода. На Букуљи су остале четири војводе које су одбиле да учествују у преговорима са Немцима. Трпезарија у помоћној згради виле била је припремљена као сала за вођење „међународних преговора“. Дугачак дрвени сто био је прекривен зеленом чојом. Двориште виле, „Карацић“ било је опасно са три кордона четника. Пећанац се дуто умивао. Тринаестогодишњи гимназијалац из комшилука поливао му је из порцуланског бокала. Онда се војвода обрисао и обукао. Стигао је и послужавник са чашама наливеним

¹⁰⁸ Из саслушања есесовца Полде Фридриха пред комисијом ЈНА 17. марта 1946. године (док. бр. 16 367, Лрхив СУП-а) види се улога Крауса у овим преговорима.

препеченицом. Пећанац је подигао чашу, а следиле су га и остале војводе. Прекрстио се лагано и узвикнуо:

— У име Бога.

Војводе су одговориле у хору:

— Нека нам Господ помогне.

Око 10 часова, пред улазом у двориште виле зауставила су се немачка војна кола праћена тројицом мотоциклиста. Из кола је изашао високи, мршави мајор Краус. Његово издужено лице са опуштеним образима одавало је човека који није сасвим здрав. О куку му је лежерно висио валтер. За Краусом су изашла два подофицира са аутоматима на грудима. Кретали су се за мајором на неколико корака. Краус је поздравио фашистичким поздравом, Пећанац и његове војводе отпоздравили су уобичајеним поздравом јегословенске војске. Затим су се Пећанац и Краус руковали као стари познаници и сели за преговарачки сто. На једној страни се нашао Пећанац са својим војводама, а на другој сам мајор доктор Краус. Иза његових леђа стала су два подофицира са аутоматима. Био је ту још један немачки подофицир који је водио записник и служио као преводилац. Разговори су вођени на француском језику. Пећанац је желео да са својим савезницима разговара као „раван с равним“. Осећао се униженим што генерал Данкелман није сматрао за потребно да лично дође у Аранђеловац. Пећанац је тада изложио своје војно-политичке концепције које су се састојале у следећем:

— Почети одмах регрутовање добровољаца, првенствено из редова војних обвезника. Људство ће бити распоређено у чете и батаљоне. По формирању јединица извршиће се заклетва под четничком заставом. Као обележје носиће се на капи кокарда и завести обавезно пуштање брада.

— Одреди ће одмах предузети акције чишћења својих подручја од „комунистичких банди“. Похватане комунисте предати немачким властима. У случају отпора стрелјати на лицу места. Четничке оружане групације Драже Михаиловића придобити и ставити под своју команду, а у случају одбијања сарадње, разоружати, и старешине привести Немцима.

— Акције већих размера изводиће се у тесном садејству са немачким оружаним снагама, по заједничком плану, и уз подршку њихове технике.

— Оружје и муницију одреди ће добијати од најближих немачких команди.

— Сва војна и цивилна власт на одређеном подручју ван немачких гарнизона припада војводи, све дажбине народа, предвиђене немачким наређењем, даваће се под контролом четника.

— Четници се обавезују да ће уништити све „побуњеничке формације“ у Србији, и то прво у Шумадији, а затим у крајевима који, према немачким захтевима, буду најактуелнији, да ће коловође побуне предати немачким властима, умирити народ и обезбедити Немцима несметано кретање и обављање њихових функција.

— Од Немаца се тражи да снабдевају четнике оружјем и муницијом, да им помогну у комплетирању остале опреме, да обезбеде

новчана средства за плаћање војске, да поштују аутономију четничке власти и да не улазе у села без претходног најављивања четничким властима.

Пећанац је пројекат уговора формулисао у девет тачака.

Краус је слушао текст предлога уговора. Неке формулације му се нису свиђале. Почела је дискусија о надлежности цивилне власти. Цивилна власт требало је да убудуће припада Недићевим органима и Немци нису желели да љуте свог вазала. Ранија Аћимовићева власт није се осећала. Од администрације владе „народног спаса“ очекивало се више. Дуго се дискутовало, али се сагласност није постигла због чега је конференција привремено прекинута. Довитљиви Краус је нашао на крају компромис. Усаглашено је да ће будућа „српска влада народног спаса“ са Миланом Недићем на челу имати све ингеренције једне „легитимне“ владе самим тим што ће имати војску и полицију, а Пећанчеви четници као „самостална и независна војна организација“ контролисаће рад органа власти новоформиране владе. Са правног становишта такво стање је било неодрживо. Краус је настојао да умири свог „побратима“ и задовољи његову сујету.

Друго питање, око кога су се спорили, односило се на наоружање. Немци су захтевали да им четничке војводе доставе спискове добровољаца који желе да ступе у одред. Ови спискове се региструју код немачке среске команде, и тек се тада одваја потребно наоружање које се дели у присуству немачких официра. Са оружјем се задужује сваки четник који даје немачким властима писмену обавезу да га неће употребити против немачке војске, и да ће га чувати. Пећанац се противио тим немачким захтевима. Осећао је да Немци немају поверења у њега и његове војводе и да желе да га контролишу. Изјавио је да се тим поступком омаловажавају четничке војводе. Немци нису придавали значај Пећанчевој примедби.

Није ишло глатко ни када су се разматрале плате. Пећанац и његове војводе инсистирале су да им се доделе велике плате, а Немци су били доста шкрти.

На крају, после вишечасовног већања, споразум је постигнут по свим раније изложеним тачкама са уношењем немачких примедби. Краус је инсистирао у више наврата да је од свега најважније да се што пре предузме енергично уништавање комуниста, што су четници и прихватили. Војводе су сматрале да је њихова дужност да „истребе у Шумадији комунизам, јер то од њих траже нација и историја.“

Преговори у Аранђеловцу значили су почетак организоване, отворене и активне сарадње четника Косте Пећанца са окупатором. Његове војводе су кренуле у своје крајеве са овлашћењем да прикупљају добровољце, спроводе мобилизацију и формирају четничке одреде. Сви су имали јединствен задатак — уништење комуниста и стварање окупатору повољних услова за спровођење његових планова. Некада прослављено четништво сурвало се у благо издаје.^{и.№}

После потписивања споразума с Краусом, Пећанац се појављивао у друштву Немаца на јавним скуповима. Тако, на пример, 30. августа појавио се у Тополи на челу једне четничке поворке. С њим су били и два немачка официра. Четници су узвикивали антикомунистичке пароле, али су викали „живео краљ“ и „живео српски народ“ и тако стварали забуну. Делили су летке у којима се говорило о четнидима као „спасиоцима српства“.

НЕМЦИ ТРАГАЈУ ЗА НОВИМ ШПИЈУНИМА

Мајор Краус се задржао краће време у Аранђеловцу, ради сређивања тамошњих прилика. Командант места у Аранђеловцу, Хуго, као немачки обавештајац, живео је у овом месту пре рата дуже време. Био је власник фабрике боја и имао је широко развијене пословне везе са људима у граду. Али, сада, Хуго се није довољно сналазио и Гестапо није био задовољан његовим радом. Отуда је Краус послове организације обавештајне, а кроз то и контраобавештајне службе у Аранђеловцу узео у своје руке.

Краус је преко Илије Михаиловића, Таска Думовића и Жике Бошњака као гестаповског „оперативца“ успео да активира и обнови агентурну мрежу која до тада није била нарочито активна. У томе му је помогао и Љотићев експонат, адвокат Аца Лазаревић, будући командант једног од Љотићевих добровољачких одреда, који се тих дана налазио у Аранђеловцу ради врбовања људи за свој будући одред.

Краус је успео да учини нешто више него Шталов обавештајац Вагнер. Он је припремио своја два опробана агента, које је успео да убаци у одред. Један од њих био је Милошевић кога су звали Даде. То је био изразити тип сељачког ђилкоша, продоран и сналажљив. На то је Краус и рачунао кад га је врбовао и није се варао. Даде је пристао да за новац шаље Немцима извештаје и са таквим задацима је кренуо у одред. Трећа чета га је примила без много провера. Неки су га познавали, али су сматрали да ће од њега ипак „нешто моћи да буде“. Други је био фолксдојчер, ђак. Звали су га Ђорђе, што му није било право име. Краус га је послао из Београда.

Капетан Конопацки је сада нарочиту пажњу обратио на мајора Милованчевића из Крћевца. После споразума са Пећанцем Немци су интензивно настојали да створе снажан опленачки четнички одред чији је војвода био Милованчевић. Милованчевића су такође намеравали да искористе као политичког агитатора који ће објашњавати народу улогу Недићеве владе, а и као поборника чвршће сарадње између Нелићевих и Пећанчевих снага на овом подручју. Једне вечери генерал Штал лично је позвао Милованчевића на интимну вечеру, што је за мајора представљало изванредну почаст. Али те вечери, мајор је добио конкретан задатак. Штал је одмерено говорио:

— Мајоре, заповедник немачке оружане силе на територији Србије одлучио је да у најкраћем року ликвидира комунистичке банде по Србији. Ми смо до сада показивали великодушност и витештво које карактерише немачког војника. Али, деловање комуниста је прешло дозвољене границе. Ми овоме морамо стати на пут силом оружја. У таквом обрачуњу страдају и невини. Да би невиних мање страдало, потребно је да ви, српски официри, који сте на време схватили дух новог времена, кренете у активну борбу против комунизма, да за собом поведете свој народ и да га одвојите од комуниста. Тим путем је кренуо и генерал Недић. Треба му помоћи да поведе за собом цео српски народ.

После ове генералове речи, коју је мајор врло пажљиво саслушао, следило је конкретно упутство: одмах кренути по селима, организовати зборове и позивати људе да подрже Недића и Пећанца у борби

против комуниста, састављати спискове људи који желе да ступе у оружане одреде.

Са овим упутствима Милованчевећ је убрзо кренуо на зборове. Прво се појавио у селу Тополи и свом Крћевцу, затим у Жабарима и неким другим местима. Њега су обезбеђивали жандарми из Тополе које је обично предводио лично капетан Кордић.

Тако је последњих дана августа, непосредно пред прокламовање Недићевог кабинета, на територији где је дејствовао Први шумадијски одред непријатељ покушао да окупи сву реакцију и да заједно с њом крене у напад на партизанске чете.

ШТАБ ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА ФОРМИРА БАТАЉОНЕ

Штаб Првог шумадијског одреда и Окружно повереништво Партије предузлмали су опсежне припреме како би непријатељу нанели још јаче ударе. Двадесет шестог августа одржан је у Брезовцу заједнички састанак иггаба одреда и Окружног повереништва. На састанку је разматрана општа политичка ситуација у свету и у земљи, а посебно је анализирана војно-политичка ситуација у овом делу Шумадије. Командант одреда се критички осврнуо на до сада изведене акције. Закључено је да су све углавном добро изведене, а да су поједини пропусти, нарочито онај у Крћевцу, резултат недовољне опрезности и бриге за чување наоружања. Донесен је закључак да се предузму одговарајуће мере ради учвршћења дисциплине и јачања борбене готовости. Наглашена је потреба вођења рачуна о спољњем изгледу борада, редовном шишању и бријању и о могућности да се обезбеде једнообразне капе. Указано је на потребу да се прошири делатност сарадника са терена. Од полуилегалних окупљача војне опреме и поверљивих људи који су се бавили обавештајним радом требало је створити легалне органе народне власти. Решено је да се на терену образују магацики у које би се прикупљала војна опрема, одећа, обућа, наоружање и неки прехранбени артикли.

Најважшгја тачка дневног реда на овом састанку био је предлог команданта одреда о форлофању батаљона. У образложењу предлога командант је истакао да постоје сви услови за велико проишрење оружаног устанка, а да су чете већ толико јаке да су постале гломазне и непогодне за маневрисање, те би их било потребно делити. Чете су у августу бројале 30 — 50 људи. Прилив бораца из дана у дан постајао је већи. Истакнуто је да је потребно на време створити штабове који би бшш у стању да прихвате ново људство, да га обуче и самостално одлучују. Овај предлог је прихваћен. У то време одред је имао око 240 бораца са 210 пушака, девет пушкомитраљеза, два аутомата, 120 бамби, 10 000 метака, и 40 револвера.¹⁰⁹³ Одлучено је да се од постојеће четири чете формира девет чета, распоређених у три батаљона (Први, Другл и Трећи). На овом састанку одређеко је руководство јединица,

¹⁰⁹³ Према извештају штаба 1. шумадијског одреда од 3. септембра 1941. године; копија документа се чува у Институту за изучавање радничког покрета у Београду (рег. бр. 1810/IV), 4—1/41).

закључно са четама.^{1,0} Такође су одређене основне зоне дејства за сваки батаљон. Првом батаљону је додељен источни део одредског подручја, територија бившег опленачког среза са основном оријентацијом дејства на интернационалном путу између Тополе и Крагујевца. Другом баталлну северозападна зона; његово дејство требало је оријентисати према Лазаревцу и колубарским рудницима. Трећи батаљон имао је задатак да усмери своја главна дејства на комуникацијама Топола — Рудник — и Топола — Аранђеловац. Предвиђена је да се 7. чета формира искључиво од омладинаца. Објекти дејства ове чете били су комуникација и железничка пруга Аранђеловац — Младеновац. Поред тога 7. чета требало је да развије политичко-пропагандну делатност на терену, организује зборове на којима ће иступати чланови штаба одреда и обезбеђује одржавање зборава.

Командант је предложио да се формирању батаљона да свечани карактер, да се окупи на једном месту цео одред, или већина бораца и да се пред стројем прочита наредба штаба одреда о именовању нових руководилаца јединица. Овај предлог је усвојен.

На основу анализе морално-политичког стања у појединим четама, а посебно анализе руководећег кадра, заменик комесара одреда Душан Пегровић Шане предложио је да се изврши извесно померање (me-taifae) људства и то не само борачког већ и руководећег састава.

Као разлог за то он је навео неке појаве фамиллјарности, понегде нетрпељивости између појединих бораца. Овај предлог је, такође, усвојен.

На крају је поново разматрано питање о коме се раније расправљало — формирање народноослободилачких одбора. Чланови окружног партијског повереништва изражавали су бојазан од пренагљених одлука. Они су заступали став да чланови одбора Народноослободилачког фронта и даље не треба да се експонирају јавно, јер би то мо-

^{1,0} За команданта 1. батаљона Душан Дугалић, пушкомитраљезад 4. чете, а за комесара Дача Станковић, комесар 2. чете; за команданта 2. батаљона — Раца Терзић, командир вода 1. чете, а за комесара Ото Леви, комесар 3. чете; за команданта 3. батаљона Живадин Миловановић, сељак из Трешњеглице, командир 3. чете, а за комесара Трифун Петровић Макса, комесар 1. чете.

Руководство чета: 1. чета — командир Драгослав Мартиновић Миша, радник из Шопића; комесар — Душан Вукотић Уча, учитељ из Бара (Црна Гора); 2. чета — командир Првослав Малишић Пилот, ваздухопловни подофицир из Чумића; комесар — Миладин Јовичић, студент права, из Жабара; 3. чета — командир Лазар Борђошки Лала порески чиновник, из Сремских Карловаца; комесар — Живко Томић студент филозофије, из Доње Шаторње; 4. чета — командир — Лазар Грубор, радник из Брајковца (пореклом Босанац из Бастаса); комесар — Сима Бенвенисти, студент технике из Београда; 5. чете — командир Радоје Маричић, банкарски чиновник, из Ропчева; комесар — Велимир Геросимовић Веља, земљорадник, из Даросаве (Партизани). Он је истовремено био и заменик комесара 2. баталона; 6. чете — командир — Дејан Лукић, бравар, из Вреоца; комесар — Војислав Савић, учитељ, из Боговађе; 7. чета — командир — Никола Филиповић Благојче, радник из Опузена; комесар Миодраг — Миле Новаковић, металски радник из Блазнаве; 8. чета — командир Верољуб Лукић Чаробњак, ваздухопловни подофицир из Божурње; комесар — Миодраг Новаковић Миле, бравар из Блазнаве; 9. чета — командир Ђорђе Ђурић Шарац, радник из Горње Трешњевице; комесар Слободан Берберски Лала, студент права из Зрењанина. Све старешине ранга команданта и комесара баталлна као и командири и комесари чета били су чланови КПЈ са изузетком двојице — Верољуба Лукића Чаробњака и Дејана Лукића.

гло да угрози њихову личну егзистенцију. Међутим, чланови штаба одреда су захтевали да у сваком селу постоји легализовани представник „фронта ослобођења“, односно лице које јавно сарађује са одредом. Благојевић је сматрао да је ово неопходно ради ефикаснијег снабдевања јединица храном и другим потребама. Заузет је став да се на одређеним местима образују магацини за прикупљање и чување војне опреме и да руководиоци тих магацина не треба да се крију. Прихваћен је предлог да овим магацинима треба да руководе командири сеоске страже. Констатовано је такође да су сеоске страже у местима где су већ биле оформљене оправдале своје постојање.

Двадесет седмог августа у дворишту основне школе у Маслошеву окупио се већи део одреда.¹¹¹ У школском дворишту било је врло весело. Борци су се забављали разним играма и песмом. Негде пред подне одред је постројен по четама.

У дворишту школе било се окупило много света из Маслошева и околних села. Комесар одреда и његоз заменик предвидели су да овај свечани чин буде обележен народним збором. Заменик комесара одреда, Шаке, одржао је кратак ватрени, њему својствен говор. Символично је представио борбе на Источном фронту — нацисте као разјарену звер која напада, Совјете као браћу коју фашистичка зверка ударају по зубима. Селаци су ово сликовито поређење разменили и поздравили говорника срдачним аплаузом.

Весело расположење партизана и народа помућено је вешћу да је из групе бораца одабраних из 1. и 3. чете да уђу у састав 1. батаљона погинуо одважни борац, Миодраг Симуновић из Брајковца и то случајно. У селу Трудељу, припремајући се за ручак, један од бораца неопрезно је повукао обарач на пушци са скраћеном цеви пронађеној у селу и погодио свога друга у етомак. Рана проузрокована „кратежом“ са малог одстојања била је смртоносна. Упућен је коњском запрегом у болницу одреда али је на путу умро.

Комесар одреда је прочитао наредбу о формирању батаљона. Новоформирани иглави и команде чета иступали су из строја. Дугалић је свој пушкомитраљез предао помоћнику Миловану Живановићу, шеснаестогодишњем гимназијалцу, коме су очи блистале од узбуђења. У њима се читала и одлучност. Пушкомитраљез је прешао у сигурне руке.

Извршена је подела бораца по четама. Прво је комплетна Седма омладинска чета, у њу су одређени најмлађи борци из одреда.

На завршетку свечаног дела скупа говорио је командир одреда Милан Благојевић. Рекао је да прелазак на батаљонску формацију представља нови квалитет у руковођењу и командовању одредом. С обзиром да борбена дејства из дана у дан добијају све шире размере и

¹¹¹ Неопходно је посебно истаћи чињеницу да је 1. шумадијски одред међу првима у Југославији прешао на батаљонску формацију. Врховни штаб је на саветовању у Столицима дао директиву да сви партизански одреди где за то постоје неопходни услови приступе формирању батаљона. Остали одреди су ишли на формирање већег броја самосталних чета. На збору у Маслошеву биле су присутне 2. и 4. чета и 20 бораца из 1. и 3. чете. Овом приликом су формирани 1. батаљон и 7. чета 3. батаљона и штаб 2. батаљона, а чете овог батаљона су комплетирале нешто касније.

да одред дејствује на великом простору, команде батаљона моћи ће по потреби да самостално планирају акције, што ће оистем командовања учинити еластичнијим и ефикаснијим.

— Непријатељ ће ускоро осетити снагу наших батаљона — завршио је командант.

После обилног ручка који је спремио народ Маслошева, штаб одреда одржао је састанак са новоформиранш штабовима батаљона. Комесар одреда их је упознао са закључцима састанка Окружног повереништва, а затим су уследиле још неке директиве. Штабовима је сада дата већа слобода дејстава него што су раније имале команде чета. Команданти батаљона могли су се директно ослањати на сараднике на терену и на основу њихових података усклађивати своја дејства. Штабу одреда требало је слати писмене извештаје.

Било је запажено деловање неких „дивљих“ група на терену које су самостално вршале често се представљајући као припадници одреда. Била је свима већ позната „Чаругина“ дружина која је оперисала по селима између Космаја и Букуље. Око Наталинаца неко наоружано лице скупљало је војничку опрему од људи па је још и новац тражило, а око Шаторње је било разбојништва. Штабовима батаљона је наређено да овакве групе ликвидирају.

Дугалић је одлучно закорачио испред својих чета у правцу Овсишта. Убрзо се његово име прочуло широм Шумадије.

ДУГАЛИЋ И ВОЈВОДА ОПЛЕНАЧКИ

Први батаљон ј^ 29. августа залогоровао више села Горовича. Кзмера Дугалића била је да нападне Наталинце, разоружа жандармеријску станицу која је била обновљена и појачана и да спали општинску архиву. Упутио је у Наталинце двојицу извиђача да утврде колико жандарма има у станици, како су наоружани и да ли ће пружити отпор. Али, један догађај је одложио ову акцију за неколико дана. Из штаба одреда стигло је обавештење да је у јутарњим часовима 29. августа објављен путем радија декрет о образовању „српске владе народног спаса“ на челу са армијским генералом Миланом Недићем. У информацији је речено да Радио-Београд често понавља поруку „оца Србије“. Комесар одреда је препоручио комесару батаљона да слуша Недићеве поруке преко радија како би лакше могао да тумачи ту новонасталу ситуацију и објасни народу намеру окупатора. Комесар батаљона Дача Станковић, са још једним комесаром чете, отишао је у село Горович и чуо поруку Милана Недића. Његов храпави глас је одјекивао: „Срби и Српкиње, браћо и сестре! У овим тешким данима искушења, ја, армијски генерал, син Шумадије, ваш отац и брат, решио сам да примим на своја старачка плећа тешку одговорност пред богом и историјом ...“

Србија је тако тога дана у 6 сати и 41 минут добила „свог оца“ у лицу армијског генерала Милана Недића пореклом из, у историји познатог, шумадијског села Орашца, где је у фебруару 1804. дигнут први српски устанак против отоманског тлачења.¹¹²

Окружно поверенство није сматрало да је проглас о формирању Недићеве владе безначајан догађај. У договору са штабом одреда одлучило је да се по селима одрже зборови на којима би говорили чланови Окружног повереништва и политички руководиоци из одреда. Требало је објаснити народу карактер Недићеве владе и прави лик овог издајника. Свим батаљонима је било наређено да организују овакве зборове. Чете су неколико дана ишле по селима, певале борбене револуционарне песме и одржавале зборове.

План о припреми народа да прихвати владу Милана Недића био је разрађен у штабу цивилног комесара за Србију Турнера, одобрио га је командант окупационих трупа Данкелман и достављен је командама дивизија и крајскокомандантурама знатно раније од објављивања самог „декрета“ о саставу владе. Објављењем декрета покренуте су локалне пропагандне снаге да би у самом почетку објасниле народу „великодушност окупатора“, који, ето, после нешто више од 130 дана окупације даје Србији „владу и аутономију“. Командант места у Тополи Конопацки ангажовао је за ово мајора Милованчевића, Пећанчевог „војводу опленачког“ кога су Конопацки, мајор Функе, па и сам генерал Штал често позивали код себе, чашћавали га и ласкали му. Сујетном мајору је то годило. За први већи мајоров наступ изабрани су Наталинци, који су, по неким подацима којима је располагала полиција у Тополи, по броју комуниста били на првом месту у срезу.¹¹³ Конопацки је зато и решио да „змију туче у главу“, како је имао обичај да каже. За обезбеђење мајора, и у циљу придавања већег значаја његовом наступу, у Наталинце је кренуло из Тополе 12 жандарма које је предводио капетан Кордић лично.

О овом плану Конопацког био је обавештен штаб одреда. Дугалићу је било наређено да са батаљоном нападне жандарме, да ухвати мајора на збору и да обезбеди збор на коме ће говорити један члан Окружног повереништва.

Деветог септембра, око 11 часова, пред зградом општине у Наталинцима скупио се велики број људи. По наређењу жандарма збор је сазвао председник општине. Милованчевић је почео да говори. Рекао

^{1,5} Тих дана је у „Билтену“ Главног штаба НОПОЈ објављен чланак друга Тита у коме се поводом овог догађаја, између осталог каже: „Двадесет деветог августа, након дугих и тешких порођајних болова, генерал фон Данкелман, врховни заповедник њемачких фашистичких банди у Србији, родио је једно мало шугаво недоношче коме је, по Хитлеровој вољи, дао име — влада.“ И даље Тито каже: „Тресла се гора — родио се миш.“ (Тито. *Ђо-јпа двла*, књига I, стр. 50, ВИЗ 1978V)

¹¹⁵ Одмах после формирања КПЈ Наталинци су имали најјачу партијску организацију у јасеничком крају, па се код полиције створило убеђење о Наталинцима као „комунистичком леглу“. У ствари, полиција је све напредне људе из околине Наталинаца убрајала у комунисте и рачунала да они заједно чине једну организацију.

је да формирање владе „српског спаса“, како се тада званично звала Недићева влада, „представља догађај од велике историјске важности“ и како ће сада Србија постати савезник велике Немачке, „чиме се исправљају грешке које су направили авантуристи априлским пучем, гурнувши Југославију у рат“. На збору је требало говорити и о „мисији Косте Пећанца“, али је мајор све то побркао. О Пећанцу је рекао само то да је стигао са великом војском да побије комунисте у Шумадији, јер они „трују срце Србије“.

— Међу вама има дванаест комуниста — викао је мајор. — Ви нам морате помоћи да их похватамо, јер су они велика опасност за вас и српство уопште.

— Има нас овде више — добацио је неко.

Мајор је тек сада спазио међу својим слушаоцима наоружане људе. Избезумљен од страха, одмах је ућутао.

Са сељацима који су присуствовали збору помешали су се наоружани партизани. Друга чета Дугалићевог батаљона стигла је на место збора. Предводио ју је комесар Дача. Изненадна појава партизана толико је уплашила Милованчевића да више није био у стању да проговори ни реч. Слушао је о партизанима, чуо и за борбе које су водили са Немцима и жандармима, али сад су они били ту. Комесар батаљона био је испред њега.

Испео се на степениште где је стајао мајор, држећи у руци кратку немачку машинку.

— Ко си ти? — питао га је.

— Мајор је, дрхтећи од страха. Ћутао.

— Ко је овај? — обратио се комесар Дача сељацима.

— Неки из Тополе — чуо се један глас.

Комесар чете Жика Томић већ се био информисао о личности Милованчевића, па је пришао Дачи и саопштио му, а митраљесцу Зеки је као знак да добро мотри на њега. Зека је зграбио мајора и одвео га са степеништа на траву.

— Седи ти, дасо, овде и не лудуј! — рекао му је. — Видиш ово — бацио је поглед на митраљез — ово стиже и птицу у лету.

Мајор је ћутке зурио у Зеку обученог у жандармску униформу. Код жандармеријске станице чули су се пуцњи. Људи су се ускомешали.

— Не плашите се ништа — умиривао их је комесар. — Наши су опколили жандарме и сад они разгоне страх.

Жандармеријски капетан Кордић приметио је партизана тек када су у стрелачком строју избили у непосредну близину касарне. Он је викнуо: „К оружју“ и своје људство повукао из дворишта у зграду. Наредио је нареднику Скукалу да упозори партизана да се не приближавају, јер ће жандарми пуцати. Уплашени Кордић је настојао да прође без борбе, али да се и не преда.

Скукало је викао са прозора:

— Хеј, комунисти, не примичите нам се више, иначе ћемо отворити ватру. Нас је много и имамо митраљез! Боље вам је да нас оставите на миру!

Скукало се свакако сећао борбе у Трешњевици и од тога су га вероватно подилазили жмарци.

Дугалић је осматрао зграду. Прозори су били начичкани пушчаним цевима, а на два су се виделе цеви пушкомитраљеза. Наредио је стрељачком строју да залегне и викнуо:

— Хеј, жандарми, предајте се! Биће вам боље него да вас похватамо у току борбе. Тада вам нећемо опростити.

На прозору се појавио Кордић.

— Ја сам капетан Кордић, моја официрска част ми не дозвољава да се предам и то не тражите. Боље је да одете. Ако не одете, спремни смо да прихватимо борбу и да се боримо до последњег.

— А где ти је част била када си се уписивао у издајнике? — довикнуо му је Дугалић.

— Напред — наредио је Дугалић — али још не пуцајте! Нека они отпочну први.

Стрељачки строј кренуо је напред. Али се поново чуо снажан Скукалов глас:

— Не прилазите, пуцамо!

Само што су борци направили још неколико корака, из касарне су одјекнули митраљески рафали. Куршуми су се забадали испред стрељачког строја. Напад у овим условима није гарантовао успех, те је командант наредио да се касарна опколи и спречи излазак жандарма, а сам је пошао према општинској згради. Био је обавештен о иступању Милованчевића.

Дугалић је поздравио окупљени народ. Његова висока фигура у новој официрској униформи увек је на масу деловала импресивно. Људи су се притајили да га чују.

Дугалић је наредио да му приведу Милованчевића.

Милованчевић је једва корачао, погнут од страха.

— Усправи се, јеси ли војник или бабускера' — довикнуо му је Дугалић. — Погледајте га, људи, а некакав вајни мајор. Зато смо тако брзо и пропали, што су нам мајори били овакви јунаци. А сада да се упознамо. Ја сам Дугалић, командант Првог баталона Шумадијског партизанског одреда.

Милованчевић је заузео став „мирно“ и пружио руку Дугалићу.

— Рекао си да хоћеш да побијеш комунисте? Погледај овога Зеку, може да те цео дан у зубима носи — рекао је Дугалић.

Људи су се смејали.

Дугалић се обратио људима:

— Видите, ми смо голоруки пошли да се боримо за слободу. Оти-
мамо од Немаца пушке да би их њима убијали и протеривали из наше
земље, а ови што су се ставили у њихову службу сада говоре како
судбу нашег народа треба везати за судбу Немаца. Никада се ми у ис-
торији нисмо мирили са туђином који је газио нашу земљу. Наша суд-
бина је била вековна борба за слободу. То чинимо и данас. Знајте да
је и данас једини пут којим треба ићи — борба са пушком у руци про-
тив окупатора до његовог протеривања из земље. Све друге приче које

вам је неко причао и које ће причати само су лажи које иду у корист Немцима. Недић и Пећанац, о којима вам је овде говорено, гнусне су слуге окупатора.

После Дугалића говорио је секретар Окружног повереништва Сремчевић.

— Окупатори су раскомадали нашу земљу. Бугари су окупирали део источне Србије и Македоније, Талијани Црну Гору и Метохију, Херцеговину и део Словеније, Мађари Војводину; у Хрватској је формирана усташка издајничка влада са злочинцем Павелићем на челу. Немци иду и даље. Сада желе да разбију јединство нашега народа, да створе домаћу издајничку војску која би се борила против устаничких снага у земљи. И док би се српски народ, завађен братоубилачком борбом, давио у сопственој крви, Немци би своје дивизије слали у рат против наших савезника. Права улога генерала Недића у Србији је да регрутује војску ради држања у ропској покорности сопственог народа, како би његови господари могли лакше да остварују своје паклене планове о освајању света. Ето и овај овде — показао је на Милованчевића желео је да вас припреми да прихватите ово што су Немци помоћу Недића сковали. Српски народ је одувек презирао издајнике и строго их кажњавао.

— Доле издајници! — чули су се повици.

— Шта ћемо са овим? — узео је поново реч Дугалић, показујући на Милованчевића. — Ми бисмо хтели да му ви еудите.

— Убијте скота! — повикали су неки омладинци.

— Немојте браћо — почео је да моли мајор.

— Немојте га убити, већ неколико по туру па га пустите — рекао је један старији човек.

— Слажемо се — повикали су присутни.

— Такве казне ми не примењујемо — рекао је Дугалић. — Ако сматрате да га не треба убити, онда ћемо га пустити. Видиш, мајоре, ти си тражио да ти ови људи помогну да омогућиш окупатору да побије дванаест људи из њихових села. Вероватно су неки од тих које ти намераваш да убијеш присутни. Они ти ипак опраштају. Ми ћемо те сада пустити, али, знај, ако наставиш овакву работу, ми ћемо те пронаћи, а онда те чека метак.

Милованчевић се дубоко поклонио пред свима, и готово трчећи, напустио Наталинце.

Тако се завршио овај први јавни наступ „војводе опленачког“, али из овога он није извукао одговарајућу поуку. Све је ово схватио као партизанску слабост. Сада ће он још активније да ради за Немце, али ће се поново срести са Дугалићем.

Дугалић није успео да тога дана у Наталинцима разоружа жандарме. После завршеног збора предузео је напад на касарну. Ватра из пушкомнтраљеза и пушака била је усмерена на прозоре одакле су жандарми дејствовали, док се једна група бораца, коју је предводио десетар Николић из Овсишта, приближавала згради да би убацила бомбе кроз прозор. Али су жандарми, бодрени Кордићем, издржали овај препад. Због јаке противничке ватре бомбаши нису могли да се приближе касарни. Било је још неколико покушаја, али без успеха.

У поподневним часовима Немци су из Паланке упутили једну моторизовану чету у Наталинце. Није било услова да се са Немцима прихвати борба и 1. батаљон се повукао. Немци су остали све до пред сам мрак, а онда су се повукли. Капетану Кордићу било је наређено да ојача станицу у Наталинцима и да је ни по коју цену не напушта. Немцима је било стало до комуникације Топола — Паланка, а Наталинци су на половини пута, па је помоћу жандарма требало обезбедити контролу комуникације. Отуда је и била поново успостављена жандармеријска станица. После најновијих догађаја, проблем обезбеђења комуникације постао је још актуелнији за Немце. Тако је Кордић сада морао да задржи у Наталинцима готово цео свој вод са два пушкомитраљеза.

ОСЛОБАЂАЊЕ РУДНИКА И СТРАГАРА

У варошици Рудник налазило се начелство среза качерског и вод жандармерије. Немци у овом месту нису имали своје јединице. Полицијски писар био је агент Гестапа, и био је у вези са официром Гестапа из Горњег Милановца. Тамо се налазила једна чета Немаца.

Штаб одреда је на дан формирања батаљона у Маслошеву донео одлуку да нападне Рудник. Општинске окупаторске власти на територији одреда биле су углавном ликвидирани. Само је у Страгарима обновљена, и то под заштитом једне десетине жандарма и Немаца која је узалуд покушавала да почне експлоатацију рудника азбеста. Штаб је одлучио да једновременно ликвидира оба ова непријатељска упоришта. Ликвидација жандармеријске станице у Руднику и спаљивање архиве среског начелства требало је да имају и велики политички значај. То је био почетак рушења окупаторских среских органа власти.

Напад на Рудник поверен је 3. батаљону, коме је ово био први задатак. Са батаљоном су кренули комесар одреда и Чича Илић, заменик команданта. Другог септембра батаљон се улогорио у Војковцима, неколико километара од варошице Рудник. Сељаке из Војковца било је тешко покренути у партизане. Због тога је Чича Илић имао намеру да нападом на Рудник „раздрма Војковце“, као и остала села око Рудника која су раније била јака упоришта радикала и која су се слабо одазивала позиву на устанак.¹¹⁴

Следећег дана командант батаљона Живадин Миловановић, преобучен у сељачко одело, са Бранком Савићем Ђаћом, отишао је у Рудник да лично испита ситуацију. За то време Чича Илић, Жакула и комесар батаљона Трифун Петровић, конферисали су са Војковчанима објашњавајући им циљеве борбе. Чича није крио од сељака да ће напасти Рудник. Сељаци му нису веровали.

Трећег септембра у Руднику је био пијачни дан и вашар. Командант и Ђаћа су незапажено ушли у варошицу. Прошли су поред зграде среског начелства. Начелник и полицијски писар стајали су пред улазом у зграду и посматрали пијачну гужву. Жандармеријска патрола шетала је улицом пробијајући се кроз гомилу жена и људи док су

¹¹⁴ У ово време из овог краја у одреду се налазио врло мали број бораца.

остали жандарми, без оружја, седели у дворишту. Командант и СавиК свратили су у кафану и преко кафеџије сазнали да у месту има око двадесет пет жандарма, а да Немци готово никако не навраћају. То је било довољно да се донесе коначна одлука за напад.

Живадин се око подне вратио у Војковце и обавестио Чичу о стању у Руднику. Требало је одлучити о времену напада. Чича је био мишљења да се напад изведе одмах, тј. око два сата после подне, када се народ разиђе са пијаце, а жандарми ручају. Са тим су се сложили и остали. Напад се имао извести са три правца. Дуж белановичког друма нападале би главне снаге батаљона, а комуникацијама које из Јарменоваца и Милановца воде у Рудник нападала би по једна десетина. Њихов задатак би био и да пресеку телефонску везу између Рудника и осталих места (Шаторње и Милановца).

Али, док се батаљон приближавао Руднику настојећи да се неопажено развије у стрелце, један сељак из Војковца отишао је у Рудник и обавестио полицијског писара о предстојећем нападу. Међу средњим чиновницима настала је паника, јер им је било познато да су партизани својим прогласом окарактерисали службу у окупаторској администрацији као издају. Када су му са поште јавили да је телефонска веза са Шаторњом прекинута, полицијски писар је отрчао у жандармеријску касарну. Жандарми су се припремали да ручају. Он је с врата викнуо: „К оружју! Комунисти!" Међу жандармима се већ дуже говорило да комунисти разоружавају и пуштају оне који нису пуцали. Зато је код њих владало уверење да је најбоље у сукобу са партизанима не употребљавати оружје, али откако се прочуло да је наредник Мартиновић пришао партизанима, говорило се да он стреља сваког заробљеног жандарма. Сви су сматрали да је најсигурније бежати. Добрабили су оружје и истрчали из касарне. Полицијски писар је захтевао од командира вода да поседне положај и прихвати борбу, али су се у то време партизани појавили на брдима северно и западно од варошице. Жандарми су без команде јурнули у супротном правцу, према планини Руднику. Сматрали су да им је шума једини спас. И нису се преварили. Са те стране није било партизана. Чича је сматрао да ће жандарми пружити отпор, па је намеравао да их потисне према планини у коју они обично нису смели да залазе. Снага није било да се опколи цела варошица. Жандарми су успели да побегну у шуму не опаливши ни метка. Полицајски писар их је преклињао да стану. Нико га није слушао. Он је звао Милановац телефоном и јавио о нападу партизана. (Десетина 8. чете није успела да прекине ову телефонску линију). Немачки командант места из Милановца одговорио је да жандарми треба да се држе и да ће им он послати појачање. Али, сада је већ све било касно. Последњи жандарм је био нестао. Није било другог излаза него да и полицијски писар, срески начелник и остали чиновници побегну у истом правцу.

Трећи батаљон је ушао у варошицу Рудник. У жандармеријској касарни нађено је неколико пари униформи, већа количина муниције и разни документи. Архива среског начелства нашла се на гомили испред зграде. Полицијски писар је оставио све поверљиве документе — спискове „сумњивих лица", план о хапшењу и изручењу Немцима неких људи из места, па чак и документе који су га откривали као

агента Гестапа. Архива се губила у пламену. Као и обично, људи су се скупили око ватре и подстицали је да брже гори. У томе се нарочито истицао човек у масном комбинезону, који је ватру поливао бензином. Та архива је као паук својим нитима везивала за себе свакога човека у срезу и наметала му разне дажбине. Сада су се те нити кидале, инструменти бирократије су сагоревали.

Телефон на столу полицијског писара упорно је звонио. Комесар Жакула је подигао слушалицу. Јављао се полицијски писар из Милановца.

— Шта има ново, где су комунисти?

— Ето, ту су — одговорио је комесар мирно.

— Немојте се неозбиљно шалити, молим вас — чуо се нервозан глас полицајца са друге стране жице. — Немци траже хитан извештај о јачини комуниста и линију на коју су избили.

— Много ви тражите, најбоље би било да дођете па ће вам све бити јасно — рекао је комесар и спустио слушалицу.

Телефон је убрзо поново зазвонио.

— Рудник, тражи вас немачка команда — чуо се глас.

Жакула је позвао Бледог. На супротној страни жице чуо ег разговор на немачком језику.

— Господин командант се интересује где су комунисти.

— Дај ми лично команданта — рекао је Бледи. — Овде ађутант команданта 3. батаљона Првог шумадијског партизанског одреда.

— Was? Was? — викао је Немац. — Ко се то шали до ђавола?

— Нико се не шали — одговорио је Бледи. — Ми смо овде за сада. Спалили смо архиву и растерали жандарме, а убрзо крећемо на Милановац. Спремите се. Немојте после рећи да вам на време нисмо јавили.

Док је архива догоревала, Чича је одржао кратак говор окупљеном народу. Истакао је решеност партизана да се одлучно, до краја, боре за слободу и нагласио да се народни устанак муњевитом брзином шири на територији целе Југославије: „Формирање Недићеве владе знак је немоћи и страха окупатора од народног гнева, те зато тражи савезнике међу издајницима који би га заштитили од побуњеног народа“ — завршио је Чича свој говор.

Партизани су напустили Рудник с песмом. При повратку срили су се са једном патролом жандарма која се враћала са терена из села Заграђе. Плануло је неколико пушака. Један жандарм је ухваћен, остала двојица су успела да побегну. То су били и једини пуцњи у овој акцији.

Скоро у исто време када је 3. батаљон кренуо према Руднику, 1. батаљон је стигао у Влакчу да нападне жандармеријско-немачко упориште у Страгарима. Жандармеријска касарна била је сазидана од камена. Имала је подрум, приземље и један спрат. Представљала је сигуран заклон од пушчане и митраљеске ватре. У њој се налазило десетак жандарма и седам Немаца, који су ретко излазили из касарне, али и тада се нису много удаљавали. Дугалић је добро познавао зграду изранијег напада, када сужандарми, осим наредника Франца Триллака, дали слаб отпор. Знао је да се она може ликвидирати само изненађењем, па је због тога донео одлуку да напад изведе ноћу. Са се-

верне стране нападала је Прва чета. Њен задатак био је да се привуче касарни на око двеста метара, заузме погодне заклоне и отвори ватру тежећи да у првом плотуну ликвидира стражара. Са југа је нападала Друга чета. Она је имала задатак да се у моменту када Прва чета са севера отвори ватру приближи до саме касарне и кроз прозор убаци бомбе. Истовремено је требало запалити приземље. Припремљени су бензин и слама. Трећа чета се приближавала касарни са истока, али је служила као резерва и у почетку није отварала ватру.

Акција се развијала по плану. Користећи се мраком који је испод крошњастих лила био још гушћи, Прва чета се неопажено привукла касарни. Одјекнули су митралески рафали и плотуни пушака. Немац који је био на стражи пао је покошен. Рушила су се стакла на прозорима северне стране касарне. Сањиви Немци и жандарми скакали су из својих кревета и прихватили се оружја. Потрчали су према северној страни зграде и отворили ватру са прозора. На јужну страну нико није обраћао пажњу. Али су се убрзо затим сручила стакла и на прозорима јужног зида. Одјекнуло је неколико заглушујућих експлозија. Противтенковске „крагујевке“, које је витлала сигурна Зекина рука, уздрмале су камену масивну зграду. Одмах затим у унутрашњост касарне покуљао је густ загушљив дим. Бремена сламе и сена пламсала су на прозорима и приземљу. Убрзо је ватра захватила и прозоре^а а затим под и сламарице. Жандарми су се успаничили. Почели су да дозивају и траже помоћ. Нападаче нису видели, али су осећали њихово присуство. Страх од неизвесности којом је претила ноћ спречавао их је да напусте касарну.

Бојећи се смрти у пламену који се незадрживо приближавао, један је одлучио да се помоли на прозору:

— Не пуцајте, браћо комунисти, предајем се! — викнуо је и скочио кроз прозор.

Убрзо су и остали поискакали. Побацали су пушке, држали руке увис и упорно понављали:

— Не убијајте нас, ми нисмо криви, ми имамо децу.

Зграда је горела. Пламен је обасјавао гарава и препланула лица жандарма. Немци су и даље пуцали из запаљене зграде, али већ ређе. Убрзо су и они почели, један по један, да скачу кроз прозор. Сврстали су се позади жандарма, положили пушке и дигли руке увис. Ово је био крај отпора. Прва чета је имала само једног лакше рањеног. Заплењено је двадесет пушака, један пушкомитраљез, доста муниције и неколико бомби. Немцима и жандармима одузета је војничка опрема, а затим су пуштени.

Ово је био крај илузије шефа немачког штаба за експлоатацију рудних блага Србије да ће моћи да обнови и прошири рудник азбеста код Страгара.

НЕМЦИ УНИШТАВАЈУ ПРОПАГАНДНО ОДЕЉЕЊЕ ОДРЕДА

Док су се батаљони припремали за извршење раније поменутих акција, Немци су изненадно упали у Винчу. Као што је речено, у кући Милутина Радовановића, Милићевог оца, била је смештена одредска техника за умножавање пропагандног материјала и вести. Поред Ми-

лића на овом послу радили су Јосип Шнерсон, студент из Крагујевца, и Бранка Петровић, гилшазијалка из Аранђеловца. Преко Зоренцових достављача Немци су били о овоме обавештени. Штал је наредио да се изврши напад на Милићеву кућу.

У зору 2. септембра Немци су кренули у Винчу. Један батаљон пешадије нечујно је напустио Оплепац, и, штићен мраком, незапажено се спустио у долину Јасенице, јужније од Божурње.

Ова немачка колона скренула је у лајковачки поток и ушла са истока у Винчу. Дан је био магловит. Падала је ситна јеоња киша. Немци су прошли незапажено, држећи се потока, и избили испод Лакића кућа, а одатле су се развили у стрелце и почели да опкољавају групу кућа у којој се налазила и Милутинова. Један вод је кренуо право у двориште. Кад је стигао у близину, командант немачког батаљона обавестио је о томе преко радио-станице свог команданта пука. Тада је кренуо у Винчу на камионима и део Шталовог потерног одреда. Штал је био врло опрезан. Очекивао је напад па је привлачењем јачих снага хтео да се потпуно обезбеди.

Обавештајци из Тополе овога пута ништа нису могли да сазнају о немачком плану, па су се Немци тако и могли изненада појавити пред капијом Милутинова дворишта. Капија је била затворена. Војници су покушали да је отворе, а када им то није пошло за руком, почели су да лупају. Милић тада није био код куће. Један дан раније отишао је у Брезовац. У Винчи су остали Шнерсон и Бранка. Као и обично, Шнерсон се налазио у једној соби и куцао на машини. Милићева цела породица налазила се у кући. Његов отац Милутин први је чуо Немце. Истрчао је, изненађен, из куће. Немци су и даље лупали. Милутин се брзо снашао. Рекао је деци и жени да беже и пошао према капији.

— Отворите, шта чекате? — чуо се глас неког фолксдојчера са оне стране.

— Одмах, одмах, господине — одазвао се Милутин и пришао капији.

И, уместо да отвори капију, он ју је помоћу једног коца још боље подупирао. Хтео је да Немце дуже задржи и омогући својима и Шнерсону да се удаље. Немци су ово осетили. Одјекнуо је дуг митраљески рафал са оне стране. Чамове даске и груди Милутинове биле су изрешетане. Тетурајући се према кући, Милутин је пао мртав на степеништу. Немци су упали у двориште. Милићева мајка, сестра и Бранка Петровић, бежале су према суседним кућама. Немци су их стигли. Браћа Ненад и Предраг, кренули су према потоку па су налетели на немачки стрељачки строј који је опкољавао тај део села. Немци су отворили ватру и обојицу ранили. Шнерсон није одмах кренуо да бежи. Хтео је да спали материјал. Док је он то радио, Немци су упали у двориште. Са пиштољем у руци Шнерсон је скочио у двориште и нашао се пред немачким официрам. Опалио је неколико метака и ранио официра. Али немачки пушкомитраљезац сручио је цео рафал у Шнерсонове груди. У Милутиновој кући остала је машина на којој је Шнерсон, често и ноћу, крај шкиљаве лампе, куцао вести и летке. Немци су запленили технику. Шнерсон је успео да запали материјал, а Немци су запалили Милутинову кућу. Када је пламен захватио кров куће, Немци су напустили двориште и кренули низа село. Преплашео народ

бежао је на све стране. Немци су пуцали и запаљивим мецима палили стогове сламе. Успут су покушали да запале још неколико кућа, али су сељаци брзо гасили пожар. Само је Милутинова кућа изгорела до темеља.

Тога дана се и Милић нашао у тешкој ситуацији. Враћајући се из Брезовца, наишао је на дугачку колону паркираних камиона. Код камиона се налазио мали број војника, док се читав стрељачки строј Немаца развио дуж сеоског пута који води у Винчу. Милић је појурио према једној штали да се сакрије. Тамо је наишао на ново изненађење: штала је била пуна Немаца, и то подофицира и официра. Киша је падала, па су се овде склонили. Тако је Милић, трчећи, улетео међу Немце. Био је у грађанском оделу. Од оружја је имао само пиштољ. Успео је да очува присебност.

— Добар дан — рекао је на немачком. — Знате, ја сам учитељ у Брезовцу па сам пошао у Тополу на пошту. Киша ме натерала да се овде склоним и ако вам не сметам, остао бих мало.

Немцима је Милић изгледао сасвим обично. Повели су с њим разговор. Један официр питао га је да ли се виђа са комунистима.

— Не бавим се политиком — био је одговор. Питао је Немце куда су кренули по овој киши. Официр му је рекао да су дошли у Винчу да „ликвидирају неког Милића и његову комунистичку групу“. И овога пута Милић се ничим није одао. Замолио је немачког официра да му да војника да га проведе кроз стрељачки строј. Милић је стигао у двориште своје куће убрзо после одласка Немаца. Поред згаришта куће нашао је мртвог оца и Шнерсона. Крај ших је седео стриц Миладин.

Немци су тога дана повели у Тополу већи број сељака из Винче. Желели су да се помоћу њих заштите, ако би их партизани напали. Винчи се овога дана није могло помоћи. Први батаљон се налазио у Овсишту, а Трећи у Војковцима.

Док је штаб одреда био обавештен шта се дешава, већ је било касно да се нешто предузме.¹¹⁵

Командант одреда је са својим начелником штаба веома често навраћао у Винчу, али тог дана био је у Трешњевици. Дугалић је из Овсишта чуо митраљеске рафале у Винчи, а затим се на више места ви-тео густ дим. Било му је јасно да је непријатељ у селу. Наредио је покрет према Винчи. Избеглице из села су га обавестиле да се немачка колона креће кроз село према Јасеници. Дугалић је намеравао да их нападне из заседе. Али док је он са батаљоном стигао у рејон Пругче, где је намеравао да организује заседу, зачеле немачке колоне било је на Метеризама, надомак Опленца.

УПРАВНИК КРАЉЕВОГ ИМАЊА НА ОПЛЕНЦУ

Седмог септембра 1. батаљон је освануо у селу Влакчи. Била је недеља, леп сунчан дан. Био је предвиђен одмор. Али Дугалић није могао да мирује. Одабрао је групу бораца који су понели три пушкоми-

¹¹⁵ У извештају службе безбедности за септембар (ВИИ док. бр. 17/1—2, к. 26) говори се о догађају у Винчи, као и о нападу на Рудник и Страгаре.

траљеза и кренули на Светињу да „нешто улове“. Са једног брежуљка Дугалић је осматрао комуникацију према Тополи и Крагујевцу. Око 11 часова од Тополе је наишао један немачки војни камион, али су се у каросерији налазила само три цивила. Дугалић је одлучио да заустави камион без отварања ватре. На кривини пута постављено је камење на коловозу. Митраљесци су организовали заседу, а Дугалић је са још два борца сишао на комуникацију. Возач камиона био је цивил а у кабини се налазило још једно цивилно лице. Возач је касно приметио препреку и нагло заочио. Дугалић и његова два друга су искочили пред возило и наредили свима да се построје испред камиона. Било их је укупно пет. Претресли су их. Нико није био наоружан. Изјавили су да иду у Крагујевац по гориво за електричну централу у Тополи. Дугалић их је све пустио да се врате у Тополу а камион је запален. Касније се Дугалић кајао због брзоплете одлуке да пусти њих без детаљног саслушања. Међу људима у камиону налазио се и управник дворског имања на Опленцу артиљеријски капетан 1. класе Василије В. Милетић који је могао да пружи драгоцене податке о ситуацији на Опленцу и у Тополи.

Дванаестог септембра команданту 1. батаљона било је наређено да поново нападне жандармеријску станицу у Наталинцима и да је ликвидира. У ствари, то је тада била једина жандармеријска станица ван немачких гарнизона на целом овом подручју, па је и из политичких разлога њено постојање било непожељно.

Први батаљон је ујутру 13. септембра освануо у шумарку између Божурње и Овсишта. Дугалић је одлучио да остане у истом логору све до подне, да би контролисао комуникацију између Тополе и Крагујевца, а тек пред вече да крене у Наталинце и из покрета нападне жандарме, те тако постигне изненађење.

До 15 часова комуникацијом није прошло ниједно возило. Тада је осматрач из Друге чете јавио да од Тополе долази један аутобус. Дугалић није знао да ли се ради о војном или цивилном возилу, али је веровао да је војно, пошто је редован аутобуски саобраћај између Крагујевца и Београда био прекинут. Покренуо је Другу чету, која је била најближа, у правцу Ракићевице, у намери да заустави или нападне аутобус. Командиру чете је наредио да распореди људство у заседу, а на пут постави препреку од камења. Требало је дејствовати опрезно, јер се претпостављало да се у аутобусу могу налазити наоружана лица.

Аутобус се приближио заседи. Шофер је нагло зауставио кола испред гомиле камења. Неколико тренутака владала је тишина. Партизани су ћутали. Очекивала се реакција путника. Када је Дугалић утврдио да су у аутобусу само цивили, наредио је борцима да изађу из заседе.

Путници су почели да излазе. Били су то крагујевачки трговци, занатлије и други пословни људи, разни шпекуланти и неке жене сумњивих професија. Дугалић је већину од њих познавао, а и они њега. Послови, којима су се бавили у то време, нису били сасвим чисти. Њихова лица постала су жутозелена, а погледи су им немирно лутали. Поздрављали су Дугалића и остале Крагујевчане које су познавали са крајњом снисходљивошћу.

Једини човек који је имао крупних разлога да се плаши био је Александар Телер Леле, власник мале галантеријске радње у Крагујевцу. Али, он ничим није одавао узбуђење. Осмехивао се безазлено. Овај дугогодишњи немачки обавештајац није био први пут у тешкој ситуацији. Телер, капетан Гестапа, био је неколико година у Крагујевцу шеф обавештајног центра, и после окупације није се легализовао. Гестапо је сматрао да ће он више користити ако и даље остане „власник“ галантеријске радње. Отуда многи Крагујевчани нису знали ко је Телер. Познаници су га сматрали добрим пословним човеком и „доброћудним Швабом“, коме су тепали Леле. Без обзјра што је био Немац, он се издавао за Аустријанца, који је своју земљу напустио поеле акшлуса, тврдећи да се не слаже са нацизмом. Када су Немци окупирали Крагујевац, јавно је испољавао „незадовољство“. Неки су га сматрали и антифашистом. Дугалић је добро загледао сваког путника. Некима је говорио да се ближи час обрачуна са разним лихварима и зеленашима. Телер је мирно прошао поред Дугалића. У моменту када је, вероватно, мислио да је све свршено, наступио је кобни час за њега. Борац Цајлас, келнер из Крагујевца, на неколико дана пред долазак у одред имао је прилику да се упозна са правим Телеровим ликом. У кафани „Гушић“, где је Цајлас радио, једне вечери се Телер попео у једну собу. У ходнику се срео са младим немачким официром који га је оштро поздравио. Нешто су кратко разговарали. Цајлас је чуо како млади официр понавља: „Jawohl, Herr Kaufmann“ (Разумем, господине капетане). Цајлас је тада схватио ко је Телер и када га је угледао међу путницима који се враћају у аутобус, дах му је стао од изненађења. Пришао је комесару Дачи и објаснио му ко је Телер.

Дача је притрчао Телеру.

— Ви мало причекајте — рекао је благо, премда је цев од машинке подигао према његовим грудима.

Телер је стао. Рука му је кренула према револверу, који је био скривен испод левог пазуха. Савладао се и, осмехујући се, рекао:

— Па ви ме познајете, ја сам трговац.

Бора Доктор, који је важио као неки батал>онски обавештајац и иследник, саслушао је Телера. Зека му је у томе помогао. Зекин ланац који је недељама висио на чакишрама и због кога је морао да трпи много пецкања, нарочито свог колеге Милована, пушкомитраљесца 2. чете употребио је да веже руке Немцу. Код Телера су нађене забелешке са састанка са шефом Гестапа за Србију. Биле су то нове директиве за борбу против НОП-а. То је било довољно. Плитка рака крај пута значила је крај капетана Телера, „доброг Швабе Лела“. С њим је стрељан и један гестаповац који је био униформисан.

Дугалићу се журило и није хтео да губи време са Телером, да га шаље у штаб одреда, учинио му се сасвим зрео за најстрожу казну. Али је погрешио. Од Телера су се могли добити многи драгоцени подаци. Благојевић је замерио Дугалићу због брзоплетости.

У аутобусу је пажњу Дугалића привукла једна жена, супруга озлоглашеног агента специјалне полиције Јеремије. У потаји се бавила разним сумњивим пословима. Држала се охолу. При сусрету са Дугалићем осмехивала се презриво и упитала:

— Па зар сте ви вођа ове банде, господине Дугалићу?

— Ово је народна војска, а не банда — вриснуо је Дугалић.

Потргао је револвер у намери да је одмах стрелја на лицу места. Али се комесар Дача успротивио.

— Не можемо је убити само зато што је жена полицијског агента — рекао је Дача.

Штаб батаљона је одлучио да се ова жена пусти.

Дугалић је наредио да се аутобус спали. Шофер је тражио да му се да писмена потврда. Путници су тихо гунђали, али када је Дугалић викнуо „купите се“, они су брзо узели свој пртљаг и отишли према селу Божурњи да траже преноћиште.

НАРЕДНИК СКУКАЛО БЕЖИ АЛИ СЕ НЕ ПРЕДАЈЕ

После овог догађаја Дугалић је продужио са батаљоном у Наталинце. Уз пут је размислио о плану за напад. Одлучио је да се батаљон изненада појави испред саме касарне у четшш колонама и концентрише ватру целокупног наоружања на прозоре. За то време из сваке чете по једна група бомбаша требало је да се приближи згради и кроз прозоре убади унутра бомбе, а затим да развале врата. Живадин Аксентијевић, познати члан КПЈ из Шума и теренски партијски радник, обећао је Дугалићу да ће он водити батаљон у Наталинце и показати најбоље прилазе жандармеријској станици, али није дошао. Послао је једног момка из Шума, као доброг познаваоца Наталинаца. Овај је изјавио да се пријављује за борца и молио да му се одмах да пушка. Дугалић му је испунио жељу. Овај момак је спретно провео чете и оне су се неопажено приближиле жандармеријској станици.

Чете су стигле пред касарну око 21 час. Дејствовале су према командантовом плану. Али, жандарми су имали на прозорима ђакове с песком, па се бомбе нису могле убацити унутра. Експлодирале су напољу. Изненадна митраљеска палба и експлозије бомби изазвале су пометњу међу жандармима. Чуло се и запомагање. Изненађење је донекле било постигнуто, али се у касарну није могло. Врата су била затворена. Жандарми су се некако средили и отворили ватру из два пушкомитраљеза. Дугалић је наредио да се помоћу митраљеске ватре и бомби развале врата. То је ишло врло споро. Жандарми су погодили намеру партизана. Паника је расла. Никома се није чекала ноћ. Поједини жандарми су махали белим марамама у знак предаје, али су старешине продужавале да дају отпор. Време је пролазило. Убрзо је и свануло, а борба није била окончана.

Око шест часова у Наталинце је стигла од Паланке, у помоћ жандармима, немачка моторизована колона из 660. артиљеријског дивизиона. Дугалић није очекивао овако брзу интервенцију Немаца, па је све снаге батаљона ангажовао против жандарма. На обезбеђењу према Тополи и Паланци налазио се по један вод. Ово је била једва довољна снага да привремено заустави Немце и омогући батаљону повлачење. Тако је и овог пута Дугалић био гтринуђен да одступи и то у време

када је победа била на домаку. Било је потребно само још мало времена па би жандарми капитулирали. Немци су прихватили жандарме, али они више нису желели да остану у Наталинцима. Противно жељама Немаца, они су напустили касарну и одступали заједно са њима. Кордић више није био у стању да формира ову станицу без обзира што су Немци на томе инсистирали. Благојевић је замерио Дугалићу што је прерано напао и то је сматрао основним узроком неуспеха.¹¹⁶

^{1,8} Према извештају штаба одреда (*Зборник*, VII, том, I књига 2, стр. 110) напад је изведен у 21 час, односно одмах по паду мрака, а први ноћни напад се изводи око поноћи. Такву је сугестију Дугалић добио од Благојевића. Командант Недићеве жандармерије, бригадни генерал Стеван Радовановић у свом извештају за септембар 1941. описује овај догађај (*Архив* VII док. бр. 3/2—1 к. 51 и док. 31/1—1 к. 26), оправдава због чега је био принуђен да укине ову жандармеријску станицу јачине вода.

VI глава

КРВАВА ШУМАДИЈСКА
ЈЕСЕН

БОРИЛА СЕ ЦЕЛА ШУМАДИЈА

Септембар месец био је преломан у развоју ослободилачке борбе у Шумадији. Јачина партизанских одреда кретала се од 250 до 400 људи, сви борци су били наоружани, а проценат аутоматског оружја знатно је порастао. Сви одреди су располагали знатним количинама муниције, ручних бомби и експлозива, а посебно Крагујевачки одред који је запленио неколико железничких вагона са пешадијским наоружањем и муницијом. Преко осамдесет посто општинеких управа било је трајно искључено из функције власти нове владе „народног спаса“. Неке општинске архиве, нарочито оних општина које су се налазиле у близини немачких гарнизона, паљене су више пута. Жандармеријских станица ван немачких гарнизона остало је свега неколико, а неке су разоружаване и демолиране неколико пута. Друмски саобраћај био је парализан. Окупатор је уз велике напоре одржавао пругу Београд — Лапово, а од Лапова преко Крагујевца према Краљеву железница је саобраћала само повремено. Крагујевачки одред је још 17. августа заузео Гружу, разоружао жандарме и демолирао уређаје у железничкој станици.¹¹⁷ Истог дана је нападнута и железничка станица у Книћу. У другој половини августа и првој половини септембра Крагујевачки одред је претежно изводио борбене акције на прузи Лапово — Гружа. Изведени су напади на железничке станице Баточина, Бадњевац, Јовановац, Губеревац, Милатовац, Драгобраћа, Кнић. Ноћу између 29. и 30. септембра Крагујевачки партизански одред напао је железничку станицу у самом Крагујевцу и истовремено запалио немачко складиште сточне хране. Те ноћи погинуло је девет немачких војника. Космајски одред у то време извео је више акција на прузи Београд — Младеновац, од којих су најзначајније биле рушење пруге између Белог Потока и Раље, напад на железничке станице Умчари, Ђуринци, Влашко Поље, Раља и рушење тунела код Раље, што је довело до обуставе железничког саобраћаја између Београда и Младеновца. Десетог и 14. септембра прекинуте су железничке пруге у Врчину, Малом Пожаревцу и Малој Иванчи. Ноћу између 23. и 24. септембра Космајци су напали железничке станице Глибовац и Кусадак, демолирали уређаје и скинули 300 метара железничких шина, а пре тога, 16. септембра, порушили су инсталације у руднику угља у Великој Иванчи.

¹¹⁷ Железничка станица у Гружи нападана је и раније, 7. августа, и тада је миниран и железнички мост на реди Гружи.

Двадесет петог септембра, Космајски одред — први од партизанских одреда Шумадије — сукобло се са војском „оца Србије“ генерала Недића. Други шумадијски одред напао је ноћу између 8. и 9. августа Свилајнац. Следеће ноћи Прва моравска чета упала је у Жабаре и спалила архиву среза, а 23. августа водила је са Немцима борбу између Свилајнца и Деспотовца. Пре тога (7. септембра) порушила је инсталације на железничкој станици Багрдан. Шеснаестог септембра код Осипаонице су убијена четири љотићевца, а истог дана заплењене су у Милошевцу веће количине љотићевских униформи у једној композицији путничког воза. Двадесет седмог септембра комесар Паланачке чете Драгослав Гоша Ђорђевић, упао је, у сумрак са групом бораца у Смедеревску Паланку и напао бомбама стан немачког команданта места, а при повратку група је отворила ватру на немачки железнички транспорт.

Двадесет осмог септембра дошло је у Азањи до чување борбе у којој је био ангажован цео потерни одред генерала Штала и главника 660. артиљеријског дивизиона из Смедеревске Паланке — око 900 немачких војника и официра, са минобацачима и артиљеријом. План Немаца је био да казне становнике Азање — највећег села у Шумадији, а затим да поново „прочисте“ Лепеницу и поврате Рачу. Немци су прво кренули са једним извиђачким коњичким одредом на врх Стражевице (К 227), на путу између Голобока и Азање с намером да овладају тактичким најјачим положајем на овом простору. Али командант 2. шумадијског одреда Андра Ђорђевић, правовремено је упутио на Стражевицу вод из Ресавске чете са задатком да је држи док чете не организују одбрану на прилазима Азањи. Ресавци су дочекали немачке коњанике организованом ватром и нанели им знатне губитке. Док су Немци чекали да им пристигну главне снаге, а чете Другог шумадијског одреда посedale косу североисточно од Азање, вод који се налазио на Стражевици добио је наређење да се повуче. Када су Немци открили да су партизани напустили Стражевицу, командир њиховог извиђачког одреда прешао је у енергично гоњење Ресавца. Провлачећи се испред коњице, ресавски вод је прошао кроз распоред чета Другог шумадијског одреда, тако да су немачки извиђачи у галопу улетели у унакрсну убитачну ватру. Око 30 пушкомитраљеза Другог шумадијског одреда је за само неколико минута „слистило“ немачки извиђачки вод. Убрзо затим, главне немачке снаге, подржане артиљеријом, прешле су у енергичан напад. Чете Другог шумадијског одреда пружале су жилав отпор. Борци су успели да правовремено изграде заклоне који су их штитили и од артиљеријске ватре. Први напад Немаца је заустављен. Уследили су нови јуриши, једна за другим. Али партизанима су се придружили и сељаци из Азање. Латили су се скривеног оружја и напали Немце на боковима и из позадине. Били су се одлучили да не допусте улазак Немаца у село. Борба је вођена пуних седам часова. Немачки јуриши су се гасили пред организованом одбраном партизана. На крају, Немци су били присиљени да се повуку. Понели су са собом 80 мртвих и рањених, међу којима је било неколико официра.

Половином септембра поново је ослобођена Рача и створена велика слободна територија коју су почели да називају „Лепеничка или Рачанска република“.

Поред већих акција које је извео Први шумадијски одред, у овом периоду било је и мањих, али такође значајних. Само 25. августа изведене су четири значајније акције. Четврта чета Другог батаљона напала је рудник угља у Орашцу, протерала обезбеђење и разорила све инсталације. Тог истог дана 3. чета организовала је на путу Аранђеловац — Младеновац две заседе. У заседи на Баљковици, између Аранђеловца и Орашца, нападнут је луксузни аутомобил у коме се, сем шофера, налазио један официр из одељења Гестапа за Србију у пратњи два Недићева жандарма. Према информацијама обавештајаца одреда из Аранђеловца, гестаповец је обављао неке послове везане за уговор између Пећанца и мајора Крауса. Немачки официр је убијен, а жандарми су рањени. Међутим, шофер је успео да извуче ауто из заседе и побегне према Младеновцу. Истог дана, нешто касније, један вод ове чете је, између Орашца и Копљара, отворио ватру на аутомобил у коме су била два жандарма и возач. Један жандарм и возач су рањени, а други жандарм, наредник, успео је да побегне. Ноћу између 25. и 26. августа једна десетина из 1. чете порушила је железничку пругу код Копљара. На повратку десетина је упала у мешовиту немачко-жандармеријску заседу. У овој борби погинула су два партизана, а на страни непријатеља четири жандарма и два немачка војника. Ова заседа коју је непријатељ поставио ноћу, што иначе није практиковао, била је први резултат рада немачко-недићевског шпијуна убаченог у Први шумадијски одред. Насртаји немачких обавештајаца на слободну територију били су све чешћи.

Тако је од Тополе стигао у Јарменовце луксузни аутомобил у коме су се налазили један немачки официр, два подофицира и војник возач. Сви су били изненађени појавом овако малог броја Немаца, наоружаних пиштољима и аутоматима. Ово је стварно био дрзак потез од стране немачких обавештајаца. Немци су се зауставили у кафани у Јарменовцима, попили су ракију и наставили пут. Код моста на Јасениди сеоска стража из Јарменоваца која је располагала само једном пушком испалила је на аутомобил неколико метака. Немци нису реаговали, отишли су према Руднику. Даљи траг им се изгубио.

У септембру у великом броју села, основани су, како су Сремчевић и Милосављевић већ предлагали, Народноослободилачки одбори који су најчешће имали пет до седам чланова. Њихов рад је одмах дао значајне практичне резултате: организована је боља исхрана јединица, брже су прикупљани заостала војна опрема и оружје, а нарочито муниција. Одбори су знатно допринели изградњи чврстог моралног јединства народа Шумадије. Петоколониши, немачки агенти и разни други смутљивци који су сејали неверицу у победу народног устанка, наилазили су на отпор народа, па су све ређе залазили у села. Прогоњени су и разни црноберзијанци. Одборници су сакупљали сељаке зарушење путева, железничких пруга и телефонских стубова, као и за извођење других акција.¹¹⁸

"" Народноослободилачки одбори стварани су у складу са директивом ПК КПЈ за Србију од 8. августа 1941. године. Директива је проучена на заједничком састанку ОП за округ Аранђеловац и штаба Првог шумадијског одреда, крајем августа у Брезовцу, после чега су Сремчевић и Милосављевић почели да формирају одборе. До краја септембра одбори су формиран у: Аранђеловцу — 5 чланова (председник Марко Радовановић), Бањи — 9 чланова (председник Ми-

Ускоро су основани и срески народноослободилачки одбори у срезу орашачком и опленачком. У одбору среза орашачког нашли су се напредни, у целој околини познати и поштовани људи, какви су били Чеда Плећевић, адвокат из Аранђеловца (председник одбора) познат у народу као вођа левог крила удружене опозиције, Жика Костић, адвокат из Аранђеловца, Војин Гарић, земљорадник из Копљара, такође познат у целој околини. Живко Јовановић из Брезовца, Божа Маринковић, млинар из Аранђеловца. Срески народноослободилачки одбор за срез опленачки имао је четири члана. То су били: Живадин Аксентијевић, земљорадник из Шума — председник, Милутин Јеленић, земљорадник, из Горње Трнавe, Раде Коларовић из Наталинаца и Миладин Радовановић из Винче — чланови.

Сеоске страже су до краја септембра биле формиране само у неколико села: Горњој Трешњевици, Винчи, Бањи, Наталинцима, Вукосавцима, Јарменовцима и Брезовцу. Неке су имале чак и по 15 људи, што је знатно прелазило оквира које је одредио штаб одреда. Благојевић је сматрао да су сеоске партизанске страже веома корисне и неопходне. Он је енергично захтевао да се у свим селима у којима постоје Народноослободилачки одбори формирају и сеоске страже. Ограничио је број наоружаних бораца у сеоским стражама на седам. Да се ишло преко тог броја, дошло би до развлачења снага и слабења укупне борбене моћи одреда.

БОРБА У СТЕПОЈЕВЦУ

Првих дана септембра ситуација у Колубари се знатно изменила. Наместо ранијих слабих гарнизона у Лазаревцу и Лајковцу Немци су довели у Обреновац 125. самостални ојачани пук који је у свом саставу имао оклопни батаљон са око 40 лаких тенкова и оклопних аутомобила, а такође дивизион артиљерије са 12 хаубица 105 мм; пук је имао и велики број минобацача. Пук је располагао са великим бројем

лан Тошић), Брезовцу — 7 чланова (председник Живко Јовановић), Горњој Трешњевици — 7 чланова (председник Бранко Илић), Вукосавцима — 7 чланова (председник Александар Комненовић), Јеловику — 9 чланова (председник Војислав Мирковић), Гараши — 7 чланова (председник Радован Степановић), Стојнику — 9 чланова (председник Живан Филиповић Баца), Марковцу — 8 чланова (председник Радосав Карић), Даросави — 9 чланова (председник Драгољуб Станојловић), Копљарима — 5 чланова (председник Андрија Васиљевић), Венчанима — 7 чланова (председник Властимир Спасојевић), Буковику — 6 чланова (председник Милован Миловановић), Доњој Шаторњи — 5 чланова (председник Драгомир Марјановић), Страгарима — 17 чланова (председник Борко Швабић, обухваћено Љубичево и Котража), Босути — 3 члана (председник Драгутин Радовановић). Село Цветовац имало је одбор од 10 чланова, Зеоке, Барошевац и Црљени од по 6 чланова. Миросалци и Барошевац од по 5 чланова, а Вреоци, Шопић, Јунковац и Клока од по 3 члана. У октобру су изабрани одбори у Наталинцима — 6 чланова (председник Божидар Миловановић), Горњој Трнави — 5 чланова (председник Милутин Јеленић), Горовичу — 5 чланова (председник Марко Живановић), Вшгчи — 5 чланова (председник Момчило Ђурић), Белановцу — 5 чланова (председник Чеда Алексић), Клоки — 3 члана (председник Милан Петровић). Касније су постојали одбори још и у Маскару, Рајковцу, Жабарима, Блазнави, Липовцу и Јарменовцима. Села у којима су постојали 1941. године Народноослободилачки одбори нису потпала под утицај четничке идеологије. Четници су стварали своја упоришта у оним селима у којима је изостао јачи утицај КПЈ у току 1941. године.

моторних возила, па је био способан да изводи маневар и да се самостално бори без непосредног ослањања на гарнизон. Пук је имао задатак да учврсти гарнизоне у средњем току Колубаре који би му послужили као ослонац за предузимање дејстава према Сувору и Руднику. Истовремено је пружао помоћ 704. дивизији у Ваљеву да се ослободи блокаде.

Одмах после доласка у Обреновац, командант 125. пука упутио је у Лазаревац и Лајковац један батаљон, ојачан са тенковима и артиљеријом. Батерија 220. противоклопног дивизиона који је припадао 714. дивизији остала је и даље у Лазаревцу. По доласку батаљона у Лазаревац Немци су у Колубари постали активнији. Почели су да праве чешће испаде у околину. Пробили су се до Венчана и рудника угља у Јунковцу и оставили посаде јачине од по једног вода. Намеравали су да појачају експлоатацију рудника. Посаде су имале задатак да пружају отпор партизанима до пристизања главних снага из Лазаревца које су биле моторизоване. Сто двадесет пети пук је гарнизонирао део својих снага и на Убу.

Проучавајући новонасталу ситуацију, командант 2. батаљона Раца Терзић и комесар Ото Леви дошли су до закључка да би новоприспеле немачке снаге требало нападати што чешће и не дозволити им да се прилагоде земљишту и ситуацији. Штаб батаљона дошао је на идеју да са штабом Посавско-тамнавског одреда организује заједничке нападе на новоприспеле немачке снаге у средњем току Колубаре.

Једанаестог септембра 2. батаљон је стигао у Степојевац, на свега тридесетак километара од Београда. Жандармеријска посада која се налазила у Степојевцу, чим је осетила приближавање партизана, побегла је према Београду. Други батаљон је ушао у Степојевац без борбе. То је био први долазак партизана у Степојевац. Комесар батаљона је организовао народни збор, а командант батаљона је отишао у Конатицу на састанак са представницима Посавског одреда. Један вод из 4. чете, кога је предводио водник Радован Грујић, упућен је на југоисточну ивицу Степојевца ради обезбеђења. Главнина батаљона налазила се у кафани на ручку. Командант Немачког гарнизона у Врџицима био је обавештен о доласку 2. батаљона у Степојевац. Немци су сазнали јачину и његово наоружање. Одмах је био обавештен и командант 125. немачког пука, који је одлучио да нападне партизана у Степојевцу. Немци се решили да дејствују брзо. Командант батаљона из Лазаревца упутио је један одред јачине око 200 људи утоварених у шест камиона са једним оклопним аутомобилом. Дан је био облачан. Ниски црни облаци ваљали су се небом. Видљивост је била смањена. Када су дошли на око три километра од Степојевца, Немци су зауставили колону и продужили пешке, развијајући се за борбу. Једна чета Немаца кретала се источно од комуникације Лазаревац—Београд. Њен задатак вероватно је био да неопажено заобиђе Степојевац са југоистока и нападне са те стране не дозвољавајући партизанима повлачење према земљишту које је нудило повољније услове за борбу. Једна друга немачка колона кренула је да изврши обухват Степојевца са југозапада. Мања група је остала на комуникацији. Њен задатак је вероватно био да, када отпочне борба, брзо, на камионима, продре у Степојевац.

Партизани нису ни слутили каква им опасност прети. По завршетку збора сви су отишли у кафану на ручак. Чак је и командир 4. чете повукао ради ручка Грујићев вод који се налазио на обезбеђењу, а није му послао замену. Батал>он је тако остао без обезбеђења. Немци су имали врло повољну прилику да униште читав батаљон. Ову изузетно тешку ситуацију у којој се нашао 2. батаљон решио је пушкo-митраљезац 4. чете Душан Пакић. Он је остао на положају и после одласка његовог вода. Открио је стрељачки строј Немаца када се појавио на ивици села. Без колебања засуо је Немце митраљеском ватром и принудио их да залегну. Немци су покушали да крену поново у напад, али их је брзи Паклћев „шарад“ поново зауставио. Пало је неколико Немаца. Старешина немачке колоне привремено је обуставио напад и наредио да се Пакићево митраљеско гнездо ликвидира минобацачком ватром. Немачка јединица која је заобишла Степојевац са југозапада још је била далеко, али је група која се кретала камионима врло брзо стигла у Степојевац. Камиони, а нарочито оклопни аутомобили, стварали су велику буку. Немци су у покрету отворили ватру из митрал>еза а дејствовали су и топом из оклопног аутомобила. Све то је деловало изненађујуће на борце 2. батаљона до те мере да је у кафани завладала паника. Комесар батаљона Ото Леви и његов заменик Веља Герасимовић и командири чета, нису успели да скупе људство и да га организују за борбу. Наступило је бежање на стране одакле се није чула палба. Једино је водник из 4. чете Радован Грујић успео да органлзовано поведе свој вод према положају на коме се налазио Пакић са митраљезом. Немци су отворили минобацачку ватру по положају на коме се налазио Пакић. Мине су експлодирале око Пакића и његовог митраљеза и засипале га земљом, али он је и даље дејствовао. Једна мина је експлодирала тако близу да је Пакић био контузован а митраљез оштећен. Радован Грујић је успео да извуче Пакића који је био у полусвесном стању. Пушкoшггграљез је остао на положају, затрпан земљом и оштећен. Радован Грујић је успео да се својим водом пробије из Степојевца и извуче два тешко рањена друга. Немачки губици су били једанаест мртвих и седам рањених.¹¹¹ Највећи део батаљона одступио је на север, где није било Немаца. Батаљон се нашао на окупу после три дана. Вод Радована Грујића је спречио Немце да одмах у почетку не предузму енергично гоњење и нанесу батаљону веће губитке.

Штаб Првог шумадијског одреда детал>но је анализирао борбу у Степојевцу и закључио да је командант батал>она Раца Терзић крив што се батаљон нашао у тако тешкој ситуацији. Заправо узрок пораза Другог батаљона била је небудност, одсуство обезбеђења. Терзић је смењен са дужности команданта и упућен у 1. батаљон. На дужност команданта 2. батаљона поставл>ен је Нинко Сакић. Заменик комесара одреда Душан Петровић Шане провео је у 2. батаљону неколико дана радећи на сређивању морално-политичког стања и учвршћивању дисциплине. Нови командант Нинко Сакић није се снашао на дужности па је Шане предложио да се и он смени. Штаб одреда се сложио са предлогом па је за команданта 2. батаљона постављен Душан Вукотић Уча, комесар 1. чете из Првог батаљона.

Наведени немачки губици дати су на основу података које су пружили становници села Степојевца.

СУМИРАЊЕ БОРБЕНИХ ИСКУСТАВА

У Дуленима, недалеко од Крагујевца, одржано је од 16. до 19. септембра војно саветовање које је одржавао Главни штаб НОПО Србије. Присуствовали су свл чланови Главног штаба са командантом Срете-ном Жујовићем на челу. Од команданта партизанских одреда били су присутни: Милан Благојевић, Раја Недељковић, Андра Ђорђевић, ЈБубиша Урошевић, Борислав Петровић Параћинад, Павле Јакшић, Момчило Радосављевић Моле, а Мијалко Тодоровић Плави присуство-вао је у својству секретара окружног комитета за округ крагујевачки, а он је истовремено био и домаћин овог скупа. Поред војних руково-дилаца, саветовању су присуствовали Милинко Кушић и Светислав Стефановић.

На састанку је извршена критичка анализа рада и борбених деј-става за протекла три месеца. У отвореној расправи и измени мишље-ња тражена су најпогоднија решења за брзо превазилажење разних слабости и недостатака. Неки одреди су имали лоше организовану оба-вештајну службу, нису на време откривене намере непријатеља, па су доживљавана изненађења, а због тога је било и губитака. На ово је указано као на проблем од прворазредног значаја који је требало ре-шити што пре. Анализом неких већих оружаних акција утврђено је да се није водило довољно рачуна о организацији система ватре, да је ватра прерано отворана и тако непријатељ упозораван, уместо да му се приреди изненађење. Констатовано је да заседе које се организују на великој удал>ености од пута не дају добре резултате. Дата је ди-ректива да се строго води рачуна о утрошку муниције. Оцењено је да су чете од пет до седам водова па и више, са 300 до 500 људи, гло-мазне и непогодне за маневар. к командовање. Поздрављена је иници-јатива штаба Првог шумадијског одреда о преласку на батаљонску формацију од по три чете. Речено је да чета не треба да има вше од 60 до 90 људи. Размотрено је питање санитетског збрињавања и за-кључено да сваки одред треба да има своју болницу организовану тако да је непријатељ не може лако открити, а да свака самостална чета и батаљон треба да имају референта санитета оспособљеног за пружање прве помоћи. Расправл>ано је о значају и улози Народноослободилачких одбора и закључено да им треба пружити свестрану помоћ и ојача-ти их.

ДРУГА БОРБА НА СВЕТИЊИ

Од 14. до 19. септембра 1. батаљон је провео у селима око Наталинаца. Цшб задржавања у тој околини, беа оружаних акција, био је одржа-вање народних зборова на којима је разобличаван нов покушај оку-патора да помоћу марионетске владе Милана Недића спречи ширење ослободилачког покрета и даље јачање партизанских одреда. Заправо, из неких села, као на пример, Јунковца, Клоке, Шума, Горовича и Тр-навe, мало се бораца јавило у партизанске јединице, па је задатак Дугалићевог батаљона био да путем агитације прикупи нове борце. Са батаљоном је био и заменик политичког комесара одреда Душан Пе-

тровић Шане. Он је најчешће и говорио на зборовима. Тих дана у селу Ђурђеву Шане се састао са представницима штаба 2. Шумадијског одреда. Договорили су се да оба одреда испоље већу активност у селима у граничном појасу двеју одредских зона. Констатовано је да су се јединице оба одреда највише ангажовале у деловима одредских зона које су се сматрале најважнијим, у појасу где су се граничиле зоне, ређе су се појављивале.

Деветнаестог септембра Дугалићев батаљон је схвануо у Доњој Трнави. Претходног дана и ноћи падала је јака киша. Борци су били мокри и блатњави. Штаб батаљона је одлучио да у Трнави одмори људе и да им омогући да се осуше и очисте оружје и опрему. У поподневним часовима једна патрола која је била упућена у извлање, у повратку, обавестила је штаб батаљона да је прошлога дана 19. септембра пре подне, немачки саобраћај између Крагујевца и Тополе био интензиван. Прошло је у оба правца неколико мањих група од 2—3 камиона праћених мотоциклима. Штаб батаљона је донео одлуку да у току ноћи изведу батаљон на комуникацију Крагујевац—Топола и организују заседу.

Двадесетог септембра пред зору батаљон је стигао у рејон Светиње и зауставио се у једном шумарку источно од комуникације Крагујевац—Топола на удаљењу од ње нешто више од хиљаду метара. Брдо Светиња (т.т. 459) доминира околином и представљало је највишу тачку на комуникацији која је у то време повезивала Берлин са Солуном. Светиња је пружала одличне услове за осматрање према Крагујевцу и према Тополи. Дугалић је одлучио да постави у заседу само једну челу, а да остале две чете задржи у шумарку источно од комуникације и да их касније употреби. Дугалић је ценио да је за напад на мањи број возила довољна једна чета, а у случају потребе за десет млнута је било могуће извести на комуникацију цео батаљон. Дуго задржавање у заседи је замарало борце па је и то требало избећи. У заседу је упућена 3. чета на челу са њеним командиром Лазаром-Лазом Борђошким Лалом и политичким комесаром Живком-Жиком Томићем.

Борђошки је повео чету на северне падине Светиње и распоредио је на источној ивици пута, користећи бедем који је за око два метра надвишавао коловоз. Са те стране су били и бољи услови за маскирање. Лала је поставио осматраче према Тополи и Крагујевцу како је то већ било уобичајено. Киша није падала али су облаци били ниски тамни а видљивоот знатно смањена. Земља је била јако расквашена и отежавала кретање ван пута. Борци нису могли да леже, клечали су или чучали. Око осам часова извиђач са Светиње који је осматрао комуникацију према Чумићу јавио је да се од Чумића приближава колона у којој се налази један камион са немачким војницима, један луксузни аутомобил и четири мотоцикла са приколицама. Лаза Борђошки је оценио да у колони може да има до четрдесет Немаца највише. Одлучио је да напада. Упутио је курира да обавести штаб батаљона. Лаза је одредио командира првог вода Милету Николића који је истовремено био и пушкомитраљезац да први отвори ватру. Милетин вод је био на десном крилу заседе и образовао је њен врх. Лаза је одредио два борца да баце бомбе на немачки камион. Немачка ко-

лона је силазила низ Светињу малом брзином. Напред су се кретала два мотоцикла са по три војника на сваком. На приколицама (корпама) су били монтирани митраљези. За мотоциклама, на око двадесет метара, кретао се сиви опел а иза њега опет два мотоцикла, а затим камион са око двадесет војника под шлемовима. Седали су у два реда окренути лицем једни према другима. Колона је била дуга око сто метара, тако да је цела ушла у заседу. Милета Николић је пустио да му се мотоциклисти приближе на свега десетак метара, а онда је његов пушкомитраљецац послушно зашгектао и покосио два предња мотоцикла који су слетели на супротну страну пута. Војници су пали са мотоцикла и остали лежећи не покушавајући да пруже отпор. Следећи Милетин рафал сручио се на лимузину. Она је такође склизнула на леву страну пута и остала непомична. Из лимузине нико није давао отпор. Други пушкомитраљецац Раца Терзић отворио је ватру на преостала два мотоцикла. Један мотоцикл се преврнуо а његова посада је остала на коловозу непомична. Последњи мотоцикл се окренуо и одјурио натраг према врху Светиње. Немци су бежећи отворили ватру из митраљеца. Лаза и његова два бомбаша бацили су бомбе, али нису погодили каросерију камиона. Једна бомба је експлодирала под камионом. Услед експлозије и наглог заокретања, камион се преврнуо. Сада су на њега отворили ватру оба пушкомитраљеца. Већина немачких војника је бомбама, митралеском и пушчаном ватром онеспособљена за отпор у првим минутима, али је једна мања група са пушкомитраљезом и два аутомата заклоњена иза преврнутог камиона, отворила ватру. Немци су бацали и ручне бомбе. Услови за осматрање и прецизно дејство били су им слаби, али су ипак успели да поколебају друге вод. Његови борци су мењали заклоне тражећи погодније. У томе је изгубљеио десетак минута. Љут због спорог дејства левокрилног вода, Милета Николић је самоиницијативно покренуо свој вод према преврнутом немачком камиону. Са пушкомитралезом у руци трчао је испред вода. Тада је наступила опасност којој се нико није надао. Осматрач на Светињи био је Драгутин-Драга Станић, адвокатски приправник из Жабара. Уместо да осматра комуникацију према Чумићу што му је био борбени задатак, он је посматрао борбу. Занесен развојем борбе, Станић није приметио да му се приближио стрелачки строј Немаца, а кад их је видео, толико се уплашио да се није сетио да опали метак из пушке да би упозорио другове из чете. Побегло је главом без обзира низ западне падине Светиње. Стрелачки строј Немаца наставио је да се неопажено приближи месту заседе.

Трећи батаљон 721. немачког пука укрцан у 30 камиона кретао се из Крагујевца преко Тополе у правцу Лазаревца који му је био одређен као нови гарнизон, а група коју је напала чета Лазе Борђошког, била је претходница тог батаљона. Тих дана дошло је до извесних промена у распореду немачких јединица у Шумадији. Због доласка бугарских окупационих трупа у Источну Србију и померање зоне 717. немачке дивизије на запад, командант 714. дивизије генерал Штал дефинитивно је напустио гарнизон у Крагујевцу и повукао свој 3. батаљон из 721. пука. На његово место је дошао 749. пук из 717. дивизије. За рачун напуштања гарнизона у Крагујевцу Штал је одлучио да ојача гарнизон у Лазаревцу у коме се налазила једна батерија 220. противоклопног дивизиона. Батаљон из 125. пука који се привремено на-

лазио у Лазаревцу спремао се да напусти Лазаревац и да се пребаци у Лајковац. Тако се догодило да се Душан Дугалић, не знајући за ту оперативну ком&инаторику окупатора, упустио у борбу са целим немачким батаљоном који је имао око шест стотина људи.

Када је 3. чета 1. батаљона напала претходницу 3. батаљона 721. немачког пука, чело његове главнине већ је било прошло Кременачу и приближило се врху Светиње. Командант немачког батаљона добио је обавештење од војника који су успели да се мотоциклом пробију из заседи, да је извршен напад на претходницу. Зауставио је колону и са две чете кренуо пешке, лево и десно од пута, с намером да окружи партизане у заседи.

Захваљујући небудности Драге Станића, две немачке чете у стрелачком строју приближиле су се неопажено заседи на свега две стотине метара. За то време вод Милета Николића био се приближио преврнутом камиону иза кога је група Немаца пружала отпор. Милета са митраљезом и Лаза Борђошки са својим бомбашима, ломили су и последњи отпор претходнице немачког батаљона. На домаку руке налазио се велики ратни плен: четири пушкомитраљеза, велики број аутомата, пушака, муниције и друге опреме. Борци су гледали тај драгоцен материјал али нису силазили на пут, чекали су завршетак борбе. Али, ускоро је са Светиње затрештало преко десет пушкомитраљеза. Због лоше видљивости и високог кукуруза који је заклањао борце треће чете, Немци су имали лоше осматрање па су прерано отворили ватру. Лаза Борђошки је једним погледом схватио сву тежину ситуације. Немачко десно крило, пробијајући се кроз кукуруз, већ је било обухватило његову чету са истока. Срећа је била у томе што Немци нису знали распоред треће чете. Увиђајући опасност од окружења Борђошки је наредио повлачење на север, према сеоском путу који је бочно излазио на асвалтну комуникацију.

Занет борбом, желећи да докусури остатак Немаца који су се бранили иза камиона, Милета Николић се последњи повукао. Одмакао је од комуникације свега двадесетак метара и наишао на немачки стрелачки строј. Из стојећег става осуо је ватру из свог пушкомитраљеза који га нпкад није изневерио. Неколико погођених Немаца су пали, а остали су легли у блато тражећи заклон. Али, збуњеност Немаца трајала је кратко. Неколико дугих митраљеских рафала сручили су се у Милетине груди. Пао је нижице притиснувши телом пушкомитраљез, као да је у последњем трену живота пожелео да заштити своје омиљено оружје и не дозволи да га рука Немца дотакне. Непосредно после пошбије Милете Николића уследио је противнапад прве и друге чете у десни бок немачког батаљона. Распламсала се жестока борба у кукурузу и блату која је трајала око 30 минута. Заменик комесара 3. чете Велимир Миличковић налазио се у непосредној Милетиној близини. Два пута је покушао да му се приближи и да га извуче. Вероватно је предпостављао да је Милета још жив. Али, оба пута био је спречен рафалима немачких митраљеза. Када су прва и друга чета уз повике ура појачале ватру, немачка ватра према трећој чети је ослабила. Миличковић је искористио тај моменат и по трећи пут покушао да извуче друга. Одјекнуо је митраљески рафал који је пресекао животни пут младог, витког и наочитог Велимира Миличковића који је у батаљону био познат под именом Црногорац. Пао је крај Милете.

Два јунака, један рођен под Букуљом у Шумадији, а други испод врлетних Комова у Црној Гори, збратимљени заједничким циљем — борбом за слободу, остала су на северним падинама брда Светиња да сведоче о храбрости, другарској љубави, оданости и пожртвовању југословенских партизана.

Дугалић је успео да заустави Немце и извуче батаљон према Горњој Трнави. Тамо га је чекао курир штаба одреда са наређењем команданта одреда да са баталеоном хитно крене у Блазаву, где се тада налазио штаб одреда. Како су се Немци задржали на Светињи дуже, Дугалић и комесар батаљона Дача Станковић нису имали могућности да извуку тела погинулих другова Николића и Миличковића.¹²⁰ Први батаљон добио је задатак да обезбеђује штаб одреда на преговорима са генералом Новаковићем.

СПОРАЗУМ СА ГЕНЕРАЛОМ НОВАКОВИЋЕМ

Држање генерала Љубе Новаковића на сабору четничких војвода из Шумадије, одржаном на Букуљи, коме је председавао Коста Геганац, потврдило је ранију претпоетавку да је он приступио Пећанцу из тактичких разлога па је из тих разлога и примио звање „команданта шумадијских четничких одреда“. То је Новаковић учинио, како је већ речено, у споразуму са својим пријатељима из савезничке обавештајне службе. Основни циљ овог тактизирања био је да се онемогући сарадња четништва са окупатором. Покрајински комитет КПЈ за Србију поставио је себи исти задатак. Када је Новаковић стигао са својим одредом на Букуљу, међу „виђеним људима“ из Аранђеловца и око-

Описана борба је регистрована у извештају штаба 1. Шумадјског одреда Главном штабу НОПО за Србију од 24 септембра 1941. године. Извештај је потписао командант одреда Милан Благојевић (Архив ВИИ ЈНА рег. бр. 5—8 К 1641). Благојевић, који је иначе био шкрт у испољавању емоција, са пијететом говори о Милети Николићу обућарском раднику из Аранђеловца старом 29 година који је од почетка устанка па до погибије убио својим пушкомитралезом 20 до 25 Немаца од којих само у последњој борби дванаест до петнаест. О Миличковићу се у извештају каже да је три пута покушао да извуче Милету, али да је његова судбина неизвесна. Учесници борбе запамтили су Миличковића само по надимку Црногорац, али сви тврде да је у ТрепчеМ покушају да извуче Милету погинуо. Жика Несторовић у својој књизи *Првехе стазе* страна 48, 49, такође тврди да је Црногорац погинуо. Несторовић у поменутој књизи тврди да је у борби убијено и рањено преко 30 Немаца. Велимир Миличковић рођен је у селу Трепчи крај Андријевице. Завршио је Војнотехничку школу у Крагујевцу и постао војни мајстор. Као члан КПЈ ступио је у 1. шумадијски одред половином августа 1941. године, ускоро се истакао и постао заменик командара чете. Због кратког всеменаведеног у првом батаљону нико се не сећа његовог правог имена. За време рада на овоме делу, аутор је истражио биографске податке о Миличковићу који је у другој борби на Светињи испољио јунаштво и храброст и пожртвованост. Јунаштво Милете Николића заливајује. Његова храброст и ратничка вештина чине га достојним звања народног хероја. На жалост, Милета Николић је рано погинуо, а касније се нико није сетио да га помене у својим књигама. На Светињи су се, заправо, одиграле три значајне борбе. Прва, која је у овој књизи објављена под насловом Заседа на Кремељачи ГЕ такође одиграла се на ТУЖИМ падинама Светиње. О другој борби на Светињи се најмање зна. Разлог томе је недостатак података у немачким документима а и различити ставови учесника о времену када се борба одиграла, њеног обиму и величини немачких губитака.

лине који су га посетили већ првог дана његовог боравка на Букуљи нашао се и адвокат Чеда Плећевић. Међутим, Плећевић се није случајно нашао у логору генерала Новаковића. Њега је упутио председник Војног комитета ПК КПЈ за Србију, а касније командант Главног штаба НОПО Србије, Сретен Жујовић, са задатком да „политички обради“ генерала Новаковића и да га придобије за народноослободилачку борбу. Адвокат Плећевић је оставио на генерала Новаковића снажан утисак. Новаковић је одраније знао да адвокат има велики политички утицај у овом делу Шумадије и због тога му је његова посета посебно импонирала. Тако су се сирижатељили и често се састајали.¹²¹ Новаковић је веома уважавао мишљење Плећевића. Он је хтео да присуствује преговорима које је Пећанац водио са немачким мајором Краусом у Аранђеловцу и због тога што му је то саветовао Плећевић.

Међутим, Новаковић је имао и своје личне амбиције. Он је фактички желео да постане командант свих оружаних снага у Шумадији. (До септембра, у Шумадији и није било других домаћих оружаних формација осим четника Косте Пећанца и партизанских одреда). Он је првих дана јула, у Корушцу, дошао у контакт са Миланом Благојевићем. Али, из тог кратког сусрета, до кога је дошло случајно, Новаковићу је било јасно да он неће моћи да потчини Благојевића. Онда је одлучио да себи потчини четничке одреде Косте Пећанца у Шумадији. У томе је наишао на благонаклоност и самог Пећанца као врховног команданта свих четничких одреда.

Новаковић се жалио Плећевићу да код комуниста не наилази на разумевање. Благојевића је назвао „екстремистом“ и истицао је неопходност „обједињеног командовања и усклађених акција“. Он је жестоко нападао и Дражу Михаиловића као „самозванца и узурпатора туђих права“. Нападао је Дражину крилатицу о стварању „војске у отаџбини“. Новаковић је сматрао да не може *бити* говора ни о каквој чојцији пошто је југословенска војска капитулирала, и то безусловно. Заступао је тезу да је у Србији па и шире, у целој Југославији, једино могуће организовати четништво, с обзиром да оно има традицију.

Плећевић је саветовао Новаковића да не треба да одустаје од настојања да сарађује са комунистима, па му је предложио и састанак са комунистичким вођама из западног дела Шумадије, а састанак би он организовао. Новаковић је прихватио ову сугестију. Тако је, у августу, дошло до састанка између Станислава Сремчевића и Мике Милосављевића, чланова Окружног повереништва за округ Аранђеловац, и генерала Новаковића. До састанка је дошло изненада, тако да Сремчевић и Милосављевић нису имали никакве ставове другачије од оних које је Благојевић раније саопштио Новаковићу. Категорички је одбијен захтев Новаковића да се Први шумадијски одред стави под његову команду и тај састанак се завршио без икаквих резултата.

¹²¹ Иавика да се све ради у строгој конспирацији, што је код Жујовића нарочито било изражено, довела је до великог неспоразума, чиме је угрожен политички углед адвоката Плећевића као активног припадника НОП-а. Заправо, о његовој улози нису ништа знали Окружно повереништво КПЈ за округ Аранђеловац, а ни штаб Првог шумадијског одреда. Све је разјашњено тек кад је једном приликом Благојевић рекао Жујовићу да Плећевића треба ликвидирати што се „слизао са четницима“.

Почетком септембра у Шумадији су почели да се појављују еми-сари „Горског штаба“ са Равне горе, са титулама војвода, прво у ка-черском срезу, а онда у колубарском, орашачком, опленачком, крагу-јевачком, гужанском и у лепеничком. То су били изасланици Гор-ског штаба са специјалним овлашћењем Драже Михаиловића. Ускоро затим у низу места појавили су се и „четовође“ равногорских четника. Они су тактизирали, предлагали партизанима сарадњу, а тајно су ра-дили против народноослободилачког покрета.

У таквим околностима Новаковић је почео да се осећа усамље-ним са својим одредом од око 50 људи. Он је и даље носио титулу команданта шумадијских четничких одреда, али она му је више ште-тила него користила. Формално је и даље припадао четничкој орга-низацији на чијем челу је стајао Коста Пећанац, али Пећанчева погту-ларност нагло је опадала. Народ је ценио дела, а не титуле. Коначно је генерал дошао до закључка да је илузорно инсистирати на томе да му се партизани потчињавају, већ да треба покушати да с њима са-рађује. То је саопштио Чеди Плећевићу и замолио га да му обез-беди разговор са представницима „партизанског врха“.

Плећевић је пренео Жујовићу генералову жељу, и тако је дошло до састанка Новаковића са представником Главног штаба НОПО Срби-је, и то у Београду. Том приликом је Новаковићу речено да се при-хвата његова иницијатива за сарадњу, али да се о условима конкретне сарадње треба договорити на терену. Предложено му је да преговара са командантом Првог шумадијског одреда Миланом Благојевићем који ће имати овлашћење да преговара у име свих партизанских од-реда Шумадије. Новаковић није волео да се поново сретне са „тврдо-корним Шпанцем“, али је напokon пристао. Благојевићу је куриром упућено пуномоћје са инструкцијама за вођење преговора. Покрајин-ски комитет КПЈ за Србију давао је овим преговорима велики значај на линији сузбијања утицаја равногорског и Пећанчевог четништва у Шумадији.

Двадесетог септембра поподне у дворишту средњовековног мана-стира Вољавча, беше се окупила војска шареног изгледа. Команданат Првог шумадијског одреда повео је цео свој штаб и чланове Окружног партијског руководства, Сремчевића и Милосављевића, а као обез-беђење служио му је Први (Дугалићев) батаљон — више с намером да генералу покаже своју војску. Генерал Новаковић је дошао са својим војводима и целим одредом који је био под његовом непосредном ко-мандом. Бројно стање обеју страна било је приближно исто. Четници су располагали са више ггушкомитрал>еза. Новаковић је био обучен у шумадијско сељачко одело, са шубаром и кокардом на глави и чизма-ма на ногама, а његови четници претежно су имали на себи униформе југословенске војске. Неколико официра имало је на раменима епо-лете. Одећа Дугалићевог батаљона била је веома шаролика. Борци који су раније припадали Другој и Четвртој чети били су обучени у немачке униформе, носили су и шлемове са великим петокраким звез-дама, а немачки амблем, орао, који у канцама држи кукасти крст, био је скинут. Носили су и немачке опасаче на којима је писало Gott mit uns (Бог је с нама). Партизани нису веровали у бога, али овај наппис није било могуће скинути. Други су опет били одевени у униформе које су свукли са жандарма.

Четничка и партизанска војска у почетку су биле одвојене, али су се љубопитљиво гледале. Четници су себи припремали богат ручак. Неколико јагањаца висило је окачено о гране храстова, око ших су се биле окупиле групице четника, натезали су чутурице напуњене ракијом и посматрали како јагањцима вешто скидају кожу. Други су сагоревали суво грање и припремали ражњеве. Дугалићев батаљон је за тај дан имао суви оброк: комад хлеба са сиром и сланином и по неким парадајзом. Омладинци из батаљона нису могли да мирују. Помешали су се са четницима и почели да им постављају разна питања. Највише су се истицали пушкомитраљесци Мирослав Ђурђевић Зека и Милован Живановић. Робусни Зека, са немачким шлемом на глави и немачким чизмама, али жандарском униформом и пушкомитраљезом о врату, деловао је импозантно. Међу четницима таквог делије није било. Пришао је четнику који је држао јагње, поздравио га по шумадијском обичају „добар дан и срећан рад“, што је код присутних четника изазвало смех, а онда је сео међу четнике, поред њега је сео и Живановић и ставио пушкомитраљез преко колена.

— Када ћете ви, бре, почети да ратујете? — питао је Зека присутне четнике. — Већ је прошло три месеца од како сте почели да се припремате, а ни метак још не опалисте. Многу јагњад покласте, товите се, а дебљина није добра за војнике.

Четници су ћутали и слегали раменима. Зекина питања им нису годила. Један млади официр је рекао:

— Ви комунисте имате своје планове и своје стареишне, а ми своје. Они ће се договорити како треба да се ради.

— Имамо и сопствене главе — умеша се Живановић — којима треба мислити.

— А ти, момчићу, мислиш да много знаш — обрецнуо се официр на Живановића — још ти млеко цури са усана, а закитио си се пушкомитраљезом. Хтео би само да пуцаш.

— Ракију не пијемо — добацио је шеретски Зека — а млеко нам не смета. Овај бата, што му млекце још цури са усана, како ти кажеш, убија Немца сигурно са свега три метка, боље од тебе који си завршио војну академију, а овај је тек завршио шести разред гимназије.

Ова полемика би се ко зна како завршила да се није умешао комесар батаљона Дача и одвео Зеку и Живановића. За то време, у припрати манастира, тамо где је за време првог српског устанка заседао Правитељствујушчи совјет, вођени су преговори између команданта Првог шумадијског партизанског одреда, који је заступао и остала три шумадијска партизанска одреда, и команданта шумадијских четничких одреда, бригадног генерала артиљерије Љубе Новаковића. Спорних питања готово да није било. Оно што је највише сметало споразумевању било је питање субординације, али се генерал одрекао амбиције да командује партизанима, пристао је на равноправну сарадњу. То је био важан услов за брзо усаглашавање ставова и потписивање споразума. У поподневним часовима споразум је био спреман за потпис. Генералова шифранткиња Нада откуцала га је на писаћој машини у три примерка. Овде ћемо навести основне ставове споразума.

Заједнички циљ: заједничка борба за ослобођење поробљене отаџбине. Обе стране се обавезују да своје редове не повећавају принудно. Ово препустити слободној народној вољи. У остваривању великог дела

народног ослобођења не спречавати да народне масе на легалан јавно и демократски начин манифестују своја родољубива и национална схватања. У зачетку спречити међусобне размирице обостраним настојањем и не дозволити да нас утицајем са стране заваде. Обе борбене групе се обавезују да за све време трајања ослободилачке борбе не спроводе разне акције личног или партијско-политичког карактера које би имале за циљ личну освету или изазвале партијско-политичке неправилности. По ослобођењу поробљене отаџбине обе борбене групе се обавезују да ће омогућити народу да својом потпуно слободном вољом, уз помоћ наших савезника, одреди себи облик, форму и државни поредак. За време трајања ослободилачке борбе, заједничким снагама онемогућити оне који служе туђинцу — издајнике, као и све остале народне штеточине — плачкаше и разбојнике и то извођењем преступника пред народни суд. У ослобођеним местима постављати самоуправне и управно-полицијске органе, а у њих бирати само оне људе који у дотичном месту или крају уживају опште поверење народа, а који у досадашњој борби за ослобођење нису на себе навукли никакву сумњу.

Војне операције изводити на бази усаглашеног јединственог плана. Обе стране ће упућивати једна другој, у штабове који руководе борбеним дејствима, своје представнике како би се обезбедило јединство командовања. Ратни плен делити споразумно, а на основу претходног утврђивања којој страни треба више опреме и оружја, с обзиром на број ненаоружаних и неопремљених бораца.

Обе борбене групе се обавезују да ће по сваку цену спречавати сваку повреду приватне имовине у личне сврхе.

Споразум ступа одмах на снагу и на њега представници обеју борбених група стављају своје потписе. У десном доњем углу уследио је потпис генерала Љубе Новаковића, а у левом Милана Благојевића¹²²

Генерал Новаковић је позвао Благојевића и његове сараднике на заједнички ручак како би прославили „овај историјски догађај“. Он је одмах по потписивању уговора одржао краћи говор у коме је рекао да он целим својим бићем жели да служи народу и отаџбини, да је његова судбина сада нераздвојно везана са судбином партизанског покрета, јер он више „нема куда“ — нема других пријатеља у земљи, али да је чврсто везан за моћне савезнике. Напао је Недића и Пећанца као издајнике српског народа, а такође је напао и Дражу Михаиловића као каријеристу „који личне интересе претпоставља интересима народа“, и који „у овом тешком времену мути и раздваја јединство народа, што може да изазове братоубилачки рат“.

Благојевић је одбио понуду за заједнички ручак под изговором да партизани не пију па би својим присуством покварили опште рас-

¹²² Оригинаал овог споразума чува се у архиву Војноисторијског института (К-29а, 5/11 и К-33-13-2). Овде је изражена суштина споразума, његов основни садржај, а не дословно цитат. Дослован потпис Љубе Новаковића гласи: „У име четника командант, генерал, војвода шумадијски Љуб. Новаковић“, а Благојевића: „За све народноослободилачке партизанске одреде који оперишу на територији Шумадије Милан Благојевић с. р.“ У средини је датум 20. септембар 1941. године и место „Рудничке планине“.

положење. Ово је рекао више као шалу, а навео је и раније уговорене обавезе као основни разлог.

У поподневним часовима партизани су напустили манастир Вољавчу, а генерал Новаковић са својим војводама „које предводе бригаде четника“ остао је да у обилном јелу и пићу прославе овај догађај.

НЕМЦИ ОКУПЉАЈУ ИЗДАЈНИКЕ СРПСКОГ НАРОДА

У септембру су наступили значајни догађаји и у табору непријатеља. Немачка врховна команда била је крајње незадовољна стањем у Србији. Хитлер је лично изразио незадовољство команданту за југоисток фелдмаршалу Листу и захтевао смену команданта Србије генерала Данкелмана, на чију адресу је упутио нимало ласкаве епнТеТе.¹²⁵ У Београд је упућен генерал-лајтнант Франц Беме, са својим штабом корпуса (18. оперативна команда) са задатком да ликвидира устаничка жаришта у Србији. Деветнаестог септембра Беме је стигао у Београд и преузео команду над окупационим трупама у побуњеној Србији. Имао је овлашћење да је он „једини носилац извршне власти“. Први корак овог енергичног и окрутног команданта био је да активира колаборационистичке војне формације, Недићеву државну стражу, Љотићеве доброволце и Пећанчеве четнике и да пронађе начин да неутралише равнаторско четништво које је све више узимало маха. Заправо, Беме није имао другу алтернативу. Нове трупе које му је доделила Врховна команда нису биле довољне за предстојећи задатак. Беме је инсистирао да се Љотићеве и Пећанчеве оружане формације ставе под јединствену — Недићеву команду и да „сместа престане дивљање у организацијској структури војних формација“. Овај искусни командант очигледно је желео да поједностави систем командовања и да га учини ефикаснијим. Милану Недићу је раније био најављен долазак новог команданта. Он је петнаестог и шеснаестог септембра одржао седницу своје владе која је искључиво била посвећена војним проблемима. Одмах по доласку генерала Бемеа, Недић је приступио

Данкелман је заменио Шредера који је погинуо 24. јула, тако да је командовао окупационим трупама у Србији непуна два месеца. Он је у августу формирао у свакој дивизији потерни одред јачине 350 до 400 људи. У њихов састав укључена је артиљерија и оклопни аутомобили наоружани топом 20 мм. Ови одреди могли су брзо да маневришу, али не да остају дуже ван гарнизона. Помоћу њих се није могао угушити устанак. Данкелман је од свог претпостављеног фелдмаршала Листа тражио ојачање контингента окупационих снага у Србији. Без обзира на отпор у круговима немачке Врховне команде, Лист је издејствовао одобрење да упути из Грчке у Србију 125. самостални пешадијски пук ојачан артиљеријом и тенковима, а такође да се на територију Србије доведе још једна оперативна дивизија. Али у Врховној команди и даље је владало убеђење да генерал Данкелман и његов штаб нису способни да ликвидирају оружани устанак у Србији, па су упутили генерала Бемеа са његовим штабом и снабдели га потребним овлашћењима. Данкелман је смењен. За команданта 65. корпуса поново је постављен генерал Паул Бадер, али без титуле команданта Србије. Бадер је био потчињен генералу Бемеу.

реорганизацији својих војних формација. Наредио је свом верном сараднику пуковнику Кости Мушицком да формира „Српски добровољачки корпус“ у коме би биле обједињене све оружане формације Димитрија Љотића. Мушицком је дат рок да овај задатак изврши до 3. октобра.¹²⁴

Недић је формирао при својој влади војно одељење, у ствари неку врсту минијатурног генералштаба чији је начелник постао армијски генерал Александар Стојановић, а заменик начелника генералштабни бригадни генерал Богдан Маглић. У одељењу је радило још шест генералштабних официра. На предлог војног одељења Недић је одобрио формирање девет покретних жандармеријских одреда који су имали задатак да изведу „операцију чишћења Шумадије од комуниста“. Војно одељење је развило и план операција. За команданта ових трупа и руководиоца операција постављен је бригадни генерал Стеван Радовановић. Седам одреда од укупно девет распоређено је да дејствује на простору Шумадије, а само два, и то најмања, имала су да дејствују источно од Велике Мораве. Генерал Радовановић је успео да за кратко време заврши формирање планираних одреда и да их доведе у полазне рејоне.¹²⁵

Са стварањем четничких одреда Косте Пећанца, ишло је теже. Његов „Проглас драгом народу“, који је издао 27. августа у Аранђеловцу, одмах после потписивања споразума о сарадњи са Немцима,

¹²⁴ Ревниосни Коста Мушички је енергично спровео наређење свог шефа. За свега шеснаест дана успео је да формира седам одреда од којих четири у Шумадији, и то: Трећи под командом Будимира Никића у Гроцкој, Пети под командом Марисава Петровића у Крагујевцу, Седми у Смедеревској Паланци под командом адвоката Александра Аце Лазаревића из Доње Шаторње и Четврти одред у Аранђеловцу под командом Богдана Мартина. Мушицком је била одобрена „квота“ од 3000 људи. Међутим почетком октобра његови одреди су имали између 100 и 200 добровољаца махом средњошколаца, добрим делом пропалих ђака, нешто студената и разних пробисвета. Било је међу њима под-официра југословенске војске, али врло мало активних официра. На предлог Мушичког Недић је на брзину унапредио команданте одреда. Тако је Марисав Петровић добио чин капетана, а Аца Лазаревић чин потпуковника, а ни један ни други нису завршили школу резервних официра. Недић је Мушичког унапредио у чин бригадног генерала како би тиме подигао углед „српском добровољачком корпусу“.

¹²⁵ Први одред — 250 људи (командант жандармеријски потпуковник Милан Мештровић) — полазни рејон Умка; Други одред — 60 људи (командант жандармеријски мајор Милан Калабић) — полазни рејон Раља (дејствује према Шумадији); Трећи одред — 280 људи (командант жандармеријски потпуковник Велимир Јовановић) — полазни рејон Сопот; Четврти одред — 40 људи (командант капетан I класе Константин Рогојски) — полазни рејон Вреоци; Пети одред — 70 људи (командант потпуковник Марко Пајић) — полазни рејон Гроцка; Шести одред — 139 људи (командант потпуковник Љубо Бабић) — полазни рејон Свилајнац; Седми одред — 70 људи (командант мајор Јеремија Живановић) у Сењским рудницама; Осми одред — 23 човека (командант капетан II класе Цветко Пешић) — полазни рејон Параћин; Девети одред — 30 људи (командант капетан II класе Милан Хркаловић) — полазни рејон Бели Поток. Сваки одред је имао лекара и опрему за пружање прве помоћи. (Војно-историјски институт К-24а, Т-1, К-33, Т-11).

имао је супротан ефекат од очекиваног.¹²⁶ Народ Шумадије знао је да политички мисли па и да чита „између редова“. Пећанац је у свом прогласу оптуживао партизанае да желе да изазову братоубилачки рат. Међутим, свакоме ко је прочитао Пећанчев проглас постало је јасно да, заправо, „командант свих четничких одреда у земљи“ својим издајничком ујдурмом гура „свој драги српски народ“ у братоубилачки рат. Народ је у дубини душе био увређен брзом и срамном капитулацијом. Желео је борбу против окупатора и за ту идеју био је спреман на жртве. Били су збуњени и сами Пећанчеви четници, — па чак и поједине војводе. У то време у редовима Пећанчевих четника нашло се највише оних који су били верни слободарским четничким традицијама. Шуровање „главног војводе“ Пећанца са Немцима било им је не само неразумљиво већ и одвратно.

Иако је Пећанцу било познато да генерал Љуба Новаковић није присталица идеје о сарадњи са окупатором, одлучио је да га специјалном наредбом од 1. септембра промовише у „војводу шумадијског“ и тако озваничи своју ранију усмену сагласност да Новаковић постане „командант шумадијских четничких одреда“. Генерал је, заправо, ово звање сам себи доделио. Међутим, проглас Косте Пећанца одјекнуо је у народу лоше до те мере да се Новаковић одлучио на брз и бескомпромисан прекид са Пећанцем. Он је настојао јавно да се од њега огради и истовремено, се, исто тако јавно, декласирао за борбу против окупатора и сарадњу са партизанима. Оваквим ставом Љубе Новаковића покушај Пећанца и његовог побратима мајора Гестапа Крауса да неутралишу ослободилачки покрет у Шумадији доживео је потпуни фијаско. После споразума који је генерал Новаковић потписао са Миланом Благојевићем у манастиру Вољавчи, дошло је до оштре деференцијације „војвода шумадијских“. Пећанцу су остали верни само поп Аца Костић, војвода орашачки, и мајор Живан Миловановић војвода опленачки. Све остале четничке војводе прихватиле су поли-

"" У првом делу овог памфлета говори се о „дивљању неодговорних елемената широм напаћене земље Србије који пљачкају, силују и жене и кћери и убијају и оно мало Срба што је остало.“ Даље се каже да се то све чини „под светлим именом српских четника“. због чега је он био принуђен да „на своја старачка плећа прихвати терет заштите Српског народа.“ Даље се говори о „светлој дужности четника да заведу ред у земљи, да бране животе народа и њихову имовину и да омогуће слободан рад у граду и селу.“ У другом делу прогласа наређује да се сви они који се налазе у шумама за осам дана врате својим кућама и редовном послу. У супротном следи смртна казна. Смртном казном прети и за рушење и оштећење државних објеката. У прогласу се даље каже да се према победнику треба „држати достојно и да то српски народ уме, али одбегли робијаша, нерадника, пљачкаша и разбојника и други олош, не мигле на опште добро народа“. Пећанац најављује у прогласу да ће у сваком месту бити образоване одговарајуће четничке јединице са четовођом на челу. За оружане формације које и даље остану ван њихове команде каже да су то „они који хоће братоубилачки рат и проливање братске крви, паљење наших домова, пљачке и укриве“. На Крајин сенилни заштитник српства узвикује: „Напогао, браћо! Требите губу из својих торова! Браните животе и имовину своју! Уништавајте своје злотворе који хоће да под светим именом четника сутне, пале, пљачкату, силују и убијају наш народ!“ У завлаву прогласа гласило је: „командант свих четничких одреда у земљи“, а уследио је потпис појвода га печатом Удружење четника за слободу и част отаџбине. Главни одбор у Београду.“ Пећанац је последњих дана септембра дошао у Београд и свој штаб сместио у зграду бившег генералштаба југословенске војске.

тичко-стратегијску оријентацију генерала Новаковића. Било је међу њима и оних који су се колебали, али су осећали расположење народа и својих четника, те су се из тактичких разлога определили за Новаковића. Пећанцу није осало ништа друго него да 20. септембра, изда нову наредбу којом „ђенерала Љубу Новаковића лишава звања шумадијског војводе“. Новаковић се на ово није обазирао, већ је у складу са споразумом који је потписао са партизанима мобилисао људе за своје одреде. Крајем септембра он је са одредом којим је непосредно командовао (око 70 људи) обилазио села колубарског и орашачког среза и прикупљао нове ратнике. У селима Јунковцу, Араповцу и Сакулама, пред генералом се заклело на верност „краљу и отаџбини“ 260 војних обвезника и омладинаца и изразило спремност да одмах крену у борбу против окупатора, за „крст часни и слободу златну“. У Орашцу се пријавило и заклело њих 230. Сличан одзив био је у Трбушници, Крушевици, Рудовцима, као и у неким другим селима орашачког и опленачког среза. Ојачали су и већ постојећи четнички одреди. Љишки одред је имао 220 људи; раљско-колубарски одред Николе Никчевића — 247; одред качерски — 152; одред горњоколубарски — 147; одред венчански — 112; одред руднички — 110; одред орашачки — 72 човека и одред опленачки — 56 људи. Војвода орашачки, поп Аца, плашећи се да би могао да буде увучен у рат против своје воље, прикупио је свој одред и сместио га у Аранђеловцу. Додељена му је зграда Соколског друштва, која је претворена у касарну. Поп се очигледно плашио за сопствену кожу, па се ставио под окриље Немаца. Слично је урадио и мајор Милованчевић. Он је за „сталну базу“ свог одреда одабрао Тополу где је био и штаб немачке 714. дивизије. Поп Аца буковачки и војвода орашачки написао је тих дана опширно писмо Кости Пећанцу, и то у виду званичног акта, у коме је оптуживао генерала Новаковића да се „слизао са комунистима“, да испољава самовољу и поступа супротно“ опште заузетим ставовима.

У исто време и Милан Аћимовић, у својству министра унутрашњих послова Недићеве владе, напао је Новаковића у једном свом извештају називајући га „човеком ниске интелигенције“ и „црногорским грандоманом“. У септембру и четништво под руководством равногорског „Горског штаба“ почело је све више да се експонира. Дража Михаиловић је још раније упутио у Шумадију неколико својих емисара са задатком да стварају упоришта „војске у отаџбину“. Тако се у околини Крагујевца прво појавио поручник Мојсиловић са групом наоружаних четника. Он се представљао као „припадник југословенске војске која почиње рат против окупатора“. Међутим, он и његови људи понашали су се лоше према народу, што није било у складу са понашањем партизана на које је народ био навикао. Због учесталих жалби на Мојсиловића, штаб Крагујевачког одреда наредио је да се он и његова група разоружају и протерају. За Мојсиловићем у Грузију су дошли са својим одредима капетани Смиљанић и Глишић који су говорили о предстојећој борби, али су избегавали сукобе са Немцима. У лепенички крај у истој мисији стигао је капетан Гачић са својим одредом. Сличном делатношћу су се бавили у орашачком срезу мајор Пуриша Вешовић и Лазар Тркуља, секретар Земљорадничке странке за срез орашачки. У опленачком срезу радили су Дражини изасланици мајор Станковић који је илегално живео у Тополи, и наредник питомац Радиша

Томић који је живео у свом родном месту Пласковцу. Нешто касније Дража је упутио мајора Миодрага Палошевића за команданта сектора Крагујевац — Краљево — Горњи Милановац, а капетана Радована Стојановића у околину Крагујевца са специјалним задатком да „организује опсаду Крагујевца“. Мајору Палошевићу доделио је још једну велику функцију — поставио га је за делегата Горског штаба за округ крагујевачки и округ београдски.

Ово кретање равногорских четничких официра Шумадијом у септембру и почетком октобра заснивало се на споразумима који су били постигнути између представника Горског штаба и представника Главног штаба НОПО Србије, односно представника ПК КПЈ за Србију. Платформа за споразумевање била је: заједничка борба против окупатора и узајамно ненападање. Први овакав споразум био је постигнут у августу, али га је Дража убрзо прекришо. Ноћу између 30. и 31. августа он је лично руководио нападом на једну групу партизана из Ваљевског одреда која је зановила у школи у селу Планинцима. Дража је лично убацивао бомбе кроз прозоре школе. Као војни дипломата пре рата он је, изгледа, усавршио оно што је у тој врсти људске активности најгоре, а то је дволичњаштво. Он је заправо био дволичњак без премца. За преговоре са партизанима изградио је политичку платформу чија је основа била: сарађивати привремено, да са партизанима не поклони монопол над родољубљем и борбеношћу, а са друге стране да се не допусти да сав ратни плен падне у њихове руке. У крајњем, његов је став био да партизанае спречи оружјем да гурну народ у скуп и некорисну војну пустоловину. Зато су његови емисари и војводе проповедали политику стварања „резервне војске која ће бити употребљена када за то дође право време“.

Дража је прво покушао да ступи у везу са Костом Пећанцем. Он је још у јулу издао „Упут за извршење задатака четничких одреда југословенске војске“ и потписао га титулом „Командант горског штаба“ коју је сам себи дао. Упут је био послан и Пећанчевим војводама, због чега се Пећанац наљутио. Називао је Дражу наметљивцем, самозванцем и другим погрдним именима. Генерал Новаковић је био потпуно на страни Пећанца. Али, то није сметало Дражи да напише Пећанцу писмо и тражи с њим састанак, а почетком септембра упутио му је неку врсту наређења које је било засновано на 8. тачки правила за употребу четничких одреда. Тим правилима, које је прописао министар војске и морнарице Краљевине Југославије, било је предвиђено да четничку активност треба развијати на простору југоисточне Србије, Косова и Македоније. Дража је упозорио на ово Пећанца, а себи је и даље присваја улогу одговорног за употребу „југословенске војске у отаџбини“ и захтевао од Пећанца да све своје одреде повуче јужније од река Нишаве и Топлице. Сви одреди који би се нашли северно од те линије биће стављени под команду равногорског штаба.

Када је Дража прекосвојих емисара и личним увидом сазнао да је Пећанчев проглас од 27. августа веома лоше примљен у народу, он је брже-боље формирао делегацију и упутио је у Београд на преговоре са представницима ПК КПЈ за Србију. Осмог септембра у Београду су се

среле две делегације: партизанска коју је предводио Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ за Србију, и четника, на челу са Браниславом Пантићем, пуковником, опуномоћеним представником Дражиног Горског штаба. На овом састанку потврђена је раније изражена оријентација обеју страна ка сарадњи у заједничкој борби против окупатора, узајамној помоћи и ненападању. Утврђено је да конкретне форме сарадње треба одредити на нивоима нижих команди. Међутим, дволичњаштво Драже Михаиловића и овога пута дошло је до изражаја. Истога дана када је његова делегација преговарала са представницима ПК КПЈ за Србију, главни обавештајац Горског штаба поручник Славко Пипан преговарао је о сарадњи са опуномоћеним изаслаником Милана Недића, жандармеријским потпуковником и помоћником команданта жандармерије Марком Олујићем. Планирано је да се одржи састанак у строгој тајности, у једној кући код Белановице. Међутим, штаб Ваљевског партизанског одреда дознао је за овај састанак и организовао је хватање ове двојице. Потпуковник Олујић је осуђен на смрт и стрелан. Славко Пипан је чуван за очигледну потврду дволичњаштва равногораца, али њему је пошло за руком да побегне. Заплећени су документи који су непобитно потврдили дволичну политику Драже Михаиловића.

Дража је и даље настојао да обезбеди сарадњу са Костом Пећанцем, па је ту мисију поверио свом сараднику, генералу Мирославу Трифуновићу Дроњи који се налазио у Београду као члан „војног језгра“ равногорског одбора. Тај одбор је био политичко представништво равногорског покрета који су у августу основали представници разних грађанских партија. Пећанчев штаб се у то време налазио у Београду и Дроња је имао могућности да се лично састаје са Пећанцем.

Међутим, упркос Дражиној дволичној политици, на нижим нивоима дошло је до сарадње са појединим четничким командантима. Штаб Краљевачког партизанског одреда склопио је са четничким командантом сектора мајором Миодрагом Палошевићем споразум о конкретној сарадњи око блокирања Краљева, а нешто касније, штаб истог партизанског одреда постигао је сличан споразум и са капетаном Радованом Стојановићем, командантом Рудничке групе четничких одреда. Стојановић је неколико пута покушавао да се састане са Миланом Благојевићем ради преговора о сарадњи. Равногорском четничком руководству било је стало да има своје јединице на територији Првог шумадијског партизанског одреда. Међутим, Благојевић је још на саветовању у Дуленима изјавио да је њему доста Новаковића и његових четника те да не жели још неке нове четнике. Четничким војводама Драже Михаиловића поручио је да се не појављују источно од Колубаре и северно од планине Рудника. Заправо, он је забранио команданту Рудничког четничког одреда да долази и на планину Рудник. Крајем септембра Дражи је пошло за руком да на територији среза качерског, а делом и среза колубарског формира пет минијатурних четничких одреда наоружаних углавном пушкама и понеким пушкомитраљезом тако да је њихова борбена способност била мала. Отуда су се њихови команданти из објективних разлога плашили да се упусте у било ка-

кав конфликт са партизаша, чије су поједине чете биле знатно јаче од четшгчких одреда.¹²⁷

Доласком генерала Франца Бемеа за команданта окупационих трупа у Србији припремање колаборационистичких трупа акренуло је убрзаним темпом. Бемеу се није могла оспорити одлучност у руковођењу, нити способност да сагледа и реално процени конкретну ситуацију. Ранији Данкелманов план да створи Пећанчеву војску јачине 15 000 људи оценио је као нереалан и свео га на једну петину — 3 000 људи, 35 одреда са по 50 до 120 људи, с тим што је број аутоматског наоружања такође свео на минимум. Редудирао је планове о стварању Љотићевог добровољачког корпуса и Недићеве жандармерије, па се одлучио да укупне оружане снаге српских вазала имају половином октобра око 8 000 људи. Према свима је био неповерљив и шкрт у погледу доделе аутоматског оружја, поготово тешког наоружања. Недићевцима и Љотићевцима доделио је само неколико минобацаца 81 мм. Бемеу је било стало до тога да придобије за сарадњу равногорско четништво или да га, неутралише и учини безопасним.

Његов је план био да партизанске јединице изолује од свих осталих домаћих оружаних формација у земљи и на тај начин спречи утицај „комунистичке пропаганде“ на морал квислиншке војске. На овај начин би створио повољније услове да са мање снага и за краће време уништи партизанске снаге. Беме није потцењивао снагу партизанских одреда, њихову организованост и борбене квалитете. Зато је захтевао од претпостављене команде да се постојеће такозване посадне дивизије модернизују, да им се повећа ватрена моћ и покрегљивост, да се и 718. дивизија, која се налазила у Босни, пребаци на територију Србије. Његов став је био да за предстојећу „операцију чишћења“ треба ангажовати добро опремљене јединице способне да маневришу на већем простору и да се самостално снабдевају. Беме је закључио да су 342. дивизије и 125. пук као ударне снаге у предстојећој операцији недовољне и да је неопходно да се ангажује још једна операциона дивизија. Желео је да постигне максимум — да потпуно уништи партизанске снаге у Србији. Бемеови аргументи су били толико убедљиви да га је подржао фелдмаршал Лист као прво претпостављени. Немачка Врховна команда је наредила да операција отпочне што пре и то са расположивим снагама, а у случају потребе накнадно ће ангажовати још једну дивизију. Предвиђено је да то буде 113. дивизија која је повучена са источног фронта из 6. армије фоч Рундштерове групације „Југ“. Одређен јој је и рејон концентрације: Крушевац—Сталаћ—Крагујевац. Немачки 125. пук стигао је је раније из Грчке и налазио се у Обреновцу, на Убу и у долини Колубаре, а 342. дивизија стигла је из Француске 17. септембра на

¹²⁷ Најјачи равногорски четнички одред у Шумадији крајем септембра 1941. године био је Руднички, имао је 70 људи и само један пушкомитраљез (командант резервни поручник Момир Кузмановић, заменик резервни наредник Владимир Вукајловић). За њим следи Моравски четнички одред јачине 62 човека и два пушкомитраљеза (командант активни наредник Слободан Ђокић). Остала три одреда имала су од 25 до 35 четника и само по један пушкомитраљез. (Дићки одред — 35 људи, командант капетан II класе Драгиша Нинковић; Пољанички — 30 људи, командант капетан II класе Милијан Јовановић; Бољковачки — 25 људи, командант резервни поручник Алексије Рељић).

концентрацијсу просторију: Сремска Митровица—Рума—Кленак, а 19. септембра била је спремна да ступи у дејство. Крајем септембра оперативна групација генерала Бемеа састава пет дивизија (342, 704, 714, 717, 718) и један ојачани пук (125. п.п.) била је развијена на операдијској основици од Шапца преко Лазаревца, Тополе, Крагујевца и Краљева, спремна да са више праваца отпочне напад на Ужичку Републику. Беме је очекивао још и авијацију. Геринг је обећао да ће пребазирати на земунски аеродром једну ескадрилу ловаца бомбардера. Укупна јачина Бемеве групације кретала се око 80 000 људи. Од тога је било 8 000 домаћих квислинга.

Немачка Врховна команда упутила је Бемеу наређење у коме се захтевало предузимање драконских мера ради „заштите немачких интереса у централној Србији“, а у првом реду да се организацији, којом је руководио Франц Нојхаузен, обезбеди неометан рад на експлоатацији рудника метала и угља.¹²⁸ У овом наређењу са Кајтеловим потписом захтевало се хитно угушење побуна и инсистирало се на примени општег правила да се за живот једног немачког војника стреља 50 до 100 комуниста.

Док је окупатор престројавао своје трупе, сређивао кадровске проблеме и организовао издајничке војске, дотле су партизански одреди ширили своје активности и своје редове попуљавали новим борцима. Крајем септембра сваки партизански одред Шумадије имао је од 350 до 1 000 бораца. Скоро сваки вод имао је пушкомитраљез, а у појединим батаљонима свака десетина је лоседовала пушкомитраљез.¹²⁹ И муниције је било довољно. Биле су то добро наоружане јединице, са стеченим ратним искуством. Дејствовале су према сопственој тактици провереној у борбеној пракси. Окупатор је оправдано страховао за свој опстанак. Његова власт је била сасвим ограничена и сведена на градове са јаким гарнизонима, али ни у њима није био сасвим сигуран. Удвојене страже и честе ноћне патроле, блесак ракета и дуги митралески рафали испаливани у ноћној тами узнемирујуће и испрпљујуће су деловали и на војнике и на старешине.

Шеснаестог септембра 1941. године Врховни командант НОПО Југославије Тито, напустио је Београд и кренуо на територију Ужичке републике. Путем, преко Сталаћа, Краљева, Чачка и Косјерића, 18. септембра стигао је на планину Суворбор, у штаб Ваљевског одреда. Одмах сутрадан, Тито се срео у селу Струганику, у кући мајора Александра Мишића, са вођом равногорских четника Дражом Михаиловићем. Мишић је у име четника био један од организатора овог сусре-

Нојхаузен је пред рат био немачки генерални конзул у Београду. Добро је познавао рудна блага Југославије а посебно Србије.

Према извештају штаба Првог шумадијског одреда од 14. октобра Главном штабу НОПО Србије (*Војноисторијски институт* К-1641, регистарски број 0-8) који је потписао Милан Благојевић, бројно стање одреда било је 750 бораца, пушака 480, пушкомитраљеза 26, аутомата 4, револвера 100, ручних бомби 150, експлозива 800 килограма. пушчаних и митраљеских метака 20 000. Крагујевачки одред имао је у то време 700 бораца, Космајски 600, а Други шумадијски око 1 000.

та Ђо тито је желео да упозна Дражу и да прозре његове гтраве на-
мере. Дража је изложио своју политичку и стратегијску концепцију
ратовања. Избегавао је одговоре на конкретна питања и позивао се
на говор који је председник избегличке владе Душан Симовић одр-
жао преко лондонског радија и у коме је упозоравао народ на опрез-
ност и избегавање „пренагљених поступака“. Дража је већ био успо-
ставио радио-везу са Лондоном, и честитао крал>у Петру рођендан (6.
септембар). Он је дао до знања да је „прихваћен као владин човек
те да може да наступа у име државе“. Говорио је и да ће му Енглези
ускоро упутити војну мисију. Резултати овог сусрета били су слаби
и свели су се углавном на то да равногорски четници неће нападати
партизане.

Двадесет шестог септембра у Столицама крај Крупња одржано је
војно саветовање којим је руководио командант Главног штаба НОПО
Југославије Тито. Саветовању су присуствовали, поред чланова Вр-
ховног штаба, чланови главних штабова Србије, Хрватске, Босне и
Херцеговине, и команданти неких партизанских одреда из западне
Србије. На овом саветовању, које је имало југословенски значај су-
мирана су искуства из тромесечне борбе за слободу. Прелазак на ба-
тал>онске формације оцењен је као нови и врло значајан моменат у
развоју партизанских одреда. Истакнута су искуства Првог шума-
дијског одреда који је међу првима прешао на батаљонску формацију.
Донесена је одлука да сви одреди пређу на батаљонске формације.
Заузет је став да се брже стварају народноослободилачки одбори и
јача народна власт — Народни фронт ослобођења, да се у свим покра-
јинама стварају веће слободне територије, као што је то учињено у
Србији. На овом саветовању је озваничена одлука о преименовању
Главног штаба НОПО Југославије у Врховни штаб НОПО Југослави-
је, а штабови покрајина да се преименују у главне штабове покрајина.
Титу је додељено звање Врховног команданта НОПО Југославије. Ово
је у неким покрајинама већ су били формиран главни штабови а
сада је то само потврђено одлуком на највишем нивоу.

Тако се догодило да је руководство народноослободилачког по-
крета у Југославији предузимало опсежне мере на дал>ој изградњи
својих оружаних снага и народне револуционарне власти, а окупатор
се у исто време интензивно пригтремао да уз помоћ издајника народа
Србије у огњу и крви угуши устанак и ликвидира тековине тромесеч-
не борбе за слободу.

Крајем септембра огласила се први пут народноослободилачка
радио-станица, преко које је свет могао да сазна истину о догађа-
јима у нашој земл>и.¹³¹

¹⁵⁰ Мајор Александар Мишић, син славног српског војводе Живојина Ми-
шића, чешће је успостављао контакте са представницима Ваљевског партизан-
ског одреда. Из неких личних разлога пао је у немилост Драже Михайловића.
У новембру 1941. Немци су га заробили на Равној гори са групом четника а за-
тим стрељали у Вал>еву.

¹⁵¹ Ваљевски партизански одред је непосредно пред саветовање у Столи-
цама запленио у селу Рибарима немачку радио-станицу од 40 вати. Ову ста-
ницу је оспособио за рад Исо Брдарић, курир Врховног штаба, који је био ра-
дио-аматер па је она почела редовно да емитује вести које су припремане у
Врховном штабу.

БОРБА НА ПРОКОПУ

По наређењу генерала Бемеа, 714. немачка дивизија са седиштем у Тополи, добила је задатак да изврши такозвано извођење бојем на правцу Топола — Рудник — Горњи Милановац и утврди распоред и јачину устаничких снага на том правцу. Тих дана је стигао у Тополу један механизовани одред који је у свом саставу имао оклопне аутомобиле наоружане лаким топовима и митраљезима и неколико лаких тенкова. Ова јединица је упућена као ојачање 714. дивизији за предстојећу офанзиву. Генерал Штал, командант 714. дивизије формирао је један специјални одред јачине око 300 људи са 6 камиона, 2 оклопна аутомобила и 5 мотоцикла са приколицама на којима су били монтирани митраљеи „шарци“. Са овим одредом Штал је намеравао да покуша пробој у правцу Рудника. Почетак дејства био је предвиђен за 24. септембар. Тога дана све немачке дивизије у Србији, по Бемеовој директиви, изводиле су активна дејства. Командант 342. дивизије тог истог дана наредио је разбијање блокаде Шапца. Генерал Штал је упозорио команданта одреда да наступа опрезно.

Штаб Првог шумадијског одреда добио је обавештење о пристизању немачке оклопне борбене технике у Тополу. То је наводило на закључак да се Немци припремају за неку већу акцију. Командант одреда Милан Благојевић је сада обратио већу пажњу на правац Топола — Шаторња — Рудник. Трећем батаљону је наредио да штити овај правац. Благојевић је старешинама батаљона дао инструкцију како треба нападати на тенкове и оклопне транспортере, односно како се треба од њих бранити и организовати запречавање.

Двадесеттрећег септембра у штаб одреда стигла је из Тополе нова информација о предстојећем нападу Немаца. Благојевић је наредио да 3. батаљон дочека немачку колону на Прокопу (кота 399) који је на простору од Тополе до Шаторње доминирао и пружао најповољније услове за организовање заседе.

Трећи батаљон се тада налазио недалеко од Прокопа, 7. чета била је у Винчи а 8. и 9. чета у Брезовцу. Командант батаљона је са командирима чета дошао предвече 23. септембра на Прокоп да извиди земљиште, одреде места заседе и направе план распореда чета. Трећи батаљон је имао тада око 260 бораца, али око 80 било је без оружја. Претходног дана штаб батаљона је спровео у Винчи и Брезовцу „акцију омасовљења чета“. То је била директива штаба одреда, али у њеном спровођењу испољаване су различите иницијативе. У жељи да што пре прикупе већи број бораца, старешине 3. батаљона нису водиле много рачуна о добровољном приступу, већ су извршили неку врсту мобилизације. Покупили су војне обвезнике и младиће приспеле за војску. Ново, ненаоружано, људство распоређено је у све три чете.

Ноћу, између 23. и 24. септембра ангажовани су људи из Винче на је раскопан пут на месту где се завршавала заседа. Ископани су и ровови са стране, тако да није било могуће заобилажење места где је пут био раскопан.

Земљиште је пружало повољне услове за организовање заседе. Са јужне стране пута били су виногради, које је од пута делила обала

обрасла трњем високим преко једног метра. Са ове стране могло се распоредити људство да буде заклоњено како од ока тако и од пушчане ватре. Услови за повлачење такође су били повољни. Далје према селу Винчи простирали су се воћњаци, шумарци, и дубоке јаруге. Северно од пута земљиште је било скоро голо, од пута одвојено ретком оградом од трња. На кривини пута, испод саме коте 399, земљиште је знатно надвишавало комуникацију и пружало је врло повољне услове за осматрање и дејство ватром. Према комуникацији налазила се висока ограда од багрема и купина, која је пружала повољне услове за маскирање. По извршеном извиђању земљишта и консултације са командирима, командант баталона је донео одлуку о распореду чета. Девету чету распоредио је на врху заседе, на окуци пута. Ова чета је посела обе стране пута, с тим што је пушкомитраљеζε распоредила северно од пута одакле се одлично осматрао прави део комуникације у дужини од око 300 метара. Она је имала задатак да прва отвори ватру. Осма чета је посела средину заседе и то са јужне стране пута. Седма чета је посела улаз у заседу. Главнина ове чете распоређена је јужно од пута а северно је расподељено једно одељење са задатком да осматра немачку колону и да не дозволи Немцима да незапажено заобиђу заседу са севера. Седма чета је имала задатак да пропусти немачку колону и нападне њено зачеље. Борци 7. и 8. чете нису имали повољне услове за осматрање па су могли да отварају ефикасну ватру на кратким одстојањима. Али се, заправо, највише и рачунало са блиском ватром. Предпостављало се да ће у заседу да уђу камиони пуни немачких војника, који ће представљати одличне циљеве. Доста се справљало о распореду ненаоружаног људства. Једни су сматрали да га не треба укључивати у заседу да не омета дејство. Међутим, преовладао је став да и ненаоружани борци буду у заседи, да се „прекаљују“, и да брзо дођу до оружја. Присталице оваквог ангажовања ненаоружаног људства у нападу из заседе сувише су упрошћено гледали на предстојећу борбу.

У зору 24. септембра чете 3. батаљона су поселе заседу. Борци су сакупљали камење, правили заклоне и маскирали се. Командир 7. чете се налазио на почетку заседе, могао је лично да осматра комуникацију све до западне падине Опленца, на дужини од око три километра.

Немачка моторизована колона је око 7 часова сишла са Опленца кроз јужну капију и кренула преко Метериза према Прокопу. Немци су се кретали по свим правилима маршевања. Испред колоне кретала се извиђачка група од 5 мотоциклиста, а за њом један оклопни аутомобил. Други оклопни аутомобил кретао се на зачељу колоне. Одстојања између возила износила су око 50 метара тако да је дужина колоне била око 700 метара. Возила су се кретала сасвим лагано. Немци су „шшали“ околину. Мотоциклисти су правили скокове од неколико стотина метара. Затим су се заустављали и сачекивали чело колоне.

Командант 3. батаљона са командирима чета посматрао је приближавање Немаца. Овако формирана немачка колона наметала је потребу да се мотоциклисти пропусте кроз заседу, а ватра отвори на главнину. Командирима чета је наређено да не отварају ватру на мотоциклисте.

Немачка возила су се брекћући успела уз Прокоп и дошла пред заседу. Мотоциклисти су прошли целу заседу, па чак и групу од три пушкомитраљеза на окуци. Први мотоциклиста приметио је прекопани пут и упозорио остале сиреном. Немачки извиђачи су осетили опасност, окренули мотоцикле и појурили назад. Командант батаљона није очекивао овакав расплет догађаја. Предпостављао је да ће мотоциклисти стати пред препреком, а да ће главнина колоне ући у заседу. Сада му је постало очигледно да је заседа компромитована. Наредио је пушкомитраљесцима да отворе ватру. Али, док је трајала ова дилема, немачки мотоциклисти су већ јурили према челу своје колоне. Митраљесци 9. чете засули су последња два мотоцикла рафалима. Један мотоцикл се преврнуо на самој окуци пута, на свега неколико метара од команданта батаљона и командира 9. чете Ђорђа Ђурића. Митраљезац и његов помоћник су убијени а возач тешко рањен. Остали мотоцикли су пројурили кроз заседу. Борци 7. и 8. чете отворили су на њих ватру. Неколико Немаца на мотоциклима је рањено, али су ипак стигли до чела своје колоне. По главнини немачке колоне сада је могла да дејствује само 7. чета и то својим мањим делом. Један пушкомитраљезац отворио је ватру по оклопном аутомобилу и челном камиону. И поред све опрезности Немци су ипак били изненађени. Шофери су покушали да на узаном путу окрену камионе назад, те су тиме унели пометњу. Челни оклопни аутомобил остао је на месту. Његов митраљезац бесомучно је тукао дугим рафалима, али меци су летели високо према Венчацу. Командири 7. и 8. чете нису се снашли. С обзиром да су имали повољне услове за маневар дуж пута, могли су да прегрупишу луге, а првенствено пушкомитраљезе, искористе забуну код Немаца и нанесу им тешке губитке. Ово је у првом реду могао да учини командир 7. чете. Међутим, борци су остали на својим местима па је њихова ватра била неефикасна. Заправо, било је могуће погађати само један камион кога су војници брзо напустили. Ђорђе Ђурић је са Бором Нешковићем и Бором Белошевцем прискочио преврнутом мотоциклу. Покушали су да скину са њега митраљез, али им то није полазило за руком. Почели су да вуку цео мотоцикл. Ђурић је увидео бесмисленост тог подухвата. На то га је присиљавала и ватра из немачког оклопног аутомобила. Досетио се да искористи рањеног возача. Бора Нешковић који је знао немачки привукао је рањеног Немца и дао му до знања шта жели. Немац је схватио. Дрхтавом руком је притиснуо осигурач и митраљез је испao из лежшта. Тако је 9. чета запленила ово драгоценo оружје. Заплењене су још и две пушке.

Немачка колона се ипак брзо средила. Командант колоне који се налазио у првој танкети, вратио се назад и узео команду у своје руке. Наредио је напуштање камиона, развио чете за борбу и прешао у противнапад. Немци су гиредили борцима 3. батаљона и једно непријатно изненађење. Употребили су „дум-дум“ метке. Генерал Штал је одобрио команданту да примени ова борбена средства. Њему није сметала Конвенција међународног ратног права о забрани употребе ове муниције.

Организовано наступање Немаца, „дум-дум“ меци који су експлодирали у непосредној близини бораца, изазвали су пометњу у редо-

вима 3. батаљона. Митраљесци са чела заседе дочекали су немачки стрељачки строј организованом ватром. Бора Нешковић је успео да објасни борцима ефекат „дум-дум“ муниције па је спречио панику. Борце без оружја ухватио је страх и од обичних метака који су звиждали изнад њихових глава, а „дум-дум“ меци су тако дејствовали да им се чинило да Немци пуцају из непосредне близине и да ће их сваког момента ухватити за врат. Неко је почео да виче: „Оп-кољени смо!“

Један из 7. чете је из свега гласа повикао: „изгибосмо!“. Почело је бежање. Први су побегли новомобилисани борци. Неки од њих, који су носили муницију за пушкомитраљезе, бежали су заједно са муницијом остављајући пушкомитраљезе без муниције. Старији борци остали су на положајима. Само је један мањи број побегао. Група митраљезаца са чела заседе и даље је засипала Немце јаком ватром и спречавала их да крену напред. Немачки губици су расли, па су Немци били принуђени да обуставе напад.¹³² Са бојишта су одступали и једни и други. Немци су покупили мртве и рањене и вратили се у Тополу, а командант 3. батаљона се са својим борцима, међу којима је било неколико лакше рањених, повукао у западни део Брезовца.

На основу осматрања и извештаја команданта борбене групе, Штал се уверио да је његов подухват на овом правцу пропао. Предпостављао је свакако да ће се код Винче сукобити са слабијим, истуреним, партизанским снагама. Главни отпор је очекивао тек западније од Шаторње. Наредио је обустављање дејства. Требало је извршити опсежније припреме. Штал је морао да призна да је његов противник снажан и опрезан и да га не треба потцењивати.

Штаб 1. шумадијског одреда извршио је детаљну анализу борбе на Прокопу. Мишљена су била подељена. Једни су сматрали да је она успешно изведена. Немачка колона је заустављена и присиљена да се врати у Тополу и то са извесним губицима. Заплењивање немачког митраљеза најновијег типа такође се сматрало великим успехом. Ово је заправо био први „шарац“ у одреду. Сопствених губитака није било. Командант одреда Благојевић је био крајње незадовољан поступцима стареишна. Највише је замерио што је заседа организована сувише близу места где је пут био раскопан, а то је, заправо, упозорило немачке извиђаче на опасност и компромитовало цео подухват. Друга крупна замерка је била што се на основу осматрања начина кретања немачке колоне, а посебно извиђача, није извршило извесно регруписавање и пушкомитраљези померени према улазу у заседу. Командирима чета је замерено још и то да нису чврсто држали јединице у рукама, због чега је и наступила паника. Муницију за пушкомитраљезе носили су млади, тек мобилисани борци који су побегли и оставили пушкомитраљесце без муниције. Закључено је такође да мобилизација није погодан начин за попуну јединица. За партизански начин ратовања требало је имати свесне борце, спремне да се сукобе са свим тешкоћама, а такви борци су се добровољно јављали. Одустало се од даље мобилизације, а сви мобили-

¹³¹ Тачан број мртвих и рањених немачких војника у овој борби није утврђен. Командир 9. чете тврди да је његова чета убила двојицу и једног тешко ранила, али и 7. чета је нанела извесне губитке Немцима који су се налазили у првом камиону.

лисани борди који нису желели да остану у одреду, отпуштени су кућама. Командири 7. и 8. чете Никола Филиповић Благојче и Верољуб Лукић Чаробњак смењени су. За командира 7. чете постављен је Првослав Малишић Пилот, командир 2. чете, а за командира 8. чете Живомир Белошевац Бора пушкомитралезац и командир вода из 9. чете. За командира 2. чете постављен је Душан Јанковић, командир вода из исте чете. Смењивање командира чета борци су доживели као претерано оштру меру. Али, Благојевић је био бескомпромисан.

ЛОВЦИ У МУТНОМ

Поред ретких издајника који су Немцима достављали податке о кретању партизана, било је људи који су покушали да устанак искористе за лично богаћење. Они су се бавили разбојништвом и ученама и представљали се као органи партизанских одреда па би сакупљали „добровољне прилоге“, одузимали војничке униформе и обућу и све то за себе присвајали. Око Космаја вршљало је тридесетак добро наоружаних криминалаца које је предводио Чаруга, око Крагујевца две сличне лоповске дружине које су предводили Танда Манојловић и Тоза Муштиклар.¹³³ Они би долазили у село, наређивали да им се припреме добра храна и пиће. Одузимали су сељацима војну опрему а затим је у другом селу препродавали. У селу би остали неколико дана, а затим прелазили у друго. Они нису говорили сељацима о својим војним и политичким циљевима, јер их нису ни имали. Ако би им се неко и најмање супротставио у погледу давања хране, опреме и новца, уследиле би батине. Батине и псовке су биле једина средства којима су одржавали „везу“ са народом. Тоза Муштиклар је чак наплаћивао друмарину сељацима. Они који су познавали партизана одмах су посумњали у Чаругу и остале. По селима се причало да они нису партизани већ нека пљачкашка банда. Нико се у почетку није усуђивао да о томе обавести партизане. Али су штабови одреда ипак брзо били информисани. Било је још ситних пљачки и крађа које су чинили појединци, представљајући се као партизани. Чаругин помоћник био је Тихомир Кандић, познати разбојник и пре рата.

Двадесетдеветог септембра у штаб одреда стигло је обавештење да ће Чаругина дружина сутрашњи дан да проведе у Мисачи. Чаруга је већ био издао наређење председнику општине да му се припреме ручак и вечера за тридесет људи. Благојевић је одлучио да нападне Чаругу у Мисачи и да га разоружа. О саставу и наоружању Чаругине банде штаб одреда није довољно знао. Према подацима са терена рачунало се да он има 20—30 људи, наоружаних са 5—6 пушкомитралеза. С обзиром на овако велики број аутоматског оружја, командант одреда је рачунао да треба ангажовати цео баталон.

Задатак је поверен 3. батаљону. Команданту баталона Живадину Миловановићу дати су подаци о јачини и наоружању Чаругине групе и тридесетог септембра је кренуо са 8. и 9. четом да изврши задатак. Чете су стигле у Мисачу 1. септембра око подне.

Чаруга, Милосав Живановић, сељак из Лисовића. Пред рат је убио председника општине, те је због тога лежао на робији. Кандић је организовао провале и после окупације. Танду Манојловића стрељао је Крагујевачки одред.

Командант батаљона је упутио једну патролу у село са задатком да се распита за Чаругу и истовремено организује прикупљање хране. Патрола се вратила и саопштила да Чаруга није више у селу. Заправо, сељаци су тврдили да је он преноћио са својом дружином у селу и ујутро некуд отишао. Ускоро после тога одјекнуо је пуцањ. Стражар је оценио да пуцањ долази из једног шумарка. Живадин Миловановић се одмах упутио према означеном месту. Повео је још четири борца са пушкомитраљезом. За њим су кренуле обе чете развијене у стрељачки строј. Њихов задатак је био да претраже село.

Логор Чаругине дружине налазио се на једном пропланку у шумарку. Чаруга и његов побратим и заменик Тихомир Кандић, седели су на храстовом пању и пили ракију. Около њих су седели остали чланови дружине и куњали на септембарском сунцу. Два разбојника су била на стражи и то са пушкомитраљезом.

Живадин Миловановић са своја четири друга дошао је на ивицу шуме и тек тада опазио разбојнике, прво ону двојицу на стражи а онда целу групу. Живадин је, очигледно, био изненађен, па је реаговао спонтано. Како је већина бандита имала униформе бивше војске, вероватно је претпостављао да је наишао на недићевце. Викнуо је: „предајте се!“ и упериио пушку на стражаре. Чаругини стражари су и сами били изненађени па су реаговали инстинктивно. Пушкомитраљезац је сручио у Живадинове груди цео рафал. Живадин је пао, а пушкомитраљезац 8. чете Јанко Росић је лако рањен у руку, али је одмах ступио у дејство. Из стојећег става осуо је ватру по разбојницима. Друга двојица су бацили бомбе. Чаругина дружина је била изненађена до те мере да је настала општа паника и бежање. Неколико их је било рањено. Чаруга је претпостављао да га је напала претходница неке веће јединице па није ни покушавао да заустави своје људе и организује их за борбу. Бежао је заједно с њима. Његов заменик Кандић није успео да побегне. Покушао је да се сакрије у свињцу оближње куће, али је убрзо стигао стрељачки строј 3. батаљона. Детаљно је претражено свако двориште. Кандића су пронашли. Покушао је да пружи отпор, али је одмах убијен. Остали су се зауставили тек на Космају. Чаруга је касније уложио протест преко среског руководства КПЈ за срез космајски жалећи се да су њега и његове људе „који се боре против окупатора, напали Шумадинци ни крива ни дужна“. Захваљујући својој довитљивости и дволичњаштву он је успео да увери неке партијске руководиоце да ће се даље борити против окупатора и то „поштено“. Поново је успео да окупти своју дружину. Осма чета се из Мисаче упутила у Горњу Трешњевицу носећи мртвог команданта 3. батаљона Живадина Миловановића комунисту и револуционара, бескрајно оданог ослободилачкој борби и револуцији. Био је добар човек који је деловао срцем. Дужност команданта партизанског батаљона била је за њега претешка.¹³⁴

¹³⁴ Живадин Миловановић, сиромашни сељак из Горње Трешњевице, рођен 1911. године, члан КПЈ постао 1939. године. Служећи војни рок у југословенској војсци, истицао се марљивошћу и дисциплином, па је добио чин резервног поднаредника, што је сељацима теже полазило за руком. Под утицајем Милана Илића Чиче, израстао је у борбеног револуционара, па је пред други светски рат био оптужен за „дело против државе“ и одговарао пред окружним судом у Крагујевцу.

БОЈ НА СВЕТИЊИ

Специјални одред 521. заштитног батаљона штаба 12. немачке армије враћао се из Берлина преко Београда у Солун. У више великих камиона био је одвезао поклоне Фиреру, Герингу и Кајтелу које је ревносни Фелдмаршал Лист упутио својим шефовима. Оберлајтнант командир одреда, провео је двадесет дана на одсуству код своје куће. Већина његових војника, узорних есесоваца, такође је провела по неколико дана на одсуству и посетила рођаке. Двадесет дана је брзо прохујало и уследио је повратак. То је била елитна СС једитница, добро наоружана и обучена.

Једног прохладног јутра последњег дана септембра колона од пет великих камиона и једног луксузног опела у коме се возио оберлајтнант, кренула је од Берлина преко Прага и Будимпеште за Београд. Оберлајтнант је унапред одредио дужине дневних маршрута и коначишта. До Београда је све ишло по плану. Ту је требало да остане један дан и одмори људство. Али у Београду су му са забринутости рекли да пут између Младеновца и Крагујевца није сигуран, услед појаве „одметника“. Охоли есесовац се томе смејао. Зар њему и његовим одабраним војницима који су знали само за победе и који су због истицања на европским војиштима доспели у заштитни батаљон штаба армије, могу нешто „српски хајдуци“ о којима је још нешто у Солуну читао? Из Београда је кренуо тек у поподневним часовима следећег дана. Речено му је да је пут после подне сигурнији и да је такво наређење команданта корпуса. Оберлајтнант је гунђао што му се кваре планови, али се морао повиновати наређењима старијих. Начелник штаба му је лично дао инструкције како треба да организује марш, да држи велика одстојања између возила и да људство буде у сталној приправности.

Генерал Штал добио је из Београда радио-депешу у којој му је командант корпуса генерал Бадер саопштавао да кроз распоред његове дивизије пролази специјални ауто-транспорт који је из Врховне команде упућен у команду Југоисток. Штала је ова вест мало узбудила. Он није желео да му се понови оно што се десило са групом официра који су долазили на Опленад. Транспорт још није био кренуо из Београда, а Штал је позвао Конопацког и мајора Функеа на саветовање. Шталу је било познато да се комуникација између Младеновца и Крагујевца тренутно не може потпуно обезбедити. За тако нешто није било ни људства, ни времена, па је инсистирао да се пролазак транспорта сачува у строгој тајности. Обавештајци Конопацког и Функеа извештавали су да партизани обично у току ноћи организују заседу и око осам часова је напуштају. На основу ових података решено је да транспорт не креће из Тополе пре 10 часова.

Команданту места у Младеновцу упућен је телеграм да задржи транспорт извесно време како би у сумрак стигао у Тополу. Ова идеја начелника штаба дивизије мајора Функеа била је заснована на потреби чувања тајности.

Транспорт је прошао кроз Тополу према Опленцу. За њим су се затворила тешка гвоздена врата која су чувала имање династије Карађорђевића од „злих очију“. Али, једне очи су пратиле кретање не-

мачке колоне. За мање од два часа командант одреда на свом привременом командном месту у Винчи имао је приближно тачан извештај о јачини немачке колоне.

Генерал Штал је наредио старешини транспорта да заноћи у Тополи и да сутрадан настави пут са пратњом из 721. пука. Оберлајтнант, командир транспорта, имао је свој план марша одобрен у штабу копнене војске у Берлину. Према том плану транспорт је требало да преноћи тога дана у Јагодини. Оберлајтнант је то предочио генералу Шталу и молио га да му дозволи наставак марша по плану. Млади есесовац био је самоуверен. Веровао је да својом јединицом може да изврши поверени му задатак без ичије помоћи. Али, генерал је чврсто остао при својој одлуци. (Овога пута се показало да је одлука једног поручника била боља од генералове одлуке, али закон војне субординације био је пресудан). Штал је одредио свог начелника обавештајног одељења Вагнера да са 20 војника прати транспорт до Крагујевца. Дао му је и упутства да се возила крећу на међусобном одстојању од 50 до 100 м, да се на сваком камиону поставе стални „осматрачи простора“, а да сва аутоматска оружја буду постављена на кабине и каросерију, спремна за дејство. Оберлајтнант је поступио према овим упутствима, премда није сматрао да је то неопходно.

Исте вечери командант Првог шумадијског одреда са замеником комесара и начелником штаба, на свом истуреном командном месту, правио је план напада на немачки транспорт. Већ је било доста касно када је добио обавештење. Само је 1. батаљон био у непосредној близини пута који је нудио повољне услове за организовање заседе. Благојевић је изражавао бојазан да Дугалић са својих 75 људи и три пушкомитраљеза неће бити у стању да савлада немачку колону. Али, друге могућности није било. Могло се напасти 1. батаљоном или не нападати уопште. Друга два батаљона није било могуће прикупити тако брзо. Други батаљон био је код Лазаревца, а Трећи северно од Венчаца. Одлучено је да Дугалић ипак нападне.

Било је прошло пола ноћи када је заменик комесара одреда Душан Петровић Шане са два пратиоца стигао у Први батаљон, који је коначио у маслошевачкој школи. Борци су спавали. Само су стражари и дежурни били будни. Команданта батаљона пробудио је дежурни.

Шане је пренео инструкције Дугалићу да заседу организује на делу пута од Божурђе до Чумића, наглашавајући да је јачина немачке колоне око 50 људи.

Дугалић је био узбуђен. То је био први озбиљан сусрет његовог батаљона са Немцима, сусрет који је он жељно очекивао. Сада је дошао моменат да се покаже да ли је дорастао дужности команданта батаљона. Осећао је неодољиву жељу да што пре крене у акцију, али је истовремено осећао и страх. Знао је да је пред њим и целим батаљоном тежак испит. Наредио је дежурном да батаљон построји у дворишту. Док су се чете постројавале, Дугалић се консултовао са Шанетом, као представником штаба одреда, и члановима свога штаба. Предложио је да се крене у Влакчу у шири рејон брда Калуђерице, које је било најпогодније за организацију заседе, јер је пружало најбоље услове за осматрања према Тополи и према Крагујевцу. Дугалић је према светлости карбидне лампе извршио смотру оружја

и муниције. Борцима није говорио о предстојећој акцији, али је пажљиво прегледао сваки затварач и сваки оквир муниције. Оружје је било у добром стању.

Батаљон се издужио на друму за Страгаре. Чуо се само бат ногу и повремено звецкање опреме. Још није почело да свиће када је батаљон стигао у рејон Калуђерице. Наређено је командирима чета да ради одмора распореде људство у једном шумарку и да поставе страже. Командант батаљона кренуо је са командирима чета и два курира да траже место за заседу.

Још у току марша командант батаљона је размишљао какав би начин дејства био најбољи. Разматрао је две могућности организације заседе. Према првој, заседа се могла организовати само са једне стране пута, и то на удаљењу од 150 до 200 метара, па да се са овог одстојања отвори ватра на камионе, оштете мотори и нанесу извесни губици људству, а затим, под заштитом пушкомитраљеза, да се изврши јуриш. Овакав начин организације заседе Благојевић је само теоретски разматрао, али га није препоручивао. Говорио је да би овакав начин дејства био оправдан ако земљиште то захтева и ако се заседа организује помоћу неке веће јединице, ради напада на јачу непријатељску колону. Овако се непријатељ могао разбити, али не и уништити, а сопствена јединица би била сигурнија, јер би у жељеном моменту могла да се повуче. Али, са друге стране, требало је имати доста муниције и добре стрелце, а такође и ножеве на пушкама и ручне бомбе. Бомби је било, али ножева мало. Дугалић је знао да његови борци још нису вешти стрелци.

Други вид заседе који је већ практикован и који је и Благојевић препоручивао био је: распоред људства непосредно уз саму комуникацију и отварање ватре са блиског одстојања — са свега неколико метара. Овај начин му се учинио у овом случају сувише ризикантним. Изаћи непосредно на комуникацију значило је ухватити се у коштак с Немцима и борити се на живот и смрт. Јер овде се није радило о малим непријатељским снагама, већ о готово целој чети есесоваца. Непријатеља је требало напасти, али „напасти“ је био сувише растегљив појам. Напасти се може и са неколико пушака, али шта би се тиме постигло? Дугалић је хтео победу. То се могло постићи уништењем непријатеља.

Дугалић се коначно одлучио: првенствено постићи потпуно изненађење наметањем непријатељу блиске борбе коју одмах у почетку распламсати до максимума и завршити је у што краћем времену. Знао је да ће тако ватра његовог наоружања бити најефикаснија.

Приликом коначног одређивања места заседе, Дугалић се одлучио за један врло подухват. Зауставио се на заравни званој Светиња, где је пут у врло благом нагибу скретао према Тополи и Крагујевцу. Са обе стране пута била је доста ниска и не тако густа ограда од купина и трња, а позади такође мали и редак кукуруз. У целини је ово место пружало врло слабе услове маскирања, а заклона од пушчане и митраљеске ватре уопште није било. Услови за повлачење су такође били слаби. Ово место није било најпогодније за организацију заседе, али, са друге стране, оно није побуђивало сумњу. Заправо, то је био смео, и веома лукав подухват. Са доње (западне) стране пута нала-

зила се шума удаљена око две стотине метара, а иза ње земљиште се нагло спуштало у кањон речице Светиње. Између шуме и комуникације, дрвеће је, по наређењу окупатора, било посечено, али су избили нови, густии младари, доста ниски, који су ипак пружали могућност за маскирање. Са горње (источне) стране пута земљиште је надвишавало комуникацију за око три метра, а растиње уз саму комуникацију било је бујно и омогућавало је скривен распоред. Позади, земљиште је било равно — стрњика и низак, редак кукуруз, па су услови за повлачење били лоши.

Дугалић је одлучио да све три чете распореди са доње стране пута на удаљењу до 50 метара, а да на горњој страни остави само групу од пет бораца ради одвлачења пажње непријатеља. Пошао је од претпоставке да ће Немци, у моменту када буду нападнути, већу пажњу обратити на источну (горњу) страну пута која ће им изгледати опаснија. То ће омогућити главнини батаљона да испољи јачи ватрени ефекат. У случају да ситуација добије нежељен обрт и непријатељ преузме иницијативу, батаљон би се брзо сручио у кањон речице Светиње и њом се повукао преко Влакче ка Руднику.

Дугалић је одредио рејон свакој чети, а командирима је наредио да одреде места сваком борцу. Он је за себе задржао право да постави пушкомитраљезе. Било их је три — у свакој чети по један. Друга чета посела је врх заседе. Њен пушкомитраљезац Мирослав Ђурђевић Зека заузео је положај на самој окуци на којој је пут оштро заокретао према Чумићу. Његов је задатак био да први отвори ватру и уништи челно возило. Прва чета је посела простор око раскрснице пута за Страгаре, односно улаз у заседу. Њен пушкомитраљезац Милован Живановић имао је задатак да уништи последње, а онда да пренесе ватру на претпоследње возило. Трећа чета распоређена је у средини заседе. Њен пушкомитраљезац Раца Терзић имао је задатак да ватру усмери на два возила у средини колоне. Пет бораца из Прве чете распоређени су са источне стране пута. Њихов задатак је био да баце бомбе на возило у средини колоне и да наставе дејство пушчаном ватром. Људство је распоређено тако да по 11—12 стрелача дејствује по једном возилу. Дугалић је прецизно одредио место сваком митраљезу, сектор дејства и линију отварања ватре.

Већ је почело да свиће. Командант је наредио да батаљон поседне положаје. Одређене су две патроле и упућене према Тополи и Крагујевцу. Патроле су имале задатак да извиде терен, да се на погодном месту маскирају и остану док не буду позване. Командирима чета је наређено да организују систем ватре у оба правца, али са тежиштем према Тополи, да обрате пажњу на маскирање људства и организацију система ватре. Наредио је да се ватра отвори када он опали из пуштол>а.

Прво је требало ватру отворили на челни и зачелни камион, како би се непријатељу спречило маневрисање. Командири су тек тада схватили да се очекује нека већа колона камиона, те им се није много свиђало место заседе. Командир Лаза Бађошки је тихо гунђао:

— Могло се наћи и неко боље место за овај крупан залогај — рекао је Дугалићу.

— Само на посао и не брини — одговорио је самоуверено Дугалић.

Командири су довели чете на одређена места. Борци су се ужурбаном маскирали. Пушкомитраљесци су правили заклоне за своје пушкитралезе. Већ се било потпуно разданило. Дан је био ведар. Само је долину Јасенице притискала густа магла, али се и она лагано пела уз падине Рудника и његових огранака. Дугалић се налазио на јужном крају заседе према Крагујевцу. Лежао је крај Зекиног пушкитраљеза. Чекао је да га командири извести да је људство спремно за дејство. Убрзо су га известили да је организација заседе завршена. Наредио је да се патроле повуку и да њихово људство заузме распоред у заседи. Истурен је по један осматрач на крилима заседе.

Настало је ишчекивање, оно што нико није волео и што је било најнепријатније код оваквог начина дејства. Борци су већином ћутали. Сви су имали једну заједничку жељу: да се чекање што пре заврши.

Ускоро је Дугалић био обавештен да се од Чумића комуникацијом приближавају једна кола са коњском запрегом. Сељак педесетих година терао је коње лаким касом. У колима се видео плуг. Очигледно је било да иде на орање. Дугалић је изашао испред заседе и изненадно се појавио пред сељаком.

— Здраво, пријатељу! — одјекнуо је оштар Дугалићев глас.

Сељак се уплашио и нагло зауставио коње. Пред њим је стајао наоружан висок, снажан човек у официрској униформи.

— Куда идеш? — питао је Дугалић.

— У њиву, на орање.

— Где ти је њива?

— Тамо крај Вукићиних забрана — и показао руком према истоку.

— Хоћеш мало да ме повезеш?

— Изволите само, господине — одговорио је сељак збуњено.

— Дугалић се попео у кола и остао у стојећем ставу.

— Терај лагано — добацио је сељаку.

Кола су ушла у заседу. Коњи су узнемирено фрктали. Сељак се окретао. Дугалић је мирно стајао и гледао лево и десно. Када су кола изашла из заседе, Дугалић је искочио.

— До виђења и хвала. Нико ме ни речи, иначе оде глава.

— Боже сачувај, господине, ни на памет ми не пада да ма шта говорим.

Сељак је скренуо са друма на сеоски пут и ошинуо коње који су у галопу одјурили према њиви.

Било је прошло 10 часова када су осматрачи јавили да се од Тополе приближава моторизована колона. Вест о наиласку Немаца узнемирила је борце. Заседа је оживела. Чули су се појачани шапати и звецкање оружја. Многи борци су хтели да промене своја ранија места. Командири су опомињали на тишину и на маскирање. Командант је двогледом осматрао немачку колону која се пела у Трnavу. Дошао је на средину заседе и рекао гласно:

— Напашћемо колону која долази од Тополе, оријентишите се у том правцу. Пуцањ из мога пиштоља биће знак за отварање ватре.

Возла су се приближавала заседи. Немачки војници су од Тополе осматрали лево и десно око пута. По шумарцима испод Бокање отварали су и митраљеску ватру. Очигледно, ништа сумњиво нису примећивали у близини комуникације. Оберлајтнант је сигурно једва чекао да прође ту ђаволску „опасну зону“ коју су му природи у Тополи. Прошао је на неколико метара поред митраљесца Милована Живановића, не примећујући ништа. Када је мали ауто био на ивици јужног дела заседе, пети камион је већ био испред Миловановог митраљеза. Клечећи крај Зекиног митраљеза, командант је нанишанио на прву лимузину и притиснуо на ороз маузера. Одјекнуо је његов глас:

— Пали!

Заштектао је прво Зекин митраљез, па затим и остали. Грунуле су „крагујевке“ бачене са горње ивице пута. Зека је цео први рафал сручио у лимузину. Кола су скренула у канал. Мотор је и даље бректао. Из резервоара је истицао бензин и мешао се са крвљу, рањених Немаца. Први меци су погодили шофера и капетана Вагнера, обавештајца 714. дивизије. Шофер команданта конвоја такође је био погођен, али оберлајтнант је успео да искочи и заузме заклон у каналу. У руци је држао „парабелум“ из кога је пуцао лево и десно. Овај врли есесовац вероватно је први гут у својој војничкој каријери осетио страх.

Пушчана и митраљеска зрна секла су моторе и каросерије камиона. Из првог камиона, у коме су се налазили Словаци, искакали су са подигнутим рукама. Они нису употребили оружје.

Есесовци из осталих камиона искакали су у канал крај пута и отварали ватру. Падали су мртви.

Као што је Дугалић и претпостављао, немачки војници, су, искачући из камиона, хватали леву страну пута куда их је вукао ратнички инстинкт, с намером да избију на усек који доминира над комуникацијом. Тако су се на голом нагибу усека још више изложили ватри пушака и пушкомитраљеза са десне стране комуникације, и трпели велике губитке. Када су са горње стране пута на њих бачене бомбе, Немци су се набили у канале са обе стране пута и покушали да организују отпор. Трећој чети је отказао пушкомитраљез. Пушкомитраљезац је узалуд покушавао да отклони квар. Тако се догодило да је други и трећи камион у почетку био изложен слабијој ватри. Војници из другог камиона, окупљени око „томсона“ који је громогласно бубњао, успели су да пруже организован отпор. До њих је некако допузио и старешина колоне. Ова група је подвргла жестокој ватри 3. чету која је почела да се колеба и делом повлачи према шуми. Дугалић и комесар батаљона Дача оценили су да је ово критичан моменат. Дугалић је кренуо према групи Немаца која је пружала најјачи отпор, вичући из свег гласа:

— Јуриш! Јуриш!

Како је отпор Немаца на крилима заседе био ослабио, Прва и Друга чета су прихватиле наређење команданта и кренуле на јуриш. Митраљесци Зека и Милован тукли су из стојећег става, а грунуле

су и ручне бомбе. Овим је било заустављено и осипаше 3. чете. Она се повратила и укључила у борбу. Овај жестоки окршај трајао је петнаестак минута. Ватра је обострано отворана са врло кратких одстојања, бомбе су експлодирале у непосредној близини, али борци, понесени борбеним заносом, нису на то обраћали пажњу. Повремено је долазило до борбе прса у прса, кундацима. На крају је отпор Немаца био сломљен. Остало их је свега петорица међу којима и командир, оберлајтнант, који су пружали отпор. Њима је убрзо нестало муниције, па су и они савладани. Последњи метак је испалио командир немачког одреда. Њему је пришао комесар батаљона Дача Станковић са упереном машинком и наредио на немачком језику да одложи оружје.

— Gever obliegen! — (одложи оружје).

Биле су то речи које је СС оберлајтнант упућивао другима као неумитни захтев за предају и покорвање. Није схватио да тако нешто други могу од њега да захтевају. Није испуштао револвер из руке, држао га је у висини своје главе. Дача је повукао обарач, чуо се само слаб ударац затварача. Аутомат је био празан, али Немац је притиснуо цев револвера на слепоочницу и опалио. То је био последњи пуцањ на бојишту.

Дугалић је наредио да се из камиона изнесе сва опрема, а онда да се спале. Овај задатак је поверен Бори Нешковићу Доктору који је у батаљону био познат као обавештајац — волонтер, јер таква функција није била утврђена формацијом. Бора је искористио седморицу заробљених немачких војника који су овом одреду били прикључени у Тополи, да прикупе немачке лешеве и поређају их на путу.

Седам немачких војника је заробљено, а 52 војника и два официра лежали су поређани на ивици асфалтног пута. Један борац је бензином из канте поливао возила. Бора је ишао за њим и кресао шибицу. Плануло је шест буктиња, а густ дим се подигао високо и заклонио сунце. Камioni су горели одајући последњу почаст Фиреровим гренадирима и телесној гарди фелдмаршала Листа.

Ова борба трајала је свега 42 минута. Батаљон се сврстао у колону и кренуо низ Влакчу према Страгарима. Носио је два рањена друга. Заробљеници су носили пакете са пленом. Скоро сваки борац носно је по две пушке, пушкомитраљез или машинку. Код страграчке школе извршено је пребрјовање плена:

- три пушкомитраљеза, од којих два шарца и један томсон;
- три аутомата;
- 35 пушака;
- седам револвера 9 мм;
- три сандука пушчане и митраљеске муниције;
- три сандука муниције за аутомате;
- један сандук револверске муниције;
- једна застава;
- више десетина ручних бомби.

Заплењен је већи број нових униформи и друге интендантске опреме и новца, чоколаде, цигарета, сатова, фотографских апарата и осталог. Командант је био усхићен својим успехом. Његови губици били су: два лакше рањена.

Командант одреда сутрадан је дошао у Страгаре да лично честита борцима. Батаљон је био постројен у школском дворишту. Многи борци били су у немачким униформама, са шлемовима на којима су биле нацртане петокраке звезде. Командант одреда је сваком борцу честитао на успеху, који није био само највећи успех батаљона, већ један од највећих успеха ослободилачке војске у Србији у то време.

Заробљене немачке војнике одвела је једна патрола за Горњи Ми^лановац који је био ослобођен. Са овом патролом кренуо је и курир Душан Лврамовић који је однео извештај Врховном штабу у Ужице.

Борбу на Светињи посматрао је и слушао народ из оближњих села и дивио се партизанском јунаштву.

— Оно су наши митраљези! — радовали су се људи.

— Прави рат.

— Тамо се гине.

— Нека се гине, нека Шваба осети тврдо.

Када је покуљао густ дим и омотао Светињу, већ је било јасно да су партизани победили. Људи су се грлили. Шумадија је славила победу. Догађај се препричавао и вишеструко увеличавао. Вест се брзо ширила по селима.

И Немци у Тополи чули су борбу.

Мајор Функе сматрао је, нема сумње, да ће транспорт проћи без тешкоћа. Штал је такође био безбрижан, све док се није чуо прасак бомби и штектање митраљеза. Тада су он и Функе са групом официра изашли на југоисточне падине Опленца, да би боље чули борбу. Минути су пролазили, а ватра није слабила. Долина Јасенице је хучала од непрекидне и јаке митраљеске пал>бе.

Ватра је нагло престала.

— Нешто гори! — рекао је неко од присутних.

— Шта би то могло да буде? — обратио се Штал Функеу.

— Не знам, господине генерале — процедио је Функе кроз зубе — можда стогови сламе.

Штал је затим наредио Функеу да у сва расположива возила укрца што већи број војника, да ангажује и једну батерију артиљерије и са свим тим снагама да крене према Светињи. (Команданту 749. пука у Крагујевцу послан је радио-телеграм да својим возилима упуту одред војника путем за Тополу). Док је одред комплетиран, прошла су готово два сата. На крају је кренула колона од 15 калшона са близу 300 војника и четири пуковска топа 105 мм. Генерал Штал са мајором Функеом и командантом 741. пука сео је у оклопни аутомобил и кренуо на зачељу колоне.¹³⁵

Колона се кретала по маршевским правилима када се предвиђа борба у сусрету, са истурањем снажне претходнице. Из претходничких камиона одјекивали су чести митраљески рафали. Претходница се зауставила на неколико стотина метара испред места где се одиграла борба. Командант је наредио војницима да сиђу са камиона и крену напред у стрељачком строју. После извесног времена командант претходнице рапортирао је Шталу:

и^и из Тополе је био упућен ојачани 2. батаљон 721. пука, а из Крагујевца ојачани 3. батаљон 749. пука (Подаци из оперативног дневника 65. корпуса. Архив ВИИ, док. бр 1, фасц. 19, кут. 9).

— Господине генерале, армијски транспорт је уништен, педесет и два војника и подофицира и два официра су мртви, остали војници су нестали; сва возила су изгорела, а о непријатењу нема никаквог трага.

Штал је немо слушао рапорт. Изашао је из околних кола и пошао према попришту.

Поређан у једну линију лежао је непомично одред есесоваца у униформама које нису биле ни такнуте. Крв се већ била осушила. Војници Трећег Рајха само су били разоружани. На путу и по каналима виделе су се локве усирене крви.

Немо, са руком на поздрав, генерал Штал је дуго посматрао колону мртвих војника и вероватно је постављао себи питања која су остајала без одговора.

Каква је то несаломљива снага народа у земљи чија је регуларна војска капитулирала за свега неколико дана?! Откуда му таква необуздана сила и вештина да тако брзо и тотално уништава непобедиву и одабрану војску Немачке!? Каква је то ратничка етика ових балканских хајдука да у оваквом реду оставе бојиште и поређају побијене непријатељске војнике? Да ли је то израз пијетета према мртвим ратницима или иронија?

Штал је са официрима обишао места где су били распоређени партизани. Нашли су само на два места мало крви. То је говорило да је непријатељ имао незнатне губитке.

Доласком борбене групе из Крагујевца на Светињи се слегло око 500 немачких војника са преко 20 минобацача и осам топова. Претражили су целу ближу околину. Артиљерија и минобацачи тукли су непрестано Вучјак и падине Рамаћког виса. Група Немаца сишла је до првих кућа у Влакчи и почела да их пали. Једна патрола Првог батаљона, са пушкомитраљезом, била је остала више Влакче, да пази на поступке Немаца. Милован Живановић, пушкомитраљезац, отворио је ватру на Немце и они су се брзо повукли. Нису смели дубље да се увлаче у село.

Раздражени фашисти у свом бесу нису могли да се не свете. Похватили су тридесет људи из Трнавe који су се враћали из Шења вукући креч. Када су сељаци стигли до каменолома под Кремењачом, Немци су их опколили, сврстали у два реда и повели путем ка Светињи. На путу су остали запрегаути волови. Немачки официр је рапортирао Шталу да је ухватио 30 „бандита“. Штал је погледао групу сељака. Били су то већином старији људи.

— Зар су ови побили наше војнике, мајоре? — питао је Штал Функеа, са изразом јеткости и срџбе.

Мајор је слегао раменима:

— Нисам сигуран, господине генерале.

— Зар су то комунисти? — питао је генерал са призвуком сумње.

— Јесу.

— А где им је оружје?

Официр се ушепргљао:

— Директни сарадници партизана, господине генерале, нису наоружани .

Овај официр, командант једног батаљона, извршавао је наређење свог команданта пука. Генерал Штал је желео одмазду, желео је да се свети за смрт својих сународника, да српском крву спере германску крв — желео је да се свирепо свети комунистима. Он је наредио команданту пука да му приведе комунисте живе или мртве. Командант пука је знао да се генерал неће умирити, нити ће се ово бесомучно тражење завршити све дотле док се не пролије крв противничке стране. Зато је био у издавању наређења својим потчињенима нешто практичнији него што је обичај код Немаца. Наредио је да му приведу сваког мушкарца, способног да носи пушку. Док су артиљерија и минобацачи непрекидно гађали, војници и официри су претраживали шуму и јаруге испод Кремењаче и Калуђерице. Наишли су на сељаке. Појурили су их као крвожедне звери, као ловци који су после дугог узалудног лутања изненадно наишли на дивљач. Али, сељака је било мало. Зар за два мртва Немца да се стреља само један Србин?

— Зар су ови сељаци комунисти? — упитао је генерал команданта пука.

— Комунисти, господине генерале.

— Сви?

— Сви.

Штал је знао да ово нису партизани. Осећао је грижу савести према изгинулим војницима и официрима што их достојније не може осветити. Био је бесан, али и немоћан. Наредио је да се похватани сељаци без саслушања стрељају. Користећи се сумраком и кукурузима, неколико људи је побегло са стрељања.

Исте вечери, по повратку у Тополу, Штал је послао извештај команди корпуса.

Сутрадан је стигла на Светињу специјална комисија из немачке команде за Србију да испита случај. Комисију је предводио један генерал, а и Штал је био укључен у њу. Дошли су оклопним аутомобилима. Један одред немачке војске обезбеђивао је рад комисије.

Победа партизана на Светињи одјекнула је целом Србијом па и изван њених граница. Име Дугалића прочуло се надалеко и изговорано је са усхићењем. Многи омладинци су одмах похитали у његов батаљон. О Дугалићу се почело да прича и међу Немцима. Када би чули његово име, обузимала их је језа.¹³⁸

У операцијском дневнику 65. корпуса отецијалне намене (документ бр. 1, фасц. 19, кут. 9, *Архив ВИИ ЈНА*) Немци описују ову борбу, наводе исти датум, али не и исте губитке. У документима Недићеве администрације борба се помиње, али без детаља. У партијској документацији која је претежно мемоарског карактера, постоје различити подаци о висини немачких губитака. Консултовани учесници такође дају различите податке. Овде су бројчани подаци усклађени с извештајем штаба Првог шумадијског одреда од 14. октобра 1941. године. (*Архив ВИИ*, рен. бр. 8—8, кутија 1641). Према забелешкама очевидаца из Тополе Немци су 2. октобра тела погинулих официра отпремили авионом који се спустио на вашариште у Тополи. Четвртог октобра из капеле гробља у Тополи Немци су камионима отпремили 22 мртвачка сандука.

ГЕНЕРАЛ ШТАЛ ТРАЖИ ПРЕГОВОРЕ

Пораз Немаца на Светињи примљен је у свим немачким војним круговима на Балкану са великим узнемирењем. Ово је био још само један доказ да се у Србији не ради ни о каквом бандитизму, како се то обично истицало у неким немачким извештајима, већ да је народ објавио рат Немачкој и њеним савезницима. Устаничке снаге у западној Србији биле су ослободиле неколико градова, међу којима Ужице, Чачак, Ужичку Пожегу и Горњи Милановац. Немачка команда за Србију и команда 12. армије са забринутошћу су пратиле развој ситуације. Генерал Беме, нови командант Србије, доживео је Светињу као свој први лични неуспех на новој дужности.

Командант 12. армије тражио је опширан извештај о свим последњим догађајима. Генералу Шталу било је наређено да изврши и достави анализу војнополитичке ситуације на подручју његове дивизије.

Пораз Немаца на Светињи Шталу је најтеже пао. Он је наггисао у извештају: „Крајње је време да се звони на узбуну, Шумадију је захватио устанак који се шири као пожар ношен ветром." Снаге његове дивизије биле су преслабе да се супротставе растућем устанку. Само два дана раније добио је обавештење да су устаници заробили гарнизон у Горњем Милановцу, целу чету војника, са командиром чете и осталим старешинама. Сада је следио нови ударац. Генерал је био свестан чињенице да је са снагама своје дивизије, овако распоређеним, врло опасно напустити гарнизоне, јер ако из њих изведе људство, може се догодити и да их сасвим изгуби. Све што је могао да учини, то је да скупи 500 људи на Светињи, а то је било мало за предузимање офанзиве против устаника. Раније је имао извесне илузије о слабости устаничке војске, али Светиња га је убедила у супротно. Искусни војник знао је да би и своје људство брзо изгубио ако би га више удаљавао од гарнизона. Почео је да респектује устанике, да их назива „побуњеничким снагама" уместо „комунистичким бандитима", како је раније чинио. Осећао се и лично немоћним и угроженим. Страховао је за сопствени живот. Он више није господарио ситуацијом, већ су му се догађаји наметали. Војнички разум му је говорио да је и иницијатива изгубљена, а знао је из искуства да у рату, после губљења иницијативе, брзо и неминовно долази до пораза.

Што се више удубљивао у ситуацију генерал је све више долазио до сазнања о немоћи своје дивизије. Сва упоређивања и анализе појединих елемената ситуације ишла су у прилог противнику. Устанак је требало локализовати, а затим разбити и уништити. То је била општепозната формула, али она је овде звучала сувише апстрактно. Расположивом војном силом устанак се не може угушити. То је и Шталу било јасно. Због тога му је препоручено да предузме мере разбијања побуне дејством „изнутра" и да за то максимално користи четнике Косте Пећанца. Такође му је речено да ће му као ојачање његове дивизије стићи одреди српске државне страже и Љотићевих добровољаца. Сигурност комуникација била је његова болна тачка. Сопственим снагама није могао да их потпуно обезбеди, а саобраћај се

морао обављати. Комуникација Београд—Крагујевац имала је за Немце стратегијски значај. Да би бар привремено решио проблем, Штал се послужио лукавством. Без обзира што је тиме доводио у питање углед Вермахта и свој сопствени, Штал је наредио Функеу да некако успостави контакт са руководством Првог шумадијског одреда и позове га на преговоре. Немци су желели да испитају под каквим условима би партизани одустали од напада на комуникације. Помоћу Зоренца и Конопацког пронађен је човек који је пренео понуду Немаца партизанима. Он је пронашао штаб 1. батаљона у селу Влачки код школе и предао Дугалићу поруку. Рекао је да ће Немци одустати од одмазди, али да захтевају да партизани одустану од напада на немачке транспорте. Дугалић је самоиницијативно, без консултовања штаба одреда, отпустио гласоношу са поруком да партизани са Немцима неће другачије преговарати него преко нишана.

Штал је био бесан због таквог одговора. То је било понижавајуће за њега, немачког генерала. Циљ је био промашен. Рачунао је да ће његова порука поласкати „једном побуњеничком вођи“, да ће га навести на преговоре и неактивност, бар за извесно време, а Немцима је било потребно још извесно време да се припреме за општу офанзиву. Међу Немцима и њиховим присталицама у то време се говорило да ће за два месеца Русија бити бачена на колена, а онда ће егзалтне елитне дивизије са Источног фронта које ће брзо ликвидирати побуњенике. И Штал је чекао тај дан. Два месеца је већ било прошло од почетка рата на Истоку. Стално се говорило о брзом паду Москве. Генерал је био нестрпљив. Москва је била далеко, а њему је горело под ногама. Штал је захтевао интензивније ангажовање четничких одреда Косте Пећанца, чија се активност на аростору његове дивизије није осећала.

Командант среза опленачког капетан Конопацки је настојао да активира „војску“ војводе опленачког, због својих интереса и интереса 714. дивизије. Састао се са Војводом и саопштио му да генерал Штал рачуна на њега и његов одред.¹³⁷ Живан Милованчевић, војвода опленачки, почео је да се понаша и осећа као важна личност. Његове су амбиције биле задовољене. Неуморно је крстарио по селима скупљајући добровољце. Величао је Косту Пећанца и његову војску, причао о „светој мисији борбе против комунизма“. Али, људи су са неповерењем гледали на Милованчевића. Већ се увелико причало како су га партизани отерали са збора у Наталинцима. То је до краја расклимало његов иначе лабав ауторитет. Сви они који су одлазили у Аранђеловац и видели четнике како шетају по вароши, сусрећу се и поздрављају са Немцима, изгубили су илузије о добронамерности старог војводе Пећанца. Приче о „тајном плану Пећанчевом да надмудри Швабе“ нису звучале убедљиво.

У срезу опленачком Милованчевнић није нашао довољно присталица које би одушевљено прихватиле његов позив. Почео је да нуди новац. Ни са тим није ишло тако глатко. Поштени људи нису хтели да зараде на прљавом послу. Ипак се нашло њих неколико који су

Као командант среза опленачког Конопацки је био одговоран за све што се на територији среза догађало, а командант 714. дивизије с обзиром да му се штаб налазио у Тополи, захтевао је да у овом рејону влада „ред и мир“.

ступили у Милованчевићев одред. Петнаестог октобра Милованчевић је имао „на лицу места“ 25 људи, међу којима је била и једна жена, а на списку нешто преко 40. На Торовима крај Тополе постројио је своју војску, капетан Конопадки је извршио смотру и закључио да је треба баље наоружати. Према договору са Пећанцем „Опленачки одред“ требало је добро наоружати. Конопацком је то одговарало. На инсистирање Милованчевића и уз сагласност Штала, задужио је Милованчевићеве четнике са пет пушкомитраљеза и 20 пушака, тако да је сваки четврти четник имао пушкомитраљез. Немци су желели да Опленачки одред Пећанчевих четника остави на становништво јак утисак. То је била идеја генерала Штала, па је њу прихватила и виша команда. Други по значају Пећанчев одред на територији 714. дивизије био је Орашачки којим је командовао поп буковички Аца Костић. Попу Аци је пошло за руком да окупи око 70 људи лоших моралних квалитета, ситних лопова, коцкара и нерадника који су били лакоми на новац. Поп Аца се улизавао Пећанцу и ватрено га подржавао у сукобу са генералом Новаковићем, па је успео да свој одред гарнизонира у Аранђеловцу. Немцима се то није свиђало. Они су желели да виде четничке одреде на терену, у акцији. Отуда Орашачки одред добија слабије наоружање, пушке и само један пушкомитраљез.

Горњоколубарски Пећанчев одред којим је командовао лукави демагог Драгољуб Каменица, био је бројно јак. Користећи слабији утицај Партије у неким селима Колубаре, служећи се лажним обећањима, Каменица је успео да окупи близу 150 четника. Али, Немци су са дозом подозрења гледали на Каменицу, па су му доделили свега два пушкомитраљеза.

Најбројнији Пећанчев одред био је Космајски којим је командовао Никола Никчевић, који је својом двочином политиком заведе сељаке и успео да окупи око 250 четника. Њткчевић је са својим одредом чије је језгро сам наоружао још у алрилском рату, крстарио по селима Колубаре и одржавао зборове. Није нападао равногорске четнике, партизане је критиковао али доста умерено. Наступао је са паролом „окупљање свих националних снага ради заштите народа и спречавања братоубилачког рата“. Том паролом је стекао извесну популарност у народу. Пећанац, а Немци поготово, нису много веровали Никчевићу, па су били игкрти у снабдевању његовог одреда оружјем и муницијом.

Руднички одред којим је командовао наредник Света Радичевић из Маслошева, започео је агитацију по селима испод Рудника. У Маслошеву је партизанска патрола нашла „војводу“ са неколико четника. Четнике је разоружала, а војводу одвела Дугалићу који му је запретио да се више не појављује у овом крају ако не жели да се бори против окупатора. Радичевић је наставио врбовање и успео да окупи 110 четника.

Качерски одред под командом капетана II класе Љубисава Миловановића из Трбушнице имао је око 150 људи са три пушкомитраљеза а Љишки одред преко 200 људи. Венчански одред је имао преко 100 људи. Половином октобра у одредима Косте Пећанца у западном делу Шумадије налазило се око 1000 четника. Релативно брзом омасовљењу поменутих одреда доста је допринео и генерал Новаковић који није признавао Пећанчеву одлуку којом му је оду-

зета титула команданта шумадијских четничких одреда. Иступајући на зборовима, Новаковић је позивао народ у борбу против окупатора. Људи су се одазивали на генералов позив и ступали у четничке одреде којима је фактички командовао Пећанац. Многи нису били свесни да су постали војници квислиншких формација.

Без обзира што није дошло до „масовног окупљања националиста ИГумадије за борбу против комунизма“, генерал Штал је био задовољан брзим јачањем четничких одреда на територији коју је контролисала његова дивизија. Штал је преко својих обавештајаца настојао да што је могуће више ангажује аранђеловачке газде у врбовању људи за квислиншке формације и пружању материјалне помоћи ради јачања „националног фронта за борбу против комунизма“. Аранђеловачки зеленаши са Илијом Михаиловићем дугогодишњим послаником на челу, били су уплашени брзим развојем народноослободилачког покрета у Шумадији. Збунила их је и појава бројних домаћих оружаних формација чије су се вође заклињале да се боре за народ. Нису знали уз кога да стану. Пећанац, који се одмах отворено ставио у службу окупатора, није им одговарао. Његова популарност је брзо опала у народу. О Дражи Михаиловићу се говорило али није био грисутан. Новаковић им се учинио најпогоднијим. Много су веровали у њега, али их је генерал брзо разочарао својом не ефикасношћу.

Адвокат Аца Лазаревић посетио је све истакнутије богаташе у Аранђеловцу. Рекао им је да прикупља добровољачку војску за борбу против комуниста. Тражио је новчану помоћ. Они су знали да је Аца Љотићев човек. Љотић у Шумадији није имао присталица. Аранђеловачке газде нису хтеле с њим да се повезују, без обзира што су били спремни да помажу свакога ко се бори против комуниста. Недићева „Влада народног спаса“ представљала је најсигурнијег заштитника њихових интереса, па су аранђеловачке газде одлучиле да се чврсто држе „оца Србије“ и да га финансијски помажу.

У Аранђеловцу је био образован Одбор народног спаса. Његов задатак био је да прикупља новчана средства за Српску државну стражу коју је требало даље развијати и јачати као основну антикомунистичку оружану силу. Одбор је развио широку акцију прикупљања добровољних прилога. Убрзо су прикушвена знатна новчана средства, чак и у злату. Народ није давао новац. Зеленаши су га дали. Свега неколико људи из околине Аранђеловца, Лазареваца и Тополе пошло је у Недићеву војску, и то они који су желели да лако дођу до новца.

Партизански симпатизери и обавештајци из Аранђеловца будно су пратили рад Одбора народног спаса, а нарочито прикупљање новчане помоћи и врбовања добровољаца. О свему је био обавештен штаб Првог шумадијског одреда. Сазнало се и то да ће Танасије-Таско Думовић кренути у Београд да преда новац Недићу. Као истакнути члан Одбора требало је да он на свечан и симболичан начин преда новац и злато „оцу Србије“ у знак „велике привржености народа орашачког среза, одакле је и он пореклом, њему и његовој ствари — спасавању српства“.

Командант одреда наредио је команданту 3. батаљона да контролише комуникацију Аранђеловац — Младеновац и да ухвати Ду-

мовића. Командант батаљона дао је задатак својој 7. чети да контролише комуникације Аранђеловац—Младеновац. Седма чета се распоредила у Копљарима и сваки дан организовала заседу на Баљковици.

Немци нису седели скрштених руку. Један немачки шгијун налазио се у 7. чети. Он је често био са комесаром чете. Измишљао је приче о својим тешкоћама за време илегалног рада у Београду и због тога је упорно инсистирао да буде примљен у Ској. Као борац се истицао, добровољно се јављао у патролу, заседу и свуда где је било тешко. У чети су га почели сматрати добрим борцем. Био је сувише претенциозан. Неки борци су га називали лакташем, мада комесар то није прихватао. Он се понудио да оде у Аранђеловац, да види „како је тамо“. Рекао је да он може лако да учини, јер зна немачки, а има и искуства из рада у Београду. Сви су овај његов предлог оценили као смео. Дали су му најбољи револвер из чете, окитили га бомбама. Тада је он отшпао на састанак с немачким обавештајцем и испричао му све о 7. чети, па чак и њеном задатку да чека Думовића. Тада је са њим утврдио начин слања обавештења. Њему је било наређено да шаље писмене извештаје које је требало да оставља на тачно одређеним местима на прузи Аранђеловац — Младеновац. Вратио се из Аранђеловца, донео новине и пола цакa цигарета. Прлчао је о својим подвизима у вароши, о сусретима са немачким војиницима и вештом маневрисању да га не легитимишу. Сви су му се дивили и хвалили га. Једино је Лида Маринковић, који је тада био водник, седео по страни. Није му веровао. Њему, рођеном Аранђеловчанину, нису промакле неке нелогичности из излагања овог „јунака“.

Неколико дана чета је узалудно чекала у заседи. Нико се није појављивао. Једног јутра, када је чета излазила на Мађарево брдо у заседу, срела се са два камиона Немаца. Немци су од Орашца журшги, јер су знали где се партизани налазе. Седма чета се још није била ни развила за борбу, а Немци су искочили из камиона и у стрелачком строју кренули ка месту заседе. Развила се кратка борба у сусрету. Партизани су били изненађени. Командир је наредио повлачење. Чета се повукла у село Бању. У чети су тек тада почели да помишљају да је неко дао Немцима обавештење и да у чети постоји шпијун.

Да би онемогућио шпијуна, командир чете је прибегао лукавству. По подне истогa дана напустио је Бању и упутио се на југ. Борцима је рекао да чета извесно време неће бити у овом крају. У међувремену команданту батаљона је предложено да упути у заседу на Бољковици неку другу чету. Следеће ноћи штаб батаљона са 8. и 9. четом пребацио се у Копљаре.

Осма чета је следећег јутра стигла на косу Бељевац, између Орашца и Копљара и организовала заседу. Борци су лесжали све до подне. Из Младеновца је прошао један камион са сандуцима пића. Већ је било два часа после подне. Борци, гладни и уморни, почели су да гунђају. Командир је већ хтео да нареди налуштање заседе, али је осматрач са правца Аранђеловца јавио да долази лимузина. Ауто је ушао у заседу са прилично малом брзином. Поред возача седео је Бошко Катанић, управник расадшгка у Аранђеловцу а на зад-

њем седишту још један путник. Био је то дуго очекивани Танасије-Таско Думовић. Командир чете искочио је на пут и дао знак шоферу да стане. Уместо да стане, шофер је дао гас и јурнуо. Кратак рафал из митраљеза пресекао је гуму и кола су стала. Шофер је почео да запомаже и преклиње како није крив. Из зшла је изашао Думовић. Грашке зноја су му избиле по лицу. У руци је држао повећу кожну торбу. У торби су се налазиле хшвадарке а у постави капута близу килограм златног новца. Ту је било и писмо адресовано на „Председника владе народног спаса“. На специјалној белој хартији, исписаној калиграфски у стилу повеља, „одани, угледни грађани Аранђеловца“ захвал>ивали су се њему, „храбром и одважном генералу што се решио да уразуми неодговорне елементе и спасе народ од насиља“. У писму је стајало да „угледни грађанин Думовић изражава жељу свих њих доле потписаних“. Следио је потпис десеторице зеленаша из „Одбора народног спаса“.

Думовића су саслушали командант и комесар батал>она. Иако уплашен, није могао да сакрије своју мржњу према комунистима. Изјавио је да као велетрговац и банкар мора да се бори против комуниста. Када му је командант 3. батаљона Лабудовић саопштио да ће бити стрел>ан као народни непријатељ, почео је да плаче. Нестало је велетрговачке надмености. Управник расадника Катанић и возач су саслушани и пуштени. Кола су уништена.

Стрељање Думовића уплашило је аранђеловачке зеленаше. Они су његов одлазак организовали у договору са шефом Гестапа, који им је обећао пуну безбедност. Чак је и лично одредио време поласка. Немци, наравно, нису ни намеравали да упуте Думовића уз оружану пратњу, јер за то није било снага ни средстава. Ослањали су се на свог обавештајца који их је уверавао да је пут до Младеновца сигуран.

СУКОБ НА ПРУЗИ КОД КОПЉАРА

Немачки обавештајац у 7. чети није мировао. Наставио је да се освети за свој неуспех. Следећег дана, чим је чета дошла у Копљаре, у Аранђеловац је стигао његов извештај да ће партизани заноћити у Копљарима. Те вечери је кренула једна батерија из 220. дивизиона у Копљаре. Надајући се великом успеху, Немци су око пола ноћи стигли на одређено место и почели да стежу обруч. Пси су их први осетили и почели да лају. Али, партизана више није било у селу. Чим је пао мрак, командир 7. чете је наредио покрет и чета се изгубила у правцу Бан>е. На јужној ивици села остала је само једна патрола са пушкомитраљезом, која је отворила ватру на Немце. Ноћна пуцњава трајала је неколико часова. Заморени, Немци су се вратили у Аранђеловац без резултата. Гестапо је поново претрпео неуспех.

После неколико дана обавештајац је ипак успео да напакости чети. Командир 7. чете био је обавештен да ће из Младеновца кренути железнички транспорт за Аранђеловац са материјалом за немачки гарнизон. Команда чете је одлучила да поруши пругу и нападне транспорт. Претпостављало се да ће Немци са композицијом упутити оружану пратњу, те је требало радити опрезно и обезбедити пуно изненађење. Време проласка воза између села Марковца и Ба-

ње, где је једино било могуће извршити напад, није било познато. То је отежавало организацију заседе. Припрема ове акције чувана је у строгој тајности. За њу су знали само командир и комесар чете и водници водова. Чета је тих дана, пре акције, била на територији села Бање и Липовца и сваке вечери мењала је преноћиште, али се држала даље од железничке пруге. И поред тога што је командир добро познавао пругу, јер су је раније рушили, он је претходно, у строгој тајности, извидео места за заседу. Са командиром су ишли само водници водова, без иједног борца. Али, шпијун је осетио да се нешто спрема. Обилазио је око команде чете, започињао разговоре и настојао да сазна нешто о припреманој акцији.

Тих дана у чету је стигао један радник, члан Партије, из Београда. Кретао се доста тешко због једне краће ноге. Београдска полиција га је често хапсила, па му је и ногу оштетила. Постављен је за политичког делегата првог вода којим је командовао Миодраг Маринковић Лида. Шпијун је увек ишао уз њега. Помагао му је при ноћним маршевима, прелазима преко разних препрека, носио торбу пуну књига коју је овај донео из Београда. Рачунао је да ће преко политичког делегата сазнати за припреману акцију. Делегат је преко комесара чете сазнао за акцију. У једном разговору шпијун је дознао да ће заседа бити организована између села Бање и Копљара. Комбиновао је како да обавести Немце.

У праскозорје чета је кренула у акцију. Командир је био сигуран да је сачувао план дејства у тајности. Лида је мотрио на „осумњиченог“. Али, када је чета стигла до железничке станице у селу Бањи, командир је био изненађен. Очекивао је да ће воз да наиђе тек кроз два часа, или још касније, а од шефа станице је сазнао да је воз већ стигао у Грабовац.¹³⁸ Командир је радио брзо. Требало је поставити заседу, распоредити људство и порушити пругу, и то на два места. У тој општој журби Лида је изгубио контролу над „осумњиченим“, а и сматрао је да је већ касно да он нешто предузме. Али овај је ипак „одиграо“ своју улогу. Кратко време није га било у чети, па је на неки начин обавестио Немце.

Сада се на обе стране радило брзо. Немачка команда у Арађеловцу није рачунала да ће партизани сазнати за долазак транспорта, и Немци се нису припремили да га обезбеде. Транспорт је имао малу пратњу од десетак белогардејаца старијих година. На њих се није много рачунало. Онда су Немци алармирали цео гарнизон, скупили на брзину око сто војника и жандарма и кренули у сусрет транспорту. Чета је за то време стигла на место, предвиђено за заседу. Воз се већ приближавао. Шине су подрхтавале, док су партизани покушавали slabим алатом да их раставе. Пруга је била оштећена. Композиција од четири вагона упала је у заседу. Мала локомотива, брекћући, налетела је на растављене шине и један вагон се преврнуо, док су други остали на шинама. Већ се било потпуно разданило, али су пратиоци воза још спавали. Нагло заустављање вагона их је пробудило. Неки су искочили, а други, буновни, почели да пуцају. Командир 7. чете је дао знак за отварање ватре. Куршуми су запарали

Шеф железничке станице у Бањи Душан Петровић, био је сарадник партизана.

по вагонима. Потекло је уље из канти, а задњи вагон, у коме је било машинско уље и бензин, запалио се. Белогардејци су искочили из вагона и, хватајући заклоне иза насипа, прихватили борбу. Али од првих плотуна готово половина их је изгинула или теже рањена. Њихов отпор је био слаб, тако да су неки борци, не осврћући се на ватру, почели да ваде шећер из разбијених сандука. Неко је открио и сандук са чоколадом. И поред командирове опомене да се не прилази возу док се не савлада отпор непријатеља, борци су почели да се часте шећером и чоколадом. Сматрали су да је акција завршена.

Тада је дошло до изненађења које нико, осим шпијуна, није очекивао. Делегат Лидиног вода, који је стајао иза једног храста, на око двадесетак метара позади стрељачког строја, окренуо се према северу и почео да пуца.

— Немци! — викнуо је.

Командир је истрчао на брежуљак и видео стрељачки етрој Немаца који је излазио из једног шумарка. Од заседе их је делило око 300 метара. Немци и мања група жандарма су свакако претпостављали да су партизани послали обезбеђење у правцу Аранђеловца, и да се оно налази на прузи. Зато су и изашли из воза на два километра од заседе и кренули пешке, заобилазећи заседу са севера, тако да их обезбеђење 7. чете није ни приметиле. Да није било делегата, који због своје ноге није могао да сиђе на пругу, Немци би избили на брежуљак изнад пруге и 7. чета би се нашла у веома тешком положају.

— Брзо овамо! Немци нас опкољавају! — пала је оштра команда командира.

Чим су чули прве пуцње, борци су схватили озбиљност ситуације. За трен ока су се нашли на брежуљку где се Лидин делегат сам борио против чете Немаца. Немци су отворили ватру, а затим убрзано кренули према брежуљку. Борци 7. чете, излазећи на брежуљак, такође су отворили ватру. Митраљесци су избили међу првима и засули немачки стрељачки строј рафалима. Одстојање између ова два стрељачка строја износило је нешто више од сто метара.

— Издао нас је неко — рекао је Лида гласно и окренуо се око себе.

Тражио је погледом онога у кога је сумњао. Њега није било. Притикнут ватром, немачки стрељачки строј се почео колати. Већина Немаца је залегла, а неки су почели да беже назад тражећи боље заклоне. Пушкомитраљезац Момчило Жировница бацио је бомбу. Иако још далеко од њих, бомба је натерала најистуреније немачке војнике да залегну. Занесен борбом, делегат вода је гађао иза храста и непрестано узвикивао:

— Храбро! Напред, момци!

Затим је уследила команда:

— Јуриш, ено их беже!

Жировница је скочио први, бацио још једну бомбу, а затим, тукући лз свог митраљеза, јурнуо према Немцима. Остали су га следили. Чуо се узвик: „Ура!“

Енергичан јуриш бораца 7. чете збунио је Немце. Нису издржали налет. Ужурбано су се повлачили, а касније су бежали у неред. Борци 7. чете су их гонили. Лида је приметио да се борац на кога је сумњао крио иза једног жбуна, а затим се дао у бекство. Лида је

почео да пуца за њим. Убрзо га је сустигао и ухватио. Шпијун је признао читаву своју издајничку улогу. Радио је за Немце и Специјалну полицију. Стрељан је у једном забрану у селу Бањи.

У борби су погинула три борца 7. чете. Међу њима Тихомир Чолић, из Винче, који се истицао као вешт и храбар борац. Погинуо је у јуришу од ручне бомбе коју му је Немац бацио у ноге. Седма чета је однела своје мртве другове у село Бању. Одатле су их колима от- пратили у родна места. Тихомир Чолић је свечано сахрањен на винчанском гробљу. Лидин вод га је пратио. Хроми делегат вода одржао је на гробу храброг борца дирљив говор. Људи и жене су плакали и дивили се храбрости овог младог сиромашног сељака, надни- чара, који је на позив Партије пошао да се бори за ослобођење земље.¹³⁹

НЕМЦИ ТРАЖЕ ПАРТИЗАНСКУ БАЗУ У ВИНЧИ

Генерал Штал је са својим сарадницима пажљиво пратио ситуацију на фронтима. Наредио је начелнику штаба да, поред великих карата Европе и Африке, на којима је пратио развој ратне ситуације, стави и оперативну карту фронта у Шумадији и западној Србији. Заставицама су била означена места која су држали партизани. Једна заставица била је на северној ивици села Винче — само три километра далеко од виле у којој се налазио Шталов штаб. Очигледно је било да у Шумадији постоји фронт и да Топола више није никакво место у позадини.

Немачке јединице, гарнизониране на Опленцу, држане су у непрекидној приправности. Војници и официри спавали су под пуном ратном опремом.

Ноћу су одјекивали митраљески рафали предстража. У сталном очекивању напада војници су отварали ватру на сваки шум. После рафала следила би серија ракета која је упозоравала на опасност. Дежурни пука је наређивао трубачу да свира за узбуну. Сањиви војници су скакали са својих лежаја и јурили на означена места. Официри су их прихватили и одводили на положај — на јужну и југо- западну ивицу Опленца. То се понављало из ноћи у ноћ.

Генерал Штал је био офанзиван, борбен дух. Требало је напа- дати. Он више није гајио илузије о стварању јаке вазалне војске која ће се борити. У четничтво Косте Пећанца није полагао велике наде. Одред опленачког војводе Милованчевића врзмао се по селима око Тополе. Сусрет са партизанима је избегавао. Штал је наредио начел- нику штаба Функеу да Милованчевићевој групи не даје више ни но- вац tnt оружје, и да му се нареди да иде у борбу против партизана.

Функе је позвао Милованчевића и наредио му да крене у Винчу и прикупи податке о партизанима. Том приликом је замерио Мило- ванчевићу због неактивности и изразио дубоко незадовољство гене- рала акцијама четника.

¹³⁹ Немци и Недићева администрација бележе ове борбе (док. бр. 1. фасц. 19, к. 9 и док. 49/1—1, к. 51). Недићевци признају да им је рањен командир жан- дармеријског вода капетан Милошевић. Немци не говоре о својим губљеницима.

Увређен и љут, Милованчевић је већ сутрадан решио да крене у Винчу. Претходно је послао у извидницу војника Радишу Миловановлћа, родом из Винче, да испита прилике у селу и да код Милованчевићевог и немачког пријатеља Миладина Миливојевића обезбеди ручак за одред. У сељачком оделу, без оружја, Радиша је успео да незапажено уђе у село. Он је добио информације од своје жене и Миладина Миливојевића. Речено му је да у селу нема партизана, те да Милованчевићева „војска“ маже несметано да дође. Радиша је одмах пренео војводи радосну вест и одред је кренуо у Винчу.

Да би могли рећи Немцима како су прокрстарили цело село, Милованчевић је дошао у Винчу из правца Јасенице. На самом уласку у село четници су извршили „борбени“ задатак. Наишли су на Бранка Станковића који се колима враћао кући из њиве. Брантсо је имао на себи нову подофицирску униформу бивше војске и на ногама војничке цокуле. Војводина „секретарица“ Цујка одмах је запазила униформу и предложила да је конфискују. На Милованчевићев знак четници су ухватили Бранка и почели да га свлаче. Бранко није знао ко су ови наоружани људи. Мислио је да су можда неки непознати партизани па их је молио да га не дирају говорећи да је и његов син с њима.

— А. мајку ти комунистичку — повикали су четници — није он с нама већ са комунистима!

Бранко до тада није ни знао да постоји нека друга „српска“ војска сем партизанске. Занемео је од чуда док су га четници песничили и черупали. Остао је у гаћама и кошуљи. Војвода је хтео да поведе Бранка са собом као заробљеника — партизана, али није могао овако разголићеног. Четници су оставили Бранка на путу и упутили се кући Миладина Миливојевића. Миладин је са радошћу примио четнике и богато их угостио. Милованчевић је преко Миладина скупљао информације о партизанима. Али ни он није много знао. Чуо је да се партизани често сакупљају код школе. То је било све. Милованчевић је рекао Миладину да ће он „кад се момци мало одморе“, да крене ка школи и похвата комунисте. Али, ситуација се развијала другачије. У Винчи се налазила партизанска сеоска стража. Тројица су били наоружани пушкама. Чим су четници дошли Миладиновој кући један омладинац из његовог комшилука наишао је кући Милића Радовановића и обавестио га да су четници у селу. Милић је од наоружања имао само револвер и неколико бомби, али је пронашао у селу наоружане партизана из страже и заједно с њима упутио се према Миладиновој кући. Омладинац је известио Милића да четници имају много пушкомитраљеза. Милићева група је са косе од Вучићевића куће отворила ватру по Миладиновом дворишту. Меци су запраштали по крову и тарабама. Четници су одговорили пуцњавом. Настала је пометња. Плашећи се да ће му се нешто догодити, Миладин је почео да виче како партизани опкољавају његову кућу. То је унело панику међу четнике. Побегли су према Тополи непрекидно пуцајући.

Милованчевић је известио Немце да је имао „жесток сукоб“ са партизанима чија се база налазила у рејону школе и да се пред „надомћнијим непријатељем“ повукао.

Немци су Милованчевићевом упаду у Винчу придавали далеко већи значај него што је имао. Штал је то оценио као „појаву дина-

мичног духа" у табору антикомунистичких снага. Драго му је било што је чуо пуцњаву у којој нису учествовале немачке снаге. Сматрао је да су то плодови и његовог напорног рада на разбијању устанка. Сад су му приче о доласку Љотићевих и Недићевих трупа, које је чуо од претпостављене команде у Београду, изгледале вероватније. Али, Штал је желео да истовремено нешто предузме и сопственим снагама. Одлучио је да уништи „партизанску базу" код школе у Винчи и тако помери фронт даље на југ.

Генерал је тражио од Функеа исцрпне податке о „бази" у Винчи. Функе је овај задатак пренео на Конопацког, а Конопацки на своја два достављача из Винче, Миливојевића и Качаревића, и наредио им да прикупљају податке о партизанима. Качаревић је из дана у дан седео у дворишту куће Миленка Станковића, где је била смештена кројачка радионица Љубе Живановића, која је углавном радила за партизана. И Миладин Миливојевић је често навраћао.

Међутим, све што је представљало „комунистичку базу" код школе била је кућа Марка Станковића у којој се налазила породица Милана Благојевића. Јединице су овде ретко навраћале и никад се нису задржавале.

Једнога дана, пред вече, вод из 7. чете, који је био са Душаном Петровићем Шанетом на збору у Пласковцу, свратио је у Винчу и задржао се код школе. Борце је требало нахранити, а Шане је свратио да обиђе команданта (био је болестан и лежао код своје породице), да би се с њим договорио о даљем раду. Тих дана је Покрајински комитет Партије озбиљно замерао партијском руководству аранђеловачког округа што је готово цео партијски кадар послало у одред. Сада је требало ову грешку исправити и створити нови кадар за рад на терену. Овим проблемом се бавио, поред партијског повереништва, и штаб одреда.¹⁴⁰

Вод је остао код школе све до мрака. Немачким шпијунима је лакнуло. Они су имали о чему да извести своје наредбодавце. Сутрадан рано Миливојевић и Качаревић отишли су у Тополу и обавестили Конопацког да се код школе у Винчи налази логор партизана и да их има око тридесет. О овоме је одмах био обавештен Штал. Генерал је са начелником штаба проценио ситуацију и израдио план напада на „побуњенички логор", а затим издао наређење за напад. За извршење напада одређен је један батаљон из 741. пука, јачине око 200 војника. Једној батерији хаубица 105 мм из састава дивизијске артиљерије било је наређено да поседне положаје јужно од Опленца и припреми се да гађа рејон школе у Винчи. Требало је да напад почне сутрадан. Припреме су обављене у строгој тајности тако да до Благојевића није стигло никакво обавештење.

Немци су стигли у Винчу око 10 часова, 8. октобра. Долазили су у три колоне, свака јачине чете. Једна чета је извршила обухват с југа и од Живановића кућа избила у рејон школе; друга је дошла из Великог поља и са истока затворила обруч, а трећа од Александровца.

¹⁴⁰ У свом извештају од 7. октобра 1941. год. Партијско повереништво за Аранђеловац прави критички осврт на свој рад и износи основну слабост — што је фактички читаву партијску организацију пребацило у одред. (*Зборник*, 1/2, стр. 150).

вића кућа и затворила обруч са северозапада. Тако је шири рејон школе био окружен Немцима. Они су методично наступали и стезали обруч.

Вод 7. чете није био код школе. Он је још исте ноћи отишао у Бању. Али су се у обручу нашли командант одреда Милан Благојевић и Предраг Димовић, начелник штаба. Немце су приметили када су се у стрељачком строју приближили кући у којој су се њих двојица налазили. Ништа се није могло предузети. Благојевић и Димовић имали су само по револвер и неколико бомби. У кући се налазила и Димовићева жена, Роса Станковић, иначе професор немачког језика. Благојевић је наредио Роси да са децом напусти кућу, а њих двојица су били одлучили да сачекају Немце да уђу у предсобље па да на њих баце бомбе. Роса је једнога сина који је имао само неколико месеци, узела у наручје, а другог од две године за руку и изишла из куће. Немци су већ били пред кућом. Роса је успела да сачува присебност. Поздравила је Немце са „добар дан“ и упитала да ли нешто желе. Један официр се пробио напред, учтиво је поздравио, извинио се што мора да је узнемирава, и рекао да је обавештен да се овде налазе комунисти и он има задатак да изврши претрес свих кућа. Роса се осмехнула и рекла официру да ту нема комуниста. Жалила је што им мора показати неспремну кућу. Њен тачан изговор и правилан немачки нагласак збунили су официра. Спонтано се упустио с Росом у дужи разговор. Војници су у недоумици стајали, сада већ мање расположени за борбу.

Тада се из суседног дворишта појавио Миленко Станковић. Тај боем и први човек који је напустио одред показао је овога пута изванредну сналажљивост и велику храброст. Поздравио је Немце доста бучно и весело и то све пропратио једном веселом бечком досетком, што је код Немаца изазвало смех. Представио им се као бивши бечки ђак и банкарски чиновник. Миленко је знао да је Милан Благојевић у кући и зато је настојао да удаљи Немце из дворишта. Правећи се предусретљив, саопштио им је да су партизани пре две вечери били у дворишту школе, кратко се задржали и некуда отишли. Додао је да кроз ово село партизани врло ретко пролазе и да се готово никад не задржавају. Уверио је Немце да је Милованчевић сам инсценирао пуцњаву и да ту уопште није било ни једног партизана. Најзад је понудио Немце да пођу у његово двориште, да би их почистио ракијом. Официр се љубазно опростио од Росе и Немци су прешли у Миленково двориште. Извршен је само претрес школе.

Немци су отишли у Тополу. Штал је био обавештен да се у Винчи не налази никаква стална партизанска база, већ да партизани само пролазе кроз ово село. Командант батаљона, који је саставио извештај, посебно је поменуо „културне и предусретљиве грађане“ Росу и Миленку који су „благонаклоно“ примили Немце и понудили им своје услуге.

Штал је замерио Функеу и Конопацком што га нетачно информишу, а сазнање да у Винчи нема партизана осетио је као велико олакшање.

Те вечери Милан Благојевић је напустио Винчу. Роси и Миленку се захвалио на великој сналажљивости и храбрости.

РАВНОГОРСКИ ЧЕТНИЦИ ДОЛАЗЕ У ШАТОРЊУ

Првих дана октобра ослобођен је Горњи Милановац. У ослобођењу града учествоавле су јединице Чачанског партизанског одреда и Одред равнаторских четника под командом поручника Звонимира Вучковића. Овом приликом заробљена је главнина једне немачке чете. Четници су један број Немаца одвели на Равну гору, да се похвале Дражи, а убрзо затим су их пустили. Партизани су отишли на фронт код Краљева, а четници су остали у Милановцу. У Милановцу су формиране две команде места. Партизанска са Бранком Ракићем на челу, и четничка са капетаном Рељићем на челу. Ракић је, заправо, био командант Таковског батаљона, а у Милановцу је фигурирао као најстарији партизански командант. Дужност команданта места обављао је други.

У Руднику у то време није било кикаве власти. Окупаторско-недићевску власт ликвидирале су јединице 1. шумадијског одреда још раније. Од тада Недић није покушавао да успостави власт у Руднику, а окупатор ни раније није био у стању да непосредно контролише срез качерски. Тако је у Руднику извесно време било безвлашће, а онда је изабран Народноослободилачки одбор. После ослобођења Горњег Милановца Рудник је за Први шумадијски одред значио врло безбедно место, односно представљао је „дубоку позадину“ како је Благојевић имао обичај да каже, па је у њега пресељена одредска болница. Али, на Руднику је постојала само партизанска стража која је имала око десет наоружаних бораца.

Међутим, када је капетан Радован Стојановић, кога је „горски штаб“ поставио за команданта рудничке групе одреда, стигао у Горњи Милановац са специјалним овлашћењем Драже Михаиловића, он је наредио резервном поручнику Момиру Кузмановићу, команданту тек формираног рудничког четничког одреда да одмах запоседне Рудник и формира команду места. По њему је упутио поруку команданту Првог шумадијског одреда да се састану ради договора о успостављању власти у Белановици, Доњој Шаторњи и Страгарима. Тако је једнога дана Момир Кузмановић, иначе чиновник Среског суда из Рудника, са целим одредом стигао у Рудник и формирао команду места, а одмах сутрадан са око 30 четника кренуо је у Доњу Шаторњу. Тада су становници Горње Јасенице први пут видели равнаторске четнике.

Колона четника са црном заставом кретала се путем за Шаторњу певајући четничке песме о војводи Лунету. Више Горње Шаторње четници су срели партизанског курира који је носио пошту за штаб одреда. Курир је био обучен у немачко одело. Сусрет је био изненадан. Старшина четника је одмах командовао: „У стрелце!“ и четници су се развили за борбу. Курир је био разоружан. Он је протествовао и уверавао четнике да је партизан. Али су га четници прогласили љотићевцем, узели му оружје, свукли униформу и одузели му писмо. Отишао је у штаб одреда у гаћама.

Када је Благојевић сазнао за овај догађај, одмах је на Рудник упутио Вељка Томића, резервног поручника са неколико бораца и наредио му да на Руднику формира чету која би остала у месту као посадна јединица и спречила самовољу четника. Четницима је послао писмо:

Четничком старешини

Рудник

Данас око 12 часова код моста на Ђуриначкој реци ваша оружана група напала је курира овог одреда, разоружала га, свукла са њега униформу и одузела му пошту. Овакав поступак ваше војске сматрам изразито непријатељским. Сву одузету опрему и наоружање одмах ћете предати доносиоцу овог писма. Ако супротно поступите, упутићу јединицу која ће вас на то присилити оружјем. Док се друкчије не реши, напустићете Рудник и не појављујте се са својим формацијама јужније од села Мајдана, иначе ћете бити нападнути.

Благојевић,
командир Првог шумадијског одреда.¹⁴¹

Момир Кузмановић је припадао оним људима који су пришли равнаторском покрету са искреном жељом да се боре против окупатора. Његово политичко опредељење било је монархистичко, али он је сарадњу са комунистима прихватио као патриота. О Благојевићу је доста слушао — импонувао му је као официр Шпанске републиканске армије, а и по акцијама које је до тада извео Први шумадијски одред. Посебно га је импресионирао успех одреда у борби на Светињи. Зато је Благојевићево писмо схватио као наређење и напустио Рудник не тражећи одобрење од свог претпостављеног, а Вељку Томићу партизанском команданту места на Руднику вратио све ствари и оружје насилно одузето од курира штаба Првог шумадијског партизанског одреда.

ЈАЧАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ СЕОСКИХ СТРАЖА

Девог октобра штаб одреда одржао је у Брезовцу састанак са командантима батаљона. Разматрана су два основна питања: економска блокада немачких гарнизона и сарадња са органима власти по селима. Прецизирани су задаци појединих батаљона. Први батаљон је имао задатак да блокира Тополу, Трећи Аранђеловац, а Други Лазаревац. Командантима батаљона је наређено да у селима која се граниче са гарнизонима организују сталне страже. За командира страже требало је одредити доброг борца и настојати да је родом из дотичног села. Заправо, до Благојевића су доспеле информације са терена да се партизанске страже формирају по селима без неког нарочитог реда, са пуно произвољности и импровизације, а он то није желео. Наредио је да се спроведе јединствена организација и начин рада. Командир страже је могао да има под својом командом 2—4 наоружана борца, као стални састав намењен за патролну службу. За стражаре су одређивани селаци — војни обвезници, а у недостатку таквих омладинци који нису служили војску и мушкарци старијих година. Страже су одређиване по списку, а смењивале су се недељно. Стражари нису поседовали оружје, али су обично носили секире. Основни задатак сеоских стража био је да спречавају изношење животних намирница

¹⁴¹ Садржина писма реконструисана на основу сећања аутора.

из села. Зато су и постављене на путевима који повезују села са градовима. Пресецањем економских веза села са градовима и гресецањем саобраћаја између окупаторових гарнизона требало је потпуно изоловати немачке гарнизоне, исцрпљивати немачку војску и присиљавати је на напуштање гарнизона или на предају. Замерка овоме плану била је да се не води рачуна о снабдевању градског становништва. Став штаба одреда и окружног партијског руководства био је да и градско становништво треба да масовно крене у борбу, а да се за исхрану деце и старијих особа некако снађе одржавањем чвршћих веза са селом. Имало се у виду да је блокада привремена мера — док се окупатор не протера. Патроле су имале задатак да обилазе стражаре и да им помажу у вршењу дужности. Страже и патроле су имале задатак да обавештавају сељаке о наиласку Немаца у село. Последњих дана Немци су почели да упадају у села и да одводе таоце, нарочито после заробљавања групе Немаца у Горњем Милановцу. Благојевић је предузетим мерама хтео да спречи ове акције Немаца.

Окружно партијско повереништво већ је организовало народну власт. Ранији повереници који су руководили Фондовима народног ослобођења званично су проглашени за одборнике Фронта народног ослобођења. Тада су први пут озваничени органи народне власти у Шумадији, премда су они раније постојали у низу села. Њихов задатак је остао исти као и ранијих повереника, тј. рад на снабдевању војске, мобилизацији и решавању других проблема. Сада је требало разрадити посебна упутства о раду тих одбора. После овог састанка осетио се у селима интензивнији рад одборника.

Штаб одреда је овом приликом сугерирао командантима батаљона да почну ширу мобилизацију људства, и то. углавном, на тринципу добровољности. Према директиви штаба одреда у свакој чети могло је бити 15—20 мобилисаних људи, који у почетку не би имали оружје. Ово људство требало је обучавати у руковођењу оружјем и водити га у борбу да се привикава на борбена дејства. Батаљони би морали да предузимају акције ширих размера и да настоје да ово људство што пре наоружају. Када се наоружају прве групе мобилисаних, онда мобилисати нове.

КРАЈ ВОЈВОДЕ ОПЛЕНАЧКОГ

После даласка Милованчевића са четницима у Винчу и изненадног упада Немаца, у село, штаб одреда је одлучио да ликвидира Пећанчев Опленачки четнички одред, који је иначе имао око 25 људи а такође да казни и немачког доушника из Винче. Штабу је већ одраније било познато да је Миладин Миливојевић немачки обавештајац. Одлучено је да му се суди. Задатак је поверен команданту 3. батаљона. Лабудовић је послао Миладиновој кући патролу са пушкомитраљесцем Ђаћом, на челу, која га је довела у штаб батаљона код Лакића кућа на јужној ивици Винче. Миладин је призао све. Осуђен је на смрт и казна је извршена.

Дугалићу је истовремено наређено да уништи Милованчевићеву банду. Од Миладогаа је добијено обавештење да се војвода опленачки

налази на територији села Маскара. Дугалић је ујутру шестог октобра кренуо на задатак из Божурње са целим батаљоном и око подне стигао у Маскар. У Маскару је добио обавештење да се Милованчевић налази у Загорици. Дугалићу је досадила ова шетња и неизвесност. Одлучио је да баталли смести у школу у Рајковцу ради одмора, да организује извиђање Загорице и утврди где се тачно четници налазе. Међутим, Милованчевић је пре Дугалића стигао у Рајковац и сместио своје четнике у школу. Четници су поставили само једног стражара са пушкомитралезом. Био је то Радиша Миловановић из Винче. Долазак партизана изненадио је стражара. Винчани су Радишу препознали. Чудили су се откуда он овде са митраљезом. Узели су му митраљез. Није се одупирао.

Дугалић је ушао у двориште школе. Мајор Милованчевић са још неколико четника и својом „секретарицом“ Џујком седео је под липом и пио ракију. Остали четници одмарали су се на слами унесеној у учионице и очекивали вечеру наручену у селу. Војвода опленачки није могао да се прибере од изненађења кад је видео колону наоружаних људи који су пунили школско двориште. У почетку је мислио да су љотићевци. Многи Дугалићеви борци имали су немачке униформе. На партизанае није ни помишљао. Пошао је у сусрет колони и нашао се пред Дугалићем.

— Ја сам мајор Милованчевић — рекао је пружајући руку Дугалићу.

Дугалић се и сам изненадио.

— Заборавио си Наталинце — рекао му је и потегао револвер.

Милованчевићу је тек тада постало све јасно. Машио се и од за револвер. Готово једновременно су опалили један на другог.

Комесар Дача се налазио непосредно иза Дугалића. Он је одмах уперео аутомат у четнике и Џујку, која је већ била отворила ватру из свог револвера, и сручио на њих цео рафал. Џујка је пала у прашину, а поред ње су се сручила још два четника. Дугалић и војвода опалили су један на другог по неколико метака. Војвода је погођен на више места. Почео је да дозива у помоћ своје четнике.

У дворишту је настала општа гужва. Више се није знало где су четници, а где партизани. Четници, који су били смештени у школи, отворили су ватру са прозора, а затим су почели да искачу покушавајући да се спасу бекством. Партизани су пуцали из митраљеза по прозорима. Неки су убацили и бомбе у школу. Ова хаотична пуцњава трајала је 10—15 минута, па се све утшиало. У дворишту и у школи лежало је десет мртвих четника. Четворица лакше рањених предали су се. Тројица су дигли руке одмах на почетку борбе. Од целог Опленачког четничког одреда Косте Пећанца остала су свега петорица заједно са војводом Милованчевићем. Иако рањен на неколико места, успео је да се у дворшпту суседне куће увуче у пећ за печење хлеба.

То је био крај четништва Косте Пећанца у Јасеници.¹⁴² Заплењено је: 15 пушака, три пушкомитраљеза, девет револвера, 1500 пушчаних

У извештају команданта жандармерије бригадног генерала Радовановића (док. бр. 60/—1, кут. 26, ВИИ ЈНА) овај догађај је детаљно описан и објективно. Бројчани подаци према извештају штаба 1. шумадијског одреда од 14. октобра 1941. године.

метака и војводна архива коју је носила у својој торби секретарица Цујка. После ове борбе мајор Милованчевић се преквалификовао у полицајца. Постао је начелник среза опленачког. Дугалић је из Рајковца отишао у Маслошево.

ЈОШ ЈЕДАН ГЕНЕРАЛ ДОЛАЗИ У ЈАСЕНИЦУ

После потписивања споразума између Милана Благојевића и генерала Новаковића у манастиру Вољавчи, Новаковић је спровео некакву папирнату мобилизацију. Својим присталицама поделио је објаве у којима је стајало „бити спреман за борбу по накнадном наређењу”. После тога, напустио је Јасеницу и отишао у Грузу. Новаковић је намеравао да сличан споразум склопи и са неким од истакнутијих команданата равнгорских четника. Мајор Миодраг Палошевић учинио му се као најпогоднији. Генерал је намеравао да одвоји Палошевића од Драже и да га потчини себи.

Палошевић је хладно примио генерала и није прихватио његов предлог. Новаковић је остао у Грузи неколико дана, за то време је у његов одред ступило двадесетак четника. Он је покушавао да успостави контакте са штабовима Кралевачког и Крагујевачког одреда предлажући им састанке ради израде заједничких планова дејства. Али, генерала више нису озбиљно схватили, па су и његови предлози остали без одговора. Новаковић се брзо уверио да је његова мисија у Грузи пропала па се поново вратио у Јасеницу.

Али овај поновни генералов долазак у јасенички крај није био случајан. Контактима чешће са официрима „Југословенске војске у отаџбини”, како су себе почели да називају равнгорски четници, генерал је осетио да они мрзе партизанску војску и комунисте. Четнички официри нису крили своје мишљење да партизанску војску треба ставити под њихову команду или је разоружати и отпустити, а вође похапсити. Из овога је генерал извукао закључак, да је сукоб између партизана и четника неминован, и то у блиској будућности. Ко ће победити, то није било извесно, али ће обе стране ослабити. Зато је потребно да он што пре ојача као „трећа сила” која би остала по страни овог сукоба и у погодном моменту се појавила у улози арбитра. Тада би он ставио под своју доминацију обе ослабљене и искрвављене стране. Вођен том „стратегијско-политичком идејом”, генерал је дошао у Јасеницу где равнгорски покрет практично није постојао, сматрајући да овде ипак постоји најповољније тло за остварење његових амбиција. Очекивао је да ће, ако дође до распадања партизанске војске, попунити своје јединице бившим партизанима, јер они ће се, како је мислио, пре прикључити њему него Дражи. Генерал је ступио у везу с неким људима у Београду, који су све до тада ћутали чекајући да се нешто крупно догоди па да и они ступе у акцију.

Одмах по доласку у јасенички крај генерал Новаковић је почео да одржава зборове по кафанама и школама. Излагао је војно-политичку ситуацију у свету и у земљи. Говорио је о „незрелости” и „брозоплетости” партизанских и четничких вођа, о томе како ће између њих због поделе власти доћи до сукоба, па је потребно да на чело народа стане једна „трезвена” личност.

Почетком октобра вратио се из Београда један Новаковићев официр који је у својству „специјалног ордонанса“ посетио неке личности и пренео им генералове поруке. Официр је опет пренео генералу поруку неких „важних личности“ да ће ускоро стићи у околину Рудника један генерал који жели да се састане са Новаковићем. Једне вечери Новаковић је окупио у кафани Страгарце и са нарочитим расположењем изложио им своје војне и политичке планове.

Дугалић, који се са баталјоном налазио у Блазнави, био је обавештен да се генерал Новаковић изненада појавио у околини Страгара и да се не понаша у складу са постојећим споразумом. Поручио је преко Жике Радосављевића-Пинтера да ће доћи у Страгаре ради разговора са генералом. Жика је пренео генералу ову поруку и дао му до знања да се Дугалић љути због неких генералових изјава.

Генералу Дугалић није био симпатичан. Када се први пут срео с њим, у Маслошеву код Димине воде, учинио му се наглим и незгодним за дијалог. Сада није желео да се сретне са таквим човеком, нарочито не пред масом. Плашио се да ће му за неколико минута пропасти сав вишедневни труд. На брзину је завршио збор правдајући се пред окупљеним људима да мора хитно да крене на веома важан задатак. Скупио је своје људство и отишао према Букуљи. Оставио је једног свог поверљивог човека у Страгарима да сачека „важну личност“ из Београда. Новаковић се поново повезао са својим старим пријатељом и земљаком војводом Никчевићем и уз његову помоћ одржао неколико зборова у селима око Лазареваца. Позивао је све оне који су способни да пушку носе да му се придруже. У неким селима генерал је имао успеха. У његов одред се јавио већи број добровољаца.

Дванаестог октобра Дугалићев баталјон се налазио у Страгарима у школи. Са баталјоном се налазио и заменик политичког комесара одреда Душан Петровић-Шане. Жика Радосављевић је успео да обавести Дугалића да ће у Страгаре да стигне нека значајна личност ради успостављања веза са четницима. Тачно време доласка није се знало, па се 1. баталјон, после акције у Рајковцу, чешће налазио у близини Страгара.

Око подне дванаестог октобра, у малој лимузини, стигла је у Страгаре очекивана „важна личност“. Био је то инжењеријски генерал Божа Путниковић. Он је припадао оној групи људи која се није дефинитивно определила. У Недићеву војску није хтео да ступи, али се са Недићем често састајао и јадиковао над судбином српског народа. Нарочито га је „болело разједињење српства“. Био је ватрени поборник изналажења додирних тачака између Недића и Драже, нарочито у „борби против комунизма“ и заузимању заједничког става према Немцима. Сада је Путниковић кренуо у специјалну мисију „добре воље“ ради посредовања између Драже и Недића. У Београду је дознао за пребивалиште генерала Новаковића кога је лично познавао, па је хтео да уз пут сврати и до њега и да му пренесе поруку „оца Србије“.

Али, срећа није била наклоњена овом емисару. На улазу у Страгаре срео га је Новаковићев човек и саопштио да је „војвода од Шумадије“ на Букуљи, и да су у Страгарима партизани. Путниковић се уплашио. Инжењеријски генерал захтевао је да га што пре доведу у

везу са артиљеријским генералом. Новаковићев човек предложио је Путниковићу да не иде према Букуљи и то још аутомобилом, јер би то било сувише опасно, већ да преноћи у манастиру Вољавчи а да у току ноћи успоставе везу са Новаковићем. Путниковић је прошао кроз Страгаре у правцу Вољавче без ометања, али је његово присуство откривено, па су Шане и Дугалић правовремено обавештени.

Дугалић је упутио једну десетину бораца са којом је пошао и комесар баталона Дача Станковић. Путниковићеву лимузину нашли су јужније од Страгара, на путу за Вољавчу. У колима је био само шофер, који је изјавио да је Путниковић отишао напред. Партизани су пошли за њим и убрзо га достигли. Кад је приметио да су партизани у непосредној близини, Путниковић се склонио у једну воденицу.

Дача је довео генерала код Шанета и Дугалића. Шане га је познавао док је генерал био у активној служби у Карловцу. Генерал је био изненађен. Коректан однос партизанских старешина брзо га је расположио, јер он је другачије замишљао војску коју предводе комунисти. Причао је о себи и својој мисији. Почео је са већ познатом причом „о мутном времену“, о томе како је он тежио да остане — ван политике и свих оружаних покрета, али га је трагедија отаџбине побудила да и он „своје снаге и способности стави у службу нације“. Причао је конфузно и магловито „о пренагљености и неурачунљивости неких елемената који су својим чаркањем моћног окупатора разјарили и изазвали да предузме одмазду“.

Шане је провео са Путниковићем неколико сати у једној кући. Домаћица је почастила генерала кафом и ракијом. Шане је желео да чује од Путниковића шта се све догађа у круговима око Недића и у Београду. На крају је саопштио генералу да ће бити спроведен у Горњи Милановац, што је и учињено.

ТРЕЋИ БАТАЉОН УПАДА У АРАНЂЕЛОВАЦ

Новаковић је десетог октобра стигао на Букуљу са својим одредом. Одмах по даласку упутио је поруку Милану Благојевићу, обавештавајући га да је активирао своје резерве и да намерава да са групом својих одреда нападне Аранђеловац. Поручио је Благојевићу да дође на Букуљу ради разраде заједничког плана напада.

Милан Благојевић није давао већи значај Новаковићевом позиву на сарадњу, није му веровао, али је ипак наредио команданту 3. батаљона Милораду Лабудовићу да успостави везу са генералом и да се договори с њим о евентуалном заједничком нападу на Аранђеловац. Обавестио је Новаковића да ће му садејствовати са 3. батаљоном и дао му податке где се налази штаб батаљона.

После зборова које је генерал Новаковић одржао у неким селима око Лазареваца а затим и око Аранђеловца и доласка извесног броја људи у његов одред, у Аранђеловцу и Тополи почело се причати како се на Букуљи и Венчацу скупља силна војска под командом генерала Новаковића, који припрема напад на Аранђеловац. Ова вест је дошла и до Немапа. Командант 220. дивизиона у Аранђеловцу наредио је строгу приправност, а команданту дивизије послао је извештај о опасности од напада побуњеника. Тражио је хитно појачање.

Вест је узнемирила и аранђеловачке зеленаше, који су се уплашили да ће изгубити своје богатство. Присталице Драже Михайловића, које су већ почињале да активније делују у Аранђеловцу и Тополи, биле су против напада. Дражиновци су истицали да је много боље припремати се и чекати. Из Аранђеловца је кренула на Букуљу шаролика група грађана са богатим поклонима и јединственом молбом: да генерал одустане од напада. Генерал је делегацију примио врло званично, не дозволивши јој да уђе у логор. Уверавао их је у непоколебљивост своје одлуке. Међутим, генерал није ни помишљао на напад, јер је од наоружања имао свега око 80 пушака и пет пушкомитраљеза. То је било сувише слабо наоружање за преко три стотине људи, колико их је мобилизацијом успео да прикупи, а готово су то биле слабе снаге да би се ликвидирао немачки гарнизон. Затражио је садејство Првог шумадијског одреда. Послао је писмо у Брезовац команданту 3. батаљона. Генерал је поручивао партизанима да затворе комуникацију Аранђеловац — Младеновац и спрече Немцима одступницу. За почетак напада одређена је ноћ између 13. и 14. октобра.

Тада се у близини Аранђеловца налазила 7. чета. Остале две чете батаљона дејствовале су источније од Тополе. Штаб батаљона је одлучио да се одазове позиву генерала Новаковића. Одмах је ангажовао 7. чету, а 8. и 9. чети наређено је да се пребаце у рејон Венчаца. Обавештен је и штаб одреда.

Дванаестог октобра увече 7. чета је стигла у Врбицу и поставила заседу на комуникацији која се од Баљковице спуштала ка Аранђеловцу. Требало је да нападне Немце када се буду повлачили. Чекао се почетак напада. Пролазили су сати. Дошла је и поноћ. Али ни тада се ништа није догодило. Партизани су мислили да се чека зора. Око два сата по поноћи плануло је неколико ватри на Букуљи. Чули су се и пуцњи, али само неколико. Тада се све поново утишало.

Командир 7. чете Првослав Малишић Пилот био је у недоумици шта се дешава у Аранђеловцу. Решио је да се приближе вароши. Чета је напустила заседу и кренула кроз село Врбицу. Пред зору је заузела положај код фабрике боја у Врбици.

Међутим, Новаковић је одустао од напада на Аранђеловац, повео своју војску на комуникацију Рудник — Шаторња, после пола ноћи избио на њу, исекао велики број телефонских стубова и онеспособио телефонско-телеграфски саобраћај између ова два места. Рушење ове телефонско-телеграфске линије била је бесмислица. Рудник и Шаторња су били ослобођени и ова линија је заправо служила партизаша. После сечења бандера генерал је сакупио своју мобилисану војску и одрокао говор. Рекао је људима да су се они „часно одазвали“ његовом позиву и да су први „задатак“ успешно извршили. Тада је сваком војнику дата потврда у којој је стајало да је под командом „команданта шумадијских четничких одреда“ и да не може бити мобилисан ни у једну другу оружану формацију. На крају је саопштио да сви они који су без оружја могу да иду кућама, да се пуштају на „неодређено одсуство и да ће поново бити позвани када то буде потребно“. ЈБуди су се разишли кућама. Све им је то изгледало чудно.

Генерал уопште није нашао за потребно да партизане извести о промени своје одлуке. Он је био оставио групицу четника којима је дао задатак да изврше „демонстративни напад“ на Аранђелогац. Читав тај „демонстративни напад“ састојао се у томе што су опалили неколико метака и запалили ватре.¹⁴³

Због овог четничког „напада“ 7. чета је морала да пролије много крви.

Командант 220. противоклопног дивизиона будно је пратио развој догађаја. С намерама генерала Новаковића био је упознат, а знао је и за присуство 7. чете. Када су сазнали да Новаковић неће напасти Аранђелогац, Немци су решили да нападну партизане. Одмах после пола ноћи почели су да прикупљају главне снаге. Једна мешовита извиђачка група, састављена од жандарма и Немаца, вршила је извиђање у правцу Орашца. Жандарми су вешто водили Немце у непосредну близину 7. чете коју је зора затекла у рејону фабрике боја и кућа око ње. Изморени дугим, напрегнутим ишчекивањем и неспавањем, борци 7. чете су дремали у својим заклонима; неки су коментарисали ситуацију у којој се нашао чета и која им се чинила сувише тешка.

Чим се разданило, Немци су кренули према фабрици боја. Ишли су опрезно, да би се што више приближили партизанима.

Нико из 7. чете није ни помишљао да их из непосредне близине вреба смрт. Два стражара, који су били истурени на свега десетак метара од предњих делова, дремуцкали су заклоњени оградом од багрема и бацали повремено сањиве погледе према Аранђеловцу. Један од стражара спазио је Немце. Били су удаљени свега око 50 метара. Стражар је погледао лево и десно, видео немачке униформе, шлемове и уперене пушке. Викнуо је:

— Немци!

Немци су са свих страна отворили митраљеску ватру. Куршуми су падали као град. У чети је настала општа забуна. Неко је, захваћен паником, почео да виче:

— Бежите, опкољавају нас! Бежите!

Када су приметили да Немци опкољавају рејон фабрике, борци су се дали у бекство кроз још слободан пролаз. Командир и водници викали су да се не бежи већ да се прихвати борба и организовано повлачи. Али, мало ко је увиђао целисходност ове команде. Заклањајући се иза кућа, користећи жбуње, партизани су настојали да се што више удаље. Једино су митраљесци Војин Јовановић и Момчило Жировница успели да организовано дају отпор Немцима. Када је отпочела борба, Жировница се налазио изван дворишта фабрике. Био је пошао да потражи неку шљиву и утоли глад. О врату му је висио пушкомитраљез. Помоћник га је пратио у стопу. Спазивши да Немци врше обухват с југа, Жировница је отворио ватру и то врло прецизно. Неколико Немаца је пало, а остали су залегли или потражили заклоне. Нсмачка ватра је ослабила. Пушкомитраљезац Војин је са прозора једне напуштене зграде уочио како немачко лево крило настоји да чету окружи са севера. Војин је био познат као одличан нишанци-

¹⁴³ Новаковић се касније правдао да је војвода сувоборски, капетан Јовановић, саопштио Немцима план напада, па је због тога одустао.

ја. Са неколико рафала проредио је немачки стрељачки строј. Тако су Војин и Жировница омогућили чети да се извуче из овог рејона у коме је свима претила сигурна смрт.

Пола сата доцније чета се нашла на окупу, развијена у стрељачки строј, иза усека једног сеоског пута. Заменик комесара чете, који се био повукао са првом групом бораца, успео је да на овој линији заустави борце и да их организује за борбу. Сада је цела чета, удаљена од фабрике око 1,5 километар, била спремна за организован отпор. Водници су пребројали људство — петорице није било. Око фабрике се још пуцало. Лида и његови борци били су забринути, јер њихов политички делегат се још налазио у кругу фабрике. Сећали су се његових речи: „Ја бежати нећу. Тућићу се докле будем имао муниције. Један метак сачуваћу за себе.“ Командир и водник Лида осматрали су рејон фабрике двогледом. Видели су политичког делегата како обилази око фабричког димњака отварајући ватру. Немци му нису одвраћали истом мером, јер су настојали да га жива ухвате.

— Идемо да му помогнемо — рекао је Лида командиру.

Командир је ћутао. Не говорећи ништа, Лида је нагустуио заклон и пошао према фабрици. За њим је кренуо његов вод, а затим и цела чета. Под заштитом ватре својих пушкомитралеза, 7. чета се енергично бацила у противнапад. Лида се са својим водом брзо пребацио и упао у двориште фабрике. Нашао је свог политичког делегата. Стајао је наслоњен уза зид димњака. Глава **MV** је била клонула на груди из којих је текла крв. Рука му је стезала дршку револвера. Седма чета је покупила своје мртве и предала рођацима. Политичког делегата су сахранили у Бањи.

Те вечери на Венчацу се притиснуо цео 3. батаљон. Када се у 8. и 9. чети сазнало за губитке 7. чете, борци су били огорчени на четнике. Предлагали су ипак батаљона да хрену у напад на Новаковића и да га разоружају. Други су опет предлагали да сами **Hanarmv** Аранђеловац. Командант се слагао са овим другим предлогом. Комесар је сматрао да се једна таква акција не би смела извести без знања штаба одреда, алч нше био наочито упооан при одбрани свог мишљења. Аранђеловчани, којих је било толико у овом батаљону, упооно су тражили да се грап нападне. Ртководство 7. чете давало је извештај отпоп да се исте вечери ттоедузме таква акција. Ја износио као противозлог чињеницу да им је људство замоноено. На Коаив је командант батаљона одлучио да изврши само демонстративни тлепад на Аранђеловац.

Пред поноћ 3. батаљон се развио на севеоисточним падинама Букуље и источније, све до пута ксНи води за Рудник. Лабудов план напада састојао се у томе да се са јужне ивице вароши отвори ватра из целокупног наоружања у поавцу зграда у којима су били смештени Немци и Пећанчеви четници. Осма и 9. чета развиле су се у растресит стрељачки строј и приближили се јужној ивици вароши све до најистуренијих **xvha**. Групе митраљезаца имале су задатак да са те линије отворе ватру, а затим да се **noBvxv**.

Немачки командант гарнизона у Аранђеловцу био је те ноћи у врло деликатној ситуацији. У току дана **утроутно** је велике количине муниције, а попуна није била извошена. Немци се нису надали да ће исте ноћи уследити снажан партизански напад.

Кад су одјекнули митраљески рафали на јужној ивици вароши, командант 220. дивизиона известио је радиограмом дивизију. Одговор генерала Штала био је да се држи до сванућа, а да ће сутра добити појачање.

Са Немцима је било и око 50 недићеваца, али су и они располагали са мало муниције.

Немачког команданта су узнемиравали и вапијући гласови „угледних грађана“, као Илије Михаиловића и још неких чија савест није била чиста. Знали су да то партизани нападају. Сви су се тада сетили Думовића и његове судбине на Баљковици. Страх од непосредне смрти продирао је у њихове немирне душе. Захватили су их очај и паника. Окретали су старе телефоне и дозивали немачку команду. Сви су понављали једно те исто:

— Куда ћемо ми, господо? Шта треба да радимо?

— Помолите се богу да прихвати ваше грешне душе, иначе одосте право у пакао — говорио им је шеретски командант.

Покушавао је да се нашали на рачун аранђеловачких газда, премда је и сам осећао страх. Ипак је омогућио газдама да се склоне у подруме зграда у којима је била смештена војска.

Командант Пећанчевих четника, војвода орашачки, поп Аца Костић, тражио је од Немаца инструкције. Чим су одјекнули први рафали са Букуље, он се нашао међу својим четницима у Соколани. Међу њима је владала страховита паника. Критиковали су попу.

— Довео си нас овде да изгинемо — говорили су.

— Причао си како ће се Шумадија листом дићи против комунизма и како ћемо ми постати четовође, а овде ће нас поклати.

Са пиштољем у руци поп је успео некако да умири „своју војску“ и да је натера на послушност. Немачки командант је наредио попу Аци да са својим четницима крене на јужну ивицу вароши. Желџа Немаца је била да почетном партизанском удару потуре четнике, да се послуже четницима као штитом. Своје јединице су задржали у зградама. Старешинама је било наређено да отварају ватру само када им се партизани непосредно приближе. Према јужној ивици вароши упућене су две патроле са по једним пушкомитралезом. Али, Пећанчеви четници показали су се као слаб штит. И поред наредбе немачког команданта, поп Аца није могао да их натера да у ноћи, пуној неизвесности, напусте зграду Соколане, нарочито после повратка дела патроле која је била упућена у југоисточни део вароши. где се сукобила са партизанима и изгубила гројицу својих трипадника.

Када је отворена митраљеска и пушчана ватра, командир батаљона Милорад Лабудовић Лабуд очекивао је да ће Немци одговорити снажном ватром. Али од тога није било ништа. Из парка су одјекнула два кратка митраљеска рафала и полетело неколико ракета. Од Соколане су четници испалили неколико метака из пушака. То је било све. Овакво реаговање Немаца било је изненађујуће за Лабуда. После испалене одређене количине муниције борци су се питали шта сад предузети. Аранђеловчани су предлагали да уђу у варош. Лабуд је оклевао, али је коначно одобрио да 7. и 8. чета формирају по једну ударну групу са по једним пушкомитраљезом и да уђу у град, али да се задрже кратко. Аранђеловчанима је строго забранио да посећују

родитеље и рођаке. Лидина група се срела на мосту у доњем крају вароши са Пећанчевим четницима. Лидин пушкомитраљецац Момчило Жировница из непосредне близине отворио је ватру по збијеној четничкој патроли и оборио тројицу брадатих „делија“. Остали су побегли према Соколани. Неки су чак и пушке побацали. Група из 8. чете продираше према горњем делу града и несметано дошле до парка. Ту се сукобила са немачком патролом. Митраљецац 8. чете Ђаћа, који је истовремено био и старешина групе а познавао је сваку стазу у парку, приметио је благовремено немачку patrolу и поставио јој заседу. Са удаљења од свега неколико метара отворио је ватру. Три Немца су погинула, а остали су побегли назад. Тада су Немци отворили јачу ватру из зграда у којима су се налазили. Групе из 7. и 8. чете су промениле правац и отишле према железничкој станици у Соколани.

Лида је ипак посетио своје родитеље, а онда се са својом групом упутио у рејон Соколане. Преплашени четници су отворили паљену ватру. Пуцали су иако никога нису видели, разгонили су страх. Партизани су им упутили неколико рафала. То је било довољно да војвода орашачки смртно уплашен извести Немце да „комунисти врше снажан притисак надмоћнијим снагама“ и да му је потребно хитно појачање.

Ударне групе Трећег батаљона су се неколико часова задржале у Аранђеловцу. Лабуд није знао стање код Немаца. Да је раније детаљније проучио ситуацију и створио план за напад, или да га је импровизовао после оваквог реаговања Немаца и увео у борбу цео батаљон, вероватно би до сванућа успео да ликвидира 220. немачки дивизион и целу брадату војску буковичког попа Аце Костића. Пропуштена је ретко погодна прилика да се лако постигне огроман успех. Али, штаб батаљона није знао право стање код непријатеља. То је спасло и Немце и четнике.

Пред зору се 3. батаљон повукао од Аранђеловца у правцу Копљара. Лабуд је рачунао да ће Немци, можда, због догађаја из прошле ноћи довући појачање из Тополе, или напустити Аранђеловац. Међутим, није дошло ни до једног ни до другог. Ударне групе Трећег батаљона успеле су да извуку из вароши велике количине цигарета и шећера, тако да се ова акција и са те стране исплатила.

Акција је имала и извештан политички ефекат. Немци су се још једанпут уверили у снагу партизанске војске и одлучност њених старешина, а немачке присталице је ухватио смртни страх. Од те ноћи они се нису јавно разметали својом антикомунистичком оријентацијом, а и Немци се нису више онако надмено и самоуверено шетали Аранђеловцем.¹⁴⁴

Хватање Путниковића изазвало је сумњу и недоумицу код Новаковића у даље намере партизана Шумадије у односу на њега. Нагло је одлучио да крене у правцу Ужица с намером да се сретне са Врховним командантом партизанске војске. Петнаестог октобра кренуо

¹⁴⁴ Овај догађај је описао у извештају среског начелника за срез орашачки од 14. октобра (док. 51/31, кут. 28). Начелник тврди да су партизани хтели да униште греско начелство. Милан Благојевић у свом извештају Главном штабу за Србију од 24 октобра 1941. године наводи да је ову акцију извело десет ударних тројки.

је за Горњи Милановац. Жика Радосављевић Пинтер га је напустио и вратио се у 1. батаљон. Новаковић је са својим одредом некако стигао до Ариља. Ту га је једне ноћи изненада напао Дражин војвода Божа Ђосић Јаворски и разоружао. Новаковић и његови официри нашли су се затворени у једном подруму. Самовољни и бахати Јаворски намеравао је да стреља генерала, али су га у томе спречили партизани. Две ариљске чете нападе су Јаворског и ослободиле Новаковића и његове људе, тако да је он ипак успио да стигне у Ужице.

У децембру месецу 1941. године генерал ЈБубо Новаковић се јавио на Романији. Успео је да у селима око Вишеграда прикупи нове четнике тако да је његов одред имао тада око 150 људи. Покушавао је да четнике војводе из Источне Босне мајора Јездимира Дангића и друге стави под своју команду, али није у томе успео. Онда се повезао са командантом Романијског партизанског одреда Славишом Вајнером Чичом Романијским па је с њима учествовао у борби против усташа и домобрана. Али, генерал, по свој прилици, није много волео мирис барута. Поново се пасивизирао. Његов одред је почео нагло да се оскпа. Остао је са свега десетак најоданијих и шифранткињом. У таквом стању га је нашла једна патрола из Краљевачког батаљона 1. пролетерске бригаде и спровела у Фочу. У Врховном штабу генерал Новаковић је био лоново лепо прихваћен. Чак му је било поверено да руководи добровољачким одредима у Источној Босни. У априлу 1942. године Новаковић се повезује са групом британских обавештајца која се налазила код Врховног штаба и с њима организује бекство. Упутили су се у правцу Црне Горе. На путу су британски војни обавештајци на челу са њиховим старешином Т. Атертоном убијени. Носили су већу количину златног новца. Причало се да су Британце убили четници Драже Михаиловића, али постоји сумња да је то дело самог Новаковића. Он је стигао у Црну Гору и повезао се са црногорским националистима. У септембру 1943. године убили су га црногорски партизани. Тако је завршио бригадни артиљеријски генерал Љубомир-Љубо Новаковић велики комбинатор који је много желео власт, али није имао храбрости да се за њу и бори.

VII глава

ШУМАДИЈА ПОНОВО
ПОСТАЈЕ ЗОНА РАТНИХ
ОПЕРАЦИЈА

ОПЕРАЦИЈЕ ЧИШЋЕЊА ГЕНЕРАЛА БЕМЕА

Велика немачка офанзива с циљем умирења западне Србије и Шумадије је отпочела 28. септембра нападом 342. немачке дивизије на слободну територију у Мачви. Ова дивизија је прешла Саву на четири места (код Шапца, Чевртније, Засавице и Мачванске Митровице). Неколико дана раније командант немачке 342. дивизије генерал-мајор доктор Валтер Хингхофер правник из Беча, упутио је у Шабац један комбиновани одред као претходницу, који је од првог момента почео да дејствује огњем и мачем, најављујући тако почетак крваве жетве коју је припремио Франц Бене по директиви Хитлера. Одред 342. дивизије је само у једном дану ухапсио 4000 људи из Шапца и околине — сваког на кога су наишле патроле. Преко 50 људи који су покушали да избегну хапшење убијено је без опомене. Двадесет деветог септембра цела 342. дивизије налазила се на десној обали Саве. Поддржана авијацијом и артиљеријом кренула је у напад кроз села Мачве, палећи домове и убијајући становништво.

По Бемеовом плану, 342. дивизија је отпочела операцију са задатком да „очисти“ Мачву и исправи фронт. Дејства осталих дивизија требало је да отпочну касније. Заправо, по његовом наређењу, све дивизије 65. корпуса, пошто су добиле попуну, како у људству тако и техници, покушале су да разбију блокаду својих гарнизона. Међутим, ти покушаји су се завршили неуспехом. Велики гарнизони у Тополи, Крагујевцу, Краљеву, Ваљеву и Лазаревцу, били су блокирани. Седамсто четрнаеста дивизија је покушала 24. септембра да се пробије од Тополе до Рудника, али је заустављена на Прокопу; 717. дивизија покушала је више пута да разбије блокаду Крагујевца и Краљева, али није успела; 704. дивизија била је прикована за гарнизоне у Ваљеву и Лазаревцу. И 125. пук није имао успеха. Скоро свакодневно је водио борбу са јаким партизанским снагама у долини Колубаре. Беме је био убеђен да пре пристизања 113. дивизије неће бити могуће извести планирану операцију и постићи жељени успех. Његова одлука је била да у првој етапи операције има тежиште у Мачви и на прузи Београд—Плана, да одбаци партизанске снаге што даље на југ, да нанесе партизанима што веће губитке и да их исцрпљује, а затим, по пристизању 113. дивизије, да изврши продор у средиште слободне територије и да је ликвидира. За то време је намеравао да

ојача и организацијски учврсти јединице домаћих квислинга. Крајем септембра Беме је упутио инструкције свим командантима дивизије. У инструкцији коју је добио командант 417. дивизије стајало је, између осталог, да се довођењем нових снага и ојачањем постојећих дивизија ситуација у Србији квалитативно изменила у корист Немаца, те да треба очекивати да ће предстојећа операција чишћења деловати као „гвоздена метла којом ће бити очишћени комунисти и успостављен ред и мир."

На простору између Велике Мораве и Дрине предстојало је укидање статуса окупације, престанак функционисања органа власти владе генерала Недића и проглашење овог простора „зоном ратних операција" у којој ће све власти бити у рукама војних команданата који учествују у операцији а немачки војници имаће пуну слободу акције. Генералу Шталу је додељен основни правац, Топола — Рудник — Горњи Милановац а правци Јагодина—Крагујевац—Горњи Милановац и Јагодина-Крушевац, Краљево—Чачак додељен је 717. дивизији. У следећој етапи, на та два правца предвиђало се ангажовање 113. дивизије. На правцу Београд—Лазаревац—Белановица—Рудник предвиђено је ангажовање јединица 704. дивизије и 125. пука, ради садејства. Под команду команданта 714. дивизије генерала Штала стављен је „Шумадијски добровољачки корпус" којим је командовао пуковник Коста Мушицки и мешовита „Колубарска група одреда" састављена од недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника. Групом је командовао мајор Милан Калабић.

Штал се највише обрадовао моторизованом одреду. Одмах је осетио да му је моторизација омогућила бољу контролу комуникација и маневар снагама на фронту, који се протезао од Лазареваца до Крагујевца. Шумадија је у то време постала фронт који се протезао од Лазареваца, преко Тополе, Чумића, Драче и Кнића до Краљева. Била је то североисточна граница Ужичке Републике. Југозападно од те линије на целој територији Србије није било ниједног окупаторског војника. То је била слободна територија коју је контролисала устаничка војска и на којој је била успостављена народна власт. Механизован одред којим је ојачана 714. дивизија, стациониран је у Тополи. У његовом саставу налазило се седам лаких тенкова, десетак оклопних аутомобила, неколико извиђачких аутомобила и већи број мотоцикала на којима су били монтирани митраљези најновије производње са највећом брзином гађања. Слично су били комплетирани одреди којима су ојачане остале дивизије 65. корпуса. Долазак моторизованог одреда у саставу Шталове дивизије деловао је освежавајуће. Хука тенкова, клопарање његових гусеница и штоповање шараца, иа Опленцу су повратили борбени дух војницима 714. дивизије. Они су недељама спавали обучени са оружјем, и то дању, а ноћи су проводили у патролама и предстражама. Тенкови су им подigli морал. Поново је са Опленца одјекнула песма која се није чула месецима. Осећајући расположење војника, и Шталу се, свакако, вратило самопоуздање. Код њега се поново јавио офанзивни дух.

У штаб I шумадијског одреда све чешће су стизали извештаји о тешкоћама борбе са оклопном техником. Њено присуство на комуникацијама из дана у дан постајало је веће.

Командант одреда је на изглед мирно примао таква обавештења.

— Нека, боље ће бити за нас, то ћемо ми све запленили — рекао је члановима штаба.

Али, Благојевић није олако схватио новонасталу ситуацију. Сећао се какве невоље је имао у борби са тенковима фалангиста у Шпанији. Команданту 3. батаљона, Милораду Лабудовићу Лабуду, наредио је да поново раскопа пут на Прокопу, где су били погодни услови, и тако спречи напредовање моторизације даље од Винче. Затим је у 1. и 3. батаљону одржао семинар коме су присуствовале команде чета и батаљона. Том приликом дата је инструкција старешинама како се треба борити против тенкова. Поткрешвујући своје излагање примерима из шпанског рата, командант је изложио добре и лоше стране тенкова и начине борбе против њих. Препоручивао је да тенкове треба чекати у заседи и из непосредне близине бацати бомбе под гусенице, а ако је могуће, и на куполу.

Оклопна техника није била позната ни борцима ни руководиоцима Првог шумадијског одреда, па чак ни онима који су служили војску и учествовали у априлском рату. Пушкомитраљезац Ђорђе Благојевић Јеловац казивао је друговима како је на Морави, у априлском рату, сручио цео шаржер из свог митраљеза на један немачки тенк који се није ни зауставио. Испричао је и случај како су три немачка тенка натерала у бекство цео батаљон пешадије. Благојевић се сећао сличних ситуација са бојишта у Шпанији и настојао је да људе ослободи страха од непознате борбене технике коју поседује непријатељ. Причао је борцима о лошим странама тенка и оклопног транспортера, о томе како је могућност осматрања из њих ограничена, да је маневар ватром такође ограничен, да не могу да отварају ватру на малим одстојањима, да је у тим возилима загушљиво, те се за време марша крећу са откривеним куполама, да се лако могу запалити, да им је дејство ограничено због тога што морају да се попуњавају и муницијом, а посада да се одмара. „Тенк треба познавати да бисте га напали тамо где је најслабији” — говорио је Благојевић борцима и старешинама, „а најважније од свега је изненађење.” Објашњавао је како се изненадним нападом може лако убацити у тенк бомба или експлозив кроз отвор куполе, како се бацањем ћебета или шињела на предњи део онемогућава вожња тенка и нишањење, због чега је принуђен да стане, а може и да слети с пута. Препоручивао је да се на тенкове бацају разни запаљиви предмети. Овај кратки семинар и убедљиво Благојевићево излагање имало је велики психолошки ефекат. Борци су у слободно време причали о тенковима и сами правили комбинације како најлакше да их уништавају. Командант првог батаљона Дугалић издвојио је групу бораца које је посебно обучавао да нападају тенкове, првенствено да умеју вешто да користе ручне бомбе.

У првој половини октобра у селима Јасенице осећала се све јача инвазија емисара Драже Михаиловића. Користећи већ постојећи споразум између Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда и Врховне команде четничких одреда о слободном опредељивању војних обвезника да ступе у четничке или партизанске једи-

нице, четници су почели „пасивну мобилизацију”. Залазили су по селима и делили људима објаве.

Поред четничких емисара, који су се појављивали повремено у селима северно од Рудника, у Пласковцу је Радиша Томић наредник-питомац Војне академије почео да обилази сељаке. Имао је четничку објаву са печатом четничке врховне команде у којој је стајало да му је поверен „специјални задатак”.

Ово четничко вршљање по Јасеници политички се негативно одражавало на народ. Они који су располагали четничким објавама сматрали су да су власт коју треба слушати. Они су величали четнички покрет, причали о мудрости четничких вођа, краља и избегличке владе. Њихова главна парола била је: „Не истрчавати се.” Исмејавали су партизана који су тих кишних дана непрекидно водили борбе, гинули, нередовно се хранили и спавали по трлима и иггалама. Партизанским мајкама и женама говорили су да су њихови синови и мужеви „усијане главе” и да им је боље да се упишу у њихову војску. Овакво држање „резервне четничке војске” изазвало је револт код партизана. У Винчи су два партизана истикла двојицу четника.

Штаб Првог шумадијског одреда упутио је команданту рудничких четника захтев да у року од два дана позове своје људство у јединице, а ако то не уради, штаб одреда ће нареити мобилизацију тога људства за своје јединице. Лабуду је наређено да своје чете распореди како би у току једног дана могао да мобилише све људство у Винчи, Брезовцу и Трешњевици, док је Дугалићу наређено да на територији Страгара, Маслошева, Влакче и Трнаве одузме четничке дозволе и део мобилисаног људства упути Лабуду. Четници нису прихватили захтев штаба одреда, те су 1. и 3. батаљон за један дан ликвидирали четничку резервну војску. Четничке објаве су одузете, а Лабуд је добио нове борце али без оружја. Ово мобилисано људство према директиви штаба одреда било је распоређено тако што је при сваком воду формиран још један вод од ненаоружаног људства. Штаб одреда је предвиђао извођење акција ширих размера у којима би се наоружало и ово мобилисано људство. У току извођења мобилизације јавио се велики број добровољаца, махом омладинаца. Само из Винче, на пример, јавило се око педесет добровољаца који су ступили у Дугалићев и Лабудов батаљон. Једна Лабудова патрола разоружала је академца Томића из Пласковца. Он је протестовао, позивао се на уговор између четника и партизана, али патрола је остала неумољива. Услов је био: поћи у одред или предати оружје.

После ове акције коју су извеле јединице Првог шумадијског одреда, војвода руднички уложио је писмени протест преко Вељка Томића, партизанског команданта места у Руднику. Командант Таковског батаљона Бранко Ракић из Милановца такође је замерио штабу 1. шумадијског одреда и саветовао да не крши споразум. Штаб 1. шумадијског одреда одговорио је четницима и Ракићу: „Код нас је фронт, а фронт захтева чврсту и чисту позадину.”

Једног октобарског поподнева, између Маслошева и Блазнаве код извора Димиња вода срео се четнички поручник Звонимир Вуч-

ховић који је предводио одред од око 150 људи, са Дугалићем који је водио свој батаљон. На ливади поред извора прикупиле су се обе колоне. Поручник се хладно поздравио са Дугалићем.

— Са каквим правом ви мобилишете краљевску војску, хтео бих да знам, уважени, не знам *iura* сте по чину? — обрати се Дугалићу поручник.

— Поручниче, ја сам командант партизанског баталона, без другог чина. Сада ми ратујемо, а чинове ћемо добити касније — одговорио је Дугалић смећећи се. Што се тиче мобилизације, ми ратујемо и људи су нам потребни.

— Ја знам када ћу ратовати, ви се у то немојте да мешате — одвратио је Вучковић повишеним тоном.

Дугалић је наставио истим тоном:

— Поручниче, сада ми је пало на памет једно место из књиге једног руског писца. Ви сигурно ту књигу нисте читали, пошто се она сматра комунистичком литературом, у њој су описани људи у револуцији. И док масе руских сељака и радника бију битку у редовима Црвене армије, нека два козака седе у подруму и оштре сабље. Они своје сабље непрекидно оштре, гладе са свих страна и стално причају како се треба борити. Они остају у подруму оштрећи сабље и после, пошто је Црвена армија прошла кроз њихова села, прогнала Пољаке и одвела коње ових оштрача сабљи. Тако су ови јунаци провели револуцију оштрећи сабље и сгромајући се да ратују. Да ли бисте можда, ви могли да извучете неку поуку из ове приче?

Вучковић се дигао и, без поздрава, упутио свом одреду, па наставио покрет ...

БОРБЕ НА ПРИЛАЗУ ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

Последњих дана септембра јединице Чачанског партизанског одреда опселе су Горњи Милановац у коме је била гарнизонирана 6. чета 920. Ландшицен баталона, чија се команда налазила у Крагујевцу. Чета је имала 200 људи, претежно старијих од 40 година. Били су наоружани пушкама и само једним аутоматским оружјем. У опсади је учествовао вод 7. чете 1. шумадијског одреда и једна четничка јединица.¹⁴⁵ Увиђајући безизлазност сопственог положаја, командир немачке чете је прихватио услове које су му понудили партизани и предао се. Четвртог октобра предале су се и страже 1. и 18. немачког техничког батаљона — 40 војника и четири подофицира — које су обезбеђивале складишта у непосредној близини Горњег Милановца. Тог истог дана командант 749. пука упутио је из Крагујевца свој 3. батаљон у Горњи Милановац ради пружања помоћи јединицама које су чувале складиште. У селу Невадама батаљон је био изненада нападнут — четири војника су погинула, а осморица су рањена. Бата-

¹⁴⁵ У извештају штаба 1. шумадијског одреда од 14. октобра 1941. године (*Зборник докумената, ВИИ ЈНА Т. I стр. 217*) Главном штабу НОПО за Србију, говори се о учешћу Седме чете у ослобођењу Горњег Милановца.

љон је стигао у Милановац са великим закашњењем — када су страже већ биле заробљене. После неколико часова баталон је био принуђен да се повуче у Крагујевац.

У складу са општим планом генерала Бемеа о операцији „чишћења“, 749. пук добио је задатак да поново изврши продор у Горњи Милановац и ослободи заробљене немачке војнике. За извршење предстојећег задатка 749. пук је ојачан мешовитом механизованом четом и са две батерије — хаубице. Командант пука је образовао од свог 3. баталона, механизоване чете и придодане артшверије, мешовиту борбену групу. Командант 3. батаљона био је лично заинтересован да се поново огледа са партизанима и да им се освети због неуспеха од 4. октобра.

Немци су рано ујутро 14. октобра кренули комуникацијом према Барама. Штаб Крагујевачког одреда није очекивао дејство јачих немачких снага на овом правцу, па је своје главне снаге оријентисао на комуникације које од Крагујевца воде према Кралеву, Јагодини и Лапову. Тако је ова немачка група стигла до Бара без борбе. Тек између Бара и Враћевшнице, на линији Баранска Глава (триг 427) — Љуљачка глава (триг 506) две чете из 2. крагујевачког и једна из Таковског баталона Чачанског одреда успеле су да организују одбрану и зауставе Немце. Командант немачке борбене групе развио је своје снаге и предузео организован напад. Упркос бројној и техничкој надмоћности Немаца, партизани су пружали жилав отпор. До мрака Немци су напредовали свега неколико километара и заузели косу јужно од Враћевшнице. Даље наггредовање су обуставили. Преноћили су на достигнутој линији.

Продор Немаца до Бара изазвао је велико узнемирење у Горњем Милановцу. Партизански командант Бранко Ракић имао је на располагању слабе снаге које је већ био ангажовао, а равнгорски командант места капетан Миленко Рељић имао је под непосредном командом свега тридесетак четника. Ракић је хитно затражио помоћ од штаба Чачанског одреда, али је обавестио и Милана Благојевића о ситуацији и замолио за помоћ. Четнички командант Рељић тражио је помоћ од команданта Рудничке групе одреда. Немци су наставили напад 15. октобра око осам часова. Њихов командант је вероватно био убеђен да су партизани исцрпили своје могућности отпора те да ће он за неколико часова стићи у Милановац. Међутим, у току ноћи на овај правац стигли су цео Таковски батаљон и један четнички одред. Таковци су довукли са аеродрома у Прељини неколико авио-бомби и помоћу њих организовали минирање комуникације. У намери да што пре заврши акцију, немачки командант је своје главне снаге усмерио комуникацијом. Његов водич, љотићевац, познавалац месних прилика, саветовао му је да не наступа уским клином, већ да заузима доминантне висове лево и десно од комуникације, али се он на то није обзирао. Успео је да продре у Доњу Врбаву. На једној усеци пута Таковци су изазвали експлозију авио-бомби и зарушили пут. Два тенка су склизнула с пута низ косу, а један је, оштећен, остао на путу. Оштећено је и неколико оклопних аутомобила. Ово је изненадило и немачког команданта. Покушао је да исправи грешку и овлада околним висовима. Али, сада је за то било касно. Трпео је губитке, а време

је одмицало. Убрзо је пала ноћ. Немци су поново били принуђени да заноће, али сада у далеко тежим околностима. Свуда окол су били партизани.

Милан Благојевић је наредио команданту 1. баталона Дугалићу, који се налазио у Страгарима, да са батаљоном крене у Враћевшницу и да ступи у везу са командантом у Горњем Милановцу, Бранком Ракићем.

Дугалић је стигао до манастира Враћевшнице 15. октобра ноћу. Борба је већ била престала. Од Врбаве је допирао понеки митралески рафал, а сигналне ракете су парале небо. Дугалић је тек пред поноћ успео да пронађе Бранка Ракића који га је упознао са ситуацијом. Било је очигледно да ће Немци и сутрадан продужити напад, јер се у супротном не би задржали на положајима у току ноћи и излагали непотребном ризику. Њихов командант је, по свему судећи, био тврдоглав и упоран. Није му ишло добро, а настављао је да дејствује по свом првобитном плану, не тражећи помоћ. Дугалић је предлагао Ракићу да нападне Немце у току ноћи. Ракић се консултовао са својим командирима. Консултоване су и четничке старешине. Четници су категорички одбили ноћни напад, а Ракић се колебао и на крају и сам одустао од напада уз објашњење да су јединице заморене, а и не нарочито вичне ноћним дејствима. Дугалић је на своју руку извршио препад са једном четом ојачаном пушкомитралезима, правцем Венчева коса — Равна њива. Препад је унео велики немир у немачке редове. Њихов командант је по јачини ватре оценио да са тог правца долази напад главних снага па је почео прегруписивање својих снага. Немци су на овом делу фронта пуцали из митраљеза све до зоре и осветљавали простор. Међутим, Дугалић је брзо повукао своју чету. У међувремену је добио наређење да са батаљоном хитно дође на Рудник, пошто су Немци извршили изненадан продор од Тополе према Руднику.

Немци су средили своју оштећену технику и ујутро 16. октобра наставили напад. Снажном артиљеријском и минобацачком ватром тукли су висове око комуникације. Таковци су пружали жилав отпор на Рапај-брду и Главици изнад Невада, али су Немци око подне, захваљујући снажној подршци артиљерије, успели да се пробију комуникацијом и уђу у Милановац. Међутим тамо нису нашли оно што су тражили. Заробљеници су били евакуисани, четници су одвели њих седамдесет на Равну гору, а остале су партизани упутили према Ужицу. Командант 3. баталона 749. пука морао се вратити празних руку. Поново је запалио Милановац и покупио 200 грађана које је кретао испред својих војника, како би се заштитио од напада партизана. Али и то му није помогло. У Невадама су Таковци поново напали Немце и изненадили их тако да су они, заморени тродневним борбама, брзо почели да одступају у гравцу Крагујевца. Пут је био на више места разрушен. Немци су га на брзину поправљали журећи да што пре извуку технику. Неколико возила им се преврнуло и остало крај пута. На излазу из Невада и два тенка марке „хочкис“ склизнула су са пута. Немци су покушали да их извуку, али су их партизани тако жестоко напали да су били принуђени да одступе остављајући оба тенка потпуно исправна. Од ова два тенка формиран је први тенковски вод у

Народноослободилачкој војсци који је убрзо узео учешћа у нападу на Краљево. Немачка борбена група вратила се из овог похода са девет мртвих војника, 26 тешко рањених и два изгубљена тенка. Њен командант је био упућен на одговорност због лошег руковођења. То је био крај његове војничке каријере.¹⁴⁶

ГЕНЕРАЛ ШТАЛ И ПОРУЧНИК ПШАНСКЕ РЕПУБЛИКАНСКЕ АРМИЈЕ

Командант немачке 714. дивизије генерал Фридрих Штал извукао је из ранијих неуспеха на Прокопу одређене поуке. Применио је давно познато војничко правило да непријатеља треба добро познавати и да се непријатељ не сме потцењивати. Тешкоће на које је наишао 3. батаљон 749. пука пред Горњим Милановцем потврђивале су већ стечено сазнање да су партизански команданти вешти и да спретно премешују ратно лукавство. Штал је желео да им доскочи.

Беме је упутио Шталу неколико специјално обучених обавештајаца. Они су се добро разумели у свој посао. Двојица обавештајаца, један капетан и један поручник, пресвучени у сељачка одела, са торбама соли,¹⁴⁷ кренули су 15. октобра у Винчу.

Они су прошли кроз Божурњу, Пласковац и стигли у Винчу. Ишли су од куће до куће и распитивали се о партизанима. Обавештајци су преноћили у Брезовцу и ту сазнали да је 3. батаљон 15. октобра напустио рејон Винче и отишао према Трешњевици. Немци су намерно планирали један испад из Аранђеловца у Бању. Хтели су да провере преко којих канала партизани добијају обавештења. Постепено су сужавали круг људи који су били упознати са појединим наређењима.

Лабуд је 16. октобра ујутро добио обавештење о покрету Немаца и одмах је са једном четом кренуо према Венчацу. Остале чете су стигле на Венчац у време када су Немци били стигли у Бању. То је у ствари била једна батерија 220. дивизијона (око 80 људи), распоређена у пет камиона. Немци су претпостављали да их партизани могу напасти и солидно су се обезбедили. Артиљерија је била распоређена између Рисоваче и Бање ради обезбеђења комуникације.

Командант 3. батаљона размишљао је како да изврши напад. Немци су пљачкали винарску задругу у Бањи, товарили су бурад са вином у камионе. То је био најповољнији моменат за напад. Брз и из-

¹⁴⁶ У извештају команданта 1. батаљона 724. пука, мајора Кенига, од 31. октобра 1941, истовремено и команданта места у Крагујевцу (*Зборник документа*, дом I, док. бр. 244) наводе се губици 3. батаљона 749. пука. Кениг извештава претпостављену команду да је због тога стрељао одговарајући број мушкараца. У извештају капетана Бишопсхаузена (*Зборник*, том I, док. бр. 226) каже се да је било 27 рањених, од којих је један умро. По овом критеријуму (100 за убијеног и 50 за рањеног) извршена је одмазда у Крагујевцу. У овом извештају се наводе губици партизана у борбама око Горњег Милановца — 87 мртвих, што је нетачно. Капетан из крагујевачке крајскомандантуре Бишопсхаузен оптужио је команданта 749. пука и мајора Кенига да су стрељали невинне.

¹⁴⁷ У селима Шумадије владала је велика nestaшица соли. Са разних страна стизали су шверцери, које су партизани повремено контролисали, али их нису прогнали, па су ову околност користили и немачки обавештајци.

ненадан напад био је гаранција за успех. Четама је наређено да окруже задружне зграде. Седма чета добила је задатак да се спусти источним падинама Венчаца и са истока нападне Немце. Девета чета имала је да напада са запада од правца Дукића кућа, а 8. је упућена у бањанско гробље са задатком да дочека Немце на комуникацији када крену према Аранђеловцу. Командант је сматрао да ће Немци избегавати борбу и да ће се, чим отпочне напад 7. и 9. чете, брзо повући. Док су се чете приближавале својим линијама одређеним за развој, Немци су завршили утовар вина и пошли назад у Аранђеловац, те је само 8. чета ступила у борбу са једним немачким митраљеским одељењем, које је обезбеђивало комуникације. Блиска и изненадна митраљеска ватра зауставила је чету. И док је чета водила борбу са овим митраљеским одељењем, Немци су у камионима прошли без борбе. Деветој чети остало је само да упути неколико митраљеских рафала, а 7. није ни метка опалила.

*

Сукоб у Банџи ставио је до знања Бемеовим контраобавештајцима да партизани имају добру обавештајну службу. Сада је требало изводити све акције у највећој тајности — уз консуловање и обавештајаца и контраобавештајаца. Када је Штаб 16. октобра био обавештен да је цео 3. баталјон кренуо за Венчац, он је планирао да у зору 17. октобра предузме поновни поход у правцу Рудника. Наредио је да му се из Младеновца и Паланке упути неколико камиона. Ангажујући целу дивизијску транспортну чету, он је успео да комплетира око 40 камиона и да у њих укрца два баталјона са минобацачима и пуковском артиљеријом. Колона је форемирана на Опленду у строј тајности и пропуштена на пут за Рудник кроз јужну капију, па у Тополи нико није ни слутио о овом немачком походу. За Штаба је ово био велики ризик. Пошто су две чете из једног батаљона 721. пука неколико дана раније морале бити пребачене у Паланку да би замениле 660. артиљеријски дивизион који је био упућен за подршку 741. пуку, у Тополи је сада остала само једна слаба чета развучена по целом Опленцу и Тополи.

Али, Штаб је ресхирео. Рачунао је да партизани неће ово сазнати, па ни предузети неку акцију. Колона камиона кренула је према Прокопу. Немци су брзо поправили порушени пут и продужили према Шаторњи. Људи у Винчи су чули хуку мотора. Низ Шаторњу Немци су сишли са угашеним моторима и изненада се појавили у варошици. Ово је за последња два месеца био први случај појаве Немаца у Шаторњи. Они су из Шаторње кренули у две колоне. Главне снаге продужиле су према Руднику, а помоћне према Страгарима. Све је ово било предвиђено Штабовим планом. Команданту 749. пука у Крагујевцу било је наређено да и он упути једну своју чету у Страгаре. Немци су несметано наставили марш према Руднику. Заравнавали су рупе на путу и полако, у скоковима, напредовали.

Командант Првог шумадијског одреда био је обавештен о покрету Немаца тек када су они стигли у Јарменовце. У близини није имао ни једну јединицу. Требало је брзо одлучивати. Одржан је кратак

састанак штаба. Командант је изнео своју процену ситуације. Сматрао је да Немци предузимају општи напад на слободну територију и да је покрет ових немачких снага усклађен са дејствима на правцу Крагујевац — Милановац. Предложио је да се Трећи батаљон без једне чете одмах упути према Руднику, а да се Вељку Томићу, команданту места на Руднику, пошаље наређење да са својим лудством и четницима упорно брани Рудник, Команданту Првог батаљона, упућено је наређење да одмах крене према Страгарима.

Курир из штаба 1. шумадијског одреда пре Немаца је стигао у Рудник. Вест о приближавању Немаца изазвала је пометњу код Томића и код четничког команданта. Никако нису могли да се сложе где да поседну положај и да ли да пружају отпор. Четник је предлагао да се варошица напусти. Плашио се репресалија. Томић је инсистирао на пружању отпора, јер му је то било наређено. На крају су се сложили и посели положаје на северним прилазима варошици.

Командант 3. баталона упутио је 8. чету у Винчу, а са 7. и 9. убрзаним маршом кренуо је преко Трешњевице и Војковца ка Руднику. Немци су стигли пред Рудник око 14 часова. Велика рушења на путу, нарочито између Јарменоваца и Рудника, много су им успорила покрет, па су се просечно кретали око три километра на час. Иако слаб и неорганизован, отпор Томићеве чете присилио је Немце да се развију за борбу и предузму организован напад на Рудник уз ангажовање артиљерије и минобацача. Борба је трајала прилично дуго. Немцима је пошло за руком да се цробију у варошицу тек око 16 часова. Већ се и ноћ приближавала, а Штаљово наређење је гласило да се јединице врате у Тополу пре пада мрака. Тако су Немци остали у варошици врло кратко (око пола часа), а затим су се повукли према Шаторњи.

Лабуд је до Рудника маршевао четири часа и стигао је када су га Немци напустили, тако да је његов напор био узалудан. У Шаторњи су се поново ујединиле обе немачке колоне. Јединице 714. дивизије напустиле су и Страгаре, али је тамо остала чета из 749. пука 717. дивизије.

Када су Немци кренули из Шаторње према Тополи, већ је почео да пада мрак. Командир 8. чете Бора Белошевац био је на време обавештен. Он је чету поставио у заседу више Винче, али није имао података о јачини Немаца. Услед недостатка времена, а и због тога што се већ био спустио мрак, осматрање је било слабо и командир није организовао извиђање непријатеља. Тек кад су Немци ушли у заседу, он је видео да их је много. Учинио му се да је његова чета преслаба да их нападне. Није се усудио да изда наређење за отварање ватре и Немци су прошли кроз заседу.

Благојевић је сматрао великим пропустом командира чете и стога није организовао заседу на бољем месту и напао немачку колону. Белошевац је позван на одговорност и то у Штаб одреда. Благојевић га је укорио и запретио смењивањем са дужности.

Штаб одреда је сутрадан констатовао да његова процена у вези са Штаљовом „офанзивом“ није била тачна. Цропуштена је добра прилика да се уништи више Немаца.

Пошто су се Немци гарнизовали у Страгарима, штаб одреда је одлучио да што пре нападне Страгаре и не дозволи непријатељу да

се ту утврди. Чекало се да стигне Први батаљон па да се крене у напад са два батаљона. Први батаљон је стигао у Блазnavу 17. октобра тек после подне. Трећи батаљон већ је био тамо. Благојевић је такође пошао у Блазnavу да лично руководи акцијом. Желео је да Немце казни за несметано шетање до Рудника два дана раније. Али, ово је била нова замка генерала Штала и његових саветника. Немачкој јединици која се налазила у Страгарима било је наређено да будно мотри на кретање партизана, а када осети да се они приближују, да брзо напусти варошицу и одстуга за Крагујевац. Тако се и догодило. Док је Благојевић планирао напад и развијао јединице, Немци су почели да се извлаче. Кад је пао мрак, Благојевић је са командантима батаљона посматрао како се колона камиона са упаљеним фаровима пење уз Влачку у дравцу Крагујевца. Благојевић је беснео, прво на обавештајце из Тополе који су потпуно затајили, а највише на себе и своје брзоплете одлуке. Постало му је јасно да се Штал служио методама оперативног маскирања које је он изгубио из вида.

ОПСАДА ЛАЗАРЕВЦА

Доласком 125. немачког пука у Колубару борбена дејства око Лазаревца су поетала интензивнија. Команданту гарнизона у Лазаревцу већ је било досадило ограничено кретање, па је тражио начин како да се ослободи партизанске блокаде. Са друге стране, штаб 2. батаљона је комбиновао на разне начине како да испровоцира Немце да изврше испад из града јачим снагама којима је требало нанети теже губитке и тако их присилити да напусте гарнизон. Али, партизанска обавештајна служба у Лазаревцу слабо је функционисала, па је тешко било правовремено открити намере Немаца. Догодило се да они изађу из града с јачим снагама, али на правцима на којима није било партизанских јединица и у време које није омогућавало прегруписавање. Тако су се Немци враћали у касарну некажњени.

Размишљајући на који начин да измени ситуацију, штаб 2. батаљона одлучио је да распореди јединице у непосредној близини Лазаревца и да тако изолује главнину овог немачког батаљона од посада које су се налазиле код рудника угља и у Вреоцима, да одвоји Немце од села, да им отежа снабдевање, да их тако исцрпљује, а затим, у погодном моменту и нападне. Требало је Немцима наметнути такав режим живота какав су имали када им је гарнизон био далеко слабији. Са по једном четом затворене су комуникације које везују Лазаревац са Аранђеловцем, Вреоцима и Лајковцем. Чете 2. батаљона су поставиле заседе на ивицама села Дрен, Шопићи и Петка која су удалена од Лазаревца само 3—4 км. Главнине чета биле су удаљене два до три километра од места заседа. Али, Немци се нису налазили само у Лазаревцу. Било их је и у Лајковцу.

Други батаљон у то време био је бројно најјачи у одреду, имао је око 350 бораца и добро је био наоружан. У неколико мањих сукоба који су се одиграли око Лазаревца, Немци су били тучени и сваког пута враћани у град. После тога они су дрестили да врше испаде. Немци се нису усуђивали да ангажују јаче снаге у једном правцу.

Плашили су се да то нартизани не искористе и изврше продор са других лраваца у Лазаревац. Тих дана штаб батал>она мобилисао је људство у неколико села с намером да повећањем бројног стања људства изврши јак психолошки притисак на Немце у Лазаревцу и тако их присили да напусте гарнизон. Зато је све мобилисано људство распоређено око Лазаревца. Првих дана после мобилизације темељно су раскопане комуникације на правцима Лазаревац — Аранђеловац и Лазаревац — Лајковац. Али, штабу батаљона је највећа брига билг како да наоружа оволико људство. Постојала је само једна могућност — разоружати немачкл гарнизон у Лазаревцу. О овом се озбил.но размишљало. али није се знало право стање непријатеља. Према подацима неких обавештајаца из Лазаоевца, јачина немачког гарнизона кретала се од три до четири стотине људи. Штаб је сматрао да су Немци још слабији, пошто нису изводили никакве акције.

Командант немачког гарнизона усмеравао је главну пажњу на правац Лазаревац — Лајковац, с намером да успостави неометано комуницирање између ова два гарнизона. Четвртог октобра, он је упутно патролу од седам војника на бициклима да изврши извиђање правца Лазаревац — Лајковац и утврди распоред и јачину партизанских снага. У селу Петки 4. чета 2. батаљона изненада је нападала бициклисте. Вођа патроле, подофицир, који је покушао да пружи отпор, убијен је. тројица су се одмах предала. а остали св побегли. На гуту св остале четири пушке и седам бицикала.

Сутрадан, 5. октобра, командант немачког гарнизона упутно је према Вреоцима извидницу од 15 Пећанчевих четника из Колубарског одреда са њиховим командантом на челу. Истовремено је за четницима послао своју тајну извидницу са радио-станицом. која је имала задатак да прати коетање четника и реаговање партизана, и да га о томе обавештава. Две партизанске чете биле су спремне да одмах крену у акцију. Шеста чета 2. батаљона организовала је четницима заседу код моста на речици Пештану. Четници су се предали са војводом начелу, не опаливши ни метка. Ова епизода је сигурно покварила план немачког команданта. Он није могао да зна како ће се понашати остали четници који су остали у гарнизону.

Командир 6. чете је разоружао четнике (плен је износио 15 пушака и девет пиштоља) и пустио их. Задржао је само војводу, али и он је у току ноћи успео да побегне. Вратио се у Лазаревац и обавестно команданта немачког батаљона о распореду и јачини партизана. У зору, 6. октобра, око 200 немачких војника стигло је у Шопиће с намером да окруже и униште 6. чету 2. батаљона, која је за-ноћила у кућама на северној ивици села. Тако су се два вода ове чете нашла у окружењу. Једина олакшавајућа околност им је била што су нешто раније обавештени па су успели да напусте таване штала на којима су спавали и поседну један дубоки ров који је југословенска војска била припремила за одбрану Лазаревца од напада тенкова. Развила се жестока борба. Немци су бројно били три пута јачи, а располагали св и знатно већим бројем аутоматског оружја. Једина предност партизана био је ров који им је пружао солидан заклон. Немачки официри св гонили своје војнике да што пре униште окружене партизана. Јуришали су безобзирно и трпели велике губитке.

Партизани су били принуђени да гађају брзом палбом па им је гретила опасност да ускоро остану без муниције. Командир је одлучио да изврши пробој из обруча. Шансе нису биле велике. Морало се рачунати са великим губицима. Али, и то је било боље од сигурне смрти.

Помоћ је дошла са стране одакле јој се нико није надао. Драгиша Миливојевић, војвода раљски, који је крстарио Колубаром, избегавајући сусрете с Немцима, изненада се одлучио да помогне партизанима. Са својих 60 четника ударио је на Немце с леђа. Његов одред је имао тешки митраљез „шварцлозе“. Драгиша је лично руковао тим митралезом. Засуо је Немце дугим рафалом. Ватра четника била је врло ефикасна. Немачки стрељачки строј је проређен и Немци су били принуђени да се боре на два фронта. Заправо, сада су се њихове снаге нашле под унакрсном ватром. Шеста чета је искористила ову околност, извршила јуриш и пробила обруч. Губици партизана у овом жестоком сукобу били су три мртва и два тешко рањена (један је касније подлегао повредама). Један борац је заробљен. Четници су прошли без губитака. Немци су имали тешке губитке — око 50 мртвих и рањених.¹⁴⁸

Тог истог дана командант гарнизона у Лазаревцу упутио је у поподневним часовима одред од 70 војника на бициклима у правцу Барошевца ради насилног извиђања и хватања везе са гарнизонам у Лајковцу. Пета чета 2. батаљона напала је из заседе ову колону изненадном ватром и првим рафалима убила 12 немачких војника. Али, официр који је командовао овом колоном енергично је дејствовао и успео да организује отпор. Убрзо је у помоћ Немцима дошла једна група Пећанчевих четника који је предводио некакав војвода Лазаревић и с леђа напала 5. чету, која је морала да се повуче. Пета чета је изгубила том приликом борца Милисаву Петронијевића, а рањен је Владета Лазаревић оба из Даросаве.

Читавих десет дана око Лазаревца владало је затишје, уз повремене митраљеске рафале са обе стране. Немци нису предузимали испаде. Осмог октобра Космајски одред је напао у Венчанима III. одред Недићеве Српске државне страже којим је командовао жанармеријски потпуковник Велимир Јовановић. Одред је имао око 300 људи. Космајци су изненадили недићевце и нанели им тешке губитке, убили су четрдесет — међу којима и команданта одреда потпуковника Јовановића са још два официра, већи број недићеваца је рањен. Космајци су изгубити осам бораца а тројица су рањени. У нападу на недићевце у Венчанима учествовала су и два вода из 4. и 5. чете 2. батаљона. Десетог октобра 2. батаљон је садејствовао Космајском одреду у напад на недићевце у Арнајеву, а неколико дана касније и у нападу на

¹⁴⁸ Подаци о обостраним губицима и улози Раљског четничког одреда према извештају штаба Првог шумадијског одреда од 14. октобра 1941. Главном штабу НОПО Србије, с потписом команданта Милана Благојевића (*Архив ВИИ*, рег. број 8—8, кутија 1641). Драгиша Миливојевић сељак из Сибнице био је један од ретких четничких вођа који се није сукобљавао с партизанима. Кратко време је био под командом Пећанца, прозreo је његове намере и напустио га, па се придружио Чаруги, али је и њега напустио. Самостално је лутао по срезу колубарском и космајском. У новембру 1941. године Немци су га заробили и стрељали.

одред Николе Никчевића у Јунковцу. Никчевићеви четници су вешто маневрисали избегавајући борбу, а 16. октобра повукли су се у Вреоце.

Осамнаестог октобра штаб батаљона је одлучио да изврши напад на Лазаревац. Командант је сматрао да директно треба ићи на Лазаревац и уништити немачке снаге, а затим напасти и друге мање посаде око Лазаревца. Овај евој план командант је предложио штабу одреда. Главне снаге батаљона требало је груписати јужно од вароши, на брду Човки на коме су се херојски борили српски војници 1914. године одупирући се навали аустријских освајача. На Човки је требало прикупити и већину мобилисаног људства. Остале снаге батаљона, заједно са мобилисаним, распоређене су у селима Петки, Шопићу и на Дугом брду недалеко од Петке.

Већ сутрадан извршено је извиђање са командирима чета и одређени су правци напада. У поподневним часовима батаљон се прикупљао на полазном положају. План за напад саопштен је целокупном људству. Требало је борце, нарочито нове, припремити за акцију. Комесар батаљона је одржао говор и објаснио циљ, напада.

У штабу батаљона није се много водило рачуна о томе да Немци могу да дознају план напада и предузму противмере. О томе нико није ни мислио. Али је зато мислио командант немачког батаљона. Специјално одређени осматрачи који су имали задатак да извиђају околину, запазили су у партизанском логору интензивно кретање. Известили су команданта батаљона. Командант је одредио неколико извиђача да двогледима осматрају брда око вароши, а такође је упутио и патроле да изведе околину. Коначно је установљено да се на Човки групишу јаке партизанске снаге. Оцењено је да се припрема напад. Према информацијама које је добио последњих дана, немачки командант је закључио да су се партизанске снаге нагло повећале и да имају близу три хиљаде људи, али да је већина без оружја.

Немци су напад очекивали ноћу и бојали су се да неће одолети. Због тога се немачки командант одлучио да предухитри партизане. Два топа и батаљонске минобацаче поставио је на јужној ивици вароши. Такође је наредио командирима чета да прикупе јединице на јужној периферији, а да на осталим деловима оставе само слабија обезбеђења. План Немаца био је да се у малим колонама приближе партизанским положајима, а затим енергично пређу у напад. Непосредном нападу требало је да претходи кратки артиљеријско-минобацачки ватрени удар.

Пред сам мрак Немци су почели да остварују свој план. Нико из 2. батаљона није приметио њихове припреме. Артиљеријска ватра по Човки изненадила је борце и старешине 2. батаљона. Нико се није снашао. Ни штаб батаљона, ни командири чета. Сви су били припремљени да нападају, а сада се требало бранити. За одбрану ниоу били спремни. Настала је општа пометња која се убрзо претворила у бежање. Ненаоружано људство је предњачило у томе. Тек на југозападној падини брда командири чета су успели да прикупе пушкомитраљесце и пруже организован отпор. Немци су се убрзо повукли у Лазаревац. Њихов задатак био је извршен.

Целу ноћ штаб батаљона морао је да проведе на сређивању батаљона. Мобилисано лудство било се разбежало на све стране. Многи су се вратили својим кућама. Нико више није ни покушавао да их тражи.

После овог догађаја одустало се од напада на Лазаревац, али град је и даље држан у блокади.

Само, више ни Немци нису мировали. Већ сутрадан су кренули с целим батаљоном према Лајковцу. Хтели су да поправе комуникацију и обезбеде пристизање дивизијског транспорта који су очекивали. Други батаљон је дочекао Немце на свега неколико километара од вароши. Развила се оштра борба. Немачки напад био је подржан снажном минобацачком ватром. Други батаљон је чврсто остао на својим положајима. Претрпевши знатне губитке, немачки батаљон је био принуђен да одступи.

После два дана Немци су поново кренули на ове положаје, али су се овом приликом послужили средствима која су једино били способни фашисти: испред свог стрељачког строја потерали су жене, децу и старце да би им служили као штит. Немоћни грађани, ших неколико стотина, кретали су се с обе стране раскопаног пута. Партизани су посматрали ову шарену масу народа. Немци су се крили иза цивила. Када се народ приближио положајима батаљона на три стотине метара, Немци су пошли напред и отворили ватру. Штаб батаљона одлучио је да своје јединице повуче са положаја. Због народа нису пуцали **НН** на Немце. Користећи се и даље народом као штитом, Немци су у току целог дана и даље поправљали пут. Сутрадан су то исто учинили, а трећег дана стигло им је од Лајковца појачање и пуна у муницији. Блокада је била пробијена.

БОЈ КОД БЕЛАНОВИЦЕ

Бивши жандармеријски капетан Милан Калабић пред рат по злу познат чувар интереса династије, који се крваво обрачунавао са противницима режима, добио је крајем септембра важан задатак. Постао је командант свих квислиншких снага које су биле предвиђене за дејство на правцу Аранђеловац—Белановица-Рудник. Тако су се под његовом командом нашли одреди недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника. Калабић је у редовима југословенске жандармерије важио као храбар, окрутан и лукав, а изнад свега био је познат као велики антикомуниста. Командант Недићеве жандармерије генерал Радовановић топло је препоручио Калабића Недићу. Овај га је реактивирао, унапредио у чин мајора и поставио за команданта одреда своје војске. Пажња коју је указао високи, некада недоступни, генерал том ревносном чувару династије, учинила га је приврженим издајничком режиму Недића. Због своје претеране ревности у извршавању обавеза према режиму (чак је организовао убиство неког Мијушковића, иначе истакнутог противника династије), Калабић је у своје време изазвао гнев јавног мњења, па је због тога био деградиран и осуђен, а касније помилован и пензионисан. Прераним пензионисањем династија се замерила свом верном слози. То га је, ваљда, и навело да ступи у службу Недића.

Калабићу је ратовање било познато. Већ у првим борбама око Космаја истакао се и постао чувен међу недићевцима. Недић је почео да му поверава најтеже задатке. Љотићевце Калабић није трпео. Мешање политике са војском противило се његовим начелима. Нарочито није подносио љотићевске офицере, бивше политичке протуве чије је зборове он контролисао и „који у војсци нису били ни каплари“, како је он говорио.

По доласку у Аранђеловац где се налазило његово командно место, Калабић је обишао све команданте одреда и четничке војводе који су му били потчињени, упозорио их да им је он старешина и да се припрема за гредстојеће акције. Калабић није могао да мирује. Некакво патолошко осећање одговорности према предпостављенима и свом позиву нагонило га је на акцију.

Половином октобра он је наредио качерском војводи Пећанчевих четника капетану Јубисаву Миловановићу да развије ширу активност у срезу Качерском и учврсти власт. Белановици и околини поклањао је посебну пажњу намеравајући да је претвори у операцијску основицу за наступање на Рудник. Активност Миловановићевих четника испољавала се превентивно терором. Хапсили су и батинали свакога ко им се на било који начин супротстављао.

Штаб Првог шумадијског одреда који се тих дана налазио у варошици Руднику, био је обавештен о дивљању качерских четника. Како у непосредној близини није имао ни једну своју јединицу, Благојевић је замолио штаб Ваљевског одреда да се обрачуна са качерским четницима. Ваљевци су одговорили да ће у рејон Белановице 18. октобра стићи њихова 1. чета колубарска на челу са командиром Храниславом Миливојевићем и политичким комесаром Миланом Милићевићем. Благојевић је гроценио да једна чета неће моћи да се обрачуна са качерским четничким одредом, па је послао захтев команданту Рудничког одреда равногорских четника да се и он ангажује у предстојећој акцији, а послао је наређење команданту 1. батаљона Дугалићу да крене са батаљоном у правцу Белановице.

Прва ваљевска чета стигла је у непосредну близину Белановице 18. октобра око подне. Нешто касније Руднички одред равногорских четника под командом капетана II класе Милијана Јовановића стигао је у село Драгољ. Командир 1. ваљевске чете упутио је курира у Руднички четнички одред са поруком да заједнички нападну Пећанчеве четнике у Белановици у зору 19. октобра. Али, при повратку, курира су Пећанчеви четници заробили. Тако је изгубљена веза између 1. ваљевске чете и Рудничког четничког одреда. Обе јединице су лутале целу ноћ око Белановице, али нису успоставиле везу. Није уследио напад у предвиђено време. Тек сутрадан је успостављена веза и усаглашен напад за 20 октобар, такође у зору.

Деветнаестог октобра командант Пећанчевих четника капетан Миловановић кренуо је са главнином одреда у Драгољ са намером да нападне равногорске четнике. Намера му је била да прво растера равногорце чију борбеност није много ценио, па тек онда да нападне 1. ваљевску чету. У Белановици, у деџем дому, остао је део Миловановићевог одреда, којим је командовао заменик команданта одреда Драгослав Гордић. Капетан Миловановић је напао у Драгољу једно одељење равногорских четника које се налазило у школи. Главнина

Рудничког четничког одреда није се налазила у селу. Равногорци су пружили слабији отпор и одступили, а Пећанчеви четници су за- посели школу.

Командант равногорских четника капетан Јовановић повукао је главнину свог одреда од Белановице и блокирао школу у Драгољу у којој се налазио Качерски одред Пећанчевих четника. Са 1. колу- барском партизанском четом остао је само један његов вод. Ноћ из- међу 19. и 20. октобра протекла је у пушкарању између два четничка одреда. Тако је Пећанчеве четнике у Белановици налала само 1. чета ваљевског одреда и један вод рудничких четника. Командир 1. ва- љевске чете Хранислав Миливојевић, незапажено је увео јединицу у Белановицу и блокирао дечји дом. Користећи ноћ и бројну надмоћ- ност, Миливојевић је покушао да продре у зграду. Међутим, Гордић је успео да организује своје људе за борбу, па је први покушај парти- зана да продру у зграду пропао. Четници су располагали са доста му- ниције и ручних бомби и трошили их не игдеће. Дечји дом је сагра- ђен од тврдог материјала, па су четници били безбедни иза његових зидова. Ваљевци су располагали са мало ручних бомби, а после првог неуспеха услови за њихово убацивање у зграду су се погоршали. У једном крилу зграде налазила се група деце, што је такође отежа- вало напад. Дошло је и јутро. Борба се наставила. Уследило је још неколико јуриша, али и они су се завршили неуспехом. У последњем јуришу погинуо је политички делегат вода из 1. ваљевске чете Ду- шан Радовановић, а један борац је рањен.¹⁴⁹ Командир чете је обу- ставио јурише и продужио даљу блокаду. Настављено је препуца- вање с једне и друге стране све до пада мрака. Четнички старешина Гордић тражио је неколико пута преговоре и предлагао да му се доз- воли несметан излаз из зграде и одлазак у Аранђеловац. Командир 1. ваљевске чете се није сложио. Наступила је и следећа ноћ.

Мајор Калабић био је обавештен о догађајима у Драгољу и Бела- новници. Одлучио је да упутити у Белановицу јаче снаге. Команданту одреда Лотићеваца који се налазио у Аранђеловцу поручнику Мар- тину Бардаку наредио је да укрца 50 људи и теренска возила (мини аутобуси са 25 седишта) и крене комуникацијом преко Трешњевице за Драгољ у помоћ војводи качерског капетану Миловановићу. Исто- времено је кренула пешке једна чета Пећанчевих четника из одреда колубарског војводе Драгољуба Каменице.¹⁵⁰ Са одредом недићеваца јачине око 250 људи, Калабић је планирао да крене у јутро 21. октобра и то комуникацијом преко Даросаве. За пребацивање одреда ангажо- вао је цивилне аутобусе.¹⁵¹

¹⁴⁹ Душан Радовановић, радник из Шутаца био члан КП Југославије.

¹⁵⁰ Каменица и Бардак били су резервни официри југословенске војске. Бардак је био адвокатски приправник, а Каменица административни чиновник.

¹⁵¹ Калабић је кренуо са Трећим одредом Недићеве српске државне страже који је после пораза у Венчанима дошао у Аранђеловац. Калабић је раније ко- мандовао Другим одредом стадионираним у Раљи који је бројао свега 60 људи. Иначе, по пуној формацији коју је прописао Недићев „генералштаб“, бројно стање одреда требало је да буде 614 људи (4 пешадијске чете, јуришна чета, допунски вод) од којих су 28 официра и 94 подофицира. Одреду је следовало 18 пушкомитраљеза са 6950 метака. Иста формација је важила и за Љотићеве доброволачке одреде. Међутим овакву формацију није реализовао ни један одред.

Одред љотићеваца кренуо је око 15 часова. Испред Горње Треш-љевице наишао је на раскопан пут. Љотићевци нису располагаги сред-ствима за савлађивање предреке, па су изгубили много времена и пре-ноћили на путу. Четници се нису задржавали, па су пред вече стигли у Драгол. и из покрета напали равногорске четнике који су држали у окружењу одред војводе качерског калетана Миловановића. Рав-ногорски четници су били изненађени, па су напустили блокаду. Два одреда Косте Пећанца су се спојила у Драгољу. Заједно су преноћили у школи. Командант Рудничког четничког одреда капетан Милијан Јовановић, прикупио је свој одред и сутрадан 21. октобра поново напао Пећанчеве четнике у Драгољу. Борба између ове две четничке групације вођена је веома ниским интензитетом, па се продужила све до подне. За то време поручник Бардак је стигао са својим одредом на раскрсницу путева Белановица—Рудник код Драгоља, а мајор Калабић је са својом групацијом напао 1. колубарску чету с леђа и разбио блокаду четника у дечјем дому. у Белановици.

У првим поподневним часовима, пред Драгољ — своје родно место — стигао је Душан Дугалић са својим батал>оном и из покрета напао истовремено љотићевце и Пећанчеве четнике. Бардакови љотићевци били су изненађени, па нису пружили организован отпор. У првом налету Дугалићевог батал>она погинуло је шест љотићеваца, а осам их је заробљено. Заплењена су и два исправна теренска ауто-буса (аутокара). Главнина Бардаковог одреда одступила је према Бе-лановици. Једна чета Дугалићевог батаљона напала је четнике у шко-ли у Драгољу. Напад је био тако јак да су четници били потпуно збу-њени. Чета је имала 3 пушкомитраљеза и већу количину ручних бом-би, па је засула четнике митраљеском ватром, а истовремено је усле-дио и напад ручним бомбама. Четници су напустили школску зграду и у нeredу побегли према Белановици. Дугалић је упутио један вод да заобиђе четнике и да им пресече одступницу. Вод је стигао на ко-муникацију Белановица—Драгољ са закашњењем, али је ипак напао четнике с бока и нанео им осетне губитке. Убијено је 10 четника а више их је рањено. Том приликом је рањен и војвода качерски ка-петан Љубисав Миловановић.

Дугалић је наставио са својим батаљоном енергично гоњење чет-ника и љотићеваца према Белановици. Придружили су му се 1. колу-барска чета и Руднички четнички одред. Испред саме Белановице љотићевци су пружили слабији отпор и брзо се повукли. Дугалић је проценио да је неггријатељ разбијен, па је одлучио да нападне Бе-лановицу не чекајући ноћ. Своју Трећу чету и 1. чету Ваљевског одре-да упутио је преко Качера са задатком да нападају са севера, а оста-лим снагама напао је с југозапада и југоистока, с намером да окружи непријатеља у Белановици. Дугалић, заправо, није имао реалну пред-ставу о јачини Калабићеве групације. Од заробљених љотићеваца до-знао је да је стигло свега око 50 људи из њиховог одреда, а да се уку-пна јачина четника креће нешто више од 100 људи. Код таквог односа снага Дугалић је рачунао на сигуран успех. Јединице под Дугалиће-вом командом ушле су у Белановицу 21. октобра увече и то без от-пора. Само неколико патрола љотићеваца повлачећи се на север, по-времено је отварало краткотрајну ватру. Једну патролу од три љо-тићевца заробила је 3. чета. Вођа патроле је изјавио да су се љоти-

ћевци и четници повукли према Аранђеловцу. Варошица је била потпуно пуста — без иједног становника. Чак је и један мртац лежао усамљен на одру. Око њега су догоревале свеће. Дугалић је одлучио да са батаљоном заноћи у Белановици, да одмори и нахрани борце који су цео дан маршевали и водили борбу и то са једним, оскудним, оброком хране. У самој Белановици Дугалић је оставио своју 1. чету и чету Ваљевског одреда. Остале јединице је распоредио по кућама на левој обали реке Качере. Командиру 1. чете Драгославу Мартиновићу Миши, поставио је задатак да организује обезбеђење на брду Бобошка, односно на гробљу које се налази на јужним падинама брда.

Али, Калабић је прибегао лукавству које Дугалић није успео да прозре. Он је у току 21. октобра евакуисао целокупно становништво варошице и прогнао га у села Калањевце и Гараше. У подрумима кућа у Белановици распоредио је једну чету недићеваца и добро је маскирао. Њен задатак је био да у моменту када отпочне напад главних снага, изиђе из подрума и нападне партизане с леђа. Калабић је главне снаге распоредио тако да се брзим продором са северозапада и североистока споје са четом у Белановици и тако доведе партизанске јединице у окружење и онда да их уништи. Реку Качер која је била надошла, желео је да искористи јер је раздвајала партизанске јединице. План овог морално разложеног, иначе војнички обдареног официра, био је добро смишљен,

Прва чета и 1. чета Ваљевског одреда су онако поступиле како је непријатељ очекивао. Ушле су у варошицу и распоредиле се на спавање. Комесари чета су забранили борцима да претресају куће како не би оштетили имовину грађана. Нико се није надао да им је непријатељ припремио замку. Недићевци су целу ноћ провели у подрумима, а партизани су мирно преспавали ноћ. По једна десетина из 1. чете смењивале се на положају на гробљу. Ноћ је пролазила мирно. У зору киша је престала да пада, али је било прилично хладно и магловито. Од обилне кише Качер је био надошао. У свануће, по наређењу команданта батаљона, командир 1. чете кренуо је са целом четом на брдо Бобошка и посео положај на северној ивици гробља. Највећу пажњу је обратио на комуникацију која води од Даросаве преко Калањеваца у Белановицу.

Свуда је владала тишина. Само се чуло хучање набујалог Качера. Борци су скакутали око споменика покушавајући да се загреју. Целу околину је притискала магла, а видљивост је била врло слаба. Али тишина није дуго трајала. Тек што се разданило а у Белановици, за леђима бораца 1. чете, одјекнуло су експлозије бомби, а затим млтраљески рафали. Скривени недићевци изашли су из подрума и напали 1. ваљевску чету која је још спавала. Калабићев план почео је да се остварује. Командир 1. чете и командири водова били су изненађени. Нису могли да схвате шта се то у варошици догађа. Напад с југа био је немогућ, јер је тамо била главнина батаљона, а са севера и других страна у варошицу се није могло доћи, а да се не овлада прво гробљем које је доминирало долином Качера. Рачунали су, вероватно, да се провукла долином Качера нека група четника и напала чету Ваљеваца на спавању. Командир Прве чете упутио је једну патролу у Белановицу а другу комуникацијом на север. Патрола упућена на север упала је у заседу коју су јој приредили љотићевци. Вођа патро-

ле и пушкомитраљезац су побегли, али су љотићевци заробили помоћника пушкомитраљезца Драгшцу Јанковића из Трнаве званог „Моторизација“ који је носио сандук са муницијом. Извадили су му затварач из пушке и натерали га да се са пушком на рамену и сандуком муниције креће испред њих према положају 1. чете. Борци Прве чете су осматрали из својих заклона простор испред себе и угледали „Моторизацију“ самога који им је чудно деловао. Али тајна је брзо одгонетнута. Заштектало је из магле преко двадесет аутоматских оружја. Борци 1. чете који су били припремљени за борбу и у заклонима, дочекали су непријатеља организованом ватром. Распламсала се жестока борба. Против два пушкомитраљеза 1. чете дејствовало је десет пута вшле пушкомитраљеза непријатеља. Магла је полако почела да се диже као да се уплашила од силне митраљеске ватре, а испред партизана се указао запањујући приказ. Неколико стотина недићеваца, лотићеваца и четника, развијених у три стрељачка строја, наступали су према гробљу. Први стрељачки строј био је удаљен само педесет метара од положаја 1. вода. Ватра партизанских пушкомитраљеза постала је ефикаснија. Водник Првог вода Милован Живановић дограбио је митраљез и кратким рафалима косио стрељачки строј непријатеља. Први стрељачки строј састављен од лотићеваца и Пећанчевих четника партизански митраљези су знатно проредили и натерали га да залегне. Неки су хтели и назад, али их је други стрељачки строј недићеваца сустигао. Газећи преко својих мртвих, недићевци и лотићевци, свесни своје бројне и техничке надмоћности слепо су јуришали не презајући од губитака. Командир 1. чете Миша Мартиновић и политички комесар Живко Томић очекивали су да ће им остале две чете батаљона притећи у помоћ па су одлучили да положај на гробљу бране упорно. Али, уместо помоћи, над гробљем се злурадо кезила смрт, спремајући се да борце 1. чете прими у свој загрљај.

Занети борбом са главним непријатељским снагама које су наступале са севера, борци 1. чете нису ни приметили како су им се иза леђа неприметно дошуњали недићевци. Чета недићеваца, развијена у стрељачки строј, ушла је у гробље с југа, пришла партизанском распореду на око педесет метара и отворила ватру из пет пушкомитраљеза. Ватра 1. чете је одмах престала. Борци су били изненађени оваквим развојем ситуације. Скакали су из својих заклона и инстинктивно се окретали назад, осећајући да од Ђелановице долази још већа опасност. Непријатељ је тукао митраљеском ватром са свих страна. Митраљеска зрна су се одбијала од надгробних споменика и стравично звиждала. Повремено су експлодирале и ручне бомбе. На гробљу је крчмало као у котлу. Живи су се придруживали мртвима. Командир 1. чете схватио је сву тежину ситуације. Наредио је пробој на југоисток где се налазила главнина батаљона. Са око тридесет бораца јурнуо је из гробља уз повике ура преко једне чистине у правцу шумице кроз коју је протицала речица Ђелановица. Али, у шумици су већ били недићевци. Када је 1. чета избила на чистану, недићевци су је дочекали митраљеском ватром. За неколико секунди погинуло је петнаест бораца 1. чете. На ивици шуме дошло је до борбе преа у прса. Далеко бројнији, недићевци су савладали командира 1. чете Мишу Мартиновића и командира 2. вода Радоја - Рашу Ђаковића и још десетак бораца.

У гробљу је остала заштитница у којој су били политички комесар 1. чете Живко - Жика Томић, командир 1. вода Милован Живановић Микан са пушкомитраљезом, политички делегат 1. вода Исак Леви; борци Драгић Гавриловић Гаша, студент технике из Доње Шаторње; и Цајлас, келнер из Крагујевца. Ова петорица извршних бораца спречила је непријатеља да одмах нападне 1. чету када је пошла у пробој. Али, њихова ситуација постала је још тежа. Комесар Томић је наредио пробој на југ, нешто западније од правца којим је покушала да се пробије главнина чете. Али, и Томићева група је морала да пређе преко чистине. Напред су ишли командир и политички делегат 1. вода, командир вода Микан Живановић коме је једна чизма била пуна крви, косио је непријатеља кратким рафалима и трчао према мосту на реци Качеру. Водни делегат Исак Леви пратио га је у стопу. За њима је ишао Живко Томић. Он је бацио две ручне бомбе и то је помогло да се Живановић и Леви пробију. Испред саме шуме, Томића је засуо митраљески раљал. Посрнуо је а затим пао. Био је рањен у обе ноге.

Гаша и Цајлас кретали су се лево од Жике Томића. Љотићевци су изашли из шуме и заробили Томића. Узели су му оружје, торбу са књигама и другим разним материјалима, скинули су му сат. Два љотићевца су одвукла Томића до једне куће и остали крај њега да га чувају. Када су Гаша и Цајлас утрчали у шуму видели су на њеној јужној ивици велики број недићеваца и љотићеваца. Било је очигледно да је пробој кроз шуму немогућ. Гаша и Цајлас су се раздвојили. Цајлас је отишао низ речицу Белановицу, а Гаша је остао у једном заклону. Покрио се грањем и осматрао околину. Закључио је да на гробљу више нема непријатељских војника па је одлучио да се поново врати на гробље. Ишао је опрезно према ивици шуме са откоченом пушком и метком у цеви. Али, само што је избио на северну ивицу шуме, пред њим су се појавила три љотићевца. Гаша није оклевао. Опалио је првом љотићевцу у груди који је био удаљен свега десетак метара и он се срушио без речи. Скоро истовремено, други љотићевац је опалио и погодио Гашу у леву руку, испод самог рамена. Због близине, Гаша је осетио страховити ударац, као да му је на лево раме пао велики камен. Одбачен је назад. Пао је у један дубоки јарак на почетку шуме, покрио се лишћем и притајио. Ускоро је чуо у близини кораке и разговор љотићеваца. Питали су се где је могао тако брзо да се изгуби рањени партизан. Микан Живановић и Исак Леви су се зауставили тек на левој обали Качера, пошто су прешли мсх.т. Тада су и видели да су сами. Живановић је осматрао у правцу гробља и видео комесара Томића како лежи на трави и крај њега два љотићевца. Ускоро се чула жестока митраљеска ватра источно од Белановице. Живановић је чуо глас Дугалића. Командовао је 2. и 3. чети да крену у противлапад. Живановић је одлучио да се са Левијем врати преко Качера :: ослободе комесара чете Жике Томића. Делило их је одстојање од око чрчстотине метара. Микан Живановић је отворио ватру из свог пушкомитраљеза у дравцу љотићеваца који су чували Томића. Они су побегли не покушавајући да пруже отпор. Живановић и Леви притрчали су комесару Томићу, ухватили га испод руку и пренели преко моста, на леву обалу Качера. Томић је јако крварио. Бутна кост на

једној нози била је пребијена, али и поред тога се смешкао. Оптимизам који је њему био својствен, ни у овим тешким тренуцима није га напуштао. Захваљивао се својим друговима на пожртвованом и храбром подухвату.

Када су одјекнуле прве бомбе и митраљеви у варошици, 2. и 3. чета, са којима се налазио и командант 1. батаљона Дугалић, још су спавале. Дежурни су дали узбуну. Чете су се брзо скупиле. Дугалић није знао шта се збива у Белановици. Није се усудио да са обе чете крене преко набујалог Качера. У међувремену је планула борба и на гробљу. По њеној жестини Дугалић је проценио да непријатељ напада главним снагама са севера. Претпоставио је да су 1. чета и чета Ваљевског одреда изненађене и да би улазак у варошицу значио упад у клопку. Зато је са батаљоном кренуо према истоку и посео брдо Крњевац у намери да нападне леви бок непријатеља. Борци 1. ваљевске чете, који су успели да се извуку из варошице придружили су се батаљону и обавестили Дугалића да су недићевци у Белановици. Док је батаљон стигао на Крњевац и развио се за борбу, магла се била дигла, али су дотле оба вода 1. чете била збрисана са гробља. Недићевци, љотићевци и четници су у гомилама силазили са гробља у варошицу дефилијући тако испред Дугалићевих митраљеза на удаљености од око три стотине метара. Око десет митраљеза запарало је густо четничко-недићевску и љотићевску масу. Потоком је потекла крв издајника, а гомиле шароликих лешева прекриле су јужне падине гробља. Калабић је славио победу не помишљајући да и његове људе смрт вреба. Дугалић је са 3. четом извршио јуриш и унео пометњу у редове непријатеља.

Калабић је ипак успео да стабилизује ситуацију. Он је једну чету држао у резерви и њу је упутио на Крњевац. Напао је десни бок Дугалићевог батаљона. То је присилило Дугалића да обустави даљи напад са 3. четом.

Када је Дугалић кренуо у противнапад, Драгић Гавриловић Гаша још се налазио у јарку. Рана му је крварила, у глави му се мутило. Изнад њега са севера и југа су звиждали куршуми. Размишљао је о рату, о људским судбинама, о животу и смрти. Убио је пре неколико минута лотићевца — непријатеља. Био је то младић као што је и он, можда је и љотићевац био студент. Знао је такве са Београдског универзитета. Били су бучни и нетолерантни. Није их трпео. Гаша није био сентименталан према непријатељу. Размишљао је само зашто су ти млади људи постали издајници сопственог народа. Рањена Гаишна рука била је непокретна. Кост је била сломљена. Осећао је јак бол у рамену. Влажна земља и натруло лишће подсећали су га на тек ископану раку. А он је још био жив, жив у ради. „Шта ће с душом бити?" — мислио је — „да ли ће у рај или пакао?" Како у рај а човека је убио — наметала му се мисао. „Убио непријатеља, у рату. То се мора" — бранио се од таквих мисли. Онда је чуо узвике:

...— Напред партизани! Јуриш!

Одјекивао је долином Качера звонки Дугалићев глас:

— Заламај десно! — некоме је наређено.

— Нема раја! Нема Бога! — рекао је Гаша себи и скочио. Окачио је пушку о врат и придржавајући рањену руку здравом, кренуо на југ — у сусрет свом батаљону. Због изгубљене крви, ходао

је тешко, али је одмицао. Зауставио се пред једном кућом — крвав и умазан блатом. Закуцао је на врата. Старија жена је одшкринула, узвикнула је, плунула га и залупила му врата пред носом.

— Вештмце! — добацио јој је и пошао даље.

У глави му је био прави кошмар: Голгота, Христос, Крст, Српски војник у врлетима Албаније. Стигао је пред другу кућу. Ударио је ногом у врата и ушао. Пред њим је стајала млада жена.

— Јаднице! — рекла је — морам да те сакријем. Недићевци су близу.

Скупљају по селу кола да возе своје мртве и рањене.

Опрала му је рану и посула кафом. Болело је. Гаша је ћутао. Молио је жену да пронађе партизанског команданта Дугалића и да га обавести где се налази. Жена је послала мужа. Није прошло много времена а пред кућом се зауставила чеза којом је управљао комесар 2. чете Миладин Јовичић, студент из Жабара. Повезао је Гашу. Уз пут су наишли и на Живка Томића. Два тешка рањеника — студенти, из Доње Шаторње, комшије и блиски другови, један богат други сиромашан, један комуниста а други само патриота, били су поново заједно.

— Идем! — прошапутао је Живко.

— Пратим! — одговорио је Гаша.

Сећали су се партија санса које су у јуну често играли у кукурузу са Пулом Прокићем.

Борба у Белановици вођена је високим интензитетом а трајала је кратко. Обе стране су се повукле. Дугалић је повукао батаљон у Драгољ — своје родно место. Код школе у Драгољу он је пребројао батал>он. Тридесет пет бораца није било у строју. Дугалић је веровао да су сви мртви. Знао је да његови борци не беже из јединица. Сузе су му квасиле лице. Ћутао је. Нека невидљива рука стезала му је грло. Није могао да проговори ниједну реч. Прва чета практично више није постојала. Сви преживели његови борци били су рањени. Прва ваљевска чета била је преполовљена. Поред мртвих, рањених и заробљених. Један број бораца Ваљевске чете је нестало. Више се нису вратили у чету.

Калабић и његова Колубарска група одреда су у овој борби такође слабо прошла. Они су имали преко стотину избачених из строја и велики број лакше рањених. Велики губици уздрмали су морал ове плаћеничке дружине. Из Белановице је дезертирао већи број недићеваца. Одреду је претила опасност да се распадне. Калабић је брзо повукао у Аранђеловац све своје јединице да би учврстио пољуљани морал људи и извршио попуну.¹⁵²

„У извештају команданта жандармерије, генерала Стевана Радовановића, миниотоу у-нутрашњих поглава Недићеве владе (док. бр. 52/2—1. кут. 51, *Архив ВИИ ЈНА*) борба у Белановици је довољно описана. Генерал Радовановић наводи да је борба отпочела увече 21. октобра а да се завршила тек сутрадан ујутро победом недићеваца. Наведени партизански губици у овој борби су произвољни. У документу стоји да су партизани имали 52 мртва и 18 заробљених и да је међу мртвима идентификован леш Душана Дугалића „комунистичког команданта батаљона“. Жике Томића „комунистичког комесара“ У ствари Дугалић није био чак ни рањен, док је Томић био тешко рањен, али су га другови изнели из борбе.

Двадесет трећег октобра у Горњој Трешњевици заседао је штаб 1. Шумадијског одреда у пуном саставу. На дневном реду била је само једна тачка — узроци пораза 1. батаљона у Белановици. Чланови штаба су били јединствени у оцени — Први батаљон је претрпео тежак пораз. Командант Душан Дугалић позван је на одговорност. Оштро је критикован. Предложено је и његово смењивање с положаја команданта батаљона. Дубоко потиштен погибијом великог броја другова, Дугалић се није правдао. Ћутао је. Командант одреда Милан Благојевић поново је указао до чега доводи небудност. Благојевић се спремао на одлазак у Ужице на састанак са Врховним командантом, па је предложио да Дугалић остане и даље командант батаљона, а да се цео случај још једанпут анализира после његовог повратка из Ужица. Предлог је прихваћен.

КРАГУЈЕВЦУ СЕ НИЈЕ МОГЛО ПОМОЋИ

Вест о масовном хапшењу мушкараца у Крагујевцу прispела је у штаб Првог шумадијског одреда који се налазио у Горњој Трешњевици пред вече 20. октобра. Студент Иван Константиновић је успео да умакне групи љотићеваца из одреда Марисава Петровића и фелд-жандармерији. Пешачио је — више трчао, све до Страгара, где је наишао на Дугалићев батаљон. Тада се још није знало за монструозне намере Немаца, али је Дугалић предосећао да становницима Крагујевца прети велика опасност па је Константиновића одмах упутио у штаб одреда.

Тог истог дана командант 2. батаљона обавестио је штаб одреда да је Калабићева Колубарска група одреда извршила изненадан продор према Белановици. Пут за Рудник био је отворен. Испред Калабићеве групације налазила се само једна чета Ваљевског одреда. Благојевић је одлучио да према Белановици упути 1. батал>он, а према Крагујевцу 3. батаљон.

Трећи батаљон је стигао у Чумић негде после подне 21. октобра. Немци су већ били извршили свој паклени план одмазде. Седам хиљада грађана Крагујевца извођено је у групама и стрељано на северозападној периферији града. Сатима су Шумарицама и долином Сушичког потока одјекивали дуги митраљески рафали и уништавали хиљаде људских живота свих узраста. Штаб 3. батаљона слао је курире да ухвате везу са Крагујевачким одредом да би нешто сазнао о пуцњави која се чује у граду. Сви покушаји да се веза успостави остали су узалудни. Због тога је командант батаљона кренуо са 7. четом у правцу Крагујевца. Чета је сишла све до села Лужница. Једна патрола, коју је предводио пушкомитрал>езац Момчило Жировница, упућена је према Крагујевцу са задатком да се приближава граду све док не наиђе на Немце, или док не добије потребне информације о догађају. На ивици једне шуме наишла је на приказ који је разјаснио крагујевачку трагедију. Човек умрљан крвљу и прашином лежао је непомично на земљи. Крклање у грудима одавало је знаке живота. Жировница и други борци прихватили су човека и опрали му лице. Био је рањен на више места. Један метак

му је прошао кроз грло, па је изгледало као да је заклан. Касније је дошао свести. Испричао је потресну причу о трагедији Крагујевца. Патрола је рањеника сместила у једну сеоску кућу и пожурила да преда извештај команданту. Вест о стрељању у Крагујевцу потресно је деловала на борце. Сви су желети да крену у напад и да бар неког спасу. Командант се колебао шта да предузме. Под притиском бораца, командант је пристао да се са 7. четом још приближи Крагујевцу.

У међувремену се кроз Крагујевац пронела вест да партизани спремају напад на град. Команданта 749. пука узнемирила је ова вест и поред тога што су се у Крагујевцу налазили цео његов пук, одред Љотићеваца и 1. батаљон 724. пука којим је командовао крвави мајор Кениг, који је и извршио стрељање. Наредио је да се свим комуникацијама које воде из Крагујевца упуте јачи извиђачки одред ради прикупљања података о кретању партизана. Један од тих одреда пошао је и комуникацијом према Тополи.

Седма чета се кретала на извесном удаљењу од комуникације, али је стално осматрала и на време открила три немачка камиона, један лаки аутомобил и два мотоцикла који су се кретали комуникацијом према Чумићу. Колона је тек била прошла село Лужнице и заостала на месту које је било удаљено од 7. чете, која се такође кретала у колони северно од пута, на око 300 метара. Лимузина се налазила испред камиона око 200 метара. Испред ње су два мотоцикла, са којих су штрчале цеви шарца, великом брзином јурили напред по неколико стотина метара и онда се поново враћали до лимузине. Немци су се, у духу утврђених правила, кретали у скоковима. Командант 3. батаљона, Милорад Лабудовић Лабуд одлучио је да нападне ову немачку колону, али са све три чете. Како су му се 8. и 9. чета налазиле код гробља у Чумићу, он је намеравао да тамо организује и заседу. Међутим, наступило је нешто неочекивано. Борци 7. чете су спонтано кренули у напад. Иницијатори су били Крагујевчани. У наступу гнева трчали су ка комуникацији не обазирајући се на командантова упозорења. Немци су их приметили и отворили ватру. Но и поред тога борци су и даље наступали према комуникацији. Пушкомитраљесци су из стојећег става тукли по камионима. Немци су, свакако изненађени силином напада, окренули назад. Иако оштећени, мотоцикли су побегли. Али лимузина није успела да умакне. Она се нашла најближе партизанима па је била изложена и најјачој ватри. Жировница је још брже појурио напред и дугим прецизним рафалом засипао мотор лимузине који је почео да кркља, а онда је заћутао. Војници из последњег камиона покушали су да извуку своје из лимузине, али их је митраљеска ватра спречила. Борци 7. чете су се већ тако били приближили комуникацији да је ватра њихових митраљеза постала врло ефикасна. Жировница је са својом групом стигао до кола, ликвидирао отпор тројице Немаца (један поручник и двојица подофицира), који су се налазили унутар и позади кола. Као бакља су горела кола у сумраку који је већ био почео да се хвата.

Борци су немо посматрали приказ. У Крагујевцу су још одјекивали митраљески рафали и гасили нове животе. Грађанима Крагујевца се није могло помоћи.

БОРБА У ПРОГОРЕОЦИМА

После борбе око Лазаревца у 2. батаљону су настали извесни проблеми морално-политичке природе, као последица тешких борби и напора. То се нарочито осећало код бораца из редова сељака, којих је и било највише. Осим тога, и неки комунисти су били склони критичарству и несвесном ширењу незадовољства. У оваквим ситуацијама обично је интервенисао штаб одреда. Тако је Душан Петровић Шане дошао у 2. батаљон ради појачања партијско-политичког рада и отклањања извесних тешкоћа. Шане је и раније долазио по истом задатку. Батаљон је три-четири дана логоровао у Даросави не изводећи никакве оружане акције.

У ово исто време у селима око Аранђеловца и Лазаревца осећала се појачана делатност Пећанчевих четника. Нарочито је постао активан Пећанчев војвода Никола Никчевић. Он се раније клонио сарадње са окупатором, заступао је линију Љубе Новаковића и успео је да око себе окупи 200 људи и да их добро наоружа. Избегавајући и даље сукобе са партизанима, почео је да контактира са Пећанцем првенствено ради добијања финансијске помоћи како би могао да својим четницима даје плате које им је обећавао, а стално одлагао. Он се кретао по селима колубарског и орашачког среза, држао говоре пропагирајући општу четничку линију чекања и врбовао ново људство за свој одред. Имао је у томе доста успеха. Други Пећанчев војвода у овом крају поп Аца Костић који се са својим Ооашачким одредом настанио у Аранђеловцу, у згради Соколског дома, још у време Пећанчевог „сабора“ на Букуљи, он је јавно саопштавао са Немцима, а одржавао је везе и са Никчевићем. Поп Аца није имао утицаја у народу, али је добро плаћао своје четнике па је успео да окупи око стотину проблематичних људи, разних протува, коцкара, ситних лопова и декласираних елемената и да са њима повремено упада у села око Аранђеловца.

Да би охрабрио попа Ацу, Калабић му је ставио на располагање једну чету недићеваца ради извођења заједничких акција. Неколико дана недићевци и Пећанчеви четници провели су у Аранђеловцу не излазећи из града. Али кад је 2. батаљон напустио блокалу Лазаревца, недићевци и четници као да су постали куражнији. Почели су да крстаре по оближњим селима. Двадесет петог октобра кренули су за Венчане са задатком да се тамо гарнизонирају и предузму мобилизацију људства, очекујући истовремено брзи долазак главних снага недићеваца.

Када су недићевци и четници кренули комуникацијом од Аранђеловца према Прогореоцима 2. батаљон се налазио у Рудовцима. Пронела се вест да војводе Немци из Лазаревца да упуте казнену експедицију у Рудовце и Крушевицу. По одлуци штаба батаљона требало је сачекати Немце и не дозволити им продор у села. Батаљон без 5. чете заузео је положај на западној ивици Крушевице око комуникације Лазаревца—Аранђеловац, а 5. чета је заузела положај јужно од Рудовца (Милићево брдо). Оба положаја поседнута су рано. Према Лазаревцу су упућене патроле. Војска је пролазила, а Немаца није било. Око подне, када се претпостављало да је то била дезинформација, дошао је у штаб батаљона један омладинец из Даросаве

и саопштио да је у Даросаву стигла група недићеваца и четника. Тада је постало очигледно да је вест о покрету Немаца нетачна. Одлучено је да батаљон најхитније крене према Даросави и нападне недићевско-четничку групу. Четврта и 6. чета су одмах кренуле путем за Прогореоце, а 5. чети је упућен курир са наређењем да одмах дође у састав батаљона.

Док је 2. батаљон маршевао према Прогореоцима, недићевци и четници су наставили покрет према истом селу, само са супротног правца. Кретали су се збијено, без неког нарочитог реда. У последње време, откако се мобилисано људство 2. батаљона расуло, међу непријатељским војницима проносили су се гласови да су се партизани „распали“. Ова вест је нарочито охрабрила четнике и недићевце, па су сматрали да могу да се крећу слободно без уобичајеног „пипања терена“, како су то радили раније. У претходници су имали свега три војника који су се кретали испред главнине на педесетак метара.

Четврта и 6. чета су стигле на источну ивицу Прогореоца пре недићеваца и четника, али и непријатељска колона је била већ близу, тако да није било много времена за размишљање како треба дејствовати. Одмах је 4. чета распоређена на раскрсници од које се пут одваја према Венчанима да би дочекали колону непријатеља фронталном ватром и да би је зауставила. Шеста чета је упућена на брдо Орловачу са задатком да нападне леви бок непријатељске колоне. Пета чета, чим пристигне, требало је да са јужних падина Медведњака нападне десни бок колоне. Четврта чета је успела да се благовремено развије и маскира. Њен командир Лаза Штевкушић је одлучио да пусти непријатеља што ближе па тек онда да отвори ватру. На око сто метара испред четног стрељачког строја истурио је једно пушкомитраљеско одељење ради осматрања и обезбеђења. Недићевци су се приближавали положајима Четврте чете не слутећи шта их очекује. Челна патрола је ишла безбрижно. Када се патрола приближила пушкомитраљеском одељењу, командир чете је наредио да се пропусти. Тако је група недићеваца прошла на свега неколико метара од пушкомитраљеског одељења и убрзо се нашла пред гушчаним твѣма стрељачког строја 4. чете. Недићевци су били изненађени. Последњи су покушали да беже поема главнини, али овде пред њима наитли пушкомитраљезац Гооило и тегова два дтга. Поднаредних недићевац хоип је предводио патролу, успео је да опали само јелан метак, њеи му је Горила отео пушку. И остали су били разоружани. Ово је било довољно да опомене непријатељску главнину на блиску опасност. Недићевац официр издао је команду за развој у стрелбе. У том моменту одјекнули су митраљески одавали и плотуни пушака са толожала 4. чете. У непријатељској колони настала је општа пометња. Недићев официр напустио је свом људство да се „прокира“ и заузме вис Ооловицу ксли је ломин пао очом околином. Јелва гнвна недићеваца поивмпа је поема Ооловици, али је било касно. Шеста чета је већ била тамп и дочекала их с важном ватпом. Четници су настали да се дохватр Кљештавине и МРТ-иелњака, али су били потиснути партизанском ватром, па су њих почели „а“ (МСТ) гнома Аоанђеловиу. Недићевци су сами кренули пиема Медведњаку. Пета чета већ је била стигла на глебрн мрлврдњака. Она је дочекала непријатеља организованом ватром. Наишав-

ши на јаку ватру и на овоме правцу, непријатељ је осетио да је дошао у тешку ситуацију. Захватила га је паника и почео је да одступа. Партизани су одмах прешли у енергично гољење тежећи да се што пре пробију према непријатељској позадини. Непријатељ није више покушавао да пружа отпор. Одступницу је успоравала бочна митралеска ватра 5. и 6. чете. Велики број недићеваца и четника био је рањен. Пета и 6. чета су непријатеља гониле све до Буковика. Ту је дошло до сукоба између Немаца и партизана, који су пошли у сусрет недићевцима. Око комуникације од Прогореоца до Буковика борци 2. батаљона заробили су већи број четника и неколико недићеваца међу којима и једног санитетског подофицира. Четници су дрхтали од страха и преклињали да им се поштеди живот. Говорили су како су „преварени“, „заведени“. Недићевци су такође на све начине покушавали да се оправдају и да докажу како су због „наивности и необавештености“ доспели у недићевску војску. Али ове приче су већ биле одавно познате. Познато је било да војска домаћих издајника свих врста нема у својим редовима јунака, да нема идеала и јасних циљева. Циљеви су им били ситна пролазна задовољства, пљачка, новац, а то све није могло да загреје, да улије снагу. Када би пали у ропство, онда су тек били у стању да сагледају ништавност свога положаја. Осећали су се као наги на мразу, шибани ветром. Тада је говорила њихова празна кукавичка душа. Плакали су, преклињали, савијали се као црви, молили да им се опрости. Молили су оне о којима су раније говорили само најгоре.

Шане је саслушао сваког заробљеника понаособ. Неки четници из околних села су пуштени. Пуштени су и неки недићевци. Орашачки четнички одред био је потпуно разбијен, тешко се опоравио. Недићевска чета је била присиљена да се повуче гсрема Младеновцу, пошто јој је пут према Аранђеловцу био пресечен.

БОЈУ КРЋЕВЦУ

И поред свих мера које су контраобавештајци у Шталовом штабу предузимали у последње време да би сачували у тајности своје планове, 25. октобра штаб одреда је био обавештен из Тополе да ће у току сутрашњег дана проћи кроз Тополу немачки транспорт у правцу Београда. Није се знало о каквој се врсти транспорта ради, али се о његовој важности могло закључити по мерама обезбеђења које су Немци предузимали. Група официра и подофицира — пилота једне немачке ваздухопловне дивизије која се борила на афричком ратишту — провела је двадесет дана на одмору у Врњачкој Бањи заједно са својим командантом, генералом. Пилоти су се враћали у Немачку где је требало да приме нове авионе па да крену на Источни фронт. У осам аутобуса и једним оклопним колима (за генерала) ова група официра и подофицира претходног дана је стигла преко Крушевца и Рековца у Крагујевац. Специјалним телеграмом, упућеним из Београ, Штаб је био обавештен о проласку колоне кроз Тополу и предузео је све што је било у његовој моћи. Узимајући у обзир податке о распореду јединица Првог шумадијског одреда и особине земљишта, Штаб је рачунао да ће партизани, ако уопште пре-

дузму напад, то учинити на комуникацији између Тополе и Крагујевца. У зору, 26. октобра, он је упутио један ојачани батаљон са Опленца кроз Божурњу на главну комуникацију, са задатком да извиђа и обезбеђује део комуникације између Тополе и Влакче. Командант 749. пука из Крагујевца са једним ојачаним батаљоном обезбеђивао је комуникације између Крагујевца и Влакче. Штал је рачунао да ће оваквим раним изласком на комуникацију и јаким снагама успети да се обрачуна са партизанима, ако су они већ тамо. Ако партизани до тог времена не буду стигли на комуникацију, Штал је био убеђен да ће његове снаге успети да изврше детаљно извиђање земљишта око комуникације, да организује осматрање и обезбеђење и тиме онемогуће сваки изненадни напад. Покрет колоне авијатичара из Крагујевца требало је да отпочне тек око подне, када се ситуација потпуно рашчисти. Батаљону који је остао у Тополи и гарнизону из Младеновца било је наређено да извиде комуникацију између Тополе и Младеновца. Дакле, Штал је био све предвидео.

Штаб одреда је намеравао да сачека немачку колону између Крагујевца и Тополе. Дугалићу, који се у то време налазио са батаљоном у Страгарима, било је наређено да крене на извршење овога задатка. Трећи батаљон се у то време налазио у Винчи и Брезовцу, затварајући комуникацију према Руднику. Командант одреда **Вилте** није био сигуран да ли се може потпуно ослонити на обавештења из Тополе. Плашио се да би то опет могла да буде нека немачка замка, па је радио опрезно.

Дугалић је одлучио да заседу постави што ближе Тополи. Рачунао је да ће је Немци ту мање очекивати. Али те ноћи, између 25. и 26. октобра, почела је да пада јака киша и батаљон је кренуо касније него што је требало. Кретање је успоравало и блатњаво земљиште. Кад је стигла више Ракићевице, где је требало да се постави заседа, а већ се било разданило, Дугалићева претходница изненадно је наишла на немачко обезбеђење, тамо се већ налазио њихов батаљон из Тополе. Дугалић је напао Немце с једном четом и успео да их потисне, али они су ангажовали цео батаљон и на оба бока Дугалићеве чете отворили јаку митраљеску ватру. Осетивши да су Немци обезбедили комуникацију јаким снагама, Дугалић је наредио својим јединицама да се повуку. Јединице су се сместиле у школи у селу Влакчи. Одавде је Дугалић послао штабу одреда извештај о ситуацији. Захваљујући само јакој киши и магли и везаности Немаца за комуникацију, 1. батаљон није имао губитака, иако је борба била веома оштра.

Штал је, свакако, био задовољан развојем догађаја. Транспорт је стигао у Тополу без тешкоћа.

Из Дугалићевог извештаја штаб одреда је сазнао да је ранија вест о проласку конвоја била тачна. Закључио је да се Немци највише плаше напада на делу комуникације између Тополе и Чумића и да тај део најбоље и обезбеђују, а да део комуникације између Тополе и Младеновца вероватно не сматрају угроженим. Одлучено је да Лабуд са две чете крене на комуникацију између Крћевца и Белосаваца и да тамо организује заседу. У Винчи је остала 9. чета 3. батаљона. Овај правац се више није смео остављати необезбеђен. Јер,

више се није радило само о спречавању продора Немаца на територију одреда, већ је на положајима код Винче требало бранити и приступ слободној територији — Ужичкој Републици.

Лабуд је са 7. и 8. четом извршио покрет из Брезовца преко Липовца у правцу Крћевца. Киша је непрекидно падала. Пuteви су били раскаљани. Партизани су ишли преко њива избегавајући путеве, само да би што пре стигли. Лабуд је стигао у рејон комуникације код моста на Суморини. На овом месту раније су се слабо провеле 2. и 4. чета. Да му се то исто не би поновило, организовао је извиђање шире околине. У близини није било Немаца. После тога упутио је по једну патролу према Тополи и Белосавцима као бочна обезбеђења, а остало људство је распоредио у заседу. На самој окуци пута, где је земљиште западно од комуникације прилично уздигнуто и омогућава добро осматрање, распоређене су обе чете. Иако му није било познато о каквим се немачким снагама ради и како би најбоље било распоредити људство, Лабуд је настојао да себи створи најповољније услове за дејство. Било му је познато да је ово место најпогодније за заседу на целом делу пута између Тополе и Младеновца и да би узалудно било тражити боље. Али оно је било и ризично, јер ако предузму ма какве мере обезбеђења, Немци ће се прво ту упутити. Све ово је наметало Лабуду да буде обазрив како батаљон не би упао у клопку. Зато је он и задржао целокупно људство само на простору северно од пута, да би било прикупљено и лакше примило изненадни напад.

Људство је распоређено у заседу на дужини од око три стотине метара. На врху заседе били су митралзесци 7. чете. Они су имали задатак да први отворе ватру. Борци су стајали на својим борбеним местима. Није се могло лећи у блато. Лабуд је наредио да се ватра не отвара пре него што он да знак. Старешинама патроле које су биле на обезбеђењу наредио је да га обавесте ако примете покрет на комуникацији.

После нешто више од једног часа обезбеђење са правда Тополе известило је да се приближава велика колона возила. Лабуд је наредио борцима да се припреме за борбу. Сам је истрчао на десно крило заседе и почео да осматра. Због кшије и магле осматрање је било врло отежано. После извесног времена немачка колона се приближила на око пет стотина метара. Лабуд је видео да се на челу креће оклопни аутомобил, а иза њега на одстојањима 50 до 100 метара више возила — малих аутобуса, али због магле њихов број није се могао утврдити. Старешина обезбеђења који се повлачио са права од Тополе, саопштио је Лабуду да Немаца има много. И Лабуд је исто претпостављао. Сматрао је да су његове две чете преслабе да нападну колону такве јачине, па још са оклопним аутомобилом. Али, времена за размишљање није било, нити за повлачење батаљона. Колона се једино могла пропустити ако би заседа остала неоткривена, ако је Немци открију и гтврви нападну, није се ништа добро могло очекивати. Са аутоматом у руци Лабуд је трчао према врху заседе и у пролазу добацио борцима:

— Нападамо!

У том моменту чело немачке колоне улазило је у заседу. Оклопни аутомобил кретао се на око 200 метара од возила које га је следило.

Предњи отвори за осматрање били су отворени. Борци су са одстојања од свега неколико метара посматрали Немце. У трећем возилу, одмах иза возача, седео је официр са високом шапком украшеном шлритима и сјајним еполетама на раменима. Сви борци који су видели тог немачког официра, били су убеђени да је генерал. Стезали су оружје желећи да опале први у шарену генералову фигуру, да се свете за Крагујевац и сва остала зла која је окупатор нанео народу. Али, ватра се није емела отворати без команде.

Пушкомитраљезац 7. чете Предраг Михајловић Цакан мерио је преко нишана одстојање до оклопног аутомобила. Њега је Лабуд овластио да први отвори ватру. Он је равнао нишане на пушкомитраљезу са отвором кола кроз који се видело лице шофера. Чекао је да му се лице још приближи, на двадесет, петнаест, десет метара, а онда је притиснуо обарач. Сноп куршума, свих двадесет метака из првог оквира, сручио се на отвор блиндираних кола. Кола су продужила да се крећу праволинијски све до ивице пута, а затим су лупила у браник и зауставила се. Мотор је престао да ради. Момчило Жировница је гађао својим пушкомитраљезом друго возило. И он је нишанио у возача али је отворио ватру са даљине од око тридесет метара и из неповољног угла, тако да је само ранио шофера. Возило се кретало и даље. Неко други је зграбио управљач, покушао је да окрене возило и попречио га на коловозу, тако да је обилазак био немогућ. Треће возило са гиздавим официром зауставило се пред испреченим возилом. У том моменту оживела је цела заседа. Многи су још раније одмеравали одстојање. Сада су и они отворили ватру по трећем возилу. Сви су желели да пудају у генерала. Пушкомитраљезац 8. чете Миливоје Петровић сручио је у каросерију трећег возила два оквира метака. Возило је стајало непомично. Из каросерије, кроз отворе које су направили меци цедила се крв.

Шест немачких возила била су ушла у заседу и нашла се под ватром 8. и 7. чете. Услед кише и магле немачки возачи нису одржавали прописна одстојања, а када су челна возила стала, остала су се померила напред и тако скратила колону која је постала још погоднији циљ за партизанску ватру. Пет пушкомитраљеза и сто двадесет пушака парало је каросерије немачких возила. Партизани су надвишавали немачка возила за око пола метра, тако да су Немце погађали у горње делове тела. Ефекат ватре био је врло висок. Авијатичари су покушавали да напусте возила, али су на вратима наилазили на снопове пушчаних и митраљеских зрна и падали на мокри асфалт. Ови ваздушни гусари који су сејали смрт по Београду и другим градовима Европе не размишљајући због чега убијају невино становништво, немо су гинули не могуће ни да виде непријатеља, а камоли да му се супротставе. Неки су успели да баце бомбе, други су отворили ватру из машинки и револвера, али без резултата. Меци су летели високо изнад партизанских глава. Партизани су прецизно тукли и докусуривали Немце. Број плавих униформи, које су прекривале мокри асфалт, стално се повећавао. Возила су била пуна рањеника и лешева. Из каросерија шикљали су

млазеви крви и преливали асфалтни пут који је на целој дужини заседе постао црвен.¹⁵³

После двадесет минута борбе немачки отпор је скоро престао. Један подофицир са пушкомитраљезом успео је благовремено да искочи на доњу страну пута где није било партизана и да нађе добар заклон одакле је дејствовао врло ефикасно. Поред митраљеских рафала чули су се и појединачни револверски пуцњи. Тешко рањени официри докусуривали су сами себе. Надомак руку Лабудових чета лежао је огроман плен. Била је већ извојевана победа. Огромна, већа од оне Дугалићеве на Светињи. Али ону победу је Дугалић довео до краја, а Лабуд није био у стању да то учини. Он није на време предузео енергичне мере да ликвидира немачког пушкомитраљесца који је једини пружао организован отпор, а затим да покупи плен и спали возила. Сматрао је да ће за то бити времена. Убрзо се уверио да је погрешио.

Кад је почела борба код моста на Суморини, Штал још није био напустио хотел на Опленцу, где је сачекао и кратко угостио авијатичаре. После њиховог одласка Штал је остао још извесно време у хотелу са својим начелником штаба мајором Функеом. Чим су одјекнули први митраљески рафали генерал је истрчао на терасу. Мислио је у почетку да то пуца нека његова патрола. А онда се чуо други, трећи, пети, пушкомитраљез и то се све слило у опште крклање. Штал је рекао Функеу:

¹⁵³ Заменик политичког комесара одреда Душан Петровић Шане добио је исте вечери (26. октобра) извештај из Тополе да су Немци довели на Опленца велики број мртвих и рањених официра и подофицира, међу којима и једног генерала. По оцени очевидца број мртвих и рањених могао је бити између 60 и 80 а неки су тврдили да их је било сто до сто двадесет. На основу капацитета возила (15 до 20 места у теренским возилима и 4—6 у оклопном аутомобилу) у колони је могло да се налази 80 до 106 Немаца највише. Немци су прећутали овај пораз, али је истражним органима Крагујевачке крајско-мандантуре било наређено да отвори посебну истрагу против касније похватаних бораца 8. чете који су узели учешћа у борби у Крћевцу. Сви су они свирепо мучени и стрељани. Познато је из праксе другог светског рата, а нарочито на окупираним територијама, да су команданти немачких корпуса и армија прикривали своје губитке плашећи се за лични престиж. Са друге стране, у оперативним извештајима уносили су губитке само својих формацијских јединица. Борба у Крћевцу, са гледишта немачких губитака, још није разјашњена. Учесници су могли само да процене губитке према броју возила. Према једном немачком документу који је приспео из Историјског архива САД, стоји да се у колони налазило пет возила са свега 26 Немаца на челу са поручником Фридрихом. Поред поручника Фридриха било је још шест подофицира. Према том извештају 7 Немаца је погинуло а шесторица су рањени; међу којима и поручник. Сви подофицири и официри имали су аутомате, а војници поред пушака још и три пушкомитраљеза. У овом немачком извештају, који носи датум 2. јануар 1942. године, има неколико нелогичности. Ненормалан је однос старешина и војника (на 3—4 војника један старешина); капацитети возила су искоришћени једва око 30 процената, учесници борбе су добро запамтили оклопни аутомобил и генералску шапку. У извештају стоји да је погинуло 7 партизана а стварно су погинула двојица. Немци су имали плаве униформе и специјална возила која је поседовало њихово ваздухопловство. Немци су у својим извештајима признали да су на Светињи имали 23 мртва а мањи су значај у истрази давали учесницима у тој борби. Ако би немачки губици били и онолики колико их они признају у поменутом извештају (13 мртвих и рањених), борба у Крћевцу је и тада велика победа 1. шумадијског одреда.

— Опет су напали, а ви тврдите да је пут безбедан!

Немачке патроле упућене из Тополе и Младеновца тек су се биле вратиле. Старешине патрола су се среле у Белосавцима и констатовале да је пут од Тополе до Младеновца безбедан. Функе је имао код себе такав извештај и показао га генералу Шталу, али није умео да објасни како су се партизани појавили на Суморини. Гарнизон у Тополи у том моменту није био спреман да брзо интервенише.

Све јединице се још нису биле вратиле са терена. Људство је било гладно, мокро и блатњаво, а возила ненапуњена горивом. Док је Функе успео да покрене један батаљон у правцу Белановаца, прошло је двадесет минута. Командант гарнизона из Младеновца могао је да интервенише раније. Имао је чету у пригравности, али он није чуо борбу и кренуо је тек када му је то наређено из Тополе. Тако су обе немачке колоне стигле до места заседе после тридесет до четрдесет минута од почетка борбе, онда када су авијатичари већ били мртви. Немци су одмах по пристизању у рејон заседе напустили камионе, развили се у стрељачки строј и почели да врше опкољавање. После повлачења свог првог обезбеђења командир 8. чете о обезбеђењу више није ни водио рачуна. Сматрао је да му је пушкомитралез на десном крилу истовремено и обезбеђење. Борци су се сувише били занели борбом и нико се није ни обзирао да ли неко долази од Тополе. Тако је немачки стрељачки строј стигао незапажен до десног крила 8. чете на свега две стотине метара. Тек тада су Немци отворили ватру. Деснокрилни пушкомитраљезац 8. чете брзо је реаговао. Довикнуо је друговима:

— Немци! Опкољавају нас! — скочио је и стојећи осуо ватру по немачком стрељачком строју.

Немци су за моменат залегли, али су се сви њихови пушкомитраљези и машинке окренули према митралесцу. 8. чете. Неколико дугих митраљеских рафала који су се међусобно преплитати, пресекли су живот неустрашивог младића, Миливоја Петровића из Доње Трешњевице. Пао је стежући пушкомитраљез уз своје изрешетано тело. Крај њега је пао и његов помоћник Максим Ђуровић из Брезовца.

Изненадна појава Немаца и њихова блиска ватра поколебале су десно крило 8. чете. Борци су почели да се повлаче и траже бскље заклоне. Немци су тада појачали ватру и поново кренули напред покушавајући да изврше обухват својим левим крилом. Командир 8. чете, Живомир Белошевац Бора, не обазирјући се на немачку ватру, јурнуо је према свом погинулом пушкомитраљесцу, дограбио пушкомитраљез и почео да туче немачко лево крило. Тако је омогућио својој чети да се организовано повуче са места заседе.

Седма чета се повукла без великих тешкоћа. Она је за све време борбе имала обезбеђење према Младеновцу, које је правовремено приметило Немце и отворило ватру. Немци су од Младеновца нападали енвргично. Развили су се у стрељачки строј и покушавали претрчавањем да изврше обухват места заседе са оба крила. Ово је лринудило командира 7. чете Првослава Малишића Пилота да брзо повуче чету са места заседе. Тако су се обе чете повукле у правцу Кошвара остављајући на комуникацији богат плен и два своја мртва друга. Неколико лакше рањених из обе чете нису напуштали строј.

Разјарени Немци опколили су те вечери Крћевац и Белосавце, покупили све одрасле мушкарце и упутили их у Тополу. Мртве и рањене авијатичаре, по наређењу генерала Бемеа, исте ноћи су превезли у Београд, а оштећена возила у Младеновац. Два погинула борца из 8. чете обесили су о телеграфске стубове у Крћевцу, и поставили заседу крај њих. Немци су се светили мртвим партизанима. Командир 8. чете Белошевац није хтео да остави другове да висе на телеграфским стубовима. Исте ноћи, пред зору, поново се вратио да друм, напао и растерао немачку заседу, а затим скинуо обешена тела другова и послао их њиховим родитељима у Брезовац и Трешњевицу. У спровод погинулих кренуо је и један вод који је присуствовао сахрани.

На захтев окупационог Управног штаба за Србију доктора Харолда Турнера, Штаб је одмах сутрадан пустио све људе из Крћевца и Белосаваца. Масовно стрељање у Крагујевцу болно је одјекнуло широм Србије, чак су и пронемачки кругови, премда тихо, изражавали своје негодовање. Турнер је сматрао да се са политиком одмазде претерало, па је желео да не потенцира ионако велико огорчење народа.

Анализирајући борбу у Крћевцу, штаб одреда је констатовао да је акција била одлично замишљена и изведена, да је штаб у одсуству команданта одреда реаговао на развој ситуације брзо и ефикасно. Оцењено је да је штаб 3. баталјона сасвим добро организовао и извео напад, али да није знао да искористи постигнути успех. Похваљен је командир 8. чете Бора Белошевац који се истакао својом одлучношћу, храброшћу и бригом за другове. Командант 3. баталјона Милорад Лабудовић Лабуд се правдао да су две чете биле преслабе да би ликвидирале онако јаку колону и истовремено поставиле одговарајућа бочна обезбеђења. Његово образложење није прихваћено у потпуности. Оцењено је да се у Крћевцу одиграо велики бој и да су непријатељу нанесени тешки губици, али да је пропуштена једна изванредно повољна прилика да се дође до великог плена.

РАВНОГОРСКИ ЧЕТНИЦИ СУ МУЧКИ УБИЛИ ВЕЛИКОГ СИНА ШУМАДИЈЕ МИЛАНА БЛАГОЈЕВИЋА

Двадесет четвртог октобра ујутро командант 1. шумадијског одреда Милан Благојевић кренуо је из Горње Трешњевице чежама за Горњи Милановац, да би возом наставио пут до Ужица. Претходних дана, Милан Благојевић, са осталим члановима штаба одреда, припремао је реферат о стању у свом одреду и у делу Шумадије на коме је одред дејствовао. Сумрфани су резултати борбених дејстава у протеклом периоду, уопштavana су искуства и истицани проблеми. Командант одреда се спремао да изиђе пред предпостављене са рашчишћеним и усаглашеним ставовима о основним питањима дал.их дејстава, руковођења и командовања да га информише објективно и реално. Сутрадан рано кренуо је на пут. Испратили су га Милан Илић Чича и Душан Петровић Шане. Саветовали Благојевићу да поведе неколико бораца као сцружану пратњу. Милан Илић је нарочито инсистирао на овоме и због тога што је био неповерљив према четницима. Благојевић је енергично одбио пратњу.

— Не брините ви за мене, сам ћу да се чувам, вама су људи потребнији. Овде је фронт — био је његов одговор.

У Милановцу, чекајући на полазак воза Милан Благојевић је разговарао са командантом Таковског батаљона Бранком Ракићем и четничким командантом места капетаном Миленком Рељићем. Са њима је разговарао о разним стварима па и о свом путу у Ужице. То је дошло до ушију четничких обавештајаца и они су тај податак одмах пренели својој врховној команди.

Благојевић је стигао у Ужице без тешкоћа. На састанку у Врховном штабу анализирана су питања и проблеми које је наметала немачка офанзива а и колебања четника која су повремено добијала карактер отворених непријатељстава. Усклађено дејство непријатеља на широком фронту и на више праваца отежавало је руковођење и командовање јединицама Народноослободилачке војске.

На састанку је закључено да је неопходно постићи бољу координацију борбених дејстава на појединим правцима и секторима. Врховни командант је именовао команданте за секторе: западно-моравски, шумадијски и мачванско-ваљевски. Милан Благојевић је одређен за команданта шумадијског сектора, а задатак му је био да обједини дејства на правцима Степовјевац—Лазаревац—Белановица—Рудник, Топола—Рудник—Горњи Милановац и Крагујевац—Горњи Милановац.

С овим задатком и бригом како да оправда поверење које му је указао Врховни командант, Благојевић се враћао из Ужица. На железничкој станици у Пожеги воз је стајао дуже. У његов вагон упала је четничка патрола коју је водио један официр. Тражили су од Благојевића личне исправе. Он их је показао. Официр је рекао да му исправе нису у реду и захтевао да пође с њим у команду места. Благојевићеве исправе биле су у реду, али он није желео да се расправља са официром. Кренуо је у команду места не схватајући да чини фаталну грешку. Заправо, Благојевић није знао право стање у Ужичкој Пожеги која је представљала тада четничко-војно упориште. Имали су у њој јаке снаге. Претпостављао је да у Пожеги постоји партизанска команда места. Није предосећао никакву опасност и због тога што је постојао споразум између Врховног штаба НОПО Југославије и четничког руководећег врха. Пошао је с патролом без опирања, да би неком већем четничком главешини изразио протест због лошег поступка. Ушао је смело у канцеларију четничког команданта места у Ужичкој Пожеги, не слутећи да га у њој чекају целати — капетани Вучко Игњатовић, Милош Марковић и некакав Глишовић који је специјално био упућен са Равне горе ради хватања Милана Благојевића. Дража Михаиловић је на подмукао начин почео да убија најбоље синове српског народа.

Шта се све догађало иза затворених врата четничке команде места у Ужичкој Пожеги остаће вечита тајна. Касније је утврђено да су баш ова три официра краљевске војске садистички злостављали храброг поручника Шпанске републиканске армије и прослављеног партизанског команданта Шумадије — Милана Благојевића, а затим га убили на зверски начин. Тако се угасио живот овог великог војника-револуционара, ноћу између 27. и 28. октобра 1941. године, само неколико да-

на после његовог тридесет шестог рођендана. У близини није било његових храбрих бораца да заштите свог команданта. Тело Милана Благојевића нађено је плитко закопано у јарузи близу Пожеге. Оправдана је претпоставка да је овај гнусни злочин извешен по директном наређењу равногорског четничког врха.

Веет о мученичкој смрти вољеног команданта болно је одјекнула у редовима бораца Првог шумадијског одреда. Благојевића су жалили са дубоком тугом сви они који су га познавали широм Шумадије. Поводом његове смрти Покрајински комитет КПЈ за Србију издао је саопштење у коме се, између осталог, каже: „... Покрајински комитет КПЈ за Србију цриклања своје борбене заставе пред успоменом друга Милана Благојевића, команданта Првог шумадијског одреда...” Проглас је издао и Главни штаб НОПО Србије, а о овом подлом и гнусном злочину четника писао је и лист „Борба”.¹⁵⁴

Издајници су уништили живот Милана Благојевића — човека са великим срцем, онда када је био најпотребнији свом народу, у моменту када је окрутни фашистички генерал Беме кренуо да огњем и мачем умири побуњену Шумадију.

¹⁵⁴ У прогласу Главног штаба се, између осталог, каже: „... Друг Милан Благојевић је пао као жртва оних прикривених слугу окупатора и издајника Недића који су се увукли у редове поштених четника у Пожеги и отуда свим силама разбијају толико потребне напоре јединства свих српских родољуба у борби против мрког туђинског јарма...” Тито у својим изабраним делима са гнушањем говори о овом злочину.

VIII глава

ШУМАДИЈСКИ
ПАРТИЗАНИ БРАНЕ
ПРИЛАЗЕ УЖИЧКОЈ
РЕПУБЛИЦИ

НЕПРИЈАТЕЉ ПРЕГРУПИШЕ СНАГЕ ЗА ДРУГУ ЕТАПУ ОПЕРАЦИЈЕ

Двадесет шестог октобра генерал Штал је добио кратку борбену заповест генерала Бемеа којом је 14. дивизији био постављен задатак да на територији северно од планине Рудника ликвидира партизанске снаге а затим заузме варошицу Рудник и на Руднику створи повољне услове за настављање офанзиве према централним областима слободне територије народно-ослободилачких снага. Истовремено му је наређено да предузме заштиту неких важних привредних објеката источно од Велике Мораве. Због тога је Штал морао цео свој 741. пук да и даље држи у долини Велике Мораве. За извршење добијеног задатка Штал је ангажовао 721. пук, 220. противоклопни дивизион и 660. артиљеријски дивизион. Број гарнизона остао је исти. Ударна снага Шталове дивизије се повећала. Али, Шталу су ипак била упућена ојачања. Поред Недићеве Колубарске групе одреда којом је командовао мајор Милан Калабић, стављен му је под непосредну команду УП одред Љотићеваца којим је командовао адвокат Александар-Аца Лазаревић, из Горње Шаторње. Српски добровољачки корпус пуковника Мушицког предвиђено је да садејствује делом снага на правцу Крагујевац—Страгци—Рудник. Укупна јачина недићеваца, Љотићеваца и Пећанчевих четника ангажованих по плану команданта 714. немачке дивизије била је мања него што се предвиђало у септембру. За садејство на десном Јфилу, предвиђено је да 704. немачка дивизија стави део својих снага под команду генерала Штала.

Шталу је наређено да са дејствима отпочне одмах. У Тополу је стигао и један ваздухопловни официр који је требало да позива авијацију са земунског аеродрома у циљу подршке Шталовим снагама. Ова дејства 714. дивизије била су повезана са дејствима 432. дивизије и 125. пука у Мачви, долини Колубаре и Тамнаве. Била је то „увертира“ за опигу офанзиву коју је припремао Беме.

Штал је исте вечери, заједно са мајором Функеом, донео одлуку за дејство, а већ сутрадан у његов штаб су стигли команданти свих јединица. Сваком од њих Штал је поставио конкретан задатак.

Недићевом мајору наређено је да са својом групацијом крене као претходница целокупних снага. Његов задатак био је да се прво обрачуна са 2. батаљоном шумадијског одреда и „очишти“ територију северно од Аранђеловца (рејон колубарских рудника), а затим Качер. Прва етапа ове операције требало је да се заврши заузимањем Рудника.

Аца Лазаревић са својом „политичком“ војском требало је да дејствује у Горњој Јасеници, коју је иначе добро познавао. Његов задатак је био да на основном правцу у зони Шталове дивизије, Топола—Рудник, дејствује као претходница. Његово дејство требало је да отпочне нешто касније, пошто партизанске снаге буду потиснуте јужније од линије Букуља—Венчац. Тада је Лазаревић требало брзо да се пробије и заузме Рудник и ту сачека Немце.

Намера Немаца била је јасна. Требало је квислиншку војску искористити као штит, помоћу којег исцрпети партизане у вишедневним борбама, а затим би кренули батаљони 714. дивизије и задали партизанима коначни ударац. Штал је извршио упоређивање својих снага и снага противничке стране. Функе му је донео тачан греглед. Под Шталовом командом налазило се: 1 500 квислиншких војника, 4 000 немачких, затим осам хаубица, три тенка и четрфи оклопна аутомобила, много минобацача и митраљеза. Официр за везу из ваздухопловног пука саопштио је да ће Шталову дивизију подржавати 6 лаких бомбардера, базираних на земунском аеродрому. Ово је била јака војничка снага у поређењу са око 700 партизана. Штал је био сигуран да ће задатак моћи да изврши брзо и успешно. Сматрао је да ће најдаље кроз три дана моћи да извести вишу команду о разбијању снага Првог шумадијског одреда и заузимању Рудника.

У штабу Првог шумадијског одреда ништа се није знало о овим припремама Немаца. Из Тополе је само јављено да су на Опленец стигли Љотићевски, Недићевски и четнички официри. То је било све. На основу таквог обавештења могле су се правити различите претпоставке.

Чича Илић, који је сада командовао одредом, није мењао распоред батаљона. Према упутствима која му је дао Благојевић при одласку, 3. батаљона остао је и даље на просторији Винча — Шаторња — Брезовица да би затварао комуникацију која води ка Руднику. Први батаљон је задржан на подручју Страгара и Влакче са задатком да напада интернационалну комуникацију. Други батаљон је остао у колубарском рударском базену да би ликвидирао мање немачке гарнизоне северно од Лазаревца.

БОРБА У ЈУНКОВЦУ

После борбе у Белановици у којој је и Калабићева Колубарска група претрпела знатне губитке, Недић је упутио у Колубару свој новоформиран одред који је 24. октобра стигао у Вреоце. Недићевци су ојачали немачке посаде у Колубари, а неке заменили. Из Јунковца је 3. батал>он 721. немачког пука повукао своје људство и на њихово место су дошли недићевци.

Када је сазнао за ову промену, штаб 2. батаљона је одлучио да нападне Јунковац. Командант Душан Вукотић Уча сматрао је да ће се лакше обрачунати са недићевцима него са Немцима, без обзира што је наместо тридесет Немаца стигло преко сто недићеваца. Према обавештењима рудара Уча је закључио да се у широј околини налази неколико стотина недићеваца, али томе није придавао неку нарочиту

важност. Претпостављао је да ће ови вероватно заменити Немце који ће можда отићи на Источни фронт, јер се у то време народу најчешће тако и објашњавала улога ове војске. Али овако површно гледање на промене у противничком табору коштало је скупо батаљон.

Двадесет седмог октобра Уча је у договору са осталим члановима штаба одлучио да истог дана нападне недићевски гарнизон. Он је имао 350 бораца, а недићеваца је било нешто више од сто. Према неким информацијама, недићевци нису били расположени да се упорно боре и брзо ће се предати. Штаб батаљона на Никчевићеве четнике није ни рачунао. Сматрао је да ће се држати неутрално.

Батаљон је кренуо пред вече истог дана у правцу рудника у Јунковцу у намери да га опколи и ликвидира недићевски гарнизон.

Али ситуација није била таква како је оценио штаб батаљона. Недићеви командант Калабић показао се далеко довитљивијим и лукавијим него што се могло очекивати. И он је имао свој план за уништавање партизана.

Калабић се такође темељно припремао за борбу против 2. батаљона. Он је претпостављао да ће партизани одмах по напуштању блокаде Лазаревца отпочети напад на гарнизоне у колубарском басену. Са овим су рачунали и Немци те су извршили обимне радове на утврђивању и снабдевању свих гарнизона храном и муницијом. Калабићу је изгледало логично да ће партизани прво да нападну Јунковац где се налазила једна његове чета и одојед Никчевићевих четника, како због тога што је Јунковац био периферијски гарнизон у овом басену, тако и због вероватног убеђења да ће партизани мислити да се недићевци још нису довољно снашли и упознали са околином, што са Немцима није био случај. Напад 2. батаљона на Јунковац Калабић је намеравао да претвори у његово сопствено уништење и за то је сковао паклени план. Два „рудара“ из Јунковца, које је Специјална полиција из Београда упутила овамо још раније као своје агенте, Калабић је послао у Даросаву ради ширења дезинформација, јер су тамо најчешће свраћале чете 2. батаљона. Ова два агента стигла су у Даросаву одмах по доласку Немаца у Јунковац. Причали су како недићевци злостављају „напредне“ рударе и како они нису могли да издрже терор те су побегли. У одред се нису јављали. Говорили су да су „престари за ратовање“ и да **Морају** децу хлебом да гоехоане. Командант 2. батаљона их је саслушао. Нису му се учинили сумњивим. Они су га и „информисали“ о томе како су недићевци неоорганизована банда која само титије **П** која ће се слабо борити. Ово је још више учврстило намеру штаба батаљона да што пре нападне Јунковац.

Ова два агента могли су да прате сваки покрет батаљона. А када се батаљон упутио из Даросаве према Јунковцу, одјурили су и известили Калабића. Калабић је даље радио врло брзо и смишљено. Он је већ увече 26. октобра читав одред довео у Јунковац и распоредио га по кућама. Око села је поставио страже и забранио сељацима излазак. Желео је да распоред одреда сачува у тајности. Чету, која се и раније налазила у Јунковцу, извео је на косу Стублине јужно од села и распоредио је за борбу. Са овом четом кренула је и главнина Никчевићевих четника. Калабић је заправо и натерао Никчевића да се коначно

активира ако жели да прима плату за себе и своје четнике. Претпостављао је да ће партизани приликом свог подилажења руднику морати да дођу путем који је водио испод косе, а да ће се развити за борбу тек на њеним северним падинама. Недићевци и четници који су се налазили на коси били су развијени дуж ње — бочно према путу, а само ман>! део постављен је фронтално.

Други батаљон је пошао путем. Али, како је услед кише пут био јако блатњав, колона батаљона кретала се преко њива западно од пута, односно између пута и косе на којој су се налазили недићевци и четници. На око 100 метара испред чела колоне кретала се патрола од три борца са једним пушкомитралезом.

Сто педесет метара западно од колоне лежао је непријатељски стрељачки строј. Калабић је посматрао покрет 2. батаљона. Користећи се маглом и кгаиом, недићевци су успели да направе заседу патроли и да је савладају без употребе ватреног оружја, тако да је сада највећи део колоне, не слутећи ништа, дошао испод косе. Никчевић, који је командовао овом групом, наредио је отварање ватре дуж целе колоне. С обзиром да је одстојање било мало и да је ватра отворена изненада, резултат овог изненадног ватреног удара био је око петнаест мртвих и рањених бораца 2. батаљона. Борци су се бацили на влажну земљу и прихватили борбу. Били су у неповољнијем положају од непријатеља. Никаквих заклона није било. Неки су покушали да се повуку према путу и тамо нађу заклон. Заменик комесара баталона Веља Герасимовић, са зачеља колоне, са групом бораца из 5. чете кренуо је на јуриш према коси да збаци недићевце с ње. Али напор је био узалудан. Непријатељска ватра била је сувише густа да би се кроз њу могло пробити. Веља Герасимовић је пао на челу групе покошен митраљезом. Пало је око њега још неколико бораца. И поред великих губитака, баталон је издржао почетни непријатељски удар. Пушкомитраљезац Енглеz, звани Ђока, легао је иза једног жбуна и са хладнокрвношћу, својственом његовој нацији, почео да засипа непријатељски распоред прецизном ватром.

Непријатељева ватра је ослабила на десном крилу баталона. То је искористио командир 4. чете и са групом бораца енергично јурнуо према коси. Енглеz је и даље тукао и врло ефикасно подржао овај јуриш, па је 4. чета са врло мало губитака избила на северну падину косе и потиснула недићевце и четнике. Непријатељски стрелачки строј на коси почео је да се колеба. Али тада је наступио кобни момент за 2. батаљон. Калабић је већ био успео да развије цео одред и подиђе месту борбе у дугачком стрељачком строју, који се обавијао око распореда 2. батаљона у виду полукруга. Одјекнули су митраљески рафали иза леђа бораца. Ово је било ново изненађење.

— Опкољени смо! — чуо се један глас.

Командант баталона схватио је сву тежину ситуације, скочио је из заклона машући аутоматом и кренуо према непријатељу који му је долазио с леђа. Чете су кренуле за њим. Батаљон се окренуо фронтом на југоисток и јуришао на стрељачки строј недићеваца, који је наступао. Енглеz се дигао из свог заклона, и, корачајући у сусрет непријатељу, засипао га дугачким рафалима. Неколико недићеваца

пали су смртно погођени. Користећи ефекат митраљеске ватре, 5. чета је јурнула на недићевски стрељачки строј који је почео да се колеба, и, блиском ватром и бомбама, успела да се пробије са мало губитака. Али, 4. чета, која се делом налазила на коси, није могла да се одмах баци у противнапад, јер је требало сићи са косе. Тако се она нашла у зони жестоке унакрсне митраљеске ватре. Њени борци су јуначки јуришали и падали покошени ватром надмоћнијег непријатеља. Пао је и храбри Енглеz. На грудима му је остао митраљез без иједног метка у оквиру. Његов нераздвојни друг и земљак подигао га је на леђа и понео за четом која је јуришала. Чета је упала међу недићевце. Већ је био почео да се хвата мрак. Магла је постала још гушћа. Ништа се није видало. Недићевци и партизани су се тукли кундацима и рвали. Ножева је у 2. батаљону било мало. На једног партизана бацало се по пет недићеваца. Неки партизани били су живи похватани. Енглеz је носио свог мрвог друга. Ноге су му дубоко тонуле у расквашену земљу. Када је видео да је његова чета добрим делом уништена, спустио је тело друга на земљу и сео крај њега. Чекао је свршетак битке. Недићевци су га тако и нашли. Није хтео да проговори ни реч. Стрељали су га крај мрвог друга. Тако су завршили ова два храбра сина Британије. Заједно су се борили на Криту, заједно су побегли из немачког транспорта, заједно су се борили за слободу Шумадије и заједно умрли на њеној расквашеној земљи једне магловите октобарске вечери.

Шеста чета се пробила из обруча са много мање губитака од 4. чете, али на Стублинама и у долини потока Турија остало је око 20 мртвих бораца 2. батаљона, око 15 било је рањено, од којих је већина заробљена.

Калабић је своју иницијативу спровео до краја. Он је енергично наставио гоњење 2. батаљона дубоко у ноћ. Батаљон је успео да се коначно „одлепи“ од недићеваца тек на падинама Букуље и организује фронт према северу. Командант је пребројао људство. Од 350 бораца остало их је око две стотине. Услед изненадних и великих губитака, многе борце је захватила паника и деморализација. Повлачећи се испред недићеваца они су се изгубили у помрчини и отишли својим кућама. Сматрали су да је свему дошао крај.

Пораз 2. батаљона донекле је био ублажен дејством једне космајске чете која се те ноћи нашла у близини Јунковца. Космајци су сазнали за исход борбе тек када се драма одиграла и када се 2. батаљону није могло много помоћи. Командир космајске чете сазнао је од једног заробљеног четника да су недићевци и четници заробили већи број партизана и да се спремају да их предају Немцима у Јазаревцу. Он је решио да то спречи. У зору је са четом кренуо право на Јунковац и користећи одсуство недићеваца који су отгаили за 2. батаљоном према Букуљу, лако је савладао четничку посаду и опколио Никчевићеву кућу. Никчевића није било, али су Космајци повели са собом његовог седамнаестогодишњег сина као таоца, а жени рекли да ће јој сина стрељати ако четници предају партизане Немцима. Да

би спасио свог сина, Никчевић је тражио преговоре са Космајцима и пустио заробљене борце 2. батаљона, а Космајци су пустили његовог сина.¹⁸⁸

БОРБА У ВИНЧИ

Командант немачког 721. пука упутио је 31. октобра један свој батаљон и вод Недићеве жандармерије из Тополе у Винчу са задатком да нападну 9. чету за коју су Немци добили информације да се тамо налази. Неки њихов информатор обавестио их је да су партизани у школи. Командант немачког батаљона одлучио је да окруже шири рејон школе. Немци су променили тактику. Нису хтели да пођу рано рачнајући да ће се партизани, поучени искуством, у то време најбоље обезбеђивати, те су негде око подне напустили Опленец и кренули према Прокопу комуникацијом. Сеоске страже, које су се налазиле на северној ивици Винче, приметиле су приближавање Немаца и одмах известили командира 9. чете. Али чета није била код школе, како су то Немци били обавештени, већ у југозападном делу села, званом Лајкова. Командир 9. чете Ђорђе Јовановић веровао је да су Немци поново кренули за Игаторњу па је одлучио да их сачека у заседи између Винче и Шаторње. Известио је Лабуда и тражио да му и 8. чета дође у помоћ.

Али, Немци су имали друге планове. На Прокоп је изашла само једна чета која је, у циљу обезбеђења акције, требало да поседне овај важан положај, а главне снаге су од Александровића кућа скренуле у Винчу у правцу школе. Немци су окружили шири рејон школе, а када тамо нису нашли никога, прикупили су се у школском дворишту да се одморе. Неколике патроле, у којима је било и по два-три жандарма, упутиле су се у село да се распитају за партизана и прикупе храну. По већ ustalеном обичају, чим су сеоске страже најавиле долазак Немаца, народ је из села побегао према Руднику. Код кућа су остали старци и бабе са малом децом. Старци су се бунили и гласно протестовали. Жандарми су покушавали да их „уразуме“ ударцима кундака.

Девета чета је узалудно чекала да се појаве Немци. Када је командир обавештен да су Немци код школе, дигао је људство из заседе и кренуо у село да их нападне. Кад је стигао код сеоског гробља, развио је чету у стрељачки строј и пошао низ винограде према школи.

Немачки обезбеђујући делови спасили су стрељачки строј партизана још на источној ивици гробља — на удаљености од око четири стотина метара и алармирали главнину. Немци су истрчали на запад-

¹⁸⁸ У извештају Нелићеве команде жандармерије од 1. новембра 1941. год. (док. бр. 2/3. кут. 51. архив ВИИ ЈНА) описана је борба у Јунковцу између Х одреда недићеваца и Никчевићевог одреда с једне стране и „260 комуниста“. У извештају се наводи да је „убијено“ 43 комуниста. 11 рањено а 6 заробљено који су одмах стрељани. Према записима партизана-учесника погинуло је 12 партизана а 6 их је заробљено и стрељано. У једном другом извештају Недићеве администрације наводи се да су у Јунковцу убијена 52 партизана. Проконструкцијом догађаја долази се до закључка да је погинуло око 20 бораца 2. батаљона а да их је око 15 заробљено, али војину заробљених ослободио је Космајски одред.

ну ивицу винограда Гаје Станковића и отворили ватру. Стрељачки строј 9. чете нашао се на предњем нагибу, без заклона, подвргнут ураганској митраљеској ватри. Од првих немачких рафала погинула су два борца. Један од њих — Рајко Максимовић, био је из Винче и тек се вратио у чету од куће после кратке посете коју је, по дозволи командира, учинио мајци. Други — Станимир Ранковић, студент из Војковаца, заклоњен иза једног споменика у гробљу прецизно и брзо је гађао из пушке Немце и тако штитио повлачење својих другова. Немци су га открили. Један „шарац“ је засуо споменик дугим рафалом. Станимир је покушао да промени заклон, али му је следећи рафал изрешетао груди. Остао је непомичан на гробу једног ратника из балканских ратова. Још неколико бораца је рањено. Стрељачки строј 9. чете се повијао. Борци су почели да се повлаче назад и хватају заклоне на гробљу и путу. Немци су напустили заклоне и пошли у напад бацајући бомбе и експлозив у куће поред којих су пролазили. У кућу Бранка Станковића Немци су бацили већу количину експлозива. Кућа је растресена а под проломљен. Али, стари Бранкови родитељи, који су се били склонили у подрум, остали су неповређени. Немци су нападали врло енергично. Ватра 9. чете била је разређена и неорганизована, па су Немци напредовали брзо. Два борца, Јован Весић и Драгољуб Мијаиловић, обојица из Војковаца, који су се налазили у претходници 9. чете док је наступала, нису успели да се повуку. Сакрили су се у гомилу кукурузовине верујући да их Немци неће приметити. На њихову несрећу, они су се скривали неспретно па су их недићевци открили и заробили.

Девета чета је одступала под борбом све до Шаторње. Немачки стрељачки строј је ишао за њом у стопу. Тек изнад Шаторње командир 9. чете је успео да среди чету и дочека Немце организованом ватром и принуди их да одступе према Прокопу. Заробљене борце 9. чете Немци су сутрадан стрељали. Председник општине из Јарменоваца изјавио је пред Немцима да их познаје обојицу као комунисте, што је навело Немце да им изрекну пресуду по кратком поступку.

Исте вечери стигла је у Винчу једна патрола из 1. батаљона коју је упутио Дугалић да извиди ситуацију. Патрола је, уз помоћ Светозара Чолића Тиме, ратника из балканских и првог светског рата и ратног инвалида, сахранила погинуле борце 9. чете у гробљу у Винчи. Тог дана су Немци отерали већи број људи из Винче и држали их у Тополи дуже време као таоце. Увече 31. октобра командант 3. батаљона Лабуд са комесаром батаљона Трпфуном Петровићем Максом, кренуо је у Брезовац. У Брезовцу, се налазила група рањеника из 2. батаљона који је требало прихватити и упутити на Рудник. Са штабом батаљона у Брезовцу је кренула и 9. чета. Лабуд је намеравао да задржи 9. чету на одмору, а да сутрадан доведе на Прокоп 7. чету.¹⁴⁶

¹⁵ Недићево министарство унутрашњих послова регистровало је борбу у Винчи (док. бр. 9/3, кут. 51).

БОРБА У ТРЕШЊЕВИЦИ

Александар-Аца Лазаревић адвокат из Шаторње познати љотићевац у Шумадији, штука потпуковник, како су га називали четнички и Недићеви официри, био је командант VII одреда у такозваном „Српском добровољачком корпусу“. Последњих дана октобра стигао је са својим одредом у Аранђеловац — место у коме је био добро познат, да би узео учешће у предстојећој офанзиви. Чињеница да је изашао испод команде пуковника Мушичког и стављен под команду немачког генерала Штала, годила је његовој сујети. У Аранђеловцу је провео неколико дана у припремама својих добровољаца за предстојећа дејства, а успут се бавио и пропагандом. Чекао је наређење да крене у борбу против комуниста из његовог родног краја које је више мрзео од свих других комуниста у земљи. Почетак дејства Лазаревићевог одреда зависио је од спремности Калабићеве Колубарске групе одреда, после напорних борби и великих губитака код Белановице, Прогореваца и Јунковца, да поново пође у напад. Калабић је, заправо тражио од генерала Штала да се планирана дејства одложе за неколико дана, како би он могао да одмори и припреми своје јединице. Штал је делимично удовољио жеље Калабића. Наредио му је да са делом снага садејствује VII одреду љотићеваца коме је наређено да крене у напад у правцу Рудника 1. новембра, а да главне снаге ангажује касније. Међутим, ускоро су у шири реон Аранђеловца стигли Космајски одред и Београдски батаљон Посавског одреда, па је Калабићева Колубарска група одреда морала комплетна да се ангажује у борби са тим снагама.

Лазаревић је напустио Аранђеловац рано ујутро 1. новембра и кренуо према Тополи. Он је желео да скрене пажњу партизанима на другу страну, и што лакше оствари свој план. Колона је маршевала комуникацијом до села Бање, а затим је скренула према Брезовцу. Лазаревић је намеравао да колону проведе кроз Брезовац, а затим пређе у Доњу Шаторњу и даље продужи комуникацијом преко Јарменоваца према Руднику.

Милорад Зечевић, борац 7. чете, из Липовца, враћајући се од куће у јединицу, открио је колону љотићеваца. Успео је што је брже могао да обавести штаб 3. батаљона о појави љотићеваца. Зечевић је нашао Лабуда у источном делу Брезовца, саопштио му је да се љотићевци крећу према Брезовцу и да их има много. Лабуд је одмах у правцу наступања љотићеваца упутио патролу. У близини му је била само 9. чета. После борбе у Винчи претходног дана, борци су се одмарали а игаб батаљона је са командом чете извршио критичку анализу борбе. Четири изгубљена борца и још неколико рањених, био је јак разлог за детаљну анализу поступака и грешака. Нова ситуација је прекинула састанак. Девета чета је добила нов борбени задатак — да на „повољним положајима“ сачека љотићевце и не дозволи им продор према Шаторњи. Лабуд је по куририма упутио наређење осталим четама да дођу у Шаторњу.

Седма чета се налазила у Пласковцу код Рајковића кућа а 8. чета у Блазнави. Тих дана се очекивао продор Немаца од Крагујевца у Страгаре.

Први извештај који је патрола послала Лабуду садржао је податке да се љотићевци крећу уз реку Каменицу и да их има око пет стотина.

Лабуд је био у недоумици шта да предузме. Упустити се у борбу са тако јаким снагама било је прилично ризично, а на неки успех се није могло рачунати. Али, пустити да љотићевци прођу без борбе није се смело учинити. Коначно се одлучио да са 9. четом дочека колону љотићеваца. У горњем току Камениде њена долина је јако сужена западним падинама Прокопа и Табориштем, па је тако пружала врло повољне услове за организацију заседе. Лабуд је покренуо 9. чету ка месту где је намеравао да организује заседу. Али, љотићевци су се кретали брзо. Када је патрола коју им је Лабуд упутио у сусрет отворила ватру, командант љотићеваца Лазаревић наредио је да се развију у стрелце. Тако је његова колона напустила долину Каменице и кренула широким фронтом према Шаторњи. Командир 9. чете нашао се пред петоструко јачим непријатељем развијеним за борбу. Заправо 9. чета се нашла испред десног крила стрељачког строја љотићеваца. Командир 9. чете је на брзину развио чету за борбу и наредио отварање ватре. Али, услед лошег подмаза пушкомитраљеви су имали застој. Љотићевци су брзо реаговали на ватру 9. чете. Са њихове стране је загрмело око 15 аутоматских оружја. Подржани овако снажном митраљеском ватром, љотићевци су извршили јуриш, разбили левокрилни вод 9. чете и отишли према Шаторњи. На јужној ивици Брезовца, у једној кући, љотићевци су заробили групу рањеника из 3. батаљона која је очекивала да буде транспортована на Рудник у болницу. С њима је био и Бранко Аврамовић, професор из села Липовца, партијски радник. Он је покушао да пружи отпор. Љотићевци су га тешко ранили, а затим ставили на коњска кола и повели собом. Успут је умро. Тако се завршио живот овог племенитог младића доброг комунисте и друга и то у моменту када је тек ступио у одред. Лабуду сада ништа друго није остало него да са 9. четом крене за љотићевцима. У Шаторњи се придружила и 7. чета која је стигла из Пласковца. Командир 8. чете Бора Белашевац покренуо је чету из Блазнаве према Шаторњи одмах пошто је чуо борбу у Брезовцу. Није чекао наређење. Кад је 8. чета стигла пред Шаторњу, љотићевци су већ напуштали варошицу настављајући кретање према Јарменовцима. Белошевац је убрзао покрет јединице долином реке Јасенице и испред села Манојловаца стигао на бок заштитнице љотићеваца.

Једна непредвиђена околност помогла је снагама Првог шумадијског одреда да ситуацију брже окрену у своју корист. Наиме, група равнгорских четника из Рудничког четничког одреда кренула је у Шаторњу. Када су љотићевци избили на комуникацију која води за Рудник у рејону источно од села Манојловаца, четници су били у Манојловцима. Неко их је обавестио о доласку љотићеваца, те су они одлучили да им пруже отпор. Посели су брда лево и десно од комуникације и сачекали љотићевце ватром са велике далџине.

Командант одреда љотићеваца је оценио да су у Манојловцима јаке устаничке снаге и да треба прећи организовано у напад. Издао је потчињенима наређење да се развију за борбу. Љотићевци су одмах

избацили напред своје пушкомитраљезе и отворили паклену пал>бу по четничким положајима. Четници су почели да траже боље заклоне и њихова ватра је нагло ослабила. Али у том моменту 8. чета је успела да стигне у висину половине љотићевске колоне. Белашевац је развио чету за борбу и са око две стотине метара отворио ватру у леви бок љотићеваца. Ватрени препад 8. чете потпуно је збунио љотићевце и читав одред је одступио према Доњој Трешњевици. Лазаревић је проценио да долину Јасенице бране јаке партизанске снаге, па је променио одлуку. Намеравао је да преко Горње Трешњевице и Војковаца продре у Рудник и избегне долину Јасенице. **АШ**, 8. чета није се одвајала од њега. Продужила је покрет уз леви бок љотићеваца отварајући повремену ватру и наткриљавајући њихово чело. Овакво дејство 8. чете успорило је њихов покрет и непрекидно их присиљавало да се рокирају према северу. Ово је омогућило и Лабуду да са 7. и 9. четом достигне љотићевце и да нападне њихово зачеље. Лабуд је сада објединио команду над целим батаљоном и почео да врши јак притисак на непријатеља. Хтео је да им се освети за пропуштену прилику у Брезовцу. Првенствено је тежио да спречи љотићевцима продор ка Руднику.

Лазаревић је настојао да продужи марш, с тим што је оставио јаке снаге на левом боку и заштитници. И тако се ова борба полако померала према Горњој Трешњевици. Лазаревић је журио да се ухвати јачих положаја у рејону Трешњевице, али и Лабуд такође.

Пред подне у Доњу Трешњевицу стигао је 1. батаљон на челу са Дугалићем. Са развијеном заставом Дугалићев батаљон је усиљеним маршом, више трчећи, стигао из Страгара у Шаторњу за нешто више од једног часа. Када је батаљон стигао у један шумарак у Доњој Трешњевици где се налазио и штаб 3. батаљона, борци су пали од умора.

Дугалић и Лабуд су заједнички направили план за даље дејство. Разматране су две варијанте. По првој варијанти одред љотићеваца би напала оба батаљона фронтално, потиснути га према Руднику па га тамо окружити и уништити. Али, ово је оцењено као велики ризик. Љотићевци су могли да упадну у Рудник и униште болницу. Прихваћена је друга варијанта по којој су се оба батаљона ангажовала за бочни напад на љотићевце и потиснули их према Аранђеловду. Истовремено је упућена на комуникацију Горња Трешњевица— Аранђеловац мешовита борбена група састављена од истакнутих бораца из оба батаљона за организовање заседе и напад на љотићевце кад се буду повлачили. Групу је предводио командир 2. чете Душан Јанковић, а у њој се налазио и истакнути пушкомитраљезац са Светиње Милован Живановић.

На основу овако сачињеног плана 3. батаљон је дејствовао са југозапада обухватајући лево крило љотићеваца. Дугалић је нападао са истока дуж комуникације у правцу цркве у Горњој Трешњевици.

Када је Дугалић стигао до Дамјановића кућа, његове патроле ухватиле су у једној кући љотићевског поднаредника и два војника. Преко овог подофицира Дугалић је дознао распоред непријатеља. Лазаревић је све своје снаге био ангажовао против Лабудовог батаљо-

на. У резерви је имао нешто око педесет људи, који су се налазили с њим у рејону кућа крај пута источно од цркве. Дугалић је оценио да је то позадина непријатељских снага. Одлучио је да је нападне. Љотићевци су били распоређени по двориштима кућа, прикупљали су храну за одред. Партизани су ускакали у дворишта и из непосредне близине осули палбу. У непријатељским редовима завладала је општа паника. Појаву партизанских снага нико није очекивао. Дугалићеве чете су у првом налету разбиле резерву Лазаревићевог одреда а онда су енергично продужили да нападају с леђа главнину непријатељских снага, које су биле оријентисане против 3. батаљона. Паника се ширила у љотићевским редовима. Настала је пометња. Ослабио је притисак на 3. батаљон. Плашећи се окружења, љотићевски официри бацили су јаке снаге за заштиту позадине. На доминирајућем узвишењу где се налази трешњевичка црква дошло је до врло жестоке сусретне борбе између 1. батаљона и две чете љотићеваца које су биле упућене да заштите свој штаб одреда. Ове чете кретале су се развијене у стрељачком строју. Крећући се кроз шљивике и дворишта кућа ни партизани ни љотићевци нису могли да виде једни друге док се нису приближили на 150—200 метара. Тада је са једне и друге стране плануло преко двадесет аутоматских оружја. Полетели су густе снопови куршума. Земљу је прекрило десетак лешева. Митраљески рафал изрешетао је Дугалићу шињел али њега није озледио. Ратна срећа била му је наклоњена. Љотићевци су одступали дуж друма који води за Аранђеловац. Лабуд је одмах ирешао у енергичан напад и отпочео гоњење. Љотићевске главне снаге у почетку су се организовано повлачиле, али им је у заштитници већ завладало расуло. Главнина која је била оптерећена колима са рањеницима, сада је морала да убрза повлачење, што је проузроковало пометњу и панику.

Када су љотићевци стигли пред положаје борбене групе на јужним падинама Венчаца, већ је био сумрак. Они овде нису очекивали партизане и кретали су се без обезбеђења. Јанковић, командир 2. чете, желео је да му се љотићевци што више приближе. Један борац је прерано опалио метак и то је спасло одред љотићеваца тешког пораза. Сигурна рука митраљесца Милована Живановића Микона слала је прецизне рафале на непријатеља, али је даљина и смањена видљивост умањила ефекат ватре. Главне снаге 1. и 3. батаљона снажно су притискале зачелје љотићевске колоне. Поново је завладао страх од окружења. У колони на путу било је око тридесет мобилисаних сељачких кола која су вукла мртве и рањене. Рањеници су молили да их не оставе. Зачеље није дозвољавало челу да се повлаче. Ноћ је присиљавала љотићевце да се што више групишу дуж пута. Сада се ова маса сручила тамо где је отпор био мањи, на Јанковићеву групу. Користећи ноћ, бројну надмоћност и бољу снабдевеност муницијом, одред љотићеваца је успео да се пробије у Аранђеловац.

Ова борба, вођена у току целог дана 1. новембра, померала се по једној полукружној линији, тако да је штабу Првог шумадијског

одреда било немогуће да ухвати конце ситуације.¹⁵⁷ Дејства су се одвијала спонтано и без утицаја штаба одреда. Али су зато команданти оба батаљона па и командири чета испољили велику сналажљивост. Они су брзо реаговали на измену догађаја и томе прилагођавали дејство својих јединица. Чича Илић је похвалио Лабудов и Дугалићев рад, а нарочито Дугалићеву предузимљивост која је превазилазила оквире батаљона.

У овој борби оба батаљона заједно су имала око 7 мртвих и 10 рањених. Из 3. батаљона погинула су 3 борца. Међу њима и Обрен Марковић, питомац подофицирске школе из Београда звани Академац, који је међу првима ступио у одред. Из 1. батаљона погинула су 4 борца.

КРАТАК ПРЕДАХ

Другог новембра штаб 1. шумадијског одреда стигао је на Рудник. Истог дана пред вече, на Руднику је стигао из Белановице и 2. батаљон. Сутрадан је штаб одреда добио нове инструкције од представника Врховног штаба. У инструкцији је речено да је непријатељ отпочео офанзивна дејства широких размера и да се са разних праваца приближава слободној територији. Истовремено се запажало превирање у четничким редовима и сукоб са њима био је вероватан. Представник Врховног штаба саопштио је да ће се слободна територија упорно бранити и да се у том циљу врши прикупљање свих снага које се налазе између Мораве и Дрине. Концентрацијом ових снага на слободној територији требало је обезбедити и брзу ликвидацију четничког пуча који се називао. Штабу Првог шумадијског одреда постављен је задатак да прикупи своје јединице ближе Руднику и да ту, користећи северне огранке планине Рудника, организује одбрану правца Рудник — Горњи Милановац. Милану Илићу Чичи, саопштено је да на Рудник стижу ускоро Коемајски одред и делови Посавског и 2. шумадијског одреда, који ће се ставити под његову команду. Одлуком Главног штаба за Србију, 1. шумадијски одред је од почетка новембра 1941. године носио име свог првог команданта Милана Благојевића, а на Милана Илића Чичу пренесен је задатак који је Врховни командант поставио Милану Благојевићу — да руководи борбеним дејствима на рудничком сектору. Милану Илићу Чичи је такође наређено да један батаљон упути хитно у Ужице. Разлог упућивања батаљона у Ужице није објашњен, па су прављене разне претпоставке. Пошто се раније причало да се припрема у Ужицу војна парада посвећена дану Октобарске револуције, највероватнија претпоставка је била да ће батаљон узети учешће у војној парадаци. Имајући у виду чињеницу да је 2. батаљон у борби у Јунковцу претрпео тешке губитке, да је после тога борце захватила

¹⁵¹ Одељење државне заштите Недићевог министарства унутрашњих послова у свом извештају од 7. новембра (докуменат бр. 9/3—1, кут. 51, *Архив ВИИ ЈНА*) описује ову борбу. У извештају стоји да је комбинована група одреда водила жестоку борбу 1. новембра са комунистичким снагама јачине 500 људи. Према овом извештају борба је трајала пуних 12 часова, а одвијала се на великом простору.

извесна психолошка криза а морално-политичко стање се погоршало, штаб одреда је закључио да би 2. баталјон најбоље било послати у Ужице, — да се успут одмори и среди. Пошто је после Јунковца и бројно стање 2. батаљона знатно опало, прикључена му је и 7. чета из 3. батаљона, којој је наређено да одмах дође на Рудник.

Космајски одред и Београдски батаљон Посавског одреда, водили су у то време успешне борбе око Аранђеловца са Калабићевом Колубарском групом одреда и наносили јој велике губитке. Та околност је омогућила штабу 1. шумадијског одреда да још неколико дана задржи 1. и 3. батаљон у ширем рејону Шаторње и Страгара како би се људство мало одморило. Осма и 9. чета 3. батаљона упућене су у Винчу и Брезовац, а 1. баталјон у Шаторњу и Страгаре. Из околнине та два места највише бораца је било у 1. батаљону. Дугалић је намеравао да им омогући да посете рођаке и да се пресвуку. Дугалићев батаљон је био дисциплинован и високих борбених квалитета, али велики губици које је претрпео у Белановици довели су и његове борце на ивицу психичке исцрпљености.

Погибија великог броја бораца није представљала само општу трагедију батаљона као јединице, већ и личну трагедију појединаца. Борцима су изгинули рођаци, пријатељи, комшије, блиски и вољени другови. Јбуди су били мрки и ћутљиви. Чак ни Зека, који је често спонтано певао своју омиљену песму: „У баштици сија месечина мека“ — ниједанпут није запевао.

Да је Дугалићев батаљон стварно био у кризи најбоље се види из једног догађаја у Шаторњи.

При повратку из Трешњевице, 1. новембра увече, 1. батаљон је занео у Доњој Шаторњи. Батаљон је био смештен у школу. Одмах по доласку борцима је била поделена обилна вечера. У трешњевици, приликом напада на штаб љотићеваца, запленио је велики број ћебади, па је сваки борац имао по ћебе. Чете су се распоредиле по учионицама и спавале сасвим удобно.

Немци су у зору избили више Винче, а затим су се са угашеним моторима спустили у Шаторњу. Девета чета, која је била у Винчи, није их на време приметилa. Десетина која је држала заседу на Прокопу пред зору, услед хладноће и умора, повукла се у једну кућу недалеко од пута и распоредила се за спавање. Тако су Немци неприметно дошли у Шаторњу. Камione су оставили код моста и у стрелачком строју кренули у варошицу.

Немци су јаче снаге имали на десном крилу и тежили су да запоседну узвишење северозападно од школе како би лишили партизана могућности да се ухвате ових положаја. Дугалић је организовао обезбеђење само са стражарима који су били распоређени на улазима у школско двориште и једном патролом која је извиђала правац према Тополи. Када су Немци ушли у северни део варошице вршена је смена патроле. Нова патрола је тек била одмакла око двеста метара од школе и сукобила се са Немцима. Ватра је скоро једновременно отворена. Један партизан отрчао је према школи да извести Дугалића. Али још пре његовог доласка у школи је настала пометња. Када су плануле прве пушке, људство је још спавало. Је-

дан учесник борбе на белановачком гробљу скочио је сањив и почео да виче из свег гласа:

— Другови, опкољавају нас! Спасевајте се!

Овом сведоку белановачке драме била је у свежем сећању маоовна погибија другова. Пуцњава је у његовој поспаној и замореној психи поново изазвала визију смрти. Тај борац је сугестивно деловао на остале. Чули су се и други гласови:

— Бежите! Опкољавају нас!

И остале борце, који су више пута гледали смрти у очи, захватила је паника. Многи нису ни чули пуцњаву, али су се дали у бекство. Дохватили су само оружје и искакали кроз прозоре. Без ичије команде, инстинктивно су бежали на југ према Јасеници и огранцима Рудника.

И сам изненађен, Дугалић је истрчао у двориште. Позивао је борце да стану, али се нико није обзирао на његове команде. За трен ока школа и двориште били су испражњени. Цео батаљон је у ^{Т^РКУ} јурио преко ливада јужно до варошице. Тек када су прегазили Јасеницу и ухватили се првих брежуљака, пушкомитралесци, а затим и остали, зауставили су се и отворили ватру. Иако су били удаљени преко четири стотине метара од школског дворишта, пушкомитраљесци су могли да га контролишу ватром. Немци су видели да им је циљ умакао. Да гоне партизане нису желели, поготово када су се ови већ били ухватили брда. Они нису хтели да рескирају и да уђу у школско двориште, по коме су прштали куршуми. Прикупили су се и отишли назад у Тополу.

У школи је остало много опреме: ћебади, шињела, ранаца, торбица, кишних кабаница и шлемова. По повратку, борци су покупили своју опрему, али део су већ били разнели сељаци. Истог дана Први батаљон је из Шаторње отишао у Винчу где су постојали бољи услови за исхрану и одмор људи.

ТРГОВЦИ БРАТСКОМ КРВЉУ

Петог новембра 1941. године у варошици Руднику нашла су се сва три батаљона 1. шумадијског одреда. Пошто су били учестали напади непријатеља на слободну територију од Крагујевца, Тополе и Аранђеловца, штаб одреда је одлучио да све своје јединице окупи на Руднику ради спречавања продора непријатеља према Горњем Милановцу и даље према Чачку и Ужицу. То је било и у духу директиве Главног штаба за Србију и Врховног штаба. Тих дана су у штаб одреда стизала обавештења о непријатељствима која су равногорски четници испољавали према партизанима и њиховим присталицама у околини Чачка и Ужица. На Руднику се тада налазио Руднички четнички одред којим је командовао гардијски наредник Славко Цветић. У њему је било око 40 четника наоружаних пушкама и једним пушкомитраљезом. Цветић и његови људи понашали су се сасвим коректно. Они су заправо отворили ватру на љотићевце првог новембра у Манојловцима. Поред Цветића, на Руднику се тада налазио и Чаруга са тридесетак својих присталица међу којима је било и неколико бораца из 2. батаљона, који су после борбе у Јунковцу

пришли Чаруги. Чаругина дружина је располагала великим бројем аутоматског оружја. Чаруга се заклињао Милану Илићу Чичи да „чврсто стоји на линији борбе против окупатора и његових слугу“, али се и даље снабдевао храном отимајући од народа стоку, пиће и остале прехранбене артикле. Чича је био подозрив према Чаруги па је и због њега држао у Руднику јаче снаге.

Петог новембра око подне Главни штаб за Србију наредио је команданту 1. шумадијског одреда да одмах упуту у Чачак један „бољи“ батаљон који треба да се стави под команду команданта Чачанског одреда. Раније наређење о слању једног батаљона у Ужице и даље је било на снази. Чича Илић је наредио команданту 3. батаљона да одмах крене према Чачку али без 7. чете. Није желео да у Ужицу, пред Врховним командантом, 1. шумадијски одред представља ослабљени 2. батаљон. Пред вече, по магли и клгши, 3. батаљон је кренуо према Горњем Милановцу.

Шестог новембра, поподне, у Руднику је одржана приредба посвећена Октобарској револуцији. О значају Великог Октобра говорио је заменик комесара одреда Душан Петровић Шане. Аматери из одреда батал>она и омладина Рудника извели су прикладан уметнички програм. Пред вече, по раније утврђеном плану, 2. батал>он и 7. чета кренули су за Горњи Милановац. Пре поласка, по наређењу команданта одреда овим јединицама је одузета муниција. Остало им је свега по двадесетак метака. Пушкомитраљесци су задржали само по два пуна оквира. Планирано је да ове јединице следећег дана у два часа ујутро крену из Горњег Милановца возом за Ужице, а у Ужицу је фабрика произвођила муницију. На поласку комесар одреда Недељко Жакула, је довикнуо борцима: „Не брините за муницију, на путу вас чека нова муниција из наше фабрике“.

Петог новембра у Милановцу је живот текао уобичајено, само су људи из обе команде места — партизанске и четничке — радили у журбано. Наиме, са фронта су стизале неповољне вести. Јакe немачке снаге кренуле су од Крагујевца према Милановцу и стигле до Бара где их је зауставио 2. батал>он Крагујевачког одреда и делови Другог шумадијског одреда. Командант Таковског батаљона Чачанског одреда и најстарији партазански старешина у Горњем Милановцу — Бранко Ракић, могао је на овај правац упутити само једну чету. Тражио је од штаба Чачанског одреда појачање. То исто је учинио и четнички командант места капетан Рељић. Четничка виша команда је брже реаговала па је у Милановац упутила два одреда којима су командовали поручник Звонимир Вучковић и капетан Миодраг Стојановић. Оба одреда су били попуњени људством из околине Горњег Милановца и подножја масива планине Рудника. Вучковић је свој одред који је био бројнији сместио у касарну бившег артиљеријског дивизиона, а Стојановић је своје људе сместио у Крсмановића кафану и куће у њеној близини. Поподне су се нашли код Бранка Ракића сви четнички официри. Разматран је заједнички план одбране и одређивани задаци јединица. У односима међу четничким и партизанским старешинама владала је радна атмосфера и разумевање.

Али, око шеснаест часова овог истог дана, Вучковића је позвао телефоном начелник четничке Врховне команде потпуковник Пав-

ловић и наредио му да разоружа партизанае у Милановцу и преузме сву власт у своје руке. Врховна четничка команда је имала веће поверење у овог поручника него у два капетана који су се тада такође налазили у Милановцу.¹⁵⁸ Вучковић се, наводно, супротставио таквом наређењу и предложио да лично дође у Врховну команду и изложи свој став. Вучковић је, истини за вољу, пре тога сарађивао са Бранком Ракићем и Таковцима, па је заједно с њима учествовао и у ослобођењу Милановца.

Павловић је одбио његов предлог и захтевао да без поговора изврши наређење. Вучковић је онда упознао Рељића и Стојановића са наређењем врховне команде. Они су такође изразили неслагање. Рељић, који је иначе до тада искрено био за борбу против окупатора, инсистирао је да се добри односи са партизанима не смеју кварити ни по коју цену. Капетан Стојановић је тврдио да код његових људи не постоји потребно расположење за учешће у таквој акцији, а да би такав поступак лоше одјекнуо у народу који је иначе највише страховао од братоубилачког рата. Стојановић је био родом из Љулака и познавао је расположење народа у овом крају. Одлучено је да Вучковић ипак оде у Брајиће где се налазила четничка врховна команда и изложи Павловићу заједнички став.

Ноћу између 5. и 6. новембра командант Чачанског одреда обавестио је Ракића о покретима неких четничких јединица које побуђују сумњу. Наређена му је строга приправност. Бранка Ракића је узнемирена ова вест и он је на своју руку наредио да се разоружају Вучковићеви четници који су се нашли ван касарне, а такође да се изврши хапшење најистакнутијих равногорских присталица у граду. Извршио је и блокаду касарне у којој су били четници. Све је ово учињено у зору 6. новембра. Капетан Стојановић и Рељић извели су своје људство из Милановца претходног дана и отишли у село Брусницу. Али, у првим јутарњим часовима 6. новембра у Милановац је стигао из Груже капетан Смиљанић са својим одредом. Тако се ујутро овога дана нашло у Милановцу преко 500 равногорских четника са 10 официра.

Вучковић се вратио из Брајића 6. новембра пред подне препаран и са измењеним мишљењем. На улазу у Милановац њега је пресрела партизанска патрола и покушала да њега и његову пратњу разоружа. Он се овоме енергично супротставио и успео да се пробије у касарну код свог одреда. Из касарне је телефоном изразио протест Бранку Ракићу и заказао с њим састанак. Од Ракића је захтевао да врати оружје четрдесеторици његових четника које су Ракићеви људи разоружали и да пусти из затвора све четничке присталице. Ракић је условио испуњавање Вучковићевог захтева тиме што је од њега тражио гаранцију да неће напасти партизанае. Вучковић је том

¹⁵⁸ Артиљеријски поручник Звонко Вучковић рођен је у хрватској породици. Отац му умире а мајка се поново удаје за генерала санитетске службе Вучковића, који усваја малог Звонимира а овај из захвалности прихвата православну веру и мења презиме. Стицајем околности Вучковићева мајка и Дража Михаиловић успостављају пријатељске везе а Звонко постаје Дражин миљеник. Са својим наредником Крстом Кљајићем прикључује му се од првих дана и већ је у мају с њим на Равној гори.

приликом дао „часну официрску реч“ да неће напасти партизана. Поступио је дволичњачки као и већина четничких официра у то време.

Од Ракића Вучковић је отишао у Брусницу да наговори капетане Рељића, и Стојановића да узму учешће у разоружавашу партизана. Рељић је и даље одбијао да у томе узме учешће и одмах се упутио у Брајиће, а Стојановић и Смиљанић су пристали, али тек када им је Вучковић запретио да одбијањем наређења предпостављених „газе заклетву коју су положили краљу и отаџбини“.

Вучковић је инсистирао да се са нападом отпочне одмах по паду мрака, али се остали нису сложили под изговором да им се нису прикупиле све јединице. Договорили су се да нападну 6. новембра у поноћ.

Колона 2. батаљона и 7. чете стигла је у Милановац 6. новембра око 20 часова. Са њом је дошао и командант одреда Милан Илић Чича који је имао уговорен састанак са руководиоцима Чачанског одреда. У центру вароши колону су сачекали људи из партизанске команде места у Милановцу са којима је регулисан смештај јединица и исхрана. За смештај је била одређена болница са помоћним зградама која се тада налазила на југозападној периферији вароша — крај пута за Чачак. Вечера је била припремљена у бившој артиљеријској касарни која се налазила у самом центру. У њој су се тада налазили четници из одреда Звонимира Вучковића. Бројно стање 2. батаљона у односу на стање када је кренуо из Колубаре било се много смањило — на преко педесет процената. Чете су бројале од око 40 до 50 људи. Седма чета је деловала репрезентативно. Била је једна од најбоље попуњених чета у одреду. Њено бројно стање износило је око 90 људи. Били су то све омладинци, испод 22 године, најстарији је био командир чете Малишић али је и он имао свега 23 године. Ова чета је зато и прикључена 2. батаљону да би погравила општи утисак. Посебно је морално-политичко стање у овој чети било на високом нивоу.

Услови смештаја у кругу милановачке болнице били су повољни. У собама се налазио мањи број кревета, али довољно сламе и ћебади. С обзиром да је већ било касно, размештај људства за спавање извршен је без неког нарочитог реда. О обезбеђењу се није водило рачуна. Заправо, у болничкој згради налазило се једно одељење бораца из заштитне чете партизанске команде града које је обезбеђивало болницу. Малишић је целу своју чету сместио у главну зграду болнице и то на спрат. У исту зграду сместио се штаб 2. батаљона али без комесара. Комплетна 4. чета са командиром Радованом Грујићем и комесаром Војиславом Савићем сместила се у приземну помоћну зграду у којој се раније налазило заразно одељење болнице. Са овом четом се налазио и комесар 2. батаљона Ото Леви. Пета и Шеста чета су развојиле своје људство. Већи део био је смештен у главну зграду болнице а остали у помоћне зграде у дворишту укључујући и мртвачницу, која је иронијом судбине деловала најудобније. У њој је била чиста слама и нова ћебад. Тако се командир 6. чете Живомир Несторовић (Жика Даросавац) са комесаром чете Симом Бенвенистијем и десетак бораца и једним пушкомитраљезом нашао у мртвачни-

ци. С њим се налазио и један вод бораца из 5. чете са командиром вода Урошем Ћелићем. Већина је брзо заспала. На вечеру, у четничку касарну, отишао је мањи број.

Лаза Шевкушић, који је пре десетак дана смењен са дужности командира 4. чете, пре поласка на вечеру био је изашао на улицу. Наишла су кола са рањеницима. Пришао је колима и ступио у разговор са једним рањеником. Рекао му је да је рањен у селу Прељини код Чачка у борби са равногорским четницима. Лази, који је одувек био подозрив према четницима, се ово учинило сумњивим. Одлучио је да не иде у касарну на вечеру. Вратио се међу своје људе и то им саопштио. Тако се догодило да цела 4. чета није била на овој заједничкој вечери са својим будућим целатима. Било је ту нечега сличног са причом из Библије о Христовој тајној вечери. Чича Илић није био у болници. Отишао је у посету Бранку Ракићу и остао код њега да преноћи.

Без обзира што се доласком Шумадинаца ситуација изменила, поручник Звонимир Вучковић није одустао од планираног напада. Кориговао се утолико што је главне снаге усредио на болницу. Капетани Стојановић и Смиљанић су се колебали. Изговарали су се да њихово људство није расположено да нападне партизане, па да је могућа побуна. Пристали су да нападну вод из Таковског батаљона који је био смештен у здравственој станици а бројао је око 25 људи. Тако је ревносни Вучковић био принуђен сам са својим одредом да нападне партизанске снаге у болници. Вучковић је пре тога дуже времена сарађивао са партизанским старешинама, а посебно са Ракићем. Учествовао је и у заједничким борбама. Отуда се на овај гнусни подухват одлучио без воље и унутрашњег порива. У њему се раздвајао осећај следећих војничке дисциплине и интимног доживљавања реланости. Отуда је и сам настојао да што мање „упрља руке“. Команду над одредом поверио је свом заменкку нареднику Крсти Кљајићу. Дао му је инструкције како да дејствује и упозорио га да настоји да „пролије што мање крви“. Изговарајући се да је дао Ракићу часну реч коју не може да погази. Напустио је Милановац и чекао исход борбе.¹⁵⁹

Предвођени лукавим и спретним наредником Кљајићем четници су успели незапажено да се приближе болници и да је окруже са свих страна. Отворили су изненадну ватру по прозорима болничке зграде и загаламили: „комунисти предајте се!“ „Опкољени сте са свих страна! Не гините узалуд, баците оружје!“ Борци 2. батаљона и 7. чете скочили су буновни из првог сна и латили се оружја.

Радован Грујић је прикупио своје људство испред зграде у којој је чета зановила. Било их је око 50 — једва половина од броја када су кренули из Колубаре према Руднику. Четници нису знали да се партизани налазе у помоћним зградама, па су окружили и напали само главну зграду. Ноћ је била тамна. Радован Грујић је повео чету према главној згради болнице с намером да се споји са осталим јединицама батаљона и 7. четом. Делило га је одстојање од око 100

¹⁵⁹ Поручник Звонимир Вучковић написао је у јуну 1942. године опширан извештај четничкој Врховној команди (оригинал у Архиву Војно-историјског института). Према Вучковићевом извештају четници су извршили нападе ноћу између 6. и 7. новембра.

метара. Али, четници су на време осетили да им партизани прилазе с леђа, окренули су фронт и дочекали их блиском ватром и ручним бомбама. Неколико бораца 4. чете је погинуло и рањено, а остали су се повукли према згради у којој су спавали. Имајући у виду да располажу са врло мало муниције, у ситуацији која је била крајње неизвесна, командир и комесар 4. чете донели су одлуку да чета одмах напусти Горњи Милановац. Комесар 2. батаљона Ото Леви који је раније инсистирао да се 4. чета споји са осталим јединицама које су се налазиле у згради болнице, прихватио је одлуку командира и **KOviesapa** 4. чете и кренуо с њима. Командир 4. чете тражио је међу борцима некога ко познаје Горњи Милановац како би брже и лакше напустили варош. Из мрака је изашла једна девојка — борац са још два друга. Нико их из 4. чете није познавао. Била је то учитељица Рада Шишковић из Другог шумадијског одреда, позната у свом одреду као одважан борац. Предложила је да она води чету. Радован Грујић је одлучио да се пробија клином — односно у колони и то у правцу Рудника. На челу колоне су кренула два пушкомитраљесца Богомир Лазаревић Кореја и робусни Жика из Рудоваца, са својим помоћницима и Радом Шишковић, па остали борци за њима. Заштитницу је образовао комесар батаљона Ото Леви са једним пушкомитраљезом и неколико бораца. На излазу из болничког дворишта, пушкомитраљесци су осули ватру по четничком стрељачком строју, четници су се разбежали у страну и група је јурнула кроз брешу. Први обруч је пробијен без губитака али се део чете са комесаром Војиславом Савићем изгубио у помрчини. Уместо да се пробија најкраћим путем из града, Рада Шишковић се оријентисала према партизанској команди места држећи се улице од које се наставља пут за Рудник. Тако је чета наишла на нови четнички стрељачки строј код милановачког пијаца. Четници су бомбама теже ранили Лазу Шевкушића. Рањена су још два друга. Рада Шишковић је бацила бомбу на четнике, а митраљесци их засули рафалима па је створена нова бреша. На пијаци је остао Ото Леви са својом групом штитећи одступницу. Главнина чете се пробила главном улицом носећи рањене другове. Комесара Левија и његову групу четници су окружили. Борили су се док су имали муниције, а онда су се предали.

Четврта чета се зауставила у селу Велеречи. Ближила се зора. Радован Грујић је избројао своје борце. Било их је свега двадесет. Ускоро су се четвртој чети придружили командир и комесар 6. чете Жика Неоторовић и Сима Бенвенисти. Са њима је било још неколико бораца са једним пушкомитраљезом. Вод 6. чете са којима су се налазили командир и политички комесар чете, одмах је, када и 4. чета, кренуо у пробој из болничког дворишта, али посебним правцем. Четници су га дочекали јаком митраљеском ватрџ и ручним бомбама. Први покушај пробоја није успео. У другом покушају пробили су се командир и комесар 6. чете и још шест најхрабријих бораца који су знали вешто да користе ручне бомбе. Међу њима је био и пушкомитраљезац. Остале су четници заробили. Несторовић се даље пробијао за 4. четом, заобишао је пијак и није имао већих сукоба са четницима. Вод 5. чете који је спавао у мртвачници искористио је момент када је 4. чета кренула према болничкој згради па је напустио двориште болнице крећући се у супротном правцу. Командир

вода Урош Ћелић се брзо снашао. Упутио је испред себе једну патролу и када она није наишла на отпор, одмах је за њом кренуо са целим водом и за неколико минута се нашао на периферији вароши. С обзиром да је видљивост била врло слаба а нико из вода није познавао Горњи Милановац, Ћелић је донео одлуку да поседне две куће и организује их за кружну одбрану и ту дочека јутро. Имао је са собом 25 бораца и 2 пушкомитраљеза. Четника није било у близини. Време је пролазило а од болнице се и даље чула жестока пушчана и митраљеска паљба. Ћелић је размишљао како да помогне друговима који су се налазили у болници. Без обзира што је оскудевао са муницијом одлучио је да повремено отвара ватру према болници и тако скрене на себе пажњу четника и ослаби њихов притисак на болницу. Успео је у томе. Четници су оријентисали део својих снага према Ћелићевом воду. Настављено је обострано пушкарање у помрчини, без обзира што ни једни ни други нису видели свог противника. У свануће Ћелић је одредио положај свога вода. Налазио се на југозападној ивици Милановца. Болница је била удаљена мање од једног километра. Код Ћелића се јавила идеја да нападне четнике и да се пробије до болнице. С обзиром да његов вод није имао губитке сматрао се обавезним да помогне другове који су се борили у болници. Прикупио је људство и кренуо у напад. Одмах испред кућа у којима се вод налазио, Ћелић је командовао јуриш. Борци су трчећи, уз повике ура и пуцајући у покрету, пошли према болници. Прешли су неколико стотина метара. Испред њих је побегла мања група четника. На око 300 метара од болнице вод је изненада налетео на ров из кога су четници отворили ватру са малог одстојања бацајући и ручне бомбе. Погинуло је неколико бораца из вода и јуриш је заустављен. Испред четничког рова погинуо је пушкомитраљезац Витомир Весковић Горила из Пркосаве, јуначина и пуштахија који није презао од смрти. Почео је да ратује као партизан. У првој борби отео је од Немаца аутомат и од њега се није одвајао. Кад му је партизанска дисциплина почела да смета отишао је у дружину једнооког Чаруге. Тамо му је сметала лењост и избегавање борбе. Поново се вратио у Први шумадијски одред и погинуо са петокраком на капи.

Ћелићев вод се повукао од четничког рова у неред. Барци су били остали без муниције, па су у мањим групама журили да се што пре удаље од Милановца. Неки су отишли својим кућама. Ћелић је успео да окупи око себе једну десетину и да је доведе у Рудник.

Када се разданило, а борба код болнице није престајала, командири 4. и 6. чете Грујић и Несторовић су били у недоумици како да поступе. Било је предлога да се њихова група која је бројала близу тридесет људи, врати поново у Милановац и покуша да деблокира другове окружене у болници. Комесар 6. чете Бенвенисти је предложио да се установи стање муниције. Из праксе је било познато да борци увек остављају извесну количину муниције као „неприкосновену резерву“ коју никада не пријављују. Извршен је детаљан претрес. Резултати су били жалосни. Нико није имао више од 5 метака. Са тако мало муниције ништа се није могло предузети. Кренули су у Рудник са уверењем да ће се њихови другови ипак некако пробити из четничког окружења. Ишли су заобилазним пу-

тем, преко Горњег Црнућа и планине Рудника. Нису били сигурни шта се у Руднику догодило и ко држи варошицу.

Вод Таковаца који се налазио у здравственој станици такође се добрим делом пробио. Од 25, колико их је било у воду, у четничко ропство доспело их је свега десетак.

У четничком окружењу, у згради болнице, нашло се око 170 бораца 1. шумадијског одреда. Борба је почела тако што је тачно упоноћ једно одељење „чете смрти“ из Вучковићевог одреда успело да се увуче у зграду и на препад, без метка, разоружа стражарско одељење команде града које је чувало болницу. Дежурни 2. батаљон чуо је гужву и излетео у ходник где се срео са једном групом четника. Чим су га видели, четници су повикали: „Стој! Руке увис! Доле оружје!“

Дежурни је био збуњен. Јурнуо је у собу. Четници су опалили само један метак. Пуцањ је алармирао партизане. Командир 7. чете Првослав Малишић Пилот скочио је први и командовао: „К оружју!“

Сањиви борци су дохватили оружје. Пуигкомитраљезац Момчило Жировница дограбио је свој митраљез и истрчао први у ходник. Није се много двоумио шта треба да ради. Притиснуо је обарач свог пушкомитраљеза. Један четник је пао мртав. Остали су побегли низ степениште у приземље. Жировница је потрчао за њима и са још неколико рафала избацио остале четнике из приземља, те је болница била очишћена. Четници су отворили ватру споља. Прскала су окна на прозорима. Куршуми су долетали са свих страна. Малишић, Душан Вукотић, Уча, командант 2. батаљона, успели су брзо да распореде људство и прихвате борбу. Ситуација је била неизвесна. Четници су прескачући ограду болничког дворишта, јуришали на зграду, али враћени су на полазни положај. Палба је трајала с различитим интензитетом више од два часа. Партизанима је понестало муниције, па су Вукотић и Малишић наредили прекид ватре и поставили на прозоре дежурне стрелце. Убрзо су и четници престали да пуцају. Краће време је владала тишина. Онда су се чули гласови четника:

— Хеј, комунисти! Предајте се, нећемо вам ништа!

— Краљ је наредио да се ваша војска разоружа, или да скинете петокраке и пређете у четнике. Вас не признају за војску. Свршено је с вама. Предајте се и не гините узалуд!

Малишић је наредио отварање ватре. Четници су одговорили бесомучном палбом која је трајала пола сата. Из 6. чете било је неколико рањених. Паника је расла. Неки борци су гунђали и пребацивали командирима и комесарима да је бесмислено пружати отпор многобројним четницима. Омладинци из 7. чете стајали су крај прозора и повремено одговарали на четничку ватру. Четници су поново прекинули палбу. Сада се чуо глас:

— Партизани! Нас је неколико хиљада, а вас стотина. Знамо да оскудевате са муницијом. Ми је имамо на претек. Ми имамо и авионске бомбе које можемо пустити низ брдо према згради и сви ћете одлетети у ваздух. Не будите луди. Предајте се. Задржаћемо само старешине и комунисте. Остале ћемо пустити. Ја вам дајем часну официрску реч. — То је вероватно био глас наредника Кљајића који је самог себе за ову гтрилику унапредио.

Ове четникове речи још више су појачале панику која је у доброј мери захватила 2. батаљон. Међу борцима је настала препирка. Једни су били за предају, други против. Малодушни су се упињали да докажу како је једини излаз предаја. Они су говорили како је то боље него смрт. У 7. чети морал је и даље био на висини. Само један борац уплашен, јурнуо је на командира вичући да нареди предају „када људи лепо предлажу“. Малишић је тргао пиштољ и убио га. Борци су одобрили овај поступак.

Четници су поново кренули на јуриш. Партизани су их опет дочекали плотуном, али знатно проређеним.

Пушкомитралезац Момчило Жировница из 7. чете предложио је свом помоћнику и још двојици да сами покушају пробој. Искрали су се и сишли у приземље. Четници су већ били у дворишту. Жировница је са прозора осуо рафал по четницима а његов помоћник је бацио бомбу, затим су сва четворица искочила кроз прозор и јурнула у ноћ. Грунуле су још две-три бомбе и одјекнули кратки рафали митралеза. Успели су да се пробију и стигну на Рудник.

После ове Жировничине акције, четници су навалшш јаче. Ватра партизана била је слаба, па су они успели да продру у приземље болнице. У таквсј стању је свануло. Обе стране су биле исцрпљене. Командант 2. батаљона Вукотић Уча, и сам на ивици нервног слома, тражио је преговоре. Четнички старешина Кљајић је прихватио. Преговори су вођени у дворишној згради. Уча се вратио после двочасовног натезања и саопштио четничке услове: предаја оружја, пријем у редове четника оних који то желе, задржаће све старешине ранга командира вода и водног делегата ради испитивања, задржаће и све чланове Партије. У супротном, запалиће болницу. Учи су показали припремљене бале сламе и флаше бензина. Заменик комесара батаљона сазвао је конференцију ради разматрања четничког предлога. Било је мишљења за и против. Неки су викали из све снаге: „Доле окупатори!“ Четници су у приземљу прихватили паролу и такође викали: „Доле окупатори!“ На крају се прешло на гласање дизањем руке. Са малом већином превагнули су они који су били за предају. Седма чета, са командиром, на челу, осим неколицине била је против предаје. У 11 часова командант 2. баталона објавио је четницима предају. У болничко двориште је изашао 2. баталон, напред командант, за њима заменик комесара, а онда командир и комесар 5. чете и остали. Предавали су оружје и постројавали се на месту где их је један четнички старешина разврставао по неком свом критеријуму. Борци 7. чете посматрали су са прозора овај жалостан приказ. У многим очима назирале су се сузе.

Четници су позвали и Малишића да сиђе са спрата и положи оружје. Одговора није било. Онда су четници почели да убадују сламу у приземље болнице.

— Предајте се или палимо — наређивао је четнички старешина.

Малишић је живео у уверењу да ће однекуд стићи помоћ. Отуда је настојао да добије у времену. Он је утицао и на штаб 2. батаљона да не жури са предајом. И сада, у последњем моменту, оптимизам га није напуштао. Али, сада више није имао аргумената, а нити муниције. Алтернатива је била предати се или изгорети. Пришао је прозору, отпасао свој парабелум и бацио га у двориште.

— Предајемо се четници! — рекао је.

Седма чета је изишла у двориште и придружила се 2. батаљону. Један четнички старешина постројио је све партизане у две линије једне према другима и наредио им да испруже руке и покаже дланове. Овај „стручњак“ за читање са длана људске судбине. Одмах је издвојио борце које је по длановима оценио да су сељаци. Затим их је питао да ли желе да ступе у четничке редове. Јавило их се само неколико. Издвојени су у посебну групу и упућени у четничку касарну. Четнички старешина Кљајић одржао је говор групи сељака. Рекао им је да су погрешили што су лошли да се боре под вођством комуниста „који кису нити могу бити пријатељи сељака.“ Још једанпут их је позвао да ступе у редове четника, али нико се више није јавио. Онда им је рекао да иду својим кућама.

— Памет у главу — довикнуо им је на крају.

Један број бораца из 7. чете који су били издвојени као сељаци, вратили су се у строј своје чете. Изјавили су да не желе да се одвајају од својих другова. Остали, које су четници издвојили, напустили су двориште болнице.

Четалци су продужили своје одабирање. Тражили су да се јаве комунисти.

— Сви смо ми комунисти! — добацио им је водник Првог вода из 7. чете Лида Маринковић.

Остали му нису оспоравали, иако је тек сваки пети био члан Партије. Четници су се љутили. Једна група је почела да баца капе борцима 7. чете и да са њих скида звезде. Наредник Кљајић их је спре-

4110. — Нека, нека им тако буде кад желе — рекао је.

Борци, који нису били чланови КПЈ, проглашавајући себе комунистима ради солидарности са својим друговима члановима Партије, тада нису знали да ће са њима заједно и да умру. Нису веровали у толику подлост четника. Хтели су да им прхосе.

Четнички старешина Кљајић је тражио да иотупе стареишне. Испред 7. чете изашао је Малишић и рекао да је он командир чете и за све одговоран лично он. У том моменту у двориште болнице ушао је капетан Стојановић. Пршпао је Малишићу и руковао се с њим. Познавали су се. Заједно су служили у истом гаркизону. Првослав Малишић био је активни наредник ваздухопловне техничке службе, шармантан и интелитентан, веома често пржгутан у друштву офипира. Стојановић га је питао како се нашао међу комунистима. Малишић му је одговорио да му је међу њима и место јер је и сам комуниста. Стојановић му је одговорио да је учинио фаталну грешку и погазио заклетву на верност краљу и отаџбини. Позвао је Малишића да поразговарају насамо — „као људи“. Малишић је одбио позив. Рекао му је да неће да се одваја од своје једанице, а о овом срамном акту четника и нема шта тајно да се говори.

— О томе треба викати из свег гласа, господине капетане Стојановићу а не шушкати у четири ока — рекао му је Малишић гласио да сви чују. Ви сте отпочели братоубилачки рат, а то је дело пропса народа. Народ жели да се бори против окупатора и спреман је да у тој борби даје животе. Народ жели слогу. Народ не пита ко је четник а

ко партизан, већ ко и како се бори против окупатора. А шта ви радите: убијате, разоружавате, хоћете да нас спалите.

— Можда је то грешка, можда и заблуда, али ми извршавамо наређење стигло из Лондона. Ми смо војкици и наређења се морају извршавати.

То је био одговор Стојановића који није са одушевљењем прихватио ову прљаву акцију. Ширио је руке а онда се негде изгубио. Четници су довели гред болницу комесара 2. баталона Ота Левија и комесара 4. чете Војислава Савића. Са њима је било још десетак бораца. Прикључили су их осталима. Наредних Крста Кљајић издвојио је из 2. батаљона и 7. чете 125 бораца. Направљен је списак жихових имена са основним подацима. Колона заробљеника напустила је дворкште болнице а затим и Горњи Милановац. Пратила их је једна чета четлика. Одвели су их у Брајиће и гредали јединици која је обезбеђивала Дражину врховну команду. Поручник Звонимир Вучковић је сачекао свој одред у Такову. Наредник Кљајић му је рапортирао да је „спровео у Брајиће 125 комукиста заробљених у милановачкој болшди“ и предао их надлежној команди. Кљајић је такође рапорпфао да је у борби имао само једног мрвог и неколкко рањених, а и да су губици партлзана минимални. „Хвала Богу што се све завршило без много крви и жртава“ — рекао је Вучковић пред постројеним четницима овог одреда, желећи да им се прлкаже као човек племенита срца. Ова два миљеника Драже Михаиловића, који су га верно пратили још од првих дана, можда тада и нису били свесни у каквом су гнусном злочину учествовали. Кљајић се још хвалисао како је он то све вешто извео — како је „чврсто окружио комунисте па никуд нису могли да мрдну“.

Четничке војводе, учесници милановачке драме, Вучковић, Стојановић и Смиљанић, брзо су напустили Милановац и са својим одредима отшшш преко Такова за Брезну. Журили су — као да их је прогонила нечиста савест. У Милановац је дошао мајор Савовић са задатком да у њвиу учврсти чепгичку власт.

Група партизана која се пробііпа са пушколштраљесцем Жировником стигла је брзо на Рудкик и објаснила Дугалићу шта се десило у Милановцу. Он је одмах разоружао Рудничку четгогчку групу. Четници су негодовали, али се нису много огшрали. После се Дугалић договорио са Томићем, командантом места, да пртсупи све партизане који су се нашли на Рудкику и поседне положај који је држао његав баталон. Дугалић је убрзаним маршем кренуо за Милановац у гкмоћ 2. батаљону и 7. чети. Када је стигао на северну ивицу Милановца, борба у Милановцу се воћ није чула. Развио је чете у стрељачки строј и кренуо према граду. Неки сељаци из Мајдана, четнички расположенл, обавестили су четнике о приближавању партизана. То је било време када је смена четничких јединица била у току. Капетан Стојановић и Смиљанић журили су да што пре извуку своје људство из Милановца. Собом су повели заробљене борце из Таковског баталона, затим припаднике посаде чете и партизански део болничког особља међу којим је било и неколико другарица. Мајору Савовићу нису биле довољно познате месне прилике. Оi је добио инструкцију са Равне Горе да у Милановцу одржи јавни збор и објасни народу нови поли-

тичко-стратегијски курс четничког руководства у вези са нападом на партизанае. Овом „чизмару“ политика није ишла од руке, па се мучио око организовања збора, војничку страну је запоставио — кије организовао извиђање. Главнину свот одреда сместио је у касарну, а на периферији вароши — према Чачку и Руднику — утутуио по једну чету ради обезбеђења. Савовићеви четници су већ били почели да пуштају браде, сви су на шајкачама и шубарама имали кокарде, а преко груди укрштене реденике. Народ је од њих више зазирао него од других четника. Дуталић **их** је напао из покрета. Засуо их је жестоком митраљеском ватром. Расули су се на све стране, а остали подигли руке и бадрили оружје.

По уласку у варош 1. батаљон је хитао ка касарни и болници, али 2. батаљон и 7. чете тамо више није било. Од заробљених четника Дугалић је сазнао да су партизани недавно некуда одведени.

У исто време, када је Дуаглић нападао са севера, Љубићка чета напала је Милановац са југа и разбила четнике који су се налазили испред ње. Са том четом се налазио и Чича Илић који је те ноћи имао велике непријатности. Када је кренуо на састанак са Ракићем, изненада га је окружила једна група четника коју је специјално упутио мајор Савовић. Четници су напали Чичу и Ракића, одузели им оружје, везали их и повели у штаб мајора Савовића. Али на срећу, четници су у ноћи залутали и наишли на претходницу Љубићке чете која је четнике заробила и ослободила Чичу Илића и Ракића.

Увече седмог новембра Горњи Милановац је поново био у партизанским рукама.

Колона партизана, који су се неочекивано претворили у заробљенике, кретала се према западу. До села Брајића ништа се није нарочито догађало. Малобројна пратња из одреда поручника Вучковића била је толерантна. Прављени су редовни састанци ради одмора. У једном селу су чак и храну набавили и поделили је партизанима. Уз пут се изгубило преко 20 бораца — нису пуцали. У Брајићима је заробљене партизанае прихватио војвода Шкава са својим људима. Тамо је већ било 30 заробљених партизана доведених из Косјерића. Шкава — мала кривонога, крезуба сподоба, непрестано се кезио. Скидао је борцима капе на којима су биле петокраке звезде, бацао их на земљу и газио. Псовао је. Нарочито се окомио на другарице из Косјерића, ударао им шамаре, и чупао косу. Шкавини четници навалили су на заробљенике, свукли им одећу и обућу и опљачкали до голе коже. Пред **Еече** 7. новембра на Равну гору је кренула колона босих и полуголих заробљених партизана. Пре поласка један мајор из Дражине врховне команде одржао им је говор пун псовки и претњи. Оптужио је партизанае као главне кривце што Немци стрелџају недужан народ. На Равној гори већ се налазио логор у коме је било око 200 заробљених партизана. Војвода колубарски капетан Каменица држао је говор. Он је претио и псовао, али умереније, уносио је и оптимизам. Обећавао је да ће сви партизани бити спроведени у логор који чувају равногорски четници и да нико неће бити предат Немцима. Дао је и „часну официрску реч“ да ће све тако бити. Те вечери су сишли у село Рибницу и преноћили код неких трла. Обезбеђење је било слабо, а ноћ мрачна. Међутим, врло мало је заробљеника побегло, нису знали куда би онако боси и полуголи, а и ве-

ровали су капетану Каменици. Овај фарисеј је својом демагогијом успео да људима који су се нашли у невољи улије наду. Он је чак грдио Шкаву и његове људе што им је одузео одела. Лагао је безочно, а људи су му ипак веровали. У Рибници се било окупило око 400 заробљених партизана. Поред Шумадинаца, било их је из Чачка, Такова, Пожеге, Косјерића, од Ужица и других места које су четници напали скоро у исто време. Огромна колона изгладнелих и лоше одевених заробљеника тромо се кретала. Пратило их је педесетак четника и војвода Каменица, који је јахао на челу ове жалосне поворке. Он је бодрио заробљенике. Причао им је да их води у Маркову Цркву где их чекају топле баракe и храна. Прошли су кроз ово село и нашли се у Словцу. А онда су их изненада окружили Немци са псима. Грубо су их хватали и убацивали у камионе. Каменица и његови четници су се изгубили.

Немци су довели заробљене партизана — њих 360 — у Ваљево и затворили их у магацин једног млина који је био испражњен, вероватно, специјално за ове сврхе. У магацину ничега није било осим сивих дебелих бетонских стубова и малих прозорчића са решеткама. Исте вечери су издвојили жене, команданте и комесаре баталона. Отпочела су саслушавања која су вршена по групама од по тридесет. Пролазили су кроз кордон немачких војника, недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника. Ударали су их и псовали. Немци су узимали генералије својих жртава, а на крају су поред њихових имена стављали крст. Питали су саслушаваног партизана да ли му је јасно што се крстом означава. Сами су одговарали:

— Смрт, глупане! Гроб! — а онда су се садистички смејали.

Дванаестог новембра Немци су почели да стрељају заробљене партизана. Као разјарене звери упадали су унутра, ударали поспале људе, хватали првих педесет и убацивали у камионе. Убрзо затим низ Колубару су почели да одјекују митраљески рафали. У сумрак идућег дана шесторица су покушала да се са крова магацина спусте низ олук на супротној страни од главног улаза. Али од њих шесторице успела су само двојица — Милорад Пешић и Миодраг Тешић. Кад су напустили млин, бежао је сваки на своју страну. Пешић је доспео у Ваљевски партизански одред, а Тешић је дошао на Рудник — у Дугалићев батаљон. Они су испричали потресну судбину својих заробљених другова. Следеће две ноћи Немци су стрелили све преостале заробљенике. Овај масакр преживело је и неколико другарица које су радиле у болницама а похватане су без оружја.

Тако се завршио подли акт равногорског четништва, издаја без преседана по начину како је изведена. Подлост, лицемерје и зверски нагони дошли су овде до пуног изражаја. Предајући Немцима 360 партизана, руководство равногорских четника желело је да се додвори окупатору, да на делу покаже своју спремност да се бори против народноослободилачког покрета. Овим актом Дража Михаиловић је пао на позиције Косте Пећанца. Између ова два четничка покрета није, у суштини, било никаквих разлика.

У овим догађајима испољиле су се и слабости једног броја руководилаца партизанских јединица ранга командира и комесара чета и батаљона. Показали су се лаковерни, неспособни да процене конкретну војнополитичку ситуацију и да донесу одговарајуће одлуке.

Шумадијска група партизана могла је до Брајића и да верује да ће се све ипак добро свршити, али када су четници почели да их пљачкају и малтретирају између Брајића и Равне горе, требало је да им буде јасно да су четници непријатељи и да се од њих не треба ничему добром надати. Могућности за бекство је било. Нису били наивни само Шумадинци. Двадесет равногораца је дотерало на Равну гору и 80 Ужичана заробљених у Карану. Уз пут, у клисури Ридова код села Скакавац, четнички старешина — жандарм Ајдачић издвојио је деветоро заробљеника, међу којима су били и један судија, један ветеринар и две учитељице. Ајдачић и његова дружина убили су их на зверски начин. Учителице су силовали, па изболи ножевима, а другима су ложили ватру на грудима, вадили им очи. Оставили су унакажене лешеве незакопане. Осталих 70 заробљеника приспело је на Равну гору. Нико уз пут није побегао, а четника је било један на четворицу.^{1.0}

ЛАБУДОВ БАТАЉОН ПРОГОНИ РАВНОГОРЦЕ ОД ЧАЧКА ДО ПРАЊАНА

Раније је већ речено да је 3. батал^{он} Првог шумадијског одреда без 7. чете био упућен у Чачак. Батаљон се одмарао у Горњем Милановцу 5. новембра у оној истој болничкој згради у којој су дан касније били окружени 2. батаљон и 7. чета. Лабуд је са 8. и 9. четом напустио Милановац у поноћ и кренуо преко Брђана у Чачак. На брдима око Брђана виделе су се групе четника. Ложили су велике ватре, певали и пуцали. Меци су често летели изнад глава бораца 3. батаљона, али они су мирно наставили пут. У Брђанима је Лабуд добио обавештење да је могућ оружани сукоб са четницима. Препоручена му је опрезност.

Шестог новембра, пред вече, батаљон је стигао у Прањане. Командант батаљона је добио информацију да је један четнички одред под командом генералштабног капетана прве класе Дерока напустио положаје код Крањева, отео од партизана два топа 75 мм и да се налази у селу Љубићу, одакле намерава да нападне Чачак. Информација није долазила из званичних извора, па је Лабуд телефоном разговарао са командантом места у Чачку, Миленком Никићем, и тражио од њега инструкцију. Потврђујући вест да се капетан Дерок налази на Љубићком брду, Никић му је рекао да сутрадан рано дође са батаљоном у Чачак. Батаљон је око 9 часова 7. новембра кренуо комуникацијом Прањани — Чачак. Мања група четника отворила је ватру на претходницу батаљона. Лабуд је упутио један вод из 8. чете да растера четнике. Батаљон је наставио пут према Љубићу, али тада су налади четника учестали. Четници су били распоређени по групама с обе стране пута и отварају су ватру из пушака и митраљеза. Један борац из 8. чете је рањен. То је Лабуда наљутило, па је наредио четама да се развију за борбу и нападну четнике. Чете су кренуле у напад, једна лево, а друга десно од комуникације, и енерги-

^{1.0} Случај је описан у „Борби“ у броју од 18. новембра 1941. године. У броју од 20. новембра 1941. „Борба“ је описала случај предаје заробљених партизана Немцима. (Изјава Милорада Пешића)

чним наступањем растерале су четнике. На брежуљцима око пута четници су оставили десет мртвих. Батаљон је наставио пут. Од Љубића је допирала јака митраљеска ватра. Испред Љубића батаљон је наишао на два вода 5. љубићке чете Чачанског одреда. Комесар чете Милан Јовановић и водник Трећег вода обавестили су Лабуда да су Дерокови четници претходне вечери на превару заробили неколико руководећих другова, међу којима и командира њихове чете и да су их одвели у Коњевиће. Други вод ове чете налазио се у Чачку. Комесар Јовановић је кренуо са 1. и 3. водом да пронађе и ослободи командира, али су испред Љубића наишли на јаку четничку ватру. Комесар Љубићке чете обавестио је Лабуда да се на брду Осоју, на оним истим положајима на којима је 1815. Танаско Рајић јуначки одолевао навали Турака и где му је подигнут споменик, налазе јаке снаге четника са два топа. Такође јаке снаге четника налазе се и у селу Коњевићима. Лабуд и Јовановић су се договорили да заједно нападну четнике. Извршили су извиђање земљишта, које су комесар 5. љубићке чете и водници Јовановић и Топаловић добро познавали. Лабуд је оценио да су четнички положаји на Љубићу јаки и да доминирају целим простором на летој обали Мораве. Одлучио је да са Љубићком и 8. четом нападне четнике на Љубићком вису, а да са 9. четом нападне четничке положаје у селу Коњевићи. Према информацијама Љубићана, главне четничке снаге на Љубићу налазиле су се на брду Осоја, а снаге у Коњевићима су биле развучене. Део тих снага налазио се у рову јужно од пруге Прањани — Чачак, а главнина по кућама.

Осма и Љубићка чета нападе су вис Осоје обухватајући га са југа и севера. Четници су пружили веома јак отпор. Љубићка чета, у којој су претежно били радници, нападала је веома енергично, али ни Осма чета није заостајала — засула је четнички предњи крај митралеском ватром, а онда су грунуле ручне бомбе. Од првог налета четници су претрпели знатне губитке, почели су да се колебају, а онда су се дали у бекство. После једночасовне борбе четници су били протерани са Љубића. Оставили су много оружја, топова и око 20 мртвих. Командант четника, капетан Дерок жестоко се борио. Рањен на више места, одступао је под борбом према реци Чемерници. Пао је у њу покушавајући да испали последње метке из свог пиштоља. Ту му је био крај. Докусурали су га Љубићани.

Четничка група из Коњевића пошла је у помоћ својима на Љубићу. Тако је дошло до борбе у сусрету са 9. четом. Четници су жестоко наваљивали, па је 9. чета била принуђена да се брани. Заузела је положај дуж пруге и зауставила јуриш четника. После разбијања четника на Љубићу, Лабуд је оријентисао и 8. чету према Коњевићима. Обе чете су прешле у напад и разбиле четнике. Пут за Чачак био је слободан. На улазу у Чачак Лабуда и његове борце дочекао је партизански комесар места, честитао му на победи и предложио да се чете распореде ради одмора.

Борци 3. батаљона су добили обилну вечеру и рано легли да спавају. Али, и њихов одмор није дуго трајао. Око пола ноћи Лабуда је пробудила митраљеска паљба која је долазила са јужне периферије Чачка. Наредио је командирима да пробуде борце, да провере исправност пушкомитраљеза и стање муниције. Упутио је патролу у команду

места да се информише о ситуацији. Са патролом је из команде места дошао један партизан који је Лабуду објаснио ситуацију служећи се картом и саопштио му задатак батаљона. Тај партизан је послужио као водич. Батаљон је трчећим кораком прошао улицама Чачка и посео положај на Лозничком потоку и вису западно од тог потока. Четници су већ били у Кулиновцу. На вису Чукара горела је велика ватра Отуда је допирала песма четника. Убрзо су четници напали на положај 3. батаљона. Распламсала се жестока борба која је трајала више од три часа. Напад је био заустављен. Онда је Лабуд наредио прелазак у противнапад. Четници су се бранили жилаво и одступали поступно. Око положаја Бедеми развила се блиска борба у којој су највише коришћене ручне бомбе. Трећи батаљон је остао без муниције. Лабуд је обуставио напад чекајући попуну муниције. Четници су такође престали да пуцају. Настало је обострано надвикивање. Четници су псовали Стаљина и претили партизанима да ће их похватати живе. Партизани су им узвраћали на сличан начин. Док је трајало „препуцавање“ речима, Трећи батаљон се попунио муницијом. Напуњени су шаржери и реденици. Извршено је и извесно прегруписавање. Почело је да свиће па су се боље уочавали положаји четника. Они су такође прегруписавали своје јединице.

Четници су изненада прешли у јуриш, наносећи главни удар на споју између 9. чете и Чачанске чете. Једна њихова колона је напала низ Мораву, десном обалом. Дизали су велику галаму. Узвикивали су пароле: „За краља и отаџбину“; затим: „Предајте се, комунисти, док је време, кад заузмемо Чачак биће касно.“ Лабуд је наредио противјуриш. Онда су и партизани кренули узвикујући своје пароле: „Јуриш, Шумадинци! Уништавајте убице нашег команданта Милана Благојевића!“ Распламсала се драматична борба. Притисак четника на лево крило 9. чете био је тако јак да је она почела да се повија и четници су обухватили распоред батаљона са истока. Лабуд је овај маневар открио на време и брзо прегруписао 8. чету тако да је она одмах прешла у противнапад и напала четнике с бока. Јуриш 8. чете био је силовит. Четници нису издржали, почели су да се повлаче. Тада су и Чачани прешли у противнапад. Четници су одбачени далеко од града, према планини Јелици. Трећи батаљон у овој борби није имао губитака.

Трећи батаљон се одмарао само неколико сати. Осмог новембра пред подне кренуо је возом у Ужичку Пожегу. Воз се кретао веома споро, тако да је приспео у Пожегу тек увече. У Пожеги је било мирно. Ариљци и Пожежани били су протерали четнике. Батаљон се распоредио у касарни за одмор. Људство се одмарало и 9. новембра, а следећег дана у зору батаљон је добио задатак да очисти терен од остатака разбијених четничких одреда. До мрака, батаљон је у одељенским колонама „прочешљао“ села Доњу и Горњу Добрињу и стигао у село Душковце, где се у школи налазило око 50 четника. Лабуд је наредио 8. чети да се развије у стрелце и опколи школу. Међутим, борди су са велике даљине почели да узвикују „Напред, Шумадинци!“. Четници су се уплашили, па су и они почели да пуцају „на слепо“. Њихова брза палба трајала је десетак минута. Осма чета се за то време приближила школи и засула прозоре жестоком ватром. Прсла су стакла на прозорима, цреп се рушио. Четници су прекинули

ватру и почели да беже према Равној гори. Тако се ова борба, због неспретности старешина 8. чете, претворила у обично шенлучење, уместо да се заврши уништењем непријатеља.

Батаљон је боравио у Душковцима два дана. За то време је слао потерна одељења прома Равној гори. Четници, разбијени на мање групе, отварају ватру са велике даљине и брзо нестају. Тринаестог новембра једно потерно одељење сукобило се на брду Велика зајчица, изнад села Љутице, са четничким одредом јачине око 200 људи. Одмах је обавештен Лабуд. Он је покренуо главнину батаљона. Четници су почели да пуцају када су партизани били од њих удаљени око два километра, а затим су напустили положај.

Петнаестог новембра на простору села Мршеља, Богданаца и Дружетића прикупиле су се јаке партизанске снаге. Поред Шумадијана нашли су се у Ариљци, Пожежани и Чачани — преко 600 бораца. Једна друга групација, коју су сачињавала два батаљона из Посавског одреда, Рачанска чета и једна чета Крагујевачког одреда, блокирала је четнике са североистока. Партизанским снагама у име Врховног штаба командовао је Душан Јерковић. Припремао се напад на Прањане, Брајиће и околна села где су биле прикупљене главне снаге равногораца. Лабуду је било предочено да ће четници упорно бранити Прељину и да треба наступати опрезно. Али, Лабуд је самоуверено кренуо долином потока Плане у четним колонама, намеравајући да се из покрета пробије у Прељину. Лево од правца кретања батаљона на безименом вису налазили су се четници. Лабуд на њих није обраћао пажњу. На око два километра западно од Прањана батаљон је наишао на снажну митраљеску ватру. Четници су дејствовали из рова. Лабуд је наредио да се чете развију у стрелце и крену у јуриш. Али, четничка ватра је била толико јака да је стрелачки строј обе чете био принуђен да залегне. Напред се није могло. Настављена је палба из лежећег става. У међувремену, група четника, која се натазила на брду, сишла је низ јужне падине и почела да заобилази батаљон са запада. У исто време једна четничка колона кренула је из Прањана и почела да заобилази распоред батаљона с југа. Овај маневар четника откривен је касно — када су четници већ почели да затварају обруч. Заменик командира 9. чете са пушкомитраљезом и једном десетином покушао је да заузме један вис и спречи четнике да затворе обруч. Али, пушкомитраљез је отказао и четници су окружили батаљон. Остале партизанске јединице биле су знатно удаљене. Тада је командант батаљона схватио да је учинио грешку. Наредио је пробој из обруча правцем одакле је и дошао. Настала је драматична борба. Неколико бораца је рањено, а погинуо је помоћник пушкомитраљесца Љуба Живановић, кројач из Винче.

Ова борба је исцрпила борце физички и психички. Наредни дан, 16. новембра, батаљон је провео у селу Богданцима (заселак Каменица) на одмору. Тога дана, у Дражетићима (Душан Јерковић је изредио јединице и свакој поставио задатак. Трећи батаљон је добио задатак да напада на истом правцу као и претходног дана. Сутрадан, 18. новембра, обновљен је напад на Прањане, знатно организованији и систематичнији. Међутим, тада се у Прањане била слегла сва равногорска војска. Било их је преко три хиљаде. Оштра борба на широком фронту трајала је све до мрака. Ређали су се напади и против-

напади са обе стране. Трећи батаљон је успео да се пробије до Прањана и запоседне неколико кућа на западној ивици варошице. Али, четници су одмах прешли у противнапад, па је дошло до ватреног дуела на одстојању од свега сто метара. У овој борби је рањен пушкомитраљезац 9. чете Бранко Стефановић, па је чета остала без два пушкомитраљесца. Јерковић је одобрио извлачење 9. чете.

Ноћу између 18. и 19. новембра, Јерковић је упутио 8. чету у село Каменицу са задатком да тамо преноћи и сутрадан заузме вис Киту који су претходног дана заузели подрињски четници капетана Рачића. Чета је стигла у село у сумрак и распоредила се за преноћиште код једног домаћина који је имао пространо двориште, две куће и више помоћних зграда. У истом дворишту била је смештена Словеначка чета Ужичког одреда, а домаћа чељад код суседа. Уморни борци су брзо заспали. Свака јединица се обезбеђивала са по једним стражаром. Око пола ноћи у двориште, се сручила са свих страна гомила четника. Викали су и подврискивали, пуцали и бацали бомбе. „Хватајте их живе!“ — викао је неки четнички старешина. Стражари су имали само толико времена да баце међу четнике по једну бомбу и да и сами уђу у куће. Бомбе су имале снажан ефекат. Неколико четника је било убијено и рањено. Тако брз и снажан отпор партизана четници нису очекивали, па су појурили да траже закло-не. То је било довољно да се јединице организују за отпор.

Отпочела је жестока борба. Четника је било неколико пута више. Старешине су их бодриле и приморавале да јуришају. Четници су у групама јуришали на врата кућа бацајући испред себе бомбе. Покушали су да око кућа баце бремена сламе и запале обе куће. Борци 8. чете борили су се јуначки. Зидови зграда су их штитили од пушчане и митраљеске ватре, али су четници успели да баце на кров неколико тромблонских мина и нанесу тешке губитке Словеначкој чети. Борба је трајала све до зоре, а онда је стигла у помоћ 9. чета. Лабуд је кренуо чим је закључио да се борба продужила више него што је било уобичајено, а по жестини била је све јача. Када је 9. чета напала четнике с леђа, борци 8. чете искочили су кроз врата и прозоре у дворишта и извршили јуриш на четнике. Распламсала се борба прса у прса. За свега десетак минута двориште је било прекривено лешевима. Четници су се разбежали. У дворишту је остало доста мртвих, а десетак их је заробљено. Оома и 9. чета имале су неколико мртвих и рањених.

Ноћу између 19. и 20. новембра, на захтев четничке Врховне команде, потписано је примирје, па су јединице НОВ ушле у Прањане без борбе. Трећи батаљон је остао у Прањанима три дана. Борци су се одмарали после вишедневних напорних борби. Храна је била добра — кувана у казанима, а хлеб са пекаре. Први пут после више од четири месеца борци 3. батаљона су добијали храну по утврђеној табели — три obroка и бели хлеб — као права регуларна војска.

Двадесет трећег новембра 3. батаљон се поново вратио у Ужичку Пожегу и сместио се у касарну. Сутрадан је постројен испред касарне. Лабуд је обишао сваког борца, проверавајући његов изглед. Око 10 часова у круг касарне је дошао Врховни командант Тито у

пратњн Лоле Рибара и попа Владе Зечевића. Лабуд му је предао рапорт. Тито је борцима одржао краћи говор. Рекао је да је батаљон успешно извршио задатке на овом терену. Изјавио је да су се Шумадинци успешно борили против окупатора у својој родној Шумадији и да сада треба да се врате и наставе борбу. (Дотле је владало уверење да ће батаљон ићи у Ужице). На растанку Тито је рекао Лабуду да људи изгледају уморно и да им је неопходно обезбедити одмор.

Пред вече истог дана батаљон је промарширао Пожегом од касарне до железничке станице певајући: „Пшеница је класала, Шумадија гласала, Шумадија наша дика биће република ...” Те ноћи батаљон се возом вратио у Горњи Милановац одакле је кренуо двадесет дана раније.

БОРБЕ НА ОСТАЛИМ ФРОНТОВИМА ШУМАДИЈЕ

Половином октобра 1941. године партизански одреди у Шумадији били су и по броју и по наоружању снажне формације. Други Шумадијски одред имао је 2 000 бораца распоређених у шест чета (Рачанска, Орашка, Моравска, Паланачка, Ресавска, Азањска), а чете су имале од три до осам војова. Штаб одреда је споро спроводио у праксу директиву о преласку на батаљонске формације. Неке чете су имале и преко 400 људи и биле су непогодне за маневар и командовање. Војови су такође били гломазни. Први шумадијски и Крагујевачки одред имали су тројну, идентичну формацију — по три батаљона, а сваки батаљон по три чете. Крагујевачки одред је имао 600, а Први шумадијски око 750 бораца. Космајски одред имао је 450 наоружаних бораца и 150 без оружја. Он није имао батаљонску формацију већ четири самосталне чете са 80 до 120 људи — знатно веће од чета у батаљонским формацијама, али нису биле непокретне. Посавски одред био је бројно најјачи, имао је 3 000 људи груписаних у четири батаљона (1. посавски, 2. београдски, 3. тамнавски, 4. посавско-тамнавски). Батаљони су имали 3—4 чете, а њихово бројно стање варијало је између 100 и 300. Овакве чете су биле гломазне и непогодне за партизанско ратовање, а и батаљони су самим тим били гломазни. Тамнавски батаљон је, на пример, имао 1 200, а Београдски око 650 бораца. Маневар и командовање оваквим јединицама били су отежани, нарочито на равничарском земљишту какво је Посавина, Тамнава и доњи ток Колубаре. Због оваквих формација често су прихватана фронтовска дејства, што је ишло у прилог непријатељу који је у техничком погледу био изразито надмоћнији. Међутим, прилив бораца у Посавски одред у октобру био је тако велики (нарочито из Београда) да штаб одреда није успевао да нађе одговарјућу организацијско-формацијску структуру јединице, поготово у време интензивних борбених дејстава.^{1,1}

^{1,1} Интересантан податак да је 1. посавски батаљон имао 1. новембра на списку 800 бораца од којих су 260 били радници, а 90 официри, подофицири и војни службеници југословенске војске. Значи да је било доста стручних кадрова па је објективно било могуће формирати већи број чета и батаљона. Питаше је да ли се радило о недостатку времена или о ускогрудости у вођењу кадровске политике.

У време када су Немци почели да реализују прву етапу планиране „операције чишћења” Шумадије и западне Србије најјаче снаге партизана, према наведеним подацима дејствовале су у непосредној близини Београда и железничке пруге Београд — Ниш. Била су угрожена два објекта која су за окупатора имала стратегијски значај. Имајући ово у виду, Беме је планирао да у првој етапи операције одбаци партизанске снаге што даље на југ, да се ослободи притиска на Београд и обезбеди нормалан саобраћај на прузи Београд — Ниш. У вези с тим планом он је наредио Недићу да своје главне снаге, укључујући љотићевце и четнике, ангажује око Космаја и Смедеревске Паланке, а генералу Шталу дао је задатак да ликвидира партизанску слободну територију у Лепеници.

Од 15. до 21. октобра јединице Другог шумадијског одреда извеле су неколико напада на железничке станице Плану и Марковац, на недићевски гарнизон у Великом Орашју и рушиле пругу између Марковца и Плане. Двадесет петог октобра генерал Штал је упутио свој 721. пук да, потпомогнут 660. артиљеријским дивизионом из Паланке, недићевцима и љотићевцима, заузме Рачу. Штал се више није заносио илузијом да је партизане лако уништити. Његово наређење је гласило: „очистити терен”. Немачки 721. пук дејствовао је веома енергично. На брду Гвоздењаку, Рачанска чета је пружи́ла Немцима јак отпор, али они су успели да овладају овим положајима, а затим да заузму и Рачу. Штаб Другог шумадијског одреда ангажовао је тада у Лепеници четири своје чете (Рачанску, Орашку, Паланачку и Азањску), а две чете (Ресавска и Моравска) налазиле су се на десној обали Велике Мораве. У току тродневних борби Немци су успели да овладају свим важнијим тачкама у Лепеници. Штаб Другог шумадијског одреда покушао је да преузме изгубљену иницијативу. Ноћу између 27. и 28. октобра Паланачка чета упала је у Паланку и разоружала стражу недићеваца. Међутим, у протеклим борбама чете су претрпеле знатне губитке, а дошло је и до великог осипања бораца. Азањска чета се готово била распала, а код бораца се осећало и слабљење морала. У таквим околностима штаб одреда организовао је 28. октобра саветовање у селу Јарушицама где су биле прикупљене све четири чете које су узеле учешћа у претходним акцијама. На лицу места се нашло око 500 бораца. Узимајући у обзир бројно стање Ресавске и Моравске чете, констатовано је да је одред за свега неколико дана преполовљен. Дobar број бораца — сељака није издржао овај ударац окупатора — разишли су се кућама. На овом саветовању је донесена одлука да се Азањска чета расформи́ра и остатак њених бораца укључи у Паланачку чету.

Друга значајна одлука била је да се лепеначки крај привремено напусти и чете преведу на територију Крагујевачког одреда, с тим да Ресавска и Моравска чета и даље остану на својим теренима — источно од Мораве. То свакако, није било добро решење. Могао се одред реорганизовати и формирати већи број мањих чета од по 40 до 60 бораца, а чете објединити у баталјоне. Али таква могућност није ни разматрана. Ноћу између 28. и 29. октобра Други шумадијски одред је повукао главне снаге са своје територије и преко Чумића ујутро наредног дана стигао у село Добрачу где се налазио 2. батаљон Крагујевачког одреда. Тридесетог октобра штаб Другог шумадијског

одреда добио је наређење од Врховног штаба да упути две чете у Ужице. Истога дана Паланачка и Орашка чета кренуле су у Горњи Милановац одакле су наставиле пут возом до Ужица. Почетком новембра Лепеница је била војнички испражњена и у њој није било партизанских снага способних за предузимање већих акција. Окупатора је овакво стање свакако задовољавало.

До интензивног грађа борбених дејстава око Космаја дошло је почетком октобра. У штабу Космајског одреда постојали су извесни проблеми кадровске природе. Командант Милутин Тодоровић и комесар Јован Јерковић нису налазили одговарајућа решења за организацију одреда и начин употребе јединица. Приписивана им је пасивност на војном плану и они су били смењени. Тако је одредом даље руководио командир 1. космајске чете Јанко Марјановић у својству вршиоца дужности команданта одреда, а за заменика комесара одреда постављен је Драгослав Дража Марковић. Ново руководство усмерило је чете на железничке комуникације Београд — Младеновац и Београд — Мала Крсна. Чете су добиле рејоне дејства и самосталност у погледу избора циљева, времена и начина дејства. Извођење заједничких акција није се предвиђало. Тако је Првој чети додељен сектор пруге Ђуринци — Ресник; Другој чети територија среза космајског; Трећој пруга Ђуринци — Младеновац са могућношћу дејства и источније од Младеновца, а Четвртој пруга између Београда и Мале Крсне.

Осмога октобра 2. космајска чета напала је недићевски гарнизон у Венчанима у коме се налазио одред потпуковника Јовановића. Космајци су успели да изненаде недићевце и напали су их врло енергично. У овој борби се нарочито истакао бивши комесар одреда Јован Јерковић који је том приликом и погинуо. У првом налету, Космајци су убили команданта одреда недићеваца потпуковника Јовановића и његова два наредника, па је одред био обезглављен. Погинуло је око 40 недићеваца, али главнина је ипак успела да запоседне једну зграду са јаким зидовима и да је организује за одбрану. Космајци су покушали да помоћу ручних бомби заузму зграду, али то им није успело. Борба је трајала неколико часова. У јуришима на зграду пало је осам бораца, а два су рањена, па је командир чете одлучио да прекине напад и да се повуче.

Десетог октобра недићевци су удружени са Пећанчевим четницима, покушали да се реванширају Космајцима. Ноћу, они су успели да окруже 2. чету у селу Арнајеву где је коначила. Али, стража је успела да упозори на опасност. Командир је радио веома хладнокрвно. Повукао је људство из околних кућа у школску зграду, где се налазила главнина чете и организовао кружну одбрану. Његова процена ситуације била је да је непријатељ успео да окружи шири рејон школе и организује систем ватре. Предузимање пробоја у условима када се не зна ни приближан распоред непријатеља ни његова јачина сматрао је великим ризиком. Одлучио је да прихвати борбу у окружењу. Располагао је довољним количинама муниције. Недићевци и четници су нападали са свих страна. Извршили су и неколико јуриша и стизали до самих врата школе, али су ту заустављени ручним бомбама. После два часа, у Арнајево су стигле две чете 2. баталјона Првог шумадијског одреда и један вод из Посавског одреда.

Командири ових јединица су чули да се у Арнајеву води борба па су самоиницијативно кренули да пруже помоћ својима, без обзира што им није било познато ко заправо води борбу. Испред села су били обавештени о ситуацији. Енергично су напали непријатеља с леђа и натерали га у бекство. Недићевци и четници су имали десет мртвих и пет заробљених, а велики број их је рањен. На страни партизана није било губитака.

Од 15. до 20. октобра остале три чете Космајског одреда извеле су више успешних акција на железничким пругама између Рипња и Ресника, Дражевца и Шепшина. У овим акцијама непријатељу је нанесена велика материјална штета. Седамнаестог октобра 1. космајска чета упала је у село Ковачевац, напала и разоружала посадну чету Пећанчевих четника и заробила четовођу.

Последњих дана октобра 125. немачки пук у садејству са недићевским и љотићевским одредима водио је борбе на простору између Обреновца, Умке и Црљена. На овом простору дејствовао је 2. (београдски) батаљон Посавског одреда. Штаб Космајског одреда проценио је да тежиште борбених дејстава треба пренети на простор западно од Космаја и тесно садејствовати Посавском одреду. Већ 20. октобра све четири чете Космајског одреда биле су ангажоване према доњем току Колубаре. Све до 28. октобра вођене су борбе великих размера и то на ширем фронту. Космајци, заједно са Посавцима, тежили су да потисну непријатеља са простора којим је овладао. Тако је дошло до оштрих фронталних борби у којима се испољила техничка надмоћност непријатеља. Муниција се свакодневно трошила у великим количинама. Космајске чете су убрзо остале без муниције. Двадесет осмог октобра изведен је напад на четнике у селу Баћевцу. Том приликом су запаљене знатне количине муниције. Истога дана нападнут је један одред недићеваца па је и том приликом заплењена муниција. Двадесет деветог октобра Космајски одред и 2. посавски батаљон сукобили су се код Барајева са једним батаљоном 125. немачког пука и одредом недићеваца. Борба је вођена више часова без видних резултата. Немци су одступили према Лазаревцу, а Космајци су се повукли према Космају. Штаб одреда је упутио 4. чету на Рудник да би донела оружје и муницију која је тражена из Ужица. Штаб одреда је тражио од Врховног штаба да му се упути из фабрике оружја 150 пушака и одговарајућа количина муниције ради огтремања ненаоружаних бораца.

Првих дана новембра Космајски одред, заједно са 2. (београдским) батаљоном Посавског одреда, налазио се на територији космајског среза. Обе јединице су располагале скромним количинама муниције па су избегавале акције већих размера. С недићевцима и љотићевцима било је неколико сукоба који су се успешно завршили. Петог новембра недићевски мајор Калабић, прикупио је у селу Манићу један свој одред и одред Никчевићевих четника с намером да нападне Космајски одред и Београдски батаљон. Штабови ове две јединице су обавештени о намерама Калабића. Одржан је заједнички састанак и донесена одлука да се непријатељ преухитри. Сутрадан у зору извршен је напад на снаге непријатеља у Манићу. Недићевци и четници су били потпуно изненађени. Покушали су да потраже спас у

бекству. Космајци и Посавци су их гонили све до Лисовића. У Дучини и Стојнику ове две јединице су провеле неколико дана очекујући повратак 4. космајске чете с Рудника с муницијом. Муниција није стигла ни следећи дан.

Деветог новембра одржан је заједнички састанак штабова Космајског одреда и Београдског батаљона у Великој Иванчи. Разматран је план даљих дејстава. Снабдевање муницијом био је главни проблем. Донесена је одлука да обе јединице крену на Рудник, да се тамо одморе неколико дана и, кад се снабдеју муницијом, да се врате. Јединице су се постепено померале у правцу Рудника. Шеснаестог новембра стигле су у село Гараше, западно од планине Букуље. Ту су сазнале да се на простору села Босути и Јеловика налази око 700 недићеваца и четника из Калабићеве Колубарске оперативне групе. Донесена је одлука да се ова групација нападне. Напад је извршен 17. новембра у зору. Борба је вођена читав дан. Недићевци и четници су се повукли према Белановици, а Космајски одред и Београдски батаљон продужили су према Руднику.

На Руднику су се јединице одмарале неколико дана, а комесар Космајског одреда Ђорђе Јовановић отишао је са групом бораца у Милановац ради набавке муниције. Отуда се вратио са муницијом и једним минобацачем 81 мм. Јединице су почеле да се припремају за повратак на свој терен. Али, одмах је уследио напад јаким непријатељских снага на Рудник, па је Космајски одред, заједно са Београдским батаљоном, ангажован за одбрану Рудника.

Главне снаге Посавског одреда, 1. посавски, 3. тамнавски и делови 4. посавско-тамнавског батаљона, напустили су почетком новембра доњу Посавину и Колубару оријентишући се на правац Обреновац — Уб — Ваљево. На овом правцу су биле ангажоване јаке снаге немачке 342. дивизије. Тако су отпочеле тешке и дуготрајне фронталне борбе којима је требало спречити непријатеља да брзо продре на територију Ужичке Републике. Седмог новембра Посавски одред је бранио фронт између Уба и Коцељева, широк 15 километара. Тог дана дошло је до чувене битке на Јаучанском вису. Немачки одред јачине 800 људи са артиљеријом нападао је од Дебрца преко Бањана положај 3. баталјона. Распламсала се жестока борба која је трајала пуних шест часова. Тамнавци су извршили маневар са једном четом и изненада напали леви бок немачке групације који је био незаштићен. Постигнуто је изненађење и непријатељ је претрпео знатне губитке. Немци су успели да овладају овим положајем тек када су ангажовали и један батаљон из Ваљева који је с леђа напао положаје бранилаца. У борбама око Јаучанског виса Немци су изгубили око сто војника и официра.¹⁶²

Посавци су водили жестоку борбу с Немцима и код села Оглађеновца. У овој борби је дошао до највећег израза тешки митралез максим 1. посавског батаљона којим је руковао Хари Шихтер, бивши «емачки војник, који је раније прешао на страну партизана. Овај ми-

^{1,5} „Борба“ у броју 17. од 22. новембра 1941. године описује ову борбу. Немци су на превару убили комесара батаљона Душана Даниловића, познатог синдикалног функционера из Новог Сада. Батаљоном је командовао Живота Илић, сељак — резервни наредник, и то врло успешно. Кроз Уб Немци су провезли 93 мртва војника, а недићевци тридесет.

траљез је задао Немцима много јада. Против њега су ангажовали минобадаче и артиљерију, али без резултата. Заузели су положаје после неколико поновљених јуриша и то када је цела послуга митраљеза била уништена. Врховни штаб похвалио је Немца, партизана Харија Шихтера.

После заузимања Љубовије коју су бранили четници Драже Михаиловића 1. посавски баталон је 23. новембра превезен камионима у Ужице, а 4. посаво-тамнавски пребачен је у Кремну. Трећи (тамнавски) баталон остао је код Валева.

Крагујевачки одред је почетком новембра водио борбу на три основна правца. Његов 3. баталон у садејству са Поморавским одредом водио је око Дулена вишедневне жестоке борбе са љотићевцима и Немцима. Шестог новембра повукао се у Ацине Ливаде где је у школи одржао приредбу посвећену октобарској револуцији. Баталон је остао у Ациним Ливадама до 13. новембра. Већ је био пао снег. Сместени удобно у школи, борци су се одмарали од тешких, дуготрајних борби и маштали како би било добро да се овако дочека пролеће. Али, непријатељ није мировао. Трећи и Пети одред љотићеваца стигли су неприметно у Ацине Ливаде у зору 13. новембра и опколили школу. Партизани су се до те мере понашали мирнодопски да нису постазили чак ни стражу. Заправо, страже су биле у току ноћи, а у свануће су се повукле. Старешина љотићеваца је са једном групом својих доброволца пошао на главна врата школе у намери да упадне међу партизана, верујући да они још спавају, да ће их изненадити и присилити на предају. Али, у ходнику се налазио дежурни баталона. Када су се љотићевци појавили на вратима, он је на њих отворио ватру из пиштоља. Један љотићевац је пао. Остали су отворили ватру и изрешетали дежурног. То је алармирало борце. Командант баталона Мома Станојловић дограбио је пушкомитраљез, излетео у ходник и испалио на групу љотићеваца цео рафал. Неколико их је пало, а остали су побегли напоље. За командантом су кренули и остали борци. У дворишту школе развила се жестока борба на блиском одстојању. Йотићевци нису очекивали овакво брзо и енергично реаговање партизана. Партизански пушкомитраљези су их косили. У школском дворлишту остало их је осам мртвих и 20 рањених. Трећи баталон је имао три мртва, а две другарице љотићевци су заробили. Баталон се затим повукао према Равном Гају.

Први баталон Крагујевачког одреда је крајем октобра и почетком новембра затварао комуникацију Равни Гај — Гружа — Краљево и на тај начин спречавао Немце да са правца Крагујевца деблокирају окружени гарнизон у Краљеву. Мост на реци Гружи био је срушен. Немци су из Краљева и Крагујевца више пута покушали да продру до срушеног моста, али то им није пошло за руком.

Други баталон овог одреда са две чете затварао је комуникацију Крагујевац — Горњи Милановац и спречавао Немце да на овом правцу угрозе територију Ужичке Републике. Са једном четом и Рачанском четом затварао је комуникацију Равни Гај — Кнић — Мрчајевци. У Книћу, у основној школи, био је затвор за четнике који су бежали са краљевачког фронта. Седмог новембра четнички одоод јачине 150 људи напао је Кнић с намером да ослободи затворенике и казни партизана. Заправо, четници су тада отпочели братоубилачки

рат ширих размера. Они су имали три тешка митраљеза и успели су да у школи опколе партизане којих је било око 50 са два пушко-митраљеза. Борба је вођена целу ноћ између 7. и 8. новембра и су-традан све до сумрака. Партизани су вешто маневрисали ватром и штедели муницију. Дејствовали су митраљезима са више прозора, а из пушака отварали плотунску ватру такође са више прозора. Баца-ли су и ручне бомбе заплећене после експлозије немачког магацина муниције у Медни. Тако су четници стекли утисак да су снаге парти-зана надмоћне и да располажу великим бројем аутоматског наоружа-ња, па се нису усуђивали да јуришају. Увече 8. новембра у Кнић су стигле две чете 2. батаљона и растерале четнике. Истог дана 2. ба-таљон је упутио једну своју чету и Рачанску чету у Горњи Мила-новац ради учешћа у чишћењу Равне горе од четника. То је учи-њено по наређењу Врховног штаба који је тих дана прикупљао на простору Горњи Милановац — Чачак — Ужичка Пожега јаче снаге да би онемогућио Дражу Михаиловића да запоседне градове Ужичке Републике.

Половином новембра, Други и Трећи батаљон Крагујевачког од-реда имали су више сукоба са Немцима у Рогојевцу, Забојници и Ба-рама, а 22. новембра дошло је до велике борбе код моста на реци Гру-жи у селу Балосави. Овај мост је био порушен дуже времена. Док се Краљево налазило у блокади, нико није ни покушавао да га поправи. Кад су довели своју 113. дивизију на простор Крал>ево— Крагујевац и пробили блокаду, Немци су одлучили да доста поправе. Двадесет пр-вог новембра из Краљева је упућен на мост батаљон војника који су преконтролисали околину и почели припреме за градњу моста. Штаб Крагујевачког одреда је организовао праћење немачких поступака. Немци су исте вечери напустили мост и вратили се у Краљево. Ко-мандант одреда је проценио да ће Немци следећег дана наставити радове. Одлучио је да их нападне. За овај задатак издвојио је по једну чету из 1. и 3. батаљона. Чете су у току ноћи између 21. и 22. новембра поселе положаје између моста и железничке станице Гу-беревац. На овом делу земљиште знатно надвисује долину реке Гру-же којом пролазе железничка пруга и пут, па су били повол>ни ус-лови за организовање ватре и маскирање. Чете су се развиле и обра-зовале фронт широк око 1 500 метара на удаљености од железничке пруге од 250 до 300 метара. Командири чета су одлучили да про-пусте Немце до мосга па да их онда нападну. Двадесет другог но-вембра око осам часова у заседу је ушао воз са немачким војницима и грађом за оправку моста. Стао је знатно даље од моста — негде на средини заседе и војници су почели да излазе. Командири чета су се нашли у недоумици — нису им биле јасне намере Немаца. Претпо-стављали су да су можда открили заседу. Ипак су се одлучили да нападну, а према Крал>еву св истурили јаче обезбеђење. Планула је изненадна ватра по војницима који су напустили вагоне и компози-цију воза. Немачки војници су били збуњени блиском ватром. Тра-жили су заклоне, али је простор за маневар био тесан. За леђима им је била ђудљива река Гружа, а испред њих партизански митра-љези. Немци су отворили ватру из вагона, а композиција је почела да узмиче назад у правцу Краљева. Развила се жестока борба која је трајала око 30 минута. На бојишту је остало 27 мртвих демачких

војника. Крагујевчани су запленили 40 пушака, један пушкомитраљез, неколико аутомата и пиштола, веће количине муниције, и ручних бомби. Главне немачке снаге су се повукле према Краљевицу, не покушавајући да покупе своје мртве војнике. Њихов старешина је вероватно проценио да би такав покушај платио новим жртвама. Ускоро су од Краљева долетели три авиона који су бомбардовали и митраљирали земљиште око моста, па и простор на коме су изгинули немачки војници. Партизанске чете су већ биле напустиле место заседе и налазиле се ван зоне дејства немачке авијације.

Двадесет шестог новембра једна чета 2. батаљона водила је борбу са Немцима и недићевцима код тунела Вучковица. Смењивали су се јуриши и противјуриши. Коначно је непријатељ био одбачен. Ово су заправо била претходничка дејства непријатеља. Сутрадан, 27. новембра, Немци су увели у борбу главне снаге и једновремено напали положаје Крагујевачког одреда на правцима Крагујевац — Краљево и Крагујевац — Горњи Милановац. Комбиноване снаге 113. и 717. немачке дивизије имале су у свом саставу тенкове и артиљерију, а подржавала их је авијација. Код Равног Гаја 1. батаљон Крагујевачког одреда дочекао је Немце на правовремено организованим положајима, са уређеним заклонима и постављеним противтенковским препрекама. Покупи Немца да из покрета овладају овим положајем је пропао, па су били принуђени да ангажују главне снаге и борбену технику. Први батаљон је пуна три часа одолевао нагтаду вишеструко бројнијег и технички опремљенијег непријатеља. Тек када су Немци кренули да обухватом са крила окруже батаљон, командант је наредио напуштање положаја.

Други батаљон Крагујевачког одреда је 27. новембра сачекао немачку колону из 717. дивизије на положајима Љуљаци — Рогојевац. Командант 749. пука 717. немачке дивизије, који је нападао у првом ешалону, имао је довољно искуства из претходних дејстава на овом правцу. Уз снажну подршку артиљерије настојао је да прво овлада доминантним висовима око комуникације па тек онда да покрене тенкове и другу оклопну технику. Други батаљон је успешно одолевао притиску непријатеља и постепено се повлачио према Враћевшници и даље према Рапај-брду, где су га прихватили 3. батаљон Првог шумадијског одреда и делови Таковског батаљона. Тог истог дана после подне, 1. и 3. батаљон Крагујевачког одреда дочекали су Немце на Бумбаревом брду. Жестока борба трајала је све до мрака. Немци су тукли положаје Крагујевчана жестоком артиљеријском ватром, а авијација их је бомбардовала и митраљирала у више наврата. У нападу су учествовали и тенкови. Борба је добила изразито фронтални карактер, и то позицијског типа. Губици су били велики на обе стране. Али, Бумбарево брдо много је значило и за једне и за друге. Падом ових положаја Немцима би се пружио могућност да брзо продру према Мрчајевцима и долином Западне Мораве, до Чачка. Командант Крагујевачког одреда, који је непосредно руководио овим дејствима, био је свестан те чињенице. Бумбарево брдо је представљало кључни положај у одбрани правца Равни Гај — Мрчајевци — Чачак, али однос снага је био такав да је дужа одбрана Бумбаревог брда била немогућа. Немци су овладали овим положајима, а сутрадан, 28. новембра, веома су брзо продрили све до Чачка. Одбрана Ужичке

Републике на западно-моравском правцу била је сломљена. Истога дана Немци су савладали одбрану Рапај-брда и заузели Горњи Милановац. Тако се рудничка групација нашла у полуокружењу.

У новембру св сви партизански одреди Шумадије постепено напуштали своје матичне територије, а тиме и раније начине дејства, који су били изразито офанзивни, групишући се на правцима на којима су дејствовале главне снаге непријатеља, прихватајући све чешће одбрану. Штабови одреда су све више оптерећени проблемом одбране простора. Они више нису користили простор да би на њему уништили непријатеља и напуштали га кад им запрети опасност, већ су почињали да се боре за простор да би га задржали па и по цену већих жртава. Ово је било инспирисано жељом да се не допусти непријатељу брз продор на простор Ужичке Републике. Али, тај задатак се могао извести успешније примениом партизанске тактике и принципа „нападати у повољном моменту и избегавати борбу коју намеће непријатељ”. То је било време када је почела да се ствара доктрина партизанског ратовања у Југославији, па су тл учлњене грешке послужиле да се на њима стичу искуства за будућа дејства.

РУДНИЧКА ОПЕРАЦИЈА

После протеривања четника из Горњег Милановца Дугалић се са својим батаљоном поново вратио на Рудник. У Милановцу је било заплећено готово целокупно наоружање које су четници одузели од заробљених партизана. На Руднику се у 1. батаљон јавило 15 бораца из 7. чете, које су четници разоружали у Милановцу па, као „заведене сел>аке”, пустили. Поново су наоружани и распоређени по четама. Бројно стање 1. батаљона се тако побољшало. Делимично су били надокнађени тешки губици које је батал>он претрпео у Белановици. Није више било оних неустрашивих младића који су пали на белановичком гробљу, али је батал>он и даље представљао снажну борбену јединицу.

Са командирима 4. и 6. чете на Рудник је стигло око 35 бораца из 2. батал>она. Међу њима је било мало оних које су четници заробили па пустили. Већина таквих је отишла кућама. Сматрали су да је рат за њих завршен. Група бораца из 2. батаљона фигурирала је као самостална јединица. Добијала је и кеке самосталне борбене задатке. Међутим, показало се да је код извесног броја бораца, нарочито сељака, морал био тако низак да се са њим није могло рачунати. Учестала су дезертерства па се ова, иначе мала, јединица још више смањила.

Деветог новембра у штаб 1. шумадијског одреда стигла је информација о учесталом патролираи-в љотићеваца на правцима Топола — Шаторња и Крагујевац — Страгари — Шаторња. Како на простору северно и источно од Рудника није било партизанских јединица, штаб одреда је донео одлуку да 1. батаљон упути у Јарменовце са задатком да контролише и брани правце који од Тополе и Страгара воде преко Шаторње у правцу Рудника. На Руднику је остала јединица настала од остатака 2. батаљона и Рудничке посадне чете

којом је командовао командант места на Руднику Вељко Томић. Милан Илић је одредио Томића да обједини команду над ове две јединице. На Руднику се налазио тада и један вод из Рачанске чете 2. шумадијског одреда јачине око 35 људи. Чаруга је са својом дружином напустио Рудник и отишао према Колубари. Руднички четнички одред и даље је био лојалан и налазио се у селу Мајдану. Штаб одреда је располагао информацијама да се Аранђеловцу приближава јача групација космајских и посавских партизана и да су недићевско-пећанчеве снаге, које су се налазиле око Аранђеловца, оријентисане према космајским и посавским партизанима.

У Јарменовцима 1. батаљон је, у комфорној згради бившег Дечјег дома, живео и радио као у касарни. Био му је прописано дневни распоред рада, време устајања, доручка, часова војничке и политичке наставе, ручка, вечере и спавања. Храна се кувала у казану. Неколико дана је потрајало затишје па се добијао утисак да ће се овако и презимити. Свкодневно су упућиване патроле према Венчацу и Страгарима и то је била једина активност батаљона која је подсећала да рат још траје.

У Трешњици и Горњој Шаторњи патроле су откриле присуство Недићевих јединица, а у Шаторњи је заробљен један припадник „јуришног одреда“ њотићеваца. Он је изјавио да је у Крагујевац стигао пуковник Коста Мушички који командује некаквим „српским корпусом“.

Први батаљон је остао у Јарменовцима читавих десет дана. За то време, поред патролирања, у батаљону се одвијала врло интензивна војна и политичка настава и културна активност. У Дечјем дому су одржаване приредбе на које је долазио народ из околних села. За то време је и на Руднику било мирно. Шеснаестог новембра до Јарменоваца је, са правца према Белановици, допирала страховита митраљеска паљба. Дугалић је упутио у том правцу једну десетину ради извиђања. Десетина се вратила тек пред вече следећег дана. Дугалић је обавештен да су на простору села Босуте и Јеловика Космајци и Посавци водили тешке борбе са удруженим снагама недићеваца, њотићеваца и Пећанчевих четника. Борбе су трајале пуна два дана. Непријатељ је покутавао да окружи Космајско-посавску групацију јачине око 500 људи, али није успео. Групација се пробила према Руднику.

Ових десетак дана које је 1. шумадијски одред провео у миру непријатељ је искористио за непосредну припрему напада на Рудник. Мешовита колубарска групација састављена од недићеваца, њотићеваца и четника Косте Пећанца, којом је командовао мајор Милан Калабић, стигла је у Белановиду одакле је и покушала да спречи Космајском и Посавском одреду да се повуку према Руднику.

У Тополи се прикупио цео 721. пешадијски пук 714. дивизије са 660. дивизионом артиљерије из Паланке. У Чумићу и Страгарима био је прикупљен „јуришни одред“ њотићеваца под командом Будимира Никића. Све те снаге јачике око 6 000 људи, 20 топова, 10 тенкова и оклопних аутомобила, биле су спремне да крену на Рудник. Дејство ових снага обједињавао је потпуковник Херберт, командант

721. пука. На Зегтунском аеродрому била је спремна ескадрила „штука“. Чекало се само наређење генерала Бемеа, па да ове снаге ступе у дејство.

У првим јутарњим часовима 20. новембра тишину овог планинског краја нарушило је брујање авионских мотора. Шест штука почело је да се обрушава и просипа бомбе над Рудником. Ово је био само почетак. После неколико часова опет су се појавили авиони. Поново су одјекнуле експлозије на Руднику. Немци су систематски почели да руше ово рударско насеље чији су темељи постављени још у доба римске империје. Њихове намере су биле да деморалишу једну војску — војске побуњеног народа. Било је грипздника окупационих власти који су веровали да ће заиста отпор устаника бити ликвидан уз помоћ војске домаћих колаборациониста, и мање ангажовање немачких трупа. Нојхаузен и други Немци задужени да максимално користе природна богатства Србије, били су против великих ратних операција и разарања. На предлог својих сарадника и Харолда Турнера, државног саветника и шефа управног штаба за Србију који је руководио цивилним пословима, Беме је за извесно време одложио почетак своје офанзиве. Они су га саветовали да не жури. Говорили су му да ће се устаничка војска распасти услед „дејства унутрашњих супротно дејствујућих сила“. Турнер и генерал Шредер имали су још пре доласка Бемеа далекосежан план минирања устанка изнутра. Основну наду у овом подухвату чинили су им четници. Али, од почетка четничког напада, па све до тада, Бемеови информатори су, у својим извештајима, наговештавали да је четничка ствар пропала и да су партизани постали потпуни господари ситуације. Беме је увидео да се са устаницима може обрачунати само сопственим снагама и да то мора што пре учинити. Зато је наредио да почне бомбардовање Рудника, што је било почетак друге фазе опште немачке офанзиве ради запоседања простора Ужичке Републике. Сутрадан је немачка авијација продужила бомбардовање.

Под заштитом авијације, тога дана око 10 часова мешовита Колубарска група под командом Калабића, напала је Рудник. Варошица Рудник и простор између масива планине Рудника и виса Острвице (триг. 758) на коме је Ђурђе Бранковић у четвртој деценији XV века подигао град да би спречио продор Турака из долине Западне Мораве у Шумадију, представљали су тих новембарских дана гранични бастион Ужичке републике. За одбрану Рудника ангажоване су следеће јединице: Београдски батаљон Посавског одреда јачине 260 бораца; Космајски одред јачине 200 бораца; Љубићка чета јачине око 160 бораца; Привремени батаљон састављен од остатка бораца 2. батаљона и Рудничке посадне чете јачине 100 бораца; Колубарска чета Валчевског одреда јачине око 80 бораца; вод Рачанске чете Другог шумадијског одреда јачине око 40 бораца. У непосредној близини, у Јарменовцима, налазио се 1. батаљон Првог шумадијског одреда јачине око 160 бораца. Наредник Славко Цветић са својих 40 четника из Рудничког четничког одреда определио се за учешће у одбрани Рудника. Команду над овом групацијом која је бројала око 1 000 бораца обједињавао је Милан Илић Чича, командант 1. шумадијског одреда. По наређењу Чиче Илића Дугалић је, оставивши једну чету у Јарменовцима и са батаљоном дошао на Рудник. Батаљон је, заједно са

Космајцима, извршио напад на четнике и недићевце и одбацио их према Белановици. План генерала Штала да помоћу недићеваца отвори „рудничка врата“ био је осујећен.

Сутрадан је немачка авијација продужила бомбардовање Рудника. Калабић је поново нападао, те и опет доживео неуспех. Први батаљон се вратио у Јарменовце. На Руднику је остао један вод из 1. батаљона.

Двадесет четвртог новембра немачка авијација се није појављивала. На фронту је било мирно. Смештен у Дечјем дому, Дугалићев батаљон се одмарао. Прва чета спремала је приредбу која је требало да се одржи те вечери у Јарменовцима. Хор је имао последњу пробу. Све до пред само вече у дому је било весело. Али генерал Штал је тога дана употребио све расположиве снаге с намером да заузме Рудник. То је било изричито наређење генерала Бемеа, пошто су 342. и 113. дивизија већ прошлог дана биле прешле у општу офанзиву од Ваљева и Краљева према Ужицу и Чачку.

На основу дејстава од претходна два дана, Штал је рачунао да се на Руднику налазе јаке партизанске снаге, те да га је немогуће заузети директним нападом од Белановице. Зато је од сада применио нови план. Свој 721. пук са артиљеријом, тенковима и оклопним аутомобилима упутио је комуникацијом Шаторња — Јарменовци — Рудник, а Љотићевски одред од Шаторње према масиву Рудника са задатком да избије на Звезду и отуда нападне Рудник, а да делом снага садејствује Немцима у ликвидацији Првог батаљона који се налазио у Дечјем дому у Јарменовцима. Калабић са својом колубарском групом и даље је имао задатак да фронтално напада Рудник.

Штал је својим планом желео да инфилтрира Љотићевце у рудничку планину и да — нападом партизана с леђа — на лак начин постигне успех, а затим да окружи и уништи Први батаљон у Јарменовцима.

Немци и Љотићевци су се изненада појавили у Шаторњи. Љотићевци су одмах кренули према планини, а Немци су се извесно време задржали у Шаторњи и затим се упутили комуникацијом према Јарменовцима.

Бемеови контраобавештајци били су открили и онемогућили партизанске сараднике, у Тополи, тако да је 1. шумадијски одред остао без података о покретима непријатеља.

Немци су стигли пред Јарменовце у сумрак. Рачунали су да им се партизани у то време најмање надају. И нису се у томе преварили. Ни једна патрола није била на терену, само је на улазу стајао један стражар.

Камиони пуни немачких војника дошли су све до моста на Јасеници, а нико их није приметио. Одатле су се развили у стрељачки строј. Артиљерија је постављена на положај.

Дугачки стрељачки строј приближавао се дому у коме се налазио Први батаљон. Једна срећна околност омела је генерала Штала да реализује овај добро замишљен план. Дугалић је, пре него што су Немци напустили возила, чуо пригушено брујање мотора. Чинило му се да је то негде далеко — на путу Топола — Крагујевац, али је за сваки случај одлучио да упути према Шаторњи јачу извиђачку гру-

пу са два пушкомитраљеза. Патрола јачине седам људи, коју је предводио командир 2. чете Душан Јанковић, нашла се испред дома када је стрељачки строј Немаца био испод саме косе на којој се налазио дом. Пољана са које је био скинут кукуруз зеленела се од немачких униформи. Јанковић је довикнуо друговима:

— Немци! Палба!

Залегао је за камен и отворио ватру из пушкомитраљеза. То је одмах учинио и други пушкомитраљезац, а затим остали борци. Блиска ватра из два пушкомитраљеза натерала је немачки стрелачки строј да залегне. Немци су отворили паклену ватру по дому и околини из преко тридесет пушкомитраљеза и око петнаест минобацача и топова.

У дому је настала гужва. Командант батаљона и командири чета умиривали су борце и спречили панику. Чете су поселе положај више дома, дуж једног јарка, и отвориле ватру. Из дома је евакуисана сва војничка опрема, сем кухињског прибора. Напад Немаца је заустављен. Партизани нису ни помишљали да би им нека опасност могла да запрети с леђа. Међутим, дотрчао је један сељак и обавестио их да се нека војска спушта са планине према Крстића кућама. Сељак је мислио да су то Немци, али није био сигуран. Дугалић је одмах у том правцу упутио 3. чету. Више Крстића кућа 3. чета се сукобила са љотићевцима. Само неколико минута било је још потребно Немцима и љотићевцима па да доведу батаљон у врло тешку ситуацију.

Командант батаљона је одмах наредио повлачење. Под заштитом 3. чете, која је обезбеђивала бок од љотићеваца, батаљон се повукао косом изнад Крстића кућа, заобишао љотићевце и без борбе избио на Звезду, испод самог врха планине. Ту се зауставио. Дугалић је упутио пушкомитраљезца Мирослава Ђурђевића Зеку са једном десетином у Рудник да испита ситуацију, јер се и отуда чула борба. Зека се вратио после два сата. Он није успео да ухвати везу са партизанским снагама које су браниле Рудник, али је довео једног заробљеног жандарма. У варошици су се већ налазили недићевци и четници.

Пошто је ситуација била врло тешка и нејасна, одлучено је да се батаљон пребаци преко Рудника у село Мајдан и тамо сачека дан.

Непријатељ је успео да овлада Рудником без великих напора, захваљујући постигнутом изненађењу. Када је отпочела борба у Јарменовцима, командант Илић и његови сарадници закључили су да главне снаге непријатеља надиру од Тополе. Отуда је одлучено да се изврши прегруписавање снага. Космајци и Посавци су повучени са Белановичког правца ради одбране правца Јарменовци — Рудник. Немачки командант п.пуконик Херберт уочио је овај моменат и наређује команданту батаљона из 742. пука 704. дивизије који је такође био ангажован у овом нападу, да са Калабићевом групацијом изврши енергичан напад на Белановичком (Качерском) правцу и продре у Рудник на одсеку који је био испражњен. Команданту 3. одреда љотићеваца Будимиру Никићу наређено је да главним снагама нападне с леђа партизанске снаге на Јасеничком правцу. Енергичним и синхронизованим дејством на ова два правца, непријатељ је брзо реализовао свој план. Изненадна појава Немаца и недићеваца пред Рудником довела је Вељка Томића у неизвесност и он је повукао своје људство према масиву планине Рудника. Нагаднути с леђа, Космајци и Посавци, напустили су своје положаје и пробили се према

планини Руднику. Када је пао Рудник, снаге које су се браниле на левом крилу, повукле су се у село Мајдан. Око 19 часова руднички фронт се распао. Милан Илић је закључио да је у тој ситуацији најбоље имати јединице на окупу. Послао је курире са наређењима да се све јединице прикупе у селу Мајдану до пола ноћи.¹⁶³

Ноћу између 25. и 26. новембра нашле су се на окупу у селу Мајдану све јединице које су претходног дана браниле Рудник. Извршена је анализа борбе. Команданти одреда подносили су извештаје. Констатовано је да извиђање и обезбеђење није било организовано, па је непријатељ успео да постигне изненађење. Јботићевци су напали позадину Космајаца и унели општу пометњу. Исто тако пренела се вест да су Немци заузели Милановац и Чачак. Вест су ширили разни непријатељски елементи и тиме уносили забуну у партизанске редове. Немци су већ два дана вршили врло јак притисак од Крагујевца према Милановцу. На том правцу дејствовао је 749. пук 717. дивизије, ојачан моторизованим деловима 113. дивизије и подржан дивизијском артиљеријом. Потискујући јединице Крагујевачког и 2. шумадијског одреда, снаге 717. дивизије успеле су увече 23. новембра да продру у Бело Поље. Овде су их дочекале јединице Таковског батаљона и привремено зауставиле. На Рапај брду и Клику већ се налазио 3. батаљон (без 7. чете) 1. шумадијског одреда. Лабуд је са 8. и 9. четом посео Рапај брдо. У току 24. новембра, упркос јакој непријатељској артиљеријској ватри, успео је да одбије све јурише немачког 749. пука и задржи своје положаје. Борба на Рапај брду у току претходног дана била је жестока. Грмљавина немачких топова чула се и на Руднику. Гранате су експлодирале око Милановца и западније од њега, па је тешко било одредити докле су Немци стигли.

Милан Илић Чича успео је да оствари преглед опште ситуације на целом фронту. Немачке 113. и 717. дивизије и даље су нападали на положаје Крагујевачког и Чачанског одреда, на линији: источне падине Јелице — Бумбарево брдо; 717. дивизија ојачана делом 113. дивизије била је заустављена пред Рапај брдом, а 342. дивизија и 125. пук били су заустављени на Маљену и Сувору. Једини већи успех на целом фронту имала је Шталова оперативна групација која је успела да овлада Рудником. Тако је створена бреша кроз коју је непријатељ могао брзо да продре у унутрашњост слободне територије. Погодних положаја за одбрану овога правца више није било све до Брђанске клмсуре, те је у току ноћи одлучено да се Рудник мора повратити и даље бранити упорно. Одлуку је требало што пре спровести у дело.

У једној малој воденици у Мајдану разрађиван је план противнапада на Рудник. Са Чичом су се налазили Рајко Танасковић, командир 5. љубићке чете и Павле Илић, командир једне чете из Космајског одреда. Они су били активни официри па их је Чича користио

¹⁶³ Тог дана пре подне пред домом у Јарменовцима догодио се један немио удес. Борац Шимон Алтарац, радник из Београда, враћајући се из патроле, потегла је у шали пушку на стражара Драгишу Тимотијевића, сељака из Винче. Алтарац је мислио да је иотравио пушку па је притиснуо обарач. Пушка је планула. Тимотијевић је погођен у чело и остао је на месту мртав. Дугалић је наредио да се Алтарац разоружа и пошаље у Рудник у штаб одреда. Поново је враћен у батаљон. Извесно време није носио оружје.

као саветнике. У стЕари ова два млада официра су и разрадили план противудара. Према овом плану, Дугалићев батаљон и 5. љубићка чета имали су задатак да нападају дуж комуникације Мајдан — Рудник; Космајски одред са Колубарсксм четом добио је задатак да избије на Штурац, највиши врх на Рудничком масиву, и одатле дејствује низ косу Звезде према Руднику, а делом и према Јарменовцима да би пресекао комуникацију Рудник — Шаторња и обезбедио десни бок целокупних снага. Београдски батал>он, са јединицом Вељка Томића, добио је задатак да изврши обухват Рудника са северозапада и избије у рејон Касаповаца. Тако би непријатељске снаге на Руднику биле одсечене од Белановице и Аранђеловца. Вељко Томић је добио још и задатак да обезбдије леви бок целокупних снага. С њим је био и наредник Цветић са својим људима. Вод Рачана је Чича Илић задржао у својој резерви, али, у почетку дејства, одмах га је прикључио Дугалићу.

У свануће 25. новембра сви батаљони били су постројени. Команданти батаљона су говорили борцима о важности предстојећег напада. Затим су јединице кренуле на извршење задатка.

Непријатељ се такође спремао да гтродужи напад. Командант немачког 721. пука наредио је мајору Калабићу да са својом групацијом одмах настави енергично напредовање у правцу Милановца, а команданту љотићевског 3. одреда Никићу, да поседне масив Рудника и тако обезбеди леви бок Калабићевих снага. Батаљон из 742. немачког пука вратио се у састав своје јединице, а 721. пук који је заноћио у Јарменовцима имао је задатак да се креће за Калабићевом групацијом ради проширења њеног успеха.

Мајор Калабић, и други Недићеви и четнички официри још у освит дана изашли су на неколико километара јужније од варошице Рудника да поставе задатке потчињенима. Јединицама је наређено да крену у четним колонама према селу Мајдану.

Око седам часова командир 2. чете Душан Јанковић из 1. батаљона, који се кретао на челу евоје чете, угледао је групу војника и препознао недићевце. Зауставио је чету и наредио борцима да се распореде у шуми лево и десно од комуникације. Једног борца је утутутио да хитно извести команданта.

Петорица недићеваца безбрижно су ишли друмом. Ушли су у партизанску заседу којој се очигледно нису надали. Када су стигли на средину заседе, партизани су искочили и окружили их. У том тренутку стигао је и **Дугалић**. Он је недићевце упутио Чичи, а њиховог старешину, једног младог наредника, повео је са собом. Наредних се био толико уплашио да је упорно настојао да Дугалићу угоди. Непрестано је причао, правдао се и трудио се да пружи што више података. На **карти** је означио тачно место где се налази Калабић са групом официра. Дугалић му је наредио да га води у том правцу. Између Мајдана и Рудника била је магла и видљивост слаба.

Дугалић је горео од жеље да се Калабићу реваншира за оно што му је стари лисац приредио у Белановици. Пожуривао је недићевца који му је објашњавао распоред Калабићевих и четничкмх јединица, положај непосредног обезбеђења Калабића и његове групе. Када се чело батаљона приближило брду Ђуревици на око 500 метара, Дугалић је застао и поставио командирима борбене задатке. Наредио је да

развију чете за борбу, али да не крећу у напад без његовог наређења. Чекао је да се дигне магла, бар делимично, јер није било могуће нишанити.

Другој чсти је наређено да групу кућа где се налазио Калабић заобиђе са запада и поседне коту 651 на Ђуревици која је домишграла целим простором; Трећа чета је добила задатак да ликвидира Калабићево обезбеђење и продужи продор према Руднику; Ударна група, с којом је био и Дугалић, у садејству са 5. љубићком четом нападала је директно рејон кућа где се, по казивању наредника налазио Калабић са својим официрима.

Око 10 часова магла је почела да се диже. Подаци добијени од наредника били су тачни. На пропланку, испред једне куће на јужним падинама Ђуревице, видела се група недићеваца и четника. Двогледима су осматрали у правцу Милановца. Пета љубићка чета и Дугалићева група били су се приближили Калабићу и његовим офидирима на око 300 метара. На правцу Друге и Треће чете одјекнули су митраљески рафали — пре него што је Дугалић очекивао и он је командовао јуриш.

Пета љубићка чета и Дугалићева група енергично су кренуле напред. Недићевци су отворили митраљеску ватру, али је Трећа чета брзо успела да разбије Калабићево обезбеђење. Калабић и његови официри подвргнути су снажној митраљеској ватри. Неколико њих је смртно погођено, међу њима и поручник Крсто Јбумовић, бивши директор гимназије у Никшићу. Калабић је такође био рањен. Његове јединице захватила је паника и почеле су да се повлаче у неред.

Партизани су одлучно нападали. Ређали су се јуриши — Дугалић је издавао команде и бодрио борце. Друга чета је напала још енергичније Ђуревицу. Недићевци нису издржали. Дали су се у бекство.

Партизани су продужили енергично да гоне непријатеља. Четници су покушали да пруже отпор са јужне ивице вароши и прихвате недићевце, али нису издржали налет Првог батаљона, и 5. љубићке чете. Сада су и недићевци и четници бежали према Белановици и Аранђеловцу. Партизани су поново заузели Рудник. Заплењено је доста опреме и оружја.

Посавци су напали на Касаповцу Калабићеву колону која се повлачила према Белановици и нанели јој тешке губитке. Само неколико микута је недостајало па да кола која су превозила тешко рањеног Калабића буду ухваћена. Заробљено је неколико војника из Калабићевог личног обезбеђења. Они су изјавили да је Калабић рањен у стомак и да се налази у несвесном стању.

Калабићева Колубарска групација претрпела је велике губитке и била је разбијена. Бежала је у неред према Белановици и Аранђеловцу.

Одред Будимира Никића пружио је жилав отпор Космајцима на Штурцу. Дугалић је упутио један вод који је заједно са 5. љубићком четом напао љотићевце са севера. Напад са тог правца изненадио је љотићевце и они су одступали према Јарменовцима и Шаторњи. Космајци и 5. љубићка чета продужили су да их гоне све до Јарменоваца.

Када је сазнао за судбину недићеваца и љотићеваца, командант немачког 721. пука повукао је своје јединице према Шаторњи. Његова артиљерија је жестоко тукла масив Рудника са положаја у Мањоловцима, а затим се и сама повукла.

Увече 26. новембра на рудничком фронту завладала је тишина. Патроле Првог и Београдског батаљона извиђале су све до Горње Трешњевице и Драгоља. Недићеваца и четника није било. Сељаци су причали да су их видели како журно одмичу према Венчацу и Белановици вукући мртве и рањене.¹⁶⁴

Космајци и 5. љубићка чета зановишли су у Јарменовцима. Њихове патроле ишле су до близу Шаторње. Непријатеља ни тамо није било.

Шталова групација била је одбачена на полазне положаје. Али, већ сутрадан, одреду љотићеваца којим је командовао Будимир Никић, придружује се и један одред љотићеваца кога је из Крагујевца упутио пуковник Мушицки. Ова два одреда су образовали борбену групу „Катранцић” и истог дана кренули од Шаторње гребеном планине Рудника према Руднику. У сусрет тој групацији упућен је Космајски одред. Распламсала се жестока борба на планини која је трајала до пада мрака. Тог дана, уз лично ангажовање Недићевог генерала Радовановића, прикупљена је и ојачана недићевско-четничка Колубарска групација. У њен састав укључени су одреди недићеваца из Венчана и Вреоца, а у Гараше и Босуту стигла су два одреда равногорских четника којима су командовали мајори Михајло Кораћ и Савовић. Они су генералу Стевану Радовановићу изјавили да ће учествовати у нападу на Рудник. Двадесет седмог новембра Космајски одред је ступио у нов окршај са групом „Катранцић” на планини Руднику. И овога дана борба је непрестано трајала све до пада мрака. На качерском правцу, Београдски батаљон је имао неколико мањих сукоба са недићевцима и четницима. Поподне 27. новембра, користећи маглу, командант 3. одреда љотићеваца, Будимир Никић, упутио је преко Рудника једну своју чету са задатком да се инфилтрира у Милановац и изазове панику. Ова чета је успела да стигне на периферију Милановца, на раскрсницу путева за Крагујевац и Рудник. Овде се изненада срела са 8. четом 3. батаљона 1. шумадијског одреда која је ишла на положај. Командир 8. чете Бора Белошевац препознао је љотићевце. Било му је чудно како су се они нашли у Милановцу, али се није двоумио. Развио је чету за борбу и дочекао их је блиском митралезском ватром и ручним бомбама. За свега неколико минута убијено је деесетак љотићеваца а више их је рањено. Осма чета је јуришала и натерала непријатеља на одступање. Љотићевци су кренули према гробљу и железничкој станици. Тамо их је дочекала ватром једна чета Таковског батаљона и принудила их да одступе према Сврачковцима. Пет љотићеваца је заробљено а заплена су и 3 пушкомитраљеа.

Немци су 28. новембра поново жестоко бомбардовали Рудник. Многе куће у варошици биле су срушене и запаљене. Авиони су бом-

У овој борби била су ангажована још два одреда недићеваца (9. и 12. из Вреоца и Венчана) који су 25. новембра ушли у састав колубарске групе. Губици Калабића — 80 војника и 6 официра.

бардовали и митраљирали партизанске положаје на висовима око Рудника. Јединице су претрпеле од бомбардовања и митраљирања извесне губитке. Заклони од авијације били су слаби. Рано ујутру пре него што је бомбардовање почело 721. немачки пук подржан 660. артиљеријским дивизионом, прешао је у напад код Јарменоваца, потиснуо 5. љубићку чету и наставио надирање према Руднику. Истовремено је уследио и напад Калабићеве Колубарске групације „освежене“ са два одреда равногорских четника. Група „Катранцић“ обновила је напад око 9 часова.

Убрзо затим уследио је напад Љотићеваца са планине Рудника. Ценећи новонасталу ситуацију, командант Милан Илић Чича, закључио је да непријатељ напада на Рудник јаким снагама. Одлучио је да не развлачи своје снаге на широком фронту, да их непријатељ не би, нападом са више праваца, раздвојио и тукао по деловима. Београдски батаљон, Колубарску чету, групу Вељка Томића и Рачане, ангажовао је за непосредну одбрану саме варошице Рудника. Космајски одред продужио је борбу са Љотићевцима на планини Руднику, а Љубићка чета нападала је из Јарменоваца леви бок немачког 721. пука. Дугалићев батаљон је упутио између Рудника и Гуришеваца, где комуникација пролази кроз клисуру, да нападне 721. немачки пук из заседе.

Први батаљон је стигао у клисуру око девет часова и организовао заседу. Али, немачка авијација, која је стално надлетала комуникацију, открила је заседу и почела да бомбардује и митраљира 1. батаљон. Дугалић је искористио време између два налета авијације, извукао батаљон из заседе и кренуо у сусрет Немцима. Батаљон се кретао поред комуникације на одстојању од 200 до 300 метара. Борци су се маскирали буковим и храстовим гранчицама чије је лишће већ било пожутело. Кретали су се на одстојањима од двадесетак метара. У клисури је остао један вод са задатком да штити ватром препреку на комуникацији која је створена обарањем камења. Немачка авијација је поново бомбардовала клисуру, а онда је место где је батаљон био у заседи почела да туче и артиљерија. Ускоро затим, пред препреку у клисури, стигла је и претходница немачке колоне. У том моменту Дугалићев батаљон се нашао на левом боку чела немачке колоне и отворио ватру са одстојања од око 200 метара. Немци су били изненађени. Напустили су возила и потражили заклоне. Оклопни аутомобил и тенкови су одмах прихватили борбу и отворили паљбу из митраљеза и топова. Ускоро је почела да дејствује и артиљерија. Али, бојећи се да не погоди своје, њене гранате су се распрскавале далеко за леђима бораца 1. батаљона. Користећи се добрим заклонима, борци 1. батаљона наставили су дејство по непријатељу. Немци су одговарали такође жестоком паљбом. Долином Јасенице одјекивала је заглашујућа грмљавина од митраљеске и топовске паљбе. Љубићка чета је напала бок немачке заштитнице. Жестока паљба се продужила пуна два часа. Стешњен у клисури Јасенице кроз коју је кривудао слаб пут закрчен возилима, командант 721. немачког пука потпуковник Херберт страховао је за судбину своје јединице која је претрпела осетне губитке. Повукао је претходницу и обуставио напад. Чекао је исход борбе Љотићевске групе „Катранцић“ која је са пла-

нине Рудника дејствовала према варошици Руднику, као и Колубарске недићевско-четничке групације која је нападала са севера.

Пред вече 28. новембра на Руднику је било поново тихо. Његови браниоци су се могли радовати новој победи. Космајци су и даље чврсто држали масив Рудника и били су сигурни да их непријатељ не може лако збацити с њега. Београдски батаљон је одбио напад са севера који је иначе био слабог интензитета.

Али, убрзо се прочула вест да су Немци продрли у Милановац. После упорне одбране и бројних противнапада на Рапај брду и Клику, 3. батаљон Првог шумадијског одреда и Таковски батаљон ипак су морали да одступе пред бројно и технички надмоћнијим непријатељем. Немци су били продрли и у Чачак. Пред вече 28. новембра Милан Илић је добио наређење да се са својом групацијом повуче према Ужицу.

У залазак сунца све јединице су се прикупиле на брежуљцима око варошце Рудника. Колона је већ почела да се издужује према селу Мутњу и Шилопају.

Борци су се опраштали са својим родним крајем — са таласастом Шумадијом. Нико онда није помишљао да на тако дуго време напушта своје најближе, своја села и градове. Највећи број њих више никада није угледао свој родни крај. Огромна колона је змијасто кривудала, удаљавајући се на запад. Синови Шумадије кренули су да лију крв на другим бојиштима Југославије — од Златибора до Пештера, преко Златара до Дурмитора, Сињајевине, Романије, Мањаче, Динаре, Свилаја, Неретве, Дрине, Сутјеске, Спрече, Чакора, Копаоника и друтох планина, река и градова широм земље. Мало је њих остало живих који би могли да причају о том славном путу дугом 24.000 километара који је трајао 42 месеца. Браниоци Рудника отишли су непобеђени. Тек после два дана снаге непријатеља су ушле у варошицу Рудник.

IX глава

БОРЦИ ИЗ ШУМАДИЈЕ
ПОСТАЈУ ПРОЛЕТЕРИ

ОД РУДНИКА ДО ЗЛАТАРА

Група партизанских батаљона и самосталних чета, која се борила на Руднику, није била побеђена. Жестока бомбардовања, ватра артиљерије и многи напади немачко-квислиншких снага нису поколебали борце. Рудник је постао последњи бедем оружаног отпора у Шумадији, а међу борцима и старешинама владало је расположење да истрају. Али, продор непријатеља у Горњи Милановац и Чачак учинио је даљу одбрану на Руднику беспредметном. Заправо, упорна одбрана фронталног тапа која је вођена на Руднику, Рапај-брду и Бумбаревом брду, успорила је непријатељев продор на територију Ужичке Републике, али га није спречила. Јединице су изложене великим губицима, а и морал бораца је стављен на врло тешку пробу. Тако су ова дејства више ишла у прилог непријатељу, бројно и технички надмоћнијем, који је у фронталним и одлучујућим сударима имао више шанси да победи. Забацивање јачих снага у његову позадину теже би му пало. Међутим, жеља бораца и старешина шумадијских јединица да се непријатељу не дозволи продор у Ужичку Републику била је врло јака. Обични људи, борци, осећали су се сигурније када иза себе имају велику слободну територију — државу и њене основне атрибуте: Врховну команду, фабрику оружја и муниције, железницу, болнице, пошту. Тако су одсудне и драматичне борбе у Шумадији, вођене последњих дана новембра 1941, биле инспирисане емоцијама бораца — да се остане на сопственој земљи и да се сачува Ужичка Република.

У зору 30. новембра последњи партизани су напустили Рудник. Огромна колона, састављена од јединица из пет одреда, кретала се лагано према западу. Горњи Милановац и Ужичка Пожега заобиђени су са севера. Тамо су већ били Немци. Од долине Западне Мораве допирало је потмуло брујање мотора. Немци су журили према Ужичку. Прво коначиште Шумадинаца било је у Доњој, Средњој и Горњој Добрињи. На овом простору рудничкој групацији придружили су се Крагујевчани и Чачани. Дугалићев батаљон се налазио у заштитници целе колоне. Равногорски четници су поново почели да дижу главе. Ту и тамо су се чула пушкарања. Нису се усуђивали да нападну овако јаке снаге, али су најављивали своје присуство и нападали мање групе партизана. Желели су да покажу Немцима да су им привржени и да су остали доследни антикомунисти.

Већ другог дана Марта постало се питање **снабдевања** храном. Скромне залихе хране понесене са Рудника су утрошене. Велики број јединица крстао се узанем зонем и кроз сирокашна села ужичког краја. Тога дана дошло је до сукба сл колоном Немаца која се крстала од Косјерића према Ужицу. Долином реке Скрапска неколико часова су одјекивали мигралески; рафали. У овом сукобу погинуо је командант Космајског одреда Небојша Јерковић.

Због недостатка хране и опште неизвесности дошло је до гунђања, а почело је и самсвољно напуштање јединица. Колонем се провела вест да је циљ **марша** Босна, а да у Босни нема хране. Чуле су се пароле да је боље погинути у Шумадији сит него ратовати у Босни гладан. Старешине нских јединица су покушавале да се снађу. Набављени су за ногу: брашно и кромпир. Овако неуједначена исхрана изазвала је још више незадовољство. Борци су се били привикли да су оскудни делови саки залогај. Сада су неке јединице добијале какве-такве оброк, а друге су гладовале.

На другом коначишту, Милан Илић Чича обишао је неке јединице и пренео директиву да сви они који не желе да напуштају **Србу** крај могу да се врате. И до тала нису предузмане никакве мере против оних који су самоволно напуштали јединице, али сада је прогрес осипања постао далеко интензивнији. Неке јединице би занемиле са једним бројем људи, а остале са половином. Дугалићев баталјон је напустио једна пета десетина коју је предводио некакав поручник. Све су то били борци са кратким борацким стажом, па и сам поручник је кратко према **прилици** у батаљону. Једини међу њима од старијих бораца био је истакнути пушкомитраљезац Момчило Жировница. Ова десетина је напустила баталјон јачено. Рекли су да се враћају у Шумадију да би **настао** борбу. Међутим, о њима се ништа добро није чуло. Жировница се под лажним именом пријавио у једну јединицу Љотићеваца и био кувар, али су га касније открили и стрељали. Никола Живановић, каплар, из Винче, пријавио се у недићевце. Користили су га извесно време за денуирање бораца, а онда убили.

Четвртог дана **марша** колна се ишла на југозападним падинама Златибора. Засмшала је у великом луку Ужице, прошла јужним падинама Таре, обила Чајетину и Палисад са запада и зауставила се у златиборским селима са разбацаним дрвеним кућама које су се једва издирале из **шума** окићених четинара. Херојска одбрана Кадишаче била је завршена. Немци су заузели Ужце и избили на Беле Воде. Ту су починили: још један **низ** својих гнусних злочина. Заробили су одељење Централне болнице са непокретним рањеницима, који су на носилцима изнесени из зграда. Фашисти су погазили непокретне. **Буде** **тенко** **Има**. Тако су погинули јунаци са Белановице **Жеко** Томкић, комесар 1. чете Дугалићевог батаљона, и Здравко Вујић, храбри омладинац из Винче, који се истакао у борби код Прањана. Тада су мученичком смрћу уморени и многи други јунаци са бојишта Шумадије. Никога није било да их заштити, а сами су били изпохрети и без сружја.

Исхрана је и даље представљала тежак проблем. Представници Главног штаба НОПО Србије, затим чланови Врховног штаба, По-

крајинског комитета КП за Србију и неки чланови Централног комитета КПЈ који су се нашли на Златибору нарочито су инсистирали на коректном односу према народу. Било је строго забрањено набављање хране по јединицама, па и куповина за новац. Није се смело, ни по цену гладовања, дати повода непријатељу да лоше поступке партизана користи за своју пропаганду. Организована је централизована набавка хране, али то је функционисало тако лоше да су једгащце у буквалном смислу гладовале. Борци су гунђали. Говорили су „да су снн који треба да набављају храну вероватно сити“. Искр-савали су инциденти, а борци су и даље напуштали јединице.

Душан Дугалић, командант 1. батаљона Првог шумадијског одреда, због једног свог „самоиницијативног поступка“ доживео је велике непријатности. Револтиран лошим старањем о исхрани и приговором својих бораца, он је узео са собом једну десетину бораца и кренуо у село да тражи храну. Наша оје председника Народноослободилачког одбора и преко њега се информисао из којих кућа има људи у четницима и другим формацијама непријатеља. Тако је упао у кућу једног наредника Недићеве жандармерије. Затекао је у кући мајку и сестру наредника, а његова слика је висила на зиду. Мајка није крила да јој је син недићевац, чак је одавала утисак да се тиме поноси. Дугалић је одмах извршио реквизицију: узео је по качицу сира и кајмака, брашна и неколико дебелих оваца из тора. Те вечери у кућама у којима су биле смештене чете Дугалићевог батаљона пекле су се овце и кувао се качамак. Руководство је било обавештено о овој Дугалићевој „иницијативи“. Убрзо су се појавили командант одреда Милан Илић Чича и неки другови из виших форума. Они су оштро замерици Дугалићу што је на своју руку приредио праву гозбу попут четника, док остали гладују“. Дугалић је одговорио да у батаљону има рањених и исцрпљених бораца који су на граници физичке снаге и да он неће жив да дозволи да они остану крај пута да их Немци погазе тенковилта као што су то чинили на Белим Вода-ма. Препирка се настављала. Борци су се окупљали и мрким погледима показивали да су уз Дугалића. Другови су то осетили и брзо се удаљили.

Четвртог децембра јединице су прешле реку Увац код Кокиног Брода и нашле се на територији која је била под италијанском окупацијом. Италијански командант гарнизона у Новој Вароши добио је обавештење да се његовом гарнизону приближава огромна војска. Не покушавајући ни да провери ову вест, журно је повукао јединице из Нове Вароши у Бистрицу, где је имао утврђен логор, организован за кружну одбрану. У Новој Вароши остале су знатне количине брашна, уља, макарона, шећера, конзерви и других прехранбених артикала. Италијани су оставили и неколико вагона вина и доста вермута. Ово је добро дошло за исхрану изгладнелих бораца, а посебно за интензивнију негу рањеника и болесника. Немци су дошли до Увца. На територију свог верног савезника нису прелазили. Вратили су се у Ужице, а на Увцу оставили недићевце и одред вишеградских четника.

Кад је са батаљоном дошао у село Радоину, Душан Дугалић је смењен са дужности команданта батаљона и изведен пред војни суд коме је председавао Александар Ранковић. Оптужен је због само-

воље, рушења угледа народног борца, недисциплине и омаловажавања претпостављених. Било је ту довољно материјала и за скидање главе. Неки песимисти су предвиђали и такву могућност, али до тога ипак није дошло. Узете су у обзир његове велике заслуге као команданта батаљона, а на суду се држао веома коректно. Прослављени командант батаљона из Шумадије деградиран је и упућен за борца у десетину која је чувала један прелаз на Увцу.

Тако је првих дана децембра 1941. створена нова слободна територија која је обухватала златарски срез са седиштем у Новој Вароши. Италијани су на овом простору задржали само утврђени логор у селу Бистрици у коме су имали један батаљон. Партизанске јединице које су напустиле Србију задржале су се на овом простору десетак дана. У јединицама је спровођен интензиван идеолошко-политички рад. Предузете су опсежне мере да се учврсти дисциплина која је за време марша била знатно попустила. Борбена дејства су ограничена на контролу прелаза преко реке Увца која у то време није била газна, а повремено су упућиване патроле према селу Рутосама и Прибојској Бањи где су се налазили четници.

Тих дана је Иво Лола Рибар у својству члана Врховног штаба и члана ЦК КПЈ обишао неке јединице да би добио увид у њихово опште стање и борбене квалитете. То је био, заправо, први конкретан корак ка реализацији плана за формирање Прве пролетерске бригаде. Лолин извештај је послужио Врховном штабу као основа за избор јединица које би ушле у ову прву бригаду Народноослободилачке војске. Та јединица је, без обзира на бројно стање и наоружање, била намењена за извршење задатака од оперативно-стратејског значаја.

За време посете Првом шумадијском одреду „Милан Благојевић” Лола је констатовао да је од чланова штаба одреда присутан само Милан Илић, командант, и две чете. Прва чета (командир Вељко Томић, резервни потпоручник) имала је на лицу места 62 борца од којих су 17 били из Поморавског одреда, накнадно прикупљени. Друга чета (командир Станко Џангалашевић) имала је на лицу места 54 борца. О Трећој чети Лола не говори, већ само ставља знак питања. Фактички је одред тада имао само свој Први батаљон са око 150 људи, рачунајући и борце прикључене из Поморавског одреда које и Лола помиње.¹⁶⁵ Преостали борци из 2. батаљона и 7. чете 3. батаљона укључени су у Први батаљон 30. новембра, када је напуштен Рудник. Вељко Томић, у својству команданта места у Руднику, био је за-

¹⁶⁵ Лола у свом извештају (Зборник докумената, том I, документ бр. 52) наводи имена и неких других руководилаца. Заменик командира 1. чете Јован Васиљевић, активни морнарички потпоручник, комесар чете Којица Ђукић, учитељ из Младеновца, заменик комесара Сима Бенвенисти, студент из Београда. Заменик командира 2. чете Бошко Поповић, трговачки помоћник из Госпођинаца (Срем), политички комесар Дача Станковић, радник из Крагујевца, до тада комесар 1. батаљона, заменик комесара Миодраг Тошић, радник, стар 44 године, члан КПЈ од јуна 1941.

Међутим, Џангалашевић никада није био командир. Он је могао да буде само комесар 2. чете и да у одсуству командира руководи четом. На дан формирања Прве пролетерске бригаде командир ове чете био је Божидар Радивојевић. После боја у Белановици престала је да постоји 1. чета 1. батаљона. Уместо ње формиран је један самостални вод јачине око 15 бораца. За време рудничке операције тај вод је извршавао самосталне задатке.

дужен да прикупља борце који су побегли из Горњег Милановца, или су их четници пустили, односно који су побегли за време марша до Брајића. Штаб одреда је намеравао да поново обнови 2. батаљон, па је Томић фигурирао као привремени командант тог батаљона. Али, како је број ових бораца био мали, они су прикључени Првом батаљону. По преласку Увца батаљон је имао од наоружања пушку за сваког борца, пет пушкомитраљеза, један аутомат, 45 ручних бомби, по 50 метака на пушку и пет оквира за сваки пушкомитраљез.

Крагујевачки одред, којим је руководио политички комесар одреда Мијалко Тодоровић, према Лолиној евиденцији, имао је на лицу места 118 људи распоређених у две чете 1. батаљона. Од наоружања су имали, поред пушака, два лака митраљеза са по 1000 метака, три пушкомитраљеза са по седам оквира и 200 ручних бомби. Резерве муниције за пушке износиле су 80 метака на пушку. Крагујевчани су имали и неколико тромблонских пушака и већи број тромблонских мина, а такође и противтенковских бомби. Лола није евидентирао пиштоље којих је било у већем броју, а неке старешине нису хтеле да пријаве аутомате. Трећа чета Првог крагујевачког батаљона, која је 29. новембра имала 75 људи, није одступила са главном колоном, већ се одвојила од батаљона и са командантом одреда Рајом Недељковићем отишла према Гучи и Ивањици, тако да је сматрана изгубљеном. Други батаљон овог одреда је комплетан остао у селу Љуљацима (на правцу Крагујевац — Горњи Милановац). Из 3. батаљона у Санџак је стигло свега 18 бораца из Прве чете, заједно са командантом батаљона Момчилом Станојловићем, ваздухопловним поручником из Крагујевца. Део овог батаљона отишао је са Рајом Недељковићем. Одмах по доласку у Нову Варош, штаб Крагујевачког одреда је одлучио да реорганизује одред и формира три чете. Очекивао се долазак Раје Недељковића и он је и даље остао командант, а за политичког комесара одређен је Драган Дракче Павловић, из Београда, члан КПЈ од 1935. године. За заменика команданта постављен је Воја Радић, радник из Крагујевца, а за заменика комесара Сава Радојчић, радник из Крагујевца, члан Партије од 1939. године.¹⁶⁶

Штаб Космајског одреда сачињавали су: политички комесар Ђока Јарац, заменик команданта Душан Угреновић, активни наредник, у одреду од половине октобра, кандидат за члана КПЈ; заменик комесара Ђура Гајић, металац из Београда, члан Партије од половине 1939. године.

Одред је имао 121 борца. Поред пушака, имали су 12 пушкомитраљеза са по 100 метака и 50 ручних бомби. По доласку у Санџак извршена је реорганизација и формиране су две чете — Прва (командир Блажа Николић, комесар Сава Стефановић), Друга (командир Милан Лазаревић, комесар Смајо Буферовић). Космајци су пренели и минобацач, али је био неисправан.

¹⁶⁶ Лола наводи имена старешина четних команди. Командир 1. чете Милован Ивковић, радник, стар 36 година, члан Партије од пре четири месеца, комесар Димитрије Јанковић, интелектуалац, стар 22 године, члан Партије од пре два и по месеца. Командир 2. чете Момчило Станојловић, пређашњи командант 3. батаљона, а комесар Радован Мићовић, металац, члан КПЈ од пре седам месеци.

Други (београдски) батаљон, који се у новембру борио заједно са Космајским одредом, имао је на лицу места 142 борца са 11 пушкомизраљеза и по 400 метака на пушкомизраљез. Командант батаљона био је Миладин Ивановић, учитељ, заменик команданта Добривоје Цветковић, сел*ак из Дражевца, члан Партије од новембра 1940. године. Политички комесар батаљона био је одсутан, а заменик политичког комесара био је Миладин Петровић, студент из Конатице, члан Партије од септембра 1940. године. Командир 1. чете био је Павле Илић, инжењеријски капетан, а политички комесар Миша Штеох, студент из Бачке, члан Партије од 1936. године. Командир 2. чете био је Душан Шајатовић, железнички чиновник, кандидат за члана КПЈ, а политички комесар Михаило Швабић, радник, члан КПЈ од 1938. године. Командир 3. чете био је Синиша Николајевић, интендантски поручник из Београда, а политички комесар Добривоје Пешић, радник из Пећана код Београда, члан КПЈ од 1940. године. Овај батаљон је имао 70 ручних бомби и неколико аутомата који нису регистровани. Вера Цветинчанин је дала доста слабу оцену моралног стања батаљона. Последњих дана дезертирало је једанаест бораца. Овом батаљону се касније прикључило још 45 бораца из 1. батаљона Посавског одреда које су довели, политички комесар батаљона и командир једне чете. Они су имали један пушкомизраљез са 350 метака, две тромблонске пушке, 40 тромблонских мина и 40 ручних бомби. Ово људство је узело учешћа у борби на Кадтвачи, а касније се придружило групи коју је предводио Слободан Пенезић Крцун и с њом дошло у рејон Нове Вароши.

Из Другог шумадијског одреда Лола је регистровао присуство само Рачанске чете која има 63 бораца (три другарице) наоружана, поред пушака, са четири пушкомизраљеза и 45 ручних бомби. Командир чете био је Душан Илић, пешадијски наредник, а политички комесар Драгослав Ђорђевић, радник. Морално стање чете оцењено је као „доста слабо“.

Чачански одред, према Лолиној евиденцији, био је заступљен са: 5. пушкомизраљезом четом јачине 65 бораца и старешина (на Руднику имала 120) са три пушкомизраљеза по 500 метака; командир чете био је Рајко Танасковић, активни потпоручник, а политички комесар Срећко Милошевић; 1. четом Таковског батаљона јачине 42 борца и старешина са једним пушкомизраљезом и 280 метака; командир чете био Момир Тешић, активни морнарички наредник из Доње Врбаве, а политички комесар Радован Ђрковић, студент из Горшег Милановца; 2. четом Таковског батаљона јачине 37 људи са једним авионским мизраљезом; командир чете био је Тадија Андрић, активни поднаредник, а политички комесар Исаило Тодоровић, сељак, члан Партије од августа 1940. године. Били су присутни и командант Таковског батаљона Предраг Јефтић и политички комесар Драгослав Мутаповић.

Лола Рибар је регистровао присуство две ужичке чете (Златиборске и 3. ужичке) са 113 људи укупно и пест пушкомизраљеза. Од Поморавског одреда забележено је присуство само 18 бораца који су укључени у 1. чету Првог шумадијског одреда.

Лола је том приликом одржао краће саветовање са старешинама ранга батаљона и вишим. Извршена је анализа борбених дејстава у

новембру и повлачења из Србије. Изречено је доста критике на рачун појединих старешина. Неки су износили мишљење, међу којима се истицао Милан Илић Чича, да је учињена грешка што је напуштена Шумадија. Критиковани су они који су инсистирали на повлачењу. Неки, као Космајци, на пример, изражавали су жељу и спремност да се одмах врате на свој терен. Било је доста говора о дисциплини и лошем понашању за Ереме марша. Закључено је да се у оквиру чета организују састанци на којима би се извршила критика и самокритика и дала оцена сваком борцу и старешини. Ти састанци били су врло бучни, а неки су се завршавали закључцима да појединце треба искључити из колектива као непожељне. Пре тога одржани су састанци чланова Партије и СКОЈ-а са истом тачком дневног реда.

Забелешка коју је Иво Лола Рибар сачинио о јединицама приспелих из Србије, претежно из Шумадије, првих дана децембра 1941. године, даје општу слику њиховог стања. Међутим, у то време су непрестано пристизале нове јединице, групе и појединци који се нису повлачили са главном колоном. Њихов број није био мали. Поред групе коју је довео Раја Недељковић, накнадно су стигле Орашка и Моравска чета Другог шумадијског одреда, затим још четири чете Ужичког и две чете Краљевачког одреда. Један број бораца био је упућен у Нову Варош ради обављања разних задатака. Њихов број није регистрован, а нису регистровани борци који су се тада налазили у болници.

Половином децембра 1. батаљон Првог шумадијског одреда добио је задатак да у саставу групе батаљона узме учешћа у чишћењу Пештерске вписравни од четника и муслиманске милиције којом је командовао Хасан Звиздић. Тај богати трговац из Сјенице већ је био обукао своје људе у немачке униформе, задржао је само фесове, а четници су свим силама настојали да се додворе Немцима и да поделе власт са муслиманском милицијом. Народноослободилачки покрет на Пештеру био је неразвијен, па је Главни штаб НОПО Србије дошао на идеју да у тај крај упути неколико батаљона да би заузели Сјеницу, Лопиже, Аљиновић и нека друга мања места, и тако демонстрирали снагу Народноослободилачке војске и дали подстрек за развој НОП-а у том крају. Није се рачунало са јачим отпором четника и муслиманске милиције. Време је било врло хладно, чак и до минус 20°C, снег дубок, а одећа и обућа партизана у веома лошем стању.

Први батаљон је кренуо из села Радоине једног поподнева са прорачуном да у току ноћи стигне у село Аљиновић и нападне четнике. Борци су се пробијали кроз беспуће газећи дубок снег. Савладана је планина Јадовник и после пола ноћи батаљон је стигао пред село Аљиновић које је спавало дубоким сном. Четници нису имали страже, чак се ни пси нису чули. Код првих кућа добијене су информације о броју и распореду четника. Било их је тридесетак наоружаних пушкама, а спавали су код својих кућа. Похватани су и прикупљени на једном месту. Отпор је дао само четовођа — некакав жандарм. Он је рањен. Правдао се да је пуцао мислећи да га напада муслиманска милиција. Рањен је био и један борац батаљона. Четници су се чудили како су партизани успели да из Шумадије стигну на Пештер по оваквом снегу. Њима су говорили да су партизани у Србији уништени и да су у Санцак пребегле само неке груптице.

ШУМАДИНЦИ У ПРВОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ

Батаљон је остао у Аљиновпћу само један дан, а онда је стигло наређење да се одмах врати у Нову Варош. И поред тога што је претходна оцена његовог морално-политичког стања и дисциплине била неповољна, одлучено је да уђе у састав Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде као њен пети батаљон.¹⁶⁷ При повратку, приликом прелаза преко узаног и климавог брвна које је уз то још било залеђено, упао је у Увац Београђанин Роберт Лазаревић. Био је дебео, постарији човек, а лоше је и видео. Ради његовог спасавања у хладну реку је загазило још неколико бораца. До Нове Вароши на њима се све следило. Добили су високе температуре, а неки и упалу плућа, па уместо да ступе у бригаду, нашли су се у болници. У Новој Вароши Чича Илић је детаљно прегледао одећу и наоружање сваког борца. Организовао је шишање, бријање, парење одела и крпљење. Средства су била оскудна, али се ипак нешто постигло. Борци су деловали уредно и свечаније.

У Новој Вароши је одређено који ће борци моћи да ступе у Прву пролетерску бригаду. Ова акција је оставила веома лош утисак. На састанцима комуниста и скојеваца, који су претходно одржани да би ова акција била објашњена, речено је да ће у Прву бригаду народноослободилачке војске да уђу само најбољи борци; политички свесни, храбри, дисциплиновани, способни да поднесу највеће напоре. Мало је било оних који су се борили пет месеци и подносили највеће напоре да нису били вољни да се и даље боре. Али, неки од тих бораца били су физички ослабили. Било је младих, још непунолетних, који су тешко поднели дуги марш из Шумадије до Санџака, а још су и гладовали. Почело је одабирање. Одвојени су они који су оцењени као недисциплиновани „да не би рушили углед припадника пролетерске бригаде“, затим су издвојени боље и изнемогли, а на крају је мањи број оквалификован као „паникери и кукавице.“ Та квалификација највише их је погодила. Бунили су се, износили своје заслуге и подвиге у борби. Сведоци су потврђивали неке њихове јуначке подвиге. Али онај ко им је дао такву квалификацију имао је своје аргументе. Узео је у обзир моменте када су стварно испољавали извесне слабости.

Паралелно са овом селекцијом реорганизоване су све јединице које су пристигле из Србије. Реорганизацијом су руководили у име Врховног штаба Александар Ранковић и Иво Лола Рибар. Прво је формиран Српско-санџачки штаб за оперативно руковођење борбеним дејствима на овом простору, а за команданта је одређен Петар Стамболић. Штабови одреда су укинута, а формирано је девет штабова батаљона који су обједињавали команду над 3 до 4 чете. За улазак у Прву пролетерску бригаду предвиђени су Крагујевачки батаљон (командант Раја Недељковић) и Шумадијски батаљон (командант Ми-

¹⁶⁷ Напад на Сјеницу извеле су касније јединице Чачанског и Ужичког одреда, Београдски батаљон, као и једна санџачка јединица. Подаци о непријатељу, његовој јачини, наоружању, распореду и намерама, били су слаби и противречни. Напад је изведен под паролем „Живело братство и јединство Срба и Муслимана“. Лукави Хасан Звиздић допустио је да партизани уђу у Сјеницу, онда их је напао са свих страна. Неуспех у овој лоше припремљеној акцији плаћен је стотином партизанских живота.

лан Илић Чича). Касније је одлучено да и Београдски батаљон уђе у састав Прве пролетерске бригаде поред Краљевачког батаљона и два батаљона црногорских партизана. Борци бившег Дугалићевог батаљона груписани су у две чете; трећа чета је формирана од бораца из Ужичког одреда. Тако су у Прву пролетерску бригаду ушла четири батаљона из Србије (од којих три из Шумадије) са око 900 бораца. Од чета Другог шумадијског одреда (Рачанска, Орашка и Моравска) формиран је батаљон који је остао самосталан и добио је такође име Шумадијски. У његов састав је ушао и мањи број бораца из Поморавског одреда. Од чета бившег Чачанског одреда формиран Ј^е један (Чачански) батаљон, а од Ужичког одреда два батаљона. Од Космајског одреда формиран је такође један батаљон. Ова групација од пет батаљона, са око 1000 бораца, остала је на слободној територији код Нове Вароши. Штабови батаљона су, сваки за себе, били непосредно потчињени команданту Српско-санџачког штаба — Петру Стамболићу.

Батаљони који су били одређени за улазак у Прву пролетерску бригаду напустили су Нову Варош 16. децембра и кренули преко Прибојске Бање у правцу Рудог. Са ова три батаљона (Крагујевачки, Шумадијски и Краљевачки) кретао се и Врховни штаб. Тих дана су Црногорци успели да протерају четнике из ове варошице, па је Врховни штаб одредио Рудо као место прикупљања свих батаљона предвиђених за улазак у бригаду и званично проглашење формирања прве јединице ове класификације.

До Рудог марш је трајао три дана. У Прибојској Бањи, која је тада била упориште четника, колона се задржала дан и ноћ. У Прибоју се налазио јак италијански гарнизон, а у околини четнички одред којим је командовао некакав поп. Италијани су завели строгу приправност и преко целе ноћи пуцали из свих врста наоружања. Четници су се повукли уз сам гарнизон и повремено упућивали патроле које су са велике далџине испљавале по неколико метака у правцу кућа у којима су се налазили батаљони. А батаљони су упућивали патроле које су ноћу долазиле у непосредну близину Прибоја.

У Рудом, без обзира на скромне могућности, батаљони су се удобно сместили. До 22. децембра јединице су се одмарале и припремале за свечаност. Тог дана, на малом тргу у центру варошице постројило се пет батаљона, три из Србије са око 600 бораца и два из Црне Горе са око 300 бораца. Београдски батаљон тада се **ЈШ** налазио код Сјенице.

Пред стројем је говорио Врховни командант о значају формирања бригаде, а затим је Филип Кљајић Фића прочитао наредбу Централног комитета КПЈ и Врховног штаба о формирању Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде. Овом наредбом, која је датирана 21. децембра, регулисано је које јединице улазе у састав бригаде, одређен део руководства бригаде и прецизиран изглед бригадне заставе. Тако је око 400 бораца Шумадије (не рачунајући Краљевачки батаљон) ушло у састав прве здружене јединице Народноослободилачке војске Југославије. Нешто касније у бригаду је ушао и Београдски батаљон.

Непријатељ није міровао. Истога дана када је бригада формирана, три мешовите италијанско-четничке колоне кренуле су на Рудо:

од Прибоја, Вишеграда и Бијелог Брда. Развила се жестока борба која је трајала цео дан и ноћ. У зору 23. децембра, по ветру и вејавици, Крагујевачки и Краљевачки баталон нанели су непријатељу код села Гаочића тешке губитке. Две непријатељске колоне су разбијене, а трећа окружена и уништена. Заробљено је 111 Италијана од којих су осморица били официри и подофицири. Плен је био такође велики: 75 пушака, три тешка митралеза, два минобацача 81 мм са 120 мина, девет пушкомитраљеза, 11 500 пушчаних и митраљеских метака, три минобацача 40 мм са 90 мина, 600 ручних бомби, две радио-станице и знатне количине санитеског материјала.¹⁸⁸ Почетак борбеног пута бригаде био је одличан.

После борбе код Рудог бригада је кренула на свој први марш правцем Рудо — Међеђа — Рогатица — Романија. У то време у источној Босни, а нарочито на простору око Романије, настало је велико превирање у редовима устаничке војске. Официри мајори Јездимир Дангић и Бошко Тодоровић, који су се тада још налазили у редовима устаника, ширили су антикомунистичку пропаганду и разне неистине о партизанима и њиховој политици. Истовремено су хвалили четнички покрет Драже Михаиловића. Тада су устаничке снаге држале у својим рукама Рогатицу, Хан-Пијесак и низ других места у којима су се налазиле мешовите команде места. Постојала је и некаква Босанска четничка управа. Четници тада још нису отворено нападали веће партизанске јединице, али су развијали интензивну подривачку делатност, па су читаве чете и батаљони партизана прелазили на њихову страну. Четници су распиривали мржњу према муслиманском становништву и почели су да пљачкају и убијају. На просторима где су се налазиле њихове јединице завладао је страховити терор. Поједине четничке вође, међу којима се истицао неки Каменко, крстариле су око Вишеграда и долином Дрине, хватали партизана који су из Србије прелазили у Босну, разоружавали их и предавали Немцима. Код Вишеграда је Каменко ухватио доктора Левија са супругом и још неколико другарица и предао их Немцима у Ужице. Исто тако је поступио са мањом групом бораца Прве пролетерске бригаде који су код Рогатице отпуштени на основу оцене да због физичке исцрпљености нису у стању да остану у бригади, коју чекају тешки задаци. То су махом били малолетници, али било је међу њима одличних бораца, пушкомитраљезаца, па чак и један шеснаестогодишњи командир вода. Без оружја неколико дана су лутали с намером да пређу у Србију, а онда су пали у руке четницима.

Мајор Дангић је шуровао и са Недићем, одлазио у Београд и залагао се за долазак недићеваца у источну Босну.¹⁶⁹

Немци су још крајем децембра 1941. године испланирали операцију „чишћења“ источне Босне од партизана. Поред њихових снага у овој операцији узели су учешћа недићевци и усташе. Пошто је источна Босна била тада територија марионетске Независне Државе Хрватске, Недић је првих дана јануара 1942. упутио у Загреб своју делегацију на преговоре око услова сарадње у овој операцији. Недић

^{1,8} Тито, *Војна дела*, том I, стр. 123.

Краљ и избегличка влада тада су већ били лишени чина Недића и све официре у његовим формацијама, али то није сметало Дангићу да сарађује са онима који су и званично били оквалификовани као издајници.

је, заправо, захтевао од Павелића да се неколико срезова источне Босне припоје Србији. Немци су благонаклоно гледали на ову ујдурму својих вазала, рачунајући да ће и овим путем моћи да ослабе устанак у овом делу Босне.

Прва пролетерска бригада стигла је на Романију у време највеће кризе у устаничким редовима. Њеном доласку обрадовало се у првом реду муслиманско становништво коме је претило уништење, а такође и део српског становништва, коме је претила опасност од усташа, а четници су били почели да тероришу и Србе. Радовали су се и сви они борци који су чврсто стајали на линији политике Комунистичке партије. Четници су се уплашили бригаде. Са својих 1 000 људи и мноштвом аутоматског оружја деловала је на њих застрашујуће. Престало је осипање партизанских јединица, а неке јединице, које су биле прешле на страну четника, вратиле су се под команду партизанских штабова.

После рашчишћавања ситуације на Романији, Врховни штаб који се налазио са бригадом донео је одлуку да са целом бригадом изврши продор према Варешу и Зеници. Циљ ових дејстава био је да се окупатор спречи да и даље експлоатише овај рударски басен и да се постигне масовније ступање рудара у редове Народноослободилачке војске. Планирано је и ослобађање Вареша.

Према Варешу су упућени 3. крагујевачки и 1. црногорски баталјон. Пети шумадијски батаљон је још из Рудог кренуо на самосталан задатак. Двадесет трећег децембра нашао се на планини Шаргану. Ту га је попустио Врховни командант и извршио смотру. Следећег дана батаљон се сукобио у селу Горњим Цикотама са колоном Италијана. У краткотрајној борби, коју је посматрао и Врховни командант, Италијани су разбијени. Батаљон је стигао у Рогатицу 26. децембра. Атмосфера у овом источnobосанском градићу Шумадинцима је изгледала чудна: две команде места, две заставе, официри четнички у униформама, са еполетама и кокардама — опште шаренило. После искуства са четницима у Србији, ово стање је деловало као оперета. Батаљон се задржао у Рогатици краће време, а онда је командант Илић добио задатак да изврши марш правцем: Рогатица — Подроманија — Хан-Пијесак — Олово — Средње — Околина Вареша. Али, када је батаљон доспео у Подроманију, ситуација се изменила. Немци су вршили снажан притисак од Сарајева, па је команданту батаљона било наређено да упути једну чету на Црвене стијене ради ојачања одбране на овом правцу, а остале две чете су задржане у Подроманији као оперативна резерва. На Црвене стијене упућена је Ужичка чета.

Операција комбинованих снага непријатеља отпочела је 15. јануара, и то са четири правца: од Сарајева према Палама и дуж вишеградске пруге и правцем Сарајево — Хан-Пијесак — Рогатица; из Србије преко Зворника и Власенице према Хан-Пијеску; из Вишеграда према Рогатици и од Вареша према Олову. Четничка команда за источну Босну издала је наређење својим јединицама да не пуцају на Немце. Тако су се све снаге непријатеља сручиле на Прву пролетерску бригаду и Романијски партизански одред. Батаљони бригаде борили су се на свим основним правцима. Врховни штаб се тада

налазио код Вареша. Врховни командант је прозreo намере непријатеља, па је одлучио да одустане од раније замишљеног плана и да напусти ову територију. У пратњи Београдског и Кралевачког батаљона и Ужичке чете, убрзаним маршем отишао је на Јахорину.

Шумадијски батаљон се бранио на правцу Власеница — Хан-Пијесак и то на положајима Плоче, јужно од Власенице, који су били погодни за одбрану. Плоче су плато од кога се земљиште спушта стрмо према Власеници, а правцем Плоче — Власеница води комуникација и то са веома оштрим и опасним кривинама. Лево се бранила самостална Посавска чета којом је командовао Момчило Вукосављевић, а на крајњем левом крилу Бирчански партизански одред. Одбрана рејона око комуникације, који је био најосетљивији, поверена је 2. чети 5. шумадијског батаљона, чији је командир био Божидар Радивојевић, обућарски радник и стари члан Партије, рођен 1908. године. Политички комесар чете био је Станко Џангалашевић, четири године млађи, такође стари револуционар, студент права, кога је краљевска власт неколико година држала у митровачкој тамници као човека опасног по државни поредак. Заменик командира био је Марко Мојовић, поручник бивше војске.

Заправо, планом Главног штаба за Босну и Херцеговину било је предвиђено да правац Власеница — Хан-Пијесак брани Деветачки четнички батаљон. Међутим, када су чули за покрет немачких колона, четници су се негде изгубили и напустили Хан-Пијесак где им је била команда. У таквој ситуацији штаб Прве пролетерске бригаде био је принуђен да регрупише своје снаге и да на овај правац упуте Шумадијски батаљон, а затим и самосталну Посавску чету која је тих дана стигла у Рогатицу, са Кочом Поповићем. Шумадинци су посели положај Плоче ујутро 15. јануара и то на тај начин што су се на положајима смењивале десетине из сваке чете, а остало људство било је размештено по кућама. Немци су од 16. до 19. јануара покушали неколико пута да изврше продор комуникацијом Власеница — Хан-Пијесак користећи моторизацију и оклопну технику. Али, узану комуникацију са многим серпентинама и великим успонима било је лако запречавати и бранити. Упоредо са нападима у захвату комуникације, Немци су вршили интензивно извиђање. У овоме су им велику помоћ пружали четници. Они су се детаљно упознали са распоредом Шумадијског батаљона и Посавске чете.

У зору 19. јануара Немци су применили нов вид маневра који раније нису практиковали. Пре него што су кренули у напад главним снагама у захвату комуникације, упутили су две колоне скијаша опремљених маскирним огртачима које су обухватиле Плоче са истока и запада. Скијаши су изненадили 2. чету Шумадијског батаљона и Посавску чету. Друга шумадијска чета имала је на положају десетину којом је командовао Брана Марковић. У овој десетини налазио се чувени пушкомитраљецац из Шумадије Богосав Лазаревић Кореја и његов помоћник Милан Видојевић Корчагин из села Трудеља, такође познати борац и скојевац из Првог шумадијског одреда. Куће у којима је била распоређена 2. чета налазиле су се на једном узвишењу тешко приступачном и скијашима, па је немачка колона прошла између кућа и Марковићеве десетине која се нашла одсечена од главнине чете. Тако се ова десетина нашла у безизлазном положају.

Испред њих су биле литице, а позади Немци. Свуд около дубок снег. Али упркос свему, ових десет бораца Шумадије херојски су се борили неколико часова. Очекивали су помоћ своје чете, али нико није био у стању да им је пружи. Нападати колону скијаша вишеструко бројнију и опремљенију и то п дубоком снегу, било је немогуће, поготово што је одмах уследио и напад немачких главних снага с фронта. Десетини је ускоро нестало муниције. Са последњих неколико метака и бомбама кренули су Немцима у сусрет са намером да се пробију. Кореја је последњи рафал сручио на Немце стојећи, а онда пао, покошен митралезом. Његов помоћник једновременно је бацио на немачки стрељачки строј две бомбе, али је снег знатно умањио њихов ефекат. Успео је да учини неколико корака и пао. Остао је заувек на обронцима Романије — далеко од своје Букуље. Десетар Марковић и три његова друга бацили су на Немце последње бомбе, а онда су се отиснули низ литице према Власеници — у сусрет немачким главним снагама. Овај подухват је пружао мале шансе да се избегне смрт. Преживео је само десетар Бранислав Брана Марковић, али није се вратио у свој батаљон. Прикључио се партизанима источне Босне.¹⁷⁰ На Плочама су заувек остали његови другови — далеко од свог родног краја.

Немачка десна колона кретала се спорије и није успела да изненади Посавску чету. Када је почела борба на положају 2. чете Шумадијског батаљона, Посавци су успели да правовремено поседну положај и дочекају Немце организованом ватром. Командир чете Момчило Вукосављевић образовао је бомбашку групу од пет бораца за борбу против тенкова који су нападали комуникацијом. Бомбаши су организовали заседу, па су обарањем камења зарушили пут и истовремено бацали бомбе. Немачка колона је била заустављена, али су скијаши успели да се пробију и нападну бомбашку групу с леђа и присиле је на повлачење. У овој борби погинуо је заменик командира Посавске чете Жаја.

Командант 5. Шумадијског батаљона Милан Илић Чича успео је да прикупи чете испред Хан-Пијеска, организује одбрану и заустави немачко надирање од Власенице. Деветнаестог јануара Немци су успели да се пробију од Сарајева до Соколца. Претила је непосредна опасност од расецања слободне територије линијом Подроманија — Соколац — Хан-Пијесак. Снаге Прве пролетерске бригаде биле су раздвојене. Југоисточно од ове линије нашли су се 6. београдски батаљон, 4. краљевачки батаљон и Ужичка чета из 5. шумадијског батаљона.

Штаб Прве пролетерске бригаде са представницима Главног штаба за Босну и Херцеговину, са Славишом Вајнером, на челу, оценио је новонасталу ситуацију и закључио да је у овом делу источне Босне ојачало четништво, да су немачке снаге јаке и да не постоје повољни услови за даљи опстанак крупних партизанских јединица.¹⁷¹ На ос-

¹⁷⁰ Марковић је рођен недалеко од Белановице. Био је неустрашив борац и вешт руководиоца. У годинама пред други светски рат био је познат као неустрашив. Често се сукобљавао са жандармима.

¹⁷¹ Славиша Вајнер. Чича романијски, архитекта, рођен 1903. у Новом Винодолу, члан КПЈ од 1940. године, организатор устанка на Романији и командант Романијског партизанског одреда.

нову оваквих закључака уследила је одлука о напуштању источне Босне. Штаб Прве пролетерске бригаде наредио је Београдском и Краљевачком батаљону и Ужичкој чети да изврше марш у правцу Фоче, што је учињено на захтев Врховног штаба кога је требало обезбедити на његовом путу за Фочу. Планирано је да главнина бригаде (1. и 2. црногорски, Крагујевачки и Шумадијски батаљон) са којом се кретао и штаб бригаде, са просторије Хан-Пијесак — Олово — Кладањ, изврши марш на просторију Трново — Калиновик — Фоча. Овој групацији придружио се и Романијски одред. Реорганизован је и 5. шумадијски батаљон, у његов састав је укључена самостална Посавска чета и вод Словенаца у коме су била 22 борца — све што је остало од чете „Иван Цанкар“ формиране код Ужица у октобру 1941. године.

Пеги шумадијски батаљон је напустио Хан-Пијесак 20. јануара и кренуо преко Берковине у Пјеновац где је према плану марша било предвиђено преноћиште.

Двадесет првог јануара 1942. године у Пјеновцу су освануле две чете Шумадинаца, Посавска чета, Словеначки вод и остаци Романијског партизанског одреда — око 50 људи са Чичом Романијским на челу. У Пјеновцу су заноћили и делови Бирчанског партизанског одреда са Цвијетином Мијатовићем, политичким комесаром одреда на челу, али су у зору наставили марш. Освануо је хладан дан са снежним вејавицом која је убрзо престала. Чича Романијски приредио је пролетерима обилан доручак од младе прасетине. У раним часовима пронела се вест да су Немци кренули од Хан-Пијеска пругом у правцу Берковине удаљене пет километара од Пјеновца. Ово је унело немир међу борце и старешине. Шумадинци и Посавци су осматрали околину Пјеновца која ништа добро није обећавала. Висока брда са стрмим падинама била су завејана снегом који је достигао дебљину и до два метра. Узану долину пресецале су кањонска река и железничка пруга која је кривудала кроз кањон и којом је једино било могуће кретање. Милан Илић Чича сматрао је да Пјеновац треба напустити што пре. Али се Славиши Вајнеру, који је командовао свим јединицама које су се овога јутра нашле у Пјеновцу, није журило. Наредио је да се очисти пруга до Олова и обезбеди пролазак санки са два топа 75 милиметра који су се налазили у Пјеновцу, али оштећени. Четници су им били скинули затвараче. Према Берковини је упућено јаче обезбеђење које се састојало од по једне десетине из 2. чете шумадијског батаљона и Романијског одреда и једне патроле Словеначког вода. Један вод 2. шумадијске чете одређен је да са партизанима Романијског одреда утовари топове у вагоне. Око 10 часова, нервозни борци су сами почели да се постројавају у колону за марш. Тада је стигао Бранко Татомировић, борац Шумадијског батаљона из обезбеђења, и саопштио да су Немци стигли у Берковину, да је патрола претходница упала у немачку заседу и претрпела губитке. Обезбеђење је пружио отпор, али су Немци успели да га потисну. Немци су наетупали у три колоне. У саставу главнине, која се кретала пругом налазила се артиљерија са минобацачима, па чак и вод коњице. Лево и десно од пруге наступале су две колоне скијаша који су били наоружани тешким аутоматима (оквир 50 метака), а имали су и беле маскирне огртаче. То је био последњи моменат да се избегне

катастрофа, али Чича Романијски опет није журио. Говорио је Чичи Илићу да је Берковина далеко, више километара, а да „Немци не лете“. Чича Илић је на своју руку наредио да Прва чета, која је била одређена у претходницу, крене. За њом је кренула Посавска чета. Словеначки вод је такође био образовао колону. Друга чета и Романијски одред и даље су се налазили код железничке станице петљајући се са топовима. Чича Романијски се налазио у згради железничке станице и водио телефонски разговор, а Милан Илић је стајао пред зградом. Такво стање је било у Пјеновцу када су се Немци појавили и изненада отворили веома снажну ватру из неколико десетина пушкомигтралесца и аутомата. Скијаша су већ били наткрили простор око станице и образовали „ватрени цак“ који је убиствен и на далеко погоднијем земљишту. Густа ватра аутоматског оружја долазила је са свих страна. Људство које се нашло око железничке станице није имало никакве услове за отпор — као да је било изведено на стрељање, оружје није могло да помогне. Једини заклони су били гомиле очишћеног снега, али само као илузија. Борци су се инстинктивно заклањали иза њих и гинули. Славиша Вајнер је искочио из станичне зграде и са Миланом Илићем јурнуо преко моста на Пиштавици. Покошени су митраљеским рафалима. Неки борци су скакали у студену реку покушавајући да нађу спас и тако гинули. За свега десетак минута на снегу око железничке станице у Пјеновцу покошена је готово цела 2. чета Шумадијског батаљона и главнина Романијског одреда.

Прва чета со извлачила пругом, трчећи. Њени митраљесци Раца Терзић и Младеновчанин Мића Радосављевић Тузла, успели су да се организовано супротставе, да пружи Немцима жесток отпор и онемогуће их да униште главнину колоне. Трка кањоном Пиштавице, односно пругом Пјеновац — Олово, трајала је све до села Невачке — читавих пет километара. Пушкомигтралесци су у почетку успешно штитили одступницу. Али, Раца Терзић је био тешко рањен. Болничарка 1. чете Јулка Јуца Ћатић, седамнаестогодишња гимназијалка из Страгара, покушала је да га извуче и погинули су заједно.¹⁷² На Тузлу се сручио снег са дрвета и затрпао га. Једва се извукао, али више није

¹⁷² У овој борби су погинули из 1. и 2. чете 5. шумадијског батаљона и Словеначког вода: Милан Илић Чича, рођен 1889. у Горњој Трешњици; Драгослав Павловић Шиља, рођен 1908. у Београду; Раца Терзић, рођен 1914. у Цветовјевцима код Лазареваца; Добривоје Јефтић, рођен 1919. у Заграђу код Рудника, матурант; Ранко Јовановић, рођен 1920. у Белановици; Миодраг Лукић, рођен 1920. у Трудељу; Вукашин Марковић, рођен 1923. у Косјерићу; Драгић Пантовић, рођен 1921. у Страгарима; Павле Петровић, рођен 1923. у Неготину; Њстар Петровић, рођен 1913. у Даросави; Тимотије Спасојевић, рођен 1921. у Сребрници; Милан Видојевић, Корчагин, рођен 1923. у Трудељу, општина Горњи Милановац — погинуо на Плочи; Константин Вулићевић, рођен 1920. у Пиносави код Београда; Божидар Радојевић, командир чете, рођен 1908. у Херцеговини; Ружа Бојовић, рођена 1918. у Крагујевцу. Јулка Ћатић, рођена 1925. у Страгарима; Милорад Ђорђевић, рођен 1917. у Крагујевцу; Бого Јере, рођен 1919. у Љубљани; Вацлав Здравек, рођен 1915. у Карловим Хроцима, Словенија; Винко Телбан, рођен 1919. у Шкофјој Локи; Мирко Тушак, рођен 1916. у Марибору; Ели Раш, рођен 1913. у Љубљани; Франц Соломон, рођен 1919. у Трбовљу; Емил Долиншек, рођен 1920. у Рушама код Марибора; Алфред Хорвиц, рођен 1913. у Сарајеву; Ђуро Кука, рођен 1913. у Кордуну; Момир Мићовић, рођен 1922. у Ресници код Ужица.

био способан за борбу. Тек изнад села Невачке 1. чета је успела да заузме положај иза стабала дрвећа и заустави Немце. Недалеко од Невачке, прелазећи једну чистину, погинуо је комесар Шумадијског батаљона Драгослав Дракче Павловић. Шумадијски батаљон се прикупио у селу Кнежини, где су се нашла и остала три батаљона бригаде. Из 1. и 2. чете није било 50 бораца, из Посавске чете 13, а из Словеначког вода 10 бораца.

Пали су борци прекаљени у многим борбама од Космаја Златибора, Јадовника до Романије. У току шестомесечне борбе за слободу они су упадали у многе окршаје и из њих излазили као победници, избегавајући замке лукавог и вештог непријатеља. Сада су пали у кратко-трајној борби у којој нису могли да пруже отпор достојан себе. Били су покошени као на стратишту, као да нису имали оружје.

Тако се у педесет шестој години завршио живот Милана Илића Чиче, сељака револуционара — једног од најстаријих по стажу и годинама комунисте у Шумадији. Иза њега је остало више од 20 година револуционарног рада и осморо деце, од којих је већи број учествовао у борби за слободу.

Угаеио се живот Славише Вајнера — Чиче Романијског. Имао је свега 38 година и није био чича. Тако су звали овога сина сунчаног Винодола људи са Романије који су га волели као најрођенијег. Они су веровали да овога јунака метак не погађа. Песме су о њему певане. Његово тело Немци су вукли на саоницама по селима показујући га народу.

Дубоко потиштени због погибије свог команданта и многих друп^а ва с којима су у борбама превалили дуги пут од Шумадије до Романије, борци Шумадијског батаљона заједно са Крагујевачким батаљоном и два црногорска батаљона наставили су марш преко босанског беспућа. По дубоком снегу, на мразу испод минус 20°C, синови Шумадије су прегазили врлетну и ћудљиву планину Игман, у коју планинари и ловци и лети опрезно залазе. Шибани ветром и мразем са слабом одећом и обућом, борци су пешачили пуних 16 часова без одмора. Младалачка срца су издржала. Али, када је бригада стигла код Трнова, лекари су констатовали да је 150 бораца имало оштећење на ногама и рукама.¹⁷³ Код знатног броја људи повреде су биле тако велике да су остале последице трајног карактера. После Игманског марша, који је забележен као један од најтежих у историји ратова, пролетери се нису одморили — предузели су опсаду јаког италијанског гарнизона у Калиновику. Само су они који су тешко повређени у току Игманског марша упућени у Фочу на лечење и опоравак. Лекари су им дали назив „игманци“.

Десетковани 5. шумадијски батаљон, како му је гласио званични назив, после краћег задржавања код Трнова, упућен је у Фочу где се опорављао дуже времена. Извршена је и реорганизација, обе шумадијске чете су спојене у једну. Ужичка чета се вратила у састав батал^она, а накнадно је формирана Омладинска чета. За команданта батаљона постављен је Никола Љубичић, а за политичког комесара Ми-

¹⁷³ Према извештају доктора Дејана Поповића, управника болнице у Фочи од 15. фебр. 1942. г. у игманском маршу 41 човек је теже повређен (шесторица остали без свих прстију); укупно су ампутирана 224 прста 64 са промрзлих петама и 27 промрзлих табана.

хаило Швабић. У Фочи су свестрано анализирани узроци катастрофе у Пјеновцу. У томе се лично ангажовао и Врховни командант. Расправљало се на партијским састанцима и четним конференцијама. Тито је указао на опасност од изненађења и неопходност јачања будности до највишег степена. Највећу критику су претрпели Вељко Томић и Станко Џингалашевић — командир и комесар 1. чете, као најстарији од преживелих руководилаца из батаљона. Али, то се није могло прихватити ни као утеха.

Од губитака које је претрпео на Плочама, Пјеновцу и за време Игманског марша, Шумадијски батаљон се тешко опорављао. У пролеће 1942. уследили су нови напори и тешке борбе у Црној Гори и Херцеговини. У јуну 1942. остало је свега 45 бораца из Шумадије који су били способни да наставе борбу. Батаљон је расформиран, а Шумадинци су укључени у 2. пролетерску бригаду.

Крагујевачки батаљон је за ово време био испред Вареша. Немци су са овога правца надирали доста споро. Међутим, кад су Немци продрли до Пјеновца, батаљону је било наређено да се прикупи у селу Грабљевој Глави где је добио задатак да напусти ову територију и крене у правцу Калиновика. Крагујевчани су образовали заштитницу колоне бригаде. Снег је непрекидно падао, тако да је видљивост била веома ограничена, што је омогућило несметан прелазак Сарајевског поља. Немачке главне снаге из Сарајева налазиле су се тада на Романији, што је олакшало извођење марша. Крагујевчани су прошли на свега неколико километара од железничке станице Алипашин Мост. Већ је почела да се спушта хладна звездана ноћ. Од Сарајева је допирало електрично светло. Колона је прешла железничку пругу и упутила се према планини Игману. Немци нису имали никакве податке о правцу кретања бригаде. Један воз је од Рајловца прошао пругом и пресекао колону Крагујевачког батаљона. Нико није реаговао и воз се изгубио у ноћи. Заједно са Шумадијским и два црногорска батаљона прешли су у току једне ноћи сурови Игман и стигли у села Јажиће и Мисајловиће — недалеко од Калиновика.

ШУМАДИНЦИ У ДРУГОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ БРИГАДИ

После повратка са Пештера и одласка Београдског батаљона у састав Прве пролетерске бригаде, на простору око Нове Вароши остало је пет батаљона и јединица „Максим Горки“ која није сматрана борбеном јединицом. Била су то два ужичка батаљона, Чачански, Шумадијски и Космајски батаљон. Шумадијски батаљон је имао две чете (Рачанску и Орашку) из бившег Другог шумадијског одреда, и Моравску — у којој је већина бораца раније припадала Поморавском одреду. Међу њима је био и бивши командант одреда Љубиша Урошевић, артиљеријски потпоручник. У састав Рачанеке чете укључена је једна десетина из 1. батаљона Првог шумадијског одреда. Борци те чете изостали су из батаљона из разних разлога: једни су дошли из болнице, други су се вратили са Романије као пратиоци курира Врховног штаба, а неки су остали са Дугалићем не желећи да се од њега одвајају. Укупно је у батаљону било око 180 људи. У свим батаљо-

шша, па и у Шумадијском, сгтроведене су ригорозне мсре за учвршћење дисциплине и „чишћења" јединице од „непожељних елемената". Двојица из Шумадијског батаљона осуђени су на смрт и стрел>ани пред постројеним батал>оном. Њихова кривица је била у томе што су за време патролне службе свратили у неку кућу, изнудили храну и ракију и вратили се у чету припити. Држали су се храбро. Узвикивали су паролe: „Живела комунистичка партија!" „Живео Стаљин!" Стрељање је оставило мучан утисак.

Душан Дугалић је као кажљеник провео у Радоини око петнаест дана. Задатке је извршавао ревносно и без роптања. Српско-санџачки штаб је поново размотрио његов случај и рехабилитовао га. Постављен је за команданта Шумадијског батаљона чије људе, сем мањег броја, није познавао. Али, борци су о њему много слушали и од срца су га прихватили.

Крајем децембра у Шумадијски батаљон је укл>учен из Крагујсачког одреда један вод којим је командовао неки Влада, мсрнарнички подофицир. Влада је био снажна момчина, плећат, ходао је клатекИ се лево и десно, баш као прави морнар. Али се „морнарски" и понашао. Псовао је, стално нешто критиковао и тражио да буде враћен у Крагујевачки батаљон. Било их је у воду око тридесет. Већина их се понашала слично воднику. Они су се негде око Ивањице одвојили из колоне коју је водио Раја Недељковић. То су највероватније учинили да би се, као самостални, боље хранили. Дуго су лутали и стигли у Нову Варош када је Крагујевачки батаљон већ био на Романији. Ово људство није прошло кроз идејно-политичку обуку као остале јединице па је деловало некако неприкладно — „дивл>е". И даље су набављали храну путем такозваног „пикираша" (разноврсним машинацијама и довитљивошћу појединаца) и стварали проблеме.

Последњих дана децембра батаљон се налазио у селу Бистрици са двојаким задатком — да држи у блокади италијански логор и прогони прибојске четнике који су често навраћали у село Рутоше. Италијани нису напуштали логор. Штаб батаљона, који се састојао од искусних руководиоца, направио је план дејства ради узнемиравања и исцрпљивања Италијана. Образовано је више група јачине 5—10 бораца са пушкомитраљезом које су се у разво време и на разним местима привлачиле у непосредну близину логора и отварале ватру по баракама и другим објектима. Батаљон је имао и један тромблон којим је руковао Недовић Губе Крагујевчанин. Он је био изузетно вешт тромблонџија. „Садио" је мине тамо где је желео. Формиран је и специјални „хор" који је певао италијанску револуционарну песму:

*»Avanti popolo ala riscossa
Bandiera rosa
Bandiera rösa la trianfela ...«*

Хор је добро увежбао песму, певао громко и корсктно. Коришћење су луле од казана за печење ракије као појачала. Италијани су на овакве „приредбе" одговарали жестоком ватром митраљеза и минобацача која је трајала сатима. На исти начин су реаговали и против дејства групе за узнемиравање. Касније, када им је пресечена

веза са Пријепољем, били су принуђени да штеде муницију, па су се нашли на великој муци. Провели су многе непреспаване ноћи.

Почетком јануара 1942. на Увац су стигле јаке четничке снаге под командом Вука Калаита, Андреја Јевремовића и Ђурђа Станојевића Смедеревца. Четници су са одредом недићеваца почели чешће да долазе до самог Увца, отварају митраљеску ватру, галамили и псовали. Посеђивали су и неколико гласноговорника помоћу којих су водили психолошки рат. Како се нису znale праве намере четника, Главни штаб за Србију и Санџак одлучио је да са свим батаљонима, осим Космајског, поседе леву обалу Увца. Овим се желела заштити слободна територија од изненадног продора четника. На четничке пропагандне активности одговорено је антипропагандом. Дугалић је лично волео да са четницима води дуеле речима. И даље се служио казанском лулом. Партизани су тих дана имали јаке пропагандне адуте. У противофанзиви под Москвом Црвена армија је извојевала победу и одбацила немачке трупе на запад. Четницима су помоћу луле читане вести Радио-Лондона. Ово је доводило четничке старешине до беснила, терали су четнике у куће да не слушају. У то време су обично отварају митраљеску ватру радл ометања читања вести, или су и сами лансирали своје паролe и псовке.

Крајем децембра Покрајински комитет КПЈ за Србију добио је од Централног комитета писмо, у коме је објашњена политичка ситуација после непријатељске офанзиве и дата упутства за даљи рад Партије. Осмог јануара 1942. уследило је наређење Врховног штаба Главном штабу НОПО Србије, којим су одређени тежишни задаци и начин дејства партизанских одреда. У овом наређењу је речено да се обнови Шумадијски одред на простору планине Рудника која би му служила као ослонац за дејства према Аранђеловцу, Крагујевцу, Горњем Милановцу и Наталинцима. Предвиђало се обнављање Крагујевачког одреда са ослоном на Јухор, затим Посавског који би створио упориште на простору Јаутина — Близански висови — Словац. У пределу Букуља — Венчац — Космај — Авала такође се предвиђало формирање једног одреда. Ови одреди требало је да образују Шумадијску оперативну групу са штабом који би обједињавао дејства на целом простору Шумадије. Тада се имало у виду да 3. батаљон Првог Шумадијског одреда још постоји, па би служио као језгро за Формирање Шумадијске оперативне групе.¹⁷⁴ Овим наређењем су регулисана дејства и у другим крајевима Србије. Крајем децембра реорганизован је Главни штаб НОПТО Србије и именовани нови чланови.¹⁷⁵

Привремени Српско-санџачки главни штаб, на чијем се челу налазио Петар Стамболић, протумачио је наређење Врховног штаба тако да је донео одлуку да све батаљоне који су се нашли на простору око Нпве Вароши врати у Србију на своје матичне терене. Комунисти ужичког краја су пре тога одржали састанак и сагласили се да све

¹⁷⁴ Тито. *Војна зрла*. кн. I. гл. 117—120. ВИЗ. Београд. 1971.

¹⁷⁵ Главни штаб НОПО Србије престао је да функционише још у новембру 1941. Жујовић и Кљајић су рањени, Бранко Крсмановић погинуо, Чолаковић отишао у источну Босну, Груловић постао повереник за трговину Главног НО одбора за Србију. Нови чланови именовани у децембру били су: Мирко Томић, Петар Стамболић, Милинко Кушић и Радивоје Јовановић Брадоња.

своје јединице врате у њихове матичне рејоне ради сузбијања четничког утицаја. Први је у Србију кренуо Космајски батаљон коме се прикључила и једна група Посаваца. С њима заједно кренула је и Друга ужичка чета. Космајци су имали велики број аутоматског оружја и знатне количине муниције. Успели су да се половином јануара пробију до Јелове горе. Тај пут од Радоине до Јелове горе био је крајње исцрпљујући. Борбе су вођене даноноћно, а губици расли. На Јеловој гори сачекала их је и окружила јака групација четника. Друга ужичка чета је разбијена и добрим делом заробљена. Четници су заклали све заробљене партизане. Космајци су покушали да се пробију натраг према Санцаку, али им то није пошло за руком. Успели су да се пробију на север и наставили пут према Космају — још тежи и крвавији.

За Космајцима су кренули Ужичани. Пред њихов полазак Миленко Кушић, члан Главног штаба, одржао је ватрен говор и објаснио значај и потребу повратка у Србију. Уосталом, то је била жеља свих бораца. Ужички батаљони су кренули од Кокиног Брода према Златибору. По јаком мразу и дубоком снегу Ужичани су се пробили до села Љубиша, Високе и Гостиља. Четници су непрестано нападали. После борбе на планини Мучњу, Мочиоцима, Чичкову и Бјелуши, ужички батаљони су се вратили у Кокин Брод. Чланови Главног штаба су изразили незадовољство због враћања батаљона, оштро су замерили штабу батаљона, али су комунисти били јединствени у оцени да је даљи боравак у Србији био нецелисходан.

Покушај продора у Србију учинили су и Шумадинци. Батаљон је извршио ноћни марш од Кокиног Брода према Златибору, прешао Муртеницу, и у зору стигао у Кућане. Дугалић је уз пут дознао да се у Кућанаша налази један вод четника. Одлучио је да их зароби. Задатак је поверио заменику комесара Орашке чете Мирку Јолкићу. Дугалић је довео батаљон на косу изнад куће у којој су се налазили четници. Чете су се развиле у стрељачки строј. Удаљеност до куће износила је 300 до 400 метара. Јолкић је са једном десетином кренуо на главни улаз куће и ушао је унутра. Крај разбуктале ватре нашао је уснулог четничког стражара са пушком међу ногама. Сањиви стражар се предао без отпора и послушно показао собе у којима су били четници. Заробљено је њих двадесет. Само један четник је успео да баци бомбу кроз прозор, али она није експлодирала. Када се разданило у Кућане су стигле јаке снаге четника. Распламсала се жестока борба. Четници су претежно дејствовали из дворишта кућа користећи добре заклоне, а партизани су остали на чистини. Борба је трајала један сат. Упорност и жестина четника навела је штаб батаљона на закључак да је нереално наставити даљи покрет кроз Србију, како због јаких четничких снага тако и због изузетно тешких временских прилика. Дугалић је одлучио да се врати у Радоину. Четници су покушали да не дозволе Шумадинцима повратак у Санцак, па је овај одступни марш трајао све до мрака уз непрекидну борбу. Најтежу улогу је имала Моравска чета која је била у заштитници. Четници су успели да окруже један њен вод са којим је био и командир чете. У пробоју је страдала читав једна десегина. Неколико бораца је погинуло, а остали су били рањени и заробљени.

Посло ових догађаја, у Српско-санџачком штабу заузет је став да се привремено одустане од повратка у Србију. Далежи развој догађаја наметнуо је нове одлуке. Заправо, крајем јануара на Увац су стигле нове снаге четника од Вишеграда и Ужичке Пожеге, а на планини Златару појавило су Вук Калаит са својим одредом — у позадини партизанских снага које су се налазиле на Увцу. Партизански фронт на Увцу био је доста разређен. На око 30 км била су распоређена четири батаљона — по један у просеку на осам километара врлетног земљишта под дебелим снежним покривачем. Шумадијски батаљон налазио се у селу Амзићима, узводно од Кокиног Брода. Ово планинско село лежи на надморској висини од преко 1 000 метара. Према Увцу се спуштају окомите литице, непроходне, нарочито у зимско време. Постојала је само једна стаза која је и зими повезивала Амзиће са Увцем. Водила је кући Друловића на самом Увцу. Овакво земљиште пружало је могућност да се чете држе у селу. Људство је по десетинама распоређено по кућама. Ноћу су постављане јаче страже на прилазима селу, а једином стазом која је водила на Увац непрекидно се кретала по једна патрола са пушкомитраљезом. Снег је био тако дубок да је кретање ван утабаних стаза било немогуће, а мраз толико јак да су у раним јутарњим часовима стабла младих храстова пуцала као пушке. Смештај је био доста слаб. Куће од дрвета, на поду слама, вашке. Храна се добијала из Нове Вароши: хлебчићи од помешаног јечменог и овсеног брашна тешки 250 грама и парченце несланог меса. И хлеб и месо стизали су у залеђенска стања. Борци су грејали следовање хране уз ватру и обично би га пре појели него што би се одледило. Највећу атракцију представљало је надвешивање са четницима.

Петог јануара у цик зоре четници су напали. Прешли су Увац код Друловића куће и кренули стазом. На погодном месту организовали су заседу и ухватили патролу коју је предводио познати тромблонџија Губе. Тројицу бораца из патроле савладали су без метка. Онда су продужили несметано према Амзићима. Испред засеока у коме се налазио 1. вод Рачанске чете развили су се у стрелце. Сити и пијани, четници су газили снег до појаса и окружили групу кућа. Било је свануло и истурене страже су се повукле у село. Четнике је открио борац Чедо Костић који се враћао са страже. Видео је људе у шубарама како газе снег. Прво је помислио да су то Моравци, који су такође носили шубаре, али четници су отворили на љега ватру. Чеди су руке биле тако укочене од хладноће да уопште није могао да употреби пушку. Ватру су први отворили пушкомитраљесци Милија Здравковић и Милан Карић. Гађали су са прозора кућа и успели да зауставе четнике, али они су већ били организовали свој систем ватре. Решетали су дрвене куће митраљеским мецима и принудили борце да их напусте, а онда их дочекивали на снегу. Извукли су се само они који су се држали стаза и штитили се сопственом ватром. Сви они који су упали у дубок снег постали су мета четничких пушака и митраљеза. Тако је једна десетина овог вода била уништена. Погинули су Предраг Радовановић из Винче и још осам другова. На западној ивици села батаљон је дочекао четнике организованом ватром и нанео им тешке губитке. Преко четрдесет их је остало у снегу. Напад на овом правцу био је заустављен. Али, четници су нападали на више праваца, тако

да је фронт на Увцу, који се држао пуних месец дана, најзад пробијен. Главни штаб је наредио повлачење према Новој Вароши.

Шумадинци су стигли у Нову Варош у сумрак. Чачани су водили борбу са четницима Јаворског на висовима изнад Нове Вароши. Чула се лесма четника. У самој вароши владао је прави хаос. Била је у току евакуација болнице и интендантуре. Борци из јединице „Максим Горки“ разишли су се на све стране, јер њихове старешине нису знале шта им је задатак. Дугалић је пронашао неког интенданта који је делио храну у ходу. То није било никакво следовање, већ је интендант желео да се ослободи намирница. Тако је неко добио хлеб, а неко суво месо или сланину, сир, кајмак или само свињску маст. Тек када је батаљон стигао на Златар, где је у некаквим колибама са slabим кровом дочекао следећи дан, намирнице су замењене, али на добровољној основи. Батаљон је провео шести фебруар на Златару. Дрва је било довољно па су ложене велике ватре.

Још претходног дана из Српско-санџачког штаба, у коме је било и чланова Централног комитета КПЈ, био је упућен курир у Фочу где се налазио Врховни штаб. Послан је извештај и тражене инструкције за даље кретање. Заправо, у Новој Вароши је донесена одлука да сва четири батаљона пређу реку Лим између Пријепоља и Бродарева и да оду на Камену гору, где ће сачекати наређење за даље дејство.

Шестог фебруара, кад је пао мрак, све јединице су кренуле у једној колони преко Златара у правцу Лима. Колона се кретала врло споро. Борци су због оштре зиме скакутали и трљали уши. Када је чело колоне стигло у село Косаницу, на њега је отворена митраљеска ватра. Нападали су Калаитови четници. Чула се и њихова песма: „Спрем'те се, спрем'те, четници“, затим команда за јуриш. Ово је унело пометњу у колону. Преносила су се противречна наређења. Једно од њих је било: „Налево круг трчећим кораком.“ Шумадијски батаљон био је у заштитници. Дугалић се нервирао. Када је дошло оно „Налево круг“, које је било апсурдно, јер су се најјаче четничке снаге кретале за колоном. Дугалић је почео да виче: „Ко то шаље тако шашава наређења?“ Упутио је курира у Главни штаб, који се налазио негде у средини колоне, а четама је наредио да крену напред за њим. Пробијао се узаном пртином и избио са батаљоном на чело колоне. Затим је почео да галами и дозива свој „вод за клање“. Четници су се разбежали. Колона је кренула брже.

У јутарњим часовима 7. фебруара колона је прешла комуникацију Пријепоље — Сјеница и око подне избила на Лим у рејону села Диваца. У Дивцима су се јединице задржале до краја следећег дана. Постављало се питање преласка Лима. Италијанска моторизација патролирала је комуникацијом Пријепоље — Бродарево, поред самог Лима. Италијани су артиљеријом и минобацачима тукли Дивце и угрожавали даље задржавање у селу, а на левој обали реке, у селу Комарану, налазиле су се и јаче снаге муслиманске милиције којом је командовао хоџа Пачариз, а била је у служби Италијана.

Увече 8. фебруара почео је прелазак Лима газом. Шумадијски батаљон добио је своје место прелаза. Лим није био залеђен, али вода је носила санте леда. Дугалић је упутио један вод да прегазу реку у оделу и на супротној обали организује обезбеђење. Осталима је пре-

поручено да се свуку и пређу голи. Међутим, плашећи се да ће изгубити одећу или обућу, многи борци су у одећу прегазили реку. На супротној обали показало се да су они који су голи прешли реку много боље прошли. Обрисали су се, обукли и осећали се сасвим удобно. Били су способни да се боре. Они су и организовали обезбеђење и протерали Пачаризове банде. Осталима се одело заледило па су се једва кретали, а претила им је опасност да остану без ионако оскудне одеће. Ово људство је смештено по кућама да би се осушило. У једној кући нашао се и адвокат Чеда Плећевић из Аранђеловца, мокар и готово слеђен. Они који су га познавали нашли су му место крај ватре и омогућили да се осуши. Приликом преласка Лима било је драматичних сцена па и неколико дављења. Прелазило се у ланцу, односно борци су се држали за руке. Вода је допирала до рамена човеку средњег раста. Појединцима је претила опасност да се удаве па су их морали носити. Вода је неке истргла из ланца и однела. Већина се спасла.

На Камену гору стигло је обавештење да шумадијски батаљон са остала три батаљона из Србије улази у састав Друге пролетерске бригаде. То је изазвало неописиву радост код бораца. Сада су и они себе могли да сматрају „одабраним“ и достојним да носе име борца-пролетера. Али, поновила се слика из децембарских дана о селекцији бораца, и то у далеко драстичнијој форми. У батаљонима су одржани састанци комуниста и скојеваца на којима је разматрана подобност за ступање у бригаду сваког појединца — борца и старешине. Неке старешине су смењене с положаја. Поред тога, радила је једна комисија Главног штаба која је имала и функцију војног суда. Расформирана је јединица „Максим Горки“. Одређени број њених бораца укључен је у батаљоне. (Били су то најчешће рањени и болесни борци који су провели извесно време на опоравку). Један број их је проглашен неподобним и просто „отпуштен“. Дата им је извесна сума новца „за почетак док се не снађу“ и речено да иду куда желе, по сопственој вољи. Трећа категорија је завршила трагично. Отворена је над њима истрага због намерног ширења панике за време повлачења преко Златара, и због других „контрареволуционарних и деструктивних деликата“. Осуђени су на смрт по кратком поступку и стрељани у једној вртици. Стрељан је и Влада Морнар који је командовао групом накнадно прикључених Крагујевчана. Тачан број стрељаних на Каменој гори није познат.

Батаљони су се задржали на Каменој гори све до 20. фебруара. То време је искоришћено за идеолошко-политичке припреме борачког састава за улазак у бригаду. Изведено је и неколико мањих акција против хоће Пачариза. Двадесетог фебруара, у зору, почео је покрет батаљона према Чајничу које је одређено као циљ марша. Шумадијском батаљону постављен је задатак да у једном селу недалеко од Пљеваља уништи једно четничко упориште. Дугалић је упутио у село Моравску чету. Четници су се разбежали, пружајући веома слаб отпор. У кући сеоског попа заплена је велика количина прехрамбених артикала италијанског порекла. Попова кућа је, очигледно, служила као четнички магацин. Батаљон је преноћио у селу Крњачи и сутрадан наставио пут. Међутим, неко из села је обавестио Италијане о присуству батаљона. Четнички доушник је, по свему судећи, обавестио Италијане и о

правцу кретања батаљона. Тако се догодило да су две колоне алпинаца, маскираних белим огртачима, на скијама, кренули за батаљоном и стигли га у једној боровој шуми, недалеко од Бољанића. Дугалић је желео да избегне борбу, како би што пре и без губитака стигао у Чајниче. То је била и дириктива претпостављених. До сукоба је ипак дошло приликом преласка комуникације Пљевља — Бољанић. Заробљена су три Италијана. Батаљон није имао губитака. (У шуми се био изгубио водник Чеда Бранковић, али је сутрадан стигао у јединицу). Батаљон је преноћио у Бољанићу. Ту се налазила и једна чета Црногораца из Прве пролетерске бригаде. Штитила је правац Пљевља — Горажде. Црногорци су причали о Игманском маршу и о ослобођеној територији у долини Дрине од Фоче до Устиколине. Бољанић је остао у тужној успомени борцима Првог шумадијског одреда којих је у батаљону било још осам заједно са Дугалићем. Један је погинуо на Увцу, а у Бољанићу је умро Милутин Лекић из села Босуте, курир у штабу батаљона. Био је то храбар, довитљив и здрав момак. Живот је изгубио на прозаичан начин. Најео се сувих, дивљих крушака, а онда се напио воде. Референт санитета Милоје Хацић Шуле, студент медицине, није му могао помоћи. Умро је на носилима.

Батаљон је стигао у Чајниче 22. фебруара пред вече. Дугалић је инсистирао да борци свечано, са песмом, промарширају кроз Чајниче. Исцрпљени дугим маршевима и оскудном исхраном последња три месеца, борци нису марили за песму и стројеви корак. Али, неки ефекат је ипак постигнут.¹⁷

Три дана су Шумадинци провели у Чајничу одмарајући се, али активно. Опрали су своје рубље, окрпили одела и обућу. Организовано је купање, шшање, и бријање. Купање под тушевима са топлом водом било је права благодет. Већина бораца се није купала још од августа месеца, а није био мали број оних који су се први пут у животу окупали овако удобно. У ресторану су добијали топлу и укусну храну, меса и хлеба било је довољно, служили су се тањирима, ножевима и вшвушкама. Све је то било нешто сасвим ново за борце, који готово три месеца нису имали соли, а често ни хлеба.

Батаљон није могао да учествује у свечаности поводом формирања бригаде. На свечаности је остала Орашка чета и део штаба батаљона, а две чете су упућене у Заборак ради сузбијања утицаја Драже Михаиловића на разбијање јединства добровољачких одреда. Заправо, у Заборку се група четника издвојила из Подрињског одреда којим је командовао Гојко Крезовљћ и који је сарађивао са партизанима. Крезовићев одред је тих дана преименован у доброволачки и званично стављен под команду Врховног штаба. Присталице равногорског покрета покушале су да то осујете. У овој акцији батаљоном су командовали

Врховни штаб је дао високу оцену организацији и извршењу марша групе батаљона од Увца до Чајнича. У Билтену Врховног штаба број 14—15 објављена је посебна наредба Врховног команданта о похвали у којој се каже: „Изражавам наше признање и похвалу Српско-санџачком штабу који је својим умјешним маневром успио не само да избегне опкољавање партизанских јединица и да их пребаци преко Лима, него је успио да спасе болницу и неборачко становништво које је морало да напусти своје домове. Нарочито изражавам своје признање и похвалу свим борцима ових партизанских јединица које су у борби и на прелазу — газећи реку Лим, показали велико јунаштво и самопријегор.“

заменик команданта Предраг Јефтић Шкепо и заменик комесара батаљона Драгослав Ђорђевић Гоша. На поласку, Мишњко Кушић је одржао говор и објаснио значај акције. Рекао је да је Шумадинцима поверен овај задатак и због тога што је у њиховом крају рођен Карађорђе и настала династија Карађорђевића којој се четници заклињу на верност. Равногорска пропаганда ширила је по Босни вести да у Србији више нема партизана, а да их у Шумадији никада није ни било. Колона је стигла у Заборак око подне. Шкепо је двогледом осматрао околину и утврдио да се на брдима испред села налазе групе четника, што је значило да их гоје могуће изненадити. Шкепо и Гоша су се одлучили на један смели подухват — на постизање психолошког ефекта. Чете су кренуле у село у колоки, и то главгош путем. На челу су ишли заменици команданта и комесара батаљона, за њима командир Моравске чете па онда пушкомитраљесци батаљона и њихови помоћници. Борцима је било речено да будно осматрају лево и десно од пута и буду спремни за брз развој у стрелце. Овакав наступ Шумадинаца збунио је четнике. Дошљаци, емисари Драже Михаиловића, инсистирали су да се отвори ватра, алл мештани су то одбили. Онда су дошљаци напустили Заборак, а командант заборских четника је на брзину постројио своје четнике како би партизане дочекао свечано. Предраг Јефтић, са својом беспрекорно чистом униформом испреплетаном разним кајишевима и двогледом на грудима, деловао је импозантно. Са својих тридесет година, оштрим погледом и чврстим кораком, оставио је на четнике снажан утисак. За њим је корачао Лабуд Ђукић, командир Поморавске, чете, учитељ и резервни официр, исто тако импозантна фигура, нешто млађи од Шкепе. За Лабудом су корачали пушкомитраљесци са Вукосавом Стошићем Тенковцем на челу, који је сматран једнш од најбољих пушкомитраљезаца у батаљону. Имао је тридесет три године. Четничком старешини није падало ни на памет да пружи било какав отпор. Руковао се са Шкепом, а затим и са свима осталима. Гоша је заборским четницима одржао ватрен говор разоблљавајући подлу издајничку улогу Драже Михаиловића. Четници су се „посипали пепелом по глави“. Признали су да су погрешили, али су се „на време освестили.“

Из Заборка је 3. шумадијски батаљон упућен у Горажде и смештен у касарну која је неким чудом била у добром стању. Инспирисани уредношћу касарне и њеним војничким изгледом, стареишне из штаба батаљона инсистирали су на касарнском начину живота. Направљен је дневни распоред рада који је садржавао часове из „пешадијског егзекурсног правила југословенске војске“. У касарни се налазила и једна посадна чета која је имала трубача. Трубач је свирао устајање, постројавање за ручак и повечерје. Сатима су партизани маришрали по кругу, окретали се, престојавали и изводили вежбе с пушком. Храна је припремана у казанима и дељена кутлачама стандардне запремине. У Горажду су се нашли и неки Шумадинци из Прве пролетерске бригаде. Тада се сазнало за погибију Шумадинаца на Пјеновцу и игманско страдање. Међу њима је био и Мирослав Ђурђевић Зека, прослављени пушкомитраљезац из Шумадије. Изгледао је веома лоше, мало је било остало од његове снаге — смањено се и оронло. Промрзли су му прсти и пете на Игману па је ходао ситним, несигурним корацима. Жалосно је било гледати га. У Горажду су се нашли и борци који су одбачени у

Новој Вароши и на Каменој гори. Пробијали су се сами до Фоче и јавили се Врховном команданту. Рекли су да је Тито био веома љут. Упутио је Миловану Ђиласу оштру замерку, пошто је „чистка“ спроведена са његовим одобрењем. Ђилас, свакако, није био једини, али је био најодговорнији.¹⁷⁷ Борцима је враћено оружје. У Горажду су се налазили на опоравку. Сваки од њих је имао своју тужну историју. Станко Петровић Ливац је још са два друга, Славком и Миодрагом Матићем Соскеом, био избачен из Шумадијског батаљона на Каменој гори. Ишли су за баталјоном, али на извесном одстојању. У селу Обардама код Плеваља, где су Шумадинци конфисковали имовину попа, четника, четници су ухватили ову тројицу ненаоружаних бораца и повели их. Убили су Соскеа и Славка, радника из Крагујевца. Станко се бацио на четника и успео да му отме оружје. У гушању један четник је погинуо, а остали су се дали у бекство. Станко је наставио гут до Фоче сам. Имао је срећу. Многи су на том путу поклани или убијени мучки из заседе, па никога није било да опише њихову судбину.

У Горажду, у команди места, налазило се неколико познатих бораца са Космаја и из Посавине. Ту су били и Јубивоје Михаиловић, Чича Јанко Петровић из Дражевца, који је тада имао 63 године и Карађорђеву звезду из првог светског рата, и Срећко Петровић. Сви су они били стари комунисти и истакнути револуционари. Овде су се нашли због година, на лакшем послу.

Прва борба 2. пролетерске бригаде као целине била је напад 8. марта 1942. на ергелу „Борике“ у којој се налазило кадровско језгро четника Драже Михаиловића — њих око сто педесет. Већином су то били активни официри и подофицири. Напад је изведен у зору. Четници су покушали да пруже отпор, али су брзо разбијени. Само је једна група окорелих наставила да се упорно брани. Њихов отпор је сломљен тромблонима. У овој борби заробљено је пет четничких официра и 126 подофицира, жанларма и других „перспективних“ равногорских кадрова. Побегла су само тројица. Друга пролетерска бригада, у садејству са деловима Прве пролетерске, наставила је да гони четнике капетана Рачића од Рогатице до Братунца на Дрини.

Трећи шумадијски батаљон је дуже времена опседао Хан-Пијесак у коме се налазио усташки гарнизон. За време опсаде имао је неколико жестоких сукоба са усташама, који су покушавали да пробију блокаду. У опсади је учествовао и Деветачки добровољачки баталјон којим је командовао познати превртљивац Радивоје Косорић. Добровољци су парадирали са некаквим трубама и хранили се врло обилно. Шумадинци су добијали из Власенице веома скромне оброке без соли. Једног јутра усташе су изненада нападе положај добровољаца у селу Кусачама. Иако их је доста било из овог села, добровољци су се разбежали на све стране без отпора. Усташе су палиле, силовале жене, клале и плениле стоку. Трећи шумадијски батаљон је кренуо у помоћ угроженом селу. Борци су претрчали око четири километра и из по-

¹⁷¹ Тито је 18. фебруара 1942. упутно поводом овог случаја писмо Миловану Ђиласу у коме, поред осталог, стоји: . . . „Сматрам да сте неоправдано и неправилно поступили са људством које сте препустили да лута“. . . . „То је људство прошло кроз велике борбе, кроз велика искушења и остало вјерно, дало се на велики и далек пут“. (*Зборник докумената НОБ*, том II/2, документ 185).

крета ступили у борбу. Усташе су растеране, велики број их је убијен, сељацима је враћена заплена стока. Село је спашено.

У знак „захвалности“ за овај подвиг, Радивоје Косорић је организовао мучки напад на Шумадинце. То је било у самом почетку треће непријатељске офанзиве. Прихватио је концепцију четника — удварање окупатору проливањем братске крви. Неко је открио овај паклени план Косорића. Када су његове јединице кренуле у напад на Шумадинце у селу Маслову, Дугалић га је предухитрио. Организовао им је заседу, растерао их и већи број заробио. Од овог пораза Косорић се није могао опоравити.

Почетком априла 3. шумадијски батаљон се нашао у Фочи. После краћег одмора упућен је на самосталан задатак — учествовао је у операцији чишћења Борча, у горњем току Неретве, од усташа. Улога батаљона у овој операцији била је веома значајна. Налазио се у резерви команданта сектора који је руководио операцијом, а коришћен је за решавање кризних ситуација. У операцији је учествовало и неколико добровољачких батаљона који су се, по обичају, слабо борили. У нападу на Шиповицу, најјаче усташко упориште, сви покушаји добровољаца су пропали. Они су нападали у стрељачким стројевима, фронтално, примењујући тактику начела југословенске војске. Дугалић и његов заменик Јевтић Шкепо, поставили су тешки митраљез ради прикривања напада, а једну чету инфилтрирали у село користећи се једном јаругом. Усташе су биле изненађене. Командант усташких снага у Борчу затечен је у својој кући. Пред њим се појавио један од најкржљивијих бораца из 1. чете — Радомир Мићковић, био је чак и разрок. Усташки главешина био је висок готово два метра. Потегла је пиштољ. Мићковић је био бржи. Убио га је једним метком. Одмах је уследио напад на жанармеријску касарну из непосредне близине. Полетеле су бомбе на прозоре касарне. Непријатељ је био збуњен. Покушао је да се спасе бекством. Митраљезац Милија Здравковић дочекивао је усташе на вратима. Убијено их је око тридесет и упориште је савладано. У овој борби рањен је само један Шумадинац — Радомир Марковић Баничанац. У току извођења операције Душан Дугалић је оболео од пегавца, па је команду над батаљоном преузео његов заменик Предраг Јевтић.

Половином маја 1942. године обе пролетерске бригаде нашле су се у Црној Гори и Херцеговини. Услед грешака које су починила локална руководства дошло је до осипања устаничких снага, тако да су удружене италијанско-четничке снаге напредовале на свим фронтovima. Трећи шумадијски батаљон Друге пролетерске бригаде извршио је марш из рејона села Миљевине (западно од Фоче) преко Зеленгоре, Вучева, Мратиња, Пиве и Жабљака на планину Сињајевину ради пружања помоћи јединицама Дурмиторског одреда које су спречавале надирање васојевићке четничке групације од Колашина према Жабљаку. Услови за борбу на Сињајевини били су изузетно тешки. Батаљон је бранио два превоја преко којих су водиле коњске стазе. Ови превоји су били удаљени од села Језера, где је једино било могуће одмарати људство, неколико часова хода. На положајима се стално налазио по један вод, а смена је била свака 24 часа. Ово је чињено због тога да би се мање маршевало, али је зато било потребно савладати друге тешкоће. Сињајевина је сурова, висока и тешко проходна планина. Иако је била друга половина маја, на висинама преко 1 500

метара било је доста снега, а често су дували **Јаки** ветрови и температура падала чак и до минус 10 степени. Крoва над главом није било, а и храна је била врло оскудна. На исхрани се недопустиво штеделo. Политичари су тактизирали желећи да исправе раније почињене политичке грешке, али то је ишло до апсурда, тако да је због лоше исхране била угрожена борбена готовост.

Четници су неколико пута покушали да овладају положајима 3. батаљона. С обзиром да су црногорске партизанске јединице оскудевале у муницији, четници су свој први напад извели лежерно. Кренули су на положаје Седло и Увита гора у гомили, галамећи, псујући и називајући партизане „гољама“ и „петометковићима“. Други вод 1. чете 3. батаљона дочекао је четничку руљу на веома кратком одстојању и засуо је убитачном ватром из два пушкомитраљеза. Четници су били потпуно збуњени. Настао је општи метеж и запомагање, а онда су се дали у бекство. На једном пропланку остало је преко 30 мртвих и рањених брадатих делија. У торбама убијених нађене су печене овновске плећке и бутони и чутурице ракије. Причало се да су васојевићки четници јели само бутове и плећке, а остало месо бацали. Рањеници су пуштени. Речено им је да поруче осталима да су на Сињајевину стигли Шумадинци и да ће им за следећи напад позајмити муниције. Неколико дана нису се усуђивали да обнове напад. Касније су напали још два пута, али опет без успеха. У борбама на Сињајевини 3. шумадијски батаљон изгубио је само једног борца — Момира Павловића, који је упао у четничку заседу и заробљен. Положаји на Сињајевини су напуштени услед брзог продора италијанско-четничких снага од Никшића. Шумадинцима је била угрожена одступница, па су се повукли на Дурмитор.

Борбе на Дурмитору почетком јуна 1942. године остале су у тужној успомени бораца 3. шумадијског батаљона, посебно његове 1. чете. Ова чета је добила задатак да штити прелаз преко Балџа који лежи испод највишег врха Дурмитора, Ђлрове пећине. Чета је била смештена у колибама катунa Добри до, а на положај Балџ упућен је по један вод. Смена је вршена ујутро и увече, односно на 12 часова. Положај је био повољан за одбрану, али тешко приступачан. Ишло се веома узаним гребеном који је био прекривен глечером. Са обе стране зјапила је провалија дубока преко 60 метара. Прилаз са супротне стране није био ништа лакши — па је овај положај веома тешко било заузети дању. Четници су имали две значајне предности: знатно бољу физичку кондицију и навику да се боре на високом планинском земљишту, а терен су познавали боље од Шумадинаца.

Први јун 1942. освануо је на Дурмитору под маглом, са температуром испод нуле. У току ноћи између 1. и 2. јуна на положају је био 1. вод 1. чете 3. шумадијског батаљона. Те ноћи четници су кренули у напад. Предвођени мештанима, они су се нечујно приближили положају Шумадинаца. Прозебли борци 2. вода нервозно су скакутали чекајући смену која је каснила. Већ се било разданило, али је видљивост због магле била слаба. Командир вода је оценио да се нико неће усудити да нападне по магли преко врлетне планине па је напустио положај пре него што је дошла смена. Када је 1. вод стигао пред Балџ, четници су већ били на њему развијени за борбу. Дочекали су чело вода блиском ватром и бомбама. Вод Шумадинаца се нашао у

изузетно тешком положају. Четници су били развијени на ширем положају који је надвишавао узану косу на којој су се нашли Шумадинци. Никаквих услова није било за развој и организовање ватре. Први вод је спонтано прихватио борбу. Пушкомитраљезац Мирко Милановић, омиљени борац Прве чете и један од најбољих пушкомитраљезаца у батаљону, успео је да ухвати добар заклон и заспе четнике митраљеским рафалом. Ово је донекле помогло да се вод организује за борбу. Али, од првих четничких рафала погинули су заменик команданта 1. чете Милан Живић, заменик политичког комесара чете Света Ђорђевић, члан Окружног комитета КП за Горње Поморавље, и још три друга. Неравноправна борба се настављала. Четници су отискивали и бомбе низ гребен. Многе су експлодирале у провалијама са једне и друге стране гребена, али су неке погађале циљ и наносиле губитке. Четници су извршили јуриш. У блиској борби обе стране су користиле бомбе и трпеле тешке губитке. Шумадинци су се упорно бранили и гинули. Пушкомитраљезац Мирко Милановић испалио је последњи рафал на четнике. Више није имао муниције. С њим су била још три друга. Четници су им били пресекли одступницу. Спаса није било. Предати се или скочити у провалију. Мирко је изабрао ово друго. Бадио је пушкомитраљез низ литицу, а онда се латио пиштоља, испалио шаржер на четнике и бацио се у снежни понор. Остала тројица: Живко Матејић, Милутин Зечевић и Мандил Бењамин св се предали. На суровом дурмиторском кршу остало је на вечној стражи 17 бораца 3. шумадијског батаљона Друге пролетерске бригаде.¹⁷⁸ Из вода су преживели ову катастрофу само петорица. Већина погинулих другова били су чланови Партије и скојевци. Заробљени Живко Матејић се јуначки држао у четничком затвору. Певао је партизанске песме и пркосио четницима. Стрељан је на Жабљаку. Милутина Зечевића спасао је један четнички официр који је одлично познавао његовог оца Јешу, кафецију из Тополе. Касније, одведен у четничку Опленачку бригаду, погинуо је у Друговцу 1944. године. Бењамину се изгубио сваки траг.

Увече 2. јуна извршен је противнапад на четнике који су били сишли у Добри до. Нанесени су им тешки губици и протерани су на полазне положаје. Половином јуна 3. батал^{он} се нашао у селу Врбници. У његов састав је ушла шумадијска чета из 5. шумадијског батаљона Прве пролетерске бригаде. Било их је нешто више од четрдесет. Заједнички су наставили даљи борбени пут.

На Дурмитору су тада погинули: заменик командира 1. чете Милан Живић, земљорадник, рођен у Поповићу 1919; Света Ђорђевић, студент, рођен у Баточини 1920.; Воја Костић, земљорадник, из Јарушица; Олга Миливојевић, Нак, рођена 1924. у Грузи; Мирко Милановић, опанчарски радник, рођен 1921. у Сепцима; Јован Ракић, ђак, рођен 1924. у Горњем Милановцу; Радомир Мићковић, земљорадник, из Бошњана (код Крагујевца); Љубинко Петровић, земљорадник, рођен у Живковцима (код Аранђеловца) 1925; Милан Карић Пилот, из Јарушица; Богдан Матовић, земљорадник, рођен 1926. у Бавчићима; Бранко Станковић, молер, рођен 1924. у Горњем Будњу; Славко Симеунковић, ваздухопловац, рођен 1919. у Бошњанима; Милутин Марковић, радник, рођен у Чумићу 1921.; Здравко Вујаклија, рудар, рођен 1919. код Хан-Пијеска; Чеда Костић, земљорадник, рођен 1917. у Чумићу; Душан Крстовић и Божидар Крстовић, новоприспели борци из Жабљака. Заробљени су Живко Матејић, студент права, рођен 1919. у Сипућу; Милутин Зечевић, ђак, рођ. 1921. у Липовцу код Тополе, Мандил Бењамин, механичар, рођ. у Бсграду.

Трећи крагујевачки батаљон је после преласка Игмана учествовао у опсади италијанског гарнизона у Калиновику. Италијани су безуспешно покушавали да разбију блокаду. Њихова артиљерија је дејствовала даноноћно трошећи огромне количине муниције. Крајем фебруара Крагујевчани су слшли у долину Дршве. Провели су неколико дана у Фочи, Устиколини и Горажду, а почетком марта су кренули према Рогатици — тамо где су се налазили крајем децембра 1941. године. Трећи крагујевачки батаљон је одређен да учествује у операцији чишћења источне Босне од четника мајора Дангића и капетана Рачића. У овој операцији, као што је речено, учествовала је цела Друга пролетерска бригада. Деветнаестог марта батаљон се нашао у селу Милићима, одакле је кренуо у завршну фазу операције према Братунцу и Дрини. Четничко-недићевске снаге давале су слаб отпор. За два дана група батаљона Прве и Друге пролетерске бригаде избила је на Дрину. На левој обали нашли су се Крагујевчани, партизаго!, а на десној недићевци. такође из околине Крагујевца и Врљачке Баље. Неколико дана су се довикивали, убеђивали једни друге да су на погрешном путу и уз то су се обилато псовали¹⁷⁹

Почетком маја 3. крагујевачки батаљон се поново нашао у околини Горажда. Тих дана Италијани су успели да са својом елитном дивизијом „Пустерије“ изврши пробој од Плевала у Чајниче и да га заузму, а затим су продужили надирање према Горажду. Више дана трајале су борбе на простору између Чајнича и Горажда. Италијани су нападали енергично, уз снажну подршку артиљерије. Пролетери су се упорно бранили, предузимали противнападе и успешно одолевали бројнијем и боље опремљеном непријатељу. У борбама око села Поткамена узела је учешћа и 1. шумадијска чета из батаљона Прве пролетерске бригаде. Првог маја пролетери су приредили Италијанима „мајскн уранак“. Напали су их изненада и нанели им тешке губитке — преко 40 мртвих. Прва чета је изгубила свог комесара Киру Димитријевског, старог револуционара и једног од бегунаца из митровичког затвора. Кира је на овој дужности заменио Станка Џангалашевића.

Крајем маја 3. крагујевачки батаљон је упућен у реојн Изгори где је образовао оперативну резерву Врховног штаба. У то време, поред борби у Црној Гори, вођене су жестоке борбе у Херцеговини — од Билеће до Гата. Поред раније опредељених четника, тада је дошло до побуне четнички орлјентисаних елемената у редовима херцеговачких партизана, што је довело до веома тешке ситуације. Врховни штаб је формирао ударну групу од батаљона обе бригаде и упутио је у Херцеговину ради сузбијања четничког утицаја.

У другој половини јуна 1942. године Врховни штаб је упутио у Источној јелну групу политичких радника у којој су се налазили Чедо Плећевић, Жика Костић, Милан Шкорић, Жива Ђорђевић и још неколико партијских и политичких радника. Њихов задатак је био да се повежу са Покрајинским комитетом Србије и развију активност на линији ширења народно-ослободилачке борбе у Шумадији. Група пред-

¹⁷⁹ На планини Деветаку 15. марта пролетери су се срели са борцима Валуевског и Рађевског одреда који су тих дана прешли Дрину. Предводили су их поп Зечевић и поручник Мартиновић. Ово је био први контакт са партизанима из Србије после три и по месеца.

вођена Чедом Плећевићем кренула је из Врбнице у правцу Калмновика с намером да се преко Јахорине и Романије пребаци у рејон Бајине Баште а затим настави пут према Букуљи и Руднику. На жалост, група је онемогућена у самом почетку — упала је у заседу Калиновачког четничког одреда и заробљена. Четници су заробљене политичке раднике спровели у Невесиње и предали их Италијанима. После дужег саслушавања и мучења Чедо Плећевић и Жика Костић адвокати из Аранђеловца су стрељани.¹⁸⁰

ПОГИБИЈА ДУШАНА ДУГАЛИЋА

Крајем јуна 1942. године група пролетерских бригада кренула је из долине Сутјеске на познати историјски марш у Босанску Крајину. Трећи шумадијски баталјон 2. пролетерске бригаде прешао је тада дуг и тежак пут преко Зеленгоре, Трескавице, Бјелашнице и Вранице и стигао у долину реке Врбаса. На његовом челу се поново налазио прослављени командант Душан Дугалић који се био опоравио од прележаног тифуса. Баталјон је уз пут водио борбе са усташко-немачким снагама на прузи Сарајево — Коњиц а затим са усташама и домобранима око Крсшева и Фојнице. У операцији чишћења од непријатеља долине реке Врбаса у њеном горшем току, 3. баталјон је добио самосталан задатак да ликвидира упориште непријатеља у селу Оборцима, демолира железничку станицу и тако прекине саобраћај на прузи Сарајево — Травник — Доњи Вакуф — Бањалука. Дугалић је добио задатак у штабу бригаде који му је саопштен усмено и неодређено. О непријатељу се мало знало. Дугалићу је саопштено да железничку станицу у Оборцима обезбеђује 30 домобрана са једним официром. Од места где се баталјон налазио у моменту добијања задатка циљ напада био је удаљен око 20 километара, односно пет часова марша. Борци су били исцрпљени дугим маршем коме су претходиле тешке борбе у Црној Гори и Херцеговини и лоша исхрана. Задатак је добијен ујутру 13. јула, а баталјон је стигао у шуму предвиђену за одмор тек пред зору тог истог дана. Тако се догодило да је Дугалић пошао на задатак љут, уверен да се непотребно форсирају напори и да се не води рачуна о људима. Расположење бораца за предстојећи марш такође није било на висини. Гунђали су.

¹⁸⁰ Чедомир Чедо Плећевић, адвокат, рођен 16. августа 1899. у Аранђеловцу. Као студент пришао је напредном радничком покрету и постао члан Скоја, а затим и члан КП Југославије. По налогу Партије отворио је адвокатску канцеларију у Аранђеловцу. Постао је један од истакнутих вођа левог крила Удружене опозиције у Шумадији. У мају 1933. године Суд за заштиту државе осудио га је на 18 месеци робије. У НОП-у је од првих дана. Крајем новембра 1941. године повукао се у Санџак а затим у Источну Босну. Извесно време провео је у Фочи. Жика Костић, адвокат, рођен 18. Фебруара 1899. у Крагујевцу. Од 1926. године боравио је у Аранђеловцу, имао је своју канцеларију. Био је симпатизер КПЈ од младих дана и близак сарадник Чедо Плећевића, а са НОП-ом сарађује од првих дана. У новембру 1941. године заједно са Плећевићем повлачи се са борцима Првог Шумадијског одреда у Санџак и источну Босну и остаје са њима до јуна 1942. године када доживљава исту судбину као и Чедо Плећевић. Са њима су погинули Никола Радојевић и његов син Душан, чланов-пратње, сељаци из Вукосаваца.

И поред свега, батаљон је кренуо на марш по подне 13. јула. План Дугалића је био да до мрака сткне у једно село недалеко од Оборака, да у њему одмори и нахрани људе, а да нападне железничку станицу око поноћи. Уз пут је почела да пада киша. По доласку у место предвиђено за одмор, уморни борци су одмах легли и утонули у дубок сан, не чекајући вечеру. Заспао је и Дугалић. Да би несрећа била већа, у току ноћи су поспали и дежурни. Дугалић се сам пробудио пред зору. Поред њега био је будан још само стражар пред вратима куће у којој се налазио штаб. Љут због закашњења, Дугалић је наредио покрет јединица, и то без доручка. Напред је кренула једна десетина као извидница а за њом батаљон у четним колонама. Сви су трчали. Када је батаљон стигао на косу изнад железничке станице, Дугалић је на брзину поставио командирима чета задатке и наредио да напад отпочне одмах, из покрета, без претходног извиђања непријатеља.

Међутим, стање непријатеља било је сасвим другачије од онога што се знало у штабу 2. пролетерске бригаде. У железничку станицу у Оборцима стигла је претходне ноћи чета усташа која је располагала са више аутоматског оружја, великом количином муниције и ручних бомби. Станична зграда била је припремљена за одбрану, са цakovима песка на прозорима. Чете су се развиле за борбу и кренуле према станичној згради, али су одмах наишле на организовану и снажну ватру. Покушај бомбаша да се пробију до зграде није успео. Постало је очигледно да изненађење није постигнуто и да је непријатељ спремно дочекао напад. Дугалићу је одмах постало јасно да је учињен ненадокнадив пропуст што је напад отпочео са великим закашњењем, те да је извршење задатка озбиљно угрожено. Командири чета су јављали да имају више мртвих и рањених. Са осећањем личне одговорности и срце, ненавикнут да трпи неуспехе, а посебно осетљив на критику, Дугалић је лично кренуо са групом бомбаша с намером да кроз прозор убаци бомбе у станичну зграду. Прозорски отвори били су мали и није их било лако погодити. Дугалић је бацио једну бомбу и промашио прозор, другу је успео да убаци, али су је усташе вратиле. Тада је напустио заклон и покушао да се још више приближи станичној згради. У том моменту је одјекнуо дуг митраљески рафал са прозора станичне зграде. Сноп метака погодио је Дугалића у врат и груди. Учинио је још само један корак и пао ничице на свој карабин од кога се није одвајао. Заменик командира 2. чете Света Милошевић је притрчао Дугалићу. Бацио је бомбу на усташе и покушао да подигне свог команданта кога је иначе безгранично волео. Нови рафал усташког митраљеза је и њега оборио. Пао је крај Дугалића стежући у руци другу бомбу коју је намеравао да баци на непријатеља. Тако је потонуо и овај храбри руководилац из 3. батаљона рођен у Румској код Шапца, а у народноослободилачку борбу ступио је као наредник питомад Војне академије. Усташе су тако жестоко тукле простор око Дугалића и Милошевића да је приступ био немогућ. У покушају да извуче Дугалића, погинуо је и комесар 1. чете Сима Бенвенисти, студент из Београда, познати борац 1. шумадијског одреда из првих устаничких дана а рањена је болничарка 1. чете Душанка Таталовић. Тела Дугалића и Милошевића нису извучена. Тешком муком су са Дугалића скинуте ознаке команданта батаљона, његова торбџица, двоглед и опасач са пиштољем. Карабин, кога је носио

још у априлском рату, остао је под шим. У овој борби су још погинули борци Ђура Тодоровић, члан КПЈ, рођен у Водицама код Смедерева, Илија Новаковић, Миодраг Антонијевић и Никола Добријевић, а теже су рањени заменик комесара 1. чете Миодраг Тошић Бели из Аранђеловца, познати активиста и партијски руководиоца из првих устаничких дана из Шумадије и борци Бранко Симовић и Миодраг Јовановић Кушиљевац. Миодраг Тошић и Душанка Таталовић били су тешко рањени и непокретни па су упућени у бригадну болницу воловским колима. На путу су их заробили домобрани који су стигли од Травника. Према непотпуним подацима домобрани су их упутили у болницу, а по излечењу у логор у Градишку и Јасеновац где им се губи траг, али се са сигурношћу може тврдити да нису више међу живима. Непријатељ је истог дана напустио Оборак. Мештани су увече 14. јула сахранили Душана Дугалића и његове другове. Нико из батаљона није присуствовао сахрани. Под притиском надмоћнијег непријатеља који је дошао у помоћ својој посади у Оборцима и претио да окружи батаљон, заменик команданта 3. батаљона Предраг Јефтић Шнепо наредио је извлачење из борбе и напуштање Оборака. Са изразом дубоке туге за изгубљеним друговима борци 3. шумадијског батаљона су маршовали у правцу Доњег Вакуфа где су их чекали нови задаци и нова страдања.

ДЕЈСТВА 3. ШУМАДИЈСКОГ БАТАЉОНА 2. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ ДО ПОВРАТКА У ШУМАДИЈУ

Погибија Дугалића тешко је пала његовим борцима који су га неизмерно волели као друга, поштовали га као човека и имали у њега као стареигину неограничено поверење. Само шест дана после борбе у Оборцима, 3. батаљон је 20. јула у селу Уријама у непосредној близини Доњег Вакуфа поново претрпео тешке губитке. Четрнаест прекаљених бораца и истакнутих револуционара из Шумадије и Поморавља је погинуло а седморица су рањена. Узрок овоме, што се потврдило као законитост, била је небудност и слабо борбено обезбеђење. Усташка елитна јединица „Црна легија“ кренула је из Доњег Вакуфа и незапажено дошла у село Урије где се батаљон налазио на одмору размештен по четама. Усташе су прво наишле на Воју Марковића Ђака из Свилајнца који је био на предстражи као истакнути осматрач. Воја је дремао. Усташе су му камом пререзали грло а затим се развиле у стрељачки строј и нападе Шумадинце из непосредне близине. Сањиви борци су се латили оружја, али борба је била неравна. Непријатељ је био боље организован за борбу. У првом налету усташа погинули су чланови штаба батаљона Бошко Ђуричић, правник из Светозарева и Рада Милковић, учитељица из Белица. Обоје су били истакнути револуционари и организатори устанка у Поморављу, а Бошко Ђуричић је био у лето 1941. године и комесар Поморавског партизанског одреда. Погинуо је и комесар 3. чете Живадин Јанковић Кум, матурант из Ланишта код Светозарева, неустрашиви пушкомитраљезац из првих дана устанка у Поморављу. Он је у августу 1941. године недалеко од Багрдана на месту званом Липар сам са пушкомитраљезом сачекао немачки камион и отпорио

ватру. **ТОМ** приликом је убијено и рањено 26 немачких војника. О овом његовом херојском подвигу говорио је и маршал Тито на Петом конгресу Партије.

Катастрофу је спречио пушкомитраљезац 3. чете Драгомир Радосављевић Ждрпа који се брзо снашао и отворио ватру из свог пушкомитраљеза те је тако успорио надирање усташа. Касније је ипак дошло до борбе прса у прса у којој су погинули командир 3. чете Лабуд Ђукић, учитељ из Јагодине, стари члан Партије; комесар 2. чете Милутин Цветковић, радник из Новог Села; Милутин Бојковић Рундо, пушкомитралезац 2. чете, радник из Великог Орашја; заменик комесара 3. чете Радован Мићовић, радник из Белошевца; делегат првог вода исте чете Милош Петровић Мичурин, гкхљопривредни техничар из Поточца код Параћина; борци Михаило Кораћ, радник из Гунцата, Жарко Бојкић, трговачки помоћник из Азање, Сима Ристићевић, радник из Крагујевца, Александар Ристић, земљорадник из Течића код Рековца, Драгомир Петровић Бане, подофицир из Великог Орашја. Два дана касније у Прусцу је погинула Боженка Пиперски Власта, болничарка 1. чете, студент, рођена у Бољунцу код Трста.

Усташе су починиле стравичан злочин у селу Уријама. На свиреп начин су побили све становнике који су се затекли у селу.

Трећи шумадијски батаљон се после првог шока средιο и са једног виса изнад Урије, предвођен замеником команданта Предрагом Јефтићем Шкепом, комесаром батаљона Тасом Младеновићем и његовим замеником Драгославом Ђорђевићем Гошом, извршио противнапад на усташе, нанео им велике губитке и протерао их из села. Све се то одиграло у веома кратком времену. Шумадинци су нашли у селу још вреле жртве усташког крвавог пира. У појединим кућама биле су поклане целе породице а деца у колевкама изгажена чизмама.

Док је 3. шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде водио борбе у долини реке Врбаса, 3. крагујевачки и 6. београдски батаљон 1. пролетерске бригаде водили су вишедневне борбе око Ливно, Дувна и Горњег Вакуфа. У великој операцији коју је извела група пролетерских бригада протеране су усташке снаге из ливањског, дувањског а делом и купрешког поља. Ослобођени су градови Ливно, Дувно, Горњи Вакуф и Шуице.

Крајем јула 3. шумадијски батаљон је извршио марш из долине Врбаса (од Прусца) на Купрешку висораван (село Благај). На почетку овог марша батаљон је самовољно напустила једна, скоро цела, десетина из 1. чете на челу са командиром чете Радомиром Видојевићем из Буковика. Са Видојевићем је тада отишло још 5 бораца, међу којима св се нашли и истакнути пушкомитраљесци Поедраг Михаиловић Цакан из Вукосаваца и Војин Јовановић из Винче. Однели су и један пушкомитраљез.¹⁸¹ Ова група неустрашивих бораца из првих устаничких дана у Шумадији, поклекла је на крају једногодишње борбе. За собом су имали бројне окршаје и пут дуг четири хиљаде километара на којем св се више пута сусретали са смрћу. После поги-

¹⁹¹ Поред поменуте тројице, батаљон су тада напустили Славољуб Јовичић и Душан Милановић из Овсишта и Радојко Миливојевић из Јеловика.

бије великог броја другова на Оборцима и Уријама, клонули су духом. Учили су им се да ће сви изгинути у босанским врлетима. Иако су насели пропаганди неких критизера и малодушника који су ширили неповерење у руководство бригаде. Њихова је парола била: „вратити се у Шумадију и тамо наставити рат, а ако треба гинути онда је боље погинути у свом крају“. После одласка Видовићеве групе у бригади је поведена истрага. Ухапшена је група која је деловала подривачки. Један раније познати огторгуниста и критизер је осуђен на смрт и стрељан у селу Благају код Купреса.

Други дан по одласку из батаљона, Видовићеву групу су заробили четници војводе Рада Радића и предали их Немцима. Онда је почела њихова одисеја. Једно време су провели у логору у Новој Градишци. Ту су убијени Војин **Јојановић** и Предраг Михаиловић Цакан. Остали су пребачени у логор на Сајмиште, а одатле су неком игром случаја одведени у логор у северну Грчку крај града Сереза. Радомир Видовић је побегао половином 1943. године из логора и придружио се прво грчким а онда македонским партизанима. Преживео је рат и пензионисан као официр Југословенске народне армије. Још један је преживео рат — Радојко Миливојевић из Јеловика, али као логораш.

На Купресу је 2. пролетерска бригада водила тешке вишедневне борбе са усташком „Црном легијом“. Трећи шумадијски батаљон нападао је на позната усташка утврђења, Велики стожер и Велика врата и одбијао усташке јурише на планину Маглај изнад села Благаја. На Купреској висоравни дало је своје животе 12 бораца 3. шумадијског батаљона.¹⁸²

После Купреса, уследило је ослобађање Мркоњић Града (23. августа) а затим, у септембру, тешке борбе на планини Мањачи јужно од Бања Луке, прво против четника које је предводио учитељ Урош Дреновић, а затим против Немаца који су покушавали да од Бања Луке продру у правцу Мркоњић Града. На Мањачи и око Ситнице, у борбама које су трајале више од 20 дана, погинуло је 6 бораца из 3. шумадијског батаљона.¹⁸³

Са Мањаче 3. шумадијски батаљон долази крајем септембра у рејон Пливе и учествује у ослобођењу града Јаја (25. септембра) у коме ће 29. новембра 1943. године на другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије бити донесене крупне историјске одлуке. Трећи батаљон је нападао на усташка утврђења на падинама брда Ћусине и долини реке Пливе. Ослобођење Јаја је била сјајна победа 2. пролетерске и 1. и 2. крајишке бригаде. Поги-

Владимир Стојковић Цока из Вишева, Жика Марковић, радник из Аранђеловца. Алексеј Новожилов, ђак из Сарајева, Драгче Станковић из Ракица код Планса. Иштван Кизур, политички комесар 3. чете из Новог Сада. Мита Анђелковић из Драгова код Рековца. Никола Дирака из Сушака. Душан Зеца из Дарувара, Димитрије Марјановић из Параћина. Властимир Милић из Секурића код Рековца. Данило Половина из Новог Сада, Милојко Савић из Крушара код Куприје.

Милоје Хаџић Шулс, санитарски референт батаљона, студент медицине из Малих Крчмара. Милорад Милојевић Чича, командир 3. чете, жандармеријски наредник из Сенаца. Бора Јовичић из Радовања. Живан Петровић из Велике Плансе. Свјетислав Ивановић Јовчанин, из Товца код Светозарева. Зоран Радуловић, службеник из Светозарева.

нуло је око 320 усташа, жандарма и домобрана. Трећи батаљон је изгубио пушкомитраљесца Милана Живановића из Манђупе и његовог помоћника Чеду Новаковића из Лапова.

Из Јајца је 3. шумадијски батаљон извршио марш у Граховско поље, под северне падине плашше Динаре. За време овог марша краће време се задржао у Дрвару. Седамнаестог октобра 1942. године одржана је у Дрвару свечаност која је за 2. пролетерску бригаду имала историјски значај. Сви батаљони бригаде били су постројени а међу њима и 3. шумадијски. Врховни командант НОВ и ПОЈ Тито поздравио је борце 2. пролетерске бригаде и уручио им бригадну заставу. Био је то узбудљив и незабораван тренутак.

У Граховском пољу 3. шумадијски батаљон водио је борбу против граховских четника а затим је учествовао у опсади Босанског Грахова у коме се налазио јак италијански гарнизон. Италијани су били изградили око Грахова железобетонске бункере заштићене минским пољима и бодљикавом жицом. Напади на овако утврђени објект без тешког наоружања били су безуспешни. Пред италијанским бункерима дали су животе 3 борца 3. шумадијског батаљона. Пао је Душан Јанковић, командир вода из 1. чете, пољопривредни техничар из Јеловика, истакнути борац Првог шумадијског одреда и командир чете у Првом (Дугалићевом) батаљону. Пркосио је неопрезно Италијанска стајањем испред бункера. Пао је покошен рафалом тешке „брезде“. У јуришу на италијанске и четничке бункере штитећи бомбаше, пао је 27. октобра пушкомитраљезац Драгомир Остојић, радник из Малих Пчелица а с њим је погинуо и бомбаш Милан Рајић, земљорадник из Војске код Свилајнца.

Четрнаестог и 15. децембра 3. шумадијски батаљон учествовао је у нападу на Ливно. У овој борби батаљон је извршио један изузетно важан задатак. Једна група бораца коју је предводио заменик команданта батаљона Радивоје Ћусловић, продрла је у штаб команданта усташко-домобранске групације и повратила заставу 2. пролетерске бригаде, коју су усташе заплениле дан раније. После рањавања бригадног заставника, застава је чувана у бригадној комори. Једна усташка борбена група успела је изненада да продре у бригадну комору и заплени део материјала па и бригадну заставу. У ослобођењу Ливна из 3. шумадијског батаљона погинуо је Предраг Арсић, радник из Сугубине код Рековца. После ослобођења Ливна 3. батаљон је краће време водио борбу код Купреса у којој је тешко рањен комесар 2. чете Пера Фатић, студент. Умро је у Ливну.

Почетком јануара 1943. године 3. шумадијски батаљон је извршио марш од Ливна преко Динаре у правцу Книна. Око Стрмнице и Врлике учествовао је у разбијању динарских четника које је предводио познати демагог поп Момчило Ђујић.

По повратку из северне Далмације 3. шумадијски батаљон, заједно са осталим батаљонима 2. пролетерске бригаде, укључује се у борбена дејства широких размера које води Оперативна група Врховног штаба против снага непријатеља ангажованих у његовој четвртој офанзиви. Уследиле су даноноћне жестоке борбе око Имотског и Посушја у долини реке Неретве, између Раме и Јабланице, око Прозора и Горњег Вакуфа. Расламсала се величанствена битка за рањенике, која представља један од најхуманијих подухвата наше Народноосло-

бодилачке војске. Трећи Шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде учествовао је у нападу на моторизовану колону италијанске дивизије „Мурђе“ између Мостара и Јабланице којом приликом је 2. пролетерска бригада укиштила и заробила преко 400 италијанских војника и официра и запленила велике количине ратног материјала. Код Горњег Вакуфа, 1. чета 3. батаљона сачекала је у заседи претходницу једног немачког пука из 118. немачке дивизије. Баш као што је у октобру 1941. Дугалић уништио немачку колону на Светињи, тако су сада Шумадијци, међу којима је било и бораца са Светиње, напали на Маклену Немце бомбама са блиског остојања и уништили главнину једне немачке чете. Сви борци 1. чете били су бомбаши. Имали су пуне торбе италијанских бомби заплених у долини Неретве.

Шумадијски батаљон гонио је четнике од Неретве до Калиновика. У садејству са 5. батаљоном 2. пролетерске бригаде ослободио је Калиновик и продужио је да гони четнике према Дрини. Уследиле су тешке борбе на Дрини, прелазак на њену десну обалу, јуриш на утврђене четничке положаје југоисточно од Фоче. Разбијене четничке бригаде и корпуси бежале су према Србији и Црној Гори. Друга пролетерска бригада са три батаљона наставила је да гони четнике на југ — у правцу Никшића, а 3. и 5. батаљон остали су код Фоче и блокирали италијански гарнизон. Главнина 2. пролетерске бригаде у садејству са 5. црногорском бригадом, уништила је 1. и 2. априла 1943. године на Јаворку и Гвозду (северно од Никшића) главнину једног италијанског пука из дивизије „Ферара“ и два батаљона четника. Само 2. пролетерска бригада уништила је и заробила преко 700 непријатељских војника. На Јаворку је запленило мново оружја и друге ратне опреме. У борби на Јаворку учествовало је и неколико бораца из Шумадије који су били у саставу чете пратећих оруђа.

У борбама на Неретви, од Неретве до Дрине и на Дрини погинуло је 14 бораца из 3. шумадијског батаљона.¹⁸⁴

Половином маја у Фочу стижу немачке снаге које предузимају енергичне нападе тежећи да што даље одбаце наше снаге од Фоче. То је био увод у непријатељску Пету офанзиву. Тих дана Врховни штаб образује код Фоче Дринску оперативну групу. У њен састав је ушао и 3. шумадијски батаљон. Уследиле су тешке вишедневне борбе — на Црном врху, Златном бору, Округлици, Градини, Хуму, Тари и Кошуру, а затим пробој преко Зеленгоре у правцу Јахорине. На Кошуру, брду које доминира долином Сутјеске код Поповог моста (кота 787) 3. шумадијски батаљон се борио пуних пет дана одолевајући бројним јуришима Немаца. На Кошуру је погинуо Ива Костантинковић, студент Београдског универзитета, племенит друг и храбар

¹⁸⁴ Погинули су: Жика Радосављевић Пинтер, радник из Страгара, члан КПЈ; Јездимир Петровић Језда, земљорадник из Ђурђевог код Раче; Србобран Нешић Срба, учитељ из Крагујевца, члан КПЈ; Миодраг Јанковић Кушелевац, земљорадник из Кушелевог код Свилајнца; Констатин Станковић, земљорадник из Ракиња код Велике Планае; Миодраг Ђорић, радник из Мале Дренове код Трстеника; Марко Мађарић, радник из Свилајнца, члан КПЈ; Драги Маринковић, радник из Београда; Слободан Петровић Бишће, земљорадник из Обрежа код Крушевца; Марко Ђирић, радник из Светозарева; Радосав Зарић, трговачки помоћник из Пољне код Трстеника; Радмила Шишковић, ђак из Смедеревске Паланке, члан КПЈ; Милија Здравковић, командир 1. чете, радник из Вишева, члан КПЈ.

борац. Тешко рањен у стомак тихо је умирао на рукама својих другова који су га храбрили. „Погинути у рату је нормална појава, поздравите ми сестру“ — биле су му последње речи. У борбама на Сутјесци погинуло је 25 бораца 3. шумадијског батаљона.¹⁸⁵

После исте непријатељске офанзиве 3. шумадијски батаљон маршује у саставу 2. пролетерске бригаде преко Јахорине и Ромаштје у долину реке Спрече. Успут води борбу око Соколца, Кладња и Олова. У овим борбама гину Илија Поповић Бледи, ђак гимназије из Београда, члан КПЈ и познати борац 1. шумадијског одреда из 1941. године, Благоје Мићковић, земљорадник из Бошњана код Крагујевца и Жика Јањић, земљорадник из Сечаца.

Половином августа 1943. године 3. шумадијски батаљон изводи усиљени марш из долине Спрече преко планине Кошуха источних падина Романије и Јахорине у рејон Врбнице — место где су у јуну 1942. године 3. батаљону припојени остаци 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске бригаде. Тих дана се очекивала брза капитулација фашистичке Италије. Друга пролетерска дивизија добила је задатак да блокира италијанске гарнизоне у Црној Гори и принуди их на предају. Прва пролетерска дивизија, у чијем саставу се налазио 3. крагујевачки батаљон, и 6. београдски батаљон, извршила је марш из долине реке Босне у Далмацију са истим задатком.

Трећи шумадијски батаљон наставио је марш из Врбнице у правцу планине Љубишне. Приликом преласка Дрине погинуо је Славолуб Петровић, земљорадник из Обрежа. У селима под Љубишњом налазио се четнички одред којим су командовали браћа Јеловци, Милутин и Јован, официри југословенске војске. У одреду је било нешто више од 100 четника из Мељака и околних села. Друга пролетерска бригада је напала ове четнике и протерала их. Трећи шумадијски батаљон је у овој борби одиграо значајну улогу. Извршио је ноћни напад на штаб Јеловца, уништио заштитну јединицу и већи део штаба. Браћа Јеловци су се спасли бекством остављајући опрему. У тој борби погинуо је Светолик Младеновић Сеља, заменик комесара 1. чете, члан КПЈ, радник из Котраже крај Страгара. Одмах затим Шумадијски батаљон је учествовао у борбама за ослобођење Пљеваља.

После ослобођења Пљеваља у септембру 1943. Шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде кренуо је на самостални борбени задатак.

¹⁸⁵ У овим борбама су дали животе: Ива Костантинић, студент и члан КПЈ, Влада Дугић Гарча, подхрипир из Саранова; Божидар Јовановић Ара, радник из Крагујевца; Борђе Митровић, ђак из Раче; Драгомир Мићковић, земљорадник из Бошњана код Крагујевца; Милутин Петровић, подофицир из Сипића; Љубомир Рогановић, ђак рођен у Албанији; Драгољуб Марковић, ђак из Свилајнца, члан КПЈ; Богдан Матић, земљорадник из Ратара, члан КПЈ; Влада Милошевић, пекар, радник из Бошњана, члан КПЈ; Чедомир Милошевић, земљорадник из Ракинца; Радивоје Павлић, земљорадник из Великог Орашја; Милан Петровић, земљорадник из Великог Орашја; Гвозден Предојевић, радник из Паланке, члан КПЈ; Живан Радић, земљорадник из Ракинца; Душан Алексић, радник из Светозарева, члан КПЈ; Станислав "Борђевић, земљорадник из Печића код Рековца; Бошко Јовић, земљорадник из Ланишта код Светозарева; Станоје Миливојевић, десетар, радник из Ланишта, члан КПЈ; Мита Милошевић, економ 3. чете, земљорадник из Парцана; Тома Милошевић, земљорадник из Мајуре код Светозарева; Милојко Стаменић, радник из околине Параћина, члан КПЈ; Станислав Петровић, земљорадник из Течића код Светозарева; Живан Трифуновић, Брица радник из Пољне код Трстеника.

У разбијању четничког обруча око Колашина кога је бранила 4. црногорска бригада, Шумадинци из 2. пролетерске бригаде одиграли су значајну улогу. Извршили су напоран ноћни марш и посели брдо Кл^{уч} које је доминирало околином. Са Кл^{уча} су напали четнике с леђа и изненадили их. Четничка блокада се распала. Од Колашина Шумадијски батаљон је продужио самостално дејство, према Берашша (Иванград). На прилазу Беранима поново се сукобио са четницима који су покушавали да присиле штаб италијанске дивизије „Венесија“, која је већ била прешла на страну савезника, да се стави под команду Драже Михаиловића. Шумадијски батаљон је одиграо важну улогу у разбијању четника код Берана и пружао помоћ Италијанцима да се реорганизују у дивизију „Гарибалди“ која је наставила да се бори на страни Народноослободилачке војске Југославије.

У борбама око Прибоја, у октобру 1943. године, Шумадијски батаљон је разбио четнички одред код Прибојске Бање. У тој борби се истакао пушкомитралезац Радомир Живановић. Он је са групом бораца зашао четницима иза леђа и узвикујући „вод за клање јуриш“, унео пометњу у четничке редове и натерао их у бекство. Он се послужио лукавством којим се служио његов командант батаљона Душан Дугалић у нападу на недићевце у рудничкој операцији у новембру 1941. године.

Првих дана новембра 1943. године уследиле су борбе на јужним падинама Златибора са бугарском царском војском. Пролетери су покушали да пароллама о пролетерској солидарности, братству Југословена и Бугара и другим, придобију бугарске војнике или ослабе њихову вољу за пружање отпора. Пароле нису помагале. Бугари су упорно бранили утврђене положаје у Љубишу и на Борковцу. Уследили су ноћни јуриши и противјуриши. Убијено је, рањено или заробљено око 120 војника и официра царске Бугарске. Бугарски официри су се сетили да говоре о братству тек када су били присиљени да положи оружје. Друга пролетерска бригада имала је у овој борби преко 30 мртвих и рањених бораца. У борби код Љубиша истакла се и артиљерија 2. пролетерске бригаде којом су руководили борци и старешине, припадници Шумадијског батаљона.

Са Златибора 3. шумадијски батаљон, заједно са осталим батаљонима 2. пролетерске бригаде, изводи усиљени марш у правцу Чакор, Андријевица, Берани. Трећи шумадијски батаљон је водио тешке борбе на јужним падинама планине Сикирице на положајима Баљ код Андријевице а затим учествује у непосредној одбрани Берана.

Последњих дана јула 1944. године отпочела је велика операција³ снага народноослободилачке војске са простора североисточне Црне Горе чији је задатак био ослобођење Србије. Трећим шумадијски батаљон креће на овај велики победоносни марш од Андрејевице преко санџачких врлети и северно од Рашке форсира реку Ибар а затим избија на Копаоник. На Копаонику, у саставу 2. пролетерске бригаде, учествује у разбијању главне групације четника којом је Дража Михаиловић намеравао да заустави оперативну групу Врховног штаба и спречи њен продор у Србију. Од Копаоника па до Београда 3. шумадијски батаљон је водио више борби за ослобођење градова и села Србије и свог родног краја — Шумадије. Учествовао је у ослобођењу Куршумлије и Блага од бугарске царске војске. У септембру 1944.

године Шумадијски батаљон се борио око Ужичке Пожеге са јединицама злогласне немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“ са којима се борио и на Сутјесци. Шумадијски батаљон учествовао је и у ослобођењу Горњег Милановца, борећи се против удружених снага Немаца, четника, недићеваца и љотићеваца. Са планине Рудника поново се видела Шумадија и Поморавље. Недостајало је нешто више од 40 дана од пуне три године од дана каа су стари борци батаљона — Шумадинци, последњи пут видели свој родни крај.

Пантелија Прокић Пуле, студент из Доње Шаторње, тада официр НОВ и руководилац у 3. шумадијском батаљону, са страхом је пошао у своје село очекујући лоше вести. Сумње су поетале стварност. Кућа је била затворена. Седећи на прагу напуштене куће слушао је тужна казивања комшија. Мајку Даницу, млађу сестру Радмилу и снају Богданку Немци су стрелали у Крагујевцу. Отац Драгутин, учитељ, истакнута личност социјалистичког покрета у Шумадији 20-тих година и дугогодишњи председник Удружења учитеља Србије, налазио се у логору на Бањици. Тужни и дјелови су били еусрети са родитељима и рођацима погинулих бораца 3. шумадијског батаљона. Морала им се рећи горка истина и покопати последња нада о повратку кћери, синовца и браће. Неми и болни сусрети су били са рођацима Живка Томића, студента из Шаторње, комесара партзанске чете из 1941. године, Мила Прокића, радника из Блазнаве, такође комесара чете из 1941. године, Жике Радосављевића, радника из Страгара. Војина Јовановића, пушкомитраљесца из 1941. из Винче, Предрага Радовановића и Здравка Вујића, познатих бораца из 1941. из Винче, Радомира Живановића, водника такође из Винче, Милутина Лекића из Босуте, Миладина Јовичића из Жабара, Милоја Хацића Шулета из Крчмара, Ђокице Митровића из Раче, Милије Здравковића из Вишевца и многих других бораца из Шумадије који осташе на бојиштима Босне и Херцеговине, Црне Горе и Далмације.

На северним падинама Рудника, Шумадијски батаљон друге пролетерске бригаде срео се са борцима Првог шумадијског одреда „Милан Благојевић“. Били су то они који су наставили велико дело борбе за слободу започето још у јулу 1941. године на истом тлу. Старих бораца Првог шумадијског одреда из 1941. године остало је у борбеном строју још свега десетина. У Рачи, 2. пролетерска бригада, па и њен Шумадијски батаљон, срела се са јединицама Црвене армије. Наставила је усиљени марш према Београду. Непрекидно се маршовало све до Врчина — пуна 24 часа. Шумадијски батаљон, заједно са 1. батаљоном 2. пролетерске бригаде и јединицама Црвене армије, учествовао је у освајању немачких положаја код Болеча. Отпочела је непосредна борба за ослобођење Београда. Шумадијски батаљон савладао је немачки отпор јужно од Звездаре и пробио се све до школе „Војислава Илића“. Водио је 17. новембра 1944. жестоку вишечасовну борбу спречавајући продор заосталих немачких снага које су се од Звездаре пробијале према Маринковој бари. Подржан артиљеријом Црвене армије, Шумадијски батаљон је одбио све немачке јурише, а затим је прешао у противнапад и разбио главнину једног немачког пука. Заробљен је већи број немачких официра и војника. Залегли у блато на једној пољани, притиснути ватром Шумадијског батаљона, Немци су на бајонетима својих пушака дигли беле марамице у знак

биша Урошевић, артиљеријски потпоручник бивше војске који је такође једно време био заменик команданта 3. батаљона (рођен у Рибарима код Светозарева, погинуо је код Тузле (Село Букиње), у августу 1943. године; Миладин Јовичић, студент права из Жабара код Тополе, комесар чете у 1. шумадијском одреду из 1941. године, погинуо је у августу 1943. године у Шековићима код Власенице, Немци су га заробили као тешког рањеника и одмах стрељали; Светислав Милановић Муле, радник из Драгошевца код Светозарева, погинуо је 4. децембра 1943. године на Градини више Пријепоља; Вукајло Кукаљ, учитељ, истакнути политички радник у Поморављу на почетку устанка, погинуо је код Андријевице 1943. године; Драгољуб Дишковић, земљорадник, познати пушкомитраљезац и његов комшија Живомлр Стојковић, оба из околине Раче, погинули су у јануару 1944. године код Ивањице; Марко Милановић, ваздухопловни потпоручник бивше војске из Далмације, истакнути командир чете из 1941. год., погинуо је код Обреновца новембра 1944. године; Милан Кемивеш, радник из Раче, погинуо је код Пожеге јануара 1944. године; Михаило Веселиновић, радник из Паланке, погинуо је у Каони, јануара 1944. године; Раде Марковић Баничанац из Баничине код Паланке, погинуо је на планини Тари у пролеће 1944. године; Олга Грбић, ћак из Косјерића, погинула је марта 1944. године недалеко од свог родног места; Бранко Симонић, радник из Малог Борка, погинуо је код Ваљева маја 1944. године; Вукашин Стефановић, радник из Светозарева, погинуо је у пролеће 1944. године код Прибоја; Албин Гробаљ, заменик командира 3. чете, радник из Трбовља, погинуо је код Иванграда јула 1944. године; Живадин Ћосић, водник, зехмљорадник из Азање погинуо је на Јабуци код Пријепоља крајем 1943. године; Петар-Перица Ивановић, радник из Саранова, погинуо је у марту 1945. године на Сремском фронту.

Сви пали борци 3. шумадијског батаљона чија су имена овде садржана учесници су рата од 1941. и већина чланови КПЈ. На дугом и тешком борбеном путу овога батаљона погинуо је још и велики број млађих бораца, али подаци о њима нису потпуно сређени. На жалост и овде нису наведена имена свих бораца 3. шумадијског батаљона, бораца од 1941. године, који су нестали па им се за гроб и не зна.

Из редова бораца 3. шумадијског батаљона израсли су народни хероји: Душан Дугалић, Драгослав Ђорђевић Гоша, Предраг Јефтић Шкепо, Радмила Шишковић, Марко Милановић, Рада Миљковић и Петар Грачанин.

На крају рата, када је оружје заћутало, бивших бораца 1. шумадијског одреда, који су преживели епопеју 5. шумадијског батаљона 1. пролетерске бригаде и 3. шумадијског батаљона 2. пролетерске бригаде, остало је у животу свега девет. Они су сведоци тог пута дугог 24 хиљаде километара на коме су извојеване многе сјајне победе али су доживљавана и велика страдања. Овде је тај славни борбени пут пролетера из 1. шумадијског одреда описан у најопштијим цртама.

Х глава

ОСЕКА И НОВО
РАСПЛАМСАВАЊЕ
ОРУЖАНЕ БОРБЕ
У ШУМАДИЈИ

У ШУМАДИЈИ СУ ЈЕЊАЛЕ УСТАНИЧКЕ ВАТРЕ

Почетком децембра 1941. године Шумадија је била војнички испражњена. После пада Рудника и Горњег Милановца у целој Шумадији је остао само један батаљон или, тачније речено, 8. и 9. чета 3. батаљона Првог шумадијског одреда са игтабом батаљона. После борбе са четницима код Прањана и сусрета 3. батаљона с Врховним командантом у Пожеги, команданту батаљона Милораду Лабудовићу речено је да одмори људство. То је требало да буде награда за вишедневне напорне борбе. Међутим, кад је батаљон стигао возом у Милановац, Немци су били стигли до Рапај-брда па је 3. батаљон одмах укључен у борбу. Батаљон се јуначки борио на Рапај-брду и источној периферији Горњег Милановца, пуна два дана, али далеко надмоћније немачке снаге ипак су успеле да се пробију у Горњи Милановац. Командант батаљона Милорад Лабудовић Лабуд покушао је да успостави везу са снагама које су се бориле на Руднику као и са командантом одреда Чичом Илићем, али није успео. Затим је у више наврата покушао да пређе комуникацију Рудник — Чачак, па му је и тај покушај гхропао. На тој комуникацији налазила се бројна немачка моторизација која јенепрекидно патролирала. Немци су открили присуство батаљона и кренули јаким снагама да га униште на планини Руднику. Лабуд је прозreo намере непријатеља, па је брзо напустио Рудник, пробио се преко комуникације Шаторња — Рудник и 2. децембра стигао у Горњу Трешњевицу. Истога дана одржан је у кући Драгутина Илића у Горњој Трешњевици састанак штаба батаљона коме су присуствовали политички комесар одреда Недељко Жакула, његов заменик Душан Петровић Шане и кнструктор ПК КПЈ за Србију Стеван Дукић Текстилац. На том састанку разматрана је нова војнополитичка ситуација у Шумадији настала због присуства јаким непријатељских снага и одласка осталих батаљона према Санцаку. Командант Лабуд је предлагао да се одмах крене за Санцак. Текстилац је инсистирао да се остане у Шумадији. На крају је преовладало мишљење да се остане на свом терену, с тим да се људство пошаље кућама на дводневни одмор и да се увече 4. децембра покупи у селу Брезовцу у засеоку Каменар. Већина бораца је била за такво решење, желели су одмор а одећа им је била у лошем стању. Руководство је желело да послуша борце. Тако је учињена фатална и неопростива грешка. Исцрпљени петомесечним борбама, а нарочито оним које су вођене последњих дана, људи су се

нашли у топлим домовима крај родитеља, жена и деце. Многи су се опустили до те мере да су заборавили на рат. Тих дана је уследио и летак Недићеве владе којим се прокламује амнестија свим партизанима који до одређеног рока предају оружје. Леци су расути по селима Шумадије и требало је да послуже као пропусница онима који се предају. Тако се догодило да је 4. децембра на зборно место дошло свега 15 бораца од близу стотину, колико је било бројно стање 8. и 9. чете 3. батаљона. Вратили су се они за које је оружана борба била једина алтернатива. То су већином били људи из других крајева земље, старији чланови Партије, дубоко везани за циљеве ослободилачке борбе и револуције. Провели су код другова два дана, оцрали рубље, мало се одморили и дошли на зборно место.

Штаб Првог шумадијског одреда, односно комесар и његов заменик, констатовали су жалосну чињеницу да одред више не постоји — од 3. батаљона остала је само једна десетина. Развила се полемика око питања шта чинити даље. Жакула и Лабуд су се изјаснили за одлазак у Санџак. Они су само потврдили свој ранији став да у Шумадији не постоје услови за настављање оружане борбе. Своје мишљење поткрепили су чкњеницом да су ојачани немачки гарнизони: у Тополи 5 000 људи, Аранђеловцу 3 000 људи, а и у Наталинцима је образован гарнизон јачине 2 000 људи. Лабуду и Жакули прикључило се осам бораца. Исте вечери су кренули преко Блазнаве у правцу Црнућа. Планирали су да пређу Западну Мораву између Чачка и Мрчајевада а затим да наставе марш преко планине Јелице и Драгачева у Санџак. Петог децембра зановишли су у Горњем Црнућу. Следећег дана, у зору, напали су их четници. У покушају да се пробију кроз распоред четника погинуо је комесар одреда Недељко Жакула, а остали су се вратили. Милорад Лабудовић, командант остатака 3. батаљона огромно је свој став и одлучио се за остајање у Шумадији. Са осам бораца он се неколико дана задржавао у селима на северним падинама Рудника, покушавао је да успостави контакт са Душаном Петровићем ИГанетом, али није успео. Са комесаром батаљона договорио се да и остатак људства распусти. Борци који су били из других крајева противили су се таквој одлуци, али је Лабуд истицао потребу да се некако презими а и настави борба кад „гора озелени“. Прихватио је старо хајдучко правило. Отишао је у село Пласковац, родно место своје супруге. Тамо су му ископали земуницу у којој је остао до половине фебруара 1942. године. Затим је краће време провео у Горњој Трнави, одакле се поново вратио у Пласковац у кућу Љубе Таковца (крио се на тавану штале). Половином априла, исцрпљен до крајњих граница, уз помоћ Ђоке Ђурића Шарца, одлази у Вукосавце где је имао боље услове, па се брзо опоравио.

Трифун Петровић Макса, комесар 3. батаљона, комесари 8. и 9. чете и један политички делегат вода, склонили су се код својих пријатеља. Шане и још неколико другова остали су заједно, мењајући пребивалиште. Заправо, Шане више није имао функцију заменика комесара одреда самим тим што одред није ни постојао, већ се

укључио у Окружни комитет који је настао крајем октобра 1941. године преименовањем и проширењем ранијег партијског Повереништва за округ Аранђеловац.^{185*} Комитет су сачињавали: Станислав Сремчевић, (секретар), Мика Милосављевић, Милић Радовановић и Шане. Они су тих дана одржали састанак у Вукосавцима и договорили се о методу рада у новонасталим условима. Извршили су поделу задужења. Милосављевић је био задужен да успостави везу са ПК у Београду, а сваки члан комитета био је обавезан да у одређеном броју села пронађе бар једну кућу која би могла да послужи као партизанска база — односно сигурно склониште. Договорили су се такође да се изгради неколико подземних склоништа ван насељених места и да се снабдеју храном, санитетским материјалом, огревом, пећима и осталим потребама. Планирано је да то буду базе са највртшим степеном тајности у које би се навраћало повремено. Прве базе овога типа правиле су се на Венчацу, у Даросави, Горњој Трнави, Бањи, Копљарима, Врбици, Босути, Гарашима, Брезовцу, Маскару, Рајковцу и другим местима. Комитет се оријентисао на издавање летака помоћу којих је народу објашњена новонастала ситуација.

Борци који су се вратили кућама и нису се одазвали наређењу да дођу у Брезовац 4. децембра, а нису одмах предали оружје. У Винчи се, на пример, налазило око 35 бораца из 9. чете са командиром Ђорђем Јовановићем на челу. Они су неколико пута полемисали до касно у ноћ како да поступе. Једни су предлагали да се настави борба, други да се оружје преда Немцима и да се остане код куће. Преовладала је ова друга тенденција. Отишли су једнога дана и предали оружје: пушке, бомбе, муницију и један пушкомитраљез. У немачкој команди среза у Тополи су их привидно добро примила, узели одговарајуће податке, а затим их пустили кућама, с тим што су их обавезали да се јављају сваки четврти дан. Људи су дошли кућама весели. Сматрали су да је мукама дошао крај. Чак су почели да хвале немачку „добродушност“. На њихову велику жалост, ова илузија је била краткотрајна. Једног хладног децембарског јутра Немци су опколили села у којима су се налазили бивши партизани, дигли су их топлих постеља и избацили на снег и мраз. Нису им дали времена ни да се добро обуку. Везали су им руке жицом, убацили их у камионе и одвезли у затворе у Аранђеловац, Лазаревац и Тополу. У овим затворима режим није био нарочито строг — појединцима је било дозвољено кретање градом без стражара. Неки су искористили такво стање и побегли. Одмах затим режим је пооштрен, али не нарочито. И даље је било могуће

Крајем октобра 1941. године у варошици Руднику, на састанку руководства Партије за округ Аранђеловац коме је присуствовала и Спасенија Цана Бабовић, саопштена је одлука Покрајинског комитета Србије да се Окружно повереништво за округ Аранђеловац преименује у Окружни комитет и да се у територију округа Аранђеловац укључи и срез качерши који је у јуну 1941. године имао две основне организације КП (у Љигу и Белановици) са осам чланова Партије и девет кандидата, али су они ипак малобројни почетком јула окупили 32 бораца, са Стевом Марковићем Сингером на челу, који су 6. јула ушли у састав колубарске чете Ваљевског одреда.

доносити затворенидима храну, па чак и пиће. Неки су утапали страх у ракији. Почетком јануара Немци су саслушали затворенике и извршили селекцију. Један број их је одмах пуштен кућама. То су углавном били партизани са кратким борацким стажом, као и они који нису узимали учешћа у борбама против Немаца. Међутим, пуштени су и неки партизани који су провели у јединицама 2—3 месеца, али ово је постигнуто путем мита. Из затвора у Тополи, наредник Зоренц, тумач у команди ореза, издејствовао је пуштање већег броја партизана из Винче, а заузврат је добио новац, храну, пиће и друге поклоне.

Око 40 бораца из Првог Шумадијског одреда а највише они који су узели учешћа у раније описаној борби у Крћевцу, стављено је под најтеже муке. Посебно су их држали, дуго саслушавали и малтретирали на разне начине. Једног дана, у другој половини јануара 1942, преместили су их у затвор крајскомандантуре у Крагујевцу. Тамо су их поново саслушавали и мучили, а затим осудили на смрт. Неколико дана су чекали извршење смртне казне. Појединци су успели да упуте поруке фамилијама. Борац 7. чете, Драгослав Ђурић, из Горње Трешњевице, упутио је на парчету папира потресну поруку својој мајци која је игром случаја доспела до ње.¹⁸⁶ Стрељање је извршено на Метином брду, хладног и магловог другог марта 1942. године. Када су борци доведени на стратиште и поређани изнад рова, студент Драган Банић из Наталинаца узвикивао је пароле: „Живела Комунистичка партија“, „Доле крвави фашизам“, „Живела слобода“. Ове пароле су улите борцима нову снагу. Подстакнут Банићевим држањем, бивши командир 9. чете Ђорђе Јовановић из Винче са којим је било још четрнаест бораца из његовог села, командовао је: „Јуриш девета!“. Везаних руку и исцрпљени мучењем и глађу, ови храбри синови Шумадије извршили су последњи јуриш на немачке митраљезе уз повике: „Ура!“ Преживела су петорица: Матић Драгомир Цука из Клоке који је и данас живи сведок те трагедије, Бранко Стефановић из Брезоваца, Драгољуб Вујановић из Брезоваца, Данило Мијаиловић из Вукосаваца и Гане Савић из Врбице. Спретни Стефановић, иако су му руке биле везане, бацио се у ноге немачком подофициру и оборио га а затим се скотрљао у мртви угао. Следила су га још четворица који су такође оборили неколико немачких војника и откотрљали се низ страну Метиног брда, а затим наставили да беже. Сви су били рањени, неки и на више места, али су ипак успели да побегну, захваљујући чињеници да је јуриш голоруких исцрпљених људи изненадио и збунио Немце. Док су се они обрачунавали са онима који су их директно нападали, петорица су успела да побегну. Овим је потврђено правило да у рату ниједну ситуацију не треба сматрати безизлазном.

Бранко Стефановић је стигао у село Чумић и увукао се у стог сламе. Крварио је. Снага му је била на измаку. Плашећи се репресалија, домаћин куће га је пријавио жандармима. Међутим, десило се чудо.

¹⁸⁶ Порука се чува у музеју НОБ-а у Крагујевцу. Она гласи: „Драга мајко, мене ће сутра да стрељају. Немој због мене да тугујеш. Победа је наша. Поздрављам све.“

Командир жандармеријске патроле био је даљи рођак Стефановића, препознао га, ставио у чезу и одвезао до куће.¹⁸⁷

После трагичног краја групе бораца Првог Шумадијског одреда који су имали дужи борачки стаж, неколико их је остало на терену са оружјем. Крили су се појединачно. Неки од њих су брзо настрадали. Бранко Илић, из Горње Трешњевице, први интендант Првог шумадијског одреда, упао је у заседу. Жандари су га заробили и спровели у логор на Бањици. Убрзо је стрељан. Панта Станковић из Винче, први командир 2. чете и стари комуниста, предао се сам по наговору свог рођака Чедомира Марјановића, министра ттравосуђа у Недићевој влади. Одведен је на Бањитду и стрељан. Живадин Аксентијевић из Шума је у фебруару 1942. упао у заседу, заробљен а затим стрељан у Крагујевцу. Жандарми и Пећанчеви четници су приређивали „лов на партизанске главе“, хватали су појединце. то их је забављало, а добијали су и награде.

НЕПРИЈАТЕЉ ПОНОВО УСПОСТАВЉА НАРУШЕНИ СИСТЕМ ВЛАСТИ

Генерал Беме је по завршетку крвазе операције чишћења Шумадије, Мачве и Западне Србије, са својим штабом отпутовао у Финску. За команданта окупационих трупа у Србији постављен је 25. децембра 1941. године генерал артиљерије Паул Бадер. Сто тринаеста и 342. дивизија, главни актерч тог крвавог пира, угућене су на Источни фронт, 125. пук се вратио у Грчку. Остале окупационе трупе остале су у старим гарнизонима, с тим што је 704. дивизија из Валева упутила свој 734. пук на простор Београд — Младеновац ради обезбеђења железничке пруге. У Тополи се и даље налазио штаб 714. дивизије са приштапским деловима и 721. пешадијским пуком, команда 741. пука 714. дивизије налазила се у Великој Плани; у Паланци се и даље налазио 660. артиљеријски, а у Аранђеловцу 220. противоклопни дивизион, а његова једна батерија налазила се у Лазаревцу. Територијална окупациона структура се изменила утолико што је 816. фелдкомандантура премештена из Ужица у Крагујевац. Бројно стање 714. дивизије износило је крајем децембра 9463 човека и 3657 коња, што је представљало знатно ојачање у односу на месец јул. Почетком 1942. године у

¹⁸⁷ Стефановић је излечио ране, али су му остале трајне последице. Живео је до 1975. године. Он је спасао живот недићевском нареднику коме је суђено после рата. Тако му је вратио дуг. Из села Винче стрељано је 15 бораца из 9. чете и 1. батаљона и то: Ђорђе Јовановић, Живота Јовановић, Чедомир Јовановић, Влајко Ранковић, Драгомир, Радомир, Божидар и Никола Живановић. Чедомир и Живота Лазић, Илија Гавриловић, Драган Станковић, Ђорђе Благојевић Јеловац, Миленко Креманац и Стеван Ђурић.

Драгољуб Вујановић, који је такође био теже рањен, стигао је до Овсишта. Ту се склонио код једног свог пријатеља. Каеније су га пронашли Душан Петровић Шане и Слободан Минић и одвели у Брезовац.

Шумадију је стигла и G. пешадијска дивизија бугарске царске војске и посела простор: Рача, Крагујевац, Краљево.¹⁸⁸

Недић је успео да до краја децембра 1941. обнови сва среска начелства, општинске управе и жандармеријске станице. Отпочели су интензивни радови на обнављању порушених објеката. Неке жандармеријске станице су ојачане. У Аранђеловцу се налазило 32 жандарма, Даросави 20 жандарма и 20 Пећанчевих четника, у Лазаревцу, Јунковцу и Вреоцима по 30 жандарма. У срезу опленачком и качерском обновљене су жандармеријске станице које су постојале у јуну 1941. године а број жандарма у појединим станицама незнатно се повећао (од 12 на 15). Замењени су командири жандармеријских водова у Лазаревцу, Аранђеловцу и Тополи.

Одреди Пећанчевих четника чија је јачина варњала између 50 и 200 четника образовали су у појединим селима своје четничке станице са сталним посадама. Тако је војвода руднички Света Радичевић свој одред распоредио у Доњој Шаторњи и Страгарима и тако образовао две своје станице; војвода горњоколубарски Каменица, формирао је 6 станица (Лазаревац, Вреоци, Лајковац, Ћелије, Боговођа, Дудовица); војвода космајски Никчевић у Јунковцу и Великим Прљенима; Орашачки одред попа бковичког у Аранђеловцу и Копљарима. Пећанчеве посаде (станице) налазиле су се још у Даросави, Венчанима, Баршевцу, Рудовцима. Опленачки Пећанчев одред после пораза у Рајковцу у септембру 1941. више се није обнављао. Крајем децембра 1941. Недићев министар унутрашњих послова Аћимовић, издао је наредбу да се све „домаће оружане формације“ на територији појединих округа ставе под команду начелника округа. Ово је, заправо, био захтев Немаца како би могли да успоставе контролу над поступцима четника, љотићеваца, и недићеваца, међу којима је владао антагонизам, тако да је повремено прерастао у оружане чарке. За команданта свих квислиншких снага у округу крагујевачком Недић је поставио злогласног Милана Калабића.

Улогу Косте Пећанца и његових четника у минулим догађајима, Немци су негативно оценили. Борбени квалитети били су им ниски а и дисциплина. Жеља за влашћу команданата Пећанчевих одреда била је толико велика да су насртали на недићевце и љотићевце (покушај љишких четника да разоружају недићевце у Вреоцима). Забележено је и неколико случајева препада на Немце, а у њиховим редовима запажено је јачање симпатија према равногорском покрету, што је довело до осипања појединих одреда и преласка на страну Драже Михаиловића. На основу овакве процене уследила је 3. априла 1942. године одлука да се Пећанчев војни контингент ограничи на 8745 четника. Процес распадања Пећанчевог четништва се наставио. Војводе већег броја одреда изражавале су спремност да пређу на страну Драже Михаиловића. Немци су на ову појаву реаговали оштро и предузели хапшење присталица Драже Михаиловића у редовима Пећанчевих четни-

Шеф Управног штаба доктор Харолд Турнер је смењен а његов управни штаб расформиран. То је представљало и најкрупнију промену у окупационој систему. Немци су дали предност војном фактору па је од Турнеровог Управног штаба остало само једно одељење које је укључено у Бадеров штаб.

У саставу бугарске дивизије налазили су се 3., 15. и 35. пешадијски и 2. артиљеријски пук. Командант дивизије био је генерал Иван Маринов.

ка. Бојвода Љубисав Миловановић, мајор, командант Пећанчевих четника у крагујевачком округу, пристао је да свих пет својих одреда ставим под Дражину команду. Овим је потпомогнуто омасовљаван^е равногорског четништва.

„МИРНИ" ЗИМСКИ МЕСЕЦИ У ШУМАДИЈИ 1942. ГОДИНЕ

У децембру 1941. и јануару 1942. године у Шумадији се није много пуцало. Реакционари су одахнули. Аранђеловачке газде су се поново окупљале у кафанама, веселили су се што је „комунистичкој мори дошао крај". Али им је радост кратко трајала. Почетком фебруара 1942. године поново су одјекнули митраљески рафали око Венчаца, Букуље и Космаја. Космајски батаљон¹⁸⁹ који се из Санцака пробијао преко Мокре Горе, Букова и Сувобора, стигао је у Шумадију. После пробоја из четничког окружења на Мокрој Гори, када је 2. ужичка чета претрпела тешке губитке, Космајцима ништа друго није остало него да се пробијају према Шумадији. На жалост у Шумадији није имао ко да их дочека. Малобројни чланови Окружног комитета КП за округ Аранђеловац били су се разншли по терену. У селу Трудељу, Космајце је напао одред љотићеваца. Развила се жестока борба коју је слушала цела југозападна Шумадија. Сто петнаест Космајаца са сеолих десет пушкомитраљеза разбили су одред љотићеваца, око 30 их је заробљено. Члан Окружног комитета Милић Радовановић, који се тада налазио у селу Бањи, по жестини борбе је закључио да се појавила нека крупнија партизанска јединица. Покушао је да са њом стугш у везу, али није успео. Из Трудеља Космајци су дошли у Горњу Трешњевицу. Ту им је приредио „добродошлицу" одред љотићеваца под командом адвоката ЈТазаревића. Прекаљени у вгапемесечним борбама и озлојеђенл стањем у Шумадији, какво нису очекивали, Космајци су из покрета просто прегазили бројно три пута јаче љотићевце, убили су их двадесет пет а 20 заробили.¹⁹⁰ Али, непријатељ се правовремено припремао да дочека Космајски батаљон. Преко 5 000 немачких зојника, љотлћеваца и недићеваца било је прикупљено на простору Аранђеловца, тамо где су Космајци очекивали да се одморе и нахране, а наишли су на најжешћи отпор — није им се пружила прилика ни да предахну. У селу Гарашима, Космајски батаљон се одмарао један дан. За то време у село Живковце стигао је цео један батаљон из 704. немачке дивизије и одред колубарских четника. У Живковцима је дошло до изненадног сукоба. У северном делу села чело батаљона је упало у четничку заседу. Од првих митраљеских рафала погинуо је командант Душан

"" Космајски одред, као и остали одреди преименопан је у Саниаку у Гатаљон. ОРИМ бг.таљоном, који је бројао око 150 људи, командовао је Душан Угреновић. Са батаљоном је кренула група партијско-политичких радника коју је водио Влада Аксентијевић, предвиђена да у Посавини формира окружни комитет. Батаљон је прешао Увац 8. јануара 1942. године. До долагка у Шумадију протекло је око тридесет дана маршевања и тешких борби. На том путу 35 бораца је погинуло, рањено или негтало. Младу Рускињу, лекарку Наташу, четници гу заробили, м\чили а затим стрељали.

^{1.0} Од укупно 50 четника и лотићеваца у ове дзе борбе стрељана су само два подофицира, а остали су пуштени. Комаидант л>отићеваца остао је усамљен. Један сељак га је сакрио у орман.

Угреновић који се налазио на челу колоне. Космајци се нису збунили. Одмах су кренули на јуриш и заробили одред четника. Убијено их је двадесет, а заробљено преко педесет. Сви заробљени четници су пуштени. Насупрот свирепом понашању четника, партизани су према њима поступали хумано. Немачки батаљон, који је такође био стигао у Житковце, развијао се за борбу наткривљујући распоред Космајаца са намером да их окружи. Батал>он Космајаца се брзо извукао из клопке са мањим губицима и одступио према Букуљи. Ујутро 17. фебруара Космајци су се нашли у селу Миросалцима. Непријатељ им је изгубио траг па су се одмарали пуна два дана. То им је била прва прилика да осете благодети гостопримства у родном крају. Нови командант Космајског батаљона Иван Мукер стално је покушавао да ухвати везу са партијским руководством на терену, али без успеха. У Сибници су их сачекали жандарми, али су брзо побегли. Приликом доласка у свако село на партизанае су пуцали. У селу Дучини народ је пркосио непријатељу и игнорисао страх од терора. Партизани су топло примљени и богато угоиљени. Што су били ближе Космају, отпор непријатеља био је јачи, тако да су борбена дејства постала непрекидна и трајала су два дана и две ноћи. Борци су били на ивици физичких и психичких могућности. У Дрлупи их је сачекао одред немачких скијаша у белим ослатцима. Напао их је изненада и присилио да се повуку на југ.

Двадесетог фебруара између Дучине и Бељине Космајци су се сукобили са одредом Пећанчевог војводе Никчевића и одредом Љотићеваца. Партизани су, што им је већ постала навика, наметнули непријатељу своју иницијативу и за веома кратко време га разбили. Погинуло је 30 љотићеваца и четника, међу њима и војвода Никчевић.

Двадесет другог фебруара у зору Космајци су се неочекивано нашли у ватреном цаку. Иван Мукер је намеравао да предани у Стрмову. Међутим, на улазу у село батал>он је дочекан жестоком непријатељском ватром. Мукер је брзо маневрисао. Окренуо је батаљон у правцу Тулежа, али и тамо је наишао на снажну и добро организовану ватру. На полукружној линији Стрмово — Тулеж — Венчане, налазило се око 5 000 Немаца, љотићеваца и недићеваца, развијених за борбу. Мукеру је постало јасно да се нашао у обручу. Наредио је да се крене на јуриш у правцу села Тулежа ради пробоја. Непријатељ је у почетку био збуњен. У Тулежу је заробљена немачка комора, али се непријатељ брзо прегруписао. Око подне је на платоу Равне дошло до огорчене блиске борбе. Шездесет од стотину пробило се из обруча. На Равнама је остало 30 мртвих јунака са КосиМаја, победника у преко сто борби. Мукер и заменик комесара Ђура Гајић, били су рањени. Десетак тешких рањеника Немци су заробили.

После пробоја Космајци су се упутили у Сибницу, али тамо се нису задржавали, већ су преко Манића отишли у Стојник. Како је већ почела да се спушта ноћ, непријатељ их више није гонио. У Стојнику се налазило око 50 жандарма. Када су чули да долази партизани, побегли су не испаливши ни метка. Народ Стојника је топло примио партизанае. Размештени су на одмор по кућама, припремљена им је добра вечера, а рањеницима је указана посебна пажња. Ове ноћи командант Мукер и заменик политичког комесара Ђура Гајић донели су одлуку да болесне и рањене отпусте из јединице са препоруком да се негде

склоне и сачекају пролеће. Оружје им је остављено. Исцрпљени до крајњих граница, борци су већином остали у Стојнику. Појединачно и у групицама од по 2—3 кренули су да траже скровишта. Тридесет бораца са Мукером на челу остало је у строју. У зору 23. фебруара напустили су Стојник и кренули према Тополи. Од 23. фебруара до 4. марта ова чета Космајаца водила је борбу са четницима, љотићевцима и жандармима код Белосаваца, Наталинаца и Баничине. Непријатељ је смењивао своје јединице, непрестано пратио и нападао Космајце. Четвртог марта у зору љотићевци су изненада напали чету која је била заноћила у манастиру Капорини. Распламсала се жестока неравноправна борба. Непријатељ је био вишеструко надмоћнији. Љотићевци су потисли Космајце према реци Јасеници која је била надошла и принудили их да беже преко ње. У набујалој реци удавило се или погинуло на њеној левој обали двадесет ових врсних бораца. На десној обали Јасенице нашло се само седам бораца од тридесет, колико их је дошло у Шумадију. Иван Мукер је поново рањен. Покушао је да се склони у Смедеревској Паланци, али је откривен. Извршио је самоубиство. Седморица преосталих скрили су оружје и покушали да се пребаце преко Велике Мораве. Откривени су и похватани. Успео је да умакне само Александар Петровић Шумски који се касније прикључио Пожаревачком партизанском одреду. То је био трагичан завршетак Космајског партизанског одреда — једна од ретко тужних историја јединица наше Народноослободилачке војске. Били су то јунаци са срцима тврђим од челика, али је то било време у коме и таква срца нису издржала.

ОБНАВЉАЊЕ ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА „МИЛАН БЛАГОЈЕВИЋ“

Чланови Окружног комитета, иако их је било мало, радили су веома интензивно. Обновљена је пропагандна техника и почело умножавање летака у којима су објављиване вести са Источног фронта, фронта у северној Африци, а посебно о стању у Југославији, о слободној територији у источној Босни. Нарочита пажња је посвећена раду са члановима Партије који су се били пасивизирали. Таквих је било прилично. Уплашили су се нагле измене ситуације па им је основна брига била да сачувају сопствене главе и породице. Неки су се брзо активирали; други веома споро, а један број никако. Успостављена је и веза са Покрајинским кошотетом који је упутио веома оштру замерку Окружном комитету због расформирања 3. батаљона Првог шумадијског одреда. У фебруару је Окружни комитет за округ Аранђеловац успео да успостави сталну везу са Покрајинским комитетом који се налазио у Београду. Пронађено је неколико људи који нису били познати полицији као припадници НОП-а тако да се веза преко њих одржавала без ометања. Ово је у Комитету оцењено као значајан успех и неопходан услов за интензивирање партијског рада. Чешћим контактима са партијским организацијама на терену и појединим члановима Партије, код људи се враћало самопоуздање и жеља за ангажовањем на линији НОП-а, успостављена је евиденција партијског кадра. Половином фебруара је установљено да у округу има 28 чланова КПЈ и 9 кандида-

та.¹³¹ Најгоре стање је било у срезу качерском у коме се налазио само **Један** члан Партије. И поред тога што су се чланови Окружног комитета крили појединачно, они су успевали да се састају најмање једанпут месечно. У фебруару и марту одржана се у Горњој Трнави два састанка Окружног комитета на којима је анализирана војнополитичка ситуација у земљи и у свету.¹³² Ситуација на Источном фронту оцењена је као повољна а такође и ситуација у Босни, Лици и Црној Гори. Стање у Шумадији је оцењено као и даље врло тешко. Четничко-недићевски терор је јачао. Напредни и виђени људи су малтретирани, јавно батинани и понлжавани на разне друге начине. Учестала су хапшења и стрељања. људи су веома често позивани на кулук, појачане су дажбине, а равногорски четници су још и пописивали младиће за „краљеву гарду“. Све је то изазивало незадовољство у народу и јачало вољу за супротстављање терору. Помоћу летака Окружни комитет је обавештавао народ о ситуацији и указивао на недела непријатеља.

Посебно је размотрено стање у оружаним формацијама домаћих издајника у којима се осећало извесно гibaње. Једино су љотићевци као „идеолошки опредељена војска“ испољавали одређену чврстину и борбене квалитете, али су били малобројни. Недићевци их нису трпели а чегници поготово. Отуда су љотићевци избегавали да напуштају гарнизоне, а у борбене акције су се најчешће упуштали тесно садејствујући са Немцима. Официри недићевских формација, нарочито млађи, почели су да увиђају бесмисао отвореног служења окупатору. Без обзира што већина њих није поседовала чак нити минималне моралне квалитете, што су приступили Недићу да би избегли заробљеничке логоре и дошли до новца, они су сматрали да би своје амбиције боље остварили у редовима четника Драже Михаиловића. Чак и окорели антикомуниста, Милан Калабић, један од најистакнутијих Недићевих оперативаца, изневерио је свог добротвора „оца Србије“ и почео да сарађује са Дражом Михаиловићем. С обзиром да је тада био на дужности начелника округа крагујевачког, немачка контраобавештајна служба открила је његову делатност. Ухапшен је а затим стрељан. Ухапшени су још неки официри — недићевци. У редовима Пећанчевих четника морал је био на најнижој висини. Разочарање у војводу Пећанца и шегову политику захватило је како старешине, тако и обичне четнике. Немци су били шкрти у додели наоружања, плате су биле ниске и неуредне а одећа у лошем стању. Немци су инсистирали и на смањењу аутоматског оружја, тако да је четничка чета могла да има само један пушкомитраљез. Немци су предузели чишћење јединица недићеваца и Пећанчевих четника од присталица Драже Михаиловића. Тако је наступило убрзано распадање четничких организација Косте Пећанца. Крајем лета 1942. године у Шумадији је остало свега 1 200 Пећанчевих четника који су били распоређени по четама у седишта срезова и то не свих. Јачина ових чета кретала се од 80 до 100 четника.¹³³

¹³¹ Орашачки срез је имао 10 чланова и 4 кандидата; опленачки срез 9 чланова и 3 кандидата; колубарски 8 чланова и 2 кандидата.

¹³² Састанак је одржан у кући Милана Лукића Јаруглије. Милан Калабић није стрељан само због шуровања са Дражом Михаиловићем, већ и због самовоље и свирепости која је превазилазила и границе немачких норми понашања. Убили су га јер су оценили да је погубио штетан.

Пећанац јо био огорчен на Немце и Недића. Претио им је да ће они „тек да зајале за Пећанцем када виде шта су изгубили, али ће тада бити касно“. ГТрекинуо је личне контакте са Недићем па је све послове око сарадње препустио свом помоћнику.¹⁹⁴ Убрзо је Јеговој мисији „чмшћења комунистичке куге“ дошао крај.

Оријентацијом на ликвидирање Пећанчеве војне организације Немци су допустили Недићу да ојача контингент својих оружаних формација, које су половином априла 1942. године нарасле на око 16 500 људи. Немци су у Шумадији довели у априлу 1942. године и неколико ескадрона козака белогардејаца. Један ескадрон (око 100 људи) стациониран је у Аранђеловцу.

Четништво Драже Михаиловића у пролеће 1942. године у Шумадији није играло значајнију улогу. Осећала се једино интензивнија активност њихових емисара и појачана пропагандна. Отуда је и ОК за Аранђеловац појачао своју пропагандну активност усмерену на раскринкавање политике Драже Михаиловића и његових следбеника. Међутим, на пропаганди се није могло стати. Оцењено је да је неопходно што пре отпочети са оружаним акцијама.

Првих дана априла одржан је, опет у Горњој Глави, састанак Округног комитета, на коме је донесена веома значајна одлука — да се поново обнови Први шумадијски одред „Милан Благојевић“ и отпочне са оружаном борбом. То је истовремено био и припремни састанак за један шири скуп који је планиран да се одржи на Букуљи уочи Првог маја. Одлучено је да се на Букуљи позову сви борци за које се знало где се крију. На овом састанку је констатовано да је партијска активност знатно ојачала и да се у 50 села од 86 колико их је било у округу крагујевачком налазе партијске основне организације или упоришта.

Уочи Првог маја на Букуљи се окупило 12 бораца који су зимске месеце провели у разним склоништима и 4 члана Округног комитета.¹⁹⁵ После информисања о политичкој и војној ситуацији, прешло се

Распадање Пећанчевог четништва се наставило. Пећанац је са својим „главним станом“ у јесен 1942. напустио зграду Генералштаба у Београду и кренуо у свој родни крај, са око 250 оданих присталица. Остао је на Соколици (околина Куршумлије) до пролећа 1943., када су га коначно напустиле и „најоданије“ војводе. У децембру 1942. Недић доноси одлуку да се коначно укине Пећанчево четништво и да се симболично задржи само један батаљон од 700 људи који је укључен у Српски добровољачки корпус као самостална јединица. Четничким војводама исплаћено је „обештећење“ (отпремнина) од 20 до 50 хиљада динара а „обични“ четници су добили само по 1200 динара. Скрхан, усамљен, са осећањем потпуног пораза, војвода Коста Пећанац се у априлу 1943. године населио у Сокобањи. С њим је пошло и неколико оданих му телохранитеља. Тамо је седео све док му једне мајке вечери 1944. године није дошла у посету „дрна тројка“ Дражиног војводе Пилетића. Свестан чињенице да му је дошао крај настојао је да у самртном часу остане достојанствен. „Вршите своју дужност“ — рекао је вођи „црне тројке“. Метод егzekуције клањем кога је лично измислио и обилато користио примењен је и на њему. Тако се завршила историја једног издајника српског народа кога су некад славили као хероја.

^{1,5} На овом скупу били су присутни чланови Округног комитета Срмчевић, Петровић, Милосављевић и Радовановић, а од бораца из 1941. године: Милорад Лабудовић Лабуд, бивши командант 3. батаљона, Трифун Петровић Макса, бивши комесар 3. батаљона, Радован Грујић и Ђорђе Ђурић Шарац, бивши командири чота, Слободан Крстић Уча, Слободан Минић, Зора Јовановић, Пантелија Илић Паша, Радомир Илић Жућа, Милан Чортан Мали, Радован Лукић, Бранислав Гавриловић Ђата.

на расправу о обнављању одреда и одређивању руководства. Закључено је једногласно да су сазрели услови за отпочињање оружаних акција, с тим што их треба изводити мањим групама бораца, примењујући типичну партизанску тактику, држећи се принципа напасти изненада и нестати. Разматране су и могућности прикупљања нових бораца. Окружни комитет је донео одлуку да дужност команданта одреда врши Милорад Лабудовић Лабуд. Политички комесар одреда није одређен, већ је предвиђено да ту дужност привремено обавља један од чланова Комитета. Тада је у састав одреда укључено свега десет бораца заједно са Лабудом. Наоружање се састојало од пушака, револвера, бомби и два пушкомитраљеза.

Одред је представљао јединствену целину, без поделе на ниже јединице, али се за извршење мањих акција предвиђало формирање тројки и четворки. Обновљени одред је извео прву борбену акцију ноћу између 24. и 25. маја. Напао је стражу љотићеваца у Рабровцу јачине 10 људи са једним подофициром. Негријатељ је био изненађен па је пружио слаб отпор. Сви су се предали. Заплењено је 10 пушака са по 50 метака и сандук бомби. Стрељани су подофицир — командир страже и председник општине који је био познат као Љотићев присталица.

До краја маја и у јуну изведено је неколико мањих акција које су се састојале у ликвидирању појединих издајника, рушењу телефонских стубова и објеката на железничкој прузи.

Прве акције обновљеног Првог шумадијског одреда узнемириле су генерала Штала. Он је провео последњих пет месеци на Опленцу у миру. Веровао је можда да је „хајдучија“ у Шумадији коначно ликвидирана. Сада се поново догађало нешто слично ономе у јулу прошле године. Наредио је да се предузму енергичне мере и сузбије „повампирени бандитизам“. Двадесет првог јуна Штал је упутио на простор села Босуте и Горње Трешњевице, комбиновани одред јачине око 800 људи — Немаца, недићеваца, Пећанчевих четника и белогардејаца. Број немачких војника износио је око пет стотина. Намера му је била да окружи и уништи тек обновљени Први шумадијски одред. Немци су добили податке о месту где се одред налази од једног дезертера — Радована Лукића, који је једне ноћи за време логоровања у Вукосавцима, напустио стражарско место и дезертирао. Он је петоколонашу из Горње Трешњевице Милану Антонијевићу одао план команданта одреда о рушењу телефонских линија између Јарменоваца и Рудника и наредном боравку одреда у селу Босуту. Антонијевић је одмах обавестио Немце. Сутрадан се на комуникацији Белановица — Трешњевица нашао цео батаљон Немаца натоварен у 9 камиона, један одред недићеваца из Аранђеловца и одред Пећанчевих четника из Белановице. Непријатељ је окружио шири простор око Босуте. Немци су организовали већи број заседа а недићевци и четници, као бољи познаваоци терена, играли су улогу „гонича“. Односно, имали су задатак да нагоне партизане на немачке заседе. Али, све им је било узалуд. По завршетку задатка на комуникацији Рудник — Јарменовци, Лабуд није журио да стигне у Босуту. Одмарао је људе у шуми више Горње Трешњевице. Тек око подне одред је кренуо у Босуту и сукобио се са недићевцима. Из 2 пушкомитраљеза (шарац и збројов-

ка) осам бораца су отворили ватру на једну чету недићеваца и натерали је да одступи, пошто је имала више рањених и једног мртвог. Сада су четници, недићевци и Немци прешли у напад на одред са више страна. Лабуд је извршио брзо извлачење из борбе и отишао према Руднику. Немци нису веровали да је партизана тако мало, па су све до пада мрака продужили да претресају терен око Босуте.

Неколико дана после тога одред је крстарио качерским и колубарским срезом. Изведено је неколико мањих акција. Двадесет осмог јуна штаб одреда је, уз сагласност Окружног комитета, донео одлуку да одред подели на две чете, прву и другу, са по 11 бораца у свакој. То је учињено првенствено ради стварања кадровског језгра за будуће веће јединице а и потребе да се дејствује на већем простору и доносе самосталне одлуке. Постојао је још један, привидно формалан разлог за прелазак на четне формације. Шумадијске партизанске тројке и четворке убрзо су се прочуле и постале страх и трепет за сараднике окупатора. Прочуле су се и вође ових тројки „Мића Црвени“, „Паја Смедеревац“, „Реља“ и „Врчинац“. Глас о њима доспео је и у Покрајиски комитет. Плашећи се да ове акције не поприме карактер ликвидатора и индивидуалног терора, ПК је сугерисао прелазак на четне формације.

Ускоро по формирању чета у Први шумадијски одред се укључило 12 бораца са Космаја предвођени Ђуром Гајићем, који су били принуђени да напусте свој терен. Непријатељ је крајем јуна једновременно предузео операције чишћења рејона Рудника, Космаја и Подунавља. Притисак на групу космајских партизана био је тако јак да су они повлачећи се прешли на територију среза орашачког. Командант Главног штаба НОПО за Србију Брадоња одлучио је да космајце укључи у Први шумадијски одред „Милан Благојевић“. Космајци су распоређени у обе чете па су сада оне имале 15—17 бораца, односно, бројно стање одреда попело се на тридесет четири борца.

Интересантна је историја ове космајске групе до доласка у Први шумадијски одред. Међу њима било је и оних који су крајем фебруара, по повратку из Санцака, остали у Стојнику и разишли се по разним скровиштима ради лечења и опоравка. Један од њих био је и Ђура Гајић, заменик политичког комесара Космајског батаљона, који је преживео одисеју од Нове Вароши до Младеновца, која је трајала готово два месеца. Сада је Ђура Гајић постављен за заменика комесара Првог шумадијског одреда. У време када је Иван Мукер, са још 29 старих бораца-повратника из Санцака, напустио околину Космаја и прешао у Јасеницу, заменик комесара батаљона Ђура Гајић, металац, који је остао у Стојнику заједно са члановима Комитета КПЈ среза Космајског, почео је да ради на обнављању Космајског одреда. Поред старих бораца који су се опоравили, стигло је и неколико нових бораца из Београда, па је формирана Космајска партизанска чета • која је крајем фебруара имала 18 бораца, али се њихов број стално мењао. Ова чета је са групом партизана из Малог Пожаревца[†] тих

Језгро Космајске чете постојало је и раније. Она је неке мање акције извела још у јануару, а почетком фебруара у кафани у селу Сенаји, заробљено је десет четника из Торлачког четничког одреда. У селима Дубони, Шетину, Ковачевцу, Сенаји и Влашкој постојале су илегалне партизанске десетине које су повремено изводиле оружане акције.

дана напала у Малом Пожаревцу Сремскоколубарски четкички одред и заробила 11 четника и четири жандарма. После ове акције Немцима је пошло за руком да ову чету нападну из заседе и да је разбију.

У марту се поново окупило 17 бораца и званично формирало Космајску партизанску чету. За командира је постављен Љубомир Ковачевић, активни наредник из Рипња, а за политичког комесара Ђура Гајић. Шеснаестог марта чета је ушла у Осипаониду и разоружала десет љотићеваца — сељака који су сачињавали сеоску стражу. Крајем марта чета је нарасла на 50 бораца. Ради лакшег маневрисања подељена је на четири десетине (Космајску, Младеновачку, Грочанску и Подунавску) које су дејствовале самостално. У околини Пожаревца у то време је дејствовало 13 партизанских група јачине пет до седам бораца. На обновљене акције партизана непријатељ је брзо реаговао. У пожаревачки крај упућен је одред недићеваца којим је командовао Милан Калабић, а у околину Младеновца, Космаја и у Подунавље стигло је неколико стотина равногорских четника. Они су почели "чганћење терена" на широком простору, тако да су се космајски партизани нашли у веома тешком положају. Десетог априла у Камендолу четници појводе Шумског разбили су грочанску десетину и том приликом ранили, а затим заробили командира чете Љубомира Миловановића. Касније су га стрељали заједно са Радованом Филиповићем на младеновачком сајмишту пред присилно окупљеним народом. Тада је ухапшено око 250 партизанских сарадника из села под Космајем. У овој акцији по злу су се прочули четници капетана Живана Лазовића и љотићевци из одреда Марисава Петровића. Они су палили куће, батинали и стрељали људе. У Влашкој су убили на прагу куће Спасоја Павловића, пуковника из првог светског рата и носиоца Карађорђевог звезде. У мају су настављене акције чишћења и прогона космајских партизана. У јуну су удружене непријатељске снаге окружиле космајску групу партизана на територији младеновачког среза. Борци који су се пробали из обруча заправо су они који су се укључили у Први шумадијски одред.

Први шумадијски одред је непрестано маневрисао избегавајући заседе и друге клопке које му је непријатељ припремао. Шестог јула одред је кренуо са Букуље на Рудник. Код Горње Шаторње наишли су на заседу недићеваца. Ватра непријатеља била је тако јака да је Лабуд одлучио да одустане од првобитног плана и да пређе у срез качерски. Заправо, он је раније био обавештен да је непријатељ повукао своје снаге са Рудника. Показало се да је та информација била нетачна. Предвече истог дана одред се нашао у селу Гарашима, растерао локални четнички одред и заробио његовог војводу Светислава Величковића. Међутим, на ову акцију непријатељ је реаговао брзо и енергично. Исте вечери према Гарашима кренуле су из Аранђеловца и Лазаревца јаке снаге Немаца, четника, недићеваца и љотићеваца. Лабуд није намеравао да се упусти у борбу са овако јаким непријатељем. Одлучио је да исте ноћи изврши марш правцем Гараши — Брезовац — Винча — Пласковац — Блазнава ка источним падинама рудничког масива. Циљ марша био је Рамаћи вис. Лабуд је планирао да у свануће стигне у село Љубичевац и ту одмори људство. Претпостављао је да на том простору нема непријатељских снага. Међутим, ништа није предузето да се оваква претпоставка провери.

Седмог јула у првим јутарњим часовима, одред је стигао у село ЈБубичевац. Борци су очекивали заслужени одмор после петочасовног марша а сачекало их је око 1000 непријатељских војника — Немаца и домаћих колаборациониста. Непријатељ је и сам био изненађен. Он је данима трагао по врлетима планине Рудника за партизанима, а они су му сада сами дошли. Због изненађења и извесне збуњености дејствовао је брзоплето. Командант немачког 721. пука из Тополе, који је командовао овом групацијом, издао је наређење команданти-ма потчињених јединица да изврше покрет и поседну положаје који ће да обезбеде окружење, а затим и уништење одреда. Главне снаге је груписао са севера. Претпостављао је да ће партизани покушати да се пробију у истом правцу одакле су и дошли. Међутим, Лабуд је открио присуство непријатеља. Док су они маневрисали да би затворили обруч, Лабуд је донео одлуку да одмах изврши пробој, и то на југ. Одред је располагао са пет пушкомизраљеза, довољно муниције, а имао је и доста ручних бомби. Неиспавани и уморни, али искусни и одважни, борци су енергично напали одред недићеваца на коси Сама букова јужно од Љубичевца. Ватра партизана била је тако снажна да је од првих рафала рањено седам недићеваца, а један је убијен. Остали су се разбежали. Обруч је био пробијен без иједног мртвог и рањеног партизана. Одред се сручио низ јужне падине косе у Каменичку реку, а затим наставио марш у правцу Горњег Црнућа. Немци су у њиховом правцу отворили ватру из минобацача. Утрошили су узалуд неколико стотина мина. У Црнућу се одред задржао врло кратко време — само ради узимања хране, а затим је кренуо на марш правцем Горње Црнуће — Красојевци — Велики штрацац (највиши врх Рудника) — Војковци — Вукосавци — Букуља. На том простору није било непријатељских снага. Непријатељска рудничка групација је наставила „чишћење“ рудничког планинског масива и села у његовом подножју.

Прегруписавањем и привлачењем нових снага, непријатељ је почео „чишћење“ среза орашачког и среза качерског. Да би му онемогућио да на појединим просторима концентрише јаке снаге и изводи планиране акције чишћења, штаб одреда је донео одлуку да чете подели на мање групе које ће изводити самостална борбена дејства на великом простору. Тако су поново дошле до изражаја чувене шумадијске партизанске тројке. Њихово дејство, једновременно на великом простору, потпуно је збунило непријатеља и развукло његову пажњу. Тројке су се појављивале тамо где их нико није очекивао: на свадбама, у кафанама, усред села у којима су биле стациониране јаке снаге четника, недићеваца и љотићеваца. Четничке присталице и друге сараднике окупатора захватио је смртни страх. Опасност им је претила са свих страна. Убијали су их на изглед безазлени људи који ничим нису показивали да су партизани и да су наоружани. Дешавало се да „четници“ са кокардама доведу пред четовођу заробљеног и везаног партизана, па да тај „везани“ тргне револвер и убије четовођу, а пратиоци „заробљеника“ му се придружују. У једној кафани, у току четничке теревенке, када су у најбољем расположењу повели песму „Седамдесет и пет дана нигде нема партизана“, упали су партизани и разоружали их, а оне који су то заслужили — казнили.

Окружни комитет КПЈ за округ Аранђеловац издао је половином јула проглас којим је објашњена војнополитичка ситуација у свету и разобличена улога четника и осталих колаборациониста. Проглас је имао снажан одјек у народу и то је непријатељска обавештајна служба регистровала. Половином јула учестале су партизанске акције. Тринаестог јула једна група партизана напала је железничке станице на прузи Крагујевац — Лапово, два дана касније нападнут је један објект у Колубари, а за два дана (17. и 18. јула) спаљене су општинске архиве у селима Калањевци, Трбушница, Даросава, Јунковац, Медошевац, Крушевица. Јул 1942. у многome је личио на јул из 1941.

У ШУМАДИЈИ СЕ ПОНОВО РАСПЛАМСАВА ОРУЖАНА БОРБА

У јуну 1942. године Покрајински комитет КПЈ за Србију, ценећи политичку и вону ситуацију у земљи закључује да је извесно депресивно стање изазвано повлачењем партизанских јединица из Шумадије и терором непријатеља превазиђено и да су поново сазрели услови за распламсавање оружане борбе. Обнављање Првог шумадијског одреда оцењено је као успело а његови први борбени успеси вратили су народу веру у победу народноослободилачке борбе и оправданост њених циљева.

После уласка групе космајских партизана у састав Првог шумадијског одреда, борбена дејства су се изводила само на територији ОК Аранђеловац. Покрајински комитет КПЈ за Србију сматрао је да је такво стање неодрживо, па је захтевао да Први шумадијски одред, без обзира на мало бројно стање прошири борбена дејства на целу Шумадију. Таква директива је упућена Окружном комитету за Аранђеловац. Окружни комитет је проучио директиву и закључио да је њу са постојећим снагама тешко реализовати. Одред је имао свега 34 борца наоружана са 5 пушкомитраљеза, једним лаким митраљезом, неколико аутомата, 70 ручних бомби и преко 6 000 пушчаних и митраљеских метака. У резерви се налазило још 5 пушкомитраљеза, 100 пушака, око 100 ручних бомби и преко 10 000 метака.¹⁷ Било је довољно оружја и муниције, недостајали су људи. За омасовљавање одреда са територије ОК Аранђеловац још нису били сазрели услови. Народ је испољавао симпатије према партизанима и ослободилачкој борби, али поучен горким искуствима из блиске прошлости није био још спреман да масовно крене у оружану борбу. Имајући ово у виду, ОК КПЈ за Аранђеловац, упућује писмо ПК Србије с молбом да у Први шумадијски партизански одред упути нове борце из Београда, првенствено из редова радника.

У августу је ПК КП за Србију почео да упућује из Београда у Први шумадијски одред групе од пет до 10 људи. Систем „јавки“ преко којег је било организовано довођење нових бораца из Београда функционисао је беспрекорно.

¹⁷ Подаци из писма ОК Аранђеловац ПК КПЈ за Србију од јуна 1942. (оригинал у Архиви Србије, бр. док. 1476).

Осмог и деветог августа извршена је на Букуљи нова реорганизација Првог шумадијског одреда, формиране су три чете од две раније: Рудничка, Космајска и Опленачка, свака је имала од ¹⁹⁸ 20 до 30 бораца. Новоприспели борди распоређени су по свим четама.

По завршеној реорганизацији, а у складу са директивом обновљеног Главног штаба НОПО Србије, чете су кренуле на извршење самосталних задатака. Радивоје Јовановић Брадоња је, у својству команданта Главног штаба за Србију, обишао све три чете и присуствовао четним конференцијама на којима се расправљало о лику борца и дисциплини.¹⁹⁹ Циљ ових састанака био је да се створе морално чврсти и дисциплиновани војни колективи спремни да изврше и најтеже задатке.

Првих дана августа у западном делу Шумадије јединице немачке 714. дивизије потпомогнуте домаћим квислинзима извеле су велику операцију „чишћења“ у којој је учествовало неколико хиљада људи. Међутим, дејства су извођена веома споро и по нехаквој шаблонској тактици која не би дала позитивне резултате ни у фронталном рату. Ову активност непријатеља која је трајала пуних десет дана одред је мало осетио. Заправо, то су била последња борбена дејства дивизије генерала Штала у Шумадији. Он је пре тога, од 10. јуна па до краја јуна учествовао са главнином своје дивизије у познатој операцији на Козари, па је у августу у Шумадији могао да ангажује један свој непотпуни пук. Штал се спремао да дефинитивно напусти Шумадију па су дејства у августу извођена само да би се задовољила форма.

Десетог августа 1942. године генерал-мајор Фридрих фон Пгтал на челу свог штаба напустио је Опленец. За четрнаест месеци проведених на Опленцу и у Шумадији Штал је имао мало пријатних дана. Предпостављао је да му и нови задатак неће бити лак, али се ипак радовао одласку. Шталову дивизију у Тополи је заменила једна чета из 717. немачке дивизије којом је командовао капетан Дитрих; команданта среза опленачког капетана Конопацког заменио је потпоручник Шнајдер. Тополи је тако у систему немачке окупације Шумадије знатно умањена улога. Али овакво стање није трајало дуго. Тринаестог новембра 1942. године у Тополу је стигао 2. ловачки брдски пук 7. немачке СС дивизије „Принц Еуген“. Дужност команданта пука вршио је капетан Диче, а за команданта среза постављен је потпоручник Бајер. Обојица су се већ били афирмисали као крволоци.

^{1,9} Четна руководства по завршеној реорганизацији: Рудничка чета — командир Пантелија Илић Паша из Горње Трешњевице, политички комесар правник из Београда звани Крајишник; Опленачка чета — командир Светислав Векић из Поповића (касније комесар одреда); Космајска чета — командир Миодраг Николић Попај а политички комесар Љубивоје Гајић, оба из Малог Пожаревца.

Командант Главног штаба НОПО Србије Радивоје Јовановић Брадоња, артиљеријски потпоручник, а политички комесар Мома Марковић. Обновљени Покрајински комитет КПЈ за Србију био је следећег састава: Благоје Нешковић, секретар, чланови: Мирко Томић, Мома Марковић, Срба Јосиповић, Митра Митровић, Љубинка Милосављевић, Милош Томић и Василије Буха. У Београду се налазио само Благоје Нешковић, а остали по разним крајевима Србије. У Београду се налазила и штампарија Покрајинског комитета. Чланови Комитета су се веома ретко састајали а и везе су ретко одржавали. Сваки члан понаособ био је принуђен да се сналази и самостално одлучује а у складу са конкретним условима на терену.

Претпостављени су замерали Шталу да је био сувише благ. Диче и Бајер су се одмах решили да ликвидирају „комунистичку обавештајну мрежу у Шумадији“. Хапсили су људе по неком свом критеријуму, мучили и стрељали по кратком поступку. За три дана шестог, седмог и осмог децембра 1942. године стрељали су на Опленцу без суда 31 лиде и плитко закопали. То монструозно стрељање покривено је велом мистерије. Претпоставља се да је међу стрељаним било и немачких војника — Словака (нађени лешеве само у доњем вешу) који су намеравали да пребегну партизанима. У августу чете одреда дејствовале су самостално око Рудника, Букуље, Космаја и Венчаца. Поново су паљене општинске архиве и разоружавани жандарми. Двадесет шестог августа спалена је општинска архива у селу Врбици, у непосредној близини Аранђеловца, а одмах следећег дана нападнуто је и разоружано обезбеђење железничке станице у селу Бањи које се састојало од једне десетине четника. Старешина обезбеђења је пружио отпор и погинуо. Двадесет осмог августа разоружана је четничка стража у селу Јеловику.

До половине септембра одред је нарастао на 56 бораца. Повољан развој догађаја на савезничким фронтима, а такође и вести о победама Народноослободилачке војске у Босанској Крајини, које је лецима пропагандна техника Окружног комитета достављала народу, стимулативно су деловали на брже опредељење младића Шумадије да ступе у одред. Међу новим борцима највише је било Београђана. Успешне акције чета Првог шумадијског одреда имале су, неоспорно, најјачи непосредни утицај на већи прилив нових бораца. Само од петог до 20. септембра изведено је седам крупнијих оружаних акција и то на врло великом простору. У Саранову је Опленачка чета спалила општинску архиву и разоружала сеоску стражу састављену од сељака, а седмог септембра извела је исту акцију у селу Губеревцу. Космајска чета је уништила железничка постројења у Малој Крсни, Иванчи и Умчарима. У Бранчићима и Ивановцима спалене су општинске архиве. Космајска чета је један дан провела у селу Зуцима, у непосредној близини Београда. Када је командант немачких окупационих снага у Србији, генерал Бадер, сазнао за ово био је запањен смелашћу партизанских старешина.

Рудничка чета је дејствовала око планине Рудника и на прузи Љиг—Горњи Милановац. У Загрђи је из магацина каменолома реквирирала експлозив. Ноћу између 16. и 17. септембра једна патрола Рудничке чете, коју је водио Слободан Крстић Уча, упала је у кафану у селу Мајдану и заробила два припадника Српске државне страже. Следеће ноћи порушена је железничка пруга у Кривој Реци. Ноћу између 21. и 22. септембра Рудничка чета је напала одред Српске државне страже којим је командовао мајор Станковић. Овај одред, око сто људи, био је упућен камионима из Крагујевца у срез качерски да га „очисти од комуниста“. Заноћио је у селу Шуцима, одакле је мајор Станковић намеравао да отпочне акцију чишћења. У току ноћи Рудничка чета је окружила школу у којој су се налазили недићевци. За време приближавања школи убијен је стражар и то је алармирало остале. Тако је дошло до борбе која је трајала више од једног часа. Партизани су се повукли пред зору са једним тешко рањеним

другом. Недићевци су имали већи број мртвих и рањених, па су се сутрадан брзо вратили одакле су и дошли.

Двадесет трећег септембра на плашши Венчацу одржано је саветовање коме су присуствовали борци и старешине све три чете, штаб одреда и чланови Окружног комитета. Саветовању је присуствовао и командант Главног штаба за Србију Брадоња. На саветовању су анализиране оружане акције у протеклом периоду. Посебно је указано да се извиђању недријатеља не поклања довољна пажња, због чега је одред доспевао у врло неугодне ситуације. Разматрана су и нека кадровска питања. Том приликом Милан Дракулић је постављен за политичког комесара одреда, а Илија Јовановић Лала за начелника штаба одреда. Као својеврстан куриозитет, нетипичан за праксу НОР-а, је полагање испита за дужност начелника штаба одреда. Испит је организовао командант главног штаба Србије Брадоња активни артиљеријски потпоручник а кандидати су били три активна наредника, међу којима Илија Јовановић Лала. Тема је била напад на једносратну добро утврђену зграду (жандармеријску станицу). Време решавања задатка је било ограничено. Лалин задатак оцењен је као најбољи и он је изабран за начелника штаба.

На састанку су извршене извесне организацијске допуне. Формирано је самостално Минерско одељење јачине 4 човека кога је предводио Стева Француз а с њим је био Радослав Митровић Црнотравац, познат минер, и ударна група за извршење специјалних задатака — у ствари четворка састављена од истакнутих бораца коју је предводио Паја Смедеревац. Ове две јединице налазиле су се под непосредном командом одреда а биле су намењене за извођење диверзантских акција. Смедеревчева четворка у којој се налазио и познати борац Шумадије из тога доба народни херој Реља, ускоро је постала страх и трепет за сараднике окупатора.¹⁴¹ Дејствовала је смело до дрскости, стално мењајући методе. Чланови групе пресвлачили су се у униформе непријатељских војника, кретала се у непосредној близини градова, а улазила је и у градове. Минерско одељење и Смедеревчева

Илија Јовановић Лала, рођен је у селу Горња Пиштана код Ораховице у Славонији. Као активни подофицир југословенске војске избегао је ропство. У мају 1941. године постао је члан КПЈ а убрзо и секретар основне организације у Ораховици. Крајем 1941. дошао је у Београд. У пролеће 1942. године повезао се са партијском организацијом у Београду а у августу 1942. године ступио је у Први шумадијски одред. Његово војничко знање и лична храброст омогућили су му да ускоро добије високе функције. Био је начелник штаба одреда, командант Привремене бригаде, командант одреда, а обављао је и друге функције. Данас је резервни генерал-мајор.

Радомир Момчиловић, Паја Смедеревац, рођен је у Сараорцима 1921; неуспешан борац, до рата кафански свирач, погинуо у Клоки марта 1943. Чланови групе: Радомир Ивановић (Мића Црвени), рођен у Крћевцу марта 1919, радник Војно техничког завода, погинуо 4. децембра 1943. године у Пријеполу на дужности заменика комесара чете; Јошко Падрац (Марко Врчинац), рођен у Сегедину 1918. Родитељи су му се доселили у Врчин 1921. године где је живео до рата радећи као сеоски слуга. Умро у Малом Пожаревцу у октобру 1943. после тешког рањавања; Бранислав Параћ Реља, рођен 22. априла 1922. године у Београду. Завршио је механичарски занат и 1940. године постао члан Скоја а у априлу 1941. постао је члан Рејонског комитета Скоја у Београду. У први шумадијски одред ступио августа 1941. Поред припадности ударној четворци био је и члан Окружног комитета Скоја за округ Крагујевац. Погинуо је у децембру 1943. године у селу Брзану у близини Крагујевца.

ударна тројка постали су нека врста командоса. Њихов задатак је био да у заједничким акцијама са четама хватају непријатељске стражаре, да убацују бомбе у објекте који се нападају, да их руше.

У Горњој Трешњевици, 24. септембра, одиграла се жестока борба у којој су учествовале Рудничка и Опленачка чета. Четнички одред јачине 70 људи налазио се неколико дана у Треишњици. За то време четници су успели да добро утврде куће у којима су се налазили и да организују систем ватре. Командири чета, Паша Илић и Света Векић, одлучили су да ликвидирају ово четничко упориште. Командант одреда Лабуд одобрио је ову акцију не упуштајући се у детаље. Чете су кренуле у напад без одговарајућих претходних припрема. Није извршено детаљно извиђање непријатеља, његовог распореда и система ватре. Четници су поступили лукаво. Дозволили су партизанима да им се приближе на повољно одстојање, а онда су их засули митраљеском и пушчаном ватром. Нарочито је био ефикасан пушкомитраљезац са торња цркве. Први четнички плотуни и рафали ранили су неколико партизана међу којима и командира Рудничке чете. Командир Опленачке чете командовао је јуриш. Распламсала се драматична борба која је трајала неколико часова. Смењивали су се јуриши и противјуриши. Опленачка чета је претрпела тешке губитке — пет мртвих и више рањених. Четници су такође имали велике губитке. После рањавања командира, Рудничка чета се повукла из борбе, а одмах за њом и Опленачка носећи своје мртве и рањене. Крећући се кроз село Трешњевицу без обезбеђења, чета је упала у заседу коју су јој приредили недићевци. Погинуо је још један борац. Опленачкој чети је дошла у помоћ Рудничка чета па су недићевци протерани према Шаторњи. Рудничка чета је прихватила рањене и отишла с њима у Босуту. Опленачка чета је сахранила мртве и кренула у Војковце, али четници су кренули за њом. У Војковцима је поново дошло до жестоког сукоба у коме су погинула још два бораца, а чета је разбијена. После неколико дана прикупио се остатак бораца Опленачке чете. Заједно са Рудничком четом било их је 27, а када су кренуле у напад на четнике у Горњој Трешњевици, обе чете су имале 40 бораца. Тринаест их је погинуло или рањено. Штаб одреда је из ове акције извукао одговарајуће поуке. Опленачка чета је расформирана, а остатак њених бораца укључен је у Рудничку чету.

Космајска чета је 27. септембра напала у Рудовцима четнички одред који је чувао постројења рудника. Непријатељ је био изненађен па је пружио слабији отпор. Четири четника су заробљена, а тројица су убијена. Заплењено је седам пушака, знатне количине муниције, санитетског материјала и експлозива. Од 27. септембра до 8. октобра одред је извео низ ситних акција на великом простору — спаљене су општинске архиве у Дучини и Дрлупи, а у Манојловцима (заселак Јарменоваца) разбијена је мања група четника.

Осмог октобра командант Главног штаба НОПО за Србију поново је одржао састанак са борцима Првог шумадијског одреда, овог пута на Руднику. Брадоња је лоше оценио поступак командира чета у борби у Трешњевици, што је проузроковало велике губитке и расформирање једне чете, а то је пало у време када се водила широка акција за

омасовљење одреда. Брадоња је поново указао на потребу веће опрезности, организованог и темељитог изучавања непријатеља и неговање високе борбене дисциплине.²⁰¹

Од 8. октобра до 15. новембра одред је извео неколико значајних акција као што су: напад и делимично оштећење уређаја у рудницама угља у Орашцу и Мисачи, напад на каменолом Вучак у коме је заплењено 20 кг експлозива и већа количина каписли; разорена је железничка пруга код Криве Реке — саобраћај се није обављао три дана. Двадесетог октобра Космајска чета је напала одред четника у Барајеву. Седам четника је убијено, а већи број је рањен; заплењене су 23 пушке, два пиштоља и већа количина интендантске опреме; спаљене су општинске архиве у неколико општина, а тројка за специјалне намене ликвидирала је у Брезовцу и Блазнови председнике општина који су били познати као ревносни сарадници окупатора. Ноћу између 26. и 27. октобра Рудничка чета је напала четничку посаду у железничкој станици Штавица, растерала четнике и демолирала постројења. Два дана касније (ноћу) Космајска чета је напала у Стојнику жандармеријску станицу у којој се налазило 12 жандарма и шест припадника сеоске милиције. Напад није добро припремљен. Жандарми су пружили јак отпор. Вешто су користили ручне бомбе па су успели да се пробију, погинула су само двојица. Сељаци су се предали. Заплењено је неколико пушака, веће количине муниције и разног другог материјала. У борби је погинуо заменик командира Космајске чете, Бора Бошњак. Трећег новембра Рудничка чета је порушила пругу у Угриновцима непосредно пред наилазак немачког војног транспортера. Боз се преврнуо. Два вагона су изгорела. Према непровереним подацима, у њима је погинуло око 40 немачких војника. ПГестог новембра Рудничка чета је ухватила на Руднику и разоружала шест четника Драже Михаиловића. После саслушавања командир чете је закључио да су то „добри“ четници па их је пустио, чак **ЈМ** је и оружје вратио.

Најчешће акције биле су ликвидације истакнутих сарадника окупатора и спречавање одузимања жита од сељака. Сељаци су били ради да предају одређене количине жита и меса „да их не би болела глава“. Летина је била подбацила, па разрези Недићеве администрације нису претерано оптерећивали сељаке којима је највише било стало да их нико не дира. Тако се догодило у Јеловику, на пример, да је Космајска чета запленила неколико хиљада килограма пшенице одузете од сељака и сместила га у једну магазу. Сељаци су га касније сами предали Недићевим властима. Да би се ипак на неки начин спречило да из Шумадије одлази месо и жито за немачку војску, Окружни комитет за округ Аранђеловац издао је проглас у виду летка у коме је објашњена потреба да се непријатељу не дозволи да од народа отима храну да би хранио своју разбијачку војску. У исто време штаб одреда је издао наредбу којом се забрањује рад општинских власти. При штабу одреда формиран је војни суд који је осудио

²⁰¹ На овом састанку било је присутно 60 бораца и чланова Оружног комитета. Двадесет и шест су били чланови КПЈ, а двојица кандидати. Наоружање; шест пушкомизраља, 40 пушака, 5400 пушчаних и митраљеских метака, више ручних бомби. 20 килограма експлозива.

на смрт неколико општинских функционера из разних села. Група за специјалне задатке брзо их је ликвидирала. Ова драстична „опомена“ имала је ефекта. Многе општине су престале да раде. Тако, на пример, у срезу качерском, после ове наредбе, продужиле су рад само три општине.

КРАЈ 1942. ГОДИНЕ — ВЕЛИКА ПРЕКРЕТНИЦА

Крајем 1942. године ослободилачки рат народа Југославије био је захватио све крајеве земље. Прилив нових бораца био је тако велики да су свакодневно ницале нове јединице — самосталне чете и батаљони, одреди и бригаде. У новембру, Врховни штаб је приступио формирању дивизија и корпуса Народноослободилачке војске. Формиране су прве три дивизије а затим и два корпуса. У Босанској крајини и источној Хрватској створена је велика слободна територија са Би-хаћем као главним градом. Слободни су били и други већи градови: Јајце, Мркоњић-Град, Ливно, Дрвар, Гламоч, Петровац и други. Народноослободилачка војска нарасла је на преко 180 000 наоружаних бораца, располагала је артиљеријом, ратним бродовима па и авионима. На источном фронту Црвена армија противударом са Дона и Волге окружила је немачку стаљинградску групацију јачине 330 000 људи, а британска 8. армија пробила је немачко-италијански фронт код Ел Аламејна и наставила незадрживо напоедовање на запад.

Главни штаб НОПО за Србију скоро стално се налазио на територији Првог шумадијског одреда тако да је испољавао непосредни утицај на његово дејство. На Брадоњин предлог, Лабудовић је постављен за команданта одреда пошто је дотле био вршилац те дужности. Лабуд је испољавао извесне недостатке, нарочито ако је самостално одлучивао, што му је и сметало да раније буде постављен. Брадоња се одлучује за њега рачунајући да ће му помоћи у осамостаљивању.

У партијском руководству округа Аранђеловац, дошло је до извесних промена. Станислав Сремчевић Црни отишао је у Београд на нову дужност. Заменик комесара одреда, Ђура Гајић такође је упућен у Београд. За секретара ОК за округ Аранђеловац одређен је Душан Петровић Шале, а у састав комитета упућена је из Ваљевског округа Милка Минић.²⁰² У новембру 1942. године Окружни комитет КПЈ за Аранђеловац имао је пет чланова. То су били: Душан Петровић, Милић Радовановић, Милка Минић, Радован Грујић Шумадинац, Мирослав Јовановић Трулеж. Стање Партије на терену било је следеће: срез орашачки имао је 13 чланова и пет кандидата, радом је руководило Повереништво од три члана; срез опленачки — девет чланова и шест кандидата, и то у више села, тако да није постојала ниједна партијска организација, Повереништво три члана; у колубарском срезу било је 12 чланова и седам кандидата, радом је руководило Повереништво од два члана; у срезу качерском било је пет чланова и пет кандидата, По-

²⁰² Покрајински комитет КПЈ за Србију одредио је за секретара ОК Мику Милосављевића. Милосављевић у првом реду, а и остали чланови ОК, сматрали су да Шане треба да буде секретар Окружног комитета. Њихов предлог је усвојен. Они су у образложењу рекли да је Шане „уочио и исправио старе недостатке из прошлог рада“. (*Преглед историје НОБ-а у Шумадији*, стр. 348).

вереништво два члана. У новембру се стање нешто поправило па су крајем године у целом округу била 74 члана Партије и 30 кандидата.²⁰³ Добрих скојевских организација било је мало. Милић Радовановић, задужен је за рад са омладином, био је веома активан. Он је прво почео да окупља омладину на широј основи и у томе је имао доста успеха. Оформио је у више села омладинске активе, највише их је било у срезу опленачком, где се Милић највише и ангажовао. С укључивањем омладине у скојевске организације ишло је теже. Још је владао страх од организованог рада, од деловања у организацијама које су радиле на линији народноослободилачке борбе. У срезovima бившег крагујевачког округа број чланова Партије био је још мањи. У самом Крагујевцу у октобру је дошло до провале у којој је страдала већина чланова, тако да је крајем 1942. године било свега 13 чланова. У срезу крагујевачком Партија је остварила ослонац само у пет села, а у целом срезу била су свега три члана Партије. У лепеничком, гужанском и левачком срезу постојао је само мањи број симпатизера. У таквим околностима није било могуће развијати партизански покрет. На територији партијског Повереништва за округ Младеновац стање Партије било је знатно боље. У младеновачком срезу било је 25 чланова Партије и 15 кандидата. У Младеновцу и још два села постојале су партијске организације и активи Скоја. У космајском срезу и подунавском било је око 25 чланова Партије, али без среског руководства. Међутим, у току зиме у овом срезу Партија је ојачала тако да је у марту 1943. имала 31 члана и четири кандидата. Смедерево је у то време имало две партијске организације са 50 чланова, а такође и актив Скоја. На територији младеновачког Окружног повереништва било је укупно сто чланова Партије и 39 кандидата.

Почетком децембра 1942. године Недићево Министарство унутрашњих послова организовало је масовно хапшење присталица НОП-а у срезу космајском. Ухапшене су сместили у срееки затвор у Сопоту. Главни штаб за Србију наредио је штабу Првог шумадијског одреда да изврши напад на непријатеља у Сопоту и ослободи затворенике који су се тамо налазили. Када је одреду постављен овај задатак, располагало се подацима да у Сопоту има 35 припадника Српске државне страже. Лабуд је кренуо на извршење овог задатка увече 14. децембра прихватајући информацију о непријатељу као дефинитивну. Није настојао да је провери преко својих извиђача. Заправо, Лабуд је тежио да сачува план напада у строгој тајности. Међутим, увече 14. децембра у Сопот је стигао одред недићеваца јачине 80 људи, који је овамо упућен ради даљег „чишћења терена“. Тако се догодило да је напад извршен на три пута јачег непријатеља него што се очекивало. Лабуд је успео да неопажено доведе чете до зграде Среског начелства и нападне недићевце који су се у њој налазили. У почетку је изгледало да ће напад успети. Међутим, ускоро је уследио напад у леђа Рудничке чете. Напад је извршила новоприспела група недићеваца. Командир Рудничке чете је успео да прегрутише снаге и заустави овај напад, а затим је наставио извршење основног задатка. Космајци су били продрли у приземље среске зграде, али су се недићевци повукли на спрат и повели собом изванредан број затвореника. Остали затворе-

²⁰³ " Србија у рату и револуцији 1941—1945, стр. 206.

ници су се притајили у подруму и ништа нису предузимали да би се ослободили. Борба се продужила и трајала је неколико часова. Телефонске везе нису биле прекинуте па је командант одреда недићеваца обавестио команданта немачког гарнизона у Младеновцу о нападу партизана. Немци су упутили камионима у Сопот стотину војника. Лабуд је на време обавештен о доласку Немаца па је повукао чете без губитака. Овим нападом одред није извршио постављени задатак, али је постигао снажан политички ефекат. Њиме је показана снага Првог шумадијског одреда. Народ је препричавао овај догађај увеличавајући успех партизана. У овој борби недићевци су имали 12 мртвих и 15 рањених.

Од Сопота одред је извршио марш до Рудникз, а 24. децембра напао је жандармеријску станицу у селу Чумићу (20 км западно од Крагујевца) чија се посада састојала од 20 жандарма. Непријатељ је имао добро обезбеђење па је спреман дочекао напад. Настала је обострана жестока палба која је трајала неколико часова. Минерско одељење одреда успело је да се приближи згради станице и у њу убаци мину, али отпор ни тада није престао. Тек када је једна тројка успела да се попне на кров зграде и да га запали, жандарми су напустили зграду користећи се тајним подземним каналом. У згради су нађена два мртва жандарма. Одред је изгубио храброг пушкомитраљесца Рудничке чете, Милана Чортана Малог.

Истог дана када је изведен напад на жандармејску станицу у Чумићу, у Младеновцу је Живка Дамјановић Милица, теренски радник у младеновачком срезу, бацила ручну бомбу на немачке официре — поручнике Кенига и доктора Енгелхарта и обојицу убила. Четнички војвода Јован Војиновић касно је притекао у помоћ својим пријатељима. Успео је да тешко рани одважну партизанку, али је она успела последњим напором снаге да убије четника, а онда да и себи одузме живот.

ПРИПРЕМЕ ЗА ЗИМСКЕ УСЛОВЕ РАТОВАЊА

Непријатељ је крајем 1942. године извео више акција „чишћења“ око Рудника, Букуље и Космаја али их одред није осетио. Лабуд је врло вешто маневрисао и успео да избегне борбу са јачим непријатељским снагама у неповољним условима и да наметне своју иницијативу. Непријатељ је био незадовољан таквим стањем па је почео да врши опсежне припреме за уништење одреда у току зиме, кад падне снег. Генерал Бадер је говорио својим сарадницима да је „зима непријатељ“ свих звери па и одметника, јер морају да покажу своје трагове“. У децембру снег је почео да пада раније него обично. За снегом је на Рудник стигао и јуришни одред љотићеваца јачине 120 људикojим је командовао Марисав Петровић, а за њима један потерни одред Немаца из Тополе јачине 100 људи. Ове две једш*ице кренуле су да претражују Рудник по јединственом плану.

Тих дана су око Рудника и по срезу качерском крстариле три групе четника Драже Михаштовића, свака је бројала између 20 и 30 људи. Предводили су их Света Радичевић (некадашњи Пећанчев Руднички војвода), капетан Драгиша Нинковић, командант Рудничког корпуса и

резервни поручник Мирослав Поповић, командант батаљона из Рудничко-качерске бригаде. Дражиновци су продужили са дволичном политиком. Са недићевцима су сарађивали, Немце избегавали а са љотићевцима су се чак и тукли.²⁰⁴ Народу су говорили да сарађују са партизанима а истовремено су упућивали „црне тројке“ да ликвидирају истакнуте партизанске симпатизере.

Дража Михаиловић је још раније предузео опсежне мере за организацијско учвршћивање својих јединица. У октобру 1942. године формирана је Рудничка бригада од 5 батаљона којом је командовао капетан Драгиша Нинковић. Само месец дана касније формиран је Руднички четнички корпус. Капетан Нинковић је аванзовао у команданта корпуса. Корпус је имао две бригаде: Качерску (командант капетан Миљан Јовановић) и Колубарску (командант Милован Васиљевић). Колубарска бригада је доста дуго постојала само на папиру. Коначно се формирала тек у јуну 1943. године. Опленачка четничка бригада формирана је октобра 1942. године (командант потпоручник Миливоје МилованоЕић), а затим се формира и Шумадијски корпус од девет бригада. Његов командант је био капетан Душан Смиљанић. Крајем 1942. и почетком 1943. године Дража Михаиловић је формирао још пет корпуса: Први равногорски (командант поручник Звонимир Вучковић); Други равногорски (командант поручник Предраг Раковић); Космајски (командант мајор Антоновић); Авалски (командант мајор Света Трифуновић); Смедеревски (командант капетан I класе Живан Лазовић).²⁰⁵ Тако је крајем 1942. године равногорско четништво почело да буја док се Пећанчево четништво распадало.

Шестог јануара 1943. године 2. ловачки пук немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“ напустио је Тополу и отишао у састав совје дивизије која се налазила у Банији припремајући се за учешће у познатој четвртој непријатељској офанзиви. Есесовце су заменили Бугари. Истог дана на Опленац је стигао командант бугарских окупационих трупа у Србији генерал Николов са својим штабом и једним батаљоном пешадије, који је имао у свом саставу око 600 људи. Батаљоном је командовао мајор Тачијев, који је у Тополи добио и чин потпуковника. Бугари су први пут боравиши у Тополи нешто више од четири месеца (до 12. маја 1943. године). У односу на Немце, као окупатори,

²⁰⁴ Према извештају штаба Првог шумадијског одреда од 14. јануара 1943. године, четници су напали љотићевски гарнизон у Љигу. (Архив ЦК СКС, док. бр. 4552).

²⁰⁵ Опленачка бригада је имала три батаљона, команданти: потпоручник Марисав Томић из Влакче, наредник питамац Радиша Томић из Пласковине и наредник питамац Милија Петровић из Клоке. Бригаде Шумадијског корпуса: Опленачка, Прва крагујевачка (командант капетан I класе Александар Андрејевић); Трећа крагујевачка (командант капетан II класе Александар Милошевић); Левачка (командант капетан II класе Бранимир Цветковић); Прва грузанска бригада (командант поручник Марко Музикавић); Друга грузанска (командант капетан II класе Радомир Видаковић); Летећа бригада (командант поручник Новак Јанићијевић). За команданта Шумадијског војног округа Дража је поставио потпуковника Николу Радовановића, са четири помоћника (један мајор, остали капетани). Постављени су и команданти срезова. Командант среза опленачког је генералштабни капетан I класе Бранко Станић (Архив Војноисторијског института, К-48, 7/1) који је још од маја 1941. године илегално живео у Тополи и бавио се обавештајном службом за рачун четничке Врховне команде.

понашали су се према народу нешто боље. За почетак стрелили су „свега“ двојицу припадника НОП-а (29. априла у селу Божурњи).

У почетку 1943. године немачке снаге у Шумадији биле су слабе и неспособне за крупније акције, али и Први шумадијски партизански одред је у то време био доста пасиван. Партијска руководства са терена сугерисала су смањење борбених активности како би се лакше презимило. Одред заправо и није био припремљен за борбена дејства зими. Имао је тада 58 бораца (Рудничка чета 20, Космајска 22, осам у две минерске групе, остало штаб и група за специјалне задатке), опремљених са 9 пушкомитраљеза, 3 аутомата и 50 пушака. Муницијске резерве износиле су око 3 200 метака. Овакво стање оружја и муниције могло се оценити као задовољавајуће, али стање остале опреме било је слабо. Одећа је била дотрајала и није одговарала зимским условима ратовања, недостајао је доњи веш а борци су претежно имали опанке који су били лоша обућа за кишу, снег и расквашено земљиште; недостајале су рукавице, идињели и ћебад.

Штаб одреда је планирао да до снега снабде сваког борца белим маскирним огртачем. Међутим, у томе није успео. Набављен је само мањи број огртача. Исхрана није била регулисана. Заузет је став да се храна набавља за новац, али новца није било. Онда се кренуло са праксом да се плаћање регулише помоћу признаница. Ово је наишло на лош пријем код народа. Признанице нико није желео. Људи су радије поклањали храну ако нису могли да добију новац. Тако се исхрана свела на прикупљање добровољних прилога, што се већ раније показало као лоше. Борци нису хтели да иду „у прошњу“ хране. Исхрана одреда постала је крупан и тешко решив проблем. Покрајински комитет је препоручио штабу одреда да до зиме припреми већи број склонгапта са резервама хране и да у њих, по потреби, склања борце да би презимили. Међутим, са израдом склоништа ишло је веома споро. Сељаци нису прихватили да се у близини њихових кућа граве склоништа, а израда земуница даље од насеља била је скопчана са низом потешкоћа. Постављало се питање ко да их припреми и како да остану у тајности.

Лична хигијена представљала је својеврстан проблем. Недостајао је сапун, а због оскудице веша борци су се ретко превлачили, што је проузроковало појаву ваши, против којих се тешко било борити. Збрињавање болесних такође је било отежано. Недостајао је лекарски кадар а и лекови. Лечење тешких болесника представљало је изузетно тежак проблем. Услед масовног хапшења које је непријатељ извршио крајем децембра, сељаци су били уплашени и нерадо су примали болесне партизане у своје куће на лечење и опоравак. Међутим, ипак су се нашли храбри, који су то чинили и прихватили тешко болесне и рањене али такве није било лако пронаћи.

Штаб одреда је тражио од Главног штаба за Србију и ПК да му се доставе новчана средства и дају шири овлашћења у погледу конфисковања имовине петоколониша и других експонираних непријатеља народноослободилачког покрета. Штаб одреда је заузео чврст став да се чете не разбијају на мање групе ради презимљавања. Одлучили су да одред остане и преко зиме као монолитна војничка целина и буде способан за извођење и већих борбених задатака.

ДЕЈСТВА ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА У ЗИМСКИМ МЕСЕЦИМА 1943. ГОДИНЕ

Зимске месеце 1943. године Први шумадијски одред провео је у извођењу мањих оружаних акција, првенствено на железничким пругама и нападу на жандармеријске посаде по селима. Политички рад по селима био је врло интензиван. Штаб одреда, са два минерска одељења (диверзаната) и групом за специјалне задатке, највише зимског времена провео је у селу Бањи у засеоку Забрежји који је удаљен од Аранђеловца само 4 километра. Људство је било распоређено по кућама где су се налазила и остала чељад. У Забрежју је постојало само једно склониште (у дворишту Илије Новаковића) које је ретко коришћено. Становници Забрежја били су политички опредељени за НОВ и врло солидарни. Није било издајника и кукавица. Мештани су дану сами извиђали и обавештавали о новим догађајима, а ноћу су крстариле партизанске патроле. Чете су често мењале пребивалишта. Најчешће би зановице или преданице у Вукосавцима, Гарашу, Јеловику, Босути, Манојловцима, Даросави, Копљарима, Војковцима, али су навраћале још и у Мисачу, Брезовац, Гајеве, Орашац, Брајковац, Брестовик, Пударце, Водањ, село Младеновац, Велику Иванчу, Амерић, Брестовик, Луњевицу и у друга села Шумадије. Била је устаљена пракса да чета предани у једном селу а преноћи у другом. Ређе еее дешавало да у једном селу остане и дан и ноћ. За време боравка одржавани су зборови са народом, политичка предавања и разне културно-уметничке приредбе. Ово је допринело привржености становника ових села народноослободилачкој борби. Штаб одреда је на специфичан начин испитивао јавно мњење. Упућивао је у села своје обавештајце, маскиране као Дражине четнике. У селима која су била партизанска упоришта, у којима су постојали Народноослободилачки одбори, а у некима и сеоске страже, ови „четници“ су се лоше понашали. Нису могли да добију никаква обавештења, а често им је претила и опасност да изгубе главу.

Тридесетог јануара Рудничка чета је одржала у селу Шилопају велики збор коме је присуствовало преко 150 мештана. После збора одржана је и уметничка приредба. У току ноћи истог дана Минерско одељење разрушило је пругу у Штавици, Кривој Реци и Угриновцима. Деветог фебруара цео одред је дошао у село Славковицу, спалио општинску архиву и запленио жито и разне друге артикле исхране спремиене за предају окупатору. Пред вече истог дана одред се појавио у селу Мајдану где је запленио 60 килограма експлозива којим је два дана касније порушио навише места пругу Лајковац — Горњи Милановац. Десетог и једанаестог фебруара чете су дејствовале самостално на железничким пругама и порушиле постројења у Угриновцима, Штавици, Банљанима и Кадиној Луци. У овом време са штабом Шумадијског одреда налазио се и Главни штаб. Брадоња је био присталица акције, па је и то допринело да су акције учестале. Седамнаестог фебруара Рудничка чета је напала жандармеријску станицу у Доњој Шаторњи. Овај напад је изведен неорганизовано. Није постигнуто изненађење. Жандарми су пружили организован и снажан отпор. Убачено је кроз прозоре и неколико мина нарављених од експлозива, али ни то

није помогло. После трочасовне борбе, чета се повукла. Једино је успела да спали општинску архиву и демолира пошту. Али жандарима се више није остајало у Шаторњи. Сутрадан су се повукли у Аранђеловац. Следеће ноћи Рудничка чета је у Јарменовцима уништила радионицу немачке организације ТОТ која је производила амбалажу за прерађевине од воћа. Интересантна је њена историја.

Још у јесен 1942. године у Јарменовце је дошао некакав Жагар који се мештанима представио као избеглица из Словеније и настојао да с људима успостави присне контактe. Ускоро је Жагар отворио радионицу за производњу буради за немачку организацију ТОТ. Бурад су, заправо, била намењена као амбалажа за мармеладу намењену немачкој војсци. Жагар је развио велики посао. Купио је шест пари волова, оковао исто толико кола, најмио људе и почео да експлоатише шуму на Руднику за своју радионицу. Немачка команда места у Тополи издала му је дозволу за бесплатну сечу државне шуме. Жагар је добро плаћао своје раднике а и сам је зарађивао много. Имао је свој магацин животних намирница из кога је снабдевао своје раднике а и пријатеље. У Јарменовцима и околини стекао је углед „доброг и дарежљивог човека“. Командант и комесар Првог шумадијског одреда такође су се повезали са Жагаром и успоставили личне контакте. Жагар је уверавао партизанске руководиоце да он „мрзи Швабе и са радошћу очекује дан када ће их однети ђаво“. О својој радионици говорио је као о малом предузећу које га „једва прехрањује“. Изразио је жељу да помаже партизане. Из његовог магацина почеле су да стижу у јединице Првог шумадијског одреда разне цехрамбене намирнице, па и санитетски материјал. Ова „идила“ трајала је неколико месеци. Окружном комитету КП није се свиђала ова ујдурма са Жагаром. Донесен је закључак да Жагар ради за немачку војску и самим тим помаже непријатеље те да је отуда штетан. Штабу одреда је упућен захтев да ликвидира Жагарову радиониду. Лабудовић је упозорио Жагара да треба да престане са радом. Жагар је пристао, али је тражио време како би „средио рачуне“. Почиње да одуговлачи. Код њега су све чешће навраћали немачки официри, а и четничке главешине којима је Жагар приређивао праве гозбе. Тако је стрпљењу дошао крај. Једне ноћи Жагара су стрељали борци Првог шумадијског одреда, а његова радионица је спаљена.

Двадесет другог фебруара цео одред је напао недићевски гарнизон у Белановици, где је тада било седиште качерског среза. Недићевци нису били изненађени. Око 23 часа, када је уследио напад, они су напустили варошицу и посели брдо северно од ње. Тако су избегли окружење. Чете одреда ушле су у Белановицу, демолирале зграду Среског начелства, уништиле архиву свих среских надлештва, а такође демолирале и пошту. Заменик среског начелника и још три чиновника, познати колаборационисти, стрељани су. Напад на главне снаге жандарма уследио је касније. Њихов положај нападнут је фронтално. Развила се ноћна борба која је трајала пуна четири часа. Недићевци су имали шест рањених, партизани нису имали губитака. Пред зору у Живковце је стигао мешовити немачко-бугарски одред јачине 300 људи. Чете Првог шумадијског одреда повукле су се из ове борбе без губитака.

Полов-ином фебруара, командант Главног штаба Србије Брадоња, издвојио је једну десетину из Космајске чете за извршење специјалних задатака. Десетина је прокрстарила младеновачким, јасеничким и грочанским срезом. Непрестано је била у покрету изводећи мање акције, као што су: паљење општинских архива, ликвидирање истакнутих сарадника непријатеља, диверзије на пругама и путевима. Циљ ових дејстава био је да се покаже присуство партизана у овим крајевима и постигне одговарајући пропагандни ефекат. Брзе и учестале акције ове десетине доводиле су непријатеља у заблуду о јачини партизанских снага. Овим акцијама постигнут је велики политички и морални ефекат у народу. То је иначе било време великих победа на савезничким фронтима. Совјетске трупе су завршиле уништење фашистичке групације под Сталинградом, а западни савезници су прогнали остатке немачко-италијанских трупа из Северне Африке. Знало се о великим победама Народноослободилачке војске у Босанској крајини и о постојању велике слободне територије у Босни. Успеси Првог шумадијског одреда били су непосредан подстрек за прилив нових бораца. За време боравка десетине Космајске чете у селима око Гроцке (Брестовик, Камендол, Болеч, Врчин) прикључило јој се 25 нових бораца који су, поред пушака, имали и три пушкомитраљеза. Од ових бораца и десетине којој су приступили формирана је у Орашцу, 17. фебруара, још једна чета Првог шумадијског одреда која је добила назив Грочанско-подунавска чета.²⁰⁷ Одмах после формирања чета је кренула у борбу. Напала је жандармеријску станицу у Белосавцима, али неопрезно, тако да су жандарми успели да се на време извуку и побегну у Тополу.

Двадесетог фебруара ова чета је демолирала инсталације у рудницама угља у Орашцу, и Мисачи. У Мисачи се налазила и жандармеријска станица, али су жандарми мировали. Остали су иза дебелих зидова своје станице. Команда Грочанско-подунавске чете знала је за присуство жандарма, али није хтела да их нападне. Када је за ово чуо командант одреда, страховито се наљутио и оштро замерио командирима чете због несналажљивости и одсуства иницијативе. Наредио му је да следеће ноћи нападне жандарме у Мисачи. Међутим, ситуација се већ била изменила у корист жандарма. Претходне ноћи они су били изненађени и неспремни за борбу. Сада су добили појачање, а на прозоре ставили џакове песка. Напад су дочекали спремни. Развила се жестока борба која је трајала неколико часова. Партизани нису успели ни да се приближе станици. Покушај да се приближи прозору и баци експлозив Урош Туцаковић Лала платио је животом.²⁰⁷ После тога, командир чете је одлучио да се повуче. Учињени пропуст не само да није надокнађен, него је још и животом плаћен.

Двадесет првог фебруара штаб одреда је организовао конференцију са свим четама. Политички комесар одреда је информисао борце о војнополитичкој ситуацији у земљи и свету. Посебно је указао на жестоке борбе које су пролетерске јединице водиле тих дана у Босни

¹⁰ Командир чете био је Милорад Николић Попај, а политички комесар Раја Ивановић Мића Црвени, радник из Крагујевца.

Урош Туцаковић Лала, родио се у Меленцима у Банату. Био је прво у Банатском одреду, а после његовог разбијања прешао је у Смедерево. Познат је био као храбар борац и стари револуционар.

и северној Херцеговини, против бројних и разноврсних снага непријатеља ангажованих у његовој четвртој офанзиви која је у то време била у пуном замаху. Командант одреда је указао на пропусте учињене у претходним акцијама. Критикована је команда Грочанско-подоунавске чете због неуспелих напада на жандармеријске станице у Белосавцима и Мисачи. Указано је на значај предстојећих задатака. На крају је извршена и извесна реорганизација. Заправо, један број бораца из Грочанско-подоунавске чете распоређен је у Рудничку и Космајску чету. Командир и политички комесар Грочанско-подоунавске чете смењени су а на њихово место су постављени Милан Живковић Ујак и Драгутин Павловић Крцун. Истога дана заплењено је у руднику у Рудовцима, 400 килограма експлозива.

ПОГИБИЈА КОМАНДАНТА ОДРЕДА МИЛОРАДА ЛАБУДОВИЋА

Ноћу, између 24. и 25. фебруара, одред је напао љотићевце у Барошевцу и жандармеријску станицу у Венчанима. Планирано је да оба задатка буду истовремено извршена. Нападом на љотићевце, у коме су биле ангажоване Рудничка и Космајска чета, руководио је командант одреда Милорад Лабудовић Лабуд, а нападом на жандарме у Венчанима, у коме је учествовала Грочанско-подоунавска чета, руководио је заменик команданта одреда Милосав Влајић. Лабуд је кренуо у ову акцију са великим амбицијама — да окружи и уништи непријатеља. Међутим, подаци о непријатељу били су му непотпуни и непроверени, он чак није знао ни јачину непријатеља. Располагао је информацијом да се у Барошевцу налази 80 љотићеваца, а касније је утврђено да их је било око стопедесет. Није био познат њихов систем одбране, нити морално-политичко стање. Причало се да су љотићевске старешине ноторне пијакице и да стално седе у кафани. Увече су се у кафани окупљали и војници, па се главнина љотићеваца налазила у кафани до касно у ноћ. Лабудов план је био да са четама неопажено уђе у село и окружи рејон око кафане. Два скојевца из Барошевца, који су легално живели у селу и познавали прилике, служили су као водичи. Њихов задатак је био да ликвидирају стражара без употребе ватреног оружја. Ова акција није изведена по плану. Чете су ушле у село око 23 часа. Лавез паса, који је пропратио њихово присуство, био је упозорење за љотићевце, а они су иначе били на опрезу. Имали су страже и патроле, а око зграда у којима су становали били су организовани положаји са заклонима од цакова са песком. Два тешка митраљеза стално су се налазила на положају, спремни да одмах ступе у дејство. Уместо да изненади непријатеља, одред је сам био изненађен. Дочекан је снажном митраљеском и пушчаном ватром. Било је очигледно да изненађење није постигнуто и да су самим тим шансе за успех мизансценске. Међутим, Лабуд није одустао од напада. Наредио је четама да се развију за борбу и издвојио групе бомбаша да помоћу њих ликвидира непријатељска митраљеска гнезда. Бомбаши су кренули према положајима љотићевских митраљеза, али су дочекани ручним бомбама и одбачени назад. Лабуд је инсистирао да се напад бомбама и експлозивом понови. Од експлозива заплењеног у Рудовцима направљено је доста мипа, али није било решено питање њиховог ба-

цаља. Заправо, бацане су руком. У новим покушајима да се на положај непријатеља баце ручне бомбе и мине, резултати су изостали. Vallte је извршено са велике удаљености и без ефекта. Време је одмицало. Лабуд је постао нервозан. Кренуо је од једне до друге јуришне групе да их бодри и тражио од њих да се више приближе непријатељу, да би успешније употребили бомбе и експлозив. Покушао је да им то и лично покаже. Узео је експлозив и кренуо пузећи према непријатељевом митраљезу. Прешао је само неколико метара и остао непомичан. Пресекао га је митраљески рафал. Тако се завршио живот овог храброг команданта који је први од партизанских команданата батаљона из Шумадије имао част да преда рапорт Врховном команданту у Ужичкој Пожеги крајем новембра 1941. године. Борци Рудничке и Космајске чете покушали су да извуку тело свог команданта, али нису успели. Митраљеска ватра око Лабудовог тела била је тако јака да је прилаз био немогућ. После погибије команданта одреда, командир чета су обусавили напад и наредили повлачење.

Напад на жандармеријску станицу у Венчанима потпуно је успео. Грочанско-подунавска чета незапажено се приближила жандармеријској станици и кроз прозоре убадила мине од којих је рањено 6 жандарма. Остали су се предали. Изненађење је дошло до пуног изражаја. Ова жандармеријска посада није иначе била вољна да брани Недићев марионетски режим и Немце. Спремала се да пређе на страну равногорских чегника заносећи се илузијом да се они боре против окупатора. Чак је била спремљена и четничка застава која је залањена са осталом опремом.

Борбу у Барошевцу и погибију Милорада Лабудовића детаљно је анализирао командант Главног штаба НОПО за Србију, Брадоња. Захључено је да је, поред неопрезности и лошег рада обавештајне службе, узрок неуспеха лежао и у издаји. Неко је обавестио непријатеља о намерама Првог шумадијског одреда, па је непријатељ дочекао напад потпуно организовано.

После борбених акција одреда у Барошевцу и Венчанима, Недмћ је наредио укидање малих жандармеријских станица и груписање жандарма у седиштима срезова. Самостална жандармеријска станица задржала се само у Даросави, али је знатно ојачана. До краја фебруара изведено је више ситних акција: рушење телефонских и електричних линија које спајају градове Шумадије. Аранђеловац и Крагујевац су остали више ноћи без електричне струје. Поново су спаљене све општинске архиве у опленачком, качерском, колубарском и орашачком срезу, а делом и у осталим срезovima Шумадије. Учестале акције јединица Првог шумадијског одреда повратиле су самопоуздање народу Шумадије и веру у победу Народноослободилачке војске. Ојачала је воља за отпором. Сељаци сада поново почињу да избегавају извршење обавезе у испоруци жита и меса окупатору. Немци, који су иначе због потребе да ангажују своје снаге у другим крајевима Југославије знатно ослабили гарнизоне у Србији, упадали су изненада у села и правили праве погроме, узимали су све што им је дошло до руку. Овим су изазивали још већу мржњу у народу према себи и својим помагачима.

ПАРТИЗАНСКЕ БАЗЕ И ЗИМОВНИЦИ У ШУМАДИЈИ

Крајем јесени 1942. године командант Првог шумадијског одреда Милорад Лабудовић лично се ангажовао у проналажење погодних места за скривање бораца, а посебно рањених и оболелих. Више пута је обилазио кућу Радојице Ристића у селу Манојловцима која му се учинила нарочито погодном за ове сврхе. Кућа Ристића налазила се на јужној ивизи села удаљена око хиљаду метара од комуникације Топола — Рудник. Прилаз са комуникације отежавала је река Јасеница коју је требало прећи и то преко узаног брвна, тако да је овај прелаз било лако контролисати. Прилази кућл Ристића из планине Рудника били су погодни долином речице која протиче испод куће, а такође и пошумљеном косом која се протеже од Рудничког масива до Јасенице. Радојица Ристић и његова супруга Софија били су радни људи средњег имовног стања са петоро малолетне деце, три сина и две кћери. Лабуд је раније дознао од Илића Чиче да је Радојица Ристић симпатизер НОП-а. Није био члан КПЈ али је у лето 1941. године извршавао разне задатке које му је испред партијског опуномоћства и штаба одреда, постављао Милан Илић.

Лабудовић је једне ноћи дошао у кућу Радојице Ристића и предложио му да се његова кућа претвори у партизанску базу. Свесни опасности којој излажу себе и своју децу, Радојица и Софија су тражили да им се остави извесно време да размисле. Одговорили су позитивно. Према Лабудовим упутствима, Радојица, Софија и њихов најстарији син Слободан приступили су копању и уређењу земуница. У помоћној згради у самом дворишту ископали су земуниду која је била намењена штабу одреда. У шљивару недалеко од куће припремљена је још једна земунида. Даље од куће, према планини, припремљене су три простране земунице намењене за скривање и негу рањеника укључујући и тешке. Ове три земунице биле су, заправо, позната болничка база Првог шумадијског одреда која је примила прве рањенике почетком децембра 1942. године. У штабну земуницу често је навраћао Лабудовић са комесаром одреда Дракулићем, а с њима и командант Главног штаба НОПО за Србију Радивоје Јовановић Брадоња са својим сарадницима. У кући Ристића налазила се стално једна болничарка која је неговала рањенике. Софија је припремала храну за рањешке и све остале који су се налазили у бази. Радојица је имао задатак да обезбеђује базу у току дана и извештава о опасности а ноћу су ову улогу обављале партизанске патроле и страже. Старији син Слободан био је снабдевач. Он је воловским колима или саоницама одлазио у удаљена места као што су Босута, Буковик, Гараши и друга, ради набавке брашна, масти и других прехранбених намирница. Неколико породица из Манојловца солидарисало се са Ристићима, па су и оне давале храну а нарочито у кризним ситуацијама када би снабдевање било отежано. Истицали су се Стефановићи звани Буачи, од којих је Младен Стефановић, чиновник Среског суда у Тополи био активан сарадник партизана. Због тога су га четници касније заклали. Са Радојицом и Софијом сарађивао је и Добривоје Гавриловић. Посебан проблем је представљало снабдевање лековима. Основно средство за дезинфекцију рана била је љута ракија са којом се није оскудевало. Пружање стручне лекарске помоћи такође је било отежано. Референт санитета

одреда Владимира Петровић Трулеж био је по струци инжењер агрономије, али је познавао особине лекова који је како по количини тако и асортиману, било врло мало. Он је чак, користећи се бријачем, вршио и хируршке интервенције мањег обима. Поред реферата санитета, у болничку базу у Манојловцима повремено су долазили и цивилни лекари сарадници НОП-а као на пример: Владимир Шпрингер из Бање, Воја Даниловић и Милан Бојанић из Дудовице, Павле Поповић из Аранђеловца. У марту 1943. године, у одред је из Београда дошла доктор Мира Врабич и донела већу количину лекова тако да су се тиме услови лечења рањеника знатно побољшали.

И поред бројних тешкоћа партизанска болничка база у Манојловцима функционисала је веома успешно све до пред крај 1943. године. Излечен је већи број рањеника међу којима је било и врло тешких. Један од безнадежних случајева који је излечен у овој бази био је Бранко Ковачевић (Жика Морнар) народни херој. Он је успешно излечен првенствено захваљујући залагању Софије Ристић. У овој болничкој бази лечени су рањеници и из других крајева — Чачани и Космајци.

Половином децембра 1943. један члан четничке тројке из Манојловца оптужио је Радојицу Ристића као партизанског сарадника четничком команданту Јарменовца, нареднику Свети Савићу. Једне ноћи пред вратима Радојичине куће стигла је четничка „црна трјка“. Унутра се, поред Радојице и његове породице, налазио и Милан Дракулић, комесар Првог шумадијског одреда. Четници су ударили кундацима у тешка храстова врата, али Радојида није журио да их отвори све док Дракулић није успео да напусти кућу искакањем кроз прозор. Међутим, четници нису претресали кућу. Дошли су по Радојицу. Рекли су му да је мобилизација и да мора одмах да крене. Радојида је у журби узео гуњ сина Слободана и зауве кнапустио своје огњиште не успевши да се опрости од жене и деце. Четници су одвели Радојицу према Јарменовцима. Мучили су га на разне начине крај једног стога сена недалеко од кафане у Јарменовцима а онда убили. Супруга Софија и деца, са зебњом су крај прозора очекивали шта ће се даље десити. Када су одјекнуле три пушке било им је јасно да се угасио живот њиховог Радојице, храброг човека и племенитог оца.

После овог догађаја комесар одреда је предложио Софији Ристић да се укине база код њене куће како не би излагала себе и децу даљој опасности. Софија је категорички одбила такав предлог. Рекла је да ће сама наставити да ради све оно што је раније радила заједно са мужем. Тако је база наставила да функционише и после погибије Радојице.

У марту 1944. четници су заробили једног партизана, неког Лазара који је раније лечен у болничкој бази у Манојловцима и кога је Софија неговала. Попустио је под батинама и све признао. Повели су га кући Ристића на суочење. Софија је склонила раније децу код рођака а у бази се више није налазио ниједан партизан. Софија је мирно сачекала четнике код куће. У дворишту Софијине куће слегла се цела четничка Качерска бригада на челу са командантом поручником Миланом Недељковићем, риђим жгољавцем са малом брадицом и нервозним покретима. Пратили су га команданти батаљона Милисав Поповић и Влаја Вукаиловић. Обавештајни официр бригаде који је и присилио

Лазара на признање, пришао је Софији и без једне речи опалио јој неколико шамара, а затим је предао у руке двојици батинаша који су продужили да је злостављају. Тек после овакве тортуре отпочело је саслушавање. Софија је упорно одбијала да призна било шта. Онда су довели подказивача Лазара. Он је рекао Софији: „Не вреди да кријеш па да те муче — све сам им рекао.“ Софија није попустила. „Овога човека никада у животу нисам видела“ — рекла је мучитељима. Четници су претражили целу околину, успели су да пронађу само једну земуницу. У њој се налазио један неисправан пушкомитраљез, више ћебади и чаршава. Донели су нађене ствари пред Софију. Погледала је презриво четничког официра и рекла: „Много знам али нећу ништа да вам кажем“, а онда се отргла и почела да бежи низа страну. Одјекнули су рафали четничких митраљеза и покосили ову пркосну жену одраслу на обронцима Рудника. Остала је у шљивику који је сама својом руком засадила. Четници су стрелићали и подказивача а онда запалили кућу. Храбра Софија Ристић проглашена је за народног хероја Југославије.

Партизанска база у Манојловцима била је типична па је зато и оггисана детаљније. Сличних је у то време било у Шумадији већи број. Једна од њих постојала је у Горњој Трнави код куће Милана Лукића Јаруглије коју је одабрао Душан Петровић Шане у јануару 1942. године. Она је служила потребама Окружног комитета и није откривена све до краја рата. Кућа Драгољуба Јовановића и Зеке Котражанца из Трнавe, као и кућа Радосава Пантића из Вукосаваца, служиле су као свратишта партизана.

Шане је поседовао посебан дар за избор тајних скровишта и њихово уређење. У селу Чумићу у дворишту куће Драгослава Максимовића Чапара, Шане је организовао изградњу земунице у коју се улазило кроз лисичју јазбину, тако да је четници нису открили и поред тога што су често седели поред самог улаза. Ова земуница је уређена у јулу 1942. године, а у децембру је у њу усељена и пропагандна техника Окружног комитета помоћу које је умножаван пропагандни материјал. Домаћин куће и његов син коришћени су као курири за разношење летака и других пропагандних материјала. У штали Степана Гашића, такође из Чумића, по Шанетовом налогу изграђена је земуница која је остала неоткривена све до краја рата. Неке земунице у Чумићу и другим селима прављене су у непосредној близини јавних објеката, па и жандармеријских станица. Овим је Шане испољавао висок степен ратног лукавства и доводио непријатеља у заблуду.

По Шанетовом упутству организоване су земунице у селу Светлићу у кућама Захарија Пантића и Драгослава Вукићевића. У Светлићу се још у августу 1941. године налазила пропагандна техника Окружног комитета КПЈ за округ крагујевачки и то у кући Веселина Вукићевића, старог симпатизера КПЈ и његовог брата Пере. Окружно повереништво за округ Аранђеловац имало је своју технику у Брезовцу у кући Душана Вујановића, а у Бањи у кући Тихомира Радоњића (син Душан члан КПЈ од јуна 1941) и Илије Новаковића, служиле су као база партијском Повереништву. У Новаковићевој кући која је имала и земуницу, одржавали су се састанци Повереништва за округ Аранђеловац. Многе куће су коришћене као прихватилште: у Светлићу кућа Дра-

гослава Павловића, у Винчи Спасоја Станковића, Миладина Радовановића, Ранка Васиљевића Мајданца, у Марковцу Михаила Живковића. У селу Ђурђеву у срезу лепеничком у коме 1942. године није било ни једног члана КПЈ, Шане је успео да придобије Михаила Стевановића да се у његовој кући организује партизанско прихватилиште. Касније је у исте сврхе коришћена и кућа Петра Бранковића из истог села. Партизанска прихватилишта у Јасеници организовао је Милић Радовановић. Он се при избору места руководио негаш својим критеријумима који су се граничили са дрскошћу. Ранко Васиљевић Мајданец, богати сељак из Винче и међу најбогатијима у Горњој Јасеници, био је познат као четнички присталица. Четници су врло често навраћали код њега а командант такозване краљеве гарде, злогласни Никола Калабић, говорио је „да се у Ранковој кући осећа као у својој“. Међутим, Милић је неким својим методама убедио Ранка Мајданца да прихвати и партизана. Код Ранка су партизани често навраћали и 1941. године. Тако се догађало да су се у Ранковом дворишту у различитим зградама једновременно налазили и партизани и четници. Добривоје Гајић Доча, провео је у Ранковој кући 1943. године неколико недеља као рањеник. Дешавало му се више пута да са тавана прати оргијање Калабића и његових четовођа. Друго прихватилиште налазило се у кући Миладина Радовановића који је био председник општине у Винчи у Недићевој администрацији. Миладин је био члан КПЈ од октобра 1941. године и није компромитован. Био је изабран и за члана Народноослободилачког одбора за срез опленачки. По Милићевој директиви прихватио се почетком 1942. године дужности председника општине, а његова кућа је често коришћена као партизанско свратиште. Добривоје Гајић Доча, навраћао је често и у Миладинову кућу. Дешавало се да су се у Миладиновом дворишту које није обиловало зградама, једновременно налазили партизани и жандарми.

У септембру 1943. године пропагандна техника крагујевачког Округног комитета КПЈ премештена је у Даросаву. Шане је желео да буде ближе Аранђеловцу у коме се са успехом одвијао рад партизанске обавештајне службе у којој су поред комуниста радили још један Немац и бивши министар војске и морнарице, тада већ у позним годинама, армијски генерал Љубомир Марић који је са породицом живео у Аранђеловцу.

По налогу Шанета, пропагандна техника Округног комитета смештена је у кућу Милана Станичића. Домаћин је ископао земуницу у једној соби и у њу је смештена техника. Радом технике је руководио Предраг Удицки Денеба. Са избором ове локације Шане није имао среће. Неко је одао четницима кућу Станичића и четници су је једне ноћи опколили и пронашли земуницу. Денеба је спалио материјал, а затим извршио самоубиство. Четници су заклали домаћина Милана Станичића.

Земуница у дворишту Даринке Радовић из Рајковца постала је легендарна и то више по епилогу него по самој функцији. Четрдесетогодишња отресита сељанка Даринка остала је у пролеће 1941. године сама са своје две кћери. Радмилом и Стаком. Муж Војислав је у априлском рату пао у немачко заробљеништво. Даринки је на старање оста-

вио и његову стрину Станицу, неспособну за привређивање. Кућа Радовића била је слромашна. Даринка је, са старијом кћерком двадесетогодишњом Радмилом, морала да ради на свом имању и код сеоских газда да би се прехрагоше њих две, старлца и малолетна Станка. У лето 1941. Даринка и Радмила су испољавале симпатије према ослободилачком покрету али се нису јавно експонирале. Ниједна од њих није ступала у неку од постојећих друштвено-политичких организадија. Даринку је открио Шане крајем 1941. године после распадања Првог шумадијског одреда. Она је пристала да се у њеној кући ископа земуница. Заправо су Шане и Даринка ископали земуницу за једну ноћ. Критичне зиме 1941/42. године Шане је краће време боравио у Даринкиној кући. И касније је повремено навраћао. Оне кобне мајске ноћи, 1943. године у земуници у Даринкиној кући случајно се нашао рањени партизан. После једног немилог догађаја са састанка штаба одреда и представника Окружног комитета један друг је рањен. Шане је наредио да се он смести у Даринкину земуницу како би му се пружила нега. Неко је открио присуство партизана у Даринкиној кући и обавестио четнике. Црна тројка је изненада упала у Даринкину кућу. Мучили су је и пред њеним очима заклали обе кћери и на крају и њу. Пркосила је целатима у име свих мајки Шумадије чија су деца пала за слободу отаџбине и револуције.

Земуница саграђена у кући Михаила Лазаревића Цара, школског послужитеља из Даросаве, по драматици догађаја око ње, је најзначајнија. Кућа Лазаревића налазила се поред самог пута Даросава — Венчане којим су саобраћала моторна возила, у непосредној близини цркве, а недалеко од железничке пруге. При избору ове локације Шане је рачунао са психолошким ефектом и неспособношћу непријатеља да докучи овакву смелост. После погибије Денебе, окружна пропагандна техника смештена је у ову земуницу која је иначе била пространа, обложена циглом и даскама, а могла је да прими већи број људи. Михаило Лазаревић био је одличан конспиратор. Савесно је обављао своју дужност. У његову кућу нису навраћали четници а од партизана — само неколицина везана за рад са техником а који су поседовали посебну шифру. Из ове земунице ОК за округ аранђеловачки, односно крагујевачки, руководио је партијским радом неометано читаву годину дана (од 22. децембра 1942. па до 20. септембра 1943. године). У Лазаревићевој земуници штампани су листови „Јединство“ и „Победа“ које је почетком 1943. године издавао Окружни комитет. Крајем јуна 1943. године у Лазаревићевој земуници налазио се Душан Петровић Шане са још четири друга и другарице. Двадесетосмог јуна рано ујутро у двориште Лазаревића упали су четници и извршили детал>ан претрес куће у којој се налазила земуница и свих осталих зграда, али земуниду нису пронашли. Међутим, четнички старешина одлучио је да се одмори и то баш у соби испод чијег пода се налазила земуница. Четнички командант се излежавао на кревету све до петнаест часова. У земуници је владао прави кошмар. Резерве ваздуха биле су при крају. Нико се није сетио да угаси петролејку која је такође трошила кисеоник. Шане и другови спремали су се да ручним бомбама униште себе, а и четника. На крају, четници су ипак отишли и све се добро завригило.

ДЕЈСТВО ОДРЕДА ПОЧЕТКОМ ПРОЛЕЋА 1943. ГОДИНЕ

Окружни комитет за округ Аранђеловац почео је све више да шири свој утицај на округ крагујевачки у коме је рад Партије у 1942. години био у стагнацији. Ово је, заправо, чињено у складу са одлуком ПК КП за Србију „да се Окружни комитет за округ Аранђеловац преименује у Окружни комитет за округ Крагујевац и обједини руковођење и на преостала три среза старог крагујевачког округа.”²⁰⁸

До марта 1943. године, 9. бугарска дивизија из 1. окупационог корпуса, завршила је смену немачких јединица и запосела више гарнизона у ИГумадији. Крагујевац је постао њен најјачи гарнизон а команда корпуса разместила се на Опленцу. Окружни комитет за округ Крагујевац одлучио је да развије пропагандну активност у редовима бугарских војника. Обратио им се једним летком у коме је речено да су „Срби и Бугари браћа”, да су их њихови властодршци „гурнули у нашу земљу да помажу Немце који су починили много зверства”. Речено им је да је и њихов цар Борис заправо Немац, те ако му не откажу послушност примају суодговорност за злочине које су Немци починили. Велики број летака ове садржине растуран је у самом Крагујевцу. Ова пропагандна активност имала је изванредан позитиван ефекат. Бугарски војници су пљачкали, али су у односу на Немце мање убијали и нерадо се упуштали у борбу са партизанима.

У пролеће 1943. у Шумадији је излазио и омладински лист „Јединство”. Уређивао га је члан ОК КП за округ Крагујевац, Милић Радвановић, који је истовремено у Комитету био задужен за рад са омладином. Лист је наишао на добар пријем код омладине и знатно је утицао на њено политичко опредељење и појачану активност. У крагујевачком округу активирале су неке старе и основане нове скојевске организације тако да их је било 45 са преко 170 скојеваца. Највећи успех у раду са омладином постигнут је у срезу колубарском. У 18 села овога среза налазило се преко 80 скојеваца и преко 300 чланова Народноослободилачког омладинског савеза. Постојало је и средње руководство омладине и Скоја. У опленачком срезу било је 45 скојеваца и преко 60 чланова Народноослободилачког омладинског савеза. У неким селима орашачког среза као, на пример у Врбици, Бањи, Орашцу, и Буковику, постојале су јаке и активне скојевске организације. Појачана активност омладине представљала је неопходан услов за брже омасовљење одреда.

После погибије Милорада Лабудовића Лабуда за вршиоца дужности команданта Првог шумадијског одреда постављен је Милосав Владић. Одмах после борбе у Барошевцу одред се поделио у две групе. Космајска и Грочанско-подунавска чета отишле су на север, на територију младеновачког и космајског среза, а Рудничка чета је отишла у срез качерски. Крајем фебруара Космајска и Грочанско-подунавска чета водиле су борбу у селу Рогачи са недићевцима којима је стигао у помоћ и један одред равногорских четника под вођством војводе Свете Ракића који је раније био под командом Пећанца. У марту, ове две чете су се нашле у селу Дубони где је уз помоћ сеоских партизан-

²⁰⁹ Оваква одлука је донесена 8. јануара 1943. године. (*Институт за историју радничког покрета Србије*, док. бр. 2598).

•усих стража извршена велика диверзија на прузи Београд — Ниш код Влашког Поља. Непријатељ је у знак одмазде ухапсио у грочанском срезу 50 сељака и одвео их у Гроцку. Повереништво Паргије за срез грочански у договору са командом Грочанско-подоунавске чете разрадило је план за напад на Гроцку ради ослобођења затвореника. Командир жандармеријске станице и два поднаредника покушали су да пруже отпор, али је то трајало кратко. Једном бомбом отпор је сломљен. Командир станице — наредник је погинуо, а поднаредници су рањени. Командир Грочанско-подоунавске чете са једним водом обезбеђивао се од Смедерева и Београда, а са главнином чете задржао се у Гроцкој до зоре. Спаљена је архива у среским установама и демолирани поштански уређаји. Ујутро 11. марта јака колона Немаца и љотићеваца кренула је из Смедерева према Гроцкој. Чета се повукла без борбе.

Осмог марта одржан је у селу Босути састанак свих чета одреда коме је присуствовао и командант Главног штаба НОПО за Србију. На овом састанку су дате информације о дејствима Чачанског одреда који је био обновљен још 18. фебруара, а имао је 25 бораца. Затим је саопштена одлука Главног штаба о издвајању из Првог шумадијског одреда 40 бораца ради формирања Валчевског одреда. На захтев партијског Повереништва за округ Младеновац, на њихов терен је упућена Грочанско-подоунавска чета. Тако су половином марта у саставу Првог шумадијског одреда остале опет само Рудничка и Космајска чета.

Рудничка и Космајска чета кренуле су из Босуте према Крагујевцу са задатком да сузбију утицај четника Драже Михаиловића. Тринаестог марта у селу Шљивовцу, недалеко од Крагујевца, удружене снаге Немаца, Бугара, недићеваца и четника Драже Михаиловића изненада су нападе одред који је заноћио у овом селу. Непријатељ је хтео да окружи чете. Милосав Влајић, вршилац дужности команданта одреда, на време је прозreo намере непријатеља и наредио извлачење. Међутим, непријатељ је био бржи па је успео да затвори обруч. Влајић се одлучио на пробој и то на правцу који су бранили недићевци. Развила се жестока борба која је трајала читав час. Убијено је седам недићеваца и чете су се пробиле на југ. У овој борби одред је имао два рањена борца од којих једног теже. Тај борац је заробљен. Два дана касније у селу Коњуши мешовити одред равногорских четника и недићеваца околио је куће у којима је била заноћила Рудничка чета. Неко је из села обавестио непријатеља о присуству партизана, а командир Рудничке чете није организовао одговарајуће обезбеђење. То је омогућило непријатељу да незапажено уђе у село и окружи чету. Четници су галамили позивајући партизана на предају. Говорили су да гарантују животе. Командир и политички комесар Рудничке чете нису изгубили присуство духа. Организовали су чету за одбрану и дочекали непријатеља прецизном ватром. У погодном моменту две групе бомбаша незапажено су се извукле из кућа и засуле непријатеља бомбама. У истом моменту цела чета је кренула на јуриш. Четници су се дали у бекство, а за њима и недићевци. Тако је ова ситуација, у почетку веома тешка, решена лако.

Крајем марта чете Првог шумадијског одреда поново су се нашле у срезу орашачком. Двадесет осмог марта уништена су постројења на железничкој станици у селу Даросави, а почетком марта одред се из-

ненада сукобио са колоном Немаца на путу Даросава — Венчани. Развила се оштра борба. Немцима у помоћ убрзо су стигли и денићевци из Венчана. Борба је трајала пуна два часа. Немци су имали два мртва, а недићевци десет мртвих војника. Тих дана комбиноване снаге непријатеља, састављене од батаљона Немаца из 704. дивизије (око 450 људи), Таковске бригаде равногорских четника (120 људи), одреда Љотићеваца (100 људи) и одреда недићеваца (око 110 људи) отпочеле су операције чишћења качерског и орашачког среза. У овим борбама које су трајале десет дана непријатељ је имао неколико десетина мртвих и рањених, а одред је имао пет мртвих и три рањена. Из ових борби изишао је ојачан. У чете је ступио велики број нових бораца-омладинаца. Непријатељ се за свој неуспех светио становништву — пљачкао је и убијао. Четници су у томе предњачили. Њихове „црне тројке“ размилеле су се по селима и заклале већи број истакнутих сарадника и симпатизера народноослободилачког покрета.

Почетком априла Први шумадијски одред имао је 96 бораца од којих су 26 били чланови КПЈ, двојица кандидати, а 20 чланови Скоја. Чете су извршавале самосталне задатке на великом простору. Тако, на пример, 3. априла Грочанско-подунавска чета ушла је ноћу у Азању и напала жандармеријску станицу. Ово је била прва крупнија оружана акција партизана у Јасеници од августа 1941. године. Грочанско-подунавска чета имала је тада 60 бораца и четири пушкомитралеза. Жандарми су, заплетићени јаким зидовима станице, давали жилав отпор. Бацане су бомбе са једне и друге стране, а митраљежи дејствовали светлећом муницијом. У тој априлској ноћи борба се чула и видела са велике даљине. Командант немачког гарнизона у Смедеревској Паланци био је изненађен, није знао шта да предузме. Борба је трајала више од два часа. Жандарми су имали два мртва и неколико рањених, али се нису предавали. Неколико пута су тражили прекид ватре и молили партизана да одступе. Ближила се зора. Плашећи се интервенције Немаца из Паланке, командир чете је обуставио напад и повукао чету из Азање. Због „претрпљеног страха“ жандарми су сутрадан ухапсили 50 људи, а тројцу су стрељали.

У то време Рудничка чета се налазила у рејону виса Острвице. Другог априла је заноћила у селу Церови. Командир чете није се интересовао за стање у околини и присуство непријатеља. Друга страна је била ревноснија у том погледу. Таковска четничка бригада налазила се у селима Шилопају и Љутовници. Сазнавши где се налазе партизани, командант четничке бригаде је одлучио да их нападне. Четници су неопажено стигли у Церову и окружили Рудничку чету. Већ навикнути на сличне ситуације, борци се нису збунили. Организовано су прихватили борбу, а затим прешли на јуриш и разбили четнички обруч. Али, ова неопрезност плаћена је животима двојице бораца Рудничке чете. Четници су изгубили команданта једног батаљона. Космајска чета је водила тешку борбу 6. априла у селу Босути. Комбиноване снаге Немаца, Љотићеваца и недићеваца покушале су да је окруже и униште. Борба је вођена дању пуних шест часова. Чета је успела да се пробије. Три борца су погинула, а два рањена. Губици непријатеља су процењени на 12 мртвих и 18 рањених.

Осмог априла све три чете одреда окупиле су се на Букуљи, на уобичајено саветовање и информисање. По завршеном саветовању Грочанско-понунавска чета се поново вратила у Јасеницу, а Рудничка и Космајска кренуле су према Космају. Заноћиле су у једном засеку села Венчана. У току ноћи, између 8. и 9. априла, у исти засек изненада је упао четнички одред Свете Ракића. Ни четници ни партизани нису знали једни за друге. Настала је спонтана пуцњава. Сањиви партизани скакали су кроз прозоре на четнике. Настала је борба прса у прса. Четници су побегли остављајући два мртва. Космајска чета је изгубила четири борца. У зору обе чете су напустиле Венчане и кренуле према Жутотом оглавку — вису који је у тактичком смислу доминирао околином. У исто време, када се колона партизана приближавала врху Жутотом оглавка са севера, са југа, од Рудоваца, приближавала се мешовита колона Немаца и жандарма. На врх су скоро једновремено избиле претходнице обе колоне. Вођа партизанске претходнице, Иван Зафред, са својих девет бораца и пушкомитраљезом, стигао је нешто раније и развио десетину за борбу. Дочекао је Немце и недићевце блиском ватром и првим рафалима убио пет Немаца, међу којима и једног официра који је командовао претходницом. Погинуло је и десет недићеваца. Ово је обесхрабрило немачког официра који је командовао овим мешовитим одредом. Одустао је од напада на Жутотом оглавак и повукао јединице у Лазаревац. Партизани су имали само једног рањеног.

После борбе на Жутотом оглавку Рудничка и Космајска чета водиле су мање борбе у Дрлупи и Рогачи са жандармима. Штаб одреда је тих дана добио обавештење да непријатељ прикупља јаке снаге око Космаја и припрема операцију чишћења овог простора. Закључак из процене ситуације био је да треба напустити овај терен. Донесена је одлука да се чете раздвоје, да Рудничка крене у срез колубарски, а Космајска у Посавлну. Непријатељска **операција** „чишћења“ завршила се, као и раније, без резултата. На том простору није било ни једног борца Првог шумадијског **одреда**. Опет је страдао народ. У нека села — Даросаву, Венчане и Дучину — Немци су упутили казнене експедиције. У Венчанима је стрељано 16 симпатизера Народно-ослободилачке војске. Међу њима је била и једна жена. Из овог села је отерано у логор 110 људи. У Раниловићу је ухапшено 200 људи, а двојица су обешена, на пример. У Даросави је спаљено 30 домова, а три сељака су стрељана. Непријатељ се за сопствене неуспехе светио недужном становштву.

Једанаестог априла Космајска чета је ноћила у селу Лисовићу. Командир чете је планирао да предани у овом селу и да, кад падне мрак, пређе железничку пругу и комуникацију Београд — Лазаревац и стигне у село Конатицу ради успостављања везе са лартијским руководством из обреновачког среза. Али, у току ноћи, неки доушник обавестио је непријатеља о боравку Космајске чете у Лисовићу. Два-наестог априла пред Лисовић су стигле од Раље јаке снаге љотићеваца који су се преко Парпанског виса спустили косом изнад села Губеревца и поселе безимени вис који је доминирао Лисовићем. Овим су партизани били доведени у изузетно тежак положај. Командир Космајске чете Александар Николић Аца Џезвар обавештен је правовремено о приближавању непријатеља. Међутим, дејствовао је споро и

лежерно. Са политичким комесаром чете Стјепаном Абрилићем договорио се да не прихвате борбу, већ да се извуку долином једног потока према селу Манићу. Међутим, непријатељ је био бржи и лукавији. У току ноћи стигао је из Београда на овај простор цео батаљон немачких војника. Немци су се развили са једне и друге стране долине којом се повлачила Космајска чета и образовали „ватрени цак". Командир Космајске чете није организовао извиђање. Чак није сматрао за потребно ни да истури претходницу и челно одељење. Заправо, командир и комесар чете налазили су се на челу колоне. Чета је ушла у заседу не слутећи да јој прети смртна опасност. Немци су отворили жестоку ватру са обе стране долине. Космајска чета се нашла на брисаном простору. Слободан је једино био правац са кога је дошла, али за кратко време. Убрзо су из Лисовића стигли љотићевци и затворили обруч. Командир чете је наредио јуриш ради пробоја, и то према Лисовићу. Али, јуриш преко брисаног простора није успео. Погинула су четворица, међу њима и политички комесар чете Стјепан Абрилић. Командир чете је видео једини излаз да се чета повуче у поток и да у њему организује кружну одбрану штитећи се његовим обалама. То је било једино решење и овим је чета избегла потпуно уништење. Постављени су митраљежи и организован систем ватре. Припремљене су ручне бомбе. Немци нису располагали минобадачима и нису могли да гађају корито потока. Преостало им је једино да јуришају и покушају ручним бомбама да истерају партизана из потока. Али, сада су они били принуђени да јуришају преко брисаног простора. Дочекав прецизном митраљеском ватром и ручним бомбама, непријатељ је трпео велике губитке, а његови јуриши су се гасили. Од 15 до 19 часова Немци и недићевци су извршили неколико јуриша. У једном од њих погинуо је и заменик команданта одреда љотићеваца. Љотићевци су претрпели тешке губитке — преко 15 мртвих и 20 рањених. Губици Немаца су такође били велики. Космајска чета је, кад је пао мрак, прешла на јуриш и пробила се из обруча. У овој борби погинуло је девет бораца Космајске чете, међу којима и командир Аца Цезвар, политички комесар Стјепан Абрилић и једна другарица, референт санитета. Били су то тешки и ненаднокнадиви губици.

Командант Главног штаба за Србију посебно је анализирао ову борбу. Закључио је да је команда чете лоше руководила. Оглушила се о правовремено добијену информацију, није ништа предузела да је провери, није организовала извиђање и обезбеђење. Уместо да прихвати борбу у окружењу у самом селу, које је за такав начин одбране пружао повољне услове, чета је изишла на брисан простор и тако упала у окружење. Пуким случајем је избегла потпуно уништење.

Грочанско-подоунавска чета је истог дана водила тешку борбу на месту званом Маџарска равна у близини Камендола. И овом приликом непријатељу је пошло за руком да искористи небудност партизана, да у току ноћи привуче јаке снаге љотићеваца из Смедерева и окружи чету. Ова чета дан раније водила је такође тешку борбу између Орашја и Друговца на месту Маринков забран и пробила се из окружења на север, што јој није одговарало, али другог излаза није било. Тако се увече 23. априла чета нашла на платоу Маџарска равна, изнад Камендола. Исцрпљени напорном борбом борци су за-

хтевали одмор. Уважавајући расположење бораца, команда чете донела је одлуку да чета заноћи у Маџарској равни код једног трла и да пред зору изврши марш у правцу Космаја. Оцењено је да би дуже задржавање између пруге Београд — Пожаревац и Дунава било неповољно. У Камендолу је набављена храна и борци су рано отишли на спавање. Међутим, командир чете није спавао. Он је још у току дана извидео околину и испитао услове за одбрану у случају изненадног напада. Повео је командире водова, десетаре и пушкомитраљесце и са њима организовао систем ватре. Одређен је положај свакој десетини и сваком пушкомитралесцу. У претходној борби била је заплењена велика количина немачких ручних бомби са дршкама које се бацају на већу даљину. Одређени су закони за бацање бомби. После овако опсежних припрема и командир чете је заспао. Остали су будни дежурни и два стражара.

Командант љотићевских снага које су дејствовале на овом простору био је пуковник Мојсиловић, који је добро познавао вештину ратовања, а поред тога је био и лукав. Он је организовао праћење Грочанско-подунавске чете за време њеног марша од Друговца до Кусатка и када је добио обавештење да је она заноћила на Маџарској равни, одлучио је да је окружи и уништи. Планирао је да до зоре затвори обруч а да напад отпочне у свануће. У току ноћи привукао је свеже снаге у Брестовик, Бегаљицу, Пударце, Умчаре и Живковад. Пред зору настало је стезање обруча око Камендола (северних кућа) и виса изнад њих (Маџарска равна). Срећна околност је била што је чета пробужена раније него што су љотићевци стигли на Маџарску равну. То је учињено ради предстојећег марша. Када су стражари приметили приближавање непријатеља и испалили прве хице, чета је била постројена испред трла у коме је преноћила. Командир је издао команду: „На своја места!“ и чета је за неколико секунди посела положај. Љотићевци су се брзо развили у стрелце и отворили ватру. Командиру Грочанско-подунавске чете постало је одмах јасно да се нашао у окружењу. Пуковник Мојсиловић наредио је својим јединицама прелазак на јуриш. Желео је да искористи изненађење и спречи партизане да организовано прихвате борбу. Сада су љотићевци били изненађени. Дочекани су блиском ватром четири пушкомитраљеза и експлозијама ручних бомби. У првом јуришу имали су 10 мртвих и већи број рањених. Борба се наставила и трајала цео дан. Пуковник Мојсиловић је гонио своје добровољце из јуриша у јуриш, али успеха није било. Повољан положај Грочанско-подунавске чете, њена јака ватра и упорност бораца представљали су неосвојив бедем. Изнервиран неуспехом Мојсиловић је лично повео у напад једну чету и том приликом је тешко рањен, после чега је напад непријатеља ослабио. По паду мрака командир Грочанско-подунавске чете је успео да инфилтрира једну десетину у распоред непријатеља и да нападне љотићевце с леђа са правца села Пударци. Непријатељ је био изненађен па је напустио положај. Истовремено је уследио истим правцем пробој чете. Тако је створен слободан пролаз кроз који се чета извукла из обруча са свега једним рањеним другом. Губици љотићеваца процењени су на 50 мртвих и рањених.²⁰⁹ Ово је типичан случај како се последице оперативног изненађења могу елиминисати тактичком опрезношћу. Да командир Грочанско-подунавске чете није претходно

организовао положај, јединица би му претрпела тешке губитке. Прихватање борбе у окружењу на погодном и организованом положају дало је добре резултате.

У току ноћи између 24. и 25. априла чета је извршила марш правцем Пударци, Дражањ, Мали Пожаревац, Ђуринци. Код Ђуринаца је, пре него што је прешла пругу Младеновац — Београд, застала ради одмора. Командир чете је организовао извиђање места прелаза на прузи и одредио обезбеђење. Међутим, учинио је велики пропуст. Док се чета одмарала у Ђуринце је стигло око 60 недићеваца. Били су обавештени да су партизани у близини. Посели су повољан положај јужно од пруге где су претпостављали да ће партизани покушати да пређу пругу. Командир Грочанско-понунавске чете није посветио довољно пажње извиђању места прелаза, тако да присуство недићеваца није откривено. Чета је кренула да пређе пругу по водним колонама и наишла на изненадну ватру. Од првих рафала погинула су два борца. Изненађење је било тако велико да се командири водова уопште нису снашли, изгубили су контролу над л>удством и нису могли да организовано прихвате борбу. Један вод је извршио јуриш на жандарме и пробио се а други се разбежао. Борци овог вода су се окупили после неколико дана. Чета се нашла на окупу тек уочи првог маја.

ПОКУШАЈ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА ДА ТЕРОРОМ УЧВРСТИ СВОЈ ПОЛОЖАЈ У ШУМАДИЈИ

У пролеће 1943. године равногорском четништву нису цветале руже. Врховна команда „Југословенске крал>евске војске“ у отаџбини на челу са Дражом Михаиловићем кога је краљ Петар II већ био унапредио у чин армнјског генерала, нашла се у фебруару 1943. у селу Липову на источним падинама планине Сињајевине, недалеко од Колашина. То је било време када су у Северну Африку биле искрцане нове снаге западних савезника и када је постало очигледно да су Немци и Италијани изгубили Африку. Прављене су разне претпоставке о следећем потезу савезника. Очекивало се њихово искрцавање и на обале Јадранског мора. Четници су то жарко желели а и Немци су због таквих могућности испољавали извесну бојазан. Рачунајући са могућностима искрцавања савезника Дража Михаиловић је и преселио своју Врховну команду у Црну Гору како би био ближи јадранској обали и лакше успоставио везу са савезницима уколико дође до искрцавања. На простору северне Црне Горе, Херцеговине и југоисточне Босне, Дража је груписао своје најјаче снаге — преко 20 000 четника. Руководећи се својом прагматистичком филозофијом и дволичњаштвом, Михаиловић радо прихвата понуду Немаца и Италијана да главнину своје војске ангажује у великој нападној операцији удружених

У извештају партијског Повереништва за округ Младеновац (док. бр. 2739, чува се у Институту историје радничког покрета Србије), стоји да су љотићевци мобилисали 17 кола за превоз мртвих и рањених. У овом извештају стоји да је убијен и један љотићевски пуковник, вероватно се имало у виду рањавање пуковника Мојсиловића.

снага непријатеља на слободну територију у Босанској Крајини и источној Хрватској, познатој под називом Четврта непријатељска офанзива.

У борбама на Неретви, код Калиновика и Невесиња, Дража Михаиловић лично учествује у руковођешу борбеним дејствима својих трупа. У марту и априлу 1943. четници трпе пораз за поразом. Прво на Неретви, затим на Невесињском пољу, код Калиновика и коначно на Дрини где су и покопане наде четништва да ће сачувати краљевину. Оперативна група Врховног штаба под непосредном командом Тита, нанела је тежак пораз Италијанима у северној Црној Гори и потпуно разбила главну четничку групацију са којом је Дража намеравао да дочека искрцавање савезника. У саставу Оперативне групе Врховног штаба борили су се и батаљони пролетера из Шумадије. У борбама против четника на Неретви, код Калиновика, на Невесињском пољу, и на Дрини, пролетери Шумадије су имали значајну улогу.

Немачка команда за Југоисток проценила је стање у Црној Гори критичним. Објективно су били створени веома повољни услови за искрцавање савезника у Црногорском приморју. Да би решили кризу, Немци пребацују у Црну Гору, Херцеговину и Санџак јаке снаге међу којима и 1. брдску дивизију коју скидају са кавкаског фронта. Немци немају више у кога да се поуздају. Италијанска војска се слабо борила, а четништво је до те мере војнички било слабо да су га немачки команданти осећали као баласт, а и извесну гтретњу ако би уследило искрцавање савезника. Отуда командант немачких трупа за Југоисток генерал Александер Лер наређује да се четничке јединице у Црној Гори разоружају а старешине вишег ранга упуте у заробљеничке логоре. Командант 1. брдске дивизије делом је реализовао ову директиву. Разоружане су четничке јединице којима су командовале четничке војводе Павле Ђуришић, Никола Бојовић и Ђорђе Лашић, а један број старешина на челу са Ђуришићем послат у заробљеништво.²¹⁰ У оваквој ситуацији Дражи Михаиловићу није остало ништа друго него да се хитно врати у Шумадију да спасе што се још спасти може.

Равногорска врховна команда шаље своје официре за везу Милану Недићу с молбом да се четничким јединицама додели оружје, муниција и друга опрема како би успешније могле да се боре против партизана. Дража уверава Недића а преко њега и Немце да им је одан савезник „у борби против комунизма“ и закључе се да су четници спремни да салш униште партизана у Србији ако им се пружи одговарајућа помоћ у оружју. Међутим, Немци су били скептички расположени према четништву. Њихови обавештајци су упозоравали да су четничке старешине а нарочито ниже, као и четничка маса, привржени западним савезницима, те да еваког момента могу да окрену оружје против Немаца. У складу са том претпоставком Немци су у мају разоружали неке четничке јединице у Црној Гори. Исти по-

²¹⁰ Павле Ђуришић је кратко време провео у Немачкој, а онда је поново дошао у Црну Гору у својству команданта црногорских четника. То је свакако учињено уз немачку сагласност. Иначе разоружаним четницима Немци су стављали на леђа самаре за муницију и користили их за транспорт муниције. У Црној Гори у народу су се појавиле песме о „чулавцима што самаре носе“.

ступак је требало применити и у Србији. Ова акција је одложена на инсистирање Милана Недића, који је пред Немцима гарантовао за четничку лојалност. Немци нису били наивни а још мање сентиментални. Они су и сами оценили да је равногорско четништво поражено и да може да подужи свој опстанак једино ако ет буде ослањало на немачке трупе. Отуда је немачки командант за Србију генерал Паул Бадер прихватио сугестију „једног часног и храброг војника“ армијског генерала Милана Недића, кога су Немци често засипали ласкавим епитетима. Немци нису дали четницима оружје, али су прећутно дозволили да им Недић пружи помоћ у оружју и муницији.

Сређивање односа са Немцима охрабрило је Дражу Михаиловића и његову врховну команду. Он сада предузима опсежне мере да очисти Србију, а Шумадију у првом реду, од „комунистичке куге“ примењујући терор над становништвом у најбруталнијим облицима.

Народ Шумадије је према четничком покрету био непријатељски расположен, а у најбољем за њих случају неповерљив и резервисан. То је било познато и четничкој врховној команди. Она је упућивала извештај број својих официра који су инкогнито крстарили селима Шумадије испитујући јавно мњење. Где год су се експонирали као четничке присталице били су лоше дочекани, а понекад би им запретила и смртна опасност. Овакво стање је код четничких идеолога изазвало бес и мржњу према сопственом народу. Уместо да прекину сарадњу са окупатором и следе жеље народа да се боре за слободу те тако сачувају за себе некакве политичке и војне позиције, они се одлучују да силом улију народу своју идеологију. У шумадијска села упућују своје казнене експедиције које дејствују огњем и мачем. Ради спровођења политике застрашивања Дража пребацује свој Корпус краљеве гарде којим је командовао резервни поручник Никола Калабић из ваљевског округа у Шумадију.

Средином априла Дража је формирао посебну команду за руковођење четничким снагама у Шумадији на челу са пуковником Јевремом Симићем. Симићу је било наређено да по сопственом нахођењу изврши кажњавање људи који су се највише експонирали као партизанске присталице. Ово је требало да послужи као застрашујући пример осталима. Тако су почетком маја 1943. године Шумадијом кренуле четничке казнене експедиције. У срез опленачки, у село Пласковац, стигла је 1. грузанска четничка бригада којом је командовао поручник Марко Музикравић. С њим је дошао и капетан I класе Живан Лазовић, командант Смедеревског четничког корпуса. Он је био одређен од пуковника Симића да „очисти срез опленачки“ и имао је за то сва овлашћења.

Село Пласковац било је једно од ретких села у Шумадији чија је већина становника подржавала четнике. Оваквом стању је највише допринео питомац-наредник Радиша Томић, командант батаљона у Опленачкој четничкој бригади, који се од 1941 налазио стално у Пласковцу и утицао на опредељење селџака. Како су радиле четничке казнене експедиције најбоље се може видети из примера села Винче.

Живан Лазовић и Марко Музикравић стигли су са својим четницима у Пласковац 8. маја 1943. пре подне. Истог дана одржан је састанак са равногорским одбором Пласковца коме је присуствовао и Радиша Томић. На овом састанку утврђен је план како казнити кому-

нисте и њихове симпатизере у Винчи. Предвиђене су следеће казне: клање, батинање, паљење домова, шишање женских особа. Плашећи се да „не огреши душу“, Лазовић је захтевао да се доведу два „угледна становника из Винче — који су одани краљу и отаџбини“ да суделују у изради овог монструозног плана. Пласковачки равногорци су оптужили Винчане због њиховог масовног учешћа у борби против окупатора и издајника 1941. године, због тога што је у Винчи често боравио Милан Благојевић, командант Првог шумадијског одреда, што је у Винчи радила пропагандна техника Првог шумадијског одреда, што је у њој рођен истакнути револуционар Милић Радовановић за кога се знало да је високи комунистички функционер у округу крагујевачком. Из Винче се у јесен 1941. године борило у јединицама Првог шумадијског одреда око 80 људи. Од њих је 15 стрељано на Матином брду у Крагујевцу, један је стрељан у Јајинцима, четворица су погинула у борби. За четворицу се ништа није знало, а тројица су се налазила у логорима у Норвешкој. Од 80 бораца већ је сваки трећи био „кажњен“, али то четницима није било довољно. Планирано је да се утре породица Милића Радовановића — мајка Станица, сестра Десанка и брат Ненад — сви троје да се закољу а кућа да им се спали. Образложење је гласило: „да се утре комунистичко гнездо из кога не треба очекивати да ће се излећи голуб“. На клање и палење куће осуђени су још: Спасоје Станковић, Милорад Станковић, Будимир Ђекић, Павле Радовановић, Драгослав Јовановић и Милован Благојевић. Кућа командира 9. чете Ђорђа Јовановића који је стрељан у Крагујевцу такође је одређена да се спали, али без убијања.

Спасоје Станковић није био члан КПЈ нити га је интересовала комунистичка идеологија, био је просто опозиционар и противник династије Карађорђевића и то без неког нарочитог разлога. Необуздане природе и пуштахија, он је и пре рата долазио у сукоб са влашћу. Када би више попио, грдио је краља на јавном месту и због тога је хапшен, порез није плаћао уредно, па су се око његове куће порезници често врзали, а он их је разгонио секиром. Када су дошли Немци и њих је опсовао. Псовао је и недићевце и њотићевце. На једној свадби у Пласковцу посвађао се са наредником — командиром жандармеријске станице из Страгара. Обојица су били пијани. Спасоје је скинуо нареднику кокарду са капе и изгазио је, псујући Недића и краља Петра. Ово су запамтили четнички достављачи и сада то унели у оптужницу као неопростив грех. Спасојевој кући је 1942. и у пролеће 1943. чешће навраћао Милић Радовановић. То је његов најближи комшија, четнички присталица, дознао и обавестио Радишу Томића. Ова два „преступа“ била су довољна да се Спасоју скине глава. „Грех“ осталих и то једини, био је што су се као борци 9. чете 3. батаљона Првог шумадијског одреда борили против окупатора и његових помагача и то само у лето и јесен 1941. године. Неколико месеци су провели у немачким затворима и пуштени. Од тада су живели код својих кућа и обављали свакодневне послове. Они су, вероватно, у кругу блиских пријатеља испољавали симпатије према народноослободилачкој борби, али су се углавном држали пасивно.

Будимир Ђекић је провео 18 месеци у логору на Бањици. Пуштен је уз помоћ једног немачког поручника коме је учинио велику услугу. За време заједничког боравка у Јајинцима отишли су зајед-

но на славу код неког сељака. Немац се толико напио да га је Буди-МЈф донео у логор а могао је да побегне са његовим оружјем или чак и да га убије. Будимир то није учинио јер је веровао да би Немци одмах стрљали остале заробљене партизана. Немац је овакав гест бившег партизана оценио као витешки, па му се реванширао на одговарајући начин. Један број бораца из Винче спасао се тада на начине који су једино могући у рату. Павла Радовановића и Драгослава Јовановића препознао је један немачки војник и помогао им да буду пуштени из затвора. Одужио им се за сличан поступак према њему. Овај Немац је у августу 1941. године рањен у борби код Винче. Успео је да побегне али само до једне шуме у којој су га нашла двојица поменутих партизана. Они су му превили рану и помогли му да оде до Тополе. То је било време када су заробљени немачки војници пуштени, али могло је бити и друкчије. Милорада Станковића и Милована Благојевића откупили су отац и брат за добре паре и намирнице које су дали тумачу, нареднику Зоренцу, који је преко команданта среза калетана Конопацког, трговао људским душама. Ништа није сметало што су се оба ова борца истицала у борби против Немаца. Отац Будимира Ђекића није имао довољно средстава да издејствује сину слободу, али је успео да га спасе Метиног брда. Отеран је у бањички логор и преживео рат. Сви нису могли путем мита бити пуштени. Сиromашне није имао ко да откупи. Малолетнике су из аранђеловачког затвора упутили у логор на Бањици.

Саветници четничког војводе Лазовића, међу којима је Радиша Томић имао највише утицаја, имали су у виду чињеницу да су се сви они истицали као партизански борци у 1941. години. Пласковачки равнгорски одборници предлагали су да се убије и Милош Николић а његова жена Драгисава да се ошиша јавно, пред збором целог села. Милошу и његовој жени замерено је да су се благонаклоно односили према партизанима у јесен 1941. а нарочито према Дугалићевом баталјону, коме су припремали храну и примали га на конак. Овоме се енергично супротставио Радиша Томић из неких својих личних интереса. Објаснио је Лазовићу да је Милош Николић богат човек, да ужива у селу велгоси углед, да је он давао храну партизанима из принуде, те да би његово убиство политички штетило четничком покрету. Лазовић је прихватио ово образложење. Милош Николић је скинут са списка осуђених. Јавно шишање Драгисаве остало је и даље у плану одмазде.

Девети мај 1943. освануо је у селу Винчи као и сваки други дан. Људи су се пре рађања сунца разишли по пољима на пролећне радове. У селу, као и обично, код кућа су остали старији и деца. Само два човека у селу знала су шта се Винчи спрема и да ће за њене становнике девети мај бити дан страве и ужаса. Четници су рано ујутро упутили у Винчу једног сељака из Пласковца са поруком председнику општине да припреми ручак за 500 људи. Сељаку је речено да не говори о којој се војсци ради већ да каже да је то „наша војска“. Председник општине у Винчи био је Миладин Радовановић. Прихватио се ове дужности по налогу Партије. Пре рата је био истакнути опозиционар, а у лето 1941. године, под утицајем свог синовца Милића Радовановића, постао је активни сарадник НОП-а. Сада је био

у сталној вези са Милићем и доследно извршавао задатке Партије. Очекујући жељно долазак партизана Миладин није прозreo поруку четничког гласоноше, схватио је да ће у село да дође нека велика партизанска јединица. Чуо је за пораз четника на Дрини, па му је било логично да је стигла у Шумадију крупнија партизанска јединица. Позвао је у помоћ неке бивше партизане и ангажовао их око припреме ручка. Испод столетних храстова у општинској порти постављени су дугачки столови покупљени по селу, у казанима и лонцима кувала се храна, пекли се на ражњу прасићи и јагањци.

Четнички поход на Винчу отпочео је око 10 часова. Лазовић је прво упутио „крне тројке“ које су добиле задатак да убију одређене личности и запале њихове куће. За цргош тројкама кренула су два батаљона четника који су добили задатак да одрасло становништво села сакупе и доведу у општинску порту. Око десет часова капетан Лазовић, на белом „араберу“ кога је јахао још у априлском рату 1941. године и крио негде све док није постао четнички војвода, кренуо је на челу групе четничких официра који су такође јахали коње, у Винчу. За њима је ишло лешке 200 четника. Четници су изненада упали у двориште Милоша Николића. Милошев отац Гаја, ратник са Солунског фронта и носилац ордена Белог орла са мачевима, изашао је пред четнике и поздравио их са „Здраво другови!“ У његово двориште су последњи пут навратили партизани у новембру 1941. године. Био је то батаљон којим је командовао Душан Дугалић. Осамдесетогодишњи Гаја запамтио је Дугалића као маркантну фигуру. Није обраћао пажњу на његову одећу нити на то да ли јаше коња или иде пешке. Музикравић је био стасит, леп човек, неку годину старији од Дугалића, али то Гаја није разликовао. Лазовић је распрдио Гајин поздрав.

— Шта је стари, комунисте очекујеш? — викнуо је Лазовић на Гају.

Гаји је ово био први пут да сретне четничку војску. Није имао представу како она изгледа, али се сећао четника из првог светског рата. Антерија од сиво-зелене чоје, сличне панталоне, шубара и укрштени реденици на грудима. Гиздави Лазовић и људи око њега подсетили су Гају на војводу Бабунског кога је он видео још 1912. године на Црној реци, пре него што се српска коњичка дивизија спустила у Пелагонију у свом продору према Битољу. Његова сељачка интуиција дошла је до изражаја. Скинуо је капу и скрушено одговорио:

— Домаћин сам човек, нисам комуниста. Видим да сте народна војска — такве су вам униформе, а ми смо се и на Солунском фронту поздрављали са другови. Тако смо се ми Шумадинци обраћали и Французима.

Пожурио је да војводу и његове доглавнике почасте старом препеченицом. То је одобровољило Лазовића. Из куће Гаје Николића кренула је црна тројка кући Спасоја Станковића. Вођа тројке повео је Гајиног унука, тринаестогодишњака, да му покаже пут.

— Води нас код Спала на прасетину — рекао је кољач дечку који није слутио шта четници припремају.

Нашли су Спасоја у њиви да окопава кукурз заједно са осталим укућанима. Вођа тројке позвао је Спасоја да пође с њим. Уз пут је настала препирка. Спасоје је био трезан, али четнике није респектовао. Рекао им је да он не признаје никакву краљеву војску без краља. Он, очигледно, није претпостављао шта му четници припремају. Када су га довели пред кућу, вођа црне тројке му је рекао да ће да га закоље. Спасоје је вероватно мислио да четник блефира. Сам је легао на земљу и рекао: „Хајде, кол>и" и опсовао му мајку. Два четника су скочила на њега и ухватила га за ноге и руке, а вођа црне тројке му је зарио нож у грло. Тако је Спасоје Станковић заклан а да није пружио никакав отпор — умро је из ината као што је и живео. Четници су му запалили кућу и изгубили се.

Црна тројка која је кренула да убије Будимира Ђекића дејствовала је неодлучно. Дошла је у двориште и наишла на његовог оца. Вођа тројке је гитао где се налази Будимир. Проницљиви отац им је одговорио да се Будимир налази у Београду. Будимир се заправо налазио у кући и кроз прозор посматрао шта се догађа. Четници нису залазили у кућу. Запалили су само шталу. Чак су помогли Будимировом оцу да извуче испод трема штале нова кола да не изгоре. У овој тројци, су се, вероватно, налазили сељаци који су саосећали са Будимировим оцем. Био им је разумљив мукотрпни живот сељака, а у злочин још нису загазили. Црна тројка која је требало да убије Милована Благојевића такође није извршила задатак. Када је планула штала Будимира Ђекића, Милован је инстинктивно осетио опасност и побегао далеко од куће. Кољачи су морали да се задовоље паљењем куће коју су комшије по одласку четника брзо угасиле. Милорад Станковић је видео четнички стрељачки строј у пољу, па је напустио рад у њиви и кренуо кући. Када је дошао пред кућу на прагу су га чекали целатл. Одмах му је постало јасно да су то равногорски четници. Против њих се он борио код Чачка и Прањана. Скочио је с кола и дао се у бекство. Четници су се латили пушака и отворили ватру. Милорад је пао смртно погођен. Озај приказ су с ужасом гледале Милорадова мајка и супруга са којом је провео у браку свега неколико месеци. Четници су запалили кућу.

Две тројке упућене кућама Драгослава Јовановића и Павла Радовановића нису нашле тражене жртве, па су запалиле куће. Драгослав и Павле налазили су се у општинској порти помажући око припреме ручка уверени да долазе партизани. Када су видели да им горе куће постало им је јасно да припремају ручак непријатељу. Планула је и кућа Ђорђа Јовановића која је била у непосредној близини општине. Брзо су се изгубили из порте и тако избегли сигурну смрт. То су учинили у последњем моменту. Ускоро је пред општину стигао капетан Лазовић на белом коњу а за њим око 200 четника. Председник општине Миладин Радовановић, није губио присебност. Хладнокрвно је дочекао четнике и поздравио њиховог војводу. За појасом је имао „парабелум" са метком у цеви. Рачунао је да ће имати времена да откупи сопствену главу.

— Колико, председниче, имаш у селу комуниста? — уследило је Лазовићево питање уместо поздрава.

— Има их доста али на гробљима — одговорио је мирно Миладин.

— Петнаест их лежи на Метином брду крај Крагујевца, петорица овде у овом гробљу, (имао је у виду и Милутина Радовановића), један у Јајинцима, двојици труле кости у Норвешкој, за четворицу се шшЈта не зна, вероватно су оставили кости негде на некој босанској планини. Жив је само један, али у село не навраћа.

— Има их још, ти то треба да знаш — узвратио је Лазовић. — Знамо Ш1 њих, данас ћемо их потаманити.

Миладина је захватила језа. Знао је да су у селу само он и још двојица чланова Партије, остали су се били пасивизирали. Али, на тавану његове куће налазио се познати партизан Добривоје Гајић Доча, лечио је ране. Напрезао се свим силама да остане хладнокрван.

Лазовић му је показао руком на стубове густог дима који су се видели на разним крајевима села. Миладину је тада постало јасно да четници пале куће истакнутих партизана из 1941. године који су били живи. У недоумици је био због чега су запалили кућу Спасоја Станковића. Лазовић му је ускоро све објаснио. Када је сазнао да ће четници да униште породицу Милића Радовановића задрхтао је, на лицу му се јавило бледило. Моментално је хтео да потргне револвер и побије четнике око себе. Уздржао се последњим напором. Хтео је нешто да предузме, али је био немоћан. Ускоро је простор око општине почео да се пуни народом и четницима, који су присилно довели народ на овај збор. Око подне пред општинском зградом се нашло неколико стотина жена и мушкараца из Винче и преко четири стотине четника. Десанку и Ненада Радовановића, сестру и најмлађег брата Милића Радовановића, члана Окружног комитета КП за округ Крагујевац, стрица Драгутина и стрину Милојку, који су се враћали из винограда, срела је четничка патрола предвођена жандармом Бором Димитријевићем који је раније служио у Белосавцима. Неко од комшија, из наивности, највероватније, дао је четницима тачну информацију где се они налазе, не знајући да их је послао у грозну смрт. Црна четничка тројка повела је ових четворо несрећника путем према кући а да ничим није одавала своје монструозне намере. Жандарм Димитријевић имао је дара да заговара жртве. Разговарао је уз пут са будућим жртвама и био врло љубазан. Када су пролазшги поред општинске зграде, председник општине Миладин Радовановић одлучио је да стављањем на коцку сопствени живот спасе малолетног Ненада. Послужио се лукавством. Довикнуо је вођи црне тројке да остави код општине „последњи изданак из комунистичког гнезда да му се јавно суди". Војвода Лазовић је наредио да се Ненад задржи. Тада се негде изгубио жандарм Димитријевић а Десанку је прихватила „црна тројка" коју је предводио Живота Томовић из грузанског села Опланића. Стрица и стрину су пустили.

Капетан Лазовић је са степеништа општинске зграде одржао говор окупљеном народу. По пози и начину изражавања видело се да нема дара за политичке говоре. Заправо, он је грдио, претио и наређивао, као да је испред строја војника. Одмах је почео са „комунистичком опасношћу која угрожава опстанак српске нације". Онда је прешао директно на стање у Винчи. Рекао је да је цело село „заражено комунизмом", да је у „комунистичким бандама" било највише Винчана у односу на сва друга села округа крагујевачког. Упро је прст према цркви на Опленцу и узвикнуо патетично:

— Погледајте тамо, ви то иначе гледате сваког дана, тамо леже великани династије Карађорђевића, зар вас није срамота што живите овде у срцу Шумадије, под самим Оплендем а издали сте краља!

Затим је рекао да је он дошао са бригадом краљеве војске „да искорени комунистичку кугу у Винчи”. Показао је руком да стубове дима који су се видели из општинске порте.

— Горе комунистичка легла — рекао је — а главне комунисте смо побили. Породица Милића Радовановића, најокорелијег комунисте у целој околини, биће потпуно затрвена. Овога што је овде — упро је прст на Ненада — заклаћемо на степеништу ове опигине за пример свима вама. Тако ћемо уништити најопасније комунистичко гнездо.

Милићева кућа је већ горела, а целат са камом за појасом стао је иза Ненадових леђа. Поручник Музикравић, висок, стасит официр, држао је Ненада за раме. Присутни сељаци су немо, са ужасом, гледали шта се догађа. Онда се из гомиле прогурао до степеништа Велимир Вучићевић, клекнуо је пред Лазовића и обгрлио му колена:

— Господине војводо, не убијај ово дете — рекао је потресним гласом вичући толико да је одjekнула цела порта. — Дете ништа није криво. Милић је био стално на школама, слабо ко га из села зна, он не долази у село. Поштедите живот невином дечаку, Бог ће вас благословити а народ ће вам бити захвалан. Ако треба да падне нечија глава, ево сеците моју.

Лазовића су Велимирове речи узнемириле и поколебале.

— Пусти ми ноге — викнуо је и покушао да се ослободи његовог загрљаја.

Четници су притрчали и одвукли Велимира, али је он и даље викао, молећи да поштеде живот Ненаду. Лазовић, видно узбуђен, Велимировим поступком, обратио се народу:

— Људи, да ли и ви мислите као овај овде да треба опростити живот овом комунистичком иггенету. У вучјој јазбини се легу вукови а не јагањци. Отац му је погинуо као комуниста, два брата су му комунисти, мајка и сестра такође. Са њима је већ свршено данас. Шта ви онда од овога очекујете?

Глас четника је подрхтавао али се у њему осећала прегња. Народ је ћутао. Изнервиран четнички главешина је викнуо:

— Шта ћутите! Говорите! Питам вас да ли сте да се овоме опрости живот или да се убије?

Народ је и даље ћутао. — Онда се чуо само један глас — глас старог ратника са Солунског фронта и ратног инвалида Драгутина Чолића Тиме:

— Опростите живот дечаку.

Њему се придружио председник општине Миладин Радовановић, а онда су се са разних страна чули гласови: „Не убијајте дете!”

На овакво реаговање окупљеног народа капетан Лазовић није смео да реагује друкчије него да одустане од намере да закоље Ненада. Позвао је чланове црквеног одбора да изађу пред њега. Винча од свог постанка није имала цркву а самим тим нити црквени одбор. Али, промућурни Добра Марић оценио је да би за село у оваквој ситуацији било добро да има црквени одбор. Ухватио је за руку још двојицу и пошао пред четничког војводу.

— Ево нас господине, ми смо црквени одбор. Има нас још.

Довикнуо је још неколико и то најугледнијих људи који су му се придружили.

— Опраштам живот овом дечаку — рекао је Лазовић. — Повешћемо га са нама, да буде четник.

Један четник је донео ћебе и Музикравић га је ставио Ненаду на раме, а онда је почео да држи „моралну придику“ како да се влада у четницима. Председник општине и „чланови црквеног одбора“ убеђивали су Лазовића да остави Ненада пошто је још малолетан. Коначно је Лазовић одустао од намере да води Ненада. Рекао је:

— Добро, нека остане. Пошто је његова породица ушплтена, ви црквени одбор, старајте се о њему. Одговарате за њега. Ако се буде састајао са братом убићемо га а и ви нећете дсбро проћи.

Док се у општинској порти решавала судбнна шеснаестогодишњег Ненада Радовановића, црна тројка на челу са Животом Томовићем, довела је Ненадову сестру Десанку у њихову кућу. Њу и iМајху Станицу затворили су у подрум и бацили се на њих као крвожедне звери. У лудачком заносу хистерично су подврискивали. Њихова бестијална вриска мешала се са вапајем несрећних жртава. Дуго су мучили своје жртве свирепо и чудовишно. Онда су запалили кућу л безглаво побегли са места злочина. Главни кољаш Томовић, отац петоро деце, бежао је од сопствене савести. Комшије су угасиле пожар и извукле из пламена тела жртава. Призор је био ужасавјући. Унакажена тела жртава изазивала су згражавање над монструозшш оргијањем равногорског четништва.

Боравак 1. грузанске четничке бригаде у селу Винчи завршио се обилним јелом и пијанком. Општинском портом орила се песма пијаних четника: „Ој Гунцате, село моје равно. . .“ Председник општине Миладин Радовановић искористио је погодну прилику и отишао до куће свог синовца Милића Радовановића да види шта се тамо догодило. Згрозио се над унакаженим телима снахе Станице и синовце Десанке. Вратио се у порту и сео поред капетана Лазовића који је већ показљвао знаке пијанства. Миладин је добро потеглао флашу са ракијом. Обратио се Лазовићу:

— Капетане, оно што су ваши људи учинили са Станицом Радовановић и њеном кћерком Десанком је ужасно. Оне нису само убијене, оне су силоване, измрцварене и унакажене. Те жене су невинне, а ви сте их мучили свирепо. Чему то служи. То је злочин, капетане. Па то је наш народ. Такав пут вас неће довести до победе. ■

Полупијани капетан Лазовић ништа није одговорио. Зарио је руке у шаке и тако остао дуго. Онда је нагло скочио, лупио песницама о сто и командовао „покрет!“. Руља пијаних четника напустила је Винчу остављајући за собом згаришта запаљених домова и поклане жртве. Лазовић се више никада није појавио у срезу опленачком. Говорило се да су га прогониле невинне жртве Сташтца и Десанка.

Четнички бестијални пир у Винчи, описан је детаљније, не зато што је био једини ове врсте у Шумадији, већ што је оригиналан у поступку. Они који су одредили жртве покоља у Винчи 9. маја 1943. нису остављали Винчу на миру. Половином јануара 1944. године, по наређењу „команданта краљеве гарде у отаџбини“ Николе Калабића

а на предлог равногорског одбора који је тада постојао и у Винчи, четнички четовођа Милош Каран са својом групом приредио је у Винчи једну крваву ноћ. У току те ноћи убијени су Павле Радовановић и Драгослав Јовановић који су били осуђени на клање 9. маја 1943. године. Некако су успели да продуже живот за осам месеци. Заклали су Велимира Вучићевића. Спасовање Ненада Радовановића деветог маја 1943. четничке присталице су запамтиле као његов смртни грех. Те ноћи су убили Миладина Радовановића. Овај храбри и довитљиви човек није могао а да четницима не прави разне пакости. Он је њих сматрао непријатељима број један па их је као председник општине онемогућавао на разне начине. Избегавао је њихове замке, али је ове ноћи насео шиховом трику. Изашао је из куће без оружја на позив свог доброг друга Јована Вучићевића, који је био присиљен одк четника да зове Миладина. Четници Јовану нису претходно открили своје намере. Кад се Миладин појавио на прагу своје куће дочекао га је плотун из десетак гтушака и разнео му главу.

Четшгчки терор и свирепост беснили су у целој Шумадији и у другим крајевима Србије, а почело је још у јануару 1943. године. Познат је четнички злочин у селу Трнци у Поморављу, 14. јануара када је заклано неколико бивших бораца Беличке партизанске чете, међу којима Драгослав Миленковић и Милан Пантић. Крајем јануара, у току једне ноћи четници ЈБубе Јовановића су из села око Ћуприје и Параћина извели из кућа, већи број мушкараца и неколико жена са децом. Све су их заклали под оптужбом да „јатакују са партизанима“. Партизана тада није било у Поморављу, али четничким главешинама била је потребна крв. Свеједно им је било да ли су жртве криве или невинне. Двадесет трећег фебруара у селу Доња Горевница, код Чачка, четници су ухватили четворицу партизанских присталица, стрељали их и лешеве бацили у Мораву. Један од њих (Милутин Ненадовић) се спасао. Крајем фебруара и почетком марта четници су извршили већи број свирепих злочина у селима око Аранђеловца, Чачка и у Грузи. Само једне ноћи у Грузи је убијено 15 људи. Врхунску свирепост четници су испољили 22. маја када су у Рађевини заклали Живана Димитријевића а затим га пекли на ражњу. У Живановој кући су затекли и убили Милана Китановића, ранијег секретара ОК КПЈ за округ Ваљево. Том приликом су убили и Радомира Димитријевића, Живановог сина.

Покољ породице Крсте Живковића из Равне Реке који су четници извршили у мају 1943. спада међу најгнусније. Крста Живковић имао је рођаке у партизанима. Каада је чуо да га четници траже кренуо је са породицом у намери да напусти своје село. Црна тројка равногораца пресрела је породицу Живковића на Пасуланским ливадама. Крста са синовима Јованом и Николом покушао је да се спасе бекством, али су их кољаши ранили и затим похватили. Крсту и сина Јована исекли су на комаде, а млађег сина Николу повели са собом и заклали у селу Багреници. Жена Крстина Иванка са кћерком и најмлађим сином вратила се у Равну Реку. Код куће ју је сачекала друга „црна тројка“. Целати су је задавили на очиглед малолетне деце. Следеће ноћи у селу Равна Река четници су убили сарадницу партизана Стану Ристић и њену дванаестогодишњу кћер. Сутрадан

су пред Управом сењских рудника освануле главе Стане Ристић и Крсте Живковића набијене на коље. Војници последњег владара из династије Карађорђевића својим вандализмом превазишли су јањичаре. Четничке старешине су се просто такмичиле у свирепости. Једна чета из Качерске четничке бригаде ухватила је партизанског симпатизера Милоја Микића. Кољаш му је забио нож у леђа и терао га испред себе да хода. Кољаша је пратио хармоникаш са свирком и песмом. Тако се ова поворка кретала селом Војковцима изазивајући згражавање људи. У Горњој Трешњевици заклали су Војимира Божића, његову жену Надежду и Душана Терзића. Почетком априла убили су у селу Заграђу целу породицу Тодоровић из Церове: Вујицу, његову жену Раду и сина Будимира. Неко их је оптужио као сараднике партизана. Зверски су их мучили, свакога појединачно, захтевајући признање. У Трнави су заклали учитеља Љубу Томића.

Таковска четничка бригада тражила је у Војковцима партизанске базе. Упали су у кућу осамдесетогодишњег Богдана Ранковића и његовог сина Ранка. Мучили су их, тражили да открију скровишта партизана. Стари Богдан није издржао. Признао је да постоји база негде у близини куће, али тачно место није знао. Рекао је да то син зна. Међутим, син Ранко ништа није признао. Заклали су га пред оцем. Тако је Богдан остао без оба сина. Син Станислав, студент, погинуо је у Винчи као борац 9. чете у октобру 1941. године.

У зимским месецима 1944. године четници су вршили масовне покоље. У селу Друговцу заклали су у току једне ноћи 75 особа, а у Вранићу седамдесет. У Копљарима, присишом су окупили становнике села и пред њима заклали 22 особе. Страх од сопственог народа и мржња према сарадницима и симпатизерима НОП-а захватила је тако снажно ове издајнике да нису имали граница у свом злочину.

Окупатори, Немци и Бугари а такође и остали квислинзи нису заостајали у злочинима за четницима. Дванаестог марта 1943. године недићевци су стрељали у Крагујевцу 20 сељака из околних села које су жандарми на брзину скупили без икаквог критеријума. Ово је учињено ради одмазде због погибије среског начелника из Раче Батрића Зечевића. Двадесет шестог маја, по наређењу немачког фелдкоманданта Кајзенберга, стрељано је у Јајинцима 125 заточеника логора на Бањици. То је била одмазда за 2 погинула и рањеног немачког војника у борби са 1. шумадијским одредом у селу Дражњу 13. маја. Двадесет трећег маја заклане су Даринка Радовић и њене две кћери. У Трбушници 2. августа Колубарска четничка бригада, под командом потпоручника Милована Васиљевића, ухватила је чланове Народноослободилачког одбора Јована Димића, Властимира и Живо-ту Матића и Велимира Живковића, мучили су их а затим заклали све заједно крај једног потока. Дванаестог августа у поноћ Орашачка четничка бригада упала је у Даросаву и из кревета извукла преко 30 мушкараца и жена. Двадесеторици су ударили по 50 до 100 батина, Мику Јеремића и Милана Грујића тукли су до смрти, ударили су им по 200 батина а на крају их заклали. Заклали су и Бранку Герасимовић, жену Веље Герасимовића који је погинуо у јесен 1941. године као заменик комесара 2. батаљона Првог шумадијског одреда. Тих дана је Никола Калабић командант Корпуса краљеве гарде у ЈБубићевцу лично претукао три младића и једну девојку. После неколико дана

сви четворо су умрли. Дан касније, четници су приредили нов крвави пир у селу Бањи. Равногорски одбор у Бањи на челу са Петром Томковићем, истакнутим четничким присталицом, осудио је на смрт проту Јеремију Исаковића, Милојка Драгаћевића и његову жену Милојку. Грех попа Јеремије био је што је у проповеди у цркви жигосао четничке злочине, назвао их „синовима ђавола који убијајући сеју мржњу у народу". Милојко Драгаћевић је био члан Народноослободилачког одбора, кћерка Нада била је партизанка, а у његову кућу су често навраћали партизани. Проту Јеремију Исаковића повела је на крају црна тројка у којој се налазио по злу познат кољаш Јешић. Лабилног карактера и са комплексом ниже вредности због ниског раста и жгољавости, Јешић је постао свиреп кољач. Јеремија Исаковић је био горостас, висок два метра и тежак преко сто килограма. Био је у стању да обори вола. Јешић и његова два помоћника одвели су попа у кукуруз код гробља у Бањи и окомили се на њега као термити, боли су га камама са свих страна, а Јешић му се попео на леђа и глодао му камом врат. Јеремија је носио на леђима сву тројицу ричући као лав. Два часа је трајала његова борба са крволочима. Од Јереминијих вапаја у августојској ноћи становницима Бање ледила се крв у жилама.²¹¹ Док су клали попа Јеремију код гробља догоревала је кућа Драгаћевића. На прагу куће лежали су заклаани домаћин и његова супруга. Јеремијино запомагање и пожар усред ноћи, остали су у сећању становника Бање као стравичан догађај.

Деветнаестог новембра четници 1. бригаде Корпуса краљеве гарде којом је командовао Негован М. Арсенијевић, заклали су у Крћевцу Миланку, Милоја и Јована Благојевића и Драгољуба Ивановића, чланове Народноослободилачког одбора и омладинку Радмилу Благојевић, члана Скоја. Четвртог децембра на гробљу у селу Трбушници, Колубарска четничка бригада је окупила сељаке. Командант бригаде потпоручник Милован Васиљевић одржао је говор и запретио људима да ће „сарадња са комунистима бити сурово кажњена". Претњу је одмах и потврдио. Пред окупљеним становницима села убили су пет чланова НО одбора: Митра, Костадина и Милована Прокића, Светлика Пантелића и Милутина Илића.

Последње ноћи 1943. године гардисти краља Петра II дошли су у Тополу, под Опленец где се зачала династија Карађорђевића, као емисари грозне смрти. Извукли су из кревета Десанку Јокић, учитељицу, њену мајку Радојку Васиљевић, Ангелину Николић, фризерку, Младена Стефановића, чиновника среског суда. Мучили су их а онда заклали код моста на реци Каменици. Лешеве жртава оставили су поређане на путу Липовац—Топола. Те исте ноћи „гардисти" су у селу Тополи уништили целу породицу Драгише Поповића. Драшша је био веома сналажљив и храбар човек. Потплатио је једног Немца, магадионера који му је давао муницију, а преко Милана Дракулића, комесара одреда, муниција је из Тополе стизала у Први шумадијски одред. Драгиша је био успоставио везу са јединицом

²¹¹ Проти Јеремији се обраћао Милан Недић писмом још у јесен 1941. године позивајући га на сарадњу. Писмо почиње речима „Оче прото". Јеремија му није одговорио.

Словака која је била на Опленцу. Цео вод — намеравао је да пређе на страну партлзана. Ова завера је откривена. Сви су стрељани на југозападној ивици Опленца а њихови лешеве су бачени у ђубре. Ускоро после тог догађаја четници Кузељевића и „Карађорђа" упали су у кућу Драгишину и заклали њега, његову супругу Милку, сина Миодрага и ћерку Милену, а кућу су запалили. Те ноћи су у селу Тополи убијен Милан и Надежда Ђурић. Била је то за Тополу ноћ крвавих кама, ноћ ужаса. На покланим жртвама четници су оставили поруку да су „смртне пресуде над комунистима извршили припадници југословенске војске у отаџбини". Огресли у злочин и издају, четници се нису стидели својих злочина.

Половином фебруара 1944. године четници су свирепо убили омладинку Јулку Бошковић из Врбице, сарадника партизана. После погибије Милића Радовановића и другова у близини њене куће, Јулка се некако провукла кроз редове недићеваца и отишла у Бању код својих даљих рођака. У кући Драгише Томковића, где се склонила Јулка, налазио се секретар среског Комитета КПЈ за срез орашачки Ђорђе Ђурић Шарац са неколико својих сарадника. Кућа Драгише Томковића била је, заправо, привремено седиште Среског комитета. Неко из села обавестио је команданта Прве четничке бригаде Корпуса краљеве гарде. Исте вечери баталон од 100 четника под командом наредника Борисава Обрадовића из Влачке опколио је заселак у коме се налазио Срески комитет. Четници су знали кућу у којој се налазе Шарац и другови, пришли су јој неприметно и отворили ватру из пупгкомитраљеза. Гађали с упрозоре и врата. Користећи се помрчином, сви чланови комитета успели су да побегну. Остао је у кући домаћин Томковић са члановима своје породице а остала је и Јулка. Била је изненађена и збуњена. Четници су упали у кућу, затворили домаћина и његову породицу и Јулку у једну собу. Пошто су извршили детаљан претрес куће, четници су саслушали све које су нашли у кући. Када је на ред дошла Јулка она је изјавила да је члан породице Томковић. Али, Драгиша је био уплашен до те мере да је рекао четницима да му Јулка није никакав род и да је он чак и не познаје. Овим је Јулкина судбина била запечаћена. Четници су зграбили крхку седамнаестогодишњу девојчицу, одвукли је у другу собу и злостављали на разне начине. Тражили су признање и о ономе о чему она ништа није знала. Њено незнање су тумачили као пркос „окореле комунисткиње". Силовали су је, унаказили тело и на крају заклали. И то им није било довољно. Обесили су је за витнице о грану старог храста („записа") у селу Липовцу. У мају 1944. године Обрадовић, са својим четницима, убио је у Липовцу Ђоку Зечевића и његову супругу Паву. Светили су се што су им синови Славко и Миодраг били борци Првог шумадијског одреда. Четнички терор у Шумадији трајао је све до краја рата, а **Maibe** групе окорелих зликоваца задржале су се извесно време и после ослобођења. Познат је кољач Прскало који је 1947. године живог бацио у бунар председника општине из Босуте Влајковића.

Овде је поменут само мањи број карактеристичних четничких злочина. Било их је далеко више. Од њихове каме често су страдали и они који су се на било који начин замерили четничким главешинама, њиховим сарадницима и пријатељима. Тако је, на пример, уби-

јен Радосав Ђекић, учитељ из Винче, који је радио у Страгарима. Он се замерио команданту баталона из Опленачке четничке бригаде нареднику питомцу Радиши Томићу. Волели су исту девојку. Томић је упутио црну тројку која је ликвидирала учитеља Ђекића. Четници су оставили поруку да су Ђекића убили припадници Првог шумадијског партизанског одреда. Али, у то нико није поверовао. Отац Радосављевић Добросав, носилац Албанске споменице, сахранио је сина као жртву четничког терора и то је јавно рекао на његовом гробу.

Четници су убијали и по наруџбини, за новац. Тако је заклан Љуба Рајковић богати сељак из Пласковца. Мотив убиства остао је непознат. Љубу Рајковића су заклали на пласковачком гробљу. Претпоставља се да је неко потплатио четнике да убију Љубу како би се домогао његове имовине.

ДЕЈСТВА ОДРЕДА У МАЈУ И ЈУНУ 1943. ГОДИНЕ

Рудничка чета се крајем априла налазила у срезу качерском. Од 17. до 28. априла имала је неколико сукоба са Немцима, недићевцима и четницима Драже Михаиловића. Све су те борбе биле мањег обима и интензитета па и губици нису били велики. Јачи сукоб са четницима догодио се 29. априла у Сврачковцима. Борба је трајала два часа, а сутрадан су четници и недићевци напали Рудничку чету на Руднику где је била на одмору. Непријатељ је постигао изненађење. Чета је имала два рањена борца и била је присиљена на повлачење.

На неколико дана уочи првог маја Окружни комитет КПЈ за округ Крагујевац припремио је прославу Првог маја. Планирано је да се на Букуљи окупе сви борци Првог шумадијског, Ваљевског и Чачанског одреда. Главни штаб НОП-а за Србију планирао је да на овом скупу обележи празник рада — Први мај а да истовремено одржи уобичајену конференцију и на крају изврши и извесне организацијске измене. Тих дана су командант Главног штаба Брадоња и комесар Мома Марковић анализирали дејства партизанских јединица у Србији и закључили да би било неопходно формирати једну јачу јединицу већих борбених и маневарских могућности која би била способна да дејствује на широком простору и која би служила Главном штабу као својеврсна оперативно-стратегијска резерва ради испољавања утицаја на развој борбених дејстава у целој Шумадији па и шире. Предвиђало се прерастање ове јединице у бригаду. Самосталне чете, нарочито са малим бројем бораца и слабије наоружане, нису биле у стању да изводе крупне акције. Непријатељ, чије су јединице најчешће бројале преко 100 војника, лако је постигао надмоћност над партизанским четама, доводио их у окружење и наметао своју иницијативу. Ваљевски одред се био осуо и пао испод половине у односу на број бораца у марту када је био обновљен. Покушај да се обнови и омасови Суворовски одред такође није успео. Одред је бројао петнаест бораца па је чешће називан четом. Одлучено је да се на територији партијског повереогитва за округ Младеновац формира посебан партизански одред, односно да се обнови Космајски

одред, јер и штаб Првог шумадијског одреда није био у стању да руководи борбеним дејствима на тако великом простору.

Услед непредвиђених тешкоћа јединице су стигле на Букуљу тек увече првог маја па је свечаност одржана другог маја. На Букуљи су се нашле Рудничка и Космајска чета Првог шумадијског одреда, Валчевски одред и Суворовска група (чета). Грочанско-подунавска чета није успела да се пробије до Букуље. Првомајска свечаност почела је војничком смотрам јединица коју је извршио командант Главног штаба, а затим је комесар Главног штаба Мома Марковић говорио о Првом мају, тешким борбама Оперативне групе Врховног штаба на територији источне Босне, Херцеговине, Црне Горе и Санцака, као и о борбама у источној Србији. По завршеној свечаности, саопштена је одлука о реорганизацији Првог шумадијског одреда. Грочанско-подунавска и Космајска чета, која је после губитака у Лисовићу имала свега двадесетак бораца, издвојени су из састава Првог шумадијског одреда и образовале су Космајски партизански одред „Раде Јовановић”. Вршилац дужности команданта Првог шумадијског одреда, Милосав Влајић упућен је у Космајски одред за заменика команданта одреда. За команданта Првог шумадијског одреда постављен је Лука Спасојевић. Замењен је и комесар одреда Дракулић. На његово место постављен је Родољуб Станић. Једино је остао стари начелник штаба одреда Илија Јовановић Лала. Десет бораца је упућено ради ојачања Суворовског одреда (чете), а од Рудничке чете формиране су две — Рудничка и Качерска.

Крајем маја Окружни комитет КПЈ за округ Крагујевац планирао је напад на фабрику „Стефановић” која се налазила на периферији југозападног дела Крагујевца. Фабрика је прерађивала месо у артикле намењене немачкој војсци. Комитет је имао на вези једног бугарског војника који је често био на обезбеђењу те фабрике. Бугарин је дао детаљне податке о постројењима фабрике, обезбеђењу и најпогоднијим прилазима. Главни штаб НОПО за Србију прихватио је овај план. Задатак је поверен Качерској чети Првог шумадијског одреда и Ваљевском одреду. Ове две јединице имале су скупа око 40 људи и четири пушкомитраљесца. Двадесет седмог маја, пред поноћ, јединице су ушле у Крагујевац и приближиле се фабрици, како је то већ било планирано. Упућене су извиднице да провере места преко којих је планиран улаз у фабричко двориште. Чекало их је изненађење. Уместо уобичајених стража, двориште је било пуно бугарских војника. „Веза” са Бугарском комунистичком партијом преко војника цара Бориса била је лажна. Тако се одустало од овог напада.

У мају месецу изведено је неколико акција у којима су заједно учествовале јединице Првог шумадијског одреда, Ваљевски одред и Суворовска чета. Тринаестог маја партизани су ушли у Лазаревац, уништили инсталације на железничкој станици, похапсили извршан број сарадника окупатора и напали жандармеријску станицу. Борба са жандармима трајала је пуна два часа. Жандарми су имали пет мртвих, а партизани једног мртвог и двојицу рањених.

Упад партизана у Лазаревац уследио је у време када је одред Српске државне страже јачине око 500 људи под командом потпуковника Станковића изводио „акцију чишћења” у селима северно од

планине Рудника. Непријатељ је био потпуно збуњен овим смелим дејством партизана, па је појачао терор над становништвом, али је од „акције чишћења“ одустао увиђајући да је бесмислена.

Првих дана јуна Први шумадијски одред дејествовао је у качерском срезу. Са штабом одреда били су командант и политички комесар Главног штаба НОПО Србије. Петог јуна обе чете одреда освануле су у селу Живковцима, где су и преданиле. У току дана штаб одреда био је обавештен да се недалеко од Живковаца, у селу Брајковцу, налази Качерска равногорска четничка бригада јачине око 200 људи. Непријатељ је бројно био готово четлри пута јачи. Брадоња је одлучио да нападне четнике рачунајући на ефекат изненађења. У поноћ између 5. и 6. јуна Рудничка и Качерска чета ушле су незапажено у Брајковац и окружиле куће у којима су се налазили четници. Четнички стражари су касно открили присуство партизана и отворили ватру. Сањиви четници искакали су кроз прозоре, али су дочекали митраљеским рафалима и бомбама. Међу четницима је настало опште расуло. Тражили су спас у бекству, пружајући слаб отпор. Заробљено их је шест, а око 15 је убијено. Остали су се разбежали на све стране, па је команданту ове четничке бригаде било потребно више од десет дана да поново прикупи људство.

Први шумадијски одред изгубио је у овој борби команданта одреда Луку Спасојевића. За време гоњења четника кроз брајковачке шљивике један четник га је тешко ранио из непосредне близине. Брза лекарска помоћ је изостала и он је умро. То је била и једина жртва. Први шумадијски одред није имао среће са својим командантима, брзо су гинули. Сахрањен је на гробљу у селу Трбушгогци уз војничке почасте. За вршиоца дужности команданта одреда постављен је начелник штаба Илија Јовановић Лала.

Половином јуна равногорска врховна команда организовала је самостално „операцију чишћења“ око планине Рудника и у срезу качерском. У тој акцији четници су ангажовали све Руднички и Први равногорски корпус, укупне јачине 600 људи. Дража Михаиловић је обавестио Милана Недића о свом плану. Тако су се у ту четничку „самосталну акцију“ укључили недићевци, Немци, Бугари и љотићевци и блокирали Први шумадијски одред са севера, северозапада и североистока. Четници су дејствовали са југа, југоистока, и југозапада. Простор на коме се нашао одред био је окружен.

Ценећи новонасталу ситуацију командант Главног штаба за Србију закључио је да Првом шумадијском одреду прети опасност од окружења на неповољном простору што би могло да проузрокује тешке губитке, па наређује да се Рудничка чета Првог шумадијског одреда, Ваљевски и Суворорски одред, повуку на масив планине Рудника. Ноћу, између 19. и 20. јуна Рудничка чета, Ваљевски и Суворорски одред стигли су на Рудник и залогорovali на заравни званој Паљевине. У све три јединице било је око 100 бораца са 6 пушкомитраљеза. У Ваљевском и Суворорском одеу било је укупно око 30 бораца. Качерска чета остала је у Козељу јужно од Белановице. Задатак јој је био да завара четнике о правцу кретања главних партизанских снага. Четничким обавештајцима је пошло за руком да открију партизански логор на Паљевинама. Ноћу између 20. и 21. јуна четници су дошли на Рудник и окружили партизански логор. Пред

зору четничке старешине су поделиле својим војницима ракију, затим су распоредили јединице и отпочели напад. Четници су уз громогласне узвике „ура“ дигли паклену галаму крећући се уз брдо према партизанским положајима. Партизани су имали довољно времена да се организују за одбрану. Чекали су да им се четници приближе на повољно одстојање а онда су отворили ватру. Распламсала се жестока борба. На сваког партизана јуришало је по шест четника. Партизани су имали довољно муниције и ручних бомби па је њихова ватра била врло ефикасна. Четници су жестоко нападали, хватали заклоне и поново јуришали, падали су мртви и рањени. Старешине су их бодриле. Борба је трајала цео дан. То је био редак пример четничке храбрости и упорности. На северним падинама Палевина остало је сто мртвих четника, толико их је, по свој прилици, и рањено. Партизани су имали два мртва и два рањена борца. Овакав однос губитака објашњава се тиме што су партизани имали повољније положаје, дејствовали су из заклона, располагали су са довољно аутоматског оружја и муниције, а што је најважније, били су искуснији као ратници. Четници су нападали преко брисаног простора а борбени поредак им је био лоше организован. Пред вече четници су одустали од напада. Партизани су напустили Рудник и пред зору 22. јуна стигли у село Гараше под Букуљом.

Растурање четничког збора у селу Клоки 25. маја била је изузетно спектакуларна акција. Четници су више силом него добровољно успели да окупе пред општинском зградом већину ставновника села. Поставили су обезбеђења, постројили своју брадату војску и почели да говоре. Довели су пред општинску зграду и неколико симпатизера НОП-а које су намеравали да казне батинама, „за пример другима“. Некакав четнички идеолог говорио је сељацима о циљевима за које се бори „краве југословенска војска у отаџбини“ и то пропратио обиљем лажи и клевета упућених Народноослободилачкој војсци и комунистима. И када је био на врхунцу свога говорништва, када се трудио да покаже како ће партизани бити уништени, они су се појавили пред општином. Четничке главешине су се латиле оружја, али су плануле партизанске пушке. Шест четника су пали мртви, неколико их је рањено и заробљено, а остали су се разбежали. Тако се догодило да су на истом збору говорили четници и партизани. Партизанима није било потребно много да говоре. Људи су о њима доста знали. Одлучним наступом они су потврдили да приче о њима нису легенда, већ стварност.

ЗНАЧАЈ ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА У СТВАРАЊУ ПРВОГ БАТАЉОНА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ У ШУМАДИЈИ

Командант Главног штаба НОПО Србије осетио је потребу за формирањем јаче, организацијски чврсте јединице знатно раније. Међутим, објективни услови за њено формирање настали су тек у другој половини јуна 1943. године.

Непосредног припреме за прелазак на „покретне формације“ отпочеле су још у мају. Покрајински комитет КПЈ за Србију и Главни штаб НОПО за Србију упутили су половином маја писмо Окружном комитету КПЈ за округ Крагујевац у коме је указано на потребу стварања већих покретних јединица — батаљона и бригада. У том писму речено је, између осталог, да „... курс на стварање батаљона и бригада у Шумадији означава прекретницу у нашем раду, што захтева ревизију и усклађивање томе циљу свих политичких, војних и организацијских питања“ ... Даље се каже: „сада морамо створити покретну војску (батаљоне и бригаде). Стварање покретне војске значи излажење из оквира досадашњег војног рада окружних партијских организација...”

Командант Главног штаба НОПО Србије Радивоје Јовановић Брадоња примио је лично задужење да формира први батаљон НОВ у Шумадији. Зато је одлазио у јединице Првог шумадијског, а затим и Космајског одреда и учествовао с њима у борбама како би добио реалну слику о борбеним квалитетима тих јединица и њихових бораца. За време боравка у Првом шумадијском одреду, непосредним учешћем у неколико борби, он је одабрао из Рудничке и Качерске чете 60 бораца за будући батаљон. Затим је отишао у Космајски одред, учествовао у борбама његових чета, одабрао 40 бораца и ставио их под команду Милосава Влајића, предвиђеног за заменика команданта будућег батаљона. Са групом Космајаца Брадоња је организовао ноћу 23. јуна напад на жандармеријску станицу у селу Влашка. Влајић, као непосредни организатор овог напада, није добро изучио прилазе жандармеријској станици и могућности незапаженог приближавања. Ово је било значајно и због тога што су се у непосредној близини (у Младеновцу и Раљевцу) налазиле јаке немачке снаге. Решење се морало тражити у изненађењу и брзом дејству. Изненађење није постигнуто. Жандарми су од самог почетка пружили јак отпор. Влајић је упутио групе бомбаша да се приближе згради и кроз прозоре убаце бомбе, али и тај покушај је пропао. Борба се одужила. Сваког часа претала је опасност од интервенције Немаца из Младеновца. Изнервиран неуспехом, Влајић је претрчавао од једне до друге бомбашке групе бодрећи борце да покушају поново. У том неконтролисаном кретању један метак га је погодио. Пао је мртав у наручје команданту Главног штаба Радивоју Јовановићу Брадоњи. Тако се завршио животни пут овог храброг борца Космајског одреда који се истакао још у првим данима устанка. После погибије Влајића, Брадоња је обуставио напад и повео Космајце на Букуљу. Уз пут су конфисковали стоку на имању познатог велепоседника и петоколониша Јанка Бацака из Младеновца.

Двадесет осмог јуна на Букуљу се нашао цео Први шумадијски одред, 27 бораца из Космајског одреда и 20 бораца из Валевског одреда. Брадоња је, после борбе у с. Влашка, вратио 13 бораца штабу Космајског одреда а 27 бораца је повео на Букуљу. Ваљевски одред је кренуо цео, али се уз пут осуо, па их је на Букуљк стигло око двадесет. Брадоња је за батаљон издвојио 15 бораца из ваљевског одреда а остале је оставио на располагању штабу Првог шумадијског одреда. Од тога дана престао је да постоји Ваљевски партизански одред и није се обновио све до краја рата. Заправо, и до тада већина његових

бораца бшта су са територије Шумадије. У строју новоформираног шумадијског батаљона налазила су се 102 бораца (60 из шумадијског, 27 из Космајског и 15 из Валзевског одреда). Око 60 бораца и руководи- лаца били су чланови КПЈ и СКОЈ-а. За команданта батаљона поста- вљен је Милош Дудић Суворорац, за политичког комесера Мирослав Јовановић Трулеж, а за начелника штаба Илија Јовановић Лала.²⁰⁵ Штабну јединиду батаљона сачињавало је 6 старешина и 2 курира, та- ко да су у четама остала 94 борца и старешине. Бројно стање чета кре- тало се између 30 и 34 човека. Свака чета имала по 2 пушкомитраљеза. Свечаном чину формирања батаљона присуствовали су представници Главног штаба НОПО за Србију, чланови Окружног комитета КПЈ за округ крагујевачки, представници Окружног комитета КПЈ за округ Чачак и Чачанског партизанског одреда (Милош Минић и Ра- денко Мандић). После свечаног дела скупа изведен је културно- уметнички програм.

КРАТКА ИСТОРИЈА ПОРОДИЦЕ МИЛУТИНА ЈЕЛЕНИЋА

Када се говори о наименовању команданта овог Првог батаљона НОВ у Шумадији, ради поштовања историјских чишеница а још више из захвалности према једном великом патриоти, самопрегорном револу- ционару-сељаку и примерном комунисти, неопходно је дати извесна допунска објашњења.

Заправо, на седници ПК КПЈ за Србију од априла 1943. године за команданта овог батаљона био је одређен Милутин Јеленић, на- предни полупривредни произвођач — револуционар из Горше Тр- наве. Међуш, Милутин Јеленић је погинуо пре него што је бата- љон формиран. Историја Милутина Јеленића заслужује и посебну обраду. Милутин, отац бројне породице, припадао је левом крилу Земљорадничке партије Драгољуба Јовановића. После капи- тулације Краљевине Југославије, он се чвршће повезао са комуни- стима. Активно је учествовао у припреми устанка. Половином године 1941. примљен је у чланство КПЈ а у јесен 1941. године изабран је и за председника Народноослободилачког одбора у свом селу, а ус-

²⁰⁵ Милош Дудаћ, пешадијски поручник југословенске војске, рођен 15. августа 1915. године у с. Клинцима код Валзева. Био је командант Суворорског а затим Ваљевског одреда, командант Првог шумадијског батаљона, заменик команданта Прве шумадијске бригаде. Умро од последица рањавања у Шехо- вићима, јануара 1944. године у чину пуковника.

Мирослав Јовановић Трулеж, рођен у Пожаревцу 10. августа 1915. године, студент права, члан КПЈ од 1939. Био члан Окружног комитета за округ Кра- гујевац. Погинуо 4. децембра 1943. у Пријеполу као комесар 3. баталјона Прве шумадијске бригаде.

Поред начелника штаба Илије Јовановића Лале о коме је писано раније, у штабу батаљона су се налазили: интендант Петар Владетић, санитетски ре- ферент Њфа Врабич лекар из Младеновца, референт за агитацију и пропа- ганду професор доктор филозофије Милош Савковић. Командири 1. чете Михаило Ивковић Бели, комесар Лазар Љубоја; командир 2. чете Живорад Симић (Жика В;шац), комесар Јован Роган; комесар 3. чете Добривоје Ковач Добрица. За командира чете био је одређен старешина из Космајског одреда, али је он на путу за Букуљу погинуо, па на дан формирања батаљона 3. чета ипје имала командира.

коро је изабран и за члана Народноослободилачког одбора среза опленачког. У новембру 1941. године постао је секретар основне организације КПЈ у Горњој Трнави. Савесно је обављао ту дужност све до марта 1943. године. Милутин је уживао велики углед у Горњој Трнави и околним селима. Људи су га поштовали и слушали. Давао им је савете и то не само како да воде домаћинство у том мутном времену, већ и како да се односе према разгош политичким збивањима. Почео је да смета Недићевој администрацији а такође четницима и њиховим присталицама. Четници су свим силама настојали да га придобију за себе. Када у томе нису успели, почели су да му прете оптужујући га да одвраћа народ од равногорског покрета, што је и било тачно. Али, ником од његових противника ни на памет није пало да је Милутин комуниста, па још и секретар партијске ћелије. У почетку 1943. године равногорски четници су све чешће навраћали у Горњу Трnavу. Они су уходили Милутина. Селом су се проносили гласови да је Милутин Јеленић комуниста. Ове тврдње постале су гласније када се сазнало да је његов најстарији син Живадин, звани Јова, партизан. Раније је владало уверење да је Живадин негде на раду. У марту је стање у селу било такво да је Милутин закључио да су његов живот и животи његова млађа два сина угрожени. Тражио је од Окружног комитета да му се дозволи одлазак у одред. Дозволили су му. У сумрак једног од првих дана априла, Милутин Јеленић са два своја сина напустио је кућу и кренуо у Први шумадијски партизански одред да са оружјем у руци настави борбу за слободу. Било му је тада 49 година. Најстарији син Живадин (Јова) који је већ био у одреду имао је 22 године; средњи син Радисав имао је 21 годину, а најмлађи — Живојин кога су сви у селу звали Миша, имао је само 18 година. Кућа, имање и стока остала је на Милутиновој супрузи Лепосави која више није била млада. С њом су остале петнаестогодишња кћи Станица и најмлађе дете Станика која још није била напунила осам година. Четири ратника из једне шумадијске сељачке породице нашло се у Првом шумадијском одреду. Милутин није пошао у рат грлом у јагоде. Оба сина је наоружао пушкама и бомбама, а он је понео пушкомитралез који је дању чувао у димњаку куће, а ноћу крај узглавља.

Ратна срећа није била наклоњена Јеленићима. Први је погинуо Милутинов средњи син Радисав, само неколико дана по доласку у одред. Његову Рудничку чету, у коју је био распоређен, једнога јутра половином априла 1943. године, изненада је напала четничка Качерска бригада. Обезбеђење је затајило па су четници изненадили партизана на спавању. У пробоју четничког обруча Радисав је јуришао међу првима. Храбар, али као ратник неискусан, бацио је једну а затим другу бомбу на четнички стрељачки строј а затим, у групи бораца улетео међу њих. Другови су се пробили. Он је остао, можда га је разнела и сопствена бомба.

Нешто више од месец дана после погибије средњег сина погинуо је и Милутин Јеленић. Двадесетог маја 1943. године, он се налазио са болницом Првог шумадијског одреда у засеку Каменар, између Врбице и Брезовца. Неко је обавестио команданта недићеваца у Аранђеловцу да је партизанска болница у Каменару. Из Аранђеловца

преко Врбица у Каменар стигло је око сто недићеваца са тешким митраљезима и минобацачима. Привукли су се нагопано месту где се налазила болница. Приметили су их у последњем моменту. Милутин Јеленић, са Стеваном Французом, прослављеним вођом једне од чувених шумадијских партизанских четворки и још једним другом, пошао је у сусрет непријатељу да би болници обезбедили одступнику. Имали су један пушкомитраљез и неколико ручних бомби. С намером да збуне непријатеља, отворили су ватру из митраљеза а затим су извршили јуриш — њих тројица на чету недићеваца. Непријатељ је устукнуо, али је брзо успео да се среди и крене у противнапад. Тако су се ова три храбра борца наша у окружењу. Жилаво су се бранили до последњег метка. Недићевци су били присиљени да употребе против њих минобацаче. Када је и последњи погинуо, болница је била далеко одмакла. Задатак је био извршен. Бесан због неуспеха а и због претрпљених губитака, старешина недићеваца је наредио да се тела Милутина Јеленића и другова одвуку пред школу у Брезовцу. Силом је окупио народ да их гледа. После тога, њихова тела су одвезена у Аранђеловац и изложена на пијаци „код ваге“ — злогласном месту на коме су Немци и њихови помагачи излагали тела убијених партизана. На тај начин су хтели да застраше народ Шумадије. Постизали су обратно — раширивали су мржњу.

У августу 1943. године из Груже је стигла у Горњу Трnavу четничка казнена експедиција предвођена Жиком Павловићем кога су због необичног понашања прозвали Жика Луди. Задатак им је био, „да за пример другима“, униште кућу Јеленића. Није им сметало што су се у кући налазиле жена и малолетна женска деца. Петнаестогодишњу Станицу пронашли су у селу, довели у кућу, силовали а онда заклали. Затим су заклали и Лепосаву, Милуташову жену. Престрашена осмогодишња Станика скрила се у угао једне собе затрпана крпама. Четници су запалили кућу. Чађава и осмиђена мала Станика извукла се из куће која је догоревала и побегла у село. Четнички старешина Жика Луди, организатор тог масакра, кажу да је доживео живчани слом. Као суманут пројурио је кроз село. Пети из куће ЈелегоАа попуо је најмлађи Милутинов син Миша 14. марта 1944. године. Било му је тада непуних 19 година. Налазио се на политичком курсу који се одржавао у Буковику у засеоку Дражићи. Узроци погибије Мише Јеленића и другова били су небудност и лоша организација обезбеђења. У колиби изнад куће Добривоја Јовановића у којој се одржавао курс, налазила су се два борца као обезбеђење. Уместо да је један од њих осматрао околину како је било предвиђено, обојица су се грејали крај ватре. Неко је довео одред недићеваца у село. Открио их је домаћин Добривоје кад су били надмаку куће. Обавестио је Душана Петровића Шанета који је тога дана предавао на курсу. Курсисти су били наоружани. Извели су се из куће у правцу према Жутом оглавку. Недићевци нису пуцали за њима. То је, заправо, била замка. Кад су се спустили у јаругу недалеко од куће, на њих је отворена ватра са свих страна. Нашли су се у окружењу. Одмах су кренули у пробој. Пробијајући се кроз обруч вишеструко бројнијег непријатеља потонули су ЈБубинка Новаковић, члан

Окружног комитета СКОЈ-а, Бата Ђурић, звани Бата Београђанин, комесар једне чете и члан СКОЈ-а Живојин Јеленћ Миша. Рањено је више другова, међу њима Шане, Миле Ризнић, Катарина Богдановић, Микица Каратошић и Нада Јоксимовић коју су недићевци заробили. После пробоја, код Даросаве, четници су убили из заседе омладинца Андрију Живојиновића Марка. Борцима који су обезбевали курс изгубио се сваки траг. Напад на курсисте у Буковику и њихово страдање, посебно је анализирано у Окружном комитету и истоцано као негативан пример небудности.

Од седмочлане породице Милутина Јеленића остали су у животу најстарији син Јова и најмлађа кћи — Станика. Њих двоје су сведоци страдања једне сеоске породице. породице обичних људи који су несебично волели слободу.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА БАТАЉОНА

Исте вечери, после сформирања, батаљон је коенуо на борбени задатак, према плану који је раније био разрађен. Тај план се заснивао на подацима да се у Аранђеловцу налази батаљон Бугара јачине око 500 људи, одред Српске државне страже јачине око 40 људи и око 40 Немаца. Међутим, неки шпијун је известио Немце о присуству партизана на Букуљи. Командант гарнизона у Аранђеловцу наредио је свим јединицама да се утврде и припреме за одбрану, а од команданта 704. дивизије из Ваљева затражио је помоћ. Командант 704. дивизије одмах је покренуо један комбиновани моторизован одред јачине око 600 људи који је стигао у Лазаравац а падом мизака наставио је марш у таврац Аранђеловца где је стигао око 21 час и посео зграде „Старо здање" и „Шумадију" у којима се иначе налазио и бугарски батаљон.

Партизански обавештајци нису регистровали ове промене, па је батаљон дејствовао по првобитном плану. Свака чета је обезбедила по једну ударну групу. Оне су ушле у Аранђеловац око 22 часа и крстарице градом отварајући ватру из аутоматског оружја. Командант батаљона није намеравао да напада зграде у којима су се налазили Бугари и Немци. За присуство јачих немачких снага није знао. Дудић је очекивао да ће Бугари и недићевци напустити утврђене зграде, па је хтео да их сачека на отвореном простору. Међутим, командант гарнизона у Аранђеловцу наредио је да се не отвара ватра сем у случају непосредног напада и да се не напуштају зграде. Намеравао је да сачека јутро па да онда нападне партизана. Дудић је са две чете посео положај дуж пута Аранђеловац — Гараши, код цркве и игколе у Буковику. Намера му је била да на овом положају сачека непријатеља. Највећу ударну групу која је бројала 20 бораца предводио је члан Окружног комитета Мика Милосављевић. он је иначе одржавао везу са партизанским обавештајцима из Аранђеловца. Задатак његове ударне групе био је да похпси сараднике окупатора. Групу су сачињавали Аранђеловчани који су се одлично сналазили у вароши, а адресе тражених лица биле су им познате. Једна група

је блокирала жандармеријску станицу код старе пијаце. Мања група је организовала заседу на путу према Лазаревцу. Први шумадијски одред у коме је остао свега 19 бораца посео је положај на Рисовачи са задатком да спречи третирање помоћи непријатељу из Тополе. Никко није био свестан чињенице да се у Аранђеловцу већ налази преко 1500 непријатељских војника и да њима није била потребна помоћ. Група Мике Милосављевића успешно је извршила свој задатак. Ухваћено је девет познатих сарадника окупатора, богаташа — зеленаша и народних гуликожа. Међу њима био је познати петоколонаш Жика Алексић Бошњак који је пружао отпор и у борби рањен, и његов отац Ђура. С њим су још били Драгиша Симић, Веса и Милун Стефановић, Петар Урошевић, Светозар Лазаревић, Љубица Михаиловић кћерка Илије Михаиловића и земљопрадник Живојин Лазаревић из Врбике — номачки доушник. Илија Михаиловић, најистакнутији сарадник Немаца још од 1941. године, налазио се у Београду. Некад охоли велетрговци, извозници сувих шљива, индустријалци и пре свега шпекуланти који су окупаторе прихватили као „пословне партнере“ и плували на лешеве стрељаних партизана да би се додворили окупатору, цвилели су пред судом народне војске молећи за своје живота. Ова акција је шокирала аранђеловачку чаршију. Разни антикомунистички пропагатори завукли су се у мшпију руту и више се нису чули. Ударне групе су остале у Аранђеловцу све до четири часа 29. јуна. За то време њихове патроле су крстариле градом и отварале ватру да би узнемиравале непријатеља, али он није одговарао. Заплењена је већа количина одеће и разне друге опреме, а такође и преко милион динара. Те ноћи се налазио у Аранђеловцу и злогласни агент специјалне полиције Бонтко Бећаревић, али су партизански обавештејци то тек касније сазнали.

Сутрадан су Немци, Енгари и нелићевци, свежи и одморни, напали батаљон на Букуљи. Борба је вођена цео дан. Енгари и Немци су котржили и штобацаче, али су кроз њих наступали методично и спок). Батаљон је давао жмаљав отпор. Непријатељ је имао 15 мртвих и више од 20 рањених. Батаљон је имао шест бораца, међу којима и командира Пове чете Михаила Ивковића.

Борба на Букуљи је могла да се избегне. Међутим, дошле су до изражаја разне непредвиђене околности. Тако је непријатељна повучена прерано па су Немци успели да нападну зачело колоне батаљона, те је дошло до спонтане борбе у одступању у коју је постепено увучен цео батаљон. Поред тога, командант Главног штаба Радивоје Јовановић Брадоња био је убеђен да непријатељ неће моћи да овлада врхом Букуље, па је дозволио да се батаљон упусти у одлучну борбу и покаже своју снагу. И поред губитака, ова борба је оцењена као успешна, без обзира што је било и опречних мишљења.

Од 29. јуна па до 5. октобра када је прерастао у Прву шумадијску бригаду, батаљон је водио многе борбе, од којих је значајан напад на Качерску четничку бригаду у селу Дудовици који је изведен 8. јула. Касније су се у борбу укључиле још неке јединице Рудничког четничког корпуса и Таковска бригада Равногорског корпуса. Борба је трајала пуних осам часова. Непријатељ је бројно био четири пута

јачи али је ипак одступио. У овој борби је рањен командант четничког Рудничког корпуса, капетан Нинковић. У другој половини јула батаљон је дејствовао на територији Окружног комитета за Чачак и водио вишз борби са љотићевцима и недићевцима у Сврачковцима и Бранетићима. Седмог августа батаљон се сукобио са јаким бутарским снагама на Венчаду. У тој борби Бугари су се показали као лоши ратници. Батаљон је имао значајан плен. Између осталог, два митралеза „шварцлозе“, два минсбацача 81 мм и много друге опреме. Батаљон је имао само два лакше рањена борца. Деветнаестог августа батаљон је напао Орашачку четничку бригаду у селу Гарашу. Ова четничка јединица бројала је око 150 људи а била је позната по својим злочинама широм Шумадије. У Гарашу је потпуно разбијена.²⁰¹ Убијено је 13 а рањено 16 четника. Остали су се разбежали, доста их је дезертирало. После тог пораза ова четничка бригада није могла да се опорави. У овој борби је тријумфовало изненађење. Четници су оргијали у засеку Марковици, хармоника је свирала. Добро маскирани гранама дрвећа, борци батаљона су се неопажено приближили непријатељу и отворили ватру из непосредне близине. Настала је страховита пометња, што је и проузроковало велике четничке губитке и то за свега неколико минута. Тако су ови свирепи кољашници платили за своја недела.

Један од најзначајнијих догађаја у Шумадији у лето године 1943. било је партијско саветовање које је организовао ПК КПЈ за Србију. Први шумадијски одред и 1. батаљон ангажовани су у обезбеђењу овог саветовања.²⁰⁷ Циљ саветовања је био да се проучи војно-политичка ситуација у земљи а посебно у Шумадији. У то време у Шумадији, поред 1. шумадијског одреда и 1. батаљона НОВ, дејствовали су још Космајски и Чачански одред. Укупне партизанске снаге у Шумадији цениле су се на око 350 искусних и добро наоружаних бораца. Међутим, снаге непријатеља биле су у то време вишеструко бројније. Четници су свим силама настојали да омасове своје јединице, па су вршили присилиз мобилизације и свирепи терорисали народ.

У току непосредне припреме саветовања, чланови ПК и Главног штаба за Србију сложили су се да се пре партијског међуокружног саветовања одржи и војно-политичко саветовање на истом нивоу. На саветовање је позвано око 40 партијских и војних функционера из Србије, али једна четвртина позваних није успела да се пробије до Букуље која је била одређена за прикупљање учесника. Из 1. батаљона, 1. шумадијског одреда и Космајског одреда упућиване су јаке патроле на поједина места ради прихвата учесника

²⁰⁶ Подаци према депози команданта Српске државне страже из Крагујевца од 7. августа 1943. године (Архив ВИИ. 31/Г1 и 15/51).

²⁰⁷ Иницијативу за одржавање саветовања са представницима Окружних комитета КПЈ округа крагујевачког, ваљевског, младеновачког, чачанског и пожаревачког дао је Покрајски комитет КПЈ за Србију, још у мају 1943. године. Првог јула Окружном комитету округа крагујевачког постављен је задатак од стране ПК да на својој територији припреми саветовање. Познато је да се ПК Србије све до јула 1943. год. налазио у Београду и да је везу са ОК одржавао углавном преко писама. Секретар ПК Благоје Нешковић дошао је у Шумадију 5. јула 1943.

саветовања и њиховог обезбеђења на путу до Букуље.²⁰⁹ До шестог августа 1943. године на Букуљи се окупила већина делегата. Непосредно обезбеђење саветовања организовао је 1. батаљон, а прилазе Букуљи штитили су Први шумадијски и Космајски одред појачаним дејствима ради везивања за себе јачих снага непријатеља. Чачански одред је с истим циљем интензивирао борбена дејства око Рудника.

Војно-политичко саветовање почело је на Букуљи шестог августа 1943. године ујутру, али је увече истог дана прекинуто због покрета Бугара према Букуљи. Настављено је сутрадан на Венчацу, али је поново прекинуто због појаве Бугара од Тополе. Учесници саветовања су поново кренули ка Букуљи а 1. батаљон је вештим маневром, заобилазећи их једном четом с леђа, изненада напао Бугаре, нанео им знатне губитке (заплењена три минобацача и један тешки митраљез) и одбацио на полазне положаје. Да би се одлепио од непријатеља, батаљон је са учесницима саветовања, променио правад кретања. Уместо да иде на Букуљу, кренуо је према Руднику. Коначно је на Руднику одржано војно-политичко саветовање које се завршило 11. августа. На саветовању је расправљано о тактици употребе јединица, дисциплини, партијско-политичком раду, казним мерама и другим проблемима.

Партијско међуокружно саветовање одржано је 12. и 13. августа 1943. године у селу Сврачковцима. Батаљон је организовао непосредно обезбеђење. Тринаестог августа поподне непријатељ је од Крагујевца и Горњег Милановца изненада напао на положаје батаљона. Користећи корито реке Деспотовице, једна мешовита колона Немаца и недићеваца, приближила се незапажено једној чети батаљона и изненада на њу извршила јуриш. Али, чета је имала повољније положаје, па је непријатељ заустављен снажном ватром. Батаљон се, са учесницама саветовања гурнуо према Горњем Милановцу све до Велеречи, а затим се вратио на Рудник. Сутрадан, на Руднику, Благоје Нешковић, Мома Марковић и Драги Стаменковић, разговарали су са борцима и старешинама батаљона, уз присуство и осталих учесника саветовања. Разговор је вођен о војно-политичкој ситуацији у земљи и свету, о значају саветовања и усвојених закључака. Истицајући значај велике победе Црвене армије код Курска и победе Оперативне групе Врховног штаба на Сутјесци. После саветовања, батаљон је, заједно са 1. шумадијским одредом, дејствовао око Венчаца и Букуље, ослањајући се на „Првомајски логор“ на Букуљи. За то време су извели неколико акција против четника. Најзначајнија је била разбијање четничке Оошачке бригаде у Гарашима, којом приликом је избачено из строја око 45 четника. Батаљон није имао губитака.

Од 22. августа па до 1. септембра 1943. године батаљон је дејствовао на територији округа Младеновац. Двадесет осмог августа, био је изненађен од Немаца у Великој Крсној па је изгубио три борца.

Поводом Штјепановог руководства Пожаревачког округа приликом проласка преко Београда — Ниша (код шуме Моковице) погинули су комесар Космајске чете Живорад Станковић и заменик командира чете Бранко Стојковић.

Немци су му запленили *и* један пушкомитраљез. Сутрадан се реванширао Немцима код Ковачевца, приредио им је заседу на путу и убио пет немачких војника.

Почетком септембра батаљон се поново нашао у околини Аранђеловца. Четвртог септембра командант Дудић упутио је у село Бању један вод са пушкомитраљезом са задатком да организује заседу на комуникацији **АранђелоЕац** — Топола. Заправо, овом комуникацијом су свакодневно патролирали недићевци у камионима. Командир вода је добио задатак да изврши препад на непријатеља а не *и* да га уништи. Заседа је постављена на месту Обрадово брдо. Око 10 часова од Тополе је наишло једно војно возило са одељењем војника. Командир вода је одлучио да га нападне. Отворена је изненадна митраљеска и пушчана ватра. Првим митраљским рафалом возило је заустављено, а већина непријатељских војника били су мртви шги рањени. Ово је била мешовита патрола у којој су се налазила два Немца и шест припадника Недићеве Српске државне страже. Један Немац и четири недићевца су убијени а **други** Немац *и* два недићевца су заробљени. Заплењено је осам **пушака** и извесна количина пушчане муниције и ручних бомби. Партизани нису имали губитке.

Тих дана батаљон је био веома активан. Шестог септембра Дудић је добио обавештење да у селу Орашцу „горска гарда“ организује свечаност поводом рођендана краља Петра. Дудић је одмах покренуо батаљон с намером да омете четн-ичко славље. Заузети око печења прасића и јагшаца и припремом трибинг, четници нису обратили пажњу на обезбеђење. Батаљон их је напао из покрета. Збуњени изненадним нападом, четници су се разбежали пружајући слаб отпор. Губитака није било ни на једној страни.

Осмог септембра батаљон се нашао на Венчацу. Планом је био предвиђен одмор. Али, одмор није дуго трајао. Из Брезовца је дошло обавештење да је у село стигла већа четничка јединица — по процени известиоца — бригада, и да су почели да малтретирају становништво. Дудић је кренуо са батаљоном у Брезовац. Четници су пративремено открили приближивање партизана па су према њима иступили слабију заштитницу, а главшшу брзо повукли из села. После краћег пушкарања батал>он је ушао у Брезовац и са мештанима одржао збор.

Деветог септембра дошло је до сусретне борбе пзмеђу батаљона и целокупне „горске гарде“. Батаљон се заправо кретао северном ивицом села Вукосавци, према Букуљи на којој је било предвиђено коначење. Две колоне „горске гарде“ кретале су се из Вукосаваца према северу. Четничке колоне су се појавиле на левом боку батаљона. Обе стране су биле изненађене. Партизани су дејствовали брже и енергичније. Дудић је први истрчао према четницима са једним одељењем пушкомитраљеза и отворио ватру. За то време се батал>он развио у стрелачки строј. Батаљон је имао тактички повољније положаје а то је четничке старешине довело v недоумицу како да поступе. Дудић је искористио четничку неодлучност. Наредио је батаљону прелазак на јуриш. а лично је са пушкомитраљесцем кренуо на јуриш испред стрел>ачког строја — баш онако како су командири пешадијских чета и водова водили јединице на јуриш до првог свет-

ског рата. Ову необазривост командант батаљона Дудић замало што није платио главом. Један четнички пушкомитраљезац засуо га је рафалом и тешко ранио. Батаљон је непоколебљиво настављено јуриш и натерао у бекство десетоструко надмоћнијег непријатеља. Четници су се збијали у гомиле те тако стварали погодне циљеве за митраљеску ватру. Изгинуло их је преко 20 а велики број их је рањен.²⁰⁹

Једна од најтежих борби коју је батаљон водио одиграла се у Гајевима у засеку села Орашца 11. септембра 1943. године. Батаљон је логоровао у Гајевима који су били познати и као партизанска база. Становници засека листом су били прпсталице партизана. То је вероватно навело заменика команданта батаљона да не постави одговарајуће обзбеђење. Командант четничке „горске гарде“, Никола Калабић раније је био планирао да казни становнике засека Гајева због пораза који је доживео 6. септембра. Када је сазнао да се у њима налази партизански батаљон, решио је да једним захватом уништи батаљон и спали Гајево. Поред своје „гарде“ успео је да ангажује Космајски и Руднички корпус, тако да је у овој борби узело учешће око 1.500 четника. Због небудности старешина батаљона четници су успели да окруже Гајеве. Настала је драматична борба која је трајала од девет до 15 часова. Овде се у пуној мери осетило одсуство искусног команданта какав је био Дудић. Заменик команданта и комесар батаљона распоредили су чете за дочек четника који су наступали од Копљара. остали правци су били запостављени. Тако се догодило да су се четничке јединице неометано приближиле Гајевима и затвориле обруч око батаљона. Распламсала се жестока блиска борба. Уверени да је победа на њиховој страни јер су били петнаестоструко бројнији, четници су јуришали не обазирајући се на губитке. Борци батаљона засипали су их ручним бомбама и митраљеским рафалима, али су Калабићеви „гапдчсти“ успели да просрву одбрану 3. чете. Комесар чете на челу једног вода извршио је противјуриш на четнике и протерао их са евоших положаја. У борби је тешко рањен и убрзо подлегао ранама. С њим су погинули још два бопца. Рељерента штаба батаљона за агитацију и пропаганду Милоша Савковића који је био са комесаром 3. чете, четници су теже ранили и заробили.²¹⁰

Батаљон је успео да пробије обруч непријатеља и реши исход борбе у Гајевима у своју корист захваљујући команданта Главног штаба за Србију Радивоја Јовановића Брадоње. У најкритичнијем моменту он је узео непоередну команду над батаљоном, прикупио пушкомитраљесце и бомбаше на уском делу фронта и са шима кренуо на њих. Распоред непријатеља засијен је густом митраљеском ватром. грунуле су бомбе и четнички обруч је пробијен. Кроз створену пролаз кренуо је батаљон и потерао четнике на повлачење које се делом претворило у бекство. У осмочасовној бес-

²⁰⁹» Архив Србије док. 4554.

²¹⁰ О погибији Милоша Савковића са тиме је написан чланак у „Гласу јединственог народноослободилачког фронта Србије“, бр. 6 од септембра месеца 1943. године. Штампана је и његова песма посвећена Првом шумадијском батаљону. Назедени губици четника према Зборнику *документа*, том I. књига 5, стр. 305. У овом документу стоји да је погинуо и командант једног четничког корпуса.

поштедној борби, четници су оставили преко 50 мртвих. Батаљон је изгубио пет бораца. Заробљеног доктора филозофије, песника и племенитог друга Милоша Савковића, четници су зверски мучили а затим убили. Батаљон је напустио Гајеве. Заселак су успели да напусте и становници. Краљеви „гардисти“ су спалили 70 кућа у Гајевима.

Предвече истог дана батаљон се прикупио у Стојнику. Сумирани су резултати ове жестоке борбе. Доста је критике упућено на батаљон због недовољне будности, због чега је непријатељ успео да изврши окружење. Критикован је и даљи поступак — прихватање борбе у окружењу. Међутим, ово је била Брадоњина идеја. Када је видео да је непријатељ затворио сбруч око батаљона, Брадоња јз сматрао да је боље прихватити организовану одбрану у окружењу него неорганизовано кренути у пробој. Пракса је потврдила да је он био у праву.

Први шумадијски одред „Милан Благојевић“, формирањем батаљона није престао да постоји. Међутим, у почетку у њему је остало двадесетак бораца наоружаних само пушкама. С обзиром на такво стање, он је самостално изводио акције мањег обима: нападао из засада жандармеријске патроле, уништавао инсталације на железничким пругама и поштама, кажњавао сападнике окупатора, обезбеђивао руководство Окружног комитета **Партије**, одржавао зборове. Другим речима, био је у сталном и непосредном контакту са народом. У неким, већим, акцијама дејствовао је заједно са батаљоном. Али, у одред су непрекидно пристизали нови борци, па с^ у августу његово бројно стање попело на 70 бораца. Поправило се и стање наоружања.

Први батаљон НОВ Југославије у Србији који су звали још и „челик батаљон“ а чију су главнину представљали борци Првог шумадијског одреда, за два и по месеца постојања водио је 25 борби против непријатеља свих врста: Немаца, Бугара, недићеваца, четника и љотићеваца. У тим борбама непријатељ је претрпео велике губитке од око 200 мртвих и преко 500 рањених. Известан број припадника непријатељских формација заробљен је на пуштен. Батаљон је за то време изгубио 26 бораца и старешина, а 35 их је рањено.

УЛОГА ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА У СТВАРАЊУ ПРВЕ ШУМАДИЈСКЕ БРИГАДЕ НОВ И ЊЕНИМ ПОЧЕТНИМ ДЕЈСТЕИМА

Нагло нарастање бројног стања 1. шумадијског и Космајског одреда а такође и батаљона, подстакло је Главни штаб НОПО за Србију на брже укупњавање својих јединица у ИГумадији. Потреба за укупљавањем партизанских јединица у Шумадији крајем августа 1943. године настала је и због тога што је Команда равногорских четника планирала и изводила своје акције у Шумадији крупним формацијама — корпусима и групама корпуса, којима су батаљон и поједини одреди тешко одолевали. Покрајински комитет КПЈ за Србију такође је разматрао исти проблем и закључио да би формирање је-

динице као што је бригада имала позитиван политичко пропагандни ефекат у Шумадији. Тако је почетком септембра 1943. године Покрајински комитет КПЈ донео одлуку да обједини 1. шумадијски и Космајски одред и батаљон у једну привремену групацију а да главни штаб НОПО за Србију изврши непосредно припреме за формирање бригаде — прве у Србији.²¹¹ Обједињавање непосредне команде над поменутиим јединицама поверено је Радивоју Јовановићу Брадоња, кога је тих дана на дужности команданта Главног штаба НОПО за Србију заменио Петар Стамболић. Јединицама је издато наређење да се прикупе у рејону села Даросаве. Осамнаестог септембра 1943. године, у логору крај Даросаве нашли су се 1. шумадијски одред и батаљон. Космајци нису стигли. По природи динамичан и увек спреман за акцију, Брадоња није хтео да чека Космајце. Окупио је старешине двеју приспелих јединица, одржао с њима састанак и наредио им да одмах припреме јединице за марш и борбу. Желео је да испита борбену вредност укрупњене јединице.

Располагао је подацима да се на простору Мисача — Прогореоци — Крушевида налази четнички Корпус горске гарде на челу са његовим командантом резервним капетаном, геометром Николом Калабићем. Брадоња је од раније оггисаног догађаја у Гајевима тражио погодну прилику да се обрачуна са „гардистима“. Око поноћи 20/21. септембра кренуо је са јединицама према Крушевици у једној колони. У претходници се налазила једна чета. Испред Крушевице претходница се изненада сукобила са једном немачком колоном која се кретала комуникацијом према Даросави. Дошло је до изненадне борбе у сусрету. Са обе стране је отворена ватра из неколико пушкомитраљеза. Употребљене су и ручне бомбе. Немаца је било мало па су брзо одступили оставивши и једног свог мртвог војника што иначе није био њихов обичај. Калабић и његови потчињени доживели су изненадни сукоб партизана и Немаца као почетак напада на њих саме. Ноћна борба често изазива недоумицу и страх код неискусних ратника. Не чекајући разјашњење ситуације, Калабић је наредио својим јединицама да се повуку на север. Брадоњина претходница се сукобила у Крушевици са четничком заштитницом, али су се четници брзо изгубили у ноћи. Брадоња је задржао своје јединице у ширем рејону Мисаче. очекујући напад четника. Алл, они се нису појављивали.

Двадесет петог септембра 1943. године Брадоњина група стигла је у непосредну близину варошице Рудник. Према подацима обавештајаца са терена, у Руднику су се налазили делови четничке бригаде у чкјим је редовима владала недисциплина и ттазак морал. Брадоња је из покрета напао четнике. Они су се разбежали пружајући врло слаб отпор. Тако је варошица рудник била ослобођена без губитака. Четници су имали три мртва. После четничког пораза на Неретви и Дрини борбени морал у њтховим јединицама био је веома низак. Насилно мобилисани у четнкчке јединице међу којима је било сим-

Укрупњавању партизанских јединица у Србији с тенденцијом да оне прерасту у бригаде НОВ пришло се на основу Директиве Врховног штаба упућене Главном штабу НОПО Србије половјгном августа 1943. године.

патизера НОП-а, па чак и чланова КПЈ, знатно су допринели да се већ пољуљани морал не стабилизује. О Брадоњи су кружиле легенде. Четници су га замишљали као крупног, брадатог човека, старијег од четрдесет година, вештог и неустрашивог „кога метак неће“. Довољно је било да се пронесе глас да „долази Брадон>а са партизанима од којих сваки трећи има митраљез“, па да четкиди изгубе главе и сваку вољу за отпором. А Брадоња је тада био двадесет петогодишњи младић, без браде.

После ослобођења Рудника Брадоњина група се задржала још два дана на планини Руднику а 27. септембра 1943. године стигла је на Букуљу где се задржала неколико дана. За то време на Букуљу је стигао већи број нових бораца. Од новоприсетглих бораца и бораца 1. шумадијског одреда Брадоња је формирао 2. батаљон НОВ састава две чете. За команданта новоформираног батаљона одређен је Ранислав Милојевић а за политичког комесара Томо Бреуљ. Тако су се под Брадоњиним командом нашле три јединице: 1. и 2. батал>он и 1. шумадијски одред чије је бројно стање пало на око 25 бораца и старешина.

Формирање новог батаљона завршено је 30. септембра 1943. године, а већ сутрадан Брадоња шаље батаљон у борбу. У селу Јеловику нападнут је један батаљон четника из састава Калабићевог корпуса. Четници су били изненађени и потпуно разбијени. Дванаест их је погинуло а неколико се предало без отпора.

Петог октобра 1943. године на месту званом Паљевине, у подножју највећег врха масива Рудника Штурца, било је свечано. Тај дан је био одређен за званично формирање Прве шумадијске бригаде НОВ Југославије. Поред 1. и 2. батаљона и Првог шумадијског одреда, свечаности су присуствовали борци Чачанског одреда и око 30 чланова окружних комитета, Покрајинског комитета и Главног штаба НОПО Србије. Прочитана је наредба ГШ НОПО Србије о формирању бригаде. У њен састав су ушли 1. и 2. батаљон, око 200 бораца и старешина укупно. За команданта бригаде постављен је Радивоје Јовановић Брадоња, за политичког комесара Света Поповић, за заменика команданта Миша Дудић а за заменика комесара бригаде Слободан Крстић Уча. Начелник штаба 1. батаљона Илија Јовановић Лала постављен је за команданта 1. шумадијског одреда. Он је, заправо, ову дужност почео да обавља раније. За начелника штаба бригаде постављен је Богдан Машала, ваздухопловни поручник из Новске. Свечаност је завршена слањем телеграма Врховном команданту и приредбом коју су припремили борци 1. батаљона.

Неколеко дана после формирања бригада се задржала на планини Руднику, али су њене јединице дејствовале у мањим групама. Шестог и седмог октобра дошло је до мањих сукоба са припадницима 1. равногорског корпуса у Црнућу и Мајдану. После напуштања Рудника бригада је једно време дејствовала по батаљонима. Први шумадијски одред дејствовао је у троуглу планине Рудник, Букуља, Венчац. Први батал>он се оријентисао према комуникацији Топола — Крагујевац а 2. батал>он према комуникацији Топола — Аранђеловац — Лазаревац, ослањајући се на Венчац и Букуљу. Уследиле су борбе на Светињи, Рамањском вису, Венчацу, Руднику и другим местима. Десетог ок-

тобра четничке удружене снаге (Шумадијски и Руднички корпус и Корпус горске гарде) под командом пуковника Јеврема Симића инспектора четничке Врховне команде, извели су акцију „чишћења“ планине Рудника. Бригада се извукла пре него што су четници затворили обруч.

Дванаестог октобра формирана је специјална борбена група од 28 бораца Чачанског одреда и 21 борца 1. шумадијског одреда која је стављена под команду Раденка Мандића.²¹² Циљ формирања ове групе био је да се онемогуће концентрична дејства четничких корпуса и олакша положај бригаде а с друге стране, да се оживе борбена дејства у чачанском округу. Док се бригада налазила у Даросави, Мандићева група је кренула у качерски срез дејствујући веома интензивно. За њом су кренуле јаке четничке снаге. Борбена дејства су трајала неколико дана од Заграђе до Угриноваца па до Велеречи у непосредној близини Милановца. Мандићева група везивала је неколико дана Руднички четнички корпус и Корпус горске гарде који су гонили групу с намером да је окруже и униште.

У ноћл 15/16. октобра 1943. Прва шумадијска бригада је напала Лазаревац. Први шумадијски одред јој је садејствовао. Заправо, одред ја блокирао правце Лајковац — Лазаревац и Вреоци — Лазаревац а затим продро у железничку станицу, уништио постројења и запалио преко 20 вагона. У тој акцији бригада је имала велики плен, заробљен је изванредан број недићеваца и ухваћено неколико сарадника окупатора. Сутрадан је бригада извршила продор у правцу Космаја и у селу Рогачи разбила Космајску четничку бригаду наневши јој знатне губитке. Од 16. до 20. октобра бригада је имала неколико сукоба са недићевцима и четницима. У походу на Космај у саставу бригаде дејствовао је и Први шумадијски одред. Тих дана се бригади прикључио и Сремски батаљон (командант Јован Вуксан) јачине око 100 бораца који је, пратећи групу руководиоца упућених у Србију из Врховног штаба, прешао Саву код Јакова и преко Космајског одреда повезао се са бригадом.

Двадесет шестог октобра Први шумадијски одред садејствовао је бригади у борби са једним немачко-недићевским одредом који је случајно упао у распоред бригаде и одреда док су се налазили у селу Даросави на одмору. Изненађење је било обострано. Пет камиона са непријатељским војницима нашло се непосредно испред штаба бригаде. У близини је био и 1. батаљон. Камioni су били цивилне регистрације и покрљвени тако да није било могуће одредити број војника, али у свакој кабини камиона седео је крај возача-цивила по један немачки или недићевски подофицир. Све ово је деловало необично. Али, Брадоша није оклевао. Одлучио је да одмах нападне непријатеља. Развио је јединице које су биле најближе непријатељу и отворио ватру из пушкомитраљеза. Немци и недићевци, који су,

²¹² Наредба је датирана од 25. септембра 1943. а потписали су је Петар Стамболић и Мома Марковић. Миша Дудић (Милош Дудић Сувоборац) био је истовремено и командант 1. батаљона али се налазио на лечењу и није присуствовао формирању. Штаб одреда су још сачињавали: рукосодицац СКОЈ-а Бранко Плекаш, ресјхснт санитета Владимир Петровић.

заправо, пошли да реквизирају жито у Венчанима а не да ратују, ипак се нису збунили. Напустили су камионе, заузели заклоне у јарку крај пута и прихватили борбу. Командант бригаде развио је за борбу оба баталона и Први шумадијски одред и окружио групу Немаца и недићеваца. Било их је укупно око тридесет. Непријатељ је пружао веома жилав отпор. Борба је трајала неколико часова. У једном јуришу погинула су два борца из Првог шумадијског одреда, пушкомитраљезац Радивоје Јаковљевић и његов помоћник Радисав Гајић и начелник штаба Прве шумадијске бригаде Богдан Машала. Немци и недићевци су одбили јуриш бригаде а затим прешли у противнапад и пробиле се из окружења, остављајући на бојишту пет својих мртвих војника, два пушкомитралеза „збројовка“ са 3.000 метака, сандук бомби и камионе. Предпоставља се да их је већи број ранен, али су ипак успели да умакну.

Двадесет осмог октобра 1. шумадијска бригада и 1. шумадијски одред сукобили су се у Дучини са два четничка корпуса — Авалским и Космајским. У то време инспектор Врховне четничке команде, пуковник Јеврем Симић, предузео је, у духу директиве Драже Михаиловића, нову операцију „чишћења Шумадије од комуниста“. Ангажовао је четири корпуса: Авалски, Космајски, Руднички и Корпус горске гарде. Пуковнику Симићу стављен је под команду и један одред недићеваца који је у свом саставу имао и ескадрон коњице (око 100 коњаника). Авалски и Космајски корпус са одредом недићеваца имали су задатак да „очисте“ простор између Космаја, Авале и Венчаца, а Руднички корпус и Корпус гарде да „очисте“ простор између Рудника, Букуље и Венчаца. На простору села Дучине дошло је до борбе у сусрету. Четници су се послужили лукавством. Кокарде су заменили петкораким звездама, па су тако успели да не запажено прођу између претходнице Прве шумадијске бригаде и њене главнине. Међутим, командант четничког баталона који је изводио овај лукави маневар лоше је радио, није добро познавао земљиште а недостајало му је и смелости. Маневрисао је споро, па уместо да изненади партизанае сам је доживео изненађење. Командант бригаде Радивоје Јовановић Брадоња је брзо проценио ситуацију, донео одлуку и издао потребна наређења батаљонима и 1. шумадијском одреду. За кратко време створен је обруч око четничког батаљона и на њега отворена ватра са свих страна. Четници су били изненађени и збуњени до те мере да су неорганизовано и по групама покушавали да пробију обруч и да се спасавају бекством. Пуковник Симић, који се налазио на овом сектору, наредио је да се ангажују главне снаге Авалског и Космајског корпуса ради деблокирања окруженог батаљона. Команданти корпуса су ангажовали своје снаге по деловима, што је омогућило вишеструко бројно мањој 1. шумадијској бригади и 1. шумадијском одреду да туку два четничка корпуса — део по део. Партизани су имали потпуну иницијативу. Наступали су врло енергично и присилили четнике да се повлаче у неред. Тако се нашао окружен у једној штали у пољу у близини Дучине и штаб пуковника Симића. Штала је имала дебеле камене зидове. Поред Симићевих официра у овој штали су се нашли официри из штаба Авалског и Космајског корпуса — преко двадесет укупно.

Са њима се налазило и једно одељење које их је обезбеђивало. Оно је располагало са пет пушкомитраљеза. Пуковник Симић се тада, пуким случајем, није налазио у штали. Четнички официри и њихово обезбеђење пружали су врло јак отпор. Располагали су са довољно муниције, па су њихови митраљежи тукли непрестано, а користили су и ручне бомбе. Њихов отпор је сломљен тек када је група бомбаша успела да запали кров штале. Заправо, они су наставили отпор све док нису изгорели. Искочио је из пожара само капетан Блажо Вукчевић несуђени командант Авалског корпуса, али је и он погинуо. Четнички губиди у овој борби били су високи — преко 70 мртвих. Међу погинулима нађено је 25 официра и подофицира. Двадесет шест четника, већином мобилисаних сељака, заробљено је, али су пуштени. Заплењено је 40 пушака и три пушкомитраљеза. Партизански губиди су износили пет мртвих и шест рањених.²¹³

Два дана касније бригада се поново сукобила у Барајеву са Авалским и Космајским четничким корпусом. Четници су и у овој борби претрпели пораз, имали су око 50 мртвих и рањених и заробљених.

Тридесетог октобра у састав бригаде ушао је још један батаљон формиран од бораца Космајског одреда јачине 140 људи са осам пушкомитраљеза. Командант је био Михаило Гавриловић који је до тада вршио дужност команданта Космајског одреда. Батаљон је добио назив — 3. батаљон Прве шумадијске бригаде. За политичког комесара батаљона постављен је Мирослав Јовановић, а на његово место постављен је Милан Матијашевић Ћира. Извршене су и извесне промене у штабу бригаде. За комесара је постављен Сава Радојичић Феђа, наместо Свете Поповића који је постао члан Главног штаба Србијз. Милош Дудић Сувоборац ослобођен је дужности команданта 1. батаљона и остао само заменик команданта бригаде; за вршиоца дужности начелника штаба постављен је Наум Зафировски, за команданта Првог батаљона, наместо Суворца, постављен је Реља Полић. Извршене су и још неке персоналне промене на нивоу батаљона и чета.

Тридесет првог октобра бригада се још више приближила Београду. Командант бригаде Радивоје Јовановић Брадоња дознао је преко заробљених четничких курира да се Посавско-колубарски четнички корпус јачине око 500 људи налази у селу Баћевцу. Одлучио је да га нападне. У овој операцији учествовали су 1. шумадијски и Космајски одред. Први шумадијски одред је имао положаје у Липовичкој шуми, надомак Београда. Брадоња је своје снаге распоредио на полукружној основици и једновременно напао четнике са три правца. Развила се жестока борба на великом простору. Четници су пружали веома жмлав отпор. Рачунали су са близином Београдског гарнизона и помоћи Немаца и недићеваца. Борба је трајала скоро

²¹³ Подаци о губицима четника у овој борби веома су различити. У књизи *Централна Србија у НО рату*, Нолит, 1967, стр. 516. стоји да је „које рањених а које погинулих било неколико стотина“. Ћуковић у књизи *Прва шумадијска бригада*, стр. 199, наводи 25 мртвих. Овде су наведени подаци према Билтену Врховног штаба бр. 162. од 4 новембра 1943. године (Зборник, том II, књ. II, док. бр. 14).

седам часова. На бојишту је остало 60 мртвих четника, међу којима и изванредан број официра и подофицира, 30 их је заробљено. Посавско-колубарски четнички корпус био је разбијен. Од тога пораза се никад више није опоравио. Брадоњина групација је у овој борби имала пет мртвих бораца и четири рањена. После ове борбе Сремски батаљон се одвојио од Прве шумадијске бригаде и остао са Космајским одредом чекајући погодну прилику за повратак у Срем.

У првој половини новембра у новој операцији „чишћења комуниста“ у Шумадији, Немци и Бугари укључују своје јаче снаге а и Недић главашу своје Српске државне страже. Четничтво је затим и разочарало своје савезнике, али је наставило борбу против НОВ несмањеном жестином. Њихов терор над становништвом појачао је и постао још окупацијски. Трећег новембра Руднички четнички корпус и Корпус горске гарде упали су у села Бању и Брезовац дејствујући као казнена експедиција. У ова два села убили су седморицу људи (Милосава Драгачевића, Добросава Ђукића, Љубомира Танасковића, Миливоја Весовића, Миленка Игњатовића и два заробљена припадника Првог шумадијског одреда Јована Станојловића и Мирка Влаховића). Командант бугарске 4. дивизије упутио је тих дана свој 70. пук из Аранђеловца у Раниловић такође као казнену експедицију. Бугари су тада стрелили 27 становника Раниловића а око 100 ухапсили. Притисак на бригаду и 1. шумадијски одред био је тих дана толико јак да су ове јединице непрекидно маневрисале избегавајући сукоб са јачим непријатељем. Људство се мало одмарало и слабо хранило, што је проузроковало исцрпљеност.

Половином новембра бригада са 1. шумадијским одредом извела је неколико мањих акција у Колубари. Уништење су инсталације у руднику угља у Јунковцу а такође је оштећена и термоелектрана у Вреоцима што је довело до нестанка електричне струје у већем делу Србије. У то време већ је била донесена одлука да се Прва шумадијска бригада упути на слободну територију у Санџак. Процена Главног штаба за Србију била је да се крупне јединице као што су бригаде (1. шумадијска и 1. јужноморавска бригада) не могу одржати у Србији за време зиме. Имала се у виду изразита техничка а и бројна надмоћност непријатеља и лоши услови снабдевања партизанских јединица, а у првом реду снабдевања борбеним потребама. Штабу бригаде је саопштено наређење за одлазак у Санџак 16. новембра у селу Стојнику, а батаљони су исте вечери кренули на марш и пред зору следећег дана стигли у Гарахе. У саставу бригаде маршовао је и Први шумадијски одред. Пет дана је бригада провела у селима каичерског среза, а највише у Војковцима и Варницама, у близини Острвице. За то време су вршене опсежне припреме за марш у Санџак, а вођене су и мање борбе са четницима.

Велики марш бригаде отпочео је ујутру 22. новембра из Варница. У колово! је било 400 бораца и старешина, међу њима и изванредан број опорављених рањеника који су стигли из болнице у Манојловцима. Први шумадијски одред добио је задатак да образује заштитницу бригаде и обезбеди прелазак преко железничке пруге Горњи Милановац — Лајковац а затим да је прати све до Сувобора; да се извесно време задржи на Сувобору и после одласка бригаде, односно док она

не успостави везу са снагама у Санџаку. Тек после тога планирано је да се одред врати у Шумадију и продужи дејство по сопственом плану. После четвородневног напорног марша праћеног лошим временом и препадима четника, бригада је стигла на планину Тару (село Мишљеновац) где се срела са борцима 5. крајишке дивизије. Даљи пут је наставила возом до Вардишта, а онда камионима преко Прибоја до Пријепоља, где је стигла пред вече 29. новембра. На веома вешто изведеном маршу дугом 200 километара који је трајао 7 дана, избегнуте су многе замке непријатеља. Бригада је за то време изгубила шест бораца од којих три мртва и три нестала.

У Пријепољу је Прву шумадијску бригаду задесила зла коб узрокована првенствено грешкама оних који су прихватили бригаду и били обавезни да се старају о њој. Небудност и јавашлук — оно што је било туђе војној организацији НОБ-а, овде се манифестовало у пуној мери. Однос према бригади био је као према јединици на одмору. Тринаест њених старешина на одговорним војним функцијама упућено је на официрски курс у Пљевљу; у штаб 2. ударног корпуса на реферисање позвани су командант и комесар бригаде. У Пљевље је отишло још неколико руководилаца из штаба бригаде по разним пословима. О непријатељу се знало само толико да се налази негде око Сјенице. На око 10 км источно од Пријепоља, 2. пролетерска дивизија је организовала положаје за одбрану и на њима држала одређени број јединица. У таквим околностима штаб 1. шумадијске бригаде организовао је само непосредно обезбеђење зграда у којима су се одмарале јединице. Међутим, непријатељ је већ дуже време вршио интензивно непосредне припреме за напад. Немачки обавештајци, међу којима је било припадника муслиманске милиције са Пештара, вршљали су по Пријепољу, најчешће прерушени као буле. О томе су стизала обавештења у штаб 2. пролетерске дивизије и штаб корпуса, али су одговорне старешине овакве информације оцењивали као „алармантне“ и нису их проверавали. Тако је дошао 4. децембар, фаталан по борце 1. шумадијске бригаде и 2. пролетерске бригаде. Немачка 1. брдска дивизија јачине око 20.000 људи (укључујући јединице које су се до тада налазиле у Сјеници) потпомогнута са преко 2.500 припадника муслиманске милиције и 1.000 четника, изненада је продрла у Пријепоље и окружила зграде у којима је бригада била смештена. Са очигледно смањеним осећајем за реалност, старешине јединице 1. шумадијске бригаде реаговале су споро, што је непријатељ искористио и посео повољне положаје, тако да је бригада била принуђена да прихвати одсудну одбрану у, за њу, врло неповољним условима. Штаб бригаде на челу са замеником команданта бригаде Дудићем, налазио се у једној кући на десној обали Лима, знатно удаљен од главнине. На десној обали размештен по кућама налазио се 3. батаљон. Кад су Немци напали, штаб бригаде је доведен у још неповољнији положај за командовање, био је принуђен да се повуче у правцу којим се још више удаљио од главних снага бригаде. Тако су батаљони били препуштени сами себи. Поред свих недаћа, борци су располагали малим количинама муниције, по 40 метака на пушкомитралез и свега десетак метака на пушку. Заграво

са онолико муниције са колико су дошли из Шумадије. Обећана је била попуна муницијом, али због једне опште успаваности до тога није дошло.

Сва три батаљона 1. шумадијске бригаде лавовски су се борили са вшнеструко надмоћнијим непријатељем све до пада мрака 4. децембра. Уз тешке губитке успели су да се пробију под заштитом ноћи и то на разне стране. Штаб бригаде се пробијао сам за себе. Трећи батал>он (претежно попуњен борцима из околине Космаја) имао је најтеже губитке — 95 мртвих, остало их је свега двадесетак. Заправо од најбројнијег батаљона у бригади остао је један непотпун вод. Први и Други батаљон који су се борили заједно али одвојено од 3. батаљона, изгубили су 110 бораца. Да нису успели да отму од Немаца муницију, губици би им били још већи.²¹⁴ Из штаба бригаде и заштитне јединице (било их је 28 укупно), погинуло је десет.

Пред долазак 1. шумадијске бригаде у Пријепољ, 3. шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде борио се на планини Јадовнику и код Каћева учествујући у одбрани правца Сјенца—Пријепоље. Борбе на Каћеву, око Бродарева и на Златибору, трајале су више дана. Немци, потпомогнути муслиманском милицијом и четницима војводе Вука Калаитовића, кренули су да овладају Пријепољем и долином реке Лима. Почетком децембра 1943. године 3. шумадијски батаљон је пребачен на леву обалу Лима и запос<о> положаје на Градини, више моста на Лиму. На левој обали Лима, на положајима Кошеvine остали су 1. и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде. Ова два батаљона су у Пријепољској бици одиграли пресудну улогу. Везивали су за себе јаке немачке снаге, одбијали њихове јурише и изводили противјурише. У тим окршајима пали су мнош пролетери — јунаци са Купреса, Јајца, Ливна, Нгретве, Дрине и Сутјеске. Друга пролетерска бригада је у Пријепољској бици такође претрпела тешке губитке. Њена два батал>она су била принуђена да се пробију у непријатељску позадину. Њиховим дејствима ослабљен је притисак Немаца на 1. шумадијску бригаду, па су тако умашгни њени губици. Јер, да није било два батал>она 2. пролетерске на левој обали Лима и 3. батал>она на десној обали, на Градини, 1. шумадијска бригада би можда била и уништена.

За време повлаче<а> од Пријепоља, на Савином лакту, 3. шумадијски батаљон је био у заштитници снага које су се повлачиле из долине Лима. Развила се жестока борба са немачком моторизованом претходницом која је имала у свом саставу и тенкове. Батаљон се повлачио пружајући надмоћнијем непријатељу жилав отпор, присиљавајући га да напусти возила и да се бори пешке. Једна група бораца из 1. чете 3. шумадијског батал>она са којом је био и заменик комесара чете Воја Лукић, командир 3. вода Бојовић и болничарка Јела била је одсечена. О судбини тих бораца ништа се не зна.

²¹⁴ Борац 2. батаљона Војислав Манојловић изашао је из Солничке зграде и са оштећеног немачког мотоцикла скинуо „дирад“ са пуним редеником. У другом наврату, извукао је из корпе мотоцикла 4 кутије са по 250 метака. Све ово је учинио дан>у, под жестоком митраљеском ватром. Подвиг овог храброг борца омогућио је да се 1. и 2. батал>он одрже у болничкој згради до мрака, што је био услов за извлачење из болнице. Извлачење дан>у било је немогуће.

Командант бригаде РадиЕоје Јосановић Брадоња срео се са остацима бригаде на Мијаиловић изнад Пљевља 5. децембра по подне. Ту су се нашли 1. и 2. батаљон — нешто више од сто људи укупно. Око 40 бораца и старешина из 3. батаљона и штаба бригаде дошло је неколико дана касније. Брадоња је немо посматрао остатке своје бригаде коју је он са толико бриге и љубави стварао и са којом је разгонио по Тумадији четничке корпусе. Од близу 400 прекаљених бораца у строју се налазио сваки четврти. Бригада се источила у једном дану. Прва шумадијска бригада је наставила борбу у саставу 2. пролетерске дивизије. У јануару 1944. борила се на Златибору. Одлуком Главног штаба за Србију 9. фебруара 1944. године спојена је у селу Пониквг са 1. јужноморавском бригадом у 3. српску бригаду. На дан спајања ове две јединице у строју је било 130 Шумадинаца и 300 Јужномораваца.

О 1. шумадијској НО ударној бригади у овој књизи је мало речено, толико да се добије целина и не изгуби из вида да је она израсла из редова бораца 1. шумадијског одреда. Али, о њој је написана посебна књига која детаљно говори о њеним људима, победама и страдањима. Интересантно је напоменути да се у Пријеполској бици, на положају Градина, на левој обали Лима, заправо изнад болнице у којој су се 1. и 2. батаљон Шумадијске бригаде борили у окружењу, налазио 3. шумадијски батаљон 2. пролетерске бригаде у коме су се налазили стари борци Првог шумадијског одреда а који су родни крај напустили равно пре две године. Они су горели од жеље да се састану са својим млађим друговима, да чују новости из Шумадије и сазнају нешто о рођацима. Али, стицајем околности, Шумадинци пролетери, морали су да са оружјем помажу своје млађе другове да се извуку из немачког окружења. Чинили су све што су могли, јуришали преко чистог простора. Трећи батаљон 2. пролетерске бригаде знатно је допринео да 1. шумадијска бригада не претрпи ј. 'и и веће губитке. Он је, заправо, прихватио борце 1. и 2. батаљона 1. шумадијске бригаде и штитио њихово извлачење. У тој борби 3. батаљон је имао 9 мртвих и 13. рањених бораца. Једна артиљеријска батерија чији је командир такође био 1941. године борац 1. шумадијског одреда, испалила је доста граната на мост на Лиму, отежавајући Немцима довлачење појачања.

ШУМАДИЈА БЕЗ СВОЈЕ БРИГАДЕ

Двадесет трећег новембра 1. шумадијски одред „Милан Благојевић“ налазио се у рејону Башких колиба на североисточним падинама Сувобора. Дан је био сунчан и за ово доба године топао. Колоната 1. шумадијске бригаде удаљавала се према западу. На Сувобору, 1. шумадијски одред штитио је њен одлазак. Чете су биле поселе одбрамбене рејоне спремне да дочекају непријатеља и омогуће да се бригадна колона што више удаљи. Пред вече истог дана на положај одреда напала је Таковска четничка бригада као претходница Другог равногорског корпуса који је био упућен да нападне 1. шумадијску бригаду. Командант одреда Илија Јовановић Лала је ира-

вовремено открио долазак четника, па је Једну своју чету распоредио тако да образује ватргни цак и дочека непријатеља бочном и унакрсном ватром. Другу чету је прикупио у једној шуми с намером да нападне леви бок четничке колоне. Таковска четничка бригада није открила присуство Шумадица па је упала у њихову унакрсну ватру доживела изненађење. Убрзо затам уследио је бочни напад друге чете, што је било ново изненађење. Четници су пружили слаб отпор па су се дали у бекство. Сада је цео одред прешао у напад, разбио је Таковску бригаду која је била у претходници и напао главнину Другог равногорског корпуса. Напад је био тако енергичан да четничке старешине нису успеле да развију главнину за борбу. Покушали су да прихвате борбу у колони, али то им није успело, колона се просто расула. Изгубивши контролу над јединицама четнички официри су бежали заједно са својим војницима. Тако је одред разбио шестоструко бројнијег непријатеља, а затим наставио марш према Шумадији. Задатак је био извршен. Четници су оставили на бојишту десетак мртвих.

После испраћаја 1. шумадијске бригаде у саставу 1. шумадијског одреда налазиле су се две чете са 60 бораца и старешина укупно. Политичко стање у Шумадији било је добро. Партизани су уживали дубоке симпатије широких народних маса, али је ипак било мало чланова КПЈ. У целом крагујевачком округу тада је било свега 80 чланова Партије. Терор четника, окупатора и осталих војних формација домаћих издајника, био је толико јак да су се људи устручавали да ступају у Партију и скојевеке организације. Свако, чак и најмање испољавање симпатија према НОР-у, непријатељ је драстично кажњавао. Четници су у томе предњачили. Равногорски покрет био је изгубио политички и војни утицај у свим другим крајевима земље, отуда се грчевито држао Србије. Четнички идеолози и стратеги сматрали су да им Србија „историјски припада“. Отуда је њихова немоћ да војнички униште партизане и 'глиминишу њихов утицај, прерастала у необуздану мржњу према сваком оном ко партизанима пружи било какву подршку. Приређивали су казнене експедиције, палили села, клали, убијали.

По повратку са Сувобора, 1. шумадијски одред је дошао у колубарски срез и напао Колубарску четничку бригаду која је логорovala у селу Мисачи. Четници су, заглаво, чували рудник угља. Командант бригаде поручник Кисић, припремао је за ово новчане премије од Недићеве администрације. У Мисачи се тада налазила и жандармеријска посада јачине 15 људи, али је то било непоуздано обезбеђење. Снег је већ био пао, а Београд није имао довољно угља. Отуда је Недгћу четничка помоћ била добродошла. Одлазак бригаде, а на извесно време и одреда, одмах се осетио у Шумадији, а посебно у орашчком и колубарском срезу. Четници су протурали гласине да су партизани кренули према Ужицу и тамо негде уништени. То је охрабрило четничке старешине, па су постали и ман*г опрезни. Догодило се да је 1. шумадијски одред ушао у Мисачу незапажено и изненада напао једновременно четнике и жандардме. Ефекат изненађења је био тако снажан да су четничке старешине и командир жандармеријске посаде били шокирани, ништа нису могли да

предузму. Четници и жандарми су се „самоиницијативно“ дали у бекство. Два четничка официра су погинула, а четири четника су заробљена. Заплењено је неколико пушака и знатне количине муниције, што је добро дошло јер се с муницијом оскудевало.

Крајем новембра 1943. у Шумадију је стигла Прва јужноморавска бригада на свом путу за Санџак. Она је 26. новембра разбила у Левчу (код Мале Дренове и Милатовца) Прву трстеничку четничку бригаду и нанела јој тешке губитке од преко 60 мртвих и рањених. На северо-источним падинама планине Рудника изнад Блазнаве и Шаторње Јужноморавце је дочекао Корпус горске гарде под командом Николе Калабића. Јужноморавска бригада је напала четнике ујутру 30. новембра. Четници су се налазили на правовремено припремљеним и поседнутим положајима са организованим системом ватре. Калабић је био сигуран да ће на овим положајима зауставити партизанае, натерати их да јуришају и претрпе губитке, а онда да их противјуришем уништи. Четници су на Руднику стварно пружили организован и живлава отпор, што им није било својствено. Борба је трајала цео дан. Командант 1. јужноморавске бригаде намеравао је да одустане од првобитног плана и да заобиђе планину Рудник с југа. Међутим, после детаљне процене ситуације закључио је да би тим путем доспео у таковски крај где су четничке снаге биле врло јаке а не би могао да ухвати везу са 1. шумадијским одредом, на чије садејство и помоћ је рачунао. Отуда је он извршио прегруписавање својих батаљона и јаче изразио тежеште. То му је омогућило да пред вече разбије четничку одбрану и натера „гарду“ у бекство. Никола Калабић, кога су улизике прозвале „Чика Пера“, побегао је на белом коњу према селу Пласковцу. Прва јужноморавска бригада наставила је марш према Горњој Трешњевици. Три дана је провела у селима качерског среза, а онда се пребацила у орашачки срез, где се повезала са члановима ОК за крагујевачки округ. Трећег децембра нашла се у селу Даросави. По препоруци члана ОК Милића Радовановића бригада је у Даросави требало да се одмори и снабде храном за више дана, па да продужи марш. Међутим, одмор у Даросави је трајао свега неколико часова.

Продор Јужноморавца у Шумадију унео је немир у редове непријатеља свих боја, а нарочито Бугара којима је посебно било стало да униште Јужноморавске партизанае. Трећег децембра око подне на Даросаву је кренуо цео пук Бугара. одред љотићеваца и два четничка корпуса. Штаб 1. шумадијског одреда правовремено је открио намере непријатеља, па 1. јужноморавска бригада није била изненађена. Напустила је Даросаву ангажујући у борби са бројним непријатељем само једну чету као заштитницу. Код села Трбушнице бригаду је прихватио 1. шумадијски одред и остао у њеној заштитној пратећи је све до Рајца. Одред је у томе већ био искусан. Шестог децембра 1. јужноморавска бригада наставила је марш у правцу Дивчибара а 1. шумадијски одред се вратио у села северно од планине Рудника.

Дванаестог децембра увече 1. шумадијски одред стигао је у село Мајдан — територију чачанског округа. Ово је учињено на захтев Окружног комитета СКЈ за округ Чачак. Заправо, после одласка 1.

шумадијске бригаде, у чачанском округу четнички терор је постао још жешћи. Преко бројних четничких листова („Равногорска мисао“, „Равногорац“, „Глас равногорске омладине“, „Равна Гора“, „Видовдан“, „Кралев гардист“, „Глас Тополе“ и други) ширена је у народу пропаганда да су партизани уништени. Окружни комитет чачанског округа тражио је да 1. шумадијски одред прокрстари селима јужно и западно од Рудника и оповргне четничку пропаганду а народу поврати уверење у победз' Народноослободилачке војске. Петнаестог децембра око подне Таковска четничка бригада напала је у Мајдану 1. шумадијски одред. Патроле одреда које су извиђале околину на време су откриле долазак четника. Командант одреда Илија Јовановић Лала изабрао је повољан положај, развио чете и дочекао четнике организованом ватром. Четника је била око 170 а партизана три пута мање. Четници нису знали тачан распоред одреда па су гтришли његовом положају у колони а открили су партизана тек када су их они засули митраљеским рафалима. Изненађење је, као и много пута раније, тријумфовало. Четници су се поколебали и почели да беже. Командант одреда је наредио да чете пређу у енергично гоњење. Таковска четничка бригада је протерана преко комуникације Рудник — Грњи Милановац. Гоњење је настављено све до села Сврачковца, када се четничка бригада потпуно распршила. Разбијени по мањим групама четници су бежали према својим селима, ширећи легенду о „партизпнској сили која долази од Рудника“. Борба у Мајдану имала је велик;т политички ефекат у таковгком храју.

Док је 1. шумадијски одред водио борбе око Рудника, Космајски одред који је своје јединице објединио у батал-он од четири чете (око 100 бораца) маневрисао је на великом простору — од Остружнице на Сави па до Велике Мораве.

Још дванаестог новембра 1943. Космајски батаљон је обезбеђивао код Остружнице пребацивање Сремског батаљона на леву обалу Саве; 15. новембра организован је збор у селу Вранићу; 17. новембра водио је борбу са Немцима у селу Бождаревцу; 21. новембра се нашао у Малом Орашју, крај Велике Мораве. ксмом приликом је уништио групу четничких официра; 26. новембра батал>он је водио код Селевца тешку борбу са удруженим снагама љотићеваца, недићеваца и четника. Непријатељ је разбијен а на бојишту је оставио 15 мртвих. Двадесет деветог новембра Космајски батаљон је дејствовао са три чете у грчанском срезу, а са једном четом око Космаја. Ова чета је напала жандармеријску станицу у Сибници. У децембру батаљон је продужио на маневрише на велмком простору, упуштајући се често у борбу и са далеко бројнијим непријтељем. Тако је 5. децембра упао у село Ритопек надомак Београда и спалио општинску архиву; два дана касније главнина батаљона водила је борбу са удруженим немачко-недићевским и четничким снагама у близини Смедеревске Паланке, а једна чета истог дана спалила је општинску архиву у Малој Иванчи. Осмог децембра батаљон је водио тешку борбу са четнидима и љотићевцима између Селевца и Друговца, а истог дана једна његова мања ударна група извршила је препад на Умку, а увече је демонстриран напад на Гроцку.

Штаб батаљона је формирао у неким селима јесеничког среза сеоске територијалне једнице (страже) јачине до десет бораца најчешће (у Азањи на пример) које су тих дана изводиле самосталне акције.²¹⁵ Од 11. до 14. децембра батаљон је дејствовао у Великој Крсни, Давидовићу и Бегалици, а затим, у Великој Иванчи. У Пркосави водио је тешку борбу са четницима који су, користећи маглу, успели да га изненаде. Батаљон се нашао у окружењу из кога се пробијао по четама. После ове борбе штаб батаљона се са две чете повукао према Аранђеловцу и 21. децембра, у селу Крушевици, састао са 1. шумадијским одредом. Није имао везу са остале две чете. Оне су се вратиле у састав батаљона тек после неколико дана. Двадесет другог децембра по једна чета из 1. шумадијског одреда и Космајског батаљона нападе су у Барошеву четничког војводу Жику Тицу; разбиле његов одред и заплениле тешки митраљез „максим“ са већом количином муниције. Нападнут је у истом месту теретни воз и заплежена већа количина прехранбених артикала намењених немачкој војсци.

ПРЕФОРМИРАЊЕ ЈЕДИНИЦА У ШУМАДИЈИ

Двадесет другог децембра у селу Мали Црњани, одржан је састанак представника ОК за округ крагујевачки, штабова 1. шумадијског и Космајског одреда. Састанком је руководио Душан Петровић Шане. На овом састанку је одлучено да се формира Привремена бригада. Ово је била Шанетова идеја коју су прихватили Покрајински комитет и Главни штаб за Србију. У новоформирану бригаду ушли су Први шумадијски одред преформиран у батаљон (ван формације батаљона остало 20 бораца) и то као Први батаљон и Космајски батаљон као Други. Командовање је поверено Илији Јовановићу Лали. Ово је, заправо, била припрема за формирање Друге шумадијске бригаде. Мотиви су били исти као и за формирање Прве шумадијске бригаде. Осећала се потреба за постојањем јаче оперативне јединице у Шумадији са којом се могу изводити борбена дејства већих размера против крупнијих непријатељских формација и маневрисати на широком простору. Уосталом, то је било и у духу директиве Врховног штаба. И Шумадијски и Космајски одред и даље су задржали самостална језгра за окупљање нових бораца. Али, основна интенција била је да стварају јединице НОВ, а партизански одреди да остану као некакви „приватни центри“. Отуда је и најбољи кадар укључен у Привремену бригаду.

Обједињене снаге 1. шумадијског и Космајског одреда у Привремену бригаду, одмах су се ангажовале у борбеним дејствима ширих размера. Од 23. па закључно са 25. децембром вођене су даноноћне борбе са Авалским, Космајским и деловима Рудничког четничког корпуса на простору Венчани, Барошевац, Рудовци-Трећа и Четврта чета Другог (космајског) батаљона, док су још биле одвојене, дејствовале су око Умке и Ропочева. Двадесет шестог децембра вођене

²¹⁵ У селу Друтовцу, територијална јединица, што би се данас рекло јединица месне заједнице, имала је 120 људи.

су борбе са недићезцима и четничким Корпусом горске гарде у Живковцима и Босути. Непријатељ је претрпео извесне губитке у људству и материјалу. Тридесетог децембра бригада се одмарала у Брезовцу (заселак Каменар). Дан раније, 3. чета Космајског батаљона вратила се у његов састав. Пред подне 30. децембра бригаду су напале у Брезовцу комбиноване снаге Калабићеве „горске гарде“ и бугарског пука из Аранђеловца. Оба батаљона су правовремено посели погодне положаје и сачекали непријатеља организованом ватром. Непријатељ је покушао да маневром доведе бригаду у окружење, али није успео. Борба је трајала више часова. Пала је магла, па се видљивост смањила, то је утицало да су се Бугари повукли у Аранђеловац, а за њима и четници. У тој борби бригада је изгубила три борца а четири су била рањена од којих један теже.

Нову 1944. годину Привремена бригада је дочекала у Горњој Трешњевици у борби са деловима једне четничке бригаде „горске гарде“, а већ сутрадан у селу Крушевици цео Корпус горске гарде на челу са Николом Калабићем. сачекао је бригаду на раније поседнутим положајима. Распламсала се жестока борба која је трајала цео дан. Пред вече четнички отпор је сломљен и бригада је избила на пругу Аранђеловац — Лазаревац. Сутрадан, између Крушевице и Трбушнице, догодио се јачи сукоб са четницима које су потпомагали недићевци. Опет је борба трајала од јутра до мрака. Гладни, уморни и лоше одевени, борци бригаде су савладали бр>ојно вишеструко јачег непријатеља, и нанели му знатне губитке. Бригада је прогонила 4. четничку бригаду „горске гарде“ све до села Дучине. Петог јануара је достиже у Дучини и наноси тежак пораз њеном 2. батаљону, а командант батаљона кољички потпоручник Миливоје Р. Николић спасао се бекством. Исте вечери бригада се враћа у Даросаву и тако заваравала непријатеља. У Даросави су се борци одмарали два дана, хранили и погрављали одећу и обућу, а онда су поново кренули према Космају. По мразу и снегу, уз огромне напоре, бригада је прешла пругу Београд — Ниш и стигла у зору 8. јануара у Мали Пожаревац и Дражањ. У овим селима одмарала се краће време и снабдела обућом коју јој је купио у Младеновцу младеновачки Окружни комитет. Непријатељ је открио присуство бригаде у том крају па је почео да прикупља јаке снаге, на кружној основици око Малог Пожаревца и Дражња у намери да је окружи и уништи. Та његова намера је правовремено откривена, па се бригада неприметно вратила преко Космаја у рејон Букуље. Дванаестог јануара разбила је четнике у Пркосави, а 15. јануара дошло је до сукоба са недићевцима у Рудовцима а затим и љотићевцима у селу Липе. Заправо, у Липама се посадна јединица сама бранила од љотићеваца који су палили куће симпатизера народноослободилачке борбе. Непријатељ је спаљивао 17 кућа, али су дат>е његове намере осујећене. Упорном одбраном посадне јединице и противнападом једне чете Првог батаљона, непријатељу су нанеттг губивдг и протепан је из села.

У другој половини **јануара** бригада је дејствовала у качерском срезу. Командант бригаде Илија Јовановић Лала настојао је да избегне сукоб са непријатељем и одмопи борцу коит су били на ивици физичких и ~~ПСИХИЧКИХ~~ могућности. Исхрана је била оскудна и нере-

довна, обућа и одећа у лошем стању а даноноћне борбе у зимским условима деловале су исцрпљујуће. Међутим, тада и непријатељ мења тактичке поступке. Он одустаје од непрекидних узнемиравајућих препода срачунатих на исцрпљивање, па настоји да користи лоше зимске услове који су му ишли у прилог, и да маневром јачим снагама окружи и уништи Привремену бригаду. На инсистирање Немаца, израђен је план координираних дејстава свих снага: бугарских, четничких, њотићевских и недићевских. По овом плану окружење бригаде вршило би се на широј основици, а онда би почела синхронизована дејства са више праваца, и то не једовремено, већ поступно, како би се партизанске снаге развукле а отежао бк им се и маневар. Овакав план дејства био је лукаво смишљен, а у зимским условима таквим тактичким поступцима надмоћнијег непријатеља није било лако противдејствовати.

По таквом плану изведен је на бригаду напад 17. јануара у селу Јеловику. Непријатељ је кренуо из пет праваца. Прво је прешао у напад са Букуље недићевски јуришни одред под командом мајора Момчила Мојсиловића који је претходног дана приспео из Београда. Лево од њега напао је батаљон Бугара из аранђеловачког гарнизона, а десно недићевска посадна чета из Аранђеловца: из Белановице је напала такође посадна чета недићеваца а лево и десно од ње један батаљон из четничке Јуришне бригаде формиране тих дана од активних четника обучених специјално за борбу против Привремене бригаде.^{3"5} Бригада је прихватила борбу са јуришним одредом недићеваца на повољним положајима и зауставила га. Када су уследили напади са осталих праваца, командант бригаде је прозрео намере непријатеља. Прво је проценио могућност брзог извлачења из борбе, али је закључио да је то дању тешко изводљиво и да је боље бранити се на погодним положајима до мрака. Тако је и учинио. Маневрисао је вешто снагама са једног правца на други, бирајући повољне положаје и преносио тежиште са правца на правац. Захваљујући одлучности и храбрости бораца и старешина и добром познавању земљишта, бригада је издржала притисак непријатеља до пада мрака а онда се извукла из обруча и преко Босуте отишла у Бољковце. У борби је имала три погинула борца међу којима и комесара чете Данила Зеленковића из 2. батаљона. Губици непријатеља били су знатно већи.

Активност непријатеља у качарском сресу из дана у дан постала је све интензивнија. Командант бригаде Илија Јовановић Лала тражио је решење у честој промени места задржавања и избегавању Рорби са изразито надмоћнишм непријатељским снагама. У томе је био прави мајстор. Тешкоће су настале и због оскудице у муницији. Двадесетог јануара бригада је напала четнике у Трбушници с намером да заплени муницију, што је делкомично успело, али муниција је и даље недостајала. Лала је донео један нов поступак у извођењу маневра. Батаљони су маршевали један за другим и то у четним колонама, тако се добијала широка зона марша што је онемогућавало непријатеља да изводи изненадне нападе из засела а с доуге стране

ит« Четничка Јуришна бригада била је у саставу Корпуса горске гарде.

постизан је дубок распоред. Крајем јануара штаб бригаде је упутио у околину Младеновца једну десетину ради прикупљања муниције. Десетина је успела да прикупи око 1.500 метака. У повратку је упала у четничку заседу код села Белогине. Прихватила је борбу у окружењу. Партизани су се борили на живот и смрт. Утрошили су сву муницију и изгинули — од десет девет. Један је рањен и заробљен, али је успео да побегне.

Првог фебруара Привремена бригада је нанела у Даросави Калабићевој Јуришној бригади тежак пораз. Четници су били размештени у центру села по кућама рзди одмора. Штаб Привремене бригаде извидео је детаљно распоред четника, а посебно зграду у којој се налазио штаб: 18 официра, подстица, кољаша и поверљивих четника из јединице обезбеђења. План напада се заснивао на незапаженом уласку у центар села, окружењу кућа у којима се налазила четничка бригада, а затим да се муњевито нападне њен штаб. Скојевци из села незапажено су провели јединице кроз село и напад је уследио изненада. Зграда у којој се налазио штаб четничке Јуришне бригаде на челу са њеним командантом потпуковником Филиповићем била је чврсто окружена, остале четничке јединице су пружиле слабији отпор и разбежале се. Штаб јуришника се одлучно бранио, Располагали су са доста аутоматског оружја, муниције и ручних бомби. Позив на предају одбили су уз псовке и иронију. Говорили су да ће они издржати док партизани утроше оно мало муниције а докле ће им стићи помоћ из Лазаревца, Венчана и Аранђеловца. Јуриши бригаде завршили су се неуспехом. У једном од њих је погинуо и Душан Радоњић, члан Окружног комитета КПЈ за округ Крагујевац.²¹⁷ Четнички официри издржали су све до сванућа. Штаб бригаде је био обавештен да од Аранђеловца пристиже моторизована колона непријатеља. Тада је донесена одлука да се зграда запали. Четнички официри су продужили да пружају отпор. Изгорели су. Спасео се само командант бригаде. Искочио је кроз прозор на кров суседне зграде и успео да се сакрије. Бригада је сачекала колону непријатеља на висовима испред Даросаве. Борба је вођена скоро цео дан али ниског интензитета. Партизани су штедели муницију а недићевци, са којима је био и мањи број Немаца, нису нападали енергично.

До дванаестог фебруара бригада се задржавала у Колубари и качерском срезу. Борбе су вођене са четницима и недићевцима, али мањих размера. Најтежа борба са четницима одиграла се 4. фебруара између Шутаца и Живковаца. Претходница бригаде се изненада сукобила са непријатељским истуреним деловима који су пружали жилав отпор. Штаб бригаде је био обавештен да се на том простору налазе јаке снаге недићеваца и четника. Командант Илија Јовановић Лала био је у дилеми да ли да избегне борбу и извуче бригаду у село Козељ или да напада. Међутим, четници и недићевци

²¹⁷ Душан Радоњић, учитељ, рођен у селу Бањи 16. септембра 1920. год. члан КПЈ од јуна 1941. У 1942. години постао је секретар комитета КПЈ за орашачки срез а ускоро и члан Окружног комитета. Чланови комитета су практиковао да учествују са јединицама у борбама, без обзира што ич то није препоручивано од виших партијских форума.

први су прешли у напад дејствујући веома енергично, не допуштајући бригади да се развије за борбу. Командант бригаде образовао је јаку заштитницу и наредио повлачење. Дошло је до оштре борбе у одступању. Непријатељ је надирао силовито не допуштајући бригади да се одлепи. У вишечасовној борби гине комесар 1. батаљона и једна четна болничарка, а командант бригаде Илија Јовановић Лала тешко је рањен. Чета 1. батаљона која се налазила у заштитници толико се била ангажовала у борби да је изгубила везу са главнином и наставила самостално повлачење, у другом правцу. По преласку реке Качер, батаљони бригаде су се развили за борбу и зауставили надирање четника све до мрака. Увече је бригада преко Козеља и Драгоља стигла у Гараше. Али у Гарашима је наишла на Качерску четничку бригаду. Због недостатка муниције, напад на четнике је избегнут, бригада је наставила марш према Даросави. Тамо је остала кратко време ради одмора и исхране. Обавештајци са терена јављали су да непријатељ коцентрише према Даросави јаке снаге. Бригада је продужила да маневрише. Кренула је према Дучини, али се и тамо сукобила са четницима. Десетог фебруара нападнута је у Миросаву једна четничка бригада из Космајског корпуса. Циљ напада је био да се заплени муниција. Четници су се разбежали, па је плен био оскудан. Сутрадан, у Барошевцу, бригаду је дочекао Калабић са својом „гардом“. Батаљони бригаде извршили су јуриш скоро без испаљеног метка и пробili се кроз четнички положај, а затим су продужили у Даросаву надајући се одмору. Убрзо је уследио комбинован напад четника и недићеваца. Бригада је растерала непријатеља и није напуштала Даросаву. Људима је био неопходан одмор. Врло се није могло маневрисати, без муниције и хране, а људство је било крајње заморно.

У Даросави је 12. фебруара одржан састанак штабова Првог шумадијског и Космајског одреда, штаба Привремене бригаде и чланова ОК за округ Крагујевац. Састанком је руководио Шане. Циљ састанка је био процена војнополитичке ситуације у Шумадији. Констатовано је да од спајања Првог шумадијског и Космајског одреда у Привремену бригаду, а то је учињено равно пре два месеца, скоро да није било дана без борбе с неким од бројних непријатеља. У тим борбама које су у огромној већини решене у корист бригаде, непријатељу су нанесени велики губици, али и губици бригаде били су знатни. Маневар је вршен даноноћно и то на огромном простору, што је заправо и омогућило бригади да опстане. Али, непрекидни маршеви и борбе исцрпили су људе до крајњих граница; одећа и обућа потпуно су похабане а до муниције се тешко долазило. У борбама је и народ поднео велике жртве. Имајући у виду велике успехе НОБ-а на другим војштима Југославије као и успехе савезника, закључено је да се предузму одговарајуће мере ради чувања људства, да се смањи интензитет борбених дејстава и сачека пролеће. Оцењено је такође да је даље задржавање Привремене бригаде на окупу неодрживо, јер се непријатељу који је постао веома активан, пружају боље могућности да прати њено кретање и да је напада. Донесена је одлука да се Привремена бригада расформира, да Космајски батаљон оде на територију округа младеновачког, а да Шумадијски батаљон остане на

терену 1. шумадијског одреда. За време док су јединице Привремене бригаде учествовале у „маратонској борби без предаха“ широм Шумадије, језгра 1. шумадијског и Космајског одреда, проводила с\ време релативно мирно. Изводили су мање борбене акције, обезбеђивали партијска руководства и бавили се политичким радом у народу. Непријатељ се на њихову активност није много обазирао. И то је био један од важних индикатора да је лакше презимити у мањим групама.

Космајци су око поноћи 12/13. фебруара напустили Даросаву и кренули према Космају. За њима је сутрадан кренула главнина четничког Корпуса горске гарде и цео Космајски корпус. Непријатељ је проценио да је према Космају кренула цела бригада. Штаб Шумадијског батаљона, односно одреда, користи ту околност и своје чете упућује појединачно у разне срезове ради одмора.

Космајци, због недостатка муниције, тешко су се пробијали кроз четнике. Нису им дали да предахну. Тек приликом преласка пруте Београд — Ниш, успели су да изгубе борбени контакт са четницима и да оду у Мали Пожаревац где су им били обезбеђени услови за одмор, боља исхрана, поправка одеће и обуће. Сумирајући резултате борби батаљона у саставу Привремене бригаде, штаб Космајског одреда је закључио да је изгубљено око 50 бораца и стареигина. Били су то тешко надокнадиви губици у времену које је претходило брзом омасовљавању јединица НОВ у Шумадији.

У другој половини фебруара 1944. године војнополитичка ситуација у Шумадији постала је сношљивија. Из Лондона су чланови емигрантске владе преко радија све чешће позивали четнике на активну борбу против окупатора. Винстон Черчил је 21. фебруара у свом експозеу у Доњем дому изложио стање у Југославији и потврдио чињеницу да борбу против окупатора у нашој земљи води само Народноослободилачка војска која је израсла у јаку оружану силу. Ова вест је одјекнула светом. За четничко руководство и њихове присталице то је био гром из ведрог неба. У четничким редовима настало је гигање, масовно дезертерство и неодрживање на мобилизацију. Плашећи се да се четници не окрену против њих, Немци су уз помоћ љотићеваца приступили разоружавању неких четничких јединица, што је унело још већу пометњу у њихове редове, чешће је долазило до оружаних сукоба између четника и љотићеваца.²¹⁸ Ово сташе није дуго трајало. Дража је ипак успео да убеди Немце да ће им остати веран до краја, па је „лов на четнике“ у марту престао и они су наставили свој крвави пир, тероришући становништво. Али, ових двадесетак дана били су драгоцени за опоравак шумадијских партизана и њихову припрему за нове подвиге.

Четничка зимска офанзива почетком 1944. године захватила је и Пожаревачки одред који је првих дана јануара имао око 50 бораца. Четницима је пошло за руком да заробе команданта одреда Жика Поповића и да га убију на зверски начин. Половином јануара окруживши су 3. чету која је била најбројнија (око 20 бораца) и пот-

²¹⁸ у околини Груже и Чачка, четници су се и раније сукобљавали са љотићевцима.

пуно је уништили. До краја фебруара, у многобројним борбама, располажући малим количинама муниције, остале две чете су претрпеле тешке губитке, тако да је одред спао на свега 16 људи. Даљи опстанак у пожаревачком округу био је немогућ, па су се *и они* почетком марта пребацили на западну обалу Велике Мораве и прикључили Космајексн батаљону.²¹⁶ Тако је цела централна Србија дочекала пролеће 1944. године само са 1. шумадијским и Космајским одредом.

Пролеће 1944. године најављивало је неизбежан и брз слом фашистичке Немачке и њених сателита. Совјетске трупе су незадрживо напредовале кроз западну Украјину приближавајући се границама Румуније; очекивало се искрцавање савезника у Западној Европи. Друга пролетерска и 5. крајишка дивизија извршиле су првих месеци 1944. године дубок продор кроз западну Србију, све до Мале и Мокре горе. У борбама са пролетерима на Мокрој гори учествовали су и четнички корпуси из Шумадије. Многи идеолошки опредељени четници „брадоње“ тамо су оставили кости. Мобилисани четници су бежали и у народу ширили вести о непобедивој партизанској сили, о партизанкама са машинкама на грудима и бомбама о појасу. Паника у редовима четника сваким даном је била све већа. Четнички штабови су се упињали да учврсте пољуљани морал.

Србија је остала последње војничко упориште Драже Михаиловића, коме су Черчилова изјава, као и изјаве представника емигрантске краљевске владе, задале тежак ударац. То га је још више приближило Немцима и срушило све кулисе којима је покушавао да сакрије своју издају. Дража се сада чвршће повезује са Недићем и настоји свим силама да потисне партизана из Шумадије и учврсти свој утицај. Он приступа масовној мобилизацији људства, а за „чишћење Шумадије од комуниста“ образује „Привремену команду шумадијских четничких корпуса“ на челу са Јајором Трифковићем, командантом Авалског корпуса, који обједињује команду над Авалским, Опленачким, Рудничким, Космајским и Смедеревским корпусом. Била је то папирната војска, која је према мобилизацијским списковима требало да број око 15.000 људи. Мгђутим, језгра ових четничких корпуса састављена од такозованих „активних четника“ кретала су се између 500 и 700 људи. Народ Шумадије ни раније није подржавао четништво, а сада је за то био још мање мотивисан. Четничке мобилизације су биле присилне, бекства су кажњавана драстична, али су људи ипак бежали. Милан Недић, коме је такође горело под ногама, почео је више, мада тајно од Немаца, да помаже Дражу — нудио му је новац за плате официра, затим униформе, оружје, муницију. Немци су и даље са подозрењем гледали на четнике, па су контролисали њихову везу с Недићем. Помоћ Недића и толерантан став Немаца и изнад свега слаба обавештеност народа, омогућили су да четници у почетку пролећа колико-толико учврсте своје редове и крену у офанзивна дејства против партизана, ослабајући се чвршће и отвореније на недићевце и Немце. Њихов терор над становништвом и даље је дивљао.

2» у саставу Пожаревачког одреда борила се и једна група бивших Црноарменца који су из неко јединице власоваца побegli у партизана. Једно време су се добро борили, а када су наступиле тешкоће предали су се Немцима.

ПАЈА СУ ДВА ЧЛАНА ОКРУЖНОГ КОМИТЕТА, ДВА НАРОДНА ХЕРОЈА ШУМАДИЈЕ У ЈЕДНОМ ДАНУ

На почетку 1944. године партијско-политички рад у Шумадији постао је интензивнији. Обновљени су срески комитети Партије у овим срезovima ПГумадије а за секретаре комитета одређивани су прекаљени борци и искусни партијски радници. У великом броју села обновљене су старе, или формиране нове основне партијске и скојевске организације. Чланови окружних и среских комитета често су се појављивали на разним скуповима и објашњавали војну и политичку ситуацију. А имали су шта да кажу. Снаге антихитлеровске коалиције напредовале су на свим фронтovima. Осећало се присуство комуниста у народу Шумадије. Неки чланови партијских руководства појављивали су се у селима и варошицама усред дана понашајући се лежерно.

Концепција приближавања непријатељу и изградња склоништа „испред његовог носа“, што је било карактеристично за Шумадију, поред добрих страна имала је и своје слабости. Свака грешка у комуницирању, понашању и маскирању, имала је кобне последице. Поједини чланови Окружног комитета, курири штаба одреда и комитета, били су се привикли до те мере да се крећу у непосредној близини непријатеља, да су због тога постали неопрезни. Због неопрезности погинули су чланови Окружног комитета Милић Радовановић и Слободан Минић. Кућа Миаила Бошковића и његове жене Зорке налазила се у селу Врбици надомак Аранђеловца. Из дворишта куће, а поготово са брежуљка изнад ње, Аранђеловац је могао одлично да се осматра. Али се са супротне стране могла осматрати и њихова кућа. Међутим, то није сметало да се баш та кућа користи као прихватилиште партијских радника и курира. Милић је веома често борацио у њој, па и на дуже време. Кућа није имала земуницу, па је Милић боравио у просторијама где су се налазили и остали чланови породице. То није била тајна и за комшије. Слободан Минић је такође чешће навраћао у ову кућу а и Милован Илић Мишула, који је обављао курирску дужност.

Девог фебруара у кући Миаила Бошковића нашли су се заједно Милић Радовановић и Слободан Минић. Око пола ноћи код њих је дошао и Мишула. Пренео им је поруку штаба Првог шумадијског одреда. Порука је ишла преко секретара комитета Партије за срез орашачки Ђорђа Ђурића Шарца који се са неколико чланова среског комитета налазио у селу Бањи. Приликом преласка реке Кубришнице Мишула је упао у воду па је потпуно мокар стигао у кућу Бошковић. И раније се због прехладе осећао лоше, тако да му се сада стање нагло погоршало, имао је високу температуру. Порука је гласила да Милић и Слободан одмах напусте село Врбицу. Штаб одреда је располагао са податком да је комшија Миаилов Обрен Бошковић обавестио старешине недићеваца у Аранђеловцу о боравку Милића и Слободана у Врбици. Међутим, ова двојица су се понашала сасвим лежерно. Нису много веровали информацији а и нису хтели да оставе болесног друга. Чекали су да му се осуши одећа. Домаћица Зорка покушавала је, примењујући народне лекове, да Мишули смањи

температуру. Тако су дочекали и јутро. У зору 10. фебруара из Аранђеловца се упутио у Врбицу одред СДС и жандарма. Од железничке пруге развили су се у стрељачки строј и кренули према засеоку у коме се налазила и кућа Миаила Бошковића. Присуство недићеваца открио је домаћин куће Миаило, али тек када су се они били приближили на око 200 метара. Већ су били образовали полукруг око куће. Милић и Слободан су изашли кроз прозор и кренули према западу. На тој страни још није било недићеваца а жеља им је вероватно била да се што пре докопају једне пошумљене увале. Повели су са собом и оболелог Мишулу који се кретао веома споро. Било је сувише топло за то доба године. Снежни покривач, који је био доста дебео, постао је мек а кретање ван стазе врло отежано. Недићевци су приметили Милића, Слободана и Мишулу када су они већ били одмакли од куће Бошковића. Отворили су ватру, али су гађали доста непрецизно. Милић и Слободан су наставили да се крећу стазом вукући за собом болесног друга. Били су наоружани пиштољима и бомбама а Мишула је имао аутомат. Већ су били сишли у увалу. Плашећи се да се не заглаве у дубоки, мекани снег, а још и са болесним Мишулом, наставили су да се крећу стазом према пошумљеној коси која је могла да их заштити од непријатељске ватре. Већ су били наомак гребена косе од кога им је зависио живот. Требало је прећи још свега неколико десетина метара па да буду безбедни.

Можда расплет ове драме не би имао трагичан завршетак да се међу жандармима није нашао Комнен Живковић, бивши трговачки помоћник из Аранђеловца — наоружан пушкомитраљезом. Без обзира што је раније припадао напредном радничком покрету, определио се да служи окупатору. Милића је лично познавао. Комнен је истрчао испред стрељачког строја недићеваца и одабрао погодан положај одакле је успешно могао да туче део стазе којом се кретао Милић са друговима. У почетку је тукао испред њих, можда с намером да им спречи одступницу и омогући заробљавање. Али га је вероватно старешина укорио да лоше нишани. Да би показао своју вештину у руковању митраљезом, следећи рафал је сручио у слабо покретљивог Мишулу Илића, омладинца из Копљара који је остао покошен на стази. Слободан Минић је узео аутомат од погинулог друга, скочио у снег и отворио ватру на непријатеља. Одстојање је било велико и његови меци нису достигали циљ. Следећи Комненов рафал прекинуо је живот Слободану Минићу, младом револуционару, раднику из села Бање. Имао је само 24 године и 20 дана. Милић је трчећи продужио стазом. До гребена косе остало му је само неколико корака. Стигли су га меци митраљеза. Пао је у снег са револвером у руци. Овај храбри револуционар, студент медицине из Винче погинуо је наомак свог вољеног Аранђеловца у коме је учио гимназију. Имао је тада 24 године и 109 дана. Мишула Илић био је најмлађи, имао је свега 19 година. Тела погинулих јунака непријатељ је неколико дана држао изложена на аранђеловачкој пијаци. Желели су овим путем да застраше Аранђеловчане и народ из околних села који је помагао партизане. Било је то време када је фашистичка „осовина“ већ била сломљена. Мусолинијева Италија већ је пре

шест месеци била поражена, а тешко оштећена немачка ратна машина котрљала се незадрживо према Берлину. Дезоријентисани и збуњени помагачи окупатора у осећају страха и немоћи прибегавали су гнусним злочинима. Нису били свесни да су својом бруталношћу изазивали гнушање народа и јачали његову жељу да у борби за слободу истраје. Милић Радовановић је 1951. године проглашен за народног хероја Југославије, а Слободану Минићу је додељено исто звање две године касније. На месту њихове погибије подигнут им је споменик. Виновнике за њихову смрт стигла је заслужена казна. Недићевац Комнен се хвалио по аранђеловачким кафанама да је он лично убио Милића и другове. Због тога је вероватно био награђен. Многи су се чудили шта се то десило у души некада доброг младића. Због чега је срљао у злочин и тиме се још и хвалио. Када је увидео кобну грешку било је већ касно.

УЛОГА ПРВОГ ШУМАДИЈСКОГ ОДРЕДА У СТВАРАЊУ ДРУГЕ ШУМАДИЈСКЕ БРИГАДЕ И ЊЕНИМ ДЕЈСТВИМА

У марту и априлу 1944. године, Први шумадијски и Космајски одред, сваки на свом терену, дејствовали су веома активно. Космајски одред са месних партизанских јединицама из Друговца, Липа и других села, уништио је само у току априла око 180 припадника четничких и других ~~КВИСЛШКИХ~~ формација, преко 100 их је убијено а остали су рањени и заробљени. Космајски одред је издавао у то време свој лист „Космајски борац“ у коме је обавештавао читаоце о резултатима борби.

Први шумадијски одред дејствовао је у марту 1944. године одвојено по четата. Половином марта Колубарска чета имала је неколико већих сукоба са жандармима у околини Аранђеловца, а између Рудоваца и Даросаве срушила је мост на реци Пештан и сачекала у заседи немачку железничку композицију која се преврнула. Непријатељ је претрпео велике материјалне губитке. Тих дана је Орашачка чета водила тешку борбу у Гајевима, познатој партизанској бази у селу. Орашцу. Комбиновани одред Немаца и недићеваца напао је чету. Повлачећи се пред надмоћнијим непријатељем у правцу Нерезића, чета је упала у заседу коју су јој приредили Недићеви жандарми из Аранђеловца и нашла се у окружењу. Настала је критична ситуација. Командир је наредио пробој из окружења преко распореда жандарма. Чета се пробила, али је изгубила комесара чете Николау Десницу, једног командира вода и четну болничарку. Тела погинулих партизана жандарми су изложили у Аранђеловцу, како је то већ било уобичајено. Од 18. до 21. марта обе чете Првог шумадијског одреда дејствовале су заједно у качерском срезу и за то време водиле три тешке борбе са Колубарском и Качерском четничком бригадом и недићевцима, у Босути, Трбушници, Барзиловици и Рудовцима. У тим борбама Први шумадијски одред изгубио је три борца а тројица су рањени. Крајем марта одред је напао рудник угља у Мисачи и демолирао га. Четници и жандарми који су обезбеђивали рудник, пружили су слаб отпор и побегли.

Првог априла у Даросави су се састали Први шумадијски и Космајски одред. Штабови одреда планирали су да одморе борце и да се договоре о координацији будућих дејстава. У том периоду било је најважније спречити четнике да изврше мобилизацију и ојачају своје јединице. Истог дана, на Вагану, сукобила су се оба одреда са Колубарском четничком бригадом. Четници су имали четворицу погинулих па су се повукли. Космајци су се после ове борбе вратили на свој терен. Све до краја априла оба одреда су извела низ акција мањих размера. Главне четничке снаге су у то време још биле оријентисане према западној Србији.

Последњих дана априла Први шумадијски и Космајски одред поново су се нашли у Даросави. Цшв овог скупа био је формирање Друге шумадијске бригаде. Тридесетог априла одржан је састанак штабова оба одреда којим је руководио Душан Петровић Шане у својству члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Шане је пре-нео одлуку Главног штаба за Србију и ПК о потреби формирања бригаде, а на овом састанку су утврђени детаљи. Одлучено је да штаб Космајског одреда издвоји 120 бораца за бригаду а Први шумадијски 80 бораца. Нови борци који су тек приспели из Београда, такође су укључени у бригаду. Предвиђено је да бригада има два батаљона. Први шумадијски одред остао је са свега 35 бораца од којих је предвиђено формирање једне чете. Космајски одред је остао са око 100 бораца.

За команданта друге шумадијске бригаде одређен је Иван Стефановић Срба, командант Космајског одреда, а за политичког комесара Душан Репач (Пера Књиџар). За заменика команданта одређен је Бранко Ковачевић (Жика Морнар), а за заменика политичког комесара Славко Зечевић који тада није био присутан.²²⁰ Свечано проглашење бригаде предвиђено је да се обави Првог маја на Медведњаку, превоју на комуникацији Даросава — Веичани. Присуство јаким четничких снага осујетило је одржавање планираног свечаног скупа на Медведњаку, па су батаљони бригаде Првог маја дошли у Прогоревац. Када је почело постројавање јединица за предстојећу свечаност четници су се изненада појавили и отворили ватру са околних брда. Свечаност је прекинута и батаљони су кренули према вису Ваган. Ту је дошло до сукоба са јаким снагама Рудничког четничког корпуса и одредом недићеваца из Аранђеловца. Борба је трајала неколико часова. Обе стране су претрпеле знатне губитке. Бригада је одступила према Гарашима а четници су се повукли у Трбушницу. Сутрадан су се батаљони 2. шумадијск-г бригаде постројили на Букуљи поводом обележавања празника рада Првог маја. Та свечаност је протекла у миру. Тада је проглашено и формирање бригаде.

Од 2. до 7. маја Први шумадијски и Космајски одред извели су неколико заједничких и појединачних оружаних акција око Аранђеловца, у Колубари и космајском срезу. Седмог маја бригада је, са

²²⁰ За команданта Космајског одреда одређен је Риста Каровић, а за командира чете у Првом шумадијском одреду Душан Павловић Бора. За команданта 1. батаљона бригаде одређен је Душан Поповић Вуја а за политичког комесара Јова Роган; за команданта 2. батаљона одређен је Живомир Белошевац Бора, а за политичког комесара Драгутин Павловић Душко.

оба одреда, водила у Дрлупи борбу са Авалским четничким корпусом. Четници нису очекивали напад тако јаких снага, па су се брзо нашли у окружењу. Претрпели су осетне губитке а корпус је разбијен, па му је било потребно више дана да поново окупи јединице. Деветог маја, на Дучинској коси разбијена је једна бригада Авалског корпуса која није учествовала у борби у Дрлупи.

Једанаестог маја 2. шумадијска бригада се налазила на брду Просек влше Прогореваца. Тог дана је Душан Петровић Шане одржао састанак са штабом бригаде и пренео директиву Покрајинског комитета да бригада треба да се пребаци у околину Космаја и да се тамо дуже задржи како би била ближе Београду ради прихватања нових бораца. Тежило се бржем омасовљењу бригаде. Штаб бригаде није истог дана кренуо у правцу Космаја. Пред вече је наређено батаљонима да крену према Даросави. У једном шумарку у близини Даросаве припремљен је логор и организовано преноћиште. Командант бригаде је предвиђао да на истом месту остане и следећи дан, да одмори и нахрани борце, па тек увече да крене према Космају. Борцима је речено да се што брже одморе и припреме за дужи марш. Штаб бригаде био је уверен да у близини нема јаких снага непријатеља, па обезбеђењу није поклањао довољно пажње. Овим је направљена фатална грешка.

Четнички обавештајци су открили још за време борбе на Вагану да је у Шумадији формирана крупнија јединица Народноослободилачке војске. У борбама у Дрлупи и Дучини, где су са бригадом учествовала и оба одреда (Космајски и Први шумадијски) четничким старешинама је то постало јасно. Командант четничке Шумадијске групе корпуса донео је одлуку да што пре нападне и уништи 2. шумадијску бригаду. Он је организовао њено непрекидно праћење а истовремено је покренуо Руднички корпус и Корпус горске гарде у правцу кретања бригаде с намером да је у погодној прилици нападне. Таква прилика им се пружила у Даросави 12. маја. Четнички обавештајци су открили логор бригаде предвече 11. маја. Четнички командант је донео одлуку да у зору следећег дана изврши напад. Четници су у току ноћи окружили шуму у којој се налазио логор бригаде и постепено, одржавајући строгу тајност, до зоре су сузили обруч око самог логора. У првим редовима четничких бригада наступили су стари четници („брадоње“) који се нису колебали. Друга шумадијска бригада имала је неколико стражарских места на самој ивици логора. Патроле нису упућиване, па није правовремено откривено присуство четника. Пред зору, како се то иначе догађа стражарима у свим војскама, стражари су задремали а и дежурни нису били потпуно будни. У таквим околностима, уследио је напад на логор са свих страна. Затрештали су митраљеви и грунule ручне бомбе. Изненађење је било потпуно. Сањиви борци су поскакали и латили се оружја али су многи били покошени првим четничким рафалима. Они који су се снашли и почели да пуцају нису знали шта да чине. У том критичном часу недостајала је одлучна команда. Најстала је општа пометња. Старешине се нису сналазиле. Чланови игаба бригаде били су немоћни. Бавили су се спасавањем сопствених глава. Командант 2. батаљона 2. шумадијске бригаде Живомир Белошевац

успео је некако да окупи око себз већи број својих бораца и организује пробој. Груписањем пушкомитраљеза на уском фронту и употребом ручних бомби, он се са 70 бораца пробио у правцу Букуље. Из 1. батаљона који је иначе био бројнији, пробило се око 40 бораца према Медведњаку и даље према Венчанима. У близини Венчана ову групу су четници сутрадан поново окружили. У одлучној и упорној борби погинуло је још неколико бораца. Група која се пробила са Белошевцем није успела да се одржи, па је и она разбијена на мање групице.

Небудност је скупо плаћена. Око 90 бораца 2. шумадијске бригаде у борбама 12. и 13. маја погинуло је, рањено, заробљено и дезертирало. Бригада око двадесет дана није постојала. Једва је почетком јуна успела поново да окупи своје јединице. Трагичан је почетак и крај дела групе тек приспелих бораца из Београда. Кренули су у борбу са великим ентузијазмом, политички припремљени. За свега десетак дана боравка у бригади доживели су разочарање и побегли главом без обзира. Четници су имали такође велике губитке. Забележено је да је 12. маја стигло у Тополу више кола са мртвим четницима Опленачке бригаде и са 30 рањеника.

Половином јуна 1944. Друга шумадијска бригада је успела да организацијски учврсти своје јединице. У њен састав пристигли су нови борци тако да јој се бројно стање попело на око три стотине. Опет је међу новоприспелим било доста Београђана. Извршене су корените кадровске промене у штабу бригаде. За команданта бригаде одређен је Живомир Белошевац, а за комесара Славко Зечевић. Први шумадијски одред остао је са око 40 бораца а Космајски одред је и даље имао нешто више од 100 бораца. Двадесет седмог јуна Друга шумадијска бригада је вештим маневром изненада напала штаб Рудничког четничког корпуса у селу Дудовици, разбила обезбеђење и натерала четничке официре да се полуодевени спасавају искакањем кроз прозоре. Четници су се, заправо, припремали за свечану прославу Видовдана, чак су били ангажовали и једну позоришну групу из Београда. Припрему славља и свој сопствени јавашлук платили су са 15 мртвих и већим бројем рањених. Тридесетог јуна бригада је напала у селу Даросави четничку Јуришну гардијску бригаду и нанела јој тешке губитке — 13 мртвих и 29 заробљених. Тако је четницима делом враћен дуг за пораз који је бригада претрпела у овом истом селу 12. маја. У јуну је дошло до наглог прилива бораца у Космајски одред. Дошли су Београђани изванредно мотивисани за борбу. Међу њима је било људи врло различитих професија — од пекарских и обућарских радника до високих интелектуалаца. Крајем јуна одред је извео више крупних акција у Подунављу и Јасеничком срезу. Четницима и недићевцима нанесени су велики губици у Шепшину, Селевцу, Суводолу и Друговцу. Између Селевца и Суводола Космајци су нанели тешке губитке Јасеничкој четничкој бригади. Убијено је 11 а заробљено 24 четника. Заробљен је и командант ове четничке бригаде Богићевић, родом из села Ратара.

Милан Недић, армијски генерал, редовно унапређен још пре априлске катастрофе, а касније, указом краља Петра из емиграције лишен чина и Дража Михаиловић који је од истог краља за три

ратне године унапређек од чина пуковника до армијског генерала, лично су се срели на истом послу — у служби крвника сопственог народа. У то време, Немци су своје главне снаге у Србији концентрисали источно од Велике Мораве с намером да се супротставе Црвеној армији која је наступала са истока. Недићу је било наређено да максималним ангажовањем својих снага обезбеди редовно снабдевање немачких трупа, а затим да их прихвати и штити њихово повлачење према Београду. Иницирајући лични сусрет са Дражом, Недић је желео да на предстојећем задатку максимално ангажује и снаге четника. Недић и Дража срели су се у селу Ражњу недалеко од Косјерића. Постигнут је споразум да Недићева влада ургира преко Немаца да се четницима додели: 30.000 пушака, 500 пушкомитраљеза са 3 милиона метака и 500 минобацача, а такође и 100 милиона динара, намењених за плате четничким старешинама. Обавеза Драже Михаиловића била је да добијено оружје не окрене против Немаца и снага под Недићевом командом. Новац и 10.000 пушака са по 100 метака, Недић је одмах испоручио четницима. Преко немачког команданта за Југоисток генерал-фелдмаршала Максимилијана фон Вајска и представника немачког министарства спољних послова у Београду Хермана Нојбахера, Недић је издејствовао да Немци прихвате његов споразум са Дражом. Вајкс је одобрио да се четницима додели 18.000 пушака заплених у априлском рату са по 100 метака, 50 пушкомитраљеза са по 13.000 метака и 42 минобацача са по 250 мина. Било је то наоружање довољно да се опреми једна слабија дивизија тога времена али без артиљерије. Дража је планирао да преоружа своју шумадијску групу корпуса коју је намеравао да држи под непосредном командом, како би с њом могао и политички да манипулише, да уцењује Немце и Недића, да Енглезима и Американцима нуди повољне услове за извршење ваздушних десаната, а гајио је у потаји наду да ће, ако је јак, наћи заједнички језик и са совјетским трупама.

Стицајем тих околности тежиште борбених дејстава у Шумадији пренесено је на Подунавље. Космајски одред се тих дана изненада сукобио са Смедеревским четничким корпусом и разбио га из покрета. Четници су имали десетак мртвих и више заробљених. Борбе на овом простору трајале су више од десет дана. Бројно стање одреда се повећало на 120 бораца груписаних у три чете. Космајски одред се успешно борио са Смедеревским и Космајским четничким корпусом и у свим сукобима побеђивао.

Процењујући новонасталу ситуацију, Главни штаб за Србију је донео одлуку да упуте у Подунавље 2. шумадијску бригаду која би у садејству са Космајским одредом ометала планове непријатеља. Бригада и одред састали су се у Дубони 5. јула. У то време, у околици између пруге Београд — Младеновац и Дунава, налазило се неколико хиљада недићеваца, четника и њотићеваца. Већ сутрадан одиграла се жестока влшечасовна борба на простору Друговца, Дубоне и Малог Орашја. Против 2. шумадијске бригаде и Космајског одреда дејствовали су Авалски четнички корпус и један одред недићеваца. Обе стране су нападале енергично, гдје је дошло до низа борби у сусрету. Смењивали су се јуриши и противјуриши. Губици

обе стране били су вглики. Погинуло је 74 четника од којих су 14 били официри а међу њима и заменик команданта Авалског корпуса мајор Реља Мицић. Друга шумадијска брлгада имала је 11 мртвих и 41 рањеног. Најгоре је прошао 2. батаљон. Пола штаба му је избачено из строја. Командант Богдан Опачић и његов заменик Веља Јоксимић су погинули.

Од 10. јула па до половине августа 2. шумадијска бригада дејствује поново на простору Космај, Рудник, Венчац. Космајски одргд се повремено придржује у појединим акцијама а претежно се држи свог терена. Први шумадијски одред постојао је у то време само симболично. Заправо и бројио стање љегове самосталне чете која је формирана кад и 2. шумадијска бригада. стално се смањивало. Пристизали су нови борци, али су одмах упућивани у бригаду. Тако јз командир чете остајао са свега неколико бораца. Самоиницијативно је изводио мање акције и обезбеђивао рад партијских органа на терену. Бригада је извела неколико крупних акција око Крушевице, Трбушнице, Чибуковице, Прогореваца. На Крушевичком вису одиграо се жесток судар 2. игумадијеке и Качерске четничке бригаде. Обе стране су имале губитке, 2. шумадијска бригада четири мртва и осам рањених бораца. Разбијање Дудовичког четничког одреда којим је командовао познати кољаш Драгољуб Ивановић Чокањ, био је значајан успех бригаде и Космајског одреда. Двадесет трећег и двадесет четвртог јула бригада јк разбила четнике у селима Бањи и Липовцу. Почетком августа бригада се краће време задржава око Космаја, а затим се враћа према Букул.и. У Венчанима је нанела тежак пораз једној бригади „горске гарде“, убијено је око 30 четника.

Половином августа в састав 2. шумадијске бригаде ушао је Београдски батаљон који је формиран в СреМв, Бригада је тако имала три батаљона са преко 450 бораца укупно. У другот половини августа бригада је претежно дејствовала око Космаја и у Подунављу, садејствујући са Космајским одредом који је тада имао око 250 бораца. Најзначајније борбе су вођене в Аверпйhv Кораћици протлв удружених снага Космајског четничког **Корпвса**. недићеваца и Немаца. Космајски одред је извео самостално неколико значајних акција у Дубони, Малом Пожаревцу, Добром Долу. Ковачевцу. Малој Крсни, Камендолу, Сеони и друпш местима. Напачи свкоѿ се одиграо на Маџацарској равшт 22. августа у којој св биле ангажоване јаче снагг Немаца и љотићеваца. Обе страиг св претрп^ле веће губитке. Космајски одред је имао пет мртвих и шест раitemix.

Двадгсет четвртог авгл^ста 2. игумадитска боигада је преименована у 21. српску бригаду. Боигада је в то време биојала 500 људи. Први ш^мадltјски одред био је и лаље малобројан. Космајски одред, је међутим, био врло јак. са око 300 бораца.

Коајем августа дошло је до наглог прилива бораца в Први шумадијски одред. За свега н^колико лана тавило се из Београда и Крагујевпа преко 50 нових бооапа. Олпед је потгово оживео као борбена јединица па је извршавао и кс/пније залатке.

Почетком септембра бригада се вратила в рејон Венчада. Петог септембра, заједно са Првим шумадијским одрелом. извриптла је напад на Аранђгловац, у коме су се тада налазиле јакe недићевске

и четничке снаге. Напад је имао више демонстративан карактер. Заправо, град је био ослобођен, али се непријатељ упорно бранио у жандармеријској касарни и околним зградама које су биле утврђене. Уследила је интервенција Немаца из Тополе, па је напад обустављен.

Неколико дана касније бригада, са одредом, сачекала је у заседи Космајски четнички корпус на речици Суморини, између Белосаваца и Крћевца, на истом месту где су Немцима 1941. године приређене две заседе. Четници су претрпели тешке губитке. Погинуло их је преко 100 а заробљено деведесет три. Остали су се разбежали. То је био крај космајског четништва.

У августу 1944. године равногорском четништву је задан коначан ударац на међународном плану. На основу споразума Тито — Шубашић на Вису, уследила је Декларација Врховног команданта НОВ и ПОЈ којом се припадници четничких и осталих квазин-ских војних формација позивају да приступе Народноослободилачкој војсци Југославије. Двадесет петог августа краљ Петар II потписао је указ о распуштању равногорске Врховне команде, а неколико дана касније (29. августа) разрешио је Дражу Михаиловића дужности начелника штаба Врховне команде југословенске војске.

Петнаестог септембра, пошто је претходно раетерала четнике у Качеру, бригада се срела на Руднику са јединицама 5. крајишке дивизије и 2. титовачком бригадом. Деветнаестог и двадесетог септембра бригада је учествовала у ослобођењу Аранђеловца. У борбама око Аранђеловца убијено је 138 немачких војника и 396 четника, а заробљено је 420 припадника окупаторских јединица и јединица домаћих издајника. Међу заробљеницима највише је било четника. Четници и недићевци, са којима је било и неколико агента Специјалне полиције из Београда, очајнички су се бранили забарикадирани у „Старом здању“. Борба око „Здања“ трајала је пуна 24 часа. У борби за ослобођење Аранђеловца дали су животе 24 Крајишника и Шумадинца а 60 их је рањено.

После ослобођења Аранђеловца, бројно стање Шумадијске бригаде (21. српске) нагло се повећало. Последњу борбу на тлу Шумадије бригада је водила 21. септембра између Венчаца и Букуља са Рудничким четничким корпусом. Заробљено је 60 четника, а 30 их је убијено. Остали су се разбежали према Руднику, тако да се више и нису окупљали.

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ БОРБЕ У ШУМАДИЈИ

У септембру 1944. године Први шумадијски одред „Милан Благојевић“ имао је преко 60 бораца и стасешина. У неколико борби садејствовао је 2. шумадијској (21. српској) бригади, а извео је и неколико мањих акција самостално. Најчешће је дејствовао око Тополе и Крагујевца. Расформиран је 12. октобра 1944. године, истог дана када је ослобођена Топола. Од бораца Првог шумадијског одреда формирана је Посадна чета Команде округа у Крагујевцу. Чета је

формирана пре него што је Крагујевац ослобођен тако да је учествовала у његовом оклобођењу.

Крагујевац је ослобођен ујутру 21. октобра 1944. године. У осам часова тога дана и последњи немачки војник престао је да пружа отпор. На улицама Крагујевца било је тада 2.127 мртвих немачких војника. У исти дан пре равно три године Немци су стрељали на западној ивиди Крагујевца 7.000 његових грађана. Губици фашиста на дан ослобођења само су донекле могли да ублаже тугу мајки чији су синови, голоруки и немоћни, стрељани у ИГумарицама оног крвавог октобра 1941. године.

И о Другој шумадијској бригади написана је посебна књига, отуда су догађаји везани за њену активност и борбена дејства изложени фрагментарно, без улажења у детаље. Првенствено су узети у обзир они моменти који су везани са активностима 1. шумадијског а делом и Космајског одреда. Борбена дејства у Шумадији у пролеће и лето 1944. године посебно су интересантна за истраживање ради утврђивања историјских извора настанка доктрине опште-народног одбрамбеног рата. У то време, у низу села у Шумадији постојале су посадне јединице, у неким већим местима јачине чете. Одговарајуће решења данас су територијалне јединице месних заједница. Партизански одреди (1. шумадијски и Космајски) покривали су територију која је обухватала више општина, за разлику од данашњих одреда територијалне одбране који покривају најчешће територију само једне општине. Али, и једни и други више припадају категорији јединица просторне структуре, а мање категорији партизанских јединица. Бригаде НОВ, 1. и 2. шумадијска, у светлу савремених теоријских тумачења, имале су двојну намену. За разлику од савремених решења оне су биле непосредно потчињене Главном штабу НОПО Србије, а дејствовале су на широком простору, па су повремено имале карактер јединица маневарске структуре ТО а претежно су дејствовале на начин сличан усвојеним начелима за употребу здружених партизанских јединица тактичке намене.

О активностима у Шумадији у току НОР-а организација КПЈ и органа власти постоје посебне публикације.

Први шумадијски одред је један од малог броја партизанских одреда који су очували тако дуг континуитет постојања. Ако се узме у виду да је после распуштања последње јединице одреда у почетку децембра 1941. године остао један број бораца који су се са оружјем неколико месеци скривали али нису напуштали терен и да се један батаљон из одреда налазио у саставу 1. стрелачке бригаде, може се условно рећи да је одред непрекидно постојао, али свакако, у различитим облицима. Ретки су партизански одреди из чијих редова су израсле две бригаде и један стрелачки батаљон. Припадници Првог шумадијског одреда борили су се и гинули на многим поприштима широм наше земље, а истовремено они су очували у Шумадији неугашену бакљу оружане борбе. Његов развој и активност може да се подели на више периода. Први обухвата раздобље од формирања па до половине децембра 1941. године (око пет и по месеци). То је време у коме је оружани устанак у Шумадији имао општенародни карактер. На простору Шумадије дејствовала су че-

тири партизанска одреда од којих је сваки имао греко 600 бораца а једно кратко време, 2. шумадијски одред имао је и близу 2.000 бораца. Тај период је у овој књизи заузео и највећи простор. Други период је стагнација оружане борбе у Шумадији — од половине децембра 1941. године, па до маја 1942. године, око четири и по месеца. За то време четири батаљона из Шумадије борили су се у Санцаку и источној Босни. Половином јануара, Космајски батал>он се вратио из Санцака. Пуна два месеца су Шумадијом одјекивали рафали митраљеза — од Рудника преко Букуље, Венчаца и Космаја до Смедеревске Паланке. Трећи териод траје годину дана — од обнављања 1. шумадијског одреда „Милан Благојевић“ почетком маја 1942. године па до формирања 1. батал>она НОВ и обнавл>ања Космајског одреда — почетком лета 1943. године. За то време бројно стање одреда кретало се од 50 па до 200 бораца, стално је био активан и извео је неколико крупних борбених акција. Четврти период је трајао од почетка лета 1943. године па до подкрај октобра 1944. године када је ПГумадија коначно била ослобођена. У том периоду, као што је већ речено, у Шумадији дгјствују јединице различитих оргакизаијско-формацијских структура. Први шумадијски одред извршава разноврсне и сложене задатке: садејствује у извршењу борбених задатака батаљона а затим бригаде, једно време дејствује самостално. Кроз цео период његова основна улога била је да служи као кадровска база за формирање јединица НОВ Југославије. Загтраво, одред је као матица у кошници гајио нове јединице. Он се у томе повремено исцрпљивао до крајњих граница, тако да је његова самосталност била симболична. Односно, одред је сачињавало свега неколико бораца и по један до два руководиоца. И космајски одред је служио као база за формирање јединица НОВ у Шумадији, али је увек задржавао своју борбену способност на одређеном нивоу. Његово бројно стање најчешће се кретало од око 100 бораца и више.

За време свог постојања, кроз јединице Првог шумадијског одреда, прошло је 5.896 бораца. Само из четири среза: орашачког, опленачког, колубарског и качерског (садашње општине Аранђеловац, Лазаравац, Топола и део општина ЈБтг и Горњи Милановац) у којима је одред најчешће дејствовао, погинуло је у редовима Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославијг 1.468 бораца, а 1.049 мушкараца и жена. сарадника НОР-а, изгубило је животе услед терора окуптора и његових домаћих помагача.

Из редова Првог шумадијског одреда израсло ј'3 14 народних хероја Југославије.²²¹ Орденом Народног хероја одликована су још и

¹⁵¹ Милан Благојевић, рођен 14. октобра 1905. године у Наталинцима, погинуо 27. октобра 1941. године у Ужичкој Пожеги гтроглашен за народног херојз 9. маја 1945. године; Милан Илић Чича, рођен 1886. године у Горњој Трешњици, погинуо 21. јакуара 1942. године у Пјеновцу (Романија), за народног хероја проглашен 25. новембра 1944. године; Душан Дугалић, рођен 1. маја 1910. године у Драгољу, попшуо у Оборитга код Доњег Вакуфа, 14. јула 1942. године, за народног хероја проглашен 13. марта 1945. године; Душан Петровић Шане, рођен 28. јуна 1914. године у Крагујевцу, уNтро у Београду 21. јула 1977. године, за народног хероја гтроглашен 5. јула 1952. године; Милсирад Лабудовић Лабуд, рођен 21. новембра 1911. године у Шекулаг>у код Иванграда, погинуо 26. фебруара 1943. године у Барошевцу, за народног хероја проглашен 1955. го-

3 члана Окружног комитета, један партијски инструктор, две жена из народа, сараднице НОП-а.²²² На територији Првог шумадијског одреда борили су се извесно времг народни хероји Радивоје Јовановић Брадоња, Милош Дудић Сувоборац, Раденко Мандић. Њихова имена и имена још неких хероја Шумадије као на хтример: Милана Благојевића, Милана Илића Чиче, Душана Дугалића, Милића Радовановића, Душана Петровића Шанета, позната су широм земљг. Позната су имена мајки Шумадије народних хероја Даринке Радовић и Софије Ристић, које се нису борилг пушком, већ срцем.

У редовима бораца Првог шумадијског одреда борили су се људи из разних крајева Југославије: доктор Мира Врабич и Виктор Прегељ из Словенијг, Наум Зафировски из Македоније, Томо Бреуљ из Далмације, Душан Репац из Лике, Андрија Вуковић из Црне Горе, Илија Јовановић из Славоније, Иван Варга Мађар из Срема, Стојан Граховац и Здравко Ол>ача из Босанске Крајине. Као што су се синови Шумадије борили и гинуЛи на просторима Црне Горе, Хрватске, Босне и Херцгговине, тако су се људи из других крајева Југославије бсрили и давали своје животе на тлу Шумадије. Сви они су били дубоко уверени да су им циљеви за које се боре исти.

дине; Милосав Влајмћ, рођен 15. марта 1921. године у Парцанима, погинуо у Влашком Пољу 25. јуна 1943. године, за народног хероја проглашен 6. јула 1945. године; Поповић Светозар (Милић Шпанац), рођен 8. октобра 1901. гојтине у Горњем Милановцу, погинуо 6. маја 1944. године на Јеловој гори, за нарк>дног хероја проглашен 9. октобра 1953. године; Мирослач Јовановић Трулеж, рођен 10. августа 1915. године у Пожаревцу, погинуо 4. децембра 1943. године у Пријеполу, за народног хероја гтроглашен 6. јула 1953. године; Бранислав Параћ Рел>а, рођен 22. априла 1922. године у Београду, погинуо у селу Брзан код Крагујевца почетком децембра 1943. године, за народног хероја проглашен октобра 1953. године; Војислав Манојловић, рођен 11. јануара 1925. године у Бан>и код Аранђеловца, погинуо 14. септембра 1944. године у Великом Милошевцу код Крагујевца, за народног хероја проглашен 12. јануара 1945. године; Томо Бреул» Вуја, рођен 11. децембра 1916. године у Крушу код Обровца, живи у Задру, одликован Орденом народног хероја 9. октобра 1953. године; Ђорђе Нешић Ђоле, рођен 12. маја 1925. године у Београду, одликован Орденом народног хероја 7. јула 1953. године, живи у Београд; Бранко Ковачевић (Жика Морнар) рођен 1922. године у Пријевору код Будве, одлитсован Орденом народног хероја 5. јула 1952. годане, живи у Београду. Брана Марковић, рођен у Живковцима код Белановице 10. марта 1914. године, погинуо на р. Спречи код Тузле септембра 1944. године, за народног хероја проглашен 1952. године.

²²² Станислав Сремчевић Црни, рођен 11. јуна 1910. године у селу Гунцати код Кнића, погинуо 16. фебруара 1943. године у Београду, за народног хероја проглашен 9. септембра 1949. године; Милић Радовановић, рођен 24. октобра 1919. године у Винчи код Тополе, погинуо 10. фебруара 1944. године у Врбици, за народног хероја проглашен јула 1951. године; Слободан Минић, рођен 20. јануара 1920. године у Бан>и, потануо 10. фебруара 1941. године у Врбици, за народног хероја проглашен октобра 1953. године; Даринка Радовић, рођена 6. јануара 1896. године у Клокл, убијена у Рајковцу 29. маја 1943. године, за народног хероја проглашена 9. октобра 1953. године; Софчја Ристић, рођена 15. октобра 1902. године у Маслошеву, убијена 17. марта 1944. године у Манојловцима, за народног хероја гтроглашена 9. октобра 1953. године; Стеван Дукић Текстилац, рођен 1920. године у селу Радови код Босанске Градишке, убијен јула 1942. године у Земуну у усташком затвору, за народног хероја проглашен 6. јула 1953. године.

САДРЖАЈ

Уводне напомене	— — — — —	5

I глава

ИСТОРИЈСКИ КОРЕНИ СЛОБОДАРСКИХ И РЕВОЛУЦИОНАРНИХ ТРАДИЦИЈА ШУМАДИЈЕ

<i>Шуладија до првог српског устанка</i>	— — — — —	11
Шумадија у првом српском устанку	— — — — —	19
Шумадија од првог српског устанка до априлског рата 1941.	—	31

II глава

ШУМАДИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ II У ПРВИМ ДАНИМА ОКУПАЦИЈЕ

<i>Војно-политичка сг(туа)ција пред априлски рат</i>	— — — — —	47
Априлска агсонија	— — — — —	55
Окупација	— — — — —	74
Партија стаје на чело поробљеног народа	— — — — —	79
Сукоб старог и новог	— — — — —	87
Окупатор је узнемиреп	— — — — —	88

III глава

ДИЖУ СЕ ЗАСТАВЕ СЛОБОДЕ

<i>Врући јунски дани у Шуладији</i>	— — — — —	97
Хитлер је напао земљу Октобра	— — — — —	100
Одлука у Копљарима	— — — — —	105
Партизански логор у Корушцу	— — — — —	112
Генерал Штал врбује шпијуне	— — — — —	120
Први четнички црни барјаци у Шумадији	— — — — —	123

Школе партизанске тактике — — — — —	125
Генерал Новаковић не жели да дели власт — — — — —	126
Ширење четништва у Шумадији — — — — —	129
Чланови штаба НОПО Србије у логору Првог шумадијског одреда — — — — —	134
Напад на логор — — — — —	137
Пламен устанка у Шумадији — — — — —	146

IV глава

ВЛАСТ ОКУПАТОРА СЕ РУШИ

<i>Чете Првог шумадијског одреда крећу на борбене задатке</i> — —	153
Сукоб са жандармима код Страгара — — — — —	154
Народ прихвата партизане као своју војску — — — — —	154
Покушај рушења моста на Јасеници — — — — —	156
Ликвидација првог издајника — — — — —	157
Напад на жандарме у Даросави и Наталинцима — — — — —	158
Неуспели напад на жандармеријску станицу у Доњој Шаторњи	159
Напад на жандарме у Белосавцима и друге акције — — — — —	165
Ослобођење Доње Шаторње — — — — —	163
Заседа у Винчи — — — — —	164
Жандармеријски наредник заменио кокарду партизанском звездом — — — — —	166
Борба није вођена само пушком — — — — —	167
Душан Дугалић долази у одред — — — — —	169
Сукоб са Немцима у Трнави — — — — —	170
Наредник Триплак чува жандармску част — — — — —	173
Данкелманова операција чишћења Космаја — — — — —	174
Напад на рудник угља у Мисачи — — — — —	176
Рађа се народна револуционарна власт — — — — —	177
Борба на Светињи — — — — —	180
Два Енглеза ступају у одред — — — — —	184
Напад на Немце у селу Бистрици — — — — —	185
Заседа у Бањи — — — — —	187
Заседа у Крћевцу — — — — —	188
V ватреном обручу — — — — —	192
Напад на Јунковац — — — — —	194
Борбе са Немцима на комуникацији Топола—Нататлинци и друге акције — — — — —	195
Напад на термоелектрану у Вреоцима — — — — —	197

V глава

ПЛАМЕН УСТАНКА СЕ ШИРИ

<i>Нове невоље и планови генерала Штала</i> — — — — —	201
Коста Пећанац организује сабор на Букул>и — — — — —	206
Споразум са гестаповцем Краусом — — — — —	210

Немци трагају за новим шпијунима — — — — —	213
Штаб Првог шумадијског одреда формира батаљоне — — —	214
Дугалић и војвода опленачки — — — — —	217
Ослобађање Рудника и Страгара — — — — —	222
Немци уништавају пропагандно одељење одреда — — — — —	225
Управник краљевог имања на Опленцу — — — — —	227
Наредник Скукало бежи, али се не предаје — — — — —	230

VI Глава

КРВАВА ШУМАДИЈСКА ЈЕСЕН

<i>Борила се цела Шумадија</i> — — — — —	235
Борба у Степојевцу — — — — —	238
Сумирање борбених искустава — — — — —	241
Друга борба на Светињи — — — — —	241
Споразум са генералом Новаковићем — — — — —	245
Немци окупљају издајнике српског народа — — — — —	250
Борба на Прокопу — — — — —	259
Ловци у мутном — — — — —	263
Вој на Светиши — — — — —	265
Генерал Штал тражи преговоре — — — — —	275
Сукоб на прузи код Копљара — — — — —	280
Немци траже партизанску базу у Винчи — — — — —	283
Равногорски четници долазе у Шаторњу — — — — —	287
Јачање партизанских сеоских стража — — — — —	288
Крај војводе опленачког — — — — —	289
Још један генерал долази у Јасеницу — — — — —	291
Трећи батаљон упада у Аранђеловац — — — — —	293

VII Глава

ШУМАДИЈА ПОНОВО ПОСТАЈЕ ЗОНА РАТНИХ ОПЕРАЦИЈА

<i>Операције чишћења генерала Бемеа</i> — — — — —	303
Борбе на прилазима Горњем Милановцу — — — — —	307
Генерал Штал и поручник шпанске Републиканске армије — — —	310
Опсада Лазаревца — — — — —	313
Бој код Белановице — — — — —	317
Крагујевцу се није могло помоћи — — — — —	326
Борба у Прогореоцима — — — — —	328
Бој у Крћевцу — — — — —	330
Равногорски четници су мучки убили великог сина Шумадије Милана Благојевића — — — — —	336

VIII глава

ШУМАДИЈСКИ ПАРТИЗАНИ БРАНЕ ПРИЛАЗЕ УЖИЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ

<i>Непријатељ прегрупише снаге за другу етапу операције</i> — —	341
Борба у Јунковцу — — — — — — — — — —	342
Борба у Винчи — — — — — — — — — —	346
Борба у Трешљевици — — — — — — — — — —	348
Кратак предах — — — — — — — — — —	352
Трговци братском крвљу — — — — — — — — — —	354
Лабудов батаљон прогони равногорце од Чачка до Прањана —	367
Борбе на осталим фронтovima Шумадије — — — — —	372
Рудничка операција — — — — — — — — — —	360

IX глава

БОРЦИ ИЗ ШУМАДИЈЕ ПОСТАЈУ ПРОЛЕТЕРИ

<i>Од Рудника до Златара</i> — — — — — — — — — —	393
Шумадинци у Првој пролетерској — — — — — — — — — —	400
Шумадинци у Другој пролетерској — — — — — — — — — —	409
Погибија Душана Дугалића — — — — — — — — — —	423
Дејства 3. шумадијског батаљона 2. пролетерске бригаде до повратка у Шумадију — — — — — — — — — —	425

X глава

ОСЕКА И НОВО РАСПЛАМСАВАЊЕ ОРУЖАНЕ БОРБЕ У ШУМАДИЈИ

<i>У Шумадији су јењале устаничке ватре</i> — — — — — — —	437
Непријатељ поново успоставља нарушени систем власти — —	441
„Мирни“ зимски месеци у Шумадији 1942. године — — —	443
Обнављање Првог шумадијског одреда „Милан Благојевић“ —	445
У Шумадији се поново распламсава оружана борба — — —	452
Крај 1942. године — велика прекретница — — — — —	458
Припреме за зимске услове ратовања — — — — — — —	460
Дејство Првог шумадијског одреда у зимским месецима 1943.	463
Погибија команданта одреда Милорада Лабудовића — Лабуда	466
Партизанске базе и зимовници у Шумадији — — — — —	468
Дејство одреда почетком пролећа 1943. године — — — —	473
Покушај Драже Михаиловића да терором учврсти свој положај у Шумадији — — — — — — — — — —	479
Дејства одреда у мају и јуну 1943. — — — — — — — — — —	493
Значај Првог шумадијског одреда у стварању Првог батаљона НОВ у Шумадији — — — — — — — — — —	496

Кратка историја породице Милутина Јеленића — — — —	498
Борбена дејства батаљона — — — — — — — — — —	501
Улога Првог шумадијског одреда у стварању Прве шумадијске бригаде НОВ и њеним почетним дејствима — — — — —	507
Шумадија без своје бригаде — — — — — — — — — —	516
Преформирање јединица у Шумадији — — — — — — — — — —	520
Пала су два члана окружног комитета, два народна хероја Шумадије у једном дану — — — — — — — — — —	527
Улога Првог шумадијског одреда у стварању Друге шумадијске бригаде и њеним дејствима — — — — — — — — — —	529
Последњи дани борбе у Шумадији — — — — — — — — — —	535

Миливоје Станковић
ПРВИ ШУМАДИЈСКИ
ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД
1983. — прво издање

Издавач
„Народна књига”
Београд
Шафарикова 11

За издавача
Видак Перић, директор

Технички уредник
Ђорђе Драгосавац

Лектор
Нада Вукајловић

Коректор
Милорад Радевић

Тираж
3000 примерака

Штампа
ШИРО „Србија”, Београд, Мије Ковачевића 5